

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՈՑՆԵՐԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿԱԿ
1

ՆՏ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆՈՎՏԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

ՆԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

(Լրամշակված հրատարակություն)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. Ն. Բեդյանի անվան գրականության ինստիտուտ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Հայկական ՄԱՀ ԳԻՏ. Հրատարակչություն

ԵՐԵՎԱՆ · 1969

A II
106219

ՆՏԴ 821.19.0
ԳՄԴ 83.3(5Ն)
Թ 950

Հատորը հրատարակվում է ՆՏ կրթության, գիտության, մշակույթի
և սպորտի նախարարության աջակցությամբ:

Տպագրվում է ՆՏ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի և
Հովհ. Թումանյանի թանգարանի գիտական խորհուրդների որոշմամբ:

Թ 950 Հովհաննես Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում.-
լրամշակված հրատարակություն.- Եր.: Հովհ. Թումանյանի
թանգարան, 2019. Հատոր առաջին.- 624 էջ. - (Արևելք-Արևմուտք
մատենաշար):

ՆՏԴ 821.19.0
ԳՄԴ 83.3(5Ն)

ISBN 978-9939-858-26-5

© ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, 2019
© Հովհ. Թումանյանի թանգարան, 2019

*«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» ժողովածուի
վերահրատարակման խմբագրական
խորհրդի կազմը
(ցանկը բերվում է այբբենական կարգով)*

*Ղերիկյան Վարդան (բ.գ.դ.), Եղիազարյան Անի (բ.գ.թ.), Իսահակյան Ավետիք, (բ.գ.դ.,
պրոֆ.), Կիրակոսյան Վլադիմիր (բ.գ.դ., պրոֆ.), Մարգարյան Սիրանուշ (բ.գ.թ.,
դոցենտ), Մկրտչյան Նունե (բ.գ.թ., դոցենտ), Մնացականյան Եվա (բ.գ.թ., դոցենտ),
Ռոսկանյան Հերիբնազ (բ.գ.թ.), Վարդանյան Անահիտ (բ.գ.թ.), Վարժապետյան Իրիտա*

*Վերահրատարակության բնագրերը պատրաստեց՝
Սուսաննա Ադամյանը
Ծանոթագրությունները լրամշակեց՝
Վլ. Կիրակոսյանը*

Հատորի խմբագիր՝ Վլ. Կիրակոսյան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Ն. Հ., ԻՆՃԻԿՅԱՆ Ա. Մ., ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Լ. Մ.,
ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ. Հ., ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա. Գ., ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Վ. Ս.,
ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ Մ. Հ., ԶՐԱՇՅԱՆ ԷԳ. Մ., ՍԱՐԻՆՅԱՆ Ս. Ն.

Տեխտը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝
Լ. Մ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Խմբագրեց՝

Ա. Մ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Պ. Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՎԵՐԱՏՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» ստվար միհատորյակը Ղայկական ՍՍՏ գիտությունների ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի կողմից պատրաստվել ու հրատարակվել է 1969 թվականին՝ բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ: Ընդգրկում է ժամանակակիցների 95 հուշապատում՝ գրի առնված հիմնականում 1930-ական թվականներին: Գրական-պատմական առումով՝ դա իրոք նշանակալից երևույթ էր և տասնամյակների ընթացքում անշուշտ կատարել է իր դերը՝ որպես արժեքավոր թումանյանագիտական սկզբնաղբյուր:

Բայց այդ հրատարակությունից հետո կես դար է անցել, շատ բան է փոխվել թումանյանագիտության և ընդհանրապես հասարակության մշակութային գիտակցության մեջ, և հուշերի այդ միհատորյակը ներկա վիճակով այլևս չի կարող բավարարել ժամանակակից ընթերցողին: Բացի դրանից, գրականության ինստիտուտում պահվում է ժամանակակիցների մոտ յոթ տասնյակ հուշապատում՝ հեղինակային ինքնագրով կամ մեքենագիր, որոնց վրա ժամանակին որոշ խմբագրական աշխատանք է կատարվել, բայց չեն տպագրվել՝ ծավալային կամ այլ նկատառումներով, մինչդեռ դրանց մեծ մասը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Նկատի ունենալով այս երկու կարևոր հանգամանքը, նաև այն, որ բանաստեղծի ծննդյան 150-ամյա հոբելյանին նվիրված լայնամասշտաբ միջոցառումները հասարակության շրջանում հետաքրքրության նոր բռնկում են առաջ բերել նրա կյանքի և ստեղծագործության նկատմամբ՝ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի և Թումանյանի թանգարանի գիտական խորհուրդները համատեղ որոշել են վերահրատարակել բանաստեղծի մասին ժամանակակիցների հուշերը՝ երկու հատորով:

Առաջին հատորն ընդգրկում է նախորդ հրատարակության ծավալի մոտ երկու երրորդ մասը, երկրորդը՝ մնացած մասը և հիշված անտիպ նյութերը՝ անհրաժեշտ ընտրությամբ, սրբագրումներով, խմբագրումներով ու ծանոթագրումներով:

Նոր հրատարակության մեջ պահպանված է նախորդի կառուցվածքը, այսինքն՝ հուշերը դասավորված են նույն կարգով: Բնագրերում կատարվել են հարկ եղած սրբագրումներ, ծանոթագրությունների բաժնում՝ անհրաժեշտ վերանայումներ, ճշգրտումներ ու լրացումներ՝ հետևյալ կարգի.

1. Բնագրերի բաժնում միհատորյակի խմբագրությունը, ժամանակի պա-

հանջով և այլ նկատառումներով, կատարել է որոշ կրճատումներ: Պահպանված ինքնագրերի հիման վրա դրանք վերականգնվել են՝ համապատասխան նշումով ծանոթագրությունների բաժնում:

2. Բոլոր հղումները, որ կատարված են Թումանյանի երկերի վեցհատորյա ժողովածուից (1940-1959), փոխարինվել են նորերով՝ ըստ վերջին տասնհատորյա ակադեմիական հրատարակության (1988-1999):

3. Միհատորյակի հուշագրություններում հիշատակված որոշ փաստեր կամ փաստաթղթեր ժամանակին հայտնի չեն եղել հատորը կազմողին, որոնց մասին նա ակնարկում է ծանոթագրություններում: Դրանց մեծ մասը հետագայում հայտնաբերվել և հրապարակվել է: Նոր հրատարակության ծանոթագրություններում դրանք ներկայացվում են ստույգ աղբյուրներով: Օրինակ՝ Լ. Շանթի 1907 թ. մայիսի 6-ի նամակը իշխանուհի Մ. Թումանյանին:

4. Ժամանակին չտպագրված փաստաթղթերի աղբյուրները միհատորյակում նշվում են՝ ըստ արխիվային համարների: Նոր հրատարակության մեջ դրանք նշվում են՝ ըստ հրատարակության տեղի և ժամանակի: Իսկ եթե նախորդ ծանոթագրություններում երբեմն չտպագրված որոշ փաստաթղթեր բերվում են ամբողջությամբ, ապա նորերում դրանք դուրս են թողնված: Օրինակ՝ Թումանյանի՝ 1893 թ. գրությունը Նրատարակչական ընկերության նախագահ Ալ. Քալանթարյանին:

5. Նուշերում բերված որոշ փաստական տվյալներ նշգրտելու համար նախորդ հրատարակության ծանոթագրություններում հաճախ կատարվում է մանրամասն բանասիրական հետազոտություն (օրինակ, որդուն՝ Արեգին, գրած Թումանյանի մի նամակի ժամանակը՝ 1921, հուլիսի 11, նշգրտելու համար), որ ժամանակին արդարացված է եղել: Բայց նոր հրատարակության մեջ դրանց մի մասը դուրս է թողնված, քանի որ Թումանյանի երկերի լիակատար ակադեմիական հրատարակությունը արդեն տալիս է նման հարցերի հիմնավոր պատասխանը:

6. Նուշագիրները մասնագիտությամբ, անհատական խառնվածքով, բանաստեղծի հետ ունեցած հարաբերությունների բնույթով խիստ բազմազան են: Բայց բոլորի նպատակը մեկն է՝ սերունդներին ավանդել բանաստեղծի իրական կերպարը, ինչպիսին տեսել ու ճանաչել են իրենք: Այդ բազմազանության մեջ ընթերցողին կողմնորոշելու համար վերահրատարակության խմբագրությունը նպատակահարմար է գտել ծանոթագրություններից առաջ գետեղել մի համառոտ ակնարկ՝ «Նովհաննես Թումանյանի դիմանկարը ժամանակակիցների հուշերում» թեմայով:

Ի Ն Ս Տ Ի Տ ՈՒ Տ Ի Կ ՈՂՄ Ի Ց

Գրականության ինստիտուտը սույն ժողովածուով հիմք է դնում հայ դասական հեղինակներին նվիրված հուշագրական մատենաշարի:

«Թումանյանի ժամանակակիցների հուշերում» ժողովածուն ունի իր «նախապատմությունը»: 1935 թվականին Հայաստանի պատմության և գրականության ինստիտուտը, սկսելով Թումանյանի նրկերի գիտական հրատարակության նախապատրաստական աշխատանքները, միաժամանակ ձեռնարկում է մեծ բանաստեղծի մասին նրա ժամանակակիցների հուշերի հավաքման գործը: Ինստիտուտը դիմում է Թումանյանի դպրոցական ընկերներին և զրուցակիցներին, նրան ճանաչող ու բարեկամ արվեստագետներին, հասարակական-հաղափական գործիչներին՝ խնդրելով գրել իրենց հուշերը: Մեկ-երկու տարում հավաքվում է շուրջ հարյուր հուշ: Այդ գործում մեծ եռանդ է ցուցաբերում բանաստեղծի դուստր Նվարդ Թումանյանը: Նա է վարում նամակագրությունը հուշագրողների հետ, ինչպես և հուշերի մի մասի վրա կատարում փաստագրական դիտողություններ խմբագրության համար:

Սակայն հուշերի ժողովածուի տպագրության գործը 30-ական թվականների վերջերին ընդհատվում է:

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը 1966 թվականին Թումանյանի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանի միջոցառումների ծրագրի մեջ մտցրեց հուշերի հրատարակությունը և վերսկսեց աշխատանքները:

Նախկինում հավաքված հուշերին ավելացվեցին հետագա տարիներին գրված և մասամբ մամուլում հրապարակվածները: Ժողովածուում չեն գետեղվել այն հուշերը, որոնք գուրկ են հավաստիությունից և որևէ նոր բան չեն ավելացնում արդեն հայտնի փաստերին:

Ժողովածուն պատրաստված է հետևյալ սկզբունքով:

Առաջին յոթ հուշերը (Ավ. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի,

լեռնի, Ստ. Զորյանի, Վ. Թոթովենցի, Զ. Նսայանի, Մ. Ավետիսյանի) առանձնացված են, նկատի ունենալով, որ այդ հուշերում համեմատաբար ավելի ամբողջական է բանաստեղծի դիմանկարը: Մենացածները, հնարավորության սահմաններում, դասավորված են ըստ Թումանյանի կյանքի ժամանակագրության (հաշվի է առնրված. թե ե՛րբ է հուշագրողը առաջին անգամ հանդիպել բանաստեղծին):

Առաջին անգամ տպագրվող հուշերում կրճատված են Թումանյանի հետ առնչություն չունեցող և հասարակական հետաքրքրություն չներկայացնող մասերը, կրկնությունները (մանավանդ այնպիսի հատվածները, ուր դեպքերը պատմվում, նկարագրվում են ոչ ականատեսի կողմից և հավաստի չեն):

Մինչև այս ժողովածուն տպագրված հուշերի մեծ մասը վերատպվում է նույնությամբ: Մասնակի կրճատումների մասին նշված է ծանոթագրություններում: Ստուգված և ճշտված են բոլոր փաստերն ու թվական տվյալները, ինչպես և մեջբերումները:

Փաստական, բանասիրական ճշտումները գերազանցապես արված են ծանոթագրություններում: Առաջին անգամ հրատարակվող հուշերում սխալներն ուղղված են տեքստում, իսկ ծանոթագրությունների մեջ ցույց է տրված, թե ինչպես է եղել բնագրում:

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» ժողովածուի լեզվական խմբագրությունը կատարել, տպագրության պատրաստել և ծանոթագրել է ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատակից Լուսիկ Կարապետյանը: Հուշերի ընտրությանը գործում մասնակցություն է ունեցել բանաստեղծի ավագ դուստր Աշխեն Թումանյանը: Տեքստերի նախնական համեմատության և ծանոթագրությունների նյութերի հավաքման աշխատանքներին մասնակցել են կրտսեր գիտական աշխատակից Անահիտ Վարդանյանը և աշխատակից Իրիտա Վարժապետյանը: Ան. Վարդանյանը կազմել է նաև Անվանացանկ-առարկայացանկը:

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՏԱԿՅԱՆ

ՏՈՎՏԱՆՆԵՍ ԹՈՄԱՆՅԱՆ

Գևորգյան ճեմարանում աշակերտ եղած ժամանակս՝ 1892 թվին, մի քարեկամ ուղարկել էր ինձ Տովհ. Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին հատորից մի քանի օրինակ, որ վաճառելի ընկերներիս մեջ:

Նույն թվի աշնանը, երբ Թիֆլիս էի, գնացի Թումանյանի մոտ վճարելու գրքի գինը և այդ առիթով ծանոթանալու նրա հետ:

Ներկայացա նրան: Նա պաշտոն ուներ Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերության մեջ. ի՞նչ էր պաշտոնի անունը՝ չեմ հիշում, սակայն միշտ ընկերության գրասենյակում էր¹: Նա քաղցրությամբ ընդունեց ինձ, հարցրեց, թե ի՞նչ տպավորություն է թողել գիրքը աշակերտների վրա:

Մեր ուսուցիչ, բանաստեղծ Տովհ. Տովհաննիսյանի համեմատությամբ առաջին գիրքը մենք գտել էինք թույլ, բայց զգացել էինք տաղանդի շունչը:

– Մենք շատ սիրեցինք ձեր պոեզիայի ժողովրդային տարերքը, – պատասխանեցի ես և արտասանեցի, իբրև ապացույց, որ սիրում ենք, մի երկու ոտանավոր այդ ոճով գրածներից, որ անգիր էի արել:

Թումանյանն ուրախ ժպտաց և իսկույն նվիրեց ինձ բանաստեղծությունների երկրորդ հատորը, որ նոր լույս էր տեսել: Առաջին հանդիպումով շատ հաճելի տպավորություն ստացա Թումանյանից: Վարմունքը պարզ էր և ընկերական: Նրա դեմքը ողողված էր, կարծես, մի ներքին լույսով: Փարթամ մազերով, աչքերը խոր ու խոհուն: Ժպիտը միշտ ներկա էր դեմքի վրա: Տալիվ քսան և չորս տարեկան էր, ուրախ, զվարթ, երիտասարդ:

Տաջորդ այցելությանս արտասանեցի անգիր արած մի քանի ոտանավորներ նոր հատորից:

– Վահ, – բացականչեց նա, – ի՛նչ լավ հիշողություն ունեք: Ես իմ գրածներից ո՛չ մի տուն չեմ հիշում:

Տետագա հանդիպումներին, սիրտ արեցի, հայտնեցի, թե ես էլ եմ ուտանալոր գրում:

– Ջգում էի,– ասաց նա,– խնդրեմ մեկ բերեք տեսնեմ: Ռտանալորներիցս ընտրեցի մի տասը-տասնհինգ հատ և հանձնեցի նրան:

Օրեր անցան, սպասում էի, որ կարծիք հայտնեի դրանց մասին, բայց նա լռում էր: Մտածեցի, որ չի հավանել և երբեք էլ չհետաքրքրվեցի: Թումանյանի մոտ ծանոթացա Ղազարոս Աղայանի հետ, որ գալիս էր հայրական գյուղից, ուր նա ապրում էր այդ ժամանակ: Տաստ պալտո հագած, վալենկաներով, կալոշներով, գյուղից՝ ուղղակի Օհաննեսի մոտ: Նրանք ջերմաջերմ գրկախառնվեցին, համբուրվեցին, կարծես երջանկացան իրար տեսնելով: Շատ նման էին նրանք իրար. երկուսն էլ միևնույն ատաղձից, հայ ժողովրդի նյութից կերտած և միևնույն ոճով ձևավորված: Նաև մեծ մտերմություն տեսա նրանց միջև, իսկ հետագա տարիներում համոզվեցի, որ ամբողջ աշխարհում նրանք իրար ամենամոտ մարդիկն են: Օհաննեսը նրան կոչում էր «Ասլան ապեր», նա էլ Օհաննեսին՝ «Ասլան բալասի», հետո երկուսով ծիծաղելով, ասում էին. «Էլ ո՛վ կարող է մեզ հաղթել»:

1985 թվի ձմեռնամուտին Օհաննեսը երևաց Ալեքսանդրապոլում: Իջել էր հյուրանոց, ես տեղափոխեցի մեր տունը: Մի շաբաթ մնաց Ալեքսանդրապոլում: Գալիս էր Թիֆլիսից՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի վրայով, գնում էր Երևան, Էջմիածին: Ինչ-որ միսիայով էր շրջում նա?: Տայ կյանքը ալեկոծված էր արևմտահայերի ջարդերի սարսափելի լուրերով և ջարդերի ականատես, փախած հայ գաղթականների սրտակեղեք պատմություններով: Ամեն գիտակից հայ ծանր մտահոգություններ ուներ արևմտահայերի և հայկական հարցի ճակատագրի նկատմամբ: Անշուշտ, Օհաննեսի ուղևորությունը կապված պիտի լիներ այդ դրության վերաբերյալ գործերի հետ: Այդ օրից անցել է ավելի քան 50 տարի և մոռացել եմ, թե ի՞նչ էր Օհաննեսի դերը այդ գործերի մեջ, թեև նա անվերջ տեսակցությունների մեջ էր քաղաքի ինտելիգենցիայի և հասարակության ներկայացուցիչների հետ, հետաքրքրվում էր գաղթականների վիճակով և տեսրակներ էր լեցնում նրանց պատմածներով³:

Այդ օրերից մնում է ինձ մոտ մի թանկագին հիշատակ, մի թղթի կտոր՝ Օհաննեսի ձեռագիրը՝ «Երկու սև ամպ» բանաստեղծությունը, որ նոր էր գրել:

Ձմեռվա ցրտերին Օհաննեսին ճանապարհ դրինք Երևան:

1896 թվի գարնանը Թիֆլիսումն էի: Այդ ժամանակ նոր էի ծանոթացել Դերենիկ Դեմիրճյանի հետ, որ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ էր: Մի երեկո նրան տարա Թումանյանի մոտ. Օհաննեսն արդեն կարդացել էր «Մուրն» ամսագրում տպված նրա բանաստեղծությունները և գովեստով արտահայտվեց դրանց մասին⁴: Խոսեցինք գրական նյութերից, ապա Օհաննեսը կարդաց «Մծիրիի» իր նոր կատարած թարգմանությունը, որը մենք հավանեցինք, մեկ-մեկու նկատողություններ անելով:

Դերենիկը գնաց: Ես գիշերեցի Օհաննեսի մոտ: Տխուր շրջան էր. ցարական հայահալած քաղաքականությունը չարագին բնույթ էր ստացել, կառավարությունը փակել էր հայոց դպրոցները, իրար ետևից փակում էր հայ թերթերը, գրադարանները և կուլտուրական հիմնարկները. բանտերը լցվել էին արևմտահայերի ազատագրական շարժման համակրողներով. բանտարկված էին Ղ. Աղայանը, Շիրվանզադեն⁵:

Իսկ Թուրքիայում հայ ժողովուրդը խեղդվում էր արյան մեջ: Ցարական կառավարությունը թշնամական բացարձակ դիրք էր բռնել հայկական հարցի հանդեպ: Ստամբուլի ցարական դեսպան Նելիտովը խրախուսում էր սուլթան Տամիդի ջարդերը: Մեզ հայտնի էր արտաքին գործերի մինիստր Լոբանով-Ռոստովսկու բարբարոս ցանկությունը՝ տեսնել «Հայաստանը առանց հայերի»:

Սոսկալի մոռալ էր կացությունը. ո՛չ մի տեղից օգնություն չկար⁶:

– Ես հասկանում եմ թուրքերին. սուլթանի վարմունքն ինձ չի զարմացնում. բայց ցարական պետության վարմունքն իսկի չեմ հասկանում. հայ ժողովուրդն ամբողջովին ռուսասեր է, ռուս պետության նվիրված, – տխրությամբ ասաց Օհաննեսը և մտասուզված լռեց. ապա մի պահ անց՝ շարունակեց.

– Ցարական պետությունը չի հանաչում ո՛չ իր քաղաքամին, ո՛չ իր թշնամուն... մեր դժբախտությունը դրա մեջ է...

Ուշ գիշեր էր, երբ պատրաստվեցինք քնելու: Օհաննեսը լամպը ձեռքին կանգնել էր անկողնուս մոտ:

– Ա՛յ տղա, շատ մի՛ տխրիր, վերջը լավ կլինի: Հայ ժողովուրդը ավելի ծանր օրեր է տեսել: Մի՛ հուսահատվիր, ես էլ կանցնի:

Առհասարակ լավատեսությունը գերակշռում էր Օհաննեսի հոգում. ընկնվածությունը մի վայրկյան էր նրա մոտ: Հավատով էր մեր ճակատագրի հանդեպ և պայծառ հեռանկարներ էր տեսնում հայ ժողովրդի առաջ:

Այդ հավատը վարակեց ինձ, ես թեթևացած կարողացա քնել:

1898 թվի սկզբներին, ցարական ժանդարմերիայի կարգադրությամբ ես մի տարով աքսորվում էի Օդեսա քաղաքը⁷։ Աքսոր գնալիս, նանապարհին կանգ առա Թիֆլիս և անմիջապես գնացի Օհաննեսի մոտ։ Արդեն օրենք էր դարձել, որ Թիֆլիս գտնվելիս, անպատճառ պիտի լինեի նրա մոտ, գրեթե ամեն օր։

Երեկոյան բավական հյուրեր եկան և մեկնեցին ուշ գիշերին. երբ մնացինը մենակ, Օհաննեսը կարդաց «Դեպի Անհունը» պոեմը, որ վաղուց էր գրել, հիմա վերամշակել էր, տակավին ոչ վերջնականապես։ Ասում էր, պոեմի նյութը վավերական է, ճշգրիտ իրողություն։ Պոեմն ինձ վրա տպավորություն թողեց։ Անհանգիստ գիշեր ապրեցի։ Երևակայությունս հուզված էր և անհեթեթ երազներ տեսա։ Առավոտյան երազներս պատմեցի Օհաննեսին։ Նա էլ թե՛ «Սա լավ նշան է, որ պոեմս ազդեցություն է թողնում, բայց իմ պոեզիայի ռեին չի բռնում : Խորթ զավակ է այս պոեմն ինձ համար, նյութն էլ, գրելաձևն էլ։ Բայց թող լինի, իմանան, որ ֆուլկլորից դուրս էլ կարող եմ բան գրել»։

Այս միամիտ բացատրությունը շատ զվարճացրեց ինձ։

1899 թվին աքսորից վերադարձիս մի քանի օրով մնացի Թիֆլիսում, եղա Օհաննեսի մոտ։ Օհաննեսին գտա շատ ընկնված, շատ տխուր։ Նոր էր դարձել Դսեղ գյուղից, ուր գնացել էր հոր հուղարկավորությանը⁸։

– Սիրելի հորս թաղեցի։ Սրանից ավելի ի՞նչ մեծ վիշտ կա՝ սիրածին թաղել..., – խորին թախծությամբ ասաց նա։

Օհաննեսը շատ էր սիրում հորը և միշտ էլ մեծ հիացմունքով էր խոսում հոր մասին։ Տարիներ հետո էլ առանց աչքերը արցունքով լցվելու չէր կարող խոսել նրա մասին։

Գիշերը մնացի մոտը, և մինչև ուշ գիշեր պատմում էր հանգուցյալ հոր բարությունից, ազնվությունից, առաքինություններից։

Օհաննեսը կենտրոնաձիգ անձնավորություն էր՝ հյուրասեր, մարդամոտ։ Զրույցի համար հոգի էր տալիս։ Օրվա որ ժամին գնալիք նրա մոտ, ձեռքի գործը կթողներ և, ժպիտը դեմքին, կնստեր զրույցի։

Ղ. Աղայանը, Դ. Դեմիրճյանը, ես և մեր մյուս ընկերները կանոնավոր կերպով, շաբաթը մեկ-երկու անգամ հավաքվում էինք նրա մոտ իրար տեսնելու և զրույց անելու։ Այսպիսով նրա տունը դարձել էր մեր հավաքատեղին։ Թեյ էինք խմում, ընթրում, խոսում։ Զմեռը վառվռում բուխարիկի շուրջ նստած՝ կատակում էինք, անվերջ զրույց անում, խոսում, վիճում։

Առաջին խոսքը պատկանում էր Ղ. Աղայանին, որին Նահապետ էինք անվանում: Գրականության Նահապետ: Նրան հարգում էինք բոլորս և սիրում: Ուշադրությամբ էինք լսում նրա կարծիքները, դիտողությունները: Մեր երեկույթներին, զիջելով մեր թախանձանքներին, Աղայանը երգում էր իր սիրած Քյորօղլու ասպետական երգերը, իրեն՝ Աղայանի հայացքած թարգմանությամբ: Պարթև հասակով կանգնում էր նա, հուժկու ձեռքերը շարժելով, բամբ ձայնով կատարում էր «Քյորօղլին»:

Ընթերցում էինք մեր նոր գրած բաները, քննադատում, կարծիքներ փոխանակում: Խոսում էինք հայ, ռուս, և օտար գրական նորությունների մասին, հաղորդում իրար մեր տպավորությունները:

Ի՛նչ նյութի շուրջը ասես՝ չէր դառնում մեր զրույցը: Խոսում էինք հասարակական և քաղաքական երևույթների մասին: Խոսում էինք ազգերի պատմություններից, ժողովուրդների կյանքից, արվեստներից, փիլիսոփայությունից և մանավանդ գրականությունից: Կարդում էինք դասական հեղինակներից՝ արևմուտքի և արևելքի, նույնպես նոր հեղինակների գործերը: Մեզանից յուրաքանչյուրը իր սիրած հեղինակն ուներ, որ ի մի գումարած՝ ընդգրկում էր վերջ ի վերջո գրեթե բոլոր հանճարները: Կարդում էինք ժողովուրդների ֆոլկլորից և հիանում էինք ժողովուրդների անկեղծ ստեղծագործություններով՝ ռուսական բիլինաներով, սերբական պոեմներով, մեր «Սասունցի Դավթով» և շատ ուրիշներով: Մեր բոլորի սիրածն էր Սայաթ-Նովան, որին բարձրացրինք հանճարների դասին, ունեցանք պաշտամունք նրա հանդեպ, մեր բոլոր խնջույքներում երգում էինք նրա տաղերը, որոնք գրեթե մոռացված էին: Վստահ կարող ենք պարծենալ, որ մենք վերակենդանացրինք նրան, տարածեցինք նրա համբավը և արժարծեցինք նրա երգերը:

Ինքնաբերաբար մեր հավաքույթների առաջին շրջանում, լուրջ թե կատակով, փափագ զարթնեց մեր գրական խմբակին, մեր հավաքույթներին անուն տալ: Օհաննեսն ասաց, թե Գոնկուր եղբայրներն իրենց գրական խմբակն ունեին (որի անդամներն էին՝ Էմիլ Զոլա, Ալֆոնս Դոդե, Տուրգենև, Նյուիսմանս...), որ հավաքվում էր Գոնկուրների տան վերնահարկում, որին «Ամբար» անունն էին տալիս: Նույն նմանողությամբ, չեմ հիշում ո՛ւմ կողմից, առաջարկվեց «Վերնատուն» անունը. իսկույն հավանություն տվինք, գտնելով այն շատ պատշան և տեղին, որովհետև Օհաննեսի բնակարանը այն ժամանակ չորրորդ հարկումն էր: Կնքեցինք «Վերնատուն» անունով մեր հավաքույթների վայրը:

Այդ անունն այլևս ընդմիշտ կապվեց մեզ հետ և քաղաքացիություն ստացավ: Տասարակության մեջ պարզապես կիրառվում էր՝ «Վերնատան անդամները»:

«Վերնատունը» երբեմնակի հյուր էին գալիս գրողներ, արվեստագետներ, պատմաբաններ, լեզվաբաններ կամ գրականասեր մարդիկ՝ Պ. Պոռոշյանը, Մուրացանը, Վ. Փափազյանը, Կոմիտասը, նկարիչներ՝ Գ. Բաշինջաղյանը, Փ. Թերլեմեզյանը և շատերը:

Անմոռանալի գեղեցիկ ժամեր ենք անցրել «Վերնատանը», իմաստավորված, բովանդակալից, ներշնչող պահեր: «Վերնատունը» ապրեց 7-8 տարի: Անդամների բացակայության և ցրվածության հետևանքով նա դարեց գոյություն ունենալուց 1906-7 թվականներին:

«Վերնատանը» տեղի ունեցած զրույցներից հիշում եմ Օհաննեսի մի քանի խոսքերը գրականության մասին.

– Իզուր ջանք է՝ անտաղանդ մարդկանց օգնել՝ գրող դառնալու համար: Իր եղջյուրները պախրան ինքը պիտի շինե:

– Ո՛չ մի քննադատ չի կարող իմ լավ ոտանավորը վատացնել և վատ ոտանավորը՝ լավացնել:

– Բանաստեղծությունը չի գրվի հանգով ու վանկով, այլ սրտով ու գգացմունքով:

– Գրականությունը հայրենիք չունի, բայց յուրաքանչյուր հայրենիք իր գրականությունն ունի:

1901 թվի սեպտեմբերին Օհաննեսը Ալեքսանդրապոլ եկավ Աբասթումանից, ուր նա բժշկվում էր⁹: Ճանապարհին կանգ էր առել Ախալքալաքում, այցելել էր Փարվանա լիճը, որի հայտնի լեգենդի մասին վաղուց ի վեր մտորում էր: Լսել էր Թմկաբերդի լեգենդը: Չէր կարողացել գնալ բերդը տեսնելու, սակայն Աբուլ սարի լանջերից դիտակով նայել էր բերդին, որի բուրգերը հեռվից աղոտ ուրվագծվում էին:

Խանդավառ խոսում էր Փարվանայի ու Թմկաբերդի լեգենդների մասին. նրա երևակայության մեջ կամաց-կամաց կենսագործվում էին այդ չքնաղ պոեմները:

Հիշում եմ այսօրվա պես, որ նա «Թմկաբերդի» նախերգանքի առաջին փորձը արտասանեց, մենք հիացմունք պատճառելով ինձ:

Ալեքսանդրապոլում իրար ողջագուրումից անմիջապես հետո, Օհաննեսն ասաց.

– Անի դեռ չեմ եղել, շատ եմ ուզում տեսնել, անպատճառ գլուխ բեր էդ

բանը, շատ եմ խնդրում:

– Աչքիս վրա, դրանից էլ հեշտ բան ի՞նչ կա:

Մի երկու օր անց բանաստեղծ Տովհաննես Կոստանյանի հետ, որն իմ մորաքրոջ որդին էր, ճանապարհ ընկանք դեպի Անի¹⁰: Կանգ առանք մեր տանը՝ Ղազարապատ գյուղում, հանգստանալու և մորս տեսնելու:

Օհաննեսը մեր ջրաղացի վարպետին և գյուղացիներին, որոնք հեքիաթներ և ժողովրդական երգեր գիտցողներ էին, հարցնում էր «Տազարան բլբուլի» մասին, գիտեի՞ն արդյոք, և ուրիշ ֆոլկլորի նյութերի մասին: Ժամերով զրույց էր անում նրանց հետ և լսածները գրում տետրակի մեջ:

Երկու գիշեր միայն կարողացանք մնալ մեր տանը: Օհաննեսը անհամբեր էր, ուզում էր շուտով տեսնել Անին:

Մեր գյուղից մինչև Անի հազիվ մի 25 կիլոմետր լիներ:

Այցելեցինք Տոռոմոսի նշանավոր վանքին, որի նախագավիթը սքանչելիք է: Տովհ. Կոստանյանը մեզ նկարեց Աշոտ Ռդորմած թագավորի աջ-ձախ կողմում կանգնած:

Մոտենում ենք Անիի հույակապ պարիսպներին և բուրգերին: Օհաննեսը հուզված է, ոչինչ չի ասում, միայն արագացնում է քայլերը, հայացքը շարունակ պարիսպներին:

– Ի՞նչ ես շտապում,– ձայնում եմ ես, – Սմբատ թագավորը դեռ քո գալու մասին լուր չունի:

Օհաննեսը դառնում, խոժոռ նայում է ինձ և լայն քայլեր նետում: Օհաննեսը մտածում էր մի դրամա գրել Անիի կյանքից. նյութը Տովհաննես Սմբատ Բագրատունի «թանձրամիտ ու թանձրամարմին» թագավորն էր, որ իմաստունի համբավ ուներ¹¹:

Ես դրա մասին էի ակնարկում, որ Օհաննեսին տհաճություն պատճառեց: Վերջապես ավագ դռան առաջն էինք...

Օհաննեսը կանգնեց և ուղղակի քնեովեց իր տեղում: Երկար, լռելայն նայեց և, իր գլուխը շարժելով, դարձավ դեպի մեզ:

Արդեն մութն էր, որ հասանք վանահայր վարդապետի բնակարանը, որն այցելողների հյուրանոցն էր միաժամանակ: Մի սարսափելի ճիչի հետ մթության մեջ պայթեց հրացանը, որի գնդակն ուղղակի անցավ մեր երեքիս առաջով, եթե մի քայլ առաջ լինեինք, ով գիտե ինչ պիտի լիներ մեր վիճակը:

Պարզվեց, որ վանահայրը բազակա է, և ծառան, վախենալով, թե եկողները ավազակներ են, դիմել էր մոտակի ինքնապաշտպանության:

– Տո՛ւ,– ասաց Օհաննեսը ծառային, բերե՛՛ք հրացանը տեսնելով,– մի

գյուլլով երեք բանաստեղծ պիտի սպանեի՞ր:

– Լավ պրծաք, ըսել է՝ ձեր վերջը չէր եկել, – ամենայն անտարբերությամբ պատասխանեց ծառան:

Վաղ առավոտից սկսեցինք թափառել պանծալի ավերակների մեջ: Օհաննեսը հիացմունքով և ուշով դիտում էր ամեն մի բեկոր՝ արվեստի կնիք կրող: Լուռ, մտասույզ, թափառում էր՝ անցյալի հետ ներքին խոսակցությամբ տարված. կանգնում էր հրաշակերտ շենքերի առաջ, հայացքը լարած նայում էր սյուների, կամարների, քանդակների, ապա աչքերը գոցում և ականջները լարում, կարծես մի երաժշտություն էր լսում, ո՛չ սովորական, ո՛չ այս աշխարհից:

Անին իր վեհասքանչ ճարտարապետությամբ շատ մեծ տպավորություն թողեց Օհաննեսի վրա: Երբ մեկնում էինք Անիից և պարիսպներից դուրս էինք արդեն, Օհաննեսը վերջին անգամ նայեց Անիին և ասաց.

– Ինչքա՛ն մարդ պիտի անբան-անասուն լինի, որ ձեռք բարձրացնի այս հրաշալիքների վրա:

– Մի՞թե այս գեղեցկությունը պիտի մեռնի առանց հետք թողնելու հայկական և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի վրա:

– Այսօր զարգացման ի՛նչ աստիճանի հասած կլինե՞ր մեր արվեստը, եթե թուրք-թաթար ցեղերը չքայքայեին մեր ժողովրդին:

1903-1905 թվականները հայ ժողովրդի համար ծանր տարիներ էին: Ցարական հայահալած քաղաքականությունը ավելի խստացված շարունակվում էր: Փոխարքա իշխան Գուլիցինը հայերին ատելու մեջ ինքնամոռացության հասած՝ անվերջ չարիքներ էր նյութում հայ ժողովրդին:

Ցարն ու իր ռեակցիոն չինովնիկները հայկական դպրոցներն ու կուլտուրական հիմնարկները փակելուց չհագեցած, բռնի խլեցին հայ եկեղեցու բոլոր կալվածները, որ դարերով նվիրված էին հայ ազգի կողմից Էջմիածնի ու կաթողիկոսության պահպանման համար և հոգալու հայ ժողովրդի կրոնական ու կրթական կարիքները:

Նայ ժողովուրդը, ամենուրեք, զենքը ձեռքին դիմավորեց հափշտակիչներին, և երկուստեք արյուն հոսեց: «Նայ ժողովուրդը հեղափոխական է, ձգտում է Ռուսաստանից քաժանվել, ուզում է իր պետությունը հիմնել Կիլիկիայից մինչև Ռոստով-Նախիջևան», ճշում էին մանր ու խոշոր գուլիցիները և պրովոկատոր մամուլը՝ արդարացնելու համար պետության դաժան արարքները հայերի վերաբերմամբ: Բանտերը

լցրին հազարավոր հայերով և ձեռք զարկեցին մի դիվական գործի՝ թուրք մասսաները գրգռեցին և զինեցին հայերի դեմ... սկսվեցին հայ-թուրքական արյունոտ կռիվները.... Օհաննեսը ամբողջ էությամբ կլանված էր մի կերպ վերջ դնելու այս անմիտ եղբայրասպանությանը, որ ծառայում էր միայն ցարերի բռնակալության հարատևման գործին: Այդ ժամանակներին էր, որ նա հայ զինված գյուղացիների գլուխն անցած, Լոռում, գնում է հարևան թուրքերի մոտ և հաշտության դաշն կնքում, որով այդ շրջանի խաղաղությունը պահպանվում է:

Այս տարիներին ես հաճախ հանդիպում էի Օհաննեսին Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Էջմիածնում:

1906 թվին, ամառը, հուլիսին, գնացի Դսեղ գյուղը՝ Թումանյանի մոտ հյուր: Նա ամբողջ ընտանիքով Դսեղում էր: Ապրում էին պապենական հին տան մեջ, որի վրա նա փայտաշեն մի հարկ էր կառուցել:

Մեծ ընտանիքը կառավարում էր Օհաննեսի մայրը՝ պատկառելի Նանին, շերեփը ձեռքը, իբրև իշխանական գավազան, հրամայում էր մեծին ու պստիկին: Առավոտից մինչև ուշ երեկո ծովս էր բարձրանում Օհաննեսի երգիկից. ամբողջ օրը թոնիրների ու օջախների մեջ կրակ կար, նրանց վրա եփվում էին կերակրի կաթսաները:

Լոռումն եմ. Սարոյի, Սաքոյի, Անուշի հայրենիքում. Օհաննեսի հետ, նրա հարկի տակ: Ի՛նչ կար ավելի քաղցր, քան այդ ժամերը: Օհաննեսի հետ շրջում ենք Դսեղ գյուղում, նրա շրջակայքը: Տին, հնադարյան գյուղ է Դսեղը, ամեն կողմ անցյալի բեկորներ: Գնում ենք գերեզմանատունը. այցելում ենք Օհաննեսի հոր շիրիմին. Օհաննեսի աչքերն արցունքոտվում են. ութ տարի է անցել հոր մահից, բայց վիշտը չի անցել: Եվ նորից, նորից պատմում է նա ինձ իր սքանչելի հոր մասին: Ազնվական, բարի, սիրող սրտով մարդ, բանաստեղծական հոգով:

«Ինչ որ կա իմ մեջ լավ բան՝ հորիցս է», – ասում է նա:

Գնում ենք Բարձրաքաջ Ս. Գրիգորի հոյակապ վանքը տեսնելու, մեր միջնադարյան ճարտարապետության մի փառավոր կոթող:

Գնում ենք լինը տեսնելու, որ դսեղցիք, լոռեցուն հատուկ հիպերբոլով «Ծովեր» են կոչում: Բարձրանում ենք մի զառիվեր, որտեղից սկսվում են Սարգի չքնաղ անտառները:

Օհաննեսի մանկության և խաղերի վայրերն են սրանք:

Ամեն կողմից դեպի երկինք են մխրճվում լեռնագագաթները. լանջերը՝

անտառապատ, բարձր ժայռերի վրա հսկա ծառեր կան, ավելի բարձր՝ արծվի բները: Ձորակներից ծովս է բարձրանում. հովիվների բինաներն են, ուր ապրում են աժդահա սաքոները:

Օհաննեսը ցույց է տալիս լեռները. ահա Չաթինդալը, որի գլխին մշտապես հավաքվում են մթին ամպեր, և ամեն օր որոտ ու կայծակ կա: Ահա՛ Քոշաքարա սարը, ուր լիքն է եղնիկներով, որոնց ետևից մանուկ Օհաննեսը վազել է օրնիբուն:

Գյուղի շուրջը բազկատարած շառաշում են «կանաչ, վիթխարի ընկուզենիները». և արդյոք որի՞ տակ Օհաննեսը օրհնություն ստացավ գյուղի մեծերից:

Ձիեր նստած թափառում ենք Լոռվա գյուղերը: Գնացինք Օձուն, Սանահին, Տաղպատ և այլուր:

Շրջեցինք գրեթե Լոռվա մեծ մասը:

«Մի գրողի ճանաչելու համար պետք է լինել նրա հայրենիքում», – այսպիսի մի միտք է հայտնել Գյոթեն:

Լոռին նահապետական մի ինքնամիտքի աշխարհ է. հեքիաթի, առասպելի մի վիպաշխարհ, դյուցազնական աշխարհ. նրա ամեն մի անկյունը՝ ավանդավեյ, ամեն քարը՝ խոսող հերոսական անցյալից:

Ահեղագոչ Դեբեդ (Դև–բեդ) գետի հին կամրջի վրա ահա նստել է մի գուսան՝ մի աշուղ և պատմում է ու սագերգում դևերի և մարդկանց միջև եղած հին կռիվների, նաև ժողովրդի ծոցից դուրս պոռթկած կտրիճ ըմբոստների նոր կռիվները հարստահարող թավադների դեմ, կառավարության բռնակալ և կեղեքող պաշտոնյաների դեմ:

Օհաննեսը գուսանի բերնից առնում է խոսքը և ոգևորված պատմում է ինձ Չոփուռի տղոց պատմությունը: 80-ական թվականներին հարստահարող կալվածատերերի դեմ ըմբոստանում է Չոփուռենց տղոց մեծ եղբայրը՝ Սողոմոնը, սպանում է թավադին և երեք եղբայրների հետ դաչաղ է ընկնում սարերը: Նրանց միանում են ուրիշ դժգոհներ, կտրիճներ: Տարիներով ցարի կառավարությունն իր ստրաժնիկներով, կազակներով չի կարողանում նրանց բռնել:

Օհաննեսը պատանի հասակից տենչացել է գրել մի պոեմ՝ նրանց հերոսական կռիվների մասին. «Տառաչանք» պոեմի զարմանալի գեղեցիկ հատվածն այդ չիրականացված պոեմի թանկագին մնացորդն է:

Քաջությունը, իգիթությունը լռեցու հատկություններն են: Օհաննեսի նախահայր պապը Լոռվա ձորերի և անտառների նահապետ քաջ Տովա-

կիմն է՝ Մեհրաբյան-Թումանյան Տոլակիմը, որի մասին հոմերական ոճով գրում է Խաչատուր Աբովյանը¹²:

Մի հսկա, ժայռեղեն տղամարդ, որը պաշտպանում է Լոռին անթիվ հաղթանակող կռիվների մեջ, լեզգիների և ղզլբաշների ավարառու, ավերող արշավախմբերից:

Ինքը՝ Օհաննեսը, բաջ մարդ էր, լավ հրացանաձիգ, որսկան:

Երբ շրջում էինք գյուղերում, բոլոր գյուղացիք ճանաչում էին Օհաննեսին և խորին հարգանքով էին վերաբերվում դեպի նա: Օհաննեսը գրեթե ճանաչում էր բոլորին, մանավանդ տարեց լոռեցիներին, զրույց էր անում նրանց հետ, կատակում Լոռվա համով-հոտով քարքառով:

Գիտեր նրանց շատերի կենսագրությունից դեպքեր, ծիծաղաշարժ անցքեր նրանց հովվական կյանքից, արջերի հետ ունեցած նրանց գոտեմարտությունից:

Լոռում Օհաննեսն իր տարերքի մեջ էր: Այս հույակապ բնության մեջ, այս՝ ավանդություններով, առասպելներով, հիշատակներով լի չքնաղ սարերում ու ձորերում նա բազմապատկվել էր կյանքով, ապրում էր ամեն մի քարն ու բույն, ճանաչում էր ամեն մի խորշը, անտառը, աղբյուրը, որոնց հետ նվիրական հուշերով կապված էր իր մանկությունն ու պատանեկությունը: Նա գիտեր նրանց մասին անթիվ զրույցներ, դեպքեր, դրվագներ և գիտեր Լոռվա հինավուրց և նոր պատմությունը բոլոր մանրամասներով:

Օհաննեսը ցույց տվեց քարձրաբերձ, վիթխարի ժայռերի մեջ այն քարայրները, որտեղից վերջին տարիներս հայ հին ձեռագրեր հանեցին: Այդ ձեռագրերը մեր պապերը, թուրքերի ավերումներից փրկելու համար, Քաքքերել էին այդ անմատույց այրերի մեջ:

Դյուցազնական-նահապետական Լոռին իր շքեղ բնությունով, իր ավանդներով ու սովորույթներով, նրա հինավուրց ժողովուրդն իր կենսահայացքով, իր ցավերով, նաև իր պայքարով՝ ազատության և երջանկության համար, եղան Օհաննեսի ներշնչարանը: Այստեղից է հորդահոս գալիս Օհաննեսի ստեղծագործության աննախընթաց ժողովրդայնությունը:

Օհաննեսի լեզուն, ոճը, պայծառությունն այս չքնաղ երկրի, անհուն, դարավոր ֆոկլորից է:

Օհաննեսն իր բոլոր հոգով, իր հոգու բոլոր կրքով ու կրակով սիրում էր Լոռին:

Այս հզոր սերը բոցավառեց, թևավորեց նրա երևակայությունը, գեղեց-

կացրեց նրա ստեղծագործությունները: Իր հրաշագեղ հայրենիքն իր աշխատող ու պայքարող ժողովրդով բանաստեղծորեն վերակառուցվեց նրա անմահ գործերի մեջ:

Ինչպես ասացի, Լոռին Օհաննեսի անհուն ներշնչարանն էր, ինչպես մեծահռչակ բանաստեղծ Միստրալի համար էր՝ խաղողի և ձիթենու այգիներով, հուռքի և հնագեղ հիշատակներով հարուստ իր Պրովանսը, որը նրա չքնաղ «Միրեյ» պոեմի մեջ, պրովանսական «Անուշի» մեջ, մարմնացավ ու անմահացավ:

Եվ միայն այս ճանապարհով է, ժողովրդայնական արվեստի ճանապարհով, որ անձուկ հայրենիքների և փոքր ժողովուրդների բուսահողից ծնված բանաստեղծները դառնում են համամարդկային մեծություններ, ինչպիսին են Միստրալը և Թումանյանը:

Եվ ինչպե՞ս Թումանյանը ներդաշնակվում էր Լոռվա պեյզաժին՝ բնանկարին, նրա մարմնից մարմին առած, նրա հոգուց հոգի առած: Կարծես Իրանի բանաստեղծ Տաֆիզը էր մտորում Շիրազի վարդաստաններում կամ Պուշկինն էր թափառում Ռուսաստանի բազմաշառաչ անտառների և ծավալուն գետերի եզերքներով:

Նա Լոռին սիրում էր այնպես, ինչպես սիրահար, ռոմանտիկ պատանին սիրում էր իր երագների կույսին: Ո՛չ մի ձեռք չափտի դիպչի նրան: Ո՛չ մի օտար շունչ, ոչինչ չափտի աղարտի նրա նվիրական կուսական գեղեցկությունը:

Եվ Օհաննեսը Ջոն Ռեոսկինի պես տխրում էր, որ երկաթուղի է անցնում չքնաղ Ալպերի վրայով, Լոռվա ձորերով, կուսական անտառներով, որ տելսնիկան ոչնչացնում է եղնիկներին, թռչուններին, հովվերգությունը, լուրջունը, խորհրդավորությունը...

Օհաննեսի մշտավառ երազն էր՝ Դսեղում կամ Լոռվա մի ավելի նկարչագեղ վայրում շինել մի վիլլա, գրադարանը տեղափոխել այնտեղ և բնական ու հոգեկան իր միջավայրում պարապել և ավարտել «Տազարան բլբուլը», «Սասունցի Դավթի» շարունակությունը:

Մենք թափառելիս, կես-լուրջ, կես-կատակ, վիլլայի համար պատշաճ վայր էինք փնտրում:

Թումանյանի այս տենչը չիրականացավ քաղաքական հեղհեղուկ վիճակի և այլ պարագաների պատճառով:

1908 թվի դեկտեմբեր ամսին, ցարական ժանդարմերիան Օհաննեսին և ինձ ձերբակալեց և, զանազան հակապետական մեղադրանքով, վեց ամիս

պահեց Թիֆլիսի Մետեխի բանտում¹³։ Կամերաներով դրացի էինք իրար։ Բանտում լրացավ, փետրվար ամսին, Օհաննեսի 40-ամյակը։ Այդ առիթով նա գրեց «Վայրեջք» գեղեցիկ բանաստեղծությունը։ Մենք տխրության ու ուրախության խառը զգացմունքով տոնեցինք նրա տարեդարձը։ Բանտում նա գրեց նաև հրաշալի «Մի կաթիլ մեղր» առակը։

1911 թվին, ամառը ես ստիպված եղա փախչել արտասահման՝ ցարական հետապնդումներից ազատվելու համար։ Թիֆլիսից դուրս եկա հունիսի վերջին, Ղազարոս Աղայանի թաղման օրը։ Թաղումից հետո Թումանյանի հետ գնացինք իրենց մոտ¹⁴։

Տխուր, սգավոր օր էր։ Տավիտյան զրկվեցինք մեր սիրելի Նահապետից, և ես էլ պիտի թողնեի հայրենիքս, և թերևս անդարձ։ Աննկարագրելի են այդ հրաժեշտի ծանր վայրկյանները։

Արդեն ուշ գիշեր էր։

Վերջին անգամ մենք գրկեցինք իրար. երկուսս էլ լուռ էինք. ո՛չ մի խոսք։

Այս եղավ մեր վերջին տեսակցությունը։

Թումանյանը կյանքով բռնկված մարդ էր։ Մեծ տեմպերամենտի տեր։ Նրա էությունն ամբողջովին բաղձանք էր, տենչանք, ցանկություն։ Նրա սիրտը անկուշտ էր և անհագ, ուզում էր ամեն բան ունենալ, ամեն բանի հասնել, ամեն տեղ լինել։ Ուզում էր և՛ գրել, և՛ հասարակական, և՛ քաղաքական գործիչ լինել, այն էլ, իհարկե, առաջին կարգի։ Ամփոփվելու ժամեր չունեիր, միշտ խոնկված էր վեճերի, ժողովների, քեֆերի մեջ։ Տասարակությունը քաշում էր նրան դեպի իրեն, և ինքն էլ ձգտում էր դեպի նա, և բոլորվում էր նրա շուրջը։ Տասարակության զարդն էր նա, խնջույքների, հրավերների հոգին, շողշողուն ջահը։ Ամենուրեք թամադա էր նա՝ անգերազանցելի թամադա։ Ամենից հարգված, ամենից սիրված էր նա։ Ով որ նրան մի անգամ տեսներ, կուգեր շարունակ տեսներ։ Նրա հետ լինելը, նրա զրույցները, կատակները, սրախոսությունները լսելը՝ գերագույն հաճույք էր։ Ուր որ գնար, զվարճությունը հետն էր տանում. նրա հետ եղողը մոռանում էր, թե աշխարհում վիշտ ու ցավ գոյություն ունի։

Նա հարբեցնում էր խնջույքներին ո՛չ թե գինիով, այլ իր հումորով, իր կախարդիչ լեզվով, մտքի, խոսքի, ճաշակի հմայիչ գյուտերով։ Թվում էր, թե Օհաննեսը իրեն բախտավոր պիտի զգար՝ ունենալով հասարակության հարգանքը, կանանց սերը, գրասեր երիտասարդության պաշտամունքը և փառք ու համբավ։ Սակայն դժգոհ էր նա իրենից, իր վարած կյանքից։ Նա

ուզում էր գրել, ստեղծագործել էր ուզում նա: Ինչ որ տվել էր, համարում էր թույլ, թերի նախափորձ՝ ո՛չ իրեն հոգին բովանդակ արտահայտող: Ուզում էր գրել «Նազարան բլբուլ», ուր պիտի գեղեր իր էությունը: Արևելքի «Ֆաուստը» պետք է լիներ նա: Ուզում էր գրել «Արտավազդ» անունով մի դրամա՝ հայոց միֆական անցյալից, շեքսպիրյան համարժեքով: Ուզում էր գրել «Սասնա ծռեր»՝ ամբողջ էպոսը՝ Նոմերոսի կամ Ֆիրդուսու պես: Նա համոզված էր իր ուժերի կարողության մեջ: Բայց գրելու հարմար ժամանակ էր պետք, իսկ նա ժամանակ չուներ և, արդեն ժամանակի մասին գաղափար էլ չուներ: Ժամացույց չէր սիրում և չէր ուզում գործածել: Չէր սիրում չափված ժամանակով շարժվել: Երեխայի պես հավերժության ինքնազգացում ուներ և ներկան՝ միշտ ներկա, իսկ ինքը շռայլում էր թանկ ժամանակը և նրա հետ ավլո՛ւն, եռա՛նդ, թա՛փ ու կորո՛վ:

Ամենայն ճշտությամբ Նովհ. Թումանյանը կարող էր ասել Օսկար Ուայլդի հետ. «Ես իմ տաղանդը գործ դրի գրականության մեջ, իսկ հանճարս շռայլեցի կյանքի մեջ»:

Շատ տարիներ հետո, տասնվեց տարի անց, երբ արտասահմանից վերադարձա հայրենիք, ավա՛ղ, չկար Օհաննեսը: Նազար կյանքով ապրող այդ հոյակապ մարդու փոխարեն տեսա մի անշուք հողակույտ և մի մեծ լռություն...

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

ՏՈՎՏԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Թումանյանին ես առաջին անգամ տեսա հեռվից, Սուլվակի Սերգեևսկայա փողոցում: Արագ, մեծ քայլերով գնում էր նա ուր որ: Մուգ դեղնագույն վերարկու ուներ հագին, նույն կտորի հաստ հետնագոտիով, անագին մի ձեռնափայտ առանց գլխի: Սև շլապան հովանի էր անում նրա կիսաժպտուն, երազալից դեմքին: Նա երիտասարդ էր, ապագան էր դիմացը, արդեն ճանաչված բանաստեղծ և հասարակության սիրով գուրգուրված: Առաջին տպավորությունս այն էր, որ նա համարձակ ու մեծ քայլերն ուղղում էր դեպի մի ուրախ, երջանիկ ապագա: Նոր էի Թիֆլիս եկել Էջմիածնի ճեմարանից, 1895-96 թիվն էր, աշակերտ էի Ներսիսյան դպրոցում, արդեն հանդես էի եկել իբրև բանաստեղծ, շտապում էի վայելել տաղանդավոր բանաստեղծի ծանոթությունը: Շատ շուտով եկավ այդ բաղձալի օրը – Ավետիք Իսահակյանը վերջապես ներկայացրեց ինձ Թումանյանին: Արդեն իսկ մի բան էր այդ 17 տարեկան աշակերտի համար...¹

Առաջին տպավորությունը նրա հետ ունեցած զրույցի, որի հրահրողը անհանգիստ, ռոմանտիկ Ավետիքն էր, <այն էր>, որ Թումանյանը հարատև ոգևորության մեջ է: Նրա ժպտուն աչքերում կարդացվում էր լայնորեն կյանք նետված և հաղթանակած բանաստեղծի գիտակցությունը: Մասնավորապես ինձ ոգեշնչեց նրա ուշադրությունը ինձ վրա, որպես սկսնակի:

– Այո՛, այո՛, կարդացել եմ, շատ ուրախ եմ, – ասաց նա Ավետիքին՝ երբ սա ներկայացնելիս ինձ՝ հիշեցրեց նրան իմ բանաստեղծությունները «Մուրճ» ամսագրում²:

Այն օրվանից ես զգացի, որ Թումանյանը նոր բանաստեղծության կենտրոնաձիգ և կենտրոնական ուժն է:

Թումանյանը շատ բնակարաններ փոխեց՝ նախքան անցնելը Բեհբութ-

յան փողոցի բարձր բնակարանը, ուր երկար մնաց: Այդ տարիներում ես շատ չէի հանդիպում նրան: Այդ բախտը վայելում էր Ավետիք Իսահակյանը: Միայն մի բան գիտեի, որ Թումանյանի մոտ ընկերն ու սրտակիցը Ղազարոս Աղայանն էր: Նա էր «Մուրճում» լայն ճանապարհի հարթել Թումանյանի երկրորդ հատորի համար, վեր հանելով «Անուշը»¹: Այդ հատորը, որ տպվել էր Մոսկվայում՝ վեռական դեր կատարեց Թումանյանի գրական բախտի մեջ, և Աղայանը բարենպաստ դիրք էր ընտրել Թումանյանի համար հաստատ ու արդարացի խոսք ասելու: Արդեն անցած կարելի էր համարել այն շրջանը, երբ հայ ընթերցող հասարակության մի մասը՝ անշուշտ Արծրունու կծու քննադատականից ազդված՝ խեթ էր նայում Թումանյանին²: Արծրունին չկար այլևս, «Մուրճը» նոր ուղի էր հարթել գրականության համար, Թումանյանը գրել էր իր «Անուշը» (նիշտ է՝ առաջին վարիանտը), «Լոռեցի Սաքոն» և մյուս <պոեմները>: Եվ որովհետև նորագույն բանաստեղծության հայրը՝ Նովի. Նովիանիսյանը, չէր երևում ասպարեզում, Իսահակյանը դեռ չէր հրատարակել իր «Երգերն ու վերքերը»՝ ամենքի հայացքն ուղղվեց դեպի Թումանյանը: Այդ ժամանակներն էին, որ տեղի ունեցավ «Մուրճի» խմբագիր Ավ. Արախանյանի և նույն ամսագրի հրատարակիչ Փիլ. Վարդազարյանի գժտությունը, որի հետևանքով վերջինս հեռացավ «Մուրճից», իր հետ տանելով և Թումանյանին: Իհարկե, այդ գժտությունը չէր կրում ոչ մի իդեական բնույթ. դա խմբագրի և հրատարակչի իրավասությունների խնդիրն էր, որի մեջ Ավ. Արախանյանը տրամադիր չէր զիջելու և ոչ մի ստորակետ՝ հրատարակիչ Փիլ. Վարդազարյանին, որը իմիջիայլոց միայն հրատարակչական ֆունկցիայով հետաքրքրվող մարդ չէր, այլ նաև գրական խնդիրներով զբաղվող դրամատեր: Թումանյանը շատ մտերմացել էր սրա հետ և եթե ինքը ևս հետևեց սրան, հեռացավ «Մուրճից» և հետագայում շատ էր հեզնորեն պատմում Արախանյանի բռնակալական ձևերի մասին իբրև խմբագրի՝ անշուշտ այնքան էլ իրավացի չէր: Եվ եթե նա բարվոք համարեց Վարդազարյանին հետևել՝ դա անշուշտ բարեկամական համերաշխության հետևանք էր³: Եվ իրոք՝ վերջը Թումանյանը և Վարդազարյանը շատ մտերմացան, այն աստիճան, որ վերջինս դարձավ Թումանյանի լիրիկական գեղումների ֆիգուրաներից մեկը («Երկու սև ամպ»):

Այդ ժամանակներում նոր գրականությունը հետզհետե կերպարանավորվում էր և կոտակվում: «Մուրճում» հանդես եկավ Լ. Շանթը⁴, հրատարակեց իր «Երգերն ու վերքերը» Ավ. Իսահակյանը, «Մուրճում» հաճախ տպվում էին Վ. Փափագյանի պատմվածքները,

եռանդուն մասնակցում էր նույն ամսագրին Տակ. Տակոբյանը, ավելի եռանդով աշխատում էր Ալ. Ծատուրյանը, ակտիվ բանաստեղծներից էր Լ. Մանվելյանը:

900-ական թվերի սկիզբը նոր գրականության որոշ շերտավորման սկիզբն եղավ: Շատերը այդ չնկատեցին և չէին էլ կարող նկատել: Այդ շերտավորումը կատարվեց ոչ լայն հասարակական պայքարի նշանաբանով և ոչ բաց հրապարակով: Գրողները գնացին իրենց խմբագրությունների հետ, ոմանք առանձնացած կյանք էին վարում: Ճիշտ է՝ գոյություն չունեին գրական-իդեոլոգիական բախումներ բացահայտ ձևով, բայց ստեղծագործական խմբավորումներ եղան: Թումանյանի բարձրադիր բնակարանում հետզհետե ավելի հաճախակի սկսեցինք հանդիպել Շանթը, Ավ. Իսահակյանը, Աղբալյանը, ես. ինչ խոսք, որ մեզանից առաջ էլ այնտեղ միշտ լինում էր Ղազարոս Աղայանը, և ահա այդ հավաքույթները մեզ բերին մի գրական խմբակ ստեղծելու գաղափարին:

Խմբակը կազմվեց աննախընթաց եռանդով և վճռականությամբ: Այն երեկոն, երբ ուշ գիշերով, ընթրիքից հետո կազմվեց խմբակը՝ հիշում եմ, որ կարևոր համարվեց անմիջապես մի անուն ևս գտնել խմբակի համար: Առաջարկվեց «Վերնատուն» անունը՝ իբրև Թումանյանի բարձրահարկ բնակարանին հարմար անուն: Այդ դուր եկավ մեզ: Դա հիշեցնում էր մի ուրիշ վերնատուն, ուր հավաքվեցին Քրիստոսի աշակերտները⁷: Դրա մեջ ինչ-որ հոգեկան ներքին իմաստ կար...

Ղազարոս Աղայանը ընդունվեց այդ խմբակում իբրև «Նահապետ»: Նա պատվավոր անդամ էր «Վերնատան»: Թումանյանի ստեղծագործական և ընկերական կապը այնքան հարգելի էր մեզ համար, որ համաձայնվեցինք մեր գրական ժառանգորդական կապը անցյալ գրականության հետ հաշվել Աղայանի գծով: Ճիշտ է, այնուհետև շատ էր խոսք լինում Նովհաննես Նովհաննիսյանի մասին, որ նա է նոր բանաստեղծության մեր նախորդը, բայց Աղայանի ստեղծագործության ժողովրդական ուղղությունը, նրա ռեալիզմը, նրա անձնավորությունը հաղթեցին, և մենք Աղայանին համարեցինք մեր «Վերնատան» հարազատը:

«Վերնատունը» կազմակերպվեց 1902 թվին⁸: Խմբակի ակտիվ անդամներն էին Թումանյանը և Շանթը: Աղայանը հիշողություններ էր պատմում և Գովում էր իր սիրած հեղինակներին և քննադատում էր հակառակորդներին: Ի՞նչ էր մեր գրական ուղղությունը: Դա ոչ մի տերմինով չէր արտահայտվում: Դա որոշվում էր համաշխարհային և ազգային գրողների հանդեպ մեր

վերաբերմունքով:

Պետք է որոշակի և վճռականապես ասեմ, որ մենք պաշտամունքի առարկա էինք դարձրել համաշխարհային կլասիկներին, ուսումնասիրում էինք նրանց և խոսում բացառապես նրանց մասին: Կլասիկները մեր առօրյա, գործնական զբաղմունքն էին: Մենք ձգտում էինք գնալ նրանց ուղիով: Եվ եթե հետագայում թե թումանյանը և մասամբ էլ ես որոշ շեղումներ արինք՝ դա տուրքն էր մեր գաղափարներին և գեղարվեստական հասկացողության տրամագծորեն հակառակ իրականությանը, որ համառորեն շարունակվեց մինչև 1921 թ. և ճնշեց մեզ իբրև միջավայր:

Մենք սկսեցինք մեր հավաքույթներից դուրս նաև պարապել: Տանը պատրաստվում էինք և ամեն շաբաթ հավաքվում էինք «Վերնատանը», քննադատում Հսքիլեսի, Սոֆոկլեսի, Եվրիպիդեսի, Շեքսպիրի, Բայրոնի և այլ կլասիկների: Ահա այս հեղինակների կապակցությամբ է, որ ես կուզեի առանձնացնել Թումանյանի մասին իմ հիշողությունները: Նա Շեքսպիրի մի քանի տրագեդիաների լավ էր ծանոթ: Ուսումնասիրում էր առանձնապես «Համլետը», համեմատում էր ռուսերեն և հայերեն թարգմանությունները, նայում անգլերեն-ռուսերեն քառարանները, դրանց միջոցով ճշտում զանազան ֆրազներ: Սիրում էր երկար խոսել «Համլետի» մասին, պատմում Պ. Ադամյանի դերակատարության մասին, որ, ի միջի այլոց, մեծապես ազդել էր, ըստ երևույթին՝ նրա շեքսպիրասիրության վրա: Տունական տրագեդիաների ընթերցումներին և քննադատություններին մասնակցում էր մեծ սիրով. նրանցով զբաղվելու դրդել էր Շանթը, որ սկսել էր հետաքրքրվել դրամատուրգիայով: Սիրում էր խոսել նաև Գյոթեի մասին, հատկապես սիրում էր Պուշկինին և Լերմոնտովին: Բայց ինչ կլասիկի մասին էլ խոսեք՝ վերջը կրկին գալիս էր իր առանձնապես սիրած «Համլետին»: Ի՞նչն էր պատճառը: Ոչ ոք հետագայում (եթե չեմ սխալվում) չէր անդրադառնում այս երևույթին: Բայց իմ հիշողության մեջ տպավորվել են մի շարք մտքերի հեռու և մոտիկ կապակցություններ, որ իրար բերելով ես կազմել էի մի կարծիք այդ խնդրի մասին: Այո՛, Թումանյանը շատ ու շատ անգամ էր վերադառնում «Համլետին»: Նրան շարունակ զբաղեցնում էր Համլետի և նրա հոր ուրվականի պատկերը: Առանձնապես նա նշում էր Համլետի խոսքերը իր հոր մասին՝ թե «Նա մի մարդ էր»: Համլետի խորին սերը, հարգանքը դեպի իր հայրը, նրա տանջանքները հոր ողբերգական մահվան պատճառով՝ այս ամենը Թումանյանի մշտական հիացմունքի, մտազբաղության առարկան էր: Ես նկատում էի, որ նա հաճախ այդ նյութերից մի փոքր աննկատելի

կերպով անցնում էր իր հոր հիշողություններին: Նույնպիսի գործվանքով, առանձին երանությամբ խոսում էր իր հոր մասին, հիշում նրա խոսքերը, վարմունքները: Նրա «պատմելով» հայրը սագ նվագող, ասող-խոսող, անհոգ, հյուրասեր մարդ է եղել: Սիրել է քեֆ անել, գլխին հավաքել գյուղի, գավառի ծանոթ-անծանոթին: Գովում էր հոր խելքը, փիլիսոփայությունը, բարի բնավորությունը: Հոր մասին զրույցը Թումանյանի նվիրական նյութերից էր: Վերջում, ինձ մի օր էլ հասկացրեց, որ «Դեպի Անհունը» պոեմի մեռած կինը նրա համար արտաքին, հնարավոր պատկեր է միայն, որ նա այդ կնոջ մեջ դրել է իր որդիական սերը դեպի հայրը:

Այնուհետև Թումանյանը շատ էր ծրագրում ողբերգություն գրել Արտաշես Բ-ի և նրա որդի Արտավազդի մասին: Ես ուշի ուշով հետևում էի նրա մտքերի ընթացքին: Նկատում էի, որ այս նյութի մեջ նա զարգացնում էր այլևս ոչ միայն իր հոր մտապատկերը, որ Արտաշեսն էր, այլև այն ողբերգությունը, որ ըստ Թումանյանի թեմայի՝ ապրում էր Արտաշես հայրը, հանդիմանում է և անիծում իր որդի Արտավազդին սրա այն տրտունջի համար, թե «Մինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ես աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ»⁹: Ես չէի հասկանում մի բան, թե ինչու էր Թումանյանը մշակում այդ նյութը, ուր նրա համար այդպիսի մի վեհ թագավոր-հոր պիտի հակադրեր նման մի չարախոս որդի: Իմ տարակուսանքները, սակայն, հետագայում ցրվեցին: Թումանյանին հետաքրքրում էր ոչ թե իր անձնական հակառակությունը իր հոր դեմ, այլ մի ուրիշ բան: Նա շատ էր պատմում իր համագյուղացիների մասին, որոնք խել էին իրենց հողամասերը՝ ոտնատակ տալով այն բոլոր լավությունները, որ արել էր նրանց իր հայրը.... Արտաշես-Արտավազդի նյութից հետագայում Թումանյանը ձեռ քաշեց, որպեսզի անցնի ուրիշ նման թեմայի: Դա Անիի ինչ-որ թագավորի մասին էր,¹⁰ ուի վեհության, բարձր ստաքիկության, բարության դիմաց կանգնել էր « չարամիտ, ապերախտ, չարական ռամիկը »: Տամլետի «Նա մի մարդ էր» խոսքը այսպիսով զանազան մետամորֆոզներով զարգանում էր Թումանյանի մեջ, մղում նրան դրամատուրգիական ժանրի, որ երբեք չիրականացավ որևէ փորձով: Ի դեպ՝ պետք է ասեմ, որ Թումանյանը երկար ժամանակ կրկին և կրկին դառնում էր դրամատուրգիական ժանրին, հայտնում էր իր մտադրությունները, որ պետք

⁹Գրքում շեղատառերով մեջբերված բոլոր հատվածները ավելացվել են վերահրատարակողների կողմից՝ թանգարանում պահվող բնագրերի համեմատության արդյունքում:

է ողբերգություն գրի և միշտ էլ ասում էր, որ ինքը կոչված է դրամատուրգ լինելու: Նրա գրական գրույցներում ամենաշատ տեղը բռնում էին, որքան էլ դա տարօրինակ թվա, Տոլստոյը և Շեքսպիրը: Ճիշտ է՝ նրա մեծարած բանաստեղծը Պուշկինն էր, նաև Գյոթեն, բայց երբ նա խոսում էր գրական բարձր որակի մասին (իսկ այդ մասին նա խոսում էր միշտ և հոյակապ բաներ էր ասում)՝ շարունակ օրինակ էր բերում Շեքսպիրը: Ինձ միշտ թվացել է, որ նա ստեղծագործության գաղտնիքները վերցնում էր Շեքսպիրից և գործադրում Պուշկինի նման:

Մեր «Վերնատան» պարապմունքները շատ չտևեցին: Կազմակերպված աշխատանքը չբռնեց վերնատանցիներիս բնավորությանը: Իհարկե զուր չանցան կլասիկների ուսումնասիրության կանոնավոր երեկոները: Այդտեղ մենք ճանաչեցինք կլասիկների մեծությունը և... իրար: Այժմ կարելի էր շարունակել երեկոները պատահական նյութերի մասին գրույցներ կազմակերպելով: Այդպես էլ արինք: Դա ամենից ավելի հարմար էր գրուցասեր և կանոնավոր պարապմունքներից խրտուող Թումանյանին: Նա սիրում էր իրեն ազատ զգալ: Բայց և այնպես հարկ համարեցինք «վերնատանական» երեկոները մի փոքր որոշել հասարակ երեկոներից: Որոշեցինք մեր գրվածքները կարդալ և քննության առնել: Որքան էլ նյութը սակավ լիներ՝ մի պոեմի հատված, մի ոտանավոր՝ միևնույն է, դա չէր խանգարում երեկոն նշանակել: Որովհետև թեպետ նյութը կարճ էր լինում, բայց քննադատություն-գրույցը տևում էր երբեմն մինչև գիշերվա ժամը 2-3-ը, երբեմն գիշերում էինք Թումանյանի տանը:

Ճիշտ էմ, մի երեկո մի բանավեճ սկսվեց իմ և Աղայանի մեջ: Պատճառը ես էի, որ չգիտեմ մեր գրույցի ինչ մտքից՝ անցա գրական հին և նոր սերունդների հակամարտության խնդրին:

– Ո՛չ մի հակամարտություն էլ չկա այս ձեր սերունդի և մեր սերունդի մեջ, – ասաց հեղինակավոր ձայնով և առանձին շեշտով Աղայանը:

Ես պնդեցի, որ կա և ընդհանուր մտքերից անցա կոնկրետ բացատրությունների՝ օրինակ բերելով ուղղակի իրեն՝ Աղայանին և մեր «Վերնատան» մյուս անդամներին:

Թումանյանը գոհունակ նայեց Շանթին և քթի տակ ժպտաց: Այնուհետև քանի գնաց՝ մեր վեճը տաքացավ: Աղայանը սկսեց անհանգիստ նստել, վեր կենալ, հաղթ մարմինը վար բերել, կայծակ և շանթ թափել ինձ վրա: Նա զարմացած էր իմ հանդգնության վրա, զայրանում էր, որ չեմ համոզվում և այնպես էր անհանգիստ, կարծես ես կարող էի վտանգել նրա ամբողջ գրա-

կան գործունեությունը: Թումանյանը ժպտում էր շարունակ և չէր միջամբտում: Ես զգացի, որ մի տեսակ կատարում եմ նրա և Շանթի պատվերը և խոսում եմ նրանց կողմից: Վերջապես Թումանյանը մի կատակով ընդհատեց ինձ, ես լռեցի, Աղայանը սկսեց մշմշալ և գլուխը տանել-բերել:

– ‘Դու բանի մոիկ... սա ինչեր է ասում...

Այնուհետև շատ անգամ Թումանյանը հիշեցնում էր ինձ և Շանթին իմ հանդգնությունը և ծիծաղելով կրկնում էր.

– ‘Նա կարծում է, թե աշխարքն էլի են է:

Կարծեմ 1901 թվին էր¹¹, մի համփորդություն ձեռնարկեցինք դեպի Լոռի: Թումանյանն էր, Շանթը և ես: Քոլագերան կայարանից բարձրանալով ‘Դսեղ քերակղզին’ մենք զգացինք Թումանյանի «տան» շունչը: Մեզ համար մի դազա սարքեցինք Թումանյանենց տան առջև, ուր մենք գիշերն անց էինք կացնում: Թումանյանը ձեռաց շրջապատվեց իր հին ծանոթ գյուղացիներով, սկսեց «զրից» անել գյուղի ծերերի հետ այնպես, կարծես Թիֆլիսի կյանքը մի կարճատև, պատահական ընդհատում էր եղել, և նա իսկույն վերադարձել է գյուղ՝ շարունակելու իր մշտական կյանքը այնտեղ: Դազան մեր առանձնատենակն էր: Երբ վրա էր հասնում երեկոն, և գյուղացիները քաշվում էին իրենց տները՝ Թումանյանն սկսում էր աղոտ լամպի լույսի տակ իր զրույցները Լոռու մասին:

Դսեղի խրճիթները կույ էին գալիս մթնում, լռում էր ողջ գյուղը: Մեր դիմաց ճեղքվում էր Լոռու ձորը խավարով լի: Որտեղից էր՝ ձայն էր տալիս գիշերահավը: Քարափները «նոթերը կիտած» նայում էին մեզ: «Լոռեցի Սաքոն» կենդանանում էր մեր երևակայության մեջ:

Թումանյանն իր «տանն» էր, իր թագավորության մեջ: Նա պատմում էր Լոռու մասին: Ձորը մի ժամանակ անտառով լիքն է եղել, անմարդաբնակ և վտանգավոր: Ձիով էին գնալիս եղել Թիֆլիս, և այնտեղից էլ շատ հազվագյուտ մարդ կրնկներ Լոռի: Բսկական նահապետական կենցաղ:

Թումանյանը միշտ Լոռու անցյալի մասին էր խոսում: Լոռու չորքանները, Լոռու դազաները, ծերունիները, որ պատմելիս են եղել լեզգիների, պարսիկների, անգամ թաթարների արշավանքների մասին: Նոր գյուղը նրա համար արդեն խորթ էր որոշ չափով:

– Փչացավ ամեն բան, էլ ո՞ր են են հին ադաթները, հին մարդիկ:

Թումանյանի ստեղծագործության աշխարհը այդ հին գյուղն էր մեծ մասամբ:

Ավելի ճիշտը՝ նրա ռոմանտիկական հին գյուղից էր: Անցնելով նոր գյուղի,

որ վերջերում պատկերացնում էր նոր հարաբերությունները՝ Թումանյանը զգայուն ռեալիստ էր:

Մեր ամբողջ շաբաթվա կյանքը Դսեղում բազմազանվեց նրա շրջակայքը դիտելով: Թումանյանը տարավ մեզ ցույց տվեց Ս. Գրիգորի վանքը, Լոռու քարափների «աթոռիկները», «մտերի» գլխին խաչքարերը, աղբյուրները, - այսինքն՝ «Լոռեցի Սաքոյի» և «Անուշի» թանգարանի բոլոր էքսպոնատները:

Դսեղից անցանք Ղարաքիլիսա, ուր մնացինք մի քանի օր:

Մեր «Վերնատան» հանդիպումները, այսինքն այն երեկոն, որ նշանակված էր լինում իբրև գրական երեկո (որովհետև մենք հանդիպում էինք հաճախ և առանց որոշ գրական նպատակների), սկսեցինք բազմազանել: Մենք սկսեցինք քննադատական վերաբերմունք ցույց տալ մեզանից դուրս եղած գրականությանը և քննադատությանը: Ես զավեշտական թերթիկներ էի կազմում հատուկ այդ երեկոյի համար, ուր ծաղրանկարում էի զանազան անձնավորությունների: Մի անգամից ավելի Լեոն դառել է իմ նկարների հերոսը: Թումանյանին դա շատ դուր էր գալիս: Տատկապես այդ շրջանում նա որոշակի սահմանագծված էր գրական-հասարակական կյանքում մյուս գրողներից ու քննադատներից: Նա դեռ չէր մոռացել «Մշակի» հալածանքը Արծրունու գրչի միջոցով¹², մի հալածանք, որ Մալումյանը շարունակում էր ամբողջ հայ բանաստեղծության դեմ ավելի ապերասան և ամբարտալան տոնով¹³: Եվ ահա Լեոն, որ շարունակում էր նույն դիրքը բռնել գրականության հանդեպ՝ Թումանյանին ստիպել էր լարված լինել և միշտ սպասել, որ այն կողմից կարող է հարվածվել գրականությանը¹⁴: Թումանյանը մտահոգված էր այդ գրականության պաշտպանությամբ, նրա համար այդ գրականությունը որոշ կերպարանք էր առնում, և նա զգում էր, որ այդ նոր գրականությունը հակադրվում է հնին, ուրեմն՝ աշխատելով այդ նորի ստեղծման համար՝ ինքնին մի պայքար էր հնի դեմ:

Ես կամենում եմ լավ հիշել, թե ինչ պատկերացում ուներ Թումանյանը այդ հին ու նոր գրականության մասին: Ես չեմ կարող ասել, որ Թումանյանը ժխտում էր օրինակ՝ Գ. Զաթիպային: Բայց միաժամանակ չեմ կարող Թումանյանին համարել Գ. Զաթիպային համակրող քանաստեղծ¹⁵: Նա հիացմունքով էր խոսում Բաֆֆու մասին, Աբովյանը նրա մշտական զբաղմունքի առարկան էր: Պետք էր եզրակացնել, այսպես, որ մի կողմ թողած հայ գրողների գրական-ստեղծագործական ուժն ու տաղանդը՝ Թումանյանը հայ գրողների մեջ որոնում էր ազգային ժողովրդական տարրերը...

Նա մեծապես ձգտում էր ազգային համերաշխության ուրիշ ազգերի վերաբերմամբ և հոգու խորքում ընդհանրապես հումանիստ էր շեքսպիրյան տիպի: Գրական ռեալիզմը, նրա ժողովրդական-դեմոկրատական ոգին մեծապես օգնեցին Թումանյանին սթափ մնալու ազգայնական գրական ուղղությունից: *Ես հիշում եմ, որ լուսջիւղնալիզմից խտաափեղու խտաքը միշտ լինում էր «Վերնաստան» գրական գրույցներում: Նույնպես լիզմը պատահապատում էր «տեղեկեց» քառույ: Զաքիայան, Բաֆին, Մուրադյանը «տեղեկեցիկ» էին, ինչպես Ահարոնյանը – ուստի մերժելի էին իբրև որոշ գրական ուղղություն ունեցող գրողներ... Թումանյանը ամեն անգամ խորանում էր ժողովրդական ստեղծագործությունների լուսաբանության մեջ: Ժողովրդի կյանքը, ձգտումները, փիլիսոփայությունը, բանահյուսությունը, լեզուն – այս ամենը նրա ուղեցույց փարոսն էին: Ավելին: Թումանյանի քաղաքական-հասարակական տեսաբանության, ինչպես և նրա գործունեության մեջ կար մի ներքին ռեզոլյուտոր, որ տնային հավատարիմ գործիքի պես պետք էր նրան: ‘Դա ժողովրդական իմաստություն էր, ժողովուրդը: Այդ ժողովուրդը, որ գրական խնդիրներում օգնում էր Թումանյանին թեմաների, ձևերի, լեզվի, ոճի մշակման մեջ՝ ուղղություն էր տալիս նրա քաղաքական, հասարակական վարքագծին, որոշ պրոֆիլ էր տալիս նրա հայացքներին, ուժեղացնում նրա դեմոկրատիզմն ու հումանիզմը, որ Թումանյանի ներքին, մշտական գիծն էր:*

Թումանյանը շատ էր կարդում Կովկասի նվաճման պատմությունները: Ռուսական իմպերիալիզմի այդ դրվագը նրա մշտական զբաղումների առարկան էր: Նա վերապատում էր կովկասյան լեռնցիների, անդրկովկասյան խանությունների նվաճման, տանկական պատերազմների անվերջ շարանները: Նա շարունակ հիշատակում էր Պոտոտյի, ռուս և հայ զենեակների անունները:

Ի՞նչն էր նրան զբաղեցնում այս խնդրում:

Նրա մտահոգության առարկան հայ ժողովրդի պատմական վիճակն էր Անդրկովկասում: Ջուր չէր, որ Թումանյանը մեծարում էր Աբովյանին, և այս մեծարանքը միայն «Վերքի» հեղինակի լուսավորչական, գրական-լեզվական բովանդակության հանդեպ չէր: Թումանյանը բաժանում էր Աբովյանի քաղաքական օրինետացիան – ռուսական օրինետացիան: Այս խնդիրը պետք է նրբացնել – Թումանյանը կողմնակից էր ոչ անպատճառ ցարական իշխանության, այլ ռուսական իշխանության, որ «հզոր պաշտպան է հայ ժողովրդին»: Կարելի է ավելի առաջ գնալ – Թումանյանը ռուսասեր էր. նա ոչ-հայ ժողովուրդներից ամենից ավելի կապված էր ռուս ժողովրդի

հետ, իբրև « հայ ժողովրդի բնական բարեկամի»։ Սակայն անարդար կլիներ ասել, որ նա տածում էր խորթ զգացմունքներ դեպի Անդրկովկասի մնացյալ գլխավոր ժողովուրդները... Ջարմանալի նման էր Թումանյանը Աբովյանին – քաղաքական գաղափարով հարել էր ռուսական «հզոր» կառավարության, իսկ կենցաղային կերպով հարազատ էր զգում իրեն հարևան ժողովուրդներին և սիրում էր նրանց։

Ես հիշում եմ այդ տպավորությունը նրանից, հիշում եմ նրա պատկերացումները Անդրկովկասի մասին, հիշում եմ նաև ավելի ուշագրավ մի բան, որ Թումանյանը դեռ շատ վաղ, քան հայ-թուրքական կոտորածներն էին՝ անհանգիստ էր և մտահոգ Անդրկովկասի քաղաքական վիճակի մասին։ Դեռ այն ժամանակ, երբ հայ-թուրքական ընդհարումների մասին ոչ ոք չէր մտածում, անգամ չէր կասկածում՝ Թումանյանը մտախռով հայացքը դարձնում էր դեպի այս խնդիրը։ Նա ոչ մի տեսակի Անդրկովկաս չէր պատկերացնում առանց «ռուսների»։ Այո՛, Թումանյանը Աբովյանի իսկական աշակերտն էր։

Ես կրկին առիթ կունենամ դառնալու այս խնդրին, երբ Անդրկովկասում արդեն ստեղծվեց «գեներալ Պոտտոյի իրականությունը»¹⁶։

1903-ին ես գնացի Մոսկվա, այնտեղից վերադարձա Թիֆլիս¹⁷, ուր «Վերնատան» աշխատանքները շարունակեցինք, մանավանդ, որ բավական նյութ կար։ Վաղուց հրատարակվել էր «Երգերն ու վերքերը», ես գրել էի «Կյանքի տեսիլը», Շանթն սկսել էր հետաքրքրվել դրամատուրգիայով, իսկ որ ամենից գլխավորն է՝ Թումանյանը հրատարակում էր իր «Բանաստեղծությունների» ստվար հատորը¹⁸։

Մեր գրական զրույցների նյութը մի փոքր փոխվել էր։ Թումանյանը օրավուր ավելի էր պնդում, որ պետք է մոտենալ ժողովրդին։ Պետք է ունենալ իր սեփական ժողովրդի կապը։ Ամենքս համաձայն էինք, բայց որ քննության էինք առնում, թե իրոք մեզանից ամեն միևնույն կոնկրետ ի՞նչ կապով է կապված ժողովրդի հետ՝ դուրս էր գալիս ոչ այնքան ներդաշնակ պատկեր։ Աղայանը «Գուգարաց աշխարհքից» էր, Թումանյանը Քազավորում էր Լոռում, Ավետիք Իսահակյանն ուներ իր «երկիրը»՝ Շիրակը։ Իսկ Շա՞նթը, ե՞ս... Որոշվեց, որ Շանթը «երկիր» չունի, իսկ ես կարծես թե կապված եմ «Ճորոխի հովտի հետ»։ Այս կատակների տակին կար անշուշտ ճշմարտություն, և էականն այն էր, որ Աղայանը, Թումանյանն ու Իսահակյանը մեծապես կապված էին իրենց գավառների հետ։

Այս ամենի իմաստը գրականության ուղղությունն էր, որ պիտի աղքյուր ընտրեր ժողովրդական ստեղծագործությունը: Աղայանն ու Թումանյանը այդ մոտիկությունը հասկանում էին աշխարհայացքի, թեմատիկայի տեսակետից ևս, նրանցից ետ չէր մնում Ավ. Իսահակյանը, որ առանձին եռանդով ուսումնասիրում էր ժողովուրդների էպոսը, նյութ պատրաստելով իր քաղաքական էպոսի համար սուլթան Աբդուլ Նամիդի և հայ ժողովրդի կռիվը պատկերելու¹⁹:

Աղայանը դադարել էր գրելուց, Ավ. Իսահակյանը հետզհետե թողնում էր ժողովրդական լեզուն ժողովրդական նյութի հետ՝ անցնելով իր «մարգարեական», նիցշեական նյութերին, Շանթը արդեն իսկ հեռու էր որևէ ժողովրդայնությունից, ինչպես և ես, որ ժողովրդայնությունը չէի հասկանում միայն թեմատիկայի և լեզվի արտաքին նշաններում: Այնպես որ Թումանյանը՝ միակ ակտիվը այդ ուղղության մեջ, մնաց մենակ: Մնալով մենակ, սակայն Թումանյանը չթուլացրեց իր համակրանքը դեպի ժողովրդական ստեղծագործությունը: Արդեն իսկ նրա և՛ թեմատիկան, և՛ գաղափարախոսությունը, և՛ արտաքին ձևը ամբողջանում, զարգանում էր, դառնում շատ պատկառելի գրականություն: Թումանյանի ազդեցությունը մեծանում էր, դառնում տիրական: Եվ դա պատահական և զարմանալի չէր: Թումանյանի ստեղծագործության բոլոր միջոցները ամենահասկանալի, ամենադյուրին հատկություններով էին օժտված: Նա ամենահանրամատչելի բանաստեղծն էր:

1905 թվին ես գնացի Շվեյցարիա, ուր մնացի մինչև 1910 թիվը²⁰: Թումանյանից լուրեր ստանում էի շատ հատ ու կենտ: Տեղի էր ունեցել մեծ պատմական դեպք՝ Ռուսաստանի առաջին հեղափոխությունը... Մասնավորապես Թիֆլիսը շատ բան էր տեսել: Բայց առաջին մեծ ու տխուր լուրը, որ Շանթը բերեց Թիֆլիսից և անձամբ Թումանյանից՝ այն էր, որ Թումանյանը բարեկամացել էր Լեոյի հետ, մինչև անգամ հրավիրում է իր տուն... Լուրը իսկապես տխուր թվաց²¹:

– Ի՞նչ, ուրեմն «Վերնատան» ավանդների դե՞մ... – դառնացա ես: – «Վերնատունը» փաստորեն գոյություն չունի այլևս,– փիլիսոփայեց Շանթը:

Թե ինչու ես մինչև այդ օրը չէի մտածել «Վերնատան» վախճանի մասին՝ չգիտեմ: Բայց ես չհամաձայնեցի Շանթի հետ, նա էլ չառարկեց շատ: Ի միջի այլոց շատ տարիներ հետո, խորհրդային «Նորքում» Լեոն «Վերնատունը» նկարագրելիս շատ աննիշտ ու անտեղյակ բաներ ասելով՝ միաժամանակ թույլ էր տվել մի ոչ ճիշտ փաստ արձանագրելու, որ ինքը «Վերնատան»

անդամ²² էր:

Երբ ես 1910 թվին վերադարձա Թիֆլիս՝ Թումանյանը ակտիվացել էր քաղաքական-հասարակական կյանքի մեջ: Նրա մոտով անցել էր հեղափոխության փոթորիկը, որին թեև չէր մասնակցել, բայց նրան վիճակվել էր դրական դեր կատարել հայ-թուրքական ընդհարումները կանխելու գործում, ընդհարումներ, որ ցարական պրովոկացիայի արդյունք էին:

Արդյոք դաշնակցության անդամ էր Թումանյանը: Ես չէի ճշտում և չգիտեի, թե ինչ կապ ուներ դաշնակցության հետ: Ինձ համար անախորժ էր նրա մոտիկությունը դաշնակցության, ոչ այնքան քաղաքական նկատառումներով, որքան այն պատճառով, որ առաջինը՝ Թումանյանը իբրև ստեղծագործող, ոչ մի կապ չուներ դաշնակցության քաղաքական խնդիրների ու գաղափարափոխության հետ, երկրորդ՝ շարունակ զանգաստվում էր դաշնակցականներից: Ինձ թվում էր, նա մասնակցում էր դաշնակցականների սուսջաղյուս՝ որևէ խնդրի իբրև պրիվատ՝ պատվավոր անձնավորություն:

Դաշնակցականներին պետք էր Թումանյանի ֆիզուրան: Չեմ պնդում այս մասին, ես այն ժամանակ շատ սուղոլիտիկ մարդ էի, անգամ չէի հուրցնում այդ մասին: Տիշում եմ միայն, որ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, երբ Թումանյանը գնացել էր Լոռի իբրև «Լիազոր» գավառի ինքնապաշտպանության՝ դաշնակցական կողմից և իբրև «խաղաղարար»՝ ռուս կառավարական զծով, նա գործելիս է եղել դաշնակցությունից անկախ և ընդդեմ խմբապետների, համաձայնեցնելով իր գործողությունները ավելի շատ ռուս զորամասի հրամանատարության հետ:

Ուշագրավ է Թումանյանի սուրբեկտիվ վերաբերմունքը դեպի այդ պատմությունը, նրա դերը և ապրումները:

Թումանյանը լեռնցի էր և իբրև այդպիսին զուրկ չէր որոշ քաջասրտությունից: Նա հաճախ էր պատմում լոռեցիների հիշողությունների մասին, որի նյութը լեզգիների արշավանքներն էին: Լոռեցիների պատմելու սերը այն աստիճան է զարգացած եղել, որ նրանք ավանդաբար պահել են աղոտ հիշողություններ անգամ թաթարների արշավանքներից: Լեզգի հրոսակների դեմ մղած կռիվների նկարագրություններով Թումանյանը պահում էր մեզ իր մոտ մինչև կեսգիշեր և ավելի: Այդ պատմությունների մեջ առանձին տեղ էր գրավում նրա մեծ պապ Օվակիմ Յուզբաշին, որի մասին հիշում է նաև Աբովյանը²³... Նա արտակարգ նշանաձիգ էր՝ ի միջի այլոց: <1905-1906 թթ.> նա գնացել էր Լոռի՝ կազմակերպելու Լոռու ինքնապաշտպանությունը: Նա իբրև արիասիրտ լեռնցի ավելի զուսպ էր, զգուշավոր և դեմ էր ամեն տեսակ

արյունահեղության՝ իբրև մարդ: Նրա մեջ զարթնել և խոսել էր լոռեցու հարևանական զգացմունքը թուրքերի հանդեպ: Ես հիշում եմ, որ երբ նա պատմում էր Լոռու ինքնապաշտպանությունը, որ փառավորապես գլուխ էր եկել առանց արյունահեղության՝ մեզ կատարելապես համոզում էր, որ կարելի էր թուրք ժողովրդի հետ լեզու գտնել մի երրորդ ուժի ներկայությամբ: Թումանյանը գտավ այդ լեզուն և գտավ հատուկ թումանյանական «ոճով»...: Լոռու և Բորչալուի փոխհարաբերությունները բարդվում էին այն հանգամանքով, որ բորչալուեցի թուրքերը ամառները բարձրանում են Լոռու լեռները: Այդ քոչը կարող էր ամեն տեսակ անակնկալի տեղիք տալ: Կարող էին թուրքերը իրենց ճանապարհը «մաքրել» անարգել սար բարձրանալու համար. կարող էին հայերը փակել նրանց ճանապարհը և անասունները կոտորել տալ չոր ու շոգ հարթավայրում կամ հարձակվել այդ հարթավայրերը և թուլացնել «թշնամուն»: Խնդիրն, ինչպես տեսնում եք, շատ էր բարդ: Թումանյանը պատմում էր, որ իր ձեռքի տակ այնքան ուժ կար, որ կարելի էր ոչ միայն պաշտպանվել, այլև թերևս հարձակվել: Լոռու լեռնային դիրքը, վրա հասնող ամառվա շոգը հարթավայրերում, այս ամենը նպաստավոր հանգամանքներ էին լոռեցիների համար: Թումանյանը նախ կազմակերպում է լոռեցիների խումբը, այնուհետև խմբի գլուխ անցած շրջում է գյուղերը՝ հասկացնում ժողովրդին, որն հարկավոր է խաղաղ մնալ թուրքերի հանդեպ և հաշտության համաձայնություն կնքել նրանց հետ: Թումանյանը պատմեց մի էպիզոդ իր այդ արշավանքից: Երբ մտնում են ձորը և մոտենում Ալավերդու հանքերին՝ նրանց հանդեպ է դուրս գալիս մի սարսափած պարսիկ բանվոր և սփրթնած, ձեռները երկինք կարկառած վազում դեպի Թումանյանը:

– Ալլահ վար... աստված կա... այդքանն է միայն կարողանում արտասանել մահի սպասող պարսիկը, կամենալով մի կերպ ողորդել Թումանյանի սիրտը:

– Ես ձեռս բարձրացրի, ասի, բա, իհարկե, աստված կա, իհարկե, ալլահ վար, բա ո՞նց պոի ըլի, բա մարդկություն չկա՞, խիղճ չկա՞, վախիլ մի, դարդաշ²⁴....

Նա պատմում էր հաճախ և ամեն անգամ ինքը ևս գունատվում էր, դեմքն ընդունում էր նույն սարսափի արտահայտությունը, ձայնի մեջ դողում էր նույն ատելությունը հրեշավոր սպանությունների դիմաց և բողոքը, զգվանքը այն լայնածավալ, ժողովրդակործան պրովոկացիայի դեմ, որ հարուցել էր ցարական կառավարությունը, որին զոհ էին գնում երկու հարևան

Թումանյանի խումբը գնում է Լոռու և Բորչալուի սահմանը – չեն հիշում որտեղ²⁵ – և մոտենում է թուրք խմբին: Թումանյանի խումբը սպիտակ դրոշակով կանգնում է իր դիրքերում, թուրքերն իրենց դիրքերում: Սկսվում են բանակցություններ: Թումանյանն առաջարկում է խաղաղություն և բարի դրացիական հարաբերություններ: Թուրքերն ընդունում են: Թումանյանը մի փոքր խմբով առաջ է շարժվում մոտենալու թուրքերին: Ստեղծվում է լարման մի մոմենտ, երբ ամենափոքր մի պրովոկացիա կարող էր բոլորովին հակառակ պատկեր ստեղծել:

Եվ իրոք, հենց որ Թումանյանի խումբը դիրքերից դուրս եկած և բաց հովիտն է հասած լինում՝ թուրքերը համազարկ են տալիս օդում՝ փորձելու համար հայ խմբի իսկական մտադրությունը: Վերջիններս չեն պատասխանում, որից հետո թուրքերը միանգամայն վստահացած թողնում են իրենց մոտենալու: Տայ և թուրք խմբերը մերձենում են իրար և խաղաղության համաձայնություն կնքում իրար հետ:

Ես միշտ հիշում էի «Սասունցի Դավթի» վերջաբանը, և ինձ համար միշտ պարզ էր Թումանյանի պատկերացրած ժողովուրդների համերաշխության յուրահատուկ մեթոդը:

Այո՛, թուրք ժողովրդի հարևանական կապերը Լոռու ժողովրդի հետ, տնտեսության յուրահատուկ ձևը՝ մի կողմից քոչվորությունը, մյուս կողմից բատրակությունը և այլ բազմաթիվ կենցաղային կապեր հիմք ծառայեցին, որ Թումանյանը կարողանար իրականացնել արդեն բավականին փոխադարձ անվստահության մատնված հայերի և թուրքերի անարյուն հանդիպումը Լոռու և Բորչալուի սահմանի վրա և հաստատ պահելու այդ բարեկամությունը մինչև վերջ:

Թումանյանը լեռնցի էր, ուստի և ռեալիստ՝ «ռազմական» խնդիրներում: Իսկ նրա խաղաղասեր մտայնությունը նրան միշտ թելադրում էր ավելի հեռուները նայել և տեսնել ժողովուրդների համերաշխության հնարավոր ապագան:

Թումանյանի կենցաղագետները շատ մեծ տեղ էին տալիս նրա կերուխումներին: Սա հիշտ է, բայց արտաքնապես. Թումանյանին հաճախ կարելի էր տեսնել սեղանի շուրջը և նույնքան հաճախ իբրև թամադա: Նա էպիկուրյան էր մի փոքր: Սակայն ներքուստ նրան դուր էին գալիս ընկերական ասուլիսը, ուրախ ժամանցը: Եվ քանի որ սեղան նստել չէր կարելի 3, 4, 5 ժամ շարունակ՝ ուստի և ասուլիսը, «գրիցը» տևում էր ամբողջ օրը՝ առավոտյան ժամը 8-ից թեկուզ մինչև կեսգիշեր և անց:

– Այ տղա, դե գրից ենք անում, նստի՛ր, ո՞ր ես գնում,– պահում էր նա հյուրին, որը առավոտից մինչև կեսգիշեր նստել էր նրա մոտ և գիշերը ժամը 1-ին, 2-ին վեր էր կենում տուն գնալու:

Նրա մեջ խոսում էր լռեցու գրուցասիրությունը, որ զարգանում է արկածների հետ գործ ունեցող որսորդների, հովիվների մեջ, երբ ոչխարի հոտը հանգիստ բաց թողնելով, նստում են կրակի շուրջը և գրուցում:

Թումանյանը գյուղացի էր մինչև իր ոսկրի ծուծը: Նահալս նրան նայելիս՝ երբ նա իր սլացիկ նիհար, բարձրահասակ կազմի վրա կրում էր սև երկար սերթուկը՝ թվում էր, թե նա չուլսա է հագել և պակասում է մեջքին թոկավոր գոտին և խանչալը: Սակայն Թումանյանը գյուղացի էր և ներքուստ: Նա հյուրամոլ էր և չէր հանգստանում մինչև մեկին չէր բերում տուն՝ նստեցնելու իր սեղանի շուրջը: Աբովյանի գյուղացին, որ հյուրի համար կռիվ էր անում հարևանի հետ, որ իր տունը հյուրանոցի պես էր պահում՝ Թումանյանի նսխատիպն է: Ասենք, նա այդ հատկությունը ժառանգել էր նաև իր հորից:

– Այ տղա, որտե՞ղ էիր հաշին,– այս խոսքերով էր նա դիմավորում երեկոյան դեմ ներս մտնող հյուրին:

«Տղա» – դա ամենքի կոչանունն էր՝ բացի եպիսկոպոսներից և կանանցից:

Թումանյանը թովիչ հատկություն ուներ: Արդեն նրան տեսնելով դահլիճի մեջտեղ կամ առանձնասենյակի թիկնաթոռին կամ սեղանատանը սեղանի գլխին նստած՝ ներս մտնելիս հյուրը զգում էր, որ սենյակը լիքն է: Թումանյանը լցնում էր բնակարանը, մարդկանց հավաքույթը: Նրա դահլիճը «մեջլիս» էր: Իսկ այդքան հյուրերի բազմությունը, հաճախությունը, հազար ու մի առիթներով գնալ-գալը. այդ հացկերույթները, աշխույժը նրա տունը դարձրել էին վանք, տոնախմբություն, շարունակական, հարատև ու տեսակցությունների վայր:

Եվ ովքե՞ր չէին լինում Թումանյանի տանը:

Ես կարող եմ ասել, որ 90-ական թվականների երկրորդ կեսի և 900-ական թվականների ընթացքում մինչև 1922 թիվը Նովհաննես Թումանյանին այցելել, տեսակցել, հաճախ բնակվել են նրա տանը Թիֆլիսի և Անդրկովկասի քիչ թե շատ աչքի ընկնող մարդկանց զգալի մասը: Նրա տունը ժամադրավայր էր անգամ այն օրերին, երբ նա բացակա էր տանից կամ քաղաքից: Նրա հետ բարեկամական կամ այլ կապեր ունեին ժամանակի բոլոր քաղաքական, կուլտուրական, առևտրական, էլ չեմ ասում արվեստի ու գրականության մարդիկ: Պակաս չէին և զինվորականները վերջին տարիներին: Նրան էր դիմում գնդապետ, թե՞ գեներալ Կուլեբյակինը, որ Վանի հակատում սկսել

էր ծանոթանալ հայկական հնությունների և հայերի հետ, սկսել էր պոեմներ գրել Վանա կյանքից²⁶: Այցելուները հաճախ ի մի հավաքվելով, խորթ ու զարմացած իրար էին նայում՝ երբեք չերևակայելով, որ կարող էին իրար հանդիպել փողոցում կամ այլուր: Թումանյանին պետք է համարել թերևս առաջին գրողը, որի հետ ծանոթ էին օտարազգի՝ ասենք վրացի, ռուս, թուրք գրողները, այլև կենցաղային կապ ունեին նրա հետ և նրա միջոցով ծանոթացան հայ գրողներից ոմանց հետ:

Այդ տարիներին էր, որ «գտնվեց» Սայաթ-Նովան: «Գտնողը» Աղբալյանն էր²⁷: Նա երգում էր Սայաթ-Նովայի այն եղանակները, որ այժմ տարածված են ամենուրեք: Բայց այնուհետև Սայաթ-Նովային վեր հանեց և քաղաքացիական իրավունք նվաճեց Թումանյանը: Զեկուցումներ, զրույցներ, հանդեսներ – այս բոլորը Թումանյանի զենքերն էին, որով ժողովրդականացնում էր Սայաթ-Նովային: Սայաթ-Նովան մտավ դպրոցների ծրագրի մեջ: Ամենքին հայտնի է այն շքեղ հանդեսը, որով Նայ գրողների ընկերության վարչության նախագահ Թումանյանը բաց արեց Սայաթ-Նովայի արձանը²⁸: Սկսվեց հետաքրքրությունը դեպի ժողովրդական բանահյուսությունը:

Սիքայեղյան փողոցի այգիներից մեկում Թումանյանի նախաձեռնությամբ մի հաշկերույթ սարքվեց, ուր հայ ինտելիգենցիան պատվեց Սայաթ-Նովային²⁹: Նիշում եմ երկու երաժշտական խմբերի մրցումը իրար հետ. դուդուկչի Բագրատի³⁰ և աշուղ Նազիրիի: Առաջինը նվագում էր «Թարաքյամա», երկրորդը՝ Սայաթ-Նովայից: Եվ երբ Բագրատը տեսավ, որ Նազիրին է դառնում խանդավառության առարկա՝ ինքն էլ շուտ տվեց Ծատուրյանի «Մի լար, բլբուլի» վրա, որը նույնպես խլացավ Սայաթ-Նովայի երգերի և ինտելիգենցիայի՝ նրան նվիրած ծափահարությունների մեջ:

Թումանյանը հաղթական ժպիտով դիտում և հրճվում էր:

Տեղն է այժմ գրել Բրյուսովի նշանավոր այցելության մասին Թիֆլիս՝ «Բրյուսովյան օրերի» մասին: Կարծես դա 1916 թվին էր³¹:

Թումանյանը կենդանի հետաքրքրությամբ մասնակցեց Բրյուսովին Թիֆլիս հրավիրելուն և նրա գրական երեկոն կազմակերպելուն: Բրյուսովը Մոսկվայի Նայկական կոմիտեի ձեռնարկությամբ և Պ. Մակինցյանի, Տերյանի և Կ. Սիքայեղյանի աջակցությամբ ձեռնարկել էր ուսումնասիրելու հայ գրականությունը սկզբից մինչև <մեր> օրերը և հրատարակել մի ժողովածու ռուսերեն թարգմանությամբ: Որոշ նախապատրաստությունից հետո Բրյուսովը եկավ Թիֆլիս՝ կենդանի շփումն ունենալու համար

հայ իրականության հետ և ծանոթացնելու իր ձեռնարկած գործին: Տայ ինտելիգենցիան, գրողները Թումանյանի գլխավորությամբ շրջապատեցին նշանավոր ռուս բանաստեղծին: Թումանյանը նախանձախնդիր կերպով միջամտեց հաջող կազմակերպելու Բրյուսովի ընդունելությունն ու ձեռնարկը: Դժվարություններ կային: Երևույթը նոր էր և ուշագրավ: Ճիշտ է, Բրյուսովը ուներ բավականին հմուտ խորհրդատուներ Մոսկվայում, ուր կազմված էր ժողովածուի բովանդակության ծրագիրը, բայց ժողովածուն ինքը կարող էր հանդիպել հայ մտավորականության որոշ մասի խեթ վերաբերմունքին: Թումանյանը զգում էր այդ և նեղ շրջանում խոսում այդ մասին:

Թումանյանը պնդում էր շեշտը դնելու հայ ժողովրդական բանահյուսության և միջնադարյան բանաստեղծության վրա: Մոսկվայում, ասենք, արդեն դրված էր նույն ուղեգիծը կամ նման ուղեգիծ, և Բրյուսովը ինքն էլ որոշ չափ ծանոթանալով իրեն հանձնված նյութերին՝ սկսել էր ինքնուրույն վերաբերմունք ցույց տալ խնդրին: Նա էլ մեծապես գնահատում էր հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, կլասիկներին, միջնադարյաններին: Այնպես որ՝ քրյուսովյան ժողովածուն հայ միջնադարի վերհանումն եղավ գերազանցապես, որից հետո ոչ նվազ փայլով՝ նաև միջնադարյան երգիչների շառավիղ՝ Տովնաթան Նաղաշը, մանավանդ Սայաթ-Նովան: Ինչ խոսք, որ դրանց հետևում էր նոր բանաստեղծության՝ Տովհ. Տովհաննիսյանի, Թումանյանի, Իսահակյանի և Տերյանի մեծարումը: Սակայն պետք է վերապահորեն ասեն, որ արժանի տուրքը տրվելու էր և տրվեց հայ գրականության բոլոր ներկայացուցիչներին, որոնցից ժողովածու մտան ամենից արժանի գործերը:

Թումանյանը զուր չէր մտահոգվում Բրյուսովի երեկոյի և առհասարակ այդ նոր դեպքի բախտով... Ջեկուցման երեկոյին երկու լրագրերի դիրքերից էլ կարող էին արշավանք սկսել հայ գրականության դեմ՝ նրա հետ պատահած այդ աննախընթաց դեպքի առթիվ³²: Մինչև Բրյուսովի ձեկուցման երեկոն Թումանյանի տունը հանդիսավոր տեսք էր ստացել: Բրյուսովն այնտեղ էր լինում համարյա ամբողջ օրեր, Թումանյանը ծանոթացնում էր այցելուներին հյուրի հետ, ներկայացնում էր հայ գրողներին: Բրյուսովը, ճիշտ է, կամենում էր իր ժողովածուի մեջ ընդգրկել ամբողջ հայ գրականությունը իր բովանդակ դարաշրջաններով, ուղղություններով և ներկայացուցիչներով, բայց Թումանյանի հետ ունեցած զրույցներով պարզ արտահայտում էր իր անձնական վերաբերմունքը դեպի այլևայլ շրջաններն ու գրողները: Թումանյանի և Բրյուսովի տեսակետները բռնում էին շատ բաներում: Դա

մեր «Վերնատան» տեսակետներն էին: Այն, որ մեր գրականության հարատև աստղերը կարող են լինել միայն այն գրողները, հնագույն կամ նորագույն, որոնք հեռու են եղել ազգայնական-տենդենցիոզ ուղղությունից, տվել են համամարդկային գաղափարներ և պայքարել են գրական բարձր որակի համար: Տայ կլասիկների և գեղարվեստական արժեքների վերհանման խնդիրն էր ծեծվում³³:

<Երեկոն տեղի> ունեցավ Արտիստական ընկերության թատրոնի համերգասրահում: Սրահը ծայրեծայր լեվի-լեցուն էր: Եկել էր մեծ բազմությամբ հայ մտավորականությունը՝ գրողներ, արվեստագետներ, ուսուցիչներ, մամուլի աշխատողներ, պակաս չէին և վրացի մտավորականությունից, ինչպես գրողներ, նույնպես և այլ շերտերից: Բայց ամենից զվարճալին այն էր, որ բարեհաճել էր շնորհ բերել նաև հայ բուրժուազիան, բուրժուական մտավորականությունը Սոլովակից: Կարծեմ առաջին անգամ պատմության մեջ այս երանելի դասակարգը երջանկացնում էր հայ կուլտուրայի ասպարեզը իր ներկայությամբ:

Ամբիոն բարձրացավ Բրյուսովը՝ Թումանյանի նախագահությամբ: Նրա անկյունավոր կազմվածքը, մտախոհ, ինքնամփոփ դեմքը և թախծոտ ձայնը տարօրինակ ներդաշնակություն էր կազմում այն նյութի հետ, որի մասին զեկուցում և միաժամանակ արտասանում էր նա: Բրյուսովը կարդում էր իր զեկուցումը համոզված շեշտով, իբրև մի շատ վաղուց ընդունված, հաստատված ճշմարտության մասին: Նա, վեր հանելով հայ միջնադարը՝ Ֆրիկը, Աղթամարցին, Քուչակը, ապա և նոր դարերը՝ իր Տովնաթանով և Սայաթ-Նովայով, չէր կամենում զարմացնել ոչ ոքի՝ ասելով, որ դրանք հոյակապ բանաստեղծներ են...

... Մինչ այս գրական աղմուկը վրդովում էր Թիֆլիսի ներամփոփ գրական հասարակայնությանը՝ շուրջը և ամբողջ աշխարհում ջղաձգվում էր իմպերիալիստական պատերազմը: Ի՞նչն էր այս հակասական պատկերի իմաստը: Ինչպե՞ս էր կարողանում այս գրական հովվերգությունը ոչ թե միայն տեղի ունենալ, այլև հասկացվել մի այնպիսի զարհուրելի հրաքուխի վրա, որը ոչ թե պատրաստվում էր ժայթքելու, այլ ժայթքել էր: Այդ հովվերգության ամբողջ հրեշավորությունը այժմ է հասկանալի ինձ համար: Սակայն թողնում եմ ինձ և անցնում Թումանյանին: Ինչով էր զբաղված այն ժամանակ Թումանյանը:

Չեմ կարող մտազբաղ Թումանյանի այս տարիների հիշողություններիցս հեռացնել մի տխուր գիծ նրա կենսագրության մեջ: Դա նրա մեծ եղբոր՝

Ռոստոմի՝ մասին պատմություններն էին: Ռոստոմը Մարցի կալվածների կառավարիչ էր՝ նշանակված Էջմիածնի վանական կառավարության կողմից: Նա այնտեղ խստություններ էր գործադրում գյուղացիների դեմ: Վերջը նրան սպանեցին գյուղացիները: Ճիշտ է, սպանության անմիջական դրդողը ինքը ևս կարծեմ կալվածական վեհ ուներ Թումանյանների, ճիշտը՝ Ռոստոմի հետ, բայց որ գյուղացիները գրգռված էին Ռոստոմի դեմ – դա ճիշտ է: Ռոստոմը կարողանում էր իր դիրքերում մնալ Թումանյանի շնորհիվ: Չեմ կարող որոշակի ասել, թե արդյոք Թումանյանն ի՞նքն էր աջակցում, որ իր եղբայրը մնա այդ պաշտոնում, թե՞ եղբայրը մնում էր պաշտոնում, որովհետև Էջմիածնի կառավարությունը Թումանյանի անվան համար պահում էր այդ կառավարչին: Միաժամանակ չեմ կարող ասել, թե ո՞ր աստիճան ճիշտ են Ռոստոմի խստությունների մասին պատմածները, որովհետև ինձ հայտնի են բազմաթիվ նկարագրություններ, թե ինչպես էին Լոռում ոչնչացնում անտառները: Բայց շատ բաներ էին խոսում, և Թումանյանը լռում էր³⁴:

Պատերազմի տարիները (1941-1918) փոթորկալից եղան Թումանյանի համար Թիֆլիսի իրականության մեջ: Թումանյանը ուրիշ կարծիք ուներ գրողի ժասին հասարակական-պատմական շարժումների ժամանակ: Մինչ շատերը գրողներից կապված էին միմիայն իրենց գրասեղանների հետ և արտաքին աշխարհի անցուդարձերի սոսկական դիտողներ էին լինում՝ նա «մասնակցում էր»: Գրողը պետք է լինի այնտեղ, որտեղ իր ժողովուրդն է, գրողը պետք է իր ժողովրդի հետ կրի նրա նեղություններն ու վայելի նրա խնդրությունները – այս էր Թումանյանի միտքը, որ շարունակ արտահայտում էր նա: Սա նրա լոգունգն էր...

Նայ գրողների ընկերության վարչության նախագահությունը, ուրիշ բազմաթիվ պարտականությունների հետ, Թումանյանին դարձրել էին բազմազբաղ մի մարդ, որ չէր իմանում որին հասնի, որին բավարարի: Խոսք չի կարող լինել, որ ամենքի համար աշխատող Թումանյանը ամենքին էլ չէր կարող բավարարել: Իհարկե, նա լավ շփվում էր իր շրջապատող հասարակության հետ, լավ ճանաչում էր իր ժամանակակիցներին, նա իր ժամանակի ամենահասարակական գրողն էր: Ճիշտ է, որ նրա ժամանակի հասարակությունն էլ նրան էր դիմում ամեն խնդրում: Ամենահակառակ հոսանքների ներկայացուցիչները նրա հետ սերտ կապ ունեին և դիմում էին նրա օգնության իրենց գործերի համար:

³⁴Դեմիրճյանը շփոթում է՝ Ռոստոմը Թումանյանի կրտսեր եղբայրն է:

Թումանյանը մեծ նշանակություն էր տալիս մարդկային անձնական շղիման, անձնական ազդեցության: Նա սիրում էր մարդկանց բարեկամության շրջապատումը իր անձին: Եվ եթե մարդիկ շրջապատելով նրան՝ նրանք էլ իրենց կողմից ունեին իրենց անձնական հաճույքը, շահերը և նպատակները՝ նույն հաճույքն ու նպատակները ուներ նաև Թումանյանը: Իհարկե, շատ բարդ է այս երևույթը ինքնին և միայն վերոհիշյալ դրդապատճառներով չի կարելի բացատրել այդ բարեկամությունը: Թումանյանը ի բնե հասարակական բնագոյներ ունեցող մարդ էր, սիրում էր աղմուկ, աշխույժ, սեր, բարեկամություն: Իրեն շրջապատող մարդկանցով նա ճշտում էր իր մտքերը, ստեղծագործությունները, տարածում էր իր գաղափարները, ընթացք էր տալիս մտքերին: Նա կարիք էր զգում ամենքին հայտնել, ամենքի ուշադրությունը գրավել իր որևէ գրական գործի մտադրության, կատարման կողմը...

Չեմ հիշում, 1916 թվին էր, թե 17-ին՝ Վանից Պարսկաստան փախած խմբերի հետ անհետացավ Թումանյանի որդին՝ Արտավազը³⁵:

Այդ դեպքը խոր խոցեց նրան: Առհասարակ արիասիրտ էր Թումանյանը, փիլիսոփա և դժբախտությունների մեջ՝ հասարակական թե անձնական՝ տղամարդ էր, բայց հենց այդ էր պատճառը, որ նա ավելի խորն էր տանջվում: Արտավազը հեզաբարո էր և համակրելի ձգտումներ ուներ, նկարչություն էր սովորում, և ես չեմ հիշում որևէ գժտություն նրա և հոր մեջ: Արտիկին սիրում էին ամենքը: Եվ ահա բախտը հարվածեց Թումանյանին՝ այդպիսի մի զավակը Պարսկաստանի մի խորքում ով գիտե ինչ գազանությամբ սպանել տալով: Որքան հիշում եմ՝ Արտիկը Վան էր գնացել ոչ որպես կռվող, այլ թիկունքում ինչ-որ աշխատանք կատարելու³⁶:

Թումանյանը վաղուց էր սկսել իր քառյակները: Դա նրա պոեզիայի անձնական մատյանն էր: Հասարակական կյանքի եռուզեռի մեջ Թումանյանն ուներ, սակայն իր ներանձնական մեկուսացումները: Նա սկսեց իր այդ քառյակներում ողբալ իր վիշտը:

– Գնաց, ետ չեկավ, – ասում էր նա ինձ հաճախ և տխուր օրորվում էր ճոճաթոռում:

Եվ ամեն անգամ առանձին ժամերին, երբ նստած էր իր ճոճաթոռին գլխիկոր լռում էր՝ ես սպասում էի, որ ահա գլուխը վեր կբարձրանա և աչքերիս կուղղվի Թումանյանի մշուշոտ հայացքը խորին, խորին տխրությամբ:

– Ախր ի՞նչ էլավ քորփիս...

Թումանյանն անհանաչելի էր իր տխրության ժամերին: «Ժպտադեմ պոե-

տը», «մշտաժպիտ Թումանյանը», «կենսուրախ բանաստեղծը» – այս են սովորաբար Թումանյանին բնորոշ բառերը նրա մասին խոսող մարդկանց: Բայց Թումանյանն ուներ իր ներքին, թաքուն աշխարհը. երբ նա խոսում էր իր անհատական ապրումների մասին՝ բոլորովին փոխվում էր: Լուռ էին նրան շրջապատող բյուրոների, վարչությունների, այցելուների աղմուկները, կորչում էին առօրյա խնդիրները, և Թումանյանը խոսում էր իր վշտերի ու մտքերի մասին:

Եվ «կենսուրախ» բանաստեղծը գանգատվում էր մարդկանցից: Գանգատվում էր ոչ թե վերացական մտքով, այլ կոնկրետ այն մարդկանցից, որոնցով շրջապատված էր...

Թումանյանը իմ ներկայությամբ խոսում էր ինքն իր հետ: Նա գոհ չէր ոչ միայն իր շրջապատող շատ մարդկանցից, մանավանդ հարուստներից, նա գոհ չէր նաև ինքն իրենից, իր վարած կյանքից: Նա շատ էր երագում Լուռու Իգատակ կալվածքում մի տան մասին, որ մտադիր էր կառուցել՝ հենց որ «ես դալմադալները վերջանան», փոխադրել գրադարանն այնտեղ, ապրել բնության գրկում և ստեղծագործել: Նա հոգնած էր, հոգնած էր ոչ միայն մայրմնով, այլև հոգով, այլև իրենից, իր բնավորությունից: Եթե իր շրջապատողները շատ էին խանգարել և խանգարում նրան՝ ինքն էլ պակաս չէր օգնում նրանց այդ գործում: Եթե ամեն մարդ, կազմակերպություն նրան էր դիմում իր գործերին օժանդակելու՝ ինքն էլ պակաս չէր վազում այդ գործերը գտնելու և խառնվելու դրանց:

Ոչ, Թումանյանը ինքը ևս տանջում էր իրեն: Թումանյանը շատ բարդ մարդ էր: Նրան հասկանալը շատ դյուրին բան չէ: Շատերն են նրան բնորոշել և ընկել սխալների մեջ: Բնորոշել են նրան արտաքինից, միակողմանի և դուրս բերել «հանելի», «կենսուրախ», «բարի» կամ «դիվանագետ», «հանոյացող», «օպորտունիստ»: Թումանյանը բազմակողմանի գծերի մի կոմպլեքս էր ...

Թումանյանը լավ էր հանաչում մարդկանց, բայց չէր ցույց տալիս այդ, ձևացնում էր, թե չի տեսնում: Դա միայն նրա համար չէր, որ շույի դիմացինին, այլև նրա համար, որ «վատը լավ տեսնի» նաև ինքը: Նա բռնի իդեալականացնում էր կյանքը, մարդկանց, ջանում էր նրանց բարձրացնել իր աչքում, ջանալով և իրեն բարձրացնել նրանց և իր աչքում...

Նա իդեալիստ էր և ձգտումներ ուներ բարձրանալու և բարձրացնելու: Նա պատկերացնում էր իր ժողովրդի համար մի բարձր կուլտուրական վիճակ: Որտեղի՞ց պետք է ձեռք բերվեր այդ վիճակը, ո՞վ պետք է ձեռք բերեր այդ: Դա մենակ Թումանյանը չէր, որ չգիտեր: Բայց Թումանյանը մեկն էր նրանցից,

որ երագում էին այդ կուլտուրան: Դա անշուշտ քաղաքական երագ չէր... Եվ այսպիսով, թեև պարզ չէր, թե ի՞նչ քաղաքական վիճակում պիտի ստացվի այդ կուլտուրան, բայց հայ ինտելիգենցիայի մեջ Թումանյանը ևս մեկն էր, որ ձգտում էր դրան և ամենայն ուժով:

Թումանյանի իդեալիզմը զարգացել և ձևափոխվել էր ռոմանտիզմի: Նա ստեղծել էր մի գունագեղ, «մաքուր», «բարի», «իմաստուն» և հեռավոր աշխարհ, ուր «չարը» դադարում է գոյություն ունենալ, ուր իշխում են «բարին», «գեղեցիկը», «վեհը»: Սրանք հասարակ ցնորքներ չէին հոգեկան առանձնության ժամերին միտքը զբաղեցնելու համար: Այդ պատկերացումներն ու ձգտումները մտնում էին նրա մեջ: Ավելին: Նա ջանում էր այդ «գեղեցիկը», «իմաստունը» և «բարին» մտցնել իր առօրյա կենցաղի, իր շրջապատող հասարակության մեջ...

Մի փոքր առաջ ընկնելով պիտի նշեմ, որ Թումանյանի այդ ռոմանտիզմը զարգացավ և փոխվեց՝ նրա կյանքի վերջին շրջանում՝ միստիցիզմի, միստիկական հոգեխոսությունների...

Այս շրջանում նա կարիք էր զգում հավասարակշռությունը պահելու: Միրած զավակի կորուստը, ներքին հիվանդությունը, ժողովրդական աղետներն ու հասարակական խնդիրների սխալ լուսաբանությունները և ներքին անտագոնիզմը իրեն շրջապատող հասարակության դեմ – այս ամենը նրան տարան հաշտության եզրը, մի ընդհանուր լեզու գտնելու մահվան ուրվականի հետ, որ կանգնած էր նրա ճանապարհին:

Թումանյանն ուներ հարուստ գրադարան: Չի կարելի ասել, թե նա հավաքում էր ամեն գիրք: Նրա գրքերը զարմանալի մեթոդով էին հավաքված: Թումանյանը հոտառություն ուներ պետքական գրքի: Կովկասագիտություն, պատմություն, արվեստներ, համաշխարհային գրականություն, հազվագյուտ գրքեր, ունիկումներ, – ամեն բան հավաքում էր: Կարդո՞ւմ էր նա: Ո՛չ շատ, ո՛չ ամեն բան լրիվ: Նա կարդում էր հատվածներ միայն, բայց զգում, գլխի էր ընկնում լրիվ բովանդակությունը: Ես, որ ներկա էի լինում նրա զրույցներին իր կարդացած գրքերի մասին, և ներկա էի լինում շատ հաճախ, նա միևնույն ցիտատներն էր բերում: Նա թերթում էր գրքերը. այդքանը բավականացնում էր նրան: Բայց նա խորանում էր և ուսումնասիրում ժողովրդական բանահյուսությունը: Խնամքով հավաքում էր հեքիաթների վարիանտները, ուներ «Նազարան բլրովի» բազմաթիվ վարիանտներ: Իր ստեղծագործությունների վերաբերյալ ընթերցանության խնդրում նա աչալուրջ էր. գիտեր իր գործը բարեխիղճ կատարել:

Թումանյանը հմայիչ էր իբրև ստեղծագործության տեսաբան: Պետք է նշել, որ նա իր ժամանակի գրողներից գրեթե միակն էր, որ գրում էր «հրապարակով»: Նա ոչ միայն կարգում էր պատրաստի գրվածքները իր քարեկամների և մտերիմների մոտ, այլև խոսում էր ծրագրած և գրելիք նյութերի մասին: Խոսում էր Շեքսպիրի, Գյոթեի, Պուշկինի գրելու տեխնիկայի, նրանց «գաղտնիքների», ոճի, խոսքի, տեսության, պարզության մասին: Թումանյանը ժողովրդական բանաստեղծ էր, բայց չունեւ ժողովրդական բանաստեղծների պահուստապատանքներն ու բոժոժները: Նա կլասիկ էր, ժլատ, ժուժկալ, համառոտաբան: Մի բանում նա շեղվում էր. սիրում էր «հանդիսավոր սկիզբ» իր բոլոր գրվածքներում: Նրա կլասիցիզմը, սակայն, համաշխարհային կլասիկներից չէր վերցրած: Դա կլիներ կեղծ կլասիցիզմ: Նա օգտվում էր ժողովրդական պարզությունից, մի կողմ էր թողնում գռեհիկաբանությունը և կլասիկների օրինակով մոտենում ժողովրդական ստեղծագործության արվեստին: Այստեղից էլ նրա գրվածքների կենդանությունը, հյութեղությունը, անմիջականությունը:

– Մարդ ինչքան թեթևություն է զգում, երբ ահագին կտորները ջնջում է և դուրս բերում մի սեղմ, կոկիկ երկտող, – ասում էր նա:

Ճիշտ է, որ նա չգիտեր չարչարել իր գրվածքը Պուշկինի և Տոլստոյի պես: Նրա սևագրությունները ցույց են տալիս, որ գրվածքի վրա նա անցնում էր երկու կամ շատ-շատ երեք անգամ: Դա նրանից է, որ նա միանգամից և պարզ ձևակերպում էր իր միտքը: Թումանյանի ստեղծագործության մի առանձնահատկությունն էլ այն էր, որ օրնամենտներ չունեւ և ունեցածն էլ ժողովրդական ձևեր էին, ուրեմն պատրաստ էին ֆաբուլան, գաղափարը, իբրև ամբողջություն: Նա միայն գեղարվեստորեն մշակում էր, և նրա գրվածքներում գլխավորը ամբողջական պատկերի մեջ էր և ոչ թե մանր օրնամենտների մեջ:

Թումանյանը շատ դիպուկ կերպով նկատում էր ուրիշ գրողների թերությունները և քննադատում էր այդ մասին:

Միայն մի բան: Թումանյանը, ինքն իր ստեղծագործության նյութն ու լեզուն որոշած լինելով, կարծում էր, թե ամենքն էլ պետք է և կարող են գնալ այդ ուղղությամբ: Նա ուրբանիստ չէր, և ժխտում էր ուրբանիզմը գրականության մեջ: Նա, որ տասնյակ տարիներ ապրում էր քաղաքում և ոչ մի քաղաքի տարր չմտցրեց իր գործերում և ապրեց միմիայն գյուղի կյանքի հիշողություններով, կարծում էր, թե դա առաջադիմություն է:

Թումանյանը երագում էր գրականության նվիրվելու՝ որքան էլ սա տար-

օրինակ լինի ասելը: Նա քիչ գրեց և գրեց ի միջի այլոց կարծես: Նրան խանգարում էր բազմազբաղ կյանքը և նյութականի կազմակերպումը, որ չէր կարելի առանց այդ բազմազբաղության: Նա երազում էր նյութական ապահով կյանք և առանձնություն Լոռու լեռներում: Երբեք նա չհաշտվեց այն մտքի հետ, թե կարելի էր այդ անել և Թիֆլիսում: Քաղաքում նա ապրում էր և զգում օտարության մեջ:

Եկավ հեղափոխությունը, և Թումանյանը կորցրեց իր հոգեկան անդորրությունը: Մենշևիկների, մուսավաթների ու դաշնակների աշխուժացումը նրա առջև գծում էին «գեներալ Պոտտոյի իրականությունը» Անդրկովկասում³⁷ և Աբդուլ Նամիդինը՝ Թուրքիայում...

1918 թվականի գարնանը Թումանյանը Ղարաքիլիսայումն էր: Գնացել էր տեսնելու, օգնելու³⁸... Տաճիկների մտնելը Ալեքսանդրապոլ և մոտենալը Ղարաքիլիսային ստիպել էր Թումանյանին իր զավակների մի մասի հետ փախչել Դսեղ: Այստեղ էլ մնաց նա: Տաճիկները կանգ առան Ծաթերի և Դսեղի սահմանում: Տաճիկ հրամանատարը շատ հնարներ մտածեց իր մոտ կանչելով՝ որսալ Թումանյանին՝ կարծելով, թե նա Դսեղի շրջանում խմբեր ունի կազմած և կարող է գլխացավանք պատճառել տաճիկ զորամասերին: Թումանյանը քիչ մնաց ընկներ ծուղակը³⁹: Բայց շուտով սահմանները «հաստատվեցին», և Թումանյանը Թիֆլիս գնաց⁴⁰:

Թումանյանը շարունակում էր տրտնջալ: Նա զայրացած էր պատմական դեպքերից և ընթացող գործերից: Զայրացած էր ոչ ուրիշների նման, որ հեռու էին դեպքերից ու դեմքերից... Անհնար էր հասկանալ, թե ինչպես էր պատկերացնում նա հայ ժողովրդի փրկությունը, ո՞ւմ ձեռքով, ի՞նչ միջոցներով: Դաշնակցության հետ չէր, հույս չունեի դաշնակից պետություններից, ռուս կառավարությունը չկար: Նա էլ էր պաշարված շատերի պես դրության անելանելիության երկյուղով...

Երբ Նայաստանը խորհրդայնացավ՝ նա սկսեց ուշի ուշով հետևել դեպքերին: Եվ երբ Նայաստանի խորհրդայնացմանը հետևեց Վրաստանի խորհրդայնացումը՝ Թումանյանը կարծես արթնացավ մի ծանր քնից: Հիշում էմ նրա բուռն, զայրալից հարձակումները դաշնակցության հասցեին: Իր մոտ հավաքված վրացի գրողների առջև նա ժամերով լուսաբանում էր ստեղծված նոր դրությունը և դրդում էր, ուղղակի դրդում ընդունելու, որ սկսվեց ազգերի իսկական ազատագրումը Անդրկովկասում: Ես հավատում էի նրա անկեղծությանը և ունեի բազմաթիվ հիմքեր նրա օրհենտացիան հասկանալու: Նա հայ ժողովրդի ազատագրումը, նրա հարևանների հետ

հաշտ ու խաղաղ կյանքը, անդրկովկասյան ժողովուրդների վերածնությունը կապում էր ռուս ժողովրդի հետ: Իսկ հիմա այդ ժողովուրդը, ինքը ևս ազատագրված, ձեռք էր մեկնել և օգնել էր անդրկովկասյան ժողովուրդներին ազատագրվել:

Այո՞, Թումանյանը գտավ իր երազած վիճակը հայ ժողովրդի համար, գտավ նա ինքն իրեն: Այլևս կարիք չկար ճահիճներում որոնելու փրկությունը: Փրկությունը եկավ՝ լիովին, հաստատ ու վերջնականապես:

Տասկանալի է այն զայրույթը, որ Թումանյանին բռնեց փետրվարյան ավանտյուրայի ժամանակ: Նա չհամբերեց. և իր սովորության համաձայն գնաց հակատ՝ մտադրվելով անցնել Երևան և խելքի բերել դաշնակցականներին⁴¹:

Ձմռան ցրտին ևս գնաց Ելենովկա, որ այնտեղից կտրի հակատը և անցնի Երևան...

Երևան հասնելով՝ Թումանյանը փորձում է համոզել դաշնակցականներին վերջ տալ ավանտյուրային: Տեսեանքն այն է լինում, որ նրան ենթարկում են տնային բանտարկության: Բայց, ինչպես Թումանյանն էր ասում, նրա Երևանում հայտնվելը և մի քանի մարդկանց հետ խոսելն անգամ բավական էր, որ այնտեղ հասկանային ավանտյուրայի վախճանումը: Թումանյանը պատմել էր, որ Թիֆլիսում կատարյալ կարգապահություն է, «ոչ մի կոտորած չկա», որ ժողովուրդը խանդավառությամբ է ընդունել Կարմիր բանակին և, որ գլխավորն է, այնտեղ ոչ մի ապստամբություն չի եղել Երևանի նման:

Թումանյանը գտավ իր քաղաքական գիծը: Բոլոր նախկին տատանումները, քաղաքական խնդիրների մշուշը, խառնաշփոթությունները վերջացան: Խորհրդային իշխանությունը ոչ միայն փրկեց հայ աշխատավորությանը, այլև այն օրերում իսկ գծեց հայ կուլտուրայի ծաղկման ուղին: Թումանյանի ժողովուրդը, ժողովրդայնությունը կուլտուրայի՝ մասնավորապես գրականության մեջ՝ ապահովված էին վերջապես: Նա ոգևորվեց և սկսեց ծրագրել նոր գրական գործունեություն:

1921-ի օգոստոսին⁴² Թումանյանի գլխավորությամբ Երևան եկավ մի հանձնախումբ՝ կազմակերպելու ՏՕԿ-ը, որը կազմակերպվեց, բայց գլխավորը ուրիշ բան էր: Նիստերի ժամանակ Երևանում Թումանյանը լսեց հայ կուլտուրայի խոսքը: Թումանյանը ոգևորված ծավալում էր իր մտքերը այդ մասին:

– Ախպեր ջան,– ասում էր հետո,– կռիվն էլ վերջացավ, արյունն էլ. հիմի

արդեն ժողովուրդ ենք, պետություն ենք հզոր ժողովուրդների հետ ամուր կապված. այ, հիմի կարելի է գրականություն ստեղծել:

Թումանյանի կյանքի վերջին տարիները, այն, որ ընդգրկում են խորհրդայնացման շրջանը, նրա համար ճակատագրական եղան: Նա հիվանդացավ, հիվանդացավ երկար ժամանակ և վերջնականապես:

Չեմ կամենում շարունակել այդ իրոք որ եղբրական շրջանի հիշողություններս: Կարծես ճակատագիրը սահմանել էր այնպես, որ Թումանյանը չապրի այն ժամանակ, երբ նրա ժողովուրդը փրկված էր: Վերջացել էր «Տառաչանքը», այդ հոյակապ պոեմի տխուր իրականությունը: Եկել էր դարաշրջանը՝ ուր կենսուրախ Թումանյանը պիտի տար իր լավատես հոգու «հրեվանքը»:

Ասողներ կան, որ ստեղծագործող Թումանյանը չէր կարող գտնել իր ուղին նոր, պրոլետարական իրականության մեջ: Խորագույն սխալ: Նա, որ հոգեպես բեկվել էր և իր առողջ բնագոյներով անցել էր նոր աշխարհին՝ իր ստեղծագործությունների մեջ իսկ պարզ ցույց էր տալիս, որ այս նոր իրականության համար ունի խոշոր քաքուցյալ ուժեր: Թումանյանը թե՛ քաղաքականապես և թե՛ ստեղծական կարողություններով կշարունակեր մնալ խոշոր բանաստեղծ նաև նոր իրականության մեջ, կգտներ իր նոր ուղիները:

ԼԵՈ

ՏԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ա

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

90-ական թվականների կեսերին Թիֆլիսում լույս էին տեսնում 5-6 պարբերական հրատարակություններ: Ամեն մեկն ուներ իր առանձին շրջանը, բաղկացած իր աշխատակիցներից և համակրող ինտելիգենտ ուժերից: Եվ ամեն մի շրջան առանձնացած էր իր մեջ, աշխատում էր միմիայն իր խուցի մեջ անփոփոխ մնալ, հեռու էր պահվում մյուս շրջաններից:

Գաղափարական ուղղությունը չէր այսքան մանր բաժանումներ մտցնում Թիֆլիսի, առանց այն էլ, ոչ շատ բազմաթիվ գրողների և մտավորականության մեջ: Այն ժամանակ գոյություն ունեին միայն երկու խոշոր ուղղություններ՝ առաջադիմական և պահպանողական: Նրանց մեջ գոյություն ուներ անհաշտ թշնամություն, որ արգելում էր որևէ մերձեցում նույնիսկ մասնավոր անձնական հարաբերությունների հողի վրա: Այս դեռ հասկանալի էր: Տարօրինակն այն էր, որ սառնություն, առանձնացում, մինչև իսկ սաստիկ թշնամություն նկատվում էր նաև միևնույն ուղղության պատկանող շրջանների մեջ:

Այս անբնական հարաբերությունները բացատրել կարելի էր միմիայն անձնական կամ քայֆայական հակումներով: Ուր որ կազմվում էր մի խմբագրություն, այնտեղ իսկույն գոյանում էր ճահճացում, օջախ իր մանր-մունր համակրանքներով ու հակակրանքներով, իր անձնական հաշիվներով, հիվանդոտ ինքնասիրությամբ և այլն:

Պատճառն այն էր, որ գրական ասպարեզի միակ տերը հրապարակախոսությունն էր: Եվ որովհետև մի կողմից՝ կյանքը բավա-

կանաչափ զարգացած չէր՝ բազմակողմանի և խոշոր հասարակական հարցեր հարուցանելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ մտքի ամեն մի լայն աշխատանք, ամեն մի նորություն անխնա խեղդում էր ցարական ցենզուրան, ուստի մանր բաղբենիական շահերն էին միակ, որ կերակրում էին հրապարակախոսությունը, որ ապրում էին գրեթե միայն տաք, անսանձ բանավեճերով. մի հանգամանք, որ միայն կրքեր կարող էր գրգռել և ամենափոքր դեպքերից ամբողջ ճակատամարտեր ստեղծել:

Կար և արդեն պատկառելի երևույթ էր կազմում բուն գրականությունը, բայց նա դեռ շարունակում էր ստրկացած մնալ հրապարակախոսության: Բանաստեղծը, վիպագրողը, թատերագրողը, բնագետը չէին կարող անկախ ու ազատ ստեղծագործական գոյություն պահպանել առանց լրագրողի կամ օրագրողի հովանավորության, առանց որևէ լրագրի կամ ամսագրի թևի տակ մտնելու:

Այսպես էր եղել հայ մամուլի սկզբնավորությունից: Եվ այս անդամալուծող դրությունն ամեն կերպ պահպանվում էր նաև 90-ական թվականներին:

«Մշակի» գրական շրջանը, որի մեջ պտտվում էինք, բավական ընդարձակ էր, հարուստ թարմ ուժերով: Խմբագրությունն առաջինն էր ռուսահայերի մեջ իր նյութական միջոցներով և բարոյական հեղինակությամբ: Գրիգոր Արծրունու ժամանակ այս հեղինակությունը մի տեսակ դիկտատուրայի ձև էր ստացել: Նրա մահից հետո ժառանգները («Եթիմները», ինչպես սրամտորեն անվանում էր նրանց Սիմեոն Նախումյանը), աշխատում էին պահպանել այդ դիկտատուրան, եթե ոչ տաղանդի ու մտավոր կարողության ուժով, գոնե իրանց ֆանատիկոս անհամբերությամբ դեպի ամեն ինչ, որ մշակական չէր և ծայրահեղ ավանդապահությամբ: Պահանջվում էր անպայման հնազանդություն «Մշակի» օջախին, ուրիշ օջախների հետ շփվողները տեղ չունեին «Մշակի» խմբագրության մեջ: Աշխատակցական իդեալ համարվում էր այն, երբ մեկն աշխատում էր միմիայն «Մշակի» համար և ուրիշ տեղերում մի տող անգամ չէր տպում:

Տասը տարի էս աշխատեցի այսպիսի մթնոլորտի մեջ¹, աշխատելով, որքան կարելի է պահպանել իմ բարոյական անկախությունը, մի բան, որ չէր հաջողվում առանց ընդհարումների:

Եվ անհա այդ ընդհարումների առաջին, վաղագույն առիթներից մեկը դառնում էր Նովհաննես Թումանյանը:

Այն ժամանակ, երբ էս հաստատվել էի Թիֆլիսում, Նովհաննես Թու-

մանյանն արդեն շատ բանաստեղծություններ էր տպել, բայց դեռ շատ քիչ բան էր տվել իր իսկական դեմքը ցույց տալու համար: Նա, ուրեմն, դեռ մեր սովորական միջակ բանաստեղծներից մեկն էր, և այս միանգամայն բավական էր, որ «Մշակի» խմբագրատան ղեկավարները, կտակով² իրավատեր դարձաները՝ Խաչատուր Մալումյան և Ն. Տեր-Մարկոսյան, որոնք ի դեպ ասած, շատ բան էլ չէին կարդացած հայոց գրականության մեջ, չհանաչեին Թումանյանին բանաստեղծ: Այսպես էր, մանավանդ, այն պատճառով, որ Թումանյանը «Մշակի» շրջանի մարդ չէր, խմբագրատան այցելուներից չէր և բավականանում էր միայն պաշտոնական ծանոթությամբ:

Այսպես էր իրերի կարգը 1896 թվին, երբ Նովհաննես Թումանյանը հրապարակ հանեց իր «Լոռեցի Սաքոյի» երկրորդ հրատարակությունը: Ես իմ ձեռքն էի առել «Մշակի» գրախոսական բաժինը, կարդացի Թումանյանի այդ պոեման, հավանեցի, թեև նա դեռ նախնական չտաշված ու չկոկված խմբագրությունն էր ներկայացնում և մի փոքրիկ գրախոսական հոդված գրեցի³: Այստեղ ահա պատրաստ էր հող ընդհարման համար: Նովհաննես Թումանյանը բանաստեղծ չէր, իսկ ես նրան բանաստեղծ էի անվանել մի քանի անգամ: Երկար խոսք ու զրույցից հետո հոդվածս տպվեց, բայց նրա մեջ արդեն երկու թե մի անգամ էր Թումանյանն անվանվում բանաստեղծ:

Իմ այս հոդվածն առիթ դարձավ, որ իմ և Թումանյանի մեջ ավելի մերձավոր ծանոթություն սկսվի: Մենք հանդիպում էինք իրար, խոսքի էինք բռնվում, բայց շարունակում էինք պատկանել տարբեր գրական շրջանների:

Այսպես շարունակվեց մոտ յոթ տարի: 1903 թվականին ես առաջին անգամ առիթ ունեցա հանապարհորդելու Ալեքսանդրապոլի նորակառույց երկաթուղով և «Մշակի» մեջ խանդավառ սքանչացումով նկարագրեցի Լոռու ձորը⁴: Բանից դուրս եկավ, որ ես այս փոքրիկ գործով շատ մեծ հաճույք եմ պատճառել Նովհաննես Թումանյանին: Սքանչանալ Լոռու բնությամբ, նշանակում էր սրտակից ընկեր լինել Նովհաննես Թումանյանին այն մեծ պաշտամունքի մեջ, որ նրա սրտում հրդեհված պահում էր Լոռու բնությունը: Իմ մեջ նա տեսնում էր իր պես մի լեռնցու, իսկ սարի հմայքը ո՞վ կարող է ավելի հարազատ վերարտադրել, քան ինքը՝ լեռնցին: Նա էլ կկամենար իմ հայրենի լեռնաշխարհը տեսնել և ազդվել նրա թողած տպավորությամբ, որ ավելի վեհ ու մեծ պիտի լիներ, քան Լոռու տվածը, քանի որ Ղարաբաղն իբրև լեռնաստան ավելի մեծ է, ավելի ընդարձակ և ավելի հարուստ վայրենի գեղեցկություններով: Այն ժամանակներից Թումանյանն ինձ շատ ու շատ անգամ է կրկնել, թե իր փափագն է՝ գեթ մի անգամ տեսնել Ղարաբաղը:

Բայց այդ փափագը, ուրիշ շատերի հետ, նա ստարավ գերեզման:

Նույն 1903 թվին Ղովհաննես Թումանյանը շատ խոշոր ստեղծագործական աշխատանքի վրա էր, որ պիտի ստեղծեր նրա համար առաջնակարգ բանաստեղծի համբավ: Պատրաստելով իր բանաստեղծությունների նոր (կարելի է հաշվել երրորդ) հրատարակությունը, նա ինքն իրան ենթարկել էր վերագնահատության և այդ բանի մեջ ցույց էր տվել ինքն իր մեջ մշակած գեղարվեստական դաստիարակություն, չափի զարգացած զգացմունք, ընտրողական կարողություն: Նա վերջնականապես ընտրում էր իր ուղին:

Մինչև այդ, Ղովհաննես Թումանյանը անխառն ու միաձույլ մի բանաստեղծական բնավորություն չէր: Լոռում ծնված և քաղաքում ապրող ու աշխատող բանաստեղծը կրում էր այս երկու տարբեր, իրար հակամարտ միջավայրերի մրցությունը: Լոռին՝ ինքը լեռնային ժողովուրդն էր իր հոյակապ տեղայնությունով, իր բույրով ու շնչով: Նա արդեն տվել էր Ղովհաննես Թումանյանին այնպիսի գոհար ստեղծագործություններ, ինչպիսիքներն են «Շունն ու Կատուն», «Գութանի երգը»: Մինչդեռ քաղաքը, չկարողանալով նրան ներշնչել էպիկ սյուժեներ, տալիս էր նրան, իրավ է, շնորհալի, բայց ըստ էության արհեստական, շինծու, թեև ոչ բռնազրուսիկ տեխնիկա, ոտանավոր:

Թումանյանի փառքի շողշողուն աստղն էր, որ նրա մեջ միտք կաթեցրեց պատմել «Անուշն» այնպես, ինչպես պատմել է «Շունն ու Կատուն»: Այս մի սքանչելի խորհուրդ էր, որ խլում-տանում էր Ղովհաննես Թումանյանին Թիֆլիսի կուլտուրական աշխարհից այն միջավայրը, ուր անուշներն ու սարոները իրանց սարերից են լեզու, զգացմունք, արյուն ու մարմին ստացել և Լազարյան հեմարանում հնարված աշխարհաբար, բայց ոչ ժողովրդական լեզուն չէ, որ նրանց անեղծ հարազատությունը պատկերացնե:

Եվ ահա, կերտվում է նոր «Անուշը», երկրորդը: Տամեմատեցե՛ք նրան առաջինի հետ, որ տպված է Մոսկվայում 1896-ին⁵: Նմանություն շատ չկա⁶: Ղովհաննեսն ինձ շատ է ասել, որ ինքը մի ժամանակ մտածում էր նույնիսկ պոեմի անունը փոխել, «Անուշի» տեղ մի ուրիշ բան դնել: Ղովհաննես Թումանյանն ահա այդ վերաստեղծման օրից է դառնում Ղովհաննես Թումանյան – «Բանաստեղծ շնորհիվն աստուծու», ինչպես ասվում է: Նա հոգիանում է Լոռու բնության մեջ, դառնում է նրա ստեղծագործական վեհ խորհրդի անթարգմանելի գործիք: Բայց մարդկային գործերը հաճախ ի՞նչ տարօրինակությունների շարան են տալիս:

Պետք էր այնպես պատահեր, որ նույն այդ միջոցին, երբ Ղովհաննես

Թումանյանն իր բանաստեղծական կյանքի նոր ու խոշոր շրջանն էր մտնում, պետք էր, կրկնում եմ, այնպես պատահեր, որ ես էլ միաժամանակ գրելիս լինեի այն գրական տեսությունները, որոնք տպվեցին Վենետիկի «Գեղունի» և «Բազմավեպ» հանդեսների մեջ՝ և որոնք 1904-ին լույս տեսան առանձին հատորով և «Ռուսահայոց գրականությունը» վերնագրով*:

Այս աշխատության վիճակված էր մի անօրինակ աղմկալի դեր:

Իմ գրքի դեմ քղալողների հացին յուր էր քսում և այն հանգամանքը, որի մասին խոսեցի վերևում: Ստացվում էր իսկապես տարօրինակ երևույթ: Ընթերցող հասարակությունը հիացմունքով կարդում էր նոր «Անուշը», մինչդեռ իմ գրքի մեջ այդ պոեմի մասին խոսվում է բոլորովին այլ կերպ, զուսպ բնորոշումներով, առանց մի խոսք անգամ արտասանելու նրա ժողովրդական-տեղայնական հանգամանքների մասին:

Տեղի էր ունեցել մի շատ ցավալի զուգադիպություն: Եվ ինձ պաշտպանել կարող էր միայն ընթերցողի ուշադիր և բարեխիղճ վերաբերմունքը դեպի իմ գործը: Գրքիս առաջաբանի մեջ ես ասել էի. «Տեսությունս հասցրել եմ մինչև 1903 թվականը. այնուհետև լույս տեսած հեղինակությունների մասին չեմ կարողացել խոսել»: Իսկ Տովհաննես Թումանյանի բանաստեղծություններն ամփոփված են Մոսկվայում տպված երկու փոքրիկ հատորների մեջ և ավելացրել էի. «Երկրորդ հատորը լույս տեսավ 1892 թվին, և այն ժամանակից այ. Թումանյանը անշարժ է, առաջ չի գնում»: Չափազանց պարզ է, ուրեմն, որ ես գնահատել եմ Տովհաննես Թումանյանին այն նյութերով, որ տալիս են այդ երկու հատորիկները, ես ձեռքիս ունեցել եմ 1892-ի «Անուշը» և ոչ 1903-1904-ինը⁹: Տարրական բարեխղճությունը պիտի վերցնեի իմ քննադատությունը միայն և միայն 1892-ի հրատարակության շրջանակում և այդ սահմանների մեջ էլ նա կգտներ իմ գործը միանգամայն բավարար: Բայց այսպիսի բարեխղճություն ես երբեք չտեսա: Արհամարհելով ժամանակագրությունը, ամբոխային վայնասունը սկսեց կրկնել հարյուր ու մի վարիացիայով, թե ես քննադատել եմ ո՛չ թե 1892-ի դեռ փոքրիկ, այլ 1904-ի արդեն մեծացած Տովհաննես Թումանյանին...¹⁰

Ես գոհ եմ այստեղ հայտնելու, որ ինքը՝ Տովհաննես Թումանյանն այդպես չվերաբերվեց ինձ: Ուրիշների պես նա չփրփրեց իմ դեմ: Ընդհակառակը, այնուհետև մենք ավելի մոտեցանք իրար, մտերմացանք: Նա գիտեր, որ ես «Ռուսահայ գրականությունը» գրել եմ այն ժամանակ, երբ դեռ լույս չէր տեսել նրա բանաստեղծությունների 1904-ի հրատարակությունը, գտնում էր, որ ես նրան պատվավոր տեղ եմ հատկացրել մեր նորագույն բանաստեղծների

մեջ, իսկ եթե ես ցույց էի տվել մի քանի անհաջող ոտանավորներ, այդ սովորական բան է, և ինքն ամենից շատ է զգում պակասությունները, ուստի և 1904-ի հրատարակությունից դուրս է գցել ոտանավորների մի երկար շարք:

1905¹¹-ի ամառը Մանգլիս ամառանոցում ես և Թումանյանը հաճախ էինք իրար հանդիպում, լինում էինք իրար մոտ և երկար գրական խոսակցություններ էինք վարում: Շատ խոսք վերցնում էր մանավանդ կովկասագիտության վերաբերյալ գրականությունը:

Ես այն ժամանակ իմացա, որ Թումանյանն էլ ինձ նման գրքամոլ է և արդեն շատ հրատարակություններ էր հավաքել, որոնք արժեքավոր նյութեր են թե՛ մասնավորապես կովկասագիտության և թե՛ առհասարակ արևելագիտության համար:

Բ

«ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ»

1906 թվին ես հեռացա «Մշակի» խմբագրությունից, վերջնականապես զգվելով այն պահանջներից, որ հանդգնություն ունեին անելու գործի տերերը, գրականության համար ոչինչ արժեք չունեցող մարդիկ, որոնք, սակայն, շատ հավակնոտ և ամբարտավան էին իրանց պաշտոնական դիրքի հետևանքով: Վճարելով ինձ ամսական մի 100 ռուբլի ռոհիկ, այդ մարդիկ կարծում էին, թե ինձ գնել են ամբողջովին և, ուրեմն, ես իրավունք չունեի մի տող անգամ գրել «Մշակից» դուրս: Արդեն այն հանգամանքը, որ իմ «Ռուսահայ գրականությունը» տպվել էր Վենետիկի երկու պարբերականներում, բավական խոսակցությունների նյութ էր դարձել իմ և իմ տերերի մեջ, թեև այդ աշխատությունը ես գրել եմ իմ տանը, գիշերները: Եվ սակայն, իմ աշխատակցությունը «Մշակի» մեջ այնքան բեղմնավոր էր, որ զարմացնում էր շատերին, և Ղազարոս Աղայանը, իմ վաղեմի մտերիմը, մի սքանչելի սիրտ, ամեն անգամ հանդիպելիս, ինձ ասում էր. «Այդպես չի լինի, Լեո, ծուլացի՛ր, ծուլացի՛ր, թե չէ՝ կհիվանդանաս»:

Ես արդեն իսկ հիվանդ էի, և հիվանդությունս գնալով սաստկանում էր: Բժիշկները մի քանի ամառ ինձ ուղարկեցին Կովկասի հանքային ջրերը, և այդ բանը «Մշակի» տերերին հաշվել էր տալիս, թե ես որքան թանկ եմ նստում խմբագրության: Իրավ է, նրանց ես ոչինչ ծախս չէի պատճառում իմ բժշկությամբ, բայց հո ռոհիկ նրանք, այնուամենայնիվ, ինձ տալիս էին և այն ամիսներում, երբ ես չէի աշխատում: Եվ ահա շտապեցին ազատվել

ինձանից: Ես ամենայն հոժարությամբ թափ տվեցի կոշիկներինս փոշին և այդ նեղ, հահնացած օջախից դուրս եկա ազատ օդի մեջ:

Իմ այս ազատագրման առաջին հետևանքն այն եղավ, որ ես մտա Նովհաննես Թումանյանի գրական շրջանը:

Այդ նրա բնակարանն էր, «Վերնատուն» հորջորջված: Շատ իրավացի էր այդ անունը: Բեհբության փողոցի վրա, բժիշկ Քոչարյանի տան բակում բարձրացած էր մի հինգ հարկանի շինություն, որի ամենավերին մասը գրաված ուներ Նովհաննես Թումանյանի ընտանիքը: Նրան հասնելու համար պետք էր բարձրանալ մի անվերջ շարք: Նովհաննեսն ուներ մի փոքրիկ առանձնասենյակ ուր և իր գրադարանն էր զետեղել: Իսկ հավաքույթները տեղի էին ունենում դահլիճում, որ մի բավական լավ սենյակ էր և ուներ մի պատշգամբ, որ կախված էր Բուսաբանական այգու լեռան ստորոտի վրա:

Այստեղ էր ահա, այս համեստ, քաղաքի ծայրը կազմող անկյունում, որ հայոց գրականությունը գտնում էր մի հարազատ անկյուն, տաքացված ու փայփայված ընկերական անուշ վերաբերմունքով, եղբայրական սրտակցությամբ:

Մշտազվարթ, լուսավոր օթևան: Եվ նրա շեմքով մտնողն ընկնում էր Նովհաննեսի ընտանիքի գիրկը: Երջանիկ էր այդ ընտանիքի գլուխը թե՛ իբրև ամուսին և թե՛ իբրև հայր: Նովհաննեսն ուներ տասն երեխա, մի ամբողջ «բանակ», ինչպես անվանում էինք մենք: Եվ այդ բանակը, մեծերից սկսած մինչև բոլորովին փոքրերը, շենքով ու շնորհքով կառավարված, հազնված ու դաստիարակված, ներկայանում էր գրական ճաշերին ու հավաքույթներին իբրև գրական մթնոլորտով տոգորված, բարեկիրթ, հյուրասեր և ուրախ մի ընտանիք: Տիկին Օլգան, Նովհաննեսի ամուսինը, մի պատկառելի տանտիկին, այս ամբողջ վայելչության, սարք ու կարգի հեղինակն էր, մշտապես նվիրված էր իր բազմանդամ ընտանիքի բազմադիմի պահանջներին: Այս հեշտ բան չէր, մանավանդ ունենալով Նովհաննեսի պես մի ամուսին: Մի մարդ էր սա, որ անչափ ու անսահման սիրում էր հյուրեր ունենալ իր սեղանի վրա, և տիկին Օլգան շաբաթը քանի՞ անգամ պիտի հյուրասեղան պատրաստելու հոգսերի մեջ լիներ:

Նովհաննեսին խաթելու համար մենք տիկին Օլգային անվանում էինք «նահատակ», իսկ իրան, Նովհաննեսին՝ «ընտանեկան աղետ»:

Եվ իրավունք չունեի՞նք: Մի օր տանից դուրս գալու ժամանակ նա տեսնում է, որ տանն ինչ-որ պատրաստությունների վրա են, հանել են մեծ կաթսան: Ինքն իր մեջ հասկացողություն է կազմում, թե այդ օրն իրանց տանը խաշ են

եփում և սուս ու փուս գնում է և ուր որ պատահում է ծանոթի, հրավիրում է խաշի: Ճաշի ժամանակ հյուրերի մի երկար շարքի գլուխ անցած՝ գալիս է տուն: Կինը զարմացած է, իսկ նա պատվիրում է, որ շուտով բերեն խաշը:

– Ի՞նչ խաշ, մենք այսօր նույնիսկ կերակուր էլ չենք եփել, – ասում է տիկին Օլգան:

– Բայց այն ի՞նչ էր առավոտը, մեծ պղինձը հանել էիք:

– Այն ջուր տաքացնելու համար էր, այսօր մենք լվացք ունենք:

Նովհաննեսը ոչ շփոթվում է, ոչ կոտրվում, իրան հատուկ գվարճախոսությամբ պատմում է, թե ինչ թյուրիմացության մեջ է եղել ինքը, բայց խնդրում է ամենքին մնալ: Ուղարկում է, պատրաստի կերակուրներ բերել տալիս: Եվ նստում են, մի լավ քեֆ են անում:

Դեպքն այնքան բնորոշ էր, որ նրա պատմությունը տարածվեց Թիֆլիսի շատ շրջաններում: Ռուս գրող Տանը, որը այդ ժամանակ գտնվում էր Թիֆլիսում, նկարագրել է Նովհաննես Թումանյանի «խաշը» մայրաքաղաքի թերթերից մեկում¹²:

Ավելի գեղեցիկ կրթական միջավայր մի ընտանիքի դաստիարակության համար չէր էլ կարելի գտնել: Երեխաները մշտապես իրանց տանը տեսնում էին հայ մտքի և գրչի ներկայացուցիչներին և ամենափոքրիկը Նովհաննեսի զավակներից՝ Սեդան անգամ ազդվում էր ո՛չ միայն իր քնքշասիրտ և սիրառատ հայրիկից, այլև գրական այն մեծերից, որոնք նստում էին նրա հետ միասին մի սեղանի: Ամենքն ապրում էին գրականության շահերով ու հարցերով, ամենքը ներդաշնակորեն միաձուլվում էին մի գրական ընտանիքի ամբողջության մեջ:

Այդ գրական ընտանիքն ուներ երկու մեծ պապեր: Մեկը Պերն Պոռոշյանն էր, մյուսը՝ Ղազարոս Աղայանը: Պերն Պոռոշյանին ես չտեսա Թումանյանի ընտանիքում: Նա արդեն մեռել էր: Նովհաննեսի պատմելով, նա մտերմություն ունեցել է թե՛ իր և թե՛ ընտանիքի հետ: Այդ մտերմությունը նա արտահայտում էր հին ժամանակները մեզանում ընդունված ձևերով: Որպեսզի զուր տեղը չբարձրանա «Վերնատան» անթիվ սանդուղքներով, նա նախ և առաջ ուզում էր տեղեկանալ՝ տա՞նն է Նովհաննեսը, թե ոչ: Եվ բալից նկատելով վերևի պատշգամբում խաղացող երեխաներին, ձայն էր տալիս.

– Այ լակոտներ, էն գլադեն տա՞նն ա...

«Լակոտները» Թումանյանի երեխաներն էին, իսկ «գլադեն» ինքը՝ Թումանյանը:

Շատ բաներ էր պատմում Նովհաննեսը Պոռոշյանի կյանքից: Մտքումս

մնացել է միայն հետևյալը:

– Ռուս-հապոնական պատերազմի ժամանակ էր,– ասում էր նա:

– Մի օր մի քանի հոգով կանգնած էինք Քաղաքային վարչության առջև, մեկը կարդում էր հեռագիրները, մյուսներս լսում էինք: Այդ միջոցին Թամամշևի քարվանսարայի կողմից երևաց Պոռշյանը: Նա ձեռնափայտը դրել էր ուսին, իսկ փայտի ծայրից կախել էր մի մեծ թաշկինակ, որի մեջ կապված էին հաց և այլ պաշարեղեն. նա գալիս էր քազարից: Նկատելով մեզ, մոտեցավ և իմանալով, որ հեռագիրներ են կարդում, ինքն էլ սկսեց ականջ դնել: Իմ ուշադրությունը հանկարծ գրավեցին Պերնի ջուխտ գրպանները: Նրանք տարօրինակ կերպով շարժվում էին, դողում: Տարցրի. եղ ի՞նչ են ջեբերդ: Նա պատասխանեց սառնասրտությամբ. «Մի քիչ ցոցխալ ձուկ եմ առել, ջեբերումս տանում եմ տուն, որ մորթենք, եփենք»: Եվ այս ասելով, սկսեց հանգիստ ականջ դնել հեռագիրների ընթերցման:

Այսպես չէր Ղազարոս Աղայանը: Կապված լինելով Նովհաննես Թումանյանի հետ մի աննման ջերմեռանդ, հրաքորքոք սիրով, նա սիրում էր և նրա երեխաներին, ինչպես գիտեր առհասարակ սիրել երեխաներին և սիրելի դառնալ նրանց: Նա մի տեսակ սրբություն էր Նովհաննեսի ընտանիքի համար և առանց նրան տեսնելու չէր կարող երկար մնալ: Ասենք Ղազարոսի սրտի մեջ թույլ, կիսատ-պռատ, պաշտոնական սեր բնավ չկար: Ում որ սիրեր, կսիրեր ամբողջ սրտով, ջերմորեն: Ես էլ, օրինակ, բախտ եմ ունեցել վայելելու այդ հոյակապ ծերունու սերը, և իմ երեխաներին էլ նա փայփայում էր հոր պես, բայց այլ էր նա Նովհաննես Թումանյանի և իր ընտանիքի համար: Նովհաննեսն էլ, իհարկե, փոխադարձ ջերմությամբ էր պատասխանում Ղազարոսին: Միասին երկուսը շատ քաղցր և ծանր օրեր էին քաշել, միմյանց միացել հոգով ու սրտով:

Իր անգուգական բարեկամի սիրառատ սիրտը Նովհաննեսը շատ սիրում էր հաճախ ցույց տալ հետևյալ դեպքի մեջ:

– Մի տարի Ղազարոսը գավառից շուտ էր վերադարձել Թիֆլիս, անգործ էր, մեծ կարոտության մեջ: Մի սենյակ էր վարձել Չուղուրեթի թաղում, Քուռի ափին: Օրեր էին լինում, երբ նա համարյա ոչինչ չէր ունենում ուտելու: Մի օր գնացի մոտը և տեսա նրան մեծ մտահոգության մեջ: Յույց տալով ինձ Քուռի հանդիպակաց բարձր ափը, ասաց, թե այնտեղ, մի փոքրիկ այրի նման փորվածք կա, ուր մնացել է մի շուն: Դեռ երեկ, գետի ափից մի փոքրիկ կաճան տանում էր դեպի այդ հողե այրը: Բայց վարարած Քուռը քանդել տարել է այդ կաճանը, և շունը այլևս չի կարող դուրս գալ այրից: Զգալով

իր անելանելի դրությունը, որ պիտի հանգեր քաղցամահի, խեղճ կենդանին միալար վնգատում է, կաղկանձում:

– Գնանք, ազատենք, Նովհաննես, – ասաց նա, հանկարծ ոգևորվելով: – Այս հեշտ է, մենք երկուսով կարող ենք վերևից նրան դուրս քաշել թոկով:

Տամաձայնեցի: Գնացինք, անցանք Միքայելյան կամուրջով, մտանք Մադաթյան կղզին, բավական առաջ անցանք, բայց հանկարծ կանգ առանք մի մեծ խոչընդոտի առջև: Աղիքից լարեր շինելու մի գործարան էր այդ. մարդ չէր երևում, բայց բազմաթիվ շներ կային, որոնք և հարձակվեցին մեզ վրա: Պաշտպանվել կարող էինք միայն մեր ձեռնափայտերով: Եվ պաշտպանվում էինք սկզբում հաջողությամբ: Երկուսս էլ գյուղացիներ էինք և գիտեինք ինչպես կռվել շների հետ: Մի թուպե կար, երբ մենք կարծում էինք, թե մեզ կհաջողվի պատռել ոհմակի կազմած կիսաշրջանը և հասնել գետի եզերքին: Մի քանի քայլ էլ առաջ գնացինք, բայց այդ թուպեին դուրս թռավ թափված տակառների հետևից մի ամենի շոթալակալ գամփռ, կտրեց մեր ճանապարհը: Ուրիշի կյանքը փրկելու փոխարեն մենք հիմա պիտի մտածեինք մեր սեփական կյանքի փրկության մասին: Եվ սկսեցինք ետ նահանջել մեծ դժվարություններով, հազիվհազ կարողանալով ազատել մեզ մեր հալածողների բերաններից: Երբ նորից կամուրջի վրա էինք, Ղազարոսը հեզնությամբ ասաց. – Այսպես է աշխարհի բանը. – նրանք չթողեցին, որ իրանց եղբայրակիցն ազատվի մահից: Ինչո՞ւ զարմանալ շների վրա. մարդիկ այդպես չե՞ն:

– Բայց նա չէր կորցրել հույսը, ասաց, որ մի նոր արշավանք պիտի կազմակերպի: Բարեբախտաբար, այրի մեջ վտանգված շունն այլևս չէր երևում: Ղազարոսի համար այնուհետև մեծ հարց էր՝ ի՞նչ է եղել նա, արդյոք փախե՞լ է մի կերպ, թե՞ հուսահատաբար գցել է իրան ցած և խեղդվել ջրի մեջ: Նավանական էր թվում վերջինը:

Ես մի քանի անգամ եմ տեսել Նովհաննես Թումանյանին այս պատմությունն անելիս Ղազարոս Աղայանի ներկայությամբ: Ալեզարդ ծերունին իր գեղեցիկ ժպիտներով վավերացնում էր եղելության իսկությունը, իսկ նրա ոգևորված դեմքը ցույց էր տալիս, թե նա այժմ էլ կգնա այդպիսի գործեր կատարելու:

Ամբողջովին ոգևորություն էր այդ մարդը, ամբողջովին եռանդ: Մանկական կայտառությունը նրան ուղեկցեց մինչև գերեզման, ուր նա մտավ 72 տարեկան հասակում: Նահապետական միամտությունը նրա մեջ խառնըված էր ինքնուսությամբ ձեռք բերած փիլիսոփայության հետ: Տիշում եմ

ռուս-հապոնական պատերազմի սկզբին մեր մի հաշը՝ Սև Սանդրոյի տանը: Տեղագիրները ռուսական պարտությունների լուրերն էին քերում: Ղազարոսը ոգևորված էր շատ և սկսեց հավատացնել ամենքիս, թե հապոնացիները կգան, անպատճառ դուրս կգան Կովկաս: Այս նրա համար հեշտ էր երևում, և ոգևորության մեջ մի մարգարեություն էլ արավ, ասելով, թե Թուրքաց Տայաստանից առաջ ազատություն պիտի ստանա Ռուսաց Տայաստանը:

Ինքնուս էր և Նովհաննես Թումանյանը, և նրա գրական «Վերնատունն» էլ մեծագույն մասամբ ինքնուսների մի ժողովարան էր: Այստեղ էին՝ Ղ. Աղայանը, Ավետիք Իսահակյանը, Ն. Աղբալյանը, Շանթը և Դ. Դեմիրճյանը: Եվ ես գտնում էի այդ փոքրիկ շրջանի մեջ խտացած գավառայնություն: Նովհաննես Թումանյանը Լոռին էր ներկայացնում, Ղազարոս Աղայանը՝ Բոլնիսը և նրա նախահայրենիք՝ Ղարաբաղը, Իսահակյանը՝ Շիրակը և այլն: Բայց առաջնակարգը, հաղթականը միշտ լոռեցիությունն էր, որովհետև ոչ ոք իր գավառայնությունը չէր կարողանում ներկայացնել այնպիսի փայլուն տաղանդով, ինչպես Նովհաննեսը՝ լոռեցիությունը:

Նա մի աննման համով-հոտով պատմող էր՝ անհուն ու անհաշիվ նյութի տեր: Եվ պատմելու, զվարեաբանելու, սրախոսություններով անվերջ ծիծաղեցնելու մեծ կարողություն զգենում էր հաշի վրա, երբ դահլիճում բացվում էր երկար սեղանը, նրա շուրջը շարվում էին երեխաներն ու հյուրերը, շարվում էին տիկին Օլգայի հոգսերով պատրաստված կերակուրները, և Նովհաննեսը ձեռքն էր առնում գինու բաժակը:

Նովհաննեսի հաշերը շատ էին հոչակված Թիֆլիսում: Նրա պես հացով մարդ շատ և շատ քիչ կլինի: Նյութասիրությունն ուղղակի մի պաշտամունք էր այդ տան համար: Անկարելի էր, որ մեկը, մտնելով Նովհաննեսի մոտ օրվա որևէ ժամին, չհյուրասիրվեր որևէ բանով: Այրել, այո՛, սիրում էր մեր Նովհաննեսը և ապրում էր լավ, առատության մեջ: Ճոխ սեղանի վրա նա սիրում էր ասել, թե ընդունված է հայ գրողին համարել քաղցած մարդ, բայց ահա ինքն ուզում է ցույց տալ, որ հայ գրողն էլ գիտե ուտել, այն էլ լավ ուտել:

Բայց նրա սեղանի քաղցրությունն այնքան ճոխ համադամները չէին, որքան նա ինքը: Նա շատ տաղանդավոր թամադա էր և վերջերում այնքան շատ էր բարձրացրել իր շնորհքը՝ բաժակաճառերը սրամտություններով համեմելու մեջ, որ նրան տվել էին «համազգային թամադա» պատվանունը:

Ճաշի վրա նա սիրում պատմություններ էր անում Լոռու կյանքից, պատմություններ, որոնց մեջ նա հարտար պատկերահանի հմտությամբ մանր գծագրում էր Լոռու հայ ժողովրդի դիմագծերը, լեռնային ուրույն, շատ

անգամ վայրենի անտաշությամբ զարմացնող հոգեբանությունը:

Քանի՛, քանի՛ անգամ, լսելով հրաշալի պատմությունները, խնդրել-աղաչել եմ Նովհաննեսին, որ գրի անցկացնե դրանց: Մի ժամանակ նա, իսկ որ, մի քանիսը գրեց և տպագրեց «Նորիզոն» լրագրի մեջ¹³, բայց դրանք նրա գիտցածների մի շատ աննշան մասն են կազմում: Մեծագույն մասը մեր խեղճ բանաստեղծը հետը տարել է գերեզման: Ես չեմ կարող առանց կսկիծի հիշել այս հանգամանքը: Կորել են չափազանց հետաքրքրական և թանկագին նյութեր Լոռու ժողովուրդը բնութագրելու համար: Կորուստը գոնե մասամբ թեթևացնելու համար ես կառաջարկեի Նովհաննեսի մոտիկ ընկերներին և բարեկամներին, նրա որդիների հետ միասին, խմբական աշխատանքով, վերականգնել Լոռու կյանքի այնքան համեղ, զվարճալի և վերին աստիճանի բնորոշ պատկերները և տպագրել Նովհաննեսի Երկերի լիակատար ժողովածուի մեջ:

Չափազանց շատ սիրում էր Նովհաննեսը պատմություններ անել մանավանդ այն ժամանակից, երբ նա գնացել էր Լոռին կառավարելու և պաշտպանելու համար (հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, 1905-1906 թթ.):

Այս պաշտոնի մեջ Նովհաննեսը ցույց էր տվել խոշոր և բարերար գործունեություն: Բանաստեղծը չդավանանեց իր դավանած հանրամարդկային համերաշխության և եղբայրության գաղափարին այնպիսի ժամանակ, երբ ազգային կրքերն էին ոռոս ցարական նզովյալ կառավարության ջանքերով հրդեհվել հայ և թուրք ժողովուրդների մեջ, որի հետևանքով էլ այդ հարևան երկու ժողովուրդներն իրար կոտորում էին: Լոռին, ունենալով հոծ հայ լեռնային ազգաբնակչություն, ավելի ուժեղ էր, քան իր հարևան թրքաբնակ վայրերը և կարող էր մեծամեծ վնասներ պատճառել նրանց: Այդպես էլ աշխատում էին անել տալ Լոռում որջացած դաշնակցական շրջիկներն ու խմբապետները:

Բայց Նովհաննես Թումանյանը դուրս քշեց այդպիսիներին Լոռուց և կազմելով ձիավոր խումբ, պարզեց սայիտակ դրոշակ և գնաց հաշտության և եղբայրության խոսք հնչեցնելու սարերում: Նայ ժողովուրդն արդեն դարձրել էր նրան «գեներալ-գուբերնատ Թումանով» և դիմումներ էր անում նրան իբրև իր անմիջական իշխանության: Ահա այդ մերձավոր շփումներից Նովհաննեսը դուրս էր բերել բազմաթիվ սքանչելի տաղանդավոր պատմություններ, որոնք միայն ժողովրդագիտական մեծ նշանակություն չունեին, այլև կենսագրական:

Նովհաննեսի ամեն կողմից անուշ ու ուրախ հաշերին մենք անհագ քաղցրությամբ էինք լսում այդ պատմությունները: Ավիսոս, հազար ավիսոս, որ նրանք հիմա կորած են:

Սակայն Նովհաննեսի «գեներալ-գուբերնատությունը», ինչպես կասենք շուտով, շատ թանկ նստեց նրան:

Շատ սխալ կլինեք կարծել, թե Նովհաննես Թումանյանի «Վերնատանը» հավաքվողները միայն հաշել և զվարճախոսել գիտեին: Այդտեղ կազմակերպվում էին գրական ընթերցումներ, զրույցներ: Բարեկամական մի նեղ շրջան, ուր չկային և չէին կարող լինել կրքեր ու հակամարտություններ, այլ տիրում էր քաղցր մտերմական խոսքը, որ շոյում ու շողոքորթություն չէր, այլ քննադատում էր անկեղծաբար, լավին լավ էր ասում, վատին՝ վատ: Ամենքը մի բարձր և վեհ պաշտամունք ունեին՝ գրականությունը: Եվ ամենքի իդեալն էր իրանց այդ սրբության սրբոցի ազատագրությունը հրապարակախոսության լծից: Գրականությունը պիտի ազատ ու անկախ լիներ, դրված իրան պատշաճող բարձրության վրա իբրև մի ազգի ամենաառաջնակարգ ստացվածքը, ամենամեծ կուլտուրական արժեքը:

Զարգացնել ինքնուրույն գրական կյանք, վստահություն, ոգի ներշնչել գրականության մշակներին, թեթևացնելով նրանց դառն կացությունը և այդպիսով գրական հարստություններ արդյունավորել՝ ահա այս տեսակ հարցերն էին եռանդով և ջերմորեն ծեծվում «Վերնատան» հավաքույթների մեջ:

Սիրուն խոսքեր, ազնիվ շարժառիթներ շատ կային այդ դատողությունների մեջ: Բայց գործնական կազմակերպություն՝ նպատակին հասնելու համար, չկար: Մեր հաշմանդամ հասարակական կյանքի մեջ այն ժամանակները գիտեին մի բան միայն՝ սպասել բուրժուազիայի այցելության:

Եվ մեր «Վերնատան» գրական մարդիկ էլ սպասում էին, որ հայ բուրժուազիան կգիտակցե իր «ազգային պարտականությունը», կհասկանա, որ գրականությունն է մի ազգի կենսական ջիղը և կապահովեն նրա մշակներին: Եթե «ապերասան կապիտալիզմը» չհասկանա այդպիսի բաներ, ահա բազմանում է և շատ հարստանում է երիտասարդ բուրժուա-ինտելիգենցիան, որ շատ լավ հասկանում է ամեն ինչ և կարող է անել:

Կարող է...

ԾԱՆՐ ՏԱՐԻՆԵՐ

Զմոռանամ ազատել իմ ընթերցողին մի թյուրիմացությունից:

Վերևում ես նկարագրեցի Նովհաննես Թումանյանի ճաշերն ու լայն սրտաբաց հյուրասիրությունը: Այս բանը կարող է ենթադրել տալ, թե, ուրեմն, Նովհաննես Թումանյանը հարուստ մարդ էր:

Բանն էլ հենց այն է, որ այդպես չէ: Թումանյանն իրան նկարագրել է «Պոետն ու Մուսան» քերթվածի մեջ: Պաշտոն ու հաստատուն ոտնիկ չուներ. նրա միակ եկամուտը նրա երկերն էին, մեկ էլ պատահական նպաստներ զանազան հիմնարկություններից և անձերից: Այս բոլորը, սակայն, շատ անբավարար էր մարդ ապրեցնելու համար, և մենք ամենքս զարմանում էինք, թե ինչպես էր նա պահում իր ահագին ընտանիքը: Այս հարցը շատ անգամ էինք տալիս Նովհաննեսին, բայց նա ծիծաղով ու հանաքներով էր պատասխանում: Երբեք չէինք տեսնում, որ նա դժգոհություն հայտնե իր ճակատագրից կամ գանգատվի իր նյութական դրությունից:

Ի՞նչ գաղտնիք էր այս:

Բայց գաղտնիք չկար էլ: Պարզապես Նովհաննեսը կատարում էր այն, ինչ ժողովրդի մեջ ասվում է «Ալունը Վալու գլխին դնել, Վալունը՝ Ալու գլխին»: Պարտք էր վերցնում, բանկերում մուրհակներ էր զեղչում ու այսպիսով մի կերպ դրամ էր ձեռք բերում և ապրում էր քեֆ անելով: «Քեֆ անողին քեֆ չի պակսիլ», կրկնում էր շարունակ և այս վերնագրով էլ մի սիրուն պատմը-վածք ունի «Լուսաբեր» դասագրքի մեջ¹⁴:

1908թ. մայիսին տոնվեց իմ գրական գործունեության հոբելյանը, և Նովհաննեսն իր բաժինը մտցրեց այդ տոնակատարության մեջ, մեծ փայլով կառավարելով հոբելյանական սեղանը «Ֆանտազիա» այգում: Նարաբերություններն իմ, Նովհաննեսի և Ղազարոսի մեջ ավելի ևս սրտագին-մտերմական դարձան:

Մի ամսից հետո, նկատի առնելով իմ օրավուր անող հիվանդությունը, ինձ հարկադրեցին գնալ արտասահման՝ բժշկվելու համար: Գնում էի Ահարոնյանի հետ: Երկուսիս վառ ցանկությունն էր տանել մեզ հետ և Նովհաննեսին: Շատ համոզեցինք և թախանձեցինք, նա, վերջապես, խոսք տվեց կարգադրել իր դրամական հարցը և մեզ հետ միասին ճանապարհվել: Սակայն վերջին պահին, երբ, ըստ երևույթին, ամեն ինչ պատրաստ էր և մեզ մնում էր երկաթուղային տոմսակներ գնել, Նովհաննեսը եկավ մեզ մոտ մի

շատ տխուր դրության մեջ: Նա վարար անձրևի տակ էր ընկել, թրջվել էր մինչև, ինչպես ասում են, ոսկորների ծուծը: Եվ բերած լուրն էլ համապատասխանում էր նրա՝ այդ թուլեի շատ խղճով արտաքինին: Նա ո՛չ միայն չէր կարողացել փող գտնել, այլև, պատահելով իր հին պարտատերերից մեկին, լսել էր նրանից խիստ պահանջ՝ վաղն ևեք վերջացնելու իր հաշիվը, սպառնալով, հակառակ դեպքում, դիմել դատարանին:

Նշանակում էր, ուրեմն, որ նա մեր ընկերը չէ արտասահմանյան հանապարհորդության մեջ, և այսպիսով ջուրն էին ընկնում մեր մտադրություններն ու ծրագիրները: Կյանքի անողոք պահանջն էր, որ նա մնա և դրամական մի նոր կոմբինացիա մտածե՝ իր անողոք պարտատերերից ազատվելու համար: Ահա ինչ պայմանների մեջ էր Նովհաննեսը միշտ զվարթ, միշտ անհոգ կրկնում իր հոչակավոր նշանաբանը. «Քե՛ֆ անողին քե՛ֆ չի պակսիլ»:

Նույն անփոփոխ զվարթությամբ էլ նա մեզ հանապարհ դրեց արտասահման: Ճանապարհից և Եվրոպայի զանազան տեղերից մենք նամակներ էինք գրում Նովհաննեսին, ցավ էինք հայտնում, որ նա մեզ հետ չէ: Իսկ նա մեզ պատասխանում էր իրան հատուկ հումորով լի նամակներով: Ժնևում իմ ստացած նամակից ես տեղեկանում էի, որ Նովհաննեսն իջել է իր «Վերնատանից» և նոր բնակարան է վարձել ոչ առանց դժվարությունների: «Ուր որ իմանում էին,– գրում էր,– նա, թե 10 երեխա ունեմ, դռները փակում էին երեսիս»:

Արտասահմանից ես վերադարձա 1908թ. դեկտեմբերին միանգամայն ապաքինված, շնորհիվ դոկտոր Ռուի կատարած օպերացիայի, այն ծանրոր հիվանդությունից, որից տառապել էի երկար տարիներ: Սկսեցինք ապրել ուրախ ու անհոգ, լավագույն հույսեր ունենալով ապագայի վրա: Ես ու Նովհաննեսը համարյա միշտ միասին էինք լինում: Նովհաննեսի նոր բնակարանը (ուր այսօր էլ ապրում է նրա ընտանիքը, Վոզնեսենսկայա, 18), եթե միանգամայն «Վերնատուն» չէր, գեթ կես «Վերնատուն» էր: Այդտեղ ամենայն հարազատությամբ տեղափոխվել էին հին «Վերնատան» կարգերը՝ իրանց հաճախակի քեֆերով:

Իսկ դրսում մռայլ ամպեր էին կուտակվում Ռուսաստանի ամբողջ հայ մտավորականության գլխին: Ցարական գարշելի բյուրոկրատիան ինքն էր սարքել հայ-թուրքական կոտորածները և այժմ հալածում էր հայերին՝ նրանց կազմակերպած ինքնապաշտպանության համար: Ստոլիպինը ծրագրել էր մի վիթխարի դատաստանական գործով սպիտակ տեռոր տարածել ամբողջ

հայ ժողովրդի վրա իբրև վրեժ այն խայտառակ պարտության, որ ցարական կառավարությունը կրել էր հայ ժողովրդից եկեղեցական կալվածների հարցի մեջ¹⁵:

Այս գործը Ստոլիպինը հանձնել էր հայտնի սևհարյուրյակային մինիստր Շչեգլովիտովի ամենազգվելի արբանյակներից մեկին՝ քննիչ Լիժինին: Գործը սկսվում էր իբր թե միայն Դաշնակցություն կուսակցության դեմ, բայց իրոք պատուհասվում էր ամբողջ հայ ինտելիգենցիան: Սկսվեցին Ռուսաստանի գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում խուզարկություններ, ձերբակալություններ: Լիժինը գործում էր կատաղությամբ, հազարավոր մարդիկ էր ածում բանտերը: Մի ամենաթեթև կասկածը, լավ չպարզված մի թյուրիմացությունը բավական էր, որ բանտ նետվեն մի քանի տասնյակ մարդիկ: Ավելի դահնի, քան դատաստանական քննիչի պաշտոնին արժանի այդ մարդկային վիժվածքը նույնիսկ վավերագրերի կեղծման էր դիմում՝ գործին իր ցանկացած ուղղությունը տալու համար¹⁶:

Եվ ահա այս բյուրոկրատական վակխանալիայի մեջ մեր խեղճ Նովհաննեսն էլ իր բաժինը պիտի ստանար իբրև Լոռու «գեներալ-գուբերնատ Թումանով»: Ճիշտ է, որ այս պաշտոնում նա այնպիսի հաշտարար գործունեություն էր ցույց տվել, որ դրա համար պետք էր համբուրել նրա ճակատը, բայց այսպիսի առաքիճություն Նիկոլայ Ռոմանովի թագավորության մեջ չպիտի որոնվեր:

Մի օր Նովհաննես Թումանյանն ինձ մոտ էր ճաշին: Միասին էլ մնացինք մինչև ուշ երեկո: Մի տխուր նախազգացում կար, բայց չէինք հավատում, թե շուտ կկատարվի նա: Մեր տանից Նովհաննեսը գնաց ուղղակի իրանց տունը և այդտեղ, մի քանի ժամ հազիվ անցած, գիշերամիջին նրան ձերբակալեցին¹⁷:

Եվ այսպես, մեր բարի, անվնաս, քեֆասեր և իսկապես կյանքի մեջ էլ բանաստեղծ Նովհաննեսը ամենակարող բյուրոկրատիայի կամեցողությամբ փոխարկվեց «աշխարհասասան» հեղափոխականի, որին լավագույն դեպքում ժպտում էին Սիրիի «ոչ այնքան հեռավոր վայրերը»: Տպավորությունը վերին աստիճանի ճնշող էր: Ձերբակալությունները շարունակվեցին: Գարնանը խմբերով էին տանում Մետեխի բանտը: Շատերի հետ բռնվեց և Ահարոնյանը: Նայ գրողներից ես, Աղայանը և մի քանի ուրիշներն էինք հրաշքով մնացել: Մյուսները կամ բանտում էին կամ փախել էին: Ոչինչ չէր կարողանում ազատվել Լիժինի ձեռքից: «Մշակի» խմբագրությունը նրա կողմից վկաներ էր ընդունում: Բայց չնայած սրան,

ձերբակալվեցին և «Մշակի» մարդկանցից մի քանիսը, և «Մշակի» խմբագրության տված բարենիսության վկայականները չէին հարգվում Լիժնի կողմից:

Չկար, կարելի է ասել, և ոչ մի հայ ինտելիգենտ, որ թույլ առ թույլ չսպասեր իր ձերբակալման: Եվ այս աղետալի կացության մեջ Ղազարոս Աղայանն էր, որ իրան մոռացած՝ վիշտ ու ցավ էր դարձրել իր Տովհաննեսի գլխին եկած դժբախտությունը:

1909 թ. գարնանը Մոսկվայում մեծ տոնախմբություններ էին կատարվում Գոգոլի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ: Մոսկվայից բանաստեղծ Ծատուրյանը հեռագրել էր ինձ, թե լավ կլինի, որ հայ գրողներն էլ մասնակցեն համառուսական տոնին գեթ մի շնորհավորական հեռագրով: Ես դուրս եկա գրողներ որոնելու և հանդիպելով Ավետիք Արասխանյանին, վերցրի նրան հետս և գնացի Ղազարոս Աղայանի մոտ:

Նա նստած էր պատշգամբում և ակնոցներ դրած՝ սրբագրում էր իր դասագրքերի տպարանական փորձերը: Տեսնելով մեզ, նա իր սովորական սրտալի «ա՛»-յով ողջունեց մեզ և վար դնելով գրիչն, ասաց.

– Ի՞նչ կա, տղերք:

Մենք պատմեցինք: Նա լսեց, մի քանի վայրկյան լռեց, ապա վերցրեց ակնոցը քթից և դառն, ողբագին շեշտերով ասաց.

– Հայ գրո՞ղ մնաց, հայ գրականությո՞ւն մնաց, որ վեր կենանք մենք էլ տոն կատարենք: Հրեն մեր Տովհաննեսը... Էս քանի ամիս է, որ բանտումն է, երեխեքն անտեր, էգուց պիտի գնան ջուրը թափվեն...

Ասում էր նա այս խոսքերը, և արտասուքի խոշոր կաթիլները ցողում էին նրա պատկառելի դեմքը: Տեսարանը ցնցող էր, իմ արտասուքներն էլ շարժվեցին, և միայն Արասխանյանն էր, որ սառնասրտություն պահպանեց և ասում էր, թե, այնուամենայնիվ, պետք է մի բան անել:

Ղազարոսը պատմեց մեզ, թե նախընթաց օրը Լիժնին առաջին անգամ կանչած է եղել Տովհաննեսին քննության: Այս վաղօրոք իմացել են երեխաները, որոնք իրանց սիրելի հայրիկին տեսնելու համար գնացել, կանգնել են այն փողոցների անկյուններում, որոնցով պետք է տանեին նրան:

Ծանր տալավորությունը նորից կարկամեցրեց մեզ: Ղազարոսը շարունակեց տխրությամբ:

– Հա, ճիշտ ես ասում, Ավետիք, պետք է մի բան անել... Պարտավոր ենք... ծիծաղել լացի մեջ: Մեր ճակատագիրն է այս:

Մենք երեքով սկսեցինք խմբագրել հեռագիրը, ստորագրեցինք, մի քանի

ստորագրություններ էլ գտանք և ուղարկեցինք...

Իր բանտարկության առաջին իսկ օրից Նովհաննես Թումանյանը գրում է բազմաթիվ և մանրամասն գրություններ քննիչին, որոնց մեջ ապացուցում էր, թե ինքը դաշնակցական չէ, Լոռուց դուրս է քշել խռովարար դաշնակցականներին, թե իր համար առաքելություն էր դարձել հայերի և թուրքերի մեջ համերաշխություն և խաղաղ հարևանություն հաստատել, մի բան, որին նա լիովին հասել է և գոհունակության է հանդիպել ռուսական իշխանությունների կողմից: Իսկ երբ Լիժինի մոտ գնալիս տեսնում է փողոցների անկյուններում կանգնած իր երեխաներին, լցվում է զայրույթով և պահանջում է Լիժինից, որ ցույց տա իր մեղքը, թե ինչո՞ւ իր երեխաները փողոցների անկյուններում պիտի կույզ գան՝ իրան տեսնելու համար:

Այս բողոքն էր ազդել թե ինչ, բայց Նովհաննեսը 1909-ի ամառն արձակվեց բանտից, բայց ոչ առմիշտ, այլ ժամանակավորապես, գրավականով, մինչև դատավարությունը...

Եվ այսպես, մենք նորից ունեինք մեր մեջ մեր սիրելի ընկերոջը: Բանտը չէր կարողացել աղարտել նրա պայծառ ոգին և ուրախ սիրտը: Զրկանքերը մոռացվել էին, և Նովհաննեսը դարձյալ նույնն էր:

Գրական տեսակետից Նովհաննեսի համար մի հետաքրքրական նորերևույթ շրջան էր այս ժամանակամիջոցը – առաջին բանտարկությունից մինչև դատավարություն: Մեր *Par excellence*^{*} բանաստեղծը սկսում է մտնել իր խառնվածքին և ամպլուային բոլորովին անհամապատասխան մի ասպարեզի՝ հրապարակախոսության մեջ: Պատճառը, կամ ավելի ճշտորեն արտահայտվելով, մեղավորը, ես էի:

1909-ի վերջերին մի քանի դաշնակցականներ կպան ինձ, որ հանձն առնեմ «Տորիզոն» թերթի խմբագրի պաշտոնը: Ես լսել անգամ չէի ուզում մի այդպիսի առաջարկություն: Երկար գնալ-գալուց հետո ինձ առաջարկություն բերողները, խորտակված իմ ամենագլխավոր առարկությունից, թե չեմ կարող մի կուսակցական թերթի վարիչ լինել, համաձայնեցին, որ թերթը լինի միանգամայն անկուսակցական, մինչև իսկ առաջարկում էին ինձ փոխել թերթի անունը: Այս վերջին բանը ես ավելորդ համարեցի, որովհետև վերնագիրը չպիտի խոսեր, այլ բովանդակությունը: Ինձ հետ բանակցություններ վարողները միանգամայն հավատացրին ինձ, թե այս գործն իրանց մասնավոր ձեռնարկությունն էր, ոչինչ առնչություն չունի դաշ-

* գերազանցապես (ֆրանս.)

նակցության հետև և իրանց նպատակն է, որ հայ մամուլն ունենա մի մաքուր, առաջադեմ օրգան: Պայմանների մեջ ես չմոռացա ինձ վերապահել իրավունք քննադատելու Դաշնակցության գործերը, ինչպես վայել է անկախ և անկուսակցական մի օրգանի: Այս ուղղությամբ էլ ես տանում էի թերթը առաջին համարից: Ես մոտեցրի թերթին նաև Նովհաննես Թումանյանին և Ղազարոս Աղայանին, գլխավոր նպատակ ունենալով պաշտպանելու հայոց գրականության շահերը և հայ գեղարվեստական գրողներին ժողովրդից բարձր դնելը:

Խմբագրի պաշտոնը կես տարուց ավել չկարողացա տանել: Չափազանց դժոխային էին թե՛ նյութական և թե՛ բարոյական պայմանները: Յենգոր Բալանթարյանը, իբրև իմ հայրենակից, ամեն անգամ հանդիպելիս ինձ խորհուրդ էր տալիս զգույշ լինել. հայտնում էր, թե շարունակ ինձ վրա «դանոսներ» են տալիս: Այս բոլորին ավելացավ այն, որ 1910-ի ամառը ես և Նովհաննեսը հիվանդացանք և հեռացանք Թիֆլիսից: Նովհաննեսը գնաց Աբասթուման, իր բարեկամ Մելիք-Նալկազյանի մոտ, ես՝ Կիսլովոդսկ՝ իմ բարեկամ Տեր-Մարգարյանի մոտ:

Վերադարձա Թիֆլիս աշնան վերջերին: Նովհաննեսն արդեն բոլորովին խրվել էր հրապարակախոսության մեջ: Նա «Նորիզոնի» խմբագիրն էր, թեև չէր ստորագրում թերթն՝ իբրև խմբագիր: Այս դիրքը միանգամայն անհամապատասխան էր նրա խառնվածքին ու շնորհքին, բայց Նովհաննեսը ոգևորվել գիտեր, և այդ ժամանակ աշխարհի մեջ ոչինչ անկարելի բան չկար նրա համար: Նա գտնում էր, որ ինքը հենց լավ խմբագրացու է, կարող է դեկավարել հասարակական միտքը, հաճախ գրում էր առաջնորդող հոդվածներ, որոնք տպվում էին առանց նրա ստորագրության, բանավեճերի էր բռնվում «Մշակի» հետ, որի հետևանքով շատ անգամ կարելի էր տեսնել նրան տաքացած, վրդովված: Նայ հրապարակախոսության սպեցիֆիկ թույնը վարակում էր և մեր ամեն մեկի հետ անուշ ու զվարթ բանաստեղծին, դարձնելով նրան հաճախ մաղձոտ, դյուրագրգիռ: Նեշտ չէր Նամբարձում Առաքելյանի պես մի բերան – պատռած հակառակորդ ունենալը, որի համար չկար սրբություն և որ գրական շնորհքի փոխարինություն որոնում էր սանձարձակության մեջ: Մի առաջնորդող հոդվածի մեջ Թումանյանը հաղթականորեն ապացուցելով Առաքելյանի ստերն ու հերյուրանքները, թուլություն էր ունեցել ավելացնելու, տպավորությունը սաստկացնելու համար, մոտավորապես այսպիսի տողեր. «Եվ արժե՞, որ այսպիսի մարդն ապրե հասարակությունը խաբելու համար»¹⁸: Նամբարձում Առաքելյանն

ի պատասխան վայնասուն բարձրացրեց «Մշակի» մեջ, թե Նովհաննես Թումանյանը հրապարակով սովորեցնում է դաշնակցականներին, որ իրան տեռորի ենթարկեն¹⁹:

Այսքանին չէր սպասում Թումանյանը: Նրա ձեռքերը թուլացան, նա խոսք չէր գտնում ասելու, զոհի դիրք բռնեց: Այսպես են կոկորդ սեղմում: Խեղճ մարդը մտքով անգամ չէր անցկացրել այն, ինչ վերագրում էին նրան, կրկնելով այն, հարյուր ու մի անգամ: Այստեղ հիշեմ և այն, որ տարիներ հետո, երբ Նովհաննես Թումանյանն այլևս խմբագիր չէր, Տ. Առաքելյանը շոշափեց նրա ընտանեկան պատիվը, և Նովհաննեսը պատասխանեց մի այնպիսի հոդվածով, որ այս անգամ արդեն համբարձում Առաքելյանն էր, որ հույս չդնելով այլևս իր գրչի վրա, դիմեց դատարանին իր հոր պատիվը պաշտպանելու համար²⁰:

Ես անկեղծորեն ցավում էի, որ Նովհաննես Թումանյանն ընկել է լրագրային ճահճի մեջ: Նա սպառված բանաստեղծներից չէր, նրա խոշոր ստեղծագործական կարողությունն ուներ իր տրամադրության տակ անհուն նյութեր, պետք էր միայն, որ նա նստեր իր տանը, որպեսզի նորանոր գոհարներ ընծայեր հայոց գրականության: Կարիքն էր ստիպում, որ Նովհաննես Թումանյանը լրագրական սև աշխատանքի տված գրողներին կենսական ավելի մեծ կարևորություն տա, քան իր ձուլածո, սիրուն ոտանավորներին:

Մեղքս ինչ թաքցնեմ, երբեմն, տեսնելով Նովհաննեսի հուսահատական դրությունը, ես նրան ծաղրում էի, ինչպես նա ծաղրում էր ինձ մի ժամանակ, երբ դեռ հեռու լինելով մամուլից, տեսնում էր ինձ անդադար կազ ու կովի մեջ: Ես այն ժամանակ հավատացնում էի նրան, որ մեծ անախորժությամբ եմ ես մտնում բանակռիվների մեջ, ստիպված, որ հայ մամուլը սովորել է այդպես ապրել, ասիական սանձարձակ հայրություններով, և որ ես միակ երջանկությունը որոնում եմ այդ ապականված հրապարակախոսությունից դուրս մնալու մեջ: Այժմ էր, որ Նովհաննեսը համաձայնում էր ինձ հետ:

«Նորիզոնի» խմբագրի պաշտոնում նա ինձանից շատ երկար մնաց²¹: Այդ բանին նպաստեց մանավանդ մի հանգամանք: Այդ ժամանակ էր, որ Թիֆլիսում հաստատվեց Բաքվի հարուստներից մեկը՝ համբարձում Մելիքյանը: Փարիզից նա բերել էր տվել ոսկեգօծ կահկարասիք, իր համար գնել էր մի մեծ տուն և վերաշինում էր նրան ճոխ ճաշակով: Վայելելու կողմից ոչ մի պակասություն: Նոչակ էին ստանում նրա ճոխ ու շոալլ ճաշերը: Ինչպես վայել էր անտոհմիկ բուրժուազիային, Մելիքյանը չէր բավականանում նրանով, որ ուտել-խմել ունի, այլ ձգտում էր հասարակության մեջ դեր

խաղալու: Դրա համար մի կողմից նա մոտենում էր փոխարքայական պալատին և ծանոթանում էր կոմսուհի Վորոնցովա-Դաշկովայի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ գրական մեկենասի հովեր էր առնում, մոտենալով Նովհաննես Թումանյանին:

Այդ մեկենասությունն էլ պայմանական էր: Նովհաննեսը, ճիշտ որ, կարոտ էր օգնության, որ հրատարակե իր բանաստեղծությունների նոր ժողովածուն, որի պահանջը մեծ էր, հետո ունենալ հնարավորություն առանձնանալու իր բանաստեղծական նյութերի հետ. մի բան, որ նրա տենչանքն էր: Մեկիքյանը պիտի մեկենաս լիներ այսպիսի գործում: Բայց այսպիսի բան նրա հաշվին չէր գալիս: Ուզենալով հասարակության մեջ ազդեցիկ, ղեկավարող դեր կատարել, նա նայում էր Նովհաննես Թումանյանի ձեռքում գտնվող թերթին, որի ֆինանսական դրությունը հուսահատական էր: Նրա ծրագիրն էր՝ «Տորիզոնի» հետ իր ձեռքը վերցնել նաև նրա շուրջը գործող գրողներին: Եվ հայ քաղցած գրողները չէին, որ կարողանային փառքի կարոտ կապիտալիստին իր տեղը ցույց տալ: Ընդհակառակը, Շիրվանզադեն, որ Փարիզից եկել էր իր հոբելյանը տոնել տալու համար և առժամանակ հարել էր «Տորիզոնի» խմբագրության, իր հոբելյանական մասնաժողովի նախագահ դարձնում էր Տամբարձում Մեկիքյանին, չնայած այն բողոքին, որ Մոսկվայի հայ գրողներն այս առիթով տպագրեցին «Տորիզոնի» մեջ²²:

Ասել հարկավոր է, որ հայ իրականությունն այս բանի մեջ ոչինչ քաջառություն չէր ներկայացնում, քանի որ բուրժուական հասարակության մեջ առհասարակ կարգ է, որ գրականությունը, արվեստը, գիտությունը բուրժուազիայի ծառաներն են ներկայանում. նրանց կյանքը զվարեացնող ու քաղցրացնող ժամանցներ:

Նովհաննես Թումանյանի հետ Ղազարոս Աղայանը և ես էլ, իբրև նրա աշխատակիցներ, աղա– մեկենասի ուշադրության արժանացանք և մի քանի անգամ հրավիրվեցինք նրա մեծափարթամ ճաշերին: Վերջապես նա մի օր հայտարարեց, թե վերցնում է իր վրա «Տորիզոնի» հրատարակության գործը, որի համար պիտի կազմակերպե փայատերերի ընկերություն: Ավելորդ է ասել, թե որքան ուրախ էր Նովհաննեսը: Նրան ոգևորում էր մանավանդ այն, թե կարող կլինի այնուհետև ապահովորեն գլխավոր աշխատակիցներին վճարել տողավարձ 2 կոպեկ:

Գլխավոր աշխատակիցների մեջ էինք ես և Ղազարոս Աղայանը: Բայց մեր խեղճ Ղազարոսին վիճակված չէր տեսնել 2 կոպեկ տողավարձ: Նա սրտի հիվանդություն ուներ (սկլերոզ), որից թեև նեղվում էր, մանավանդ

գիշերները, բայց սովորականի պես կայտառ ու անդադրում էր և սկսել էր մի քանակո՞ղիվ «Մշակի» հետ, որից ստանում էր «պոզրոմշիկ», «խուլիգան» և այլ այսպիսի անուններ²³: Նունիսի շոգ օրերն էին (1911 թ.): Մի երեկո մենք երեքով ընթրիքի էինք Տիգրան Նովհաննիսյանի մոտ: Ղազարոսը սովորականի պես առույգ և զվարթ էր: Ես գանգատվում էի, թե շոգ է, իսկ նա ծիծաղելով հուսադրում էր ինձ, ասելով, թե շոգը շատ մեծ չէ դեռ և դիմանալ հեշտ է: Մյուս օրը կիրակի էր, և ես տանից դուրս չեկա: Իսկ երկուշաբթի օրը, առավոտյան մոտ ժամի 11-ին ստացա Նովհաննեսից այսպիսի տոմսակ:

«Առաքել ջան, շուտ արի՛, Ղազարը մեռավ»:

Գնացի: Ղազարն իր ահագին հասակով արդեն մտել էր սառույցով լիքը արկղի մեջ իբրև դիակ: Առավոտյան նա դուրս էր եկել տանից, որ տանե «Մշակի» դեմ գրած իր պատասխանը «Նորիզոնի» խմբագրատուն, բայց մի քանի քայլ հազիվ արած, ընկել էր փողոցում ու մեռել: Քառասուն տարի գրիչ բռնած, իր դասագրքերով և մանկավարժական գործունեությամբ ամբողջ սերունդներ կրթած այդ հռչակավոր ինքնուսի գրպանում գտնվածը մի հոդված էր, որ պիտի հավատացներ ընթերցողին, թե նա «պոզրոմշիկ» չէ... Ահա ինչ օրի էին հասցրել հայ մամուլը զանազան գրչակներ...

Կորցրինք մեր անկեղծ, սիրառատ քարեկամին, որ հայր ու եղբայր էր մեզ համար:

Թաղումից հետո Նովհաննեսն ընտանիքով ամառանոց գնաց Մանգլիս, իսկ ես մնացի Թիֆլիսում: Ապրուստի միջոց չունեի, ամբողջ հուլիսս դրած էի «Նորիզոնի» 2 կոպեկի վրա, որ հետզհետե իրականանում էր: Թեև Ն. Մելիքյանը ամառանոց էր գնացել, բայց նրա կարգադրությամբ արդեն վարձված էր մի մեծ և գեղեցիկ բնակարան, Սոլոլակի փողոցի վրա, ուր տեղափոխվեց խմբագրությունը:

Աշխատում էի չարաչար: Գրեցի Աղայանի ընդարձակ կենսագրությունը, բազմաթիվ այլ մանր ու մեծ հոդվածներ: Երկու և կես ամսվա ընթացքում «Նորիզոնի» մեջ ունեի 40 հազար տող: Նույս ունեի ստանալ 800 ռուբլի և այդպիսով մի քանի ժամանակ ազատ մնալ հոգսից: Բայց երբ եկավ Մե-լիքյանը, ես առձեռն դրամով ստացա միայն 200 ռուբլի, 200 ռուբլու դիմաց էլ զոռով վճիս փաթաթեցին «Նորիզոնի» հրատարակչական ընկերության երկու փայերը, իսկ մնացած 400 ռուբլին սառույցին գրեց աղա – մեկենասը:

Նովհաննեսը հուսադրում էր, թե ինքը կստանա և այդ 400 ռուբլին: Այդ հույսով էլ ես գնացի Երևան, աղջկաս մոտ հանգստանալու:

Պետք է իմանալ, որ դաշնակցության գործով բանտարկվածներից երեք

հոգի – Ավետիս Ահարոնյան, Ավետիք Իսահակյան և Խաժակ – հենց Աղայանի թաղման օրը Թիֆլիսից փախել էին արտասահման Ասիական Թուրքիայի վրայով:

Կառավարությունը, իմանալով այդ, կարգադրել էր քանտարկել մնացած բոլորին՝ փախուստների առաջն առնելու համար: Եվ ահա նորից տասնյակներով մարդիկ, դրանց մեջ և Նովհաննես Թումանյանը, փակվել էին Մետեխի բանտի մեջ²⁴:

Այդ ժամանակ էր, որ Երևանում ես հեռագիր ստացա Մելիքյանից, որ շտապեցնում էր ինձ շուտով վերադառնալ Թիֆլիս: Ես մի կողմ թողի շտապողականությունը և մի քանի օրից հետո եկա Թիֆլիս, ուր տեսա «Նորիզոնը» կատարյալ անտերության մատնված: Մելիքյանն ինձ հանձնեց խմբագրի պաշտոնը:

Հասարակության մեջ նորից տիրել էր ահաբեկումը, նորից գլուխ էին բարձրացրել սևհարյուրյակայինները և Թիֆլիսի վաճառականների ավագ Միլովը, մի փչացած բուրժուա, բայց «Մշակի» խմբագրության կողքն ու պաշտամունքը, տպագրեց մի նամակ Թիֆլիսի ռուսերեն լրագիրներից մեկում, որի մեջ ասում էր, թե «Նորիզոնի» աշխատակիցները էքսպրոպրիատորներ և տեռորիստներ են²⁵: Հասարակական ահաբեկման և մանավանդ Միլովի հոգվածի առաջին հետևանքն այն էր, որ խայտառակ կերպով փախավ մեր մեկեճասը, թողնելով ինձ մենակ, բառիս բուն նշանակությամբ անելանելի դրության մեջ:

Նովհաննեսը շատերին էր խոստացել 2 կոպեկ տողավարձ, և բոլորը ինձ վրա թափված, ինձ էին կեղեքում, թեև ես ինքս էլ անփող էի աշխատում: Խմբագրությունը շրջապատված էր ցարական լրտեսներով, ոչ ոք չէր գալիս մեզ մոտ, խմբագրատուն: Բայց ես, աղա-մեկեճասին ուրախության տեղիք չտալու համար, վճռեցի, ինչ գնով էլ որ լինի՝ շարունակել գործը: Այս ինձ հաջողվեց զրկողությունների միջոցով և մի խումբ համակրողների համեստ աջակցությամբ: Ծախքերը կրճատեցինք, թողեցինք մեր մեծ բնակարանը, մի փոքրիկը վարձեցինք, ռոճիկ ստանում էինք մի ռուբլիով, նեղն ընկած տեղը և 50 կոպեկով:

Թեև այս դրության մեջ, բայց ես կարողացա միանգամայն հասունացնել և ժողովրդականացնել երկու գաղափարներ, մղելով տաք պայքար «Մշակի» դեմ, – առաջինն էր հայկական տպագրության 400-ամյակի և հայ տառերի գյուտի 1500-ամյակի համագգային տոնախմբությունը²⁶, իսկ երկրորդն էր՝ այդ առիթով հայ գրողների արհեստակցական շահերը, փոխադարձ

ինքնօգնության և այլ միջոցներով նպաստեր կարոտ գրողներին և այլն²⁷:

Այս ամենը գլուխ էր գալիս 1912 թվին: Պակաս ակտորժեղի անակնկալ չէր և այն, որ այդ տարվա գարնանը վերացավ տարիների խեղդուկ մղձավանջը: Այդ այն էր, որ Պետրոգրադում վերջացավ դաշնակցականների դատավարությունը և շատերը միանգամայն արդարացած՝ վերադարձան իրանց տները: Դրանց մեջ էր և Տովհաննես Թումանյանը: Բարեբախտաբար այս երկրորդ բանտարկությունն էլ, Թիֆլիսից Պետրոգրադ մեծ հսկողությամբ տանելը, դատավարությունը նույնպես քայքայիչ ազդեցություն չէին արել նրա վրա, ինչպես և առաջին անգամ:

Իմ կատարած երկու գործերը՝ համահայկական հոբելյանը և Գրողների ընկերությունը նրա համար մեծագույն մխիթարությունն էին բանտից հետո: Առանձին ջերմությամբ փարեց նա ընկերության գաղափարին: Կանոնադրությունն արդեն հաստատված էր, առաջին իսկ ընդհանուր ժողովում վարչության նախագահ ընտրեցինք նրան, և այդ պաշտոնում նա մնաց անընդհատ 9 տարի մինչև Ընկերության վերակազմությունը՝ Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո և Տայարտան կազմակերպությունը, որին նախագահ ընտրվեց նույն Թումանյանը: Նա գտնում էր, որ Տայ գրողների ընկերությունը հենց այն կազմակերպությունն է, որ պիտի իրագործե նրա և գրական «Վերնատան» վաղեմի բաղձանքը – բարձրացնել հայոց գրականությունը, անկախ և պատվավոր դիրք ստեղծել նրա համար, նպաստավոր դարձնել այն պայմանները, որոնց մեջ անցնում էր գրական մշակների աշխատանքը:

Դ

ԼՈՌՈՒՄ

Ես ինձ համար բարեբախտություն եմ համարում, որ առիթ եմ ունեցել տեսնելու մեր երկու ականավոր բանաստեղծներին իրանց ծննդավայրում, այն օրրանում, որ ծնել է նրանց, իր շունչն ու շշուկներն է հնչեցրել նրանց օրորոցի շուրջը, պահել-մեծացրել է, զգացմունք է դրել նրանց սրտերի մեջ և լեզու է տվել այդ զգացմունքին: Միայն այդտեղ, այդ օրրանի մեջ կարելի էր ընթռնել այն ստեղծագործական մեծ խորհուրդը, որ թաքնված է բանաստեղծի մեջ և որը բաց անելու, մերկացնելու դժվարությունը անհաղթելի է մանավանդ այնպիսի միջավայրերում, որոնք խորթ են բանաստեղծին և ամենևին մասնակցություն չեն ունեցել նրա հոգու և տրամադրության մեջ:

1909թ. ամառվա վերջում ես մի օրով հյուր եղա Ավետիք Իսահակյանի մոտ, Արփաչայ գետի ափին, Ղազարապատ գյուղում, մի փոքրիկ սենյակի մեջ, ուր նրա սիրուն գրքերն էին դարսած, այն սեղանի մոտ, որի վրա նրա թղթերը, գրիչներն էին ցրված, մի խոսքով՝ արվեստի այն սրբավայրում, որտեղից դուրս էին գալիս Իսահակյանի բյուրեղ քնարերգությունները: Տեսա այն բնությունը, որ օր ու գիշեր թափվում էր այս ստեղծագործության կրակարանը, կույտ-կույտ նստում այն սեղանի վրա, օդ ու շունչ դառնալով նրա վրա աշխատողի ներսում: Այդ բնությունը՝ գերազանցորեն դաշտային, բան լեռնային, մեղմ ու պարզ էր իր գունագեղ գեղեցկության մեջ: Ցածրիկ կապուտակ երկինք, գետի լայն ու հարթ հովիտ, ուր տարածված են մարմանդ դաշտեր, դալար մարգեր, չայիրներ: Գետը հեղասահ, անաղմկաշատ, ծառերի մի փոքրիկ պուրակ, որ բլուրովին օտարոտի, խորթ մի տեսարան է անփայտ Շիրակում, մեղմորեն, կարծես վախելով օտար շրջապատից, սոսափյուն է քարձրացնում գետի վրա: Նույնիսկ, վիթխարի Արագածն էլ այս կողմում կանազի պշրանքներով է հանդես գալիս իր կանաչ ու ժպտուն լանջերով:

Այստեղ էր ապրում և ստեղծագործում Ավետիք Իսահակյանը: Եվ նրա քնարն էլ քնքուշ ու մեղմ, մելամաղձիկ ու երագուն էր, ինչպես այս աշխարհը: Բնության խոսքը նա ուղղակի բնությունից էր վերցնում: Այստեղ մի ժողովուրդ էր ապրում, որի լեզուն հենց այդ բնության շունչից ու բույրերից, արևից ու ամպերից էր ծնվել: Եվ Շիրակի բանաստեղծը այդ լեզվով կարող էր ստեղծագործել, ոչ մի ուրիշ լեզվով:

Երեք տարուց հետո, ես բարեբախտություն ունեի տեսնելու Տովհաննես Թումանյանին իր հայրենի միջավայրում: Այս արդեն ավելի խոշոր, ավելի բարդ մի երևույթ էր:

Ազատվելով բանտից ու կապանքներից, 1912թ. ամառը Տովհաննեսը գնաց հանգստանալու իր ծննդավայր Դսեղ գյուղում իր ամբողջ ընտանիքի հետ: Ինձ էլ նա հյուր տարավ իր հետ: Թողի «Տորիզոնը», ինքը՝ Տովհաննեսն էլ, այլևս երբեք չմոտեցավ հրապարակախոսության²⁸:

Տուլիս ամիսն էր, երբ հանապարհվեցինք: Երկու թե երեք օր մնացինք Շուլավերում, Տովհաննեսի աներ Տովհաննես քահանա Սարտիրոսյանի մոտ, ապա երկաթուղով հանապարհվեցինք Դսեղ: Թումանյանը չէր տեսել իր հայրենիքը յոթը տարուց ի վեր, ասել է՝ իր «գեներալ-գուբերնատ»-ության ժամանակից ի վեր: Ուստի երբ Սադախլու կայարանից հետո մեր գնացքը սկսեց հեռոնհեռոն մտնել Լոռու մեծ ձորը, Տովհաննեսն էլ, սկսեց մեծ

ուշադրությամբ դիտել շրջակայքը:

Նրա դեմքը համակված էր հարազատ լեռնաշխարհի ազդած աննման սքանչանքով: Մի երկնային երջանկության քնքուշ ու մեղմ գծերն էին երևան գալիս նրա ժայիտների մեջ, որոնց այնքան առատությամբ հարուցանում էին իրար հաջորդող ծանոթ տեղերը և մանավանդ Լոռու ձորի աննման թագուհու և Տովհաննես Թումանյանի բանաստեղծության կախարդի՝ ‘Դեբեդ գետի կայտառ ու սրտագրավ «վուշերը»: Ես սրտանց նախանձում էի իմ մտերիմ ընկերի երջանկության, կկամենայի ինքս էլ համակվել հայրենի բնության ներշնչված վեհ, հպարտություն ու վայելչություն ներշնչող հմայքներով:

Բայց Տովհաննեսի երջանկությունը կատարյալ չէր: Տանալս նրա դեմքի վրա փայլատակում էին սուր անբավականության ցնցումներ և նրա ոգևորված բնապաշտությունն արտահայտում էր խոր, կսկծալի վիրավորանքներ: Եվ նա բաց էր անում բերանը, զանգատվում էր, զանգատվում:

Տայրենի բնությունն աղճատվում էր – ահա ինչն էր ցավեցնում հայրենիքի կուսականության երգչի սիրտը: Լոռու ձորը, այո՛, մեծ է ու սքանչելի, բայց ի՞նչ է նա առանց իր թանձր, կուսական անտառների, որոնք խորհրդավորություն և ահավորություն էին հագցնում նրան, լեռան վայրենի գեղեցկությունն էին խտացնում, իրանց հուժկու գրկի մեջ սեղմելով ու կլանելով ոչ միայն ամբողջ ձորեր ու գետեր, այլև ամբողջ բարձրություններ: Այսպես էր մինչև այն ժամանակ, երբ այս ձորը մտավ շոգին: Անտառները սկսեցին կտրատել, Լոռու կուսական կուրծքը մերկանում է, տգեղանում է, զրկվելով հրաշալի զգեստներից: Լոռուն սպառնում է անտառազուրկ լինելու վիճակը: Այս նշանակում է, թե Լոռին պիտի դադարե հսկաների աշխարհ լինելուց, նրա մեջ պիտի ջնջվի իգիթների ցեղը: Իսկ առանց իգիթների Տովհաննես Թումանյանի համար չկա բանաստեղծական բարձրաթոյհ ներշնչում, չկա էպիկ տրամադրություն:

Որքան մոտենում ենք Դսեղին, այնքան փչանում էր բանաստեղծի հիացական տրամադրությունը:

Երբ Թիֆլիսից գնալիս՝ գնացքը, դուրս գալով Սանահին կայարանից անցնում է Քոբայր կիսակայարանը, մի՛ մոռացեք կանգնել այն պատուհանների առջև, որոնք նայում են գետին: Երբ նկատեք մի փոքրիկ գետակ՝ այդ Մարցի ջուրն է, գետի մեջ թափվելիս, իսկ նրա կողքին՝ մինչև երկինք բարձրացած միապաղաղ ժայռե պատեր, իմացեք, որ այստեղից մինչև Քոլագերան կայարանը և էլ դենը Դեբեդ գետի ձորի այն մասն է, որ Դսեղ գյուղին է վերաբերում: Ինքը՝ գյուղը բարձր է, այն երկնահաս ժայռերի

գլխին և իջնում է ձորը մի քարե կածանով: Ձորի այս տարածության ծոցում է անցել Նովհաննես Թումանյանի մանկությունը: Այստեղ է կերտվել ձորի և ջրերի երգիչը, այստեղ է Դեբեդն իր սպառնալից «վուշերով» Նովհաննեսին իր աշուղը դարձրել:

Նովհաննեսն ինձ այստեղ ման է ածել ոտով, ցույց տալով ամեն մի աչքի ընկնող բան: Այս ձորի մեջ են աղմուկ աղաղակով իրար միանում Դեբեդի երկու ճյուղերը: Այստեղ երկաթուղին իր համար մի նեղ անցք գտնելու համար փորել է ժայռերի մեջ երեք փոքրիկ թունել: Այստեղ է եղել Նովհաննեսենց այգին, որ ստիպողական օտարացման է ենթարկվել երկաթուղու կառուցման ժամանակ և ոչնչացվել: Ցույց տալով ամեն ինչ, Նովհաննեսն իմ հիացական բացականչություններին պատասխանում էր.

– Դու չգիտես, թե ինչ կար այստեղ առաջ: Ամբողջ ձորը ծածկված էր խիտ անտառով, գետը հազիվ էր երևում նրա վրա կախված ծառերի տակից: Ահով ու սարսափով էինք մտնում այդ անտառը՝ Դեբեդի մեջ լողանալու համար: Մեր այգում, հրեն այնտեղ, հսկայական ընկուզենիներ կային: Կանգնում էինք նրանց տակին, փայտի ճղորտուններով ահագին տարածության վրա խփում էինք ծառերի վերին ճյուղերին, թափում կաղաղահան ընկույզները... Տիմա... քաշալացել է մեր ձորը, կտրատել են ծառերը և դեռ կտրատում են անդադար... ափսոս մեր երկիր...

Որքան և, Նովհաննեսի ասելով, այսօր փառագուրկ լինի Դեբեդի ձորը Դսեղի մոտ, նա, իմ համոզմունքով, դեռ բավական գեղեցիկ է՝ մի բանաստեղծական խոշոր խառնվածք սնուցանելու համար:

Նովհաննեսը, շտապենք ասելու, միայն նրա տուրքը չէ: Դեբեդը որքան և մեծ ու վեհ պաշտամունք Նովհաննեսի համար, լեռնային բնության մի մասնավոր տեսարանն է, խորխորատի, անդունդի, լեռնային քառսի մի ճեղքվածքը: Իսկ նրանից վերև բարձրություններ կան, երկնքի հետ խաղացող գագաթներ, անհեթեթ կուտակումներ: Նրանց հարազատ զավակն էլ էր Նովհաննեսը: Եվ ես տեսա նրանց, Քուլագերան կայարանից ձի նստելով, բարձրացանք ձորի գլուխը, ուր մեր առջև բացվեց մի լեռնադաշտ և նրա ձորահայաց մասում՝ Դսեղը, մի միջակ մեծության գյուղ, շրջապատված արտերով:

Ուր օր ապրեցի Նովհաննեսենց տանը և կասեմ, որ կյանքիս լավագույն օրերից էին այդ օրերը: Ես ինքս էլ սաստիկ լեռնապաշտ եմ, բայց Նովհաննեսին հասնել լեռնապաշտության, ավելի ճիշտ ասած՝ լոռեպաշտության մեջ, իհարկե, չէի կարող: Ամբողջ օրը նրա խոսքը լեռների

մասին էր: Ահա առավոտյան նստած ենք նրանց տան կտուրի վրա: Տեռու, դեպի հյուսիս, լեռներ են երևում: Տոփհանները ցույց է տալիս մեկը, որի վրա ինչ-որ խիտ մուխ է երևում:

Այդ Լավարն է, Լոռու հսկա կատարներից մեկը: Նրա ստորոտում է գտնվում Ալավերդու պղնձագործարանը, որը այն ժամանակ պատկանում էր ֆրանսիական մի ընկերության: Մուխը գործարանի ծխնելույզներից էր բարձրանում և ամպի պես շրջապատում Լավարը: Տոփհաններն ասում էր, թե այդ ծուխը կծու ու սպանիչ է, ծծմբով տոգորված և նա չորացնում է Լավարի մեծ անտառները:

– Տե՛ս, նա արդեն լերկ սար է դառել մեծագույն մասամբ: Նրա բանաստեղծական զգացմունքն ամեն անգամ վրդովվում էր, տեսնելով իր ծնող երկրի գեղարվեստական ամբողջության խանգարումը: Բնության կուսական անաղարտություն – այս էր մեր բանաստեղծի գեղարվեստական ամբողջացման գաղափարը:

Գյուղից վերև, սարահարթի գրեթե կենտրոնում, բարձրանում է մի մեծ բլուր, որ կոչվում է Դիդ: Գնում ենք նրա գագաթին նստում, և մեր առջև բացվում են հսկա լեռնային տեսարաններ: Ուղիղ դեմ ու դեմ Չաթինդաղի (Դժվար լեռան) մեծ շղթան է, որ արևելքից գալով, ձգվում է դեպի հյուսիս, հասնելով Սանահնի սահմաններին:

Ես լռում եմ, Տոփհանները պատմում է, պատմում անվերջ, մի աննման քաղցրությամբ ու հիացմունքով: Այս շղթայի գլուխն են դսեղցիք ամառը սար գնում: Սար գնալը Տոփհանների մեջ թողել էր ամենասիրուն, ամենաթանկագին հիշատակներ: Գյուղական կյանքի մեծագույն դեպքը սար գնալն է:

Տոփհանները տալիս է պատկերներ, մատնանշում է սար գնալու ճանապարհները, բերում է դեպքեր սարվորի կենցաղից, իր որսորդական թափառումներից:

Եվ հարցնում էի ես ինձանից սրտիս խորքում՝ մա՞րդ է այս կողքիս նստածը, թե՞ սարի ոգին, որ մարդացել է և մարդու լեզու առել: Նայելով Տոփհանների աչքերին, ալյակերպված դեմքին, ինձ թվում էր, թե այդ ընկալիս իմ աչքի առջև կատարվում է այն մեծ ու անհեղ խորհուրդը, երբ բնությունը բեղմնավորում է մարդու կարողությունը, իր բոլոր մերկացած գաղտնիքները թափելով նրա ստեղծագործող հոգու մեջ: Վայրկյաններ էին լինում, երբ ինձ թվում էր, թե Տոփհանները կարող է մեր այս Դիդի գլխից թռչել և լուծվել բնության մեջ:

Բանաստեղծին պետք է տեսնել իր ոգևորության միջավայրում: Պետք է տեսնել, թե բնության ընտրածն ինչպես է կատարում բնությունից իրեն տրված խնդիրը – լինել արտադրիչ, բնությունը վերապրող:

Կարդացե՛ք «Լոռեցի Սաքոյի» նախերգանքը:

Այդ կտորը կարելի է կարդալ հազար ու մի ուրիշ վայրում մեծ ավտոժանքով, ինչպես վարպետ շարահյուսություն: Բայց միայն այստեղ, Դեբեդի ձորում, Դսեղի տակ, կարելի է ըմբռնել, որ դա լեզվի, երևակայության հարտարություն չէ, այլ ինքը՝ բնությունն է խոսում, իր արարքները պատմում անցորդին: Եվ անցորդն զգում է, որ ինքն էլ, եթե երգելու ընդունակություն ունենար, կասեր միևնույնը: Իսկական բանաստեղծական ներշնչման ուժն էլ հենց այս է: Բանաստեղծ է նա, ով թույլում է ամեն մեկին հասկանալ բնությունն այնպես, ինչպես ինքն է հասկանում: Եվ այս բանն ըմբռնելու համար պետք է գնալ կանգնել այնտեղ, ուր բանաստեղծը տեսել է բնությունը, ներշնչվել է նրանից, խոսել նրա հետ իր հոգու խորքում:

Այս, կարծեմ, շատ է պարզ: Լերմոնտովի բանաստեղծական հանճարի մասին, անշուշտ, ավելի պայծառ հասկացողություն կարող է կազմել նա, ով եղել է նրա նկարագրած Դարյալի կիրճում, քան նա, ով կյանքում չի հեռացել ռուսական անգույն ու միանման տափարակից: Ես դիտմամբ հիշեցի Լերմոնտովին, որովհետև նրա և մեր Տովհ. Թումանյանի մեջ առնչություններ շատ կան: Երկուսն էլ միատեսակ են տրամադրվում բնության մեծության առաջ և երկուսն էլ արտահայտության նույն ոճն ունին, – էպիկ, քարձրաթռիչ, վեհ, պատկերավոր, քարը, սարը, ջուրը, լույսը ոգիացնող: Բացատրել այս բանը միայն այն հանգամանքով, որ Տովհ. Թումանյանը գտնվել է ռուս մեծ բանաստեղծի ազդեցության տակ, չի կարելի: Անկախ ներշնչումների շրջանում, ուր Թումանյանը հզորապես ինքնուրույն է, օրինակ՝ «Անուշի» մեջ, մենք շատ լավ նկատում ենք դարձյալ հարազատության շատ գծեր «Դեմոնի» ստեղծագործողի հետ, երբ նրանք բնությունն են երգում: Եվ այստեղ պարզ է, որ հարազատության աղբյուրը ներշնչման միևնույն ծնողն է՝ կովկասյան լեռնային բնությունը:

Դսեղը երեք կողմից շրջապատված է վիթխարի, անդնդախոր ձորերով: Դրանցից միայն մեկն է Դեբեդի ձորը: Մյուս երկուսը թե՛ ավելի մեծ են նրանից իրանց երկարությամբ և թե՛ ավելի վայրենի են: Բայց որովհետև այս երկուսը հեռու են գյուղից, ուստի Դեբեդի ձորն է, որ մեծ դեր է կատարում դսեղյիների կյանքի մեջ: Բավական է քիչ ցած գնալ գյուղից, դուք այն քարձրաբերձ ժայռի գլխին եք, որի տակ Դեբեդն է հոսում, և երկաթուղու

գիծն է անցնում:

Գնում էինք նստում այդտեղ, թառ եղած մեծ ձորի գլխին, առջևներս՝ մեծամեծ տեսարաններով լեցուն մի աշխարհ: Նովհանները սկսում էր պատմել ինձ ձորի մյուս կողմը ներկայացնող սարահարթի գյուղերի մասին – Ուզունլար, Իգահատ, Ծաթեր և այլն և այլն: Բայց ինձ հափշտակում-տանում էին բոլորովին ուրիշ բաներ: «Անուշի» երկրորդ մասը, ողբերգականը, կատարվում է այստեղ: Իմ աչքի առաջ է գալիս, թե ինչ արավ գյուղում անբախտ Սարոյի սպանության բոթը:

Ինչպես մի հեղեղ վեր կենար հանկարծ,
Երկընթի մըթնած ամպերից իջներ,
Ինչպես փոթորիկ սաստիկ սրընթաց,
Գյուղից սլացան մի խումբ կըտրիճներ:
Ցավից տաքացած էլ բան չեն հարցնում,
Թըռչում են, ասես ահից հալածված,
Ու նըրանց առջև ահռելի քացվում,
Թըռչում է ձորը արյունով լըցված:

Ահա գյուղը դատարկվում է, ամենքը վագում են այստեղ, այս քարափի գլուխը:

Նայում են ներքև... ձեն չի գալիս դեռ,
Դեբեդն է մենակ անդընդում հուզված՝
Խըլածայն ողբով սողում դեպի ցած:

Ես էլ ահա սրանց հետ նայում եմ այստեղից: Ահա ձորը թափվեցին լալ-կան կանայք: Ահա Սարոյի մայրը

...Կատաղած՝ հանդուգն անեծքով
Ծառս եղավ դուռնան երկընթի դիմաց,
Եվ հայհոյում էր և կուրծքը ծեծում:

Տեսարանը փոխվեց: Տիմա էլ

...մի քանի ընկեր–տըղերք
Ձորում, գետի եզերքին,
Փոս փորեցին ու սըրտաքեկ՝
Նողին տըվին հովվի դին:

Ծառ ու ծաղիկ՝ արվարվալով
 Բույր խընկեցին դյուրեկան,
 Ծեր Դե-բեդն էլ ահեղ ձենով
 Երգեց վըսեմ շարական:

Ուրիշ տեսարան: Անուշն է Սարոյի գերեզմանի վրա: Տեղի է ունենում աննման հուզիչ խոսակցությունը նրա և «անցվոր ախպոր» մեջ: Եվ տեսարաններ տեսարանների ետևից: Անուշի ողբերը... Անուշի երգերը... Անուշի երդմնեցումները.

Ե՛տ դառ, ե՛տ, իզի՛թ,
 Ե՛տ դառ, անիրա՛վ,
 Կարոտած յարիդ
 Աչքը ջուր դառալ...
 Էլ մի՛ ուշացնի,
 Ես շատ եմ կացել,
 Էլ մի՛ լացացնի,
 Ես շատ եմ լացել...
 Տե՛ս, կըխըռովե՛մ,
 Լաց կըլեմ ես է՛լ...
 Չեմ խոսիլ քեզ հե՛տ...
 Չեմ սիրիլ քեզ է՛լ...

Այստեղ, տեղում, այդ բոլորը կախարդում է, և հնար չկա ազատվելու բնութ-
 յան սքանչելիքներով անհաղթելի դարձած պատկերներից: Չես կարող չը-
 հավատալ, որ Անուշին ես տեսնում, որովհետև Դեբեդ կա, որովհետև նրա
 ձորի վրա ես թառած, նրանով ես դյուքված:

Իսկ Նովհաննեսը պատմում է անեկդոտներ Կուրթան գյուղի կյանքից,
 ծիծաղում է, բայց ինձ չէ ծիծաղեցնում:

– Ա՛յ տղա, դու ինձ չէի՞ր լսում, – հարցնում է:

– Չէ, Նովհաննես...

– Էդ ո՞նց:

– Իմ աչքի առջև էր, – ասացի, ձեռքս մեկնելով դեպի ձորը, – թաղեցին
 Սարոյին, ընկերները տուն եկան, իսկ Անուշին հրեն նոր-նոր Դեբեդը տա-
 նում է յարի մոտ:

Նա ծիծաղում է, ձեռքը թափ է տալիս, ինքն էլ նայում է ձորին: Քնած
 զգացմունքները զարթնում են նրա մեջ, իսկ այդպիսի լուպեններին նա լուրջ

էր, ամեն հանաք ու հեզնանք դեն դրած:

– Այն ո՞նց է, Անուշի մայրը կանչում է նրան այստեղից,– հարցնում եմ ես, և նա արտասանում է.

– Անո՛ւշ, ա՛յ աղջի՛, Անո՛ւշ, տո՛ւն արի...

Կանչում է մերը վերևից, կանչո՛ւմ.

Լո՛ւտ են ձորերը, լո՛ւտ են ահռելի,

Դուշման Դեբեդն է մենակ մըռընչում...

– Տիմա արտասանիր, խնդրեմ, ջրային լեզվի պատկերացած վերջաբանությունը:

Եվ նա արտասանում է.

Վուշ-վո՛ւշ, Անո՛ւշ, վուշ-վո՛ւշ, քուրի՛կ,

Վո՛ւշ քու սերին, քու յարին,

Վուշ-վո՛ւշ, Սարո՛, վուշ-վո՛ւշ, իգի՛թ,

Վո՛ւշ քու սիրած սարերին...

Այդ թույլին նա ինձ թվում էր մի տիտան, որին տված է ամենադժվար հյուսվածքներ կազմել լեռնային ամեն տեսակ հմայքներից, մի կախարդ, որին մնում է մի գրիչ առնել ձեռքը, և ահա ամեն ինչ՝ ամպ ու մշուշ, արև ու հեղեղ, երկինք ու ծաղիկ, գազան ու ջրվեժ այնպես կլինեն, ինչպես նա է ուզում: Եվ թվում էր, թե Լոռու հսկաներն ամեն կողմից – և՛ Դվալը, և՛ Լալվա-րը, և՛ ուրիշ հարյուր ու մի գագաթներ այս միևնույնն էին ասում մոռյլ ժպիտներ հագած, հավանության ծամածոություններ անելով:

Ես արդեն ասել եմ, թե որքան ապշեցուցիչ հարուստ էր մարդկեղեն նյութը նրա կենսական փորձի մեջ: Այստեղ, Լոռում, այդ հարստությունը եռապատիկ և քառապատիկ խոշոր ծավալով էր արտահայտվում: Ինչքան բան գիտեր այդ մարդը մարդկանց մասին: Անցյալը, ներկան բյուրավոր վավերագրեր էր տվել նրա ձեռքը: Անհատների հետ չէր միայն նրա գործը: Ժողովրդական զանգվածը, մի բարդ, հավաքական հոգեբանություն, նա պատկերացնում էր առջևդ սիրուն պատմվածքների մեջ մեծ վարպետությամբ: Տրաշալի կերպով գիտեր նա այդ ժողովրդի նիստուկացը, նրա բերանացի բանահյուսությունը: Անեկդոտների, առակների, հեքիաթների մի անհուն պաշարի տեր էր: Մեր ժողովուրդը մեծ քաջություն է համարում, եթե մեկն իմանում է Մուլա-Նասրեդդինի առակներից յոթ հատ: Մի երեկո Ղովհաննեսը մի ինչ-որ անեկդոտ պատմեց այդ առասպելական մուլայի

կյանքից: Ես, ինչպես սովորություն է ժողովրդի մեջ, պայման դրի, որ երբ նա տվել է Մոլլա-Նասրեդդինի անունը, պիտի անպատճառ յոթ կտոր բան պատմե: Նա ծիծաղեց և սկսեց պատմել: Պատմեց 24 հատ և հայտնեց, որ դեռ էլի ունի, բայց քնելու ժամանակն է:

Սակայն պետք է ասել, որ Նովհաննեսի սիրտը ներկայի մարդկանց հետ չէր: Երկար ու երկար նկարագրում էր գյուղական բարքերը: Տիրողները՝ կեղեքիչ, մարդասպան, գայլի հակումներով, իսկ հասարակ ժողովուրդը՝ տգետ, նախնական մարդու հասկացողություններով ու բնազդներով լցված: Այս նախնական վայրենի լեռնականությունը չափազանց ցայտուն գույներով արտահայտվում էր նրա անթիվ անեկդոտների մեջ, բայց ժողովրդական կյանքի այդ գիծը նրա համար ոգևորության աղբյուր չէր: Նովհաննես Թումանյանը կյանքի մեջ մեծ հումորիստ էր, բայց արվեստի մեջ լուրջ էր, սրբազնագործող քուրմ էր, և շեշտերի ու հնչյունների մեջ չէր թույլ տալիս բանալ և վուլգար ձևերի սրբապղծությունը: Ուստի և մարդիկ իր ստեղծագործությունների համար որոնում էր ոչ այսօրվա գյուղի իրական կյանքի մեջ:

Ես իրավունք էի տալիս նրան մանավանդ մի դեպքից հետո:

Մի օր, առավոտյան, Նովհաննեսի մոտ եկան երկու հասարակ, միջին հասակի տեր գյուղացիներ: Բանից դուրս եկավ, որ նրանք երկուսն էլ Նովհաննեսի համքարներն էին, այսինքն նույնպես բանաստեղծներ, որոնք եկել էին այցելելու իրանց անվանի եղբայրակցին և գրական խոսակցություն ունենալու նրա հետ: Նովհաննեսն ընդունեց նրանց իրան հատուկ քաղցր և սիրալիր ձևերով, նստեցրեց նրանց իր կողքին, ինձ էլ ծանոթացրեց նրանց հետ:

Մեծ հետաքրքրություն վառեցին իմ մեջ այս երկու ժողովրդական բանաստեղծները: Լոռին արդեն մի մեծ օրինակ տվել է հանձին Թումանյանի և, ո՞վ գիտե, ի՞նչ անակնկալներ կարող են հայտնագործվել այս զարմանալի աշխարհում: Ահա Նովհաննեսի փոքր եղբայրն էլ, Ռոստոմը, բանաստեղծություններ գրել է իր համար, և Նովհաննեսը հավատացնում է և, թե բավական շնորհք է ցույց տվել դրանց մեջ: Նանկարծ այս երկու գյուղացու մեջ երևան գա բնատուր, ինքնածին տաղանդ:

Սակայն երկար չէին այդ սպասելիքները: Բանաստեղծներն սկսեցին արտասանել կտորներ իրանց «ստեղծագործություններից», և ես հետ նստեցի ամեն ինչ միանգամից ըմբռնած և հիասթափված մեկի պես: Բանաստեղծներ չէին դրանք, այլ «փեշաքարներ», բառեր խաղացնող, բա-

ռեր իրար կապող, հերյուրող «փեշաքարներ», որոնք պատահում են ամեն տեղ բավական առատ թվով: Նրանց խոսքն էլ հին էր, քաշքշուկ, խեղճ ու կրակ: Ժամ չենք գնում, պաս չենք պահում, Գրիգոր Լուսավորչին մոռացել ենք, այս պատճառով էլ ահա աշխարհը լցվել է ցավ ու չոռով: Այս էր նրանց խոսքը:

Ես վեր կացա և հեռացա կտուրի մյուս ծայրը:

Բայց մի տեսնեի՞ք ինչպես «Անուշի», «Լոռեցի Սաքոյի» մեր հեղինակը քաղաքավարի, ժպտուն ու ուշադիր լսում էր իր երկու այցելուներին, խրախուսում էր՝ հավանության նշաններ անելով: Վերջը, երբ այլևս ասելու բան չէր մնացել, Նովհաննեսը վեր կացավ, նրանց էլ, ինձ էլ ներս հրավիրեց: Նյուրերը գնում էին, բայց դե ինչպե՞ս կարող էր պատահել, որ հյուրը Նովհաննեսի տանը լիներ և «մի թիքա բան» չդներ բերանում: Սեղանի վրա երևան եկան արաղը, խաշած միսը և այլ ուտելիքներ: Նրանք կերան, խմեցին և երբ մնաս բարով էին ասում, ես ականատես եղա մի անսովոր տեսարանի: Նանկարծ, անակնկալ կերպով, ջուխտ «բանաստեղծներն» էլ ընկան Նովհաննեսի ոտները: Նովհաննեսը կոացավ, վեր էր կացնում նրանց և շատ վրդովված հարցնում էր՝ «այդ ինչ եք անում, ինչպե՞ս կարելի է»... Բայց դրանով նրանք մեծարանքի մի ցույց չէին անում իսկական բանաստեղծին, այլ... թողություն էին խնդրում, որ նրա բանտարկված ժամանակ իրանք այստեղ մատնողություններ են արել նրա հասցեին... Նովհաննեսը, այնուամենայնիվ, ծիծաղեց և ամենայն քաղցրությամբ ճանապարհ դրեց նրանց:

Ես վրդովված էի, բայց Նովհաննեսն ինձ ասաց.

– Ես էլ գուցե վրդովվեի, եթե այս մի հատ դեպքը լիներ: Բայց իմ դեմ մատնողություններ անողներ շատերն են եղել, նույնիսկ մեր ազգականներին:

Եվ նա սկսեց պատմություններ անել, թե ինչպես էին մարդիկ վեր կենում, Դսեղից գնում Ջալալօղլի, պրիստավին հայտնելու համար, թե Նովհաննեսը զենքեր էր բերում, վառողի պատրաստություններ կատարում և ժողովրդին խրատում էր ապստամբվել ռուս տերության դեմ...

Այս մի կատարյալ կոշմար էր: Նիշում եմ մի լավ հագնված գյուղացու, որ գյուղի բլրիսվեն էր: Նովհաննեսը պատմել էր, թե ինչ արնախում կուլակ էր նա, ինչ մատնություններ էր արել իր մասին: Եվ սակայն, մի օր այդ գյուղական տիպը եկավ և հայտնեց Նովհաննեսին, թե այս երկու օրը նա մատաղ պիտի անե, որ Նովհաննեսը ազատվել է քանտից ու հրավիրեց նրան մատաղի:

Մյուս օրն ես հեռացա Դսեղից և չգիտեմ գնա՞ց Տովհաննեսը, կերա՞վ նրա մատաղը:

Պարզ է, որ այսպիսի հահին միջավայրում չէր, որ Տովհաննեսը պիտի մարդիկ որոներ իր՝ կլասիկ շնչով և կառուցվածքով սպորտը բանաստեղծության համար: Դաստիարակությամբ էլ նա չէր կարող կանգ առնել այդ տղմուտ հողի վրա: Նրա հոգին ազատ սավառնում էր անցյալի մեջ, այստեղից էր պատկերներ վերցնում, փարում նրանց ջերմությամբ, միաձույլ կերտվածների մեջ հավերժացնում:

Լոռին արդեն մի չափազանց հարուստ միջավայր է ուշիմ դիտողին պատմականորեն դաստիարակելու համար: Իբրև հին Տայաստանի խոշոր կուլտուրական մասերից մեկը, նա այսօր էլ պահած ունի իր մեջ անթիվ պատմական հիշատակարաններ: Տովհաննես Թումանյանը մանկությունից իսկ ստացել էր հայրենի բնությունից մի ոգեշունչ սեր դեպի հնագիտությունը: Այս կողմից նրա առաջին ուսուցիչը եղել է Դսեղ գյուղը, որ հնում Մամիկոնյան իշխանների ուստանն է եղել և պահել է այն ժամանակվա ծաղկած քաղաքակրթությունից շատ հիշատակարաններ:

Թե՛ իրանց գյուղում և թե՛ նրա հեռավոր շրջականերում անգամ չէր մնացել մի հնություն, որ անծանոթ լիներ Տովհաննեսին: Կարելի է ասել, որ չկար և մի հատ աննշան քարի կտոր, որ հայերեն տառերով արձանագրություն ունենար և վրիպած լիներ նրա ուշադրությունից: Իր որսորդական թափառումների ժամանակ նա տեսել է Լոռու անտառների խորքերում կորած արձանագրություններ, որոնք ոչ մի տեղ դեռ չեն հրատարակված:

Տասկանալի է, որ ինձ, իբրև պատմագետի, Տովհաննեսն ամենից առաջ ծանոթացրեց Դսեղի հնություններին: Առաջ ու առաջ նա տարավ ինձ Բարձրաքաշ Ս. Գրիգորի ավերակ վանքը, որի գեղեցկությունները նկարագրելու համար նա բավականաչափ խոսք չէր գտնում: Հնությունը, իսկ որ, խոր տպավորիչ է նախ և առաջ իր գրաված ձորահայաց դիրքով: Այս այլևս Դեբեդի ձորը չէ, այլ այն մեծ և երկար ձորը, որ Դսեղի հյուսիս-արևելյան կողմով է ընկած, և որի միջով հոսում է Մարցի գետակը: Ահագին անդնդախոր սպառվածքի մի ուսին, անտառի մեջ, սպիտակ մի սիրուն շինություն է այդ՝ փլված ծածկով:

Նույն այդ կողմերում է Դսեղի «Սիրուն խաչը», մի իսկապես սիրուն և բարձրահասակ խաչքար, հիշատակ Մամիկոնյան տոհմի, որ բոլորովին անվնաս է մնացել և այն է, ինչ Տովհաննեսն ասում է.

Իսկ քարի գըլխից, լուռ, մարդու նըման,
Նայում է ձորին մի հին խաչարձան³:

Նշանավոր և ուսանելի հնություն է, նաև Դսեղի գերեզմանատունը իր երկու բավական խոշոր օբեկիսկներով, որոնցից մեկի վրա նույնիսկ քրիստոնեության նշաններ չեն երևում: Գյուղն իր հողի տակ էլ ունի հնություններ: Տոփհաններ տարավ ինձ մի տուն և ցույց տվեց մի սենյակ, որի հատակը ծածկված էր գեղեցիկ ձևավոր աղյուսներով: Այս հին սալահատակը դուրս էր եկել հողի տակից այս տունը շինելու ժամանակ: Սալահատակել իմացել են ոչ միայն սենյակները, այլև փողոցները: Այսպես էր հավատացնում Տոփհանները, ասելով, թե մի այդպիսի փողոց բացվել է գյուղի մի մասում: Սալահատակված փողոցը, ասենք, մի նորություն չէր ինձ համար: Անիի ավերակների մեջ էլ կան այդպիսի փողոցներ:

Վերջապես չմոռանամ հիշել և գյուղի խորին հնություն ներկայացնող, թեև վերաշինված եկեղեցին, որ հենց Տոփհաններենց բակումն է գտնվում:

Պատմական այս հիշատակարանների թվարկումը ես անում եմ, որովհետև նրանք ահագին դաստիարակչական ազդեցություն են ունեցել Տոփհանների վրա նրա վաղ մանկության և պատանեկության օրերում: Բնությունն ավելի շատ խորհրդավորության հմայք է զգենում, երբ իր ծոցի մեջ պահած է ունենում հին դարերի հուշարձանները: Եվ այս պատճառով Դսեղի ու նրա շրջակաների բնությունն առանձնապես հափշտակիչ խորհրդավորության հմայքներ շատ ունի:

Բայց անցյալի նկատմամբ էլ պետք է մի որոշ վերապահման կետ ընդունել, երբ խոսքը գալիս է Տոփհաններ Թումանյանի ստեղծագործության: Խուսափելով ներկայից, այդ ստեղծագործությունը, չնայելով իր ամբողջ հիացքին հեռավոր հնության առջև, նրա մեջ չէր որոնում ներշնչման, ոգևորության մոտիվներ: Ալևոր անցյալի թանձր, խավարակուռ ծալքերի մեջ Թումանյանը չմտավ: Մնում էր մի միջին շերտ ներկայի և անցյալի մեջ: Այդ այն շերտն էր, որ ապրում էր բերանացի, սերնդից սերունդ անցնող ավանդությունների զրույցների մեջ, ուր պատմությունը մանրամասն էր, կապված որոշ, ամենին հայտնի տեղերի հետ, ուր հերոսն ուներ ազգաբանություն, որոշ գծագրված դեմք:

Ժամանակագրական թվերով որոշելով այդ շերտը, մենք կտեսնենք, որ նա շատ հեռու չէ մեզանից և վերաբերում է 18-րդ դարի վերջին կեսին և 19-ի սկզբներին: Այդ Լոռու նորագույն հերոսական շրջանն է, իգիթների և

աժդահաների ժամանակը, որին փարած էր Թումանյանի ստեղծագործական տաղանդն իր ամբողջ թափով: Մեր հիշած ժամանակներում Վրաստանը և մասնավորապես Լոռին հաճախ ենթարկվում էին լեզգիների կատաղի արշավանքներին: Եվ Լոռին իր անտառների միջից հանում էր հանդուգն քաջեր, որոնք իրանց բազկի ուժն էին ցույց տալիս լեռնցի գիշատիչներին և պաշտպանում էին ահաբեկված ժողովուրդը: Ահա այդ հերոսների հետ էր Նովհաննեսը: Գիտեր այնքան պատմություններ նրանց կյանքից, որ եթե օրերով նստեր պատմեր, դարձյալ չէր վերջացնի: Այդ պատմություններն ազդու և գրավիչ էին մանավանդ այստեղ, երկրում, ուր պատմողն իր տաղանդը լրացնում էր ձեռքերի ցուցական շարժումներով: «Ջրե՛ն,– ասում էր,– այն մեծ քարը տեսնո՞ւմ ես, այնտեղ է եղել» կամ «Այստեղ, այս ջրի մեջ լողանալիս՝ վրա են տալիս լեզգիները»:

Արժանի կլիներ Նովհաննես Թումանյանին կոչել այդ ժողովրդական ավանդությունների, քերանացի պատմությունների գուսան, թեև ժամանակ չի ունեցել երգի վերածելու այն, ինչ պատմում էր անմահ համ ու հոտով:

Նա ինքն էլ այդ խոշոր ու ուժեղ մարդկանց, այդ մեծ իգիթների արյունից էր: Նրա պապ Նովհաննեսը, մեծ պապ Օվակիմը պատմական անուններ են: Ահա նա՝ ինքը, Փիլիպոս Վարդապարյանի հրատարակած «Տորիզոն» ժողովածուի մեջ նկարագրել է Օվակիմին, Լոռու մեծ իգիթներին, Խաչատուր Աբովյանի գոված ու փառաբանած հերոս Աղասու հետ Դեբեդի ձորում քեֆ անելիս: Կարդացե՛ք: Այստեղ Նովհաննեսի դյուրիշ ոտանավորը չէ այլևս, պրոզան է: Բայց ի՛նչ քարձր վարպետություն է պրոզայի մեջ: Դասական դյուցազներգության մի սքանչելի նմուշ, կարծեք Նոմերոսից են այդ պատկերացումները, այդ ազնիվ և ընտիր ոճը թափվել իգիթ լոռեցի Օվակիմի պատմության մեջ³⁰:

Ճիշտ է, «Անուշի» հիմնավոր վերամշակումից հետո Նովհաննես Թումանյանը այլևս չտվեց Լոռու կյանքից էպիկ քերթվածներ, բայց ես չեմ կարծում, որ նա նորից չվերադառնար այն բանաստեղծական ժանրին, որ նրա փառքն ու հմայքն է կազմում: Նա մեռավ այնքա՛ն վաղաժամ, ընդամենը 54 տարեկան, և իր հետ տարավ ամբողջ հերոսական, իգիթական Լոռին, որովհետև չեմ հավատում, որ մնացած լինի մի ուրիշը, որ նրա պես իմանար այնքան ավանդություն, այնքան զրույց ու պատմություն...

Լոռու բնությունն ու լոռեցի մարդուն այնքան լավատեղյակ բանաստեղծի ընկերակցությունը չափազանց ախորժելի էր մանավանդ այն երկու փոքրիկ ճանապարհորդությունների ժամանակ, որ մենք կատարեցինք Դսեղից

դեպի զանազան կողմեր: Երկու ուղևորություններին էլ մասնակցում էր Նովհաննեսի սիրելի սուղիկը՝ Նվարդը:

Առաջ գնացինք Մարց գյուղը, որ իր շրջակա անտառներով այն ժամանակ պատկանում էր հայոց հոգևոր իշխանության: Գյուղացիները, վաղուց Ղարաբաղից գաղթած հայեր, անվերջ ու ծանր գանգատներ ունեին հոգեվոր իշխանության դեմ և բերում էին բազմաթիվ դեպքեր այն կեղեքումներից, որոնց նրանք ենթարկվում էին գրեթե ամեն օր: Բայց բանից դուրս եկավ, որ հոգևոր իշխանությունը իր կալվածքներից շատ եկամուտներ ստանալու համար, հանձնել էր նրանց կառավարությունը մի մարդու, որի արժանավորությունն ամբողջովին այն բանի մեջ էր, որ խոշոր տաղանդ ուներ հիշոցներ տալու մեջ: Նրա երկու խոսքից մեկը հիշոց էր, զարհուրելի հիշոց, որի մեջ խառնվում էր ամեն մի սրբություն, ամեն մի պատիվ ու մաքրություն: Նայիռվում էր նույնիսկ հավատը, և խեղճ գյուղացիները զարմացած էին, թե այդ ինչպես է, որ Էջմիածինը մի կողմից՝ տերտեր է ուղարկում կնունք ու պատարագ անելու, մյուս կողմից՝ այսպիսի մի վայրենի կառավարիչ է ուղարկում, որ այդ բոլորը հայհոյում է ամենալկտի կերպով: Այս հայհոյանքներով էլ նա գերել-կաշկանդել էր գյուղացիներին, որոնք և հավաքվում էին Նովհաննեսի մոտ, խնդրում էին, որ նա մի ճար մտածե իրանց համար:

Նովհաննեսն արդեն առաջուց էլ շատ էր դիմումներ արել կաթողիկոսներին և առաջնորդներին, որպեսզի կարողանա փոքր-ինչ տանելի դարձնել «հոգևոր հայր» կոչվածների անկարգ հողատիրությունը: Այժմ էլ նա խորհրդակցում էր գյուղացիների հետ, թե ինչ նոր դիմումներ կարելի է անել, բայց չէր մոռանում միաժամանակ և խիստ դժգոհություն հայտնել, որ գյուղացիներն անխնա կոտորում են ծառերը և չեն հասկանում, որ առանց անտառների նրանց երկիրը անապատ կդառնա:

Ես շատ լավ հասկանում էի Լոռու քանաստեղծին և ինքս էլ մասնակցում էի նրա հանդիմանություններին: Իրավ, Մարցը լեռնային երկրի գեղեցկություններն առատ ստացած մի փոքրիկ ու խեղճ գյուղ էր: Եվ ի՞նչ կմնար նրանից, եթե չքանային անտառները: Մի զարմանալի կանաչ, զարմանալի թավուտ երկիր էր այդ: Անտառ և անտառ ամեն տեղ, վարելահող շատ քիչ էր մնում և կարծես նույնիսկ չէր էլ սազ գալիս այս լեռնային տնտեսության:

Մարցի մեծ ձորումն ենք: Նա ավելի կուսական է, ավելի հարուստ, քան Դեբեդի ձորը, բայց այստեղ ջրերն աղքատ են, Մարցի գետակը փոքր է ու համեստ: Բարձր ժայռերի մեջ սեղմված մի ջրաղաց աղմկում է շարունակ,

Նովհաննեսը մտցնում է ինձ այնտեղ և ասում է, որ իր բանաստեղծություններից մեկի մեջ այս ջրաղացն է նկարագրել³¹: Նիշում եմ ջրաղացի կողքին մի փոքրիկ բանջարանոց, կանաչ ու կաթնալի վարունգներ են բերում մեզ: Մի ուրիշ տեղ գետակը կտրում է ծառերի թանձրախիտ տարածությունը, կազմում ծառուղու պես մի բան: Նովհաննեսն այնտեղ լողանում է գետակի մեջ: Ապա մեզ համար հաշ է պատրաստվում: Լոռին մեղրի հայրենիք է, և լոռեցու պես մեղրակեր ժողովուրդ հազիվ միայն ինքը չէ: Այս վայրենի տեղում էլ, գետակի ափին, որտեղից որ է՝ երևան է եկել մի մեծ աման մեղր:

Մեզանից ոչ շատ հեռու Մարցի ձորի ամենագեղեցիկ մասն է, բժիշկ Բոջարյանի կալվածք: Նովհաննեսը աչք չէ վերցնում նրանից և ինձ պատմում է, թե իր տենչանքն է այնտեղ տուն շինել, բնակություն հաստատել, փոխադրել իր գրադարանն այնտեղ և այս անտառակոխ սիրուն վայրը դարձնել մի կուլտուրական աշխատանոց:

– Ա՛յս, ես շատ եմ փափագում ազատվել հոգսերից, այսպիսի մի անկյուն քաշվել և ամբողջ կյանքս գրքին ու գրչին նվիրել:

Էլի նա ոգևորվեց, սկսեց նկարագրել իր ապագա կենցաղն այս երջանկության վայրում, որ ոչնչով պակաս չէր, գոնե նրա համար, փափկության դրախտից:

– Բանաստեղծ ես, – ասում էի ես իբրև պատասխան, որպեսզի ուրիշ կերպ չհեզներ այդ օղային ամրոցները:

– Բանաստեղծ եմ, բայց դու կտեսնես, որ կլինի:

Եվ նա, իհարկե, մենակ չէր գալիս ապրելու այս ձորում: Նրա տանը բավական սենյակներ կան մյուս գրող ընկերների համար, որոնք գալիս են այստեղ հանգստանալու և բնության ծոցում ստեղծագործելու համար:

Սովորաբար չափազանց սրամիտ, անխնա հեզնող և քննադատող Նովհաննեսն այսպիսի երազական կառուցումների մեջ կատարյալ մանկական միամտություն էր ցույց տալիս: Բանից դուրս էր գալիս, որ նա վաղուց էր Մարցի իր հոյակապ առանձնացման քաղձանքը կազմել ու սնուցել մանկական խանդավառությամբ, բայց միայն այս տարի էր, որ նրա համար բոլորովին իրագործելի էր դարձել այդ քաղձանքը: Եվ գիտե՞ք ինչպես: Նա հույս դրած ուներ համահայկական տոնի վրա, նորակազմ Նայ գրողների ընկերության վրա³²:

Ես փորձեցի ինձ հատուկ հոռետեսությունը մտցնել մեր բանաստեղծի ցնորքների մեջ: Բայց նա ինձ պատասխանեց այնպես հաստատ համոզված, որ ես ակամա հետ էի նահանջում: Իր գրպանում Նովհաննեսը որևէ հարուս-

տի չեկը չունեն կամ թե գոնե հաստատ խոստումը: Այլ նրա դատողությունը նրան հրամայողաբար թելադրում էր, թե չէ կարող գլուխ չգալ այդպիսի մի ձեռնարկություն, որովհետև նա հեշտ էր:

– Ասա՛, խնդրեմ, ի՞նչ գումար է հարկավոր հայոց ամբողջ խեղճ գրականությանը միանգամայն ապահովելու համար,– հարցնում էր նա ինձ,– մի երկու կամ երեք հարյուր ռուբլի, չէ՞: Քանի՞ հոգի ենք, ի՞նչ ունենք: Եվ մի ամբողջ ազգի համար շատ հեշտ է այդպիսի մի գումար հավաքելը: Մի անհատ կարող է բոլորը տալ:

Եվ այսպես՝ իրական, շոշափելի հնարավորության փոխարեն՝ տրամաբանական կառուցվածք: Նովհաննեսն իր կյանքի մեջ շատ անգամ էր այս կերպով ղեկավարվել, բան տեսել:

Ճաշից հետո նա ինձ տարավ տեսնելու Մարցի բնության ամենահրաշալի մի անկյունը՝ Արփաթալան:

Մենք բարձրացանք ձորի աջ կողմը կազմող սարի գլուխը: Տիրում էր կատարյալ ամայություն այդ հովասուն բարձունքների վրա: Նովհաննեսն շտապեց ինձ ցույց տալ այս կողմերի գեղեցիկ մի հնությունը և իր ձին քշեց մացառների ու թփերի միջով: Բոլորովին անսպասելի էր այս անբնակ բարձրության գլխին այն հսկայական խաչարձանը, որ բարձրացած է ծառերի միջից և միանգամայն անաղարտ պահպանվել է, կարծես նոր է շինվել, և նրա հետևում էլ ապրում է մի գյուղ: Այս մի տապանաբար է խաչարձանի ձևով, որի մի երեսն ամբողջովին ծածկված է արձանագրությամբ: Ամենահետաքրքրականն այն էր այդ գրության մեջ, որ արձանը կանգնեցված էր «ի դառն և նեղ ժամանակիս, յորում թաթարն տիրեր»:

Այս խոսքերն էլ Նովհաննեսի համար դառնում են նյութ մեր պատմության փիլիսոփայությունը լուսաբանելու համար: Երկար նա վերլուծում էր, թե ինչպես «թաթարացվեց» հայ ժողովուրդը, այսինքն՝ վայրենացավ, կորցրեց իր հին կուլտուրան, մոռացավ այսպիսի արձաններ շինելը: Եվ իրավ, շատ խոր է այն տպավորությունը, որ թողնում է այդ մշտախոս քարե լեզուն իբրև բացատրություն շուրջը տիրող լուռ ու անկենդան ամայության:

Արփաթալան լեռնային բարձրության գլուխ է, ուր մարդուն միանգամից գերում-հափշտակում են բնության ընտրյալ տեղի բազմաթիվ հմայքները: Այդ մեկն էր այն տեղերից, որոնց ժողովուրդը, տալիս է «անմահական» անունը: Անմահական է նախ և առաջ օդը, թեթև, կենսաբեր, անուշահոտ: Անմահական՝ և ջուրը, անուշ ու սառնորակ: Սարահարթը ծածկված է մարդահասակ խոտերով և գույնզգույն ծաղիկներով: Քայլում ես կարծես

նոր եկած և մինչև գոտկատեղ բարձրացած ձյունի միջով: Շուայլ ու խիտ բուսականությունը հազար անգամ փաթաթվում է ոտներիդ, դժվարությամբ, հազար ու մի խոտ ու ծաղիկ տապալելով, վիրավորվելով ես հանապարհը բացում:

Նովհաննեսը հիացմունքից արքեցած է և ինձ հարցնում է.

– Ո՞նց է:

Ես փառաբանում եմ նրա հայրենի բնությունը, իմ խորին զմայլմունքն եմ հայտնում և ասում եմ, որ տեղը շատ նմանություն ունի Ղարաբաղի Թթու-
ջրին և կարող է դառնալ առաջնակարգ կլիմայական կայարան:

– Ո՞նց կլինի ամառն այստեղ գալը. էլ էն ժամանակ կդառնաս երկաթ ու պողպատ, էլ ամեն լուրջ չես գանգատվի, թե վա՛յ կողքս, վա՛յ մեջքս:

Նամաձայն եմ և մտքումս ասում եմ ինձ, որ այս անմահական անկյունն էլ, անշուշտ, մտնում է Նովհաննեսի այն առանձնացման տենչանքի մեջ, որ պիտի կատարվի ներքևում, ձորի մեջ: Բնակվելով այնտեղ, նա, իհարկե, կը-
գա վայելելու Արփաթալալի հմայքները:

Բայց այստեղ, այս իսկապես սքանչելի վայրում, Նովհաննեսին սաստիկ վրդովմունք է պատճառում կուսական Լոռու երկնային պատուհասը՝ փայտահատի կացինը: Սարահարթը միայն խոտերին ու ծաղիկներին չէ պատկանում: Այդտեղ, խոտ ու ծաղկի համար բավական արձակ տեղեր թողնելով, բուսումն են և հսկայական կաղնիներ: Մենք մոտեցանք նրանց մի խմբին և տեսանք մի պատկեր, որ իսկապես ահեղ էր: Կայծակը խփել էր նրանցից երկուսին և հերձել էր նրանց վիթխարի, բարձրահայաց մարմինները, կասես մի անհեթեթ տիտան կացնով տվել էր ու ճոթոտել անտառի հսկայի կուրծքը: Նկատվում էր, թե ինչպես էր կայծակը վերևից ցած հոսել, հետզհետե լայնացնելով ճոթոտող ուժի օձապտույտ հոսանքը:

Այսօր էլ աչքիս առջև է Նովհաննեսը, մայր մտնող արևի մեղմ լույսով այս տեսարանի առջև հիացական դիրք բռնած: Բնության խղական տեսարանների սիրահար և երգիչ, նա գտել էր այս երկու ճեղքված ծառերի մեջ Լոռու մեծագործ բնության մի նոր, դեռ իրան անծանոթ մի ուժ, որ ներկայանում էր արտասովոր վայրենի ու վախեցնող գեղեցկությամբ: Եվ նա կարծես աղոթում էր այդ գեղեցկության այնպիսի մի ջերմեռանդությամբ, որին նա էր ընդունակ:

Խոսքերի փոխանակություն գրեթե չեղավ մեր մեջ: Ամեն մեկս լուռ մեր զգացմունքի հետ էինք:

Սկսեցինք ցած իջնել: Եվ ահա մեր առջև կոտորած անտառի տեսարանն

է գալիս: Տարյուրավոր կաղնիներ, նույնպես հուժկու և ամենի, ինչպես մեր տեսած կայծակնահարները, չկան այլևս, անհետացել են, և մնացել են միայն նրանց հաստ բները, որոնք ցցված են ամեն կողմ: Կատարյալ կոտորածի դաշտ:

Եվ Տովհանները դառնացած է անասելի կերպով: Արվաթալայի հավերժական գեղեցկությունների կեսը չկա: Անհետացել են ստոր վաճառքի առարկաներ դառնալու համար, այնպիսի հսկաներ, որոնք երկնքի շանթերի հետ են կռվում: Կոտորածը տարիներ առաջ կատարել էր կալվածների մի ուրիշ կառավարիչ, որ ինքն էլ դեռ լոռեցի էր: Ամբողջ ճանապարհը Տովհանները գնաց անիծելով և հայհոյելով այդ կառավարչին: Բաժին հասնում էր և հոգևորականներին: Խորին վրդովմունքի մեջ նա ասում էր հանախ.

– Արժե՞, որ այդպիսի ապուշները մի թիզ անգամ ունենան այսպիսի բնության մեջ:

Տեսելյալ օրերում էլ նա ցամամբ հիշում էր Արվաթալայի բարբարոսությունը:

Եվ ի՞նչ կարելի էր ասել նրա հանգստության և մխիթարության համար: – Ոչինչ, իհարկե...

Մեր երկրորդ փոքրիկ ճանապարհորդությունը, որ և իմ հրաժեշտի ողջույնն էր Լոռու աշխարհին, մենք կատարեցինք դեպի հանրահռչակ երկու պատմական վայրեր – Սանահին և Տաղպատ:

Իջանք Անուշի ձորը, երկաթուղով գնացինք Ալավերդի կայարանը, այդտեղից Դեբեդի վրա շինած հին կամուրջով ձորի գլուխը բարձրանալու համար: Բայց նախ այցելեցինք պղնձի գործարանը, որ այն ժամանակ պատկանում էր ֆրանսիական ընկերության: Մեր նահապետական երկրի համար մի հետաքրքրական անկյուն էր այս, որ նվաճել էր եվրոպական կապիտալը, մտցնելով այստեղ իր արդյունագործական-իմպերիալիստական աշխարհավարությունը: Կազմվել էր մի բանվորական աշխարհ, ուր օր ու գիշեր եռում էր աշխատանքը մեքենաների համաչափ շարժումների աղմուկի տակ, գիշերները էլեկտրական լույսերով առատ ողողված: Անկասկած, նոր կյանք էր բացվում Լոռու համար:

Տովհունենսն այս կապիտալիստական վլվլուկին վերաբերվում էր կատարյալ ատելությամբ: Գործարանը թողնում էր նրա վրա ճնշող տպավորություն այստեղ, իր հայրենի լեռնաշխարհում: Մենք կանգնած էինք այնտեղ, ուր հնոցներն էին: Տաղթանդամ և բարձրահասակ պարսիկ

բանվորները երկարակոթ մեծ շերեփներով հանում էին պղնձի կարմիր, հրաշեկ զանգվածը, ածում էին կաղապարների մեջ՝ այդտեղ սառչելու համար: Նովհաննեսը կողքիս կանգնած՝ նայում էր այդ գործողության և դժգոհություններ էր փնթփնթում քթի տակ: Ալավերդիի մեծ գործարանը նրա համար մի անագորույն թշնամի էր, մի ահռելի վիշապ, որ եկել էր լավելու հայրենի ամբողջ անուշությունը:

Բնորոշ էր մանավանդ նրա մի գանգատը: Յույց տալով ինձ արհեստական այն առում, որի միջով գործարանի կեղտոտ ու թունավոր ջրերը արագ վազելով դեպի ցած, թափվում էին Դեբեդի մեջ, նա տխրությամբ արտասանեց.

– Ամեն ինչ փչանում է: Դեբեդի մեջ այլևս ձկներ չեն մնացել: Ամենքը կոտորվել են այս կեղտաջրից:

Դեբեդի կուտությունը պղծում էր և մեծ էլեկտրակայանը, որը շինված է կամուրջի կողքին: Նա էլ մխիթարական ոչինչ չէր ասում Նովհաննեսին:

Խեղճ մարդ... Դեբեդը, իհարկե, առաջվա պես էլի վո՛ւշ-վո՛ւշ է կանչում: Բայց վո՛ւշ է այժմ ոչ թե Անուշին կամ Սարոյին: Վո՛ւշ-վո՛ւշ է կանչում գետն այժմ ամբողջ իգիթական, նահապետական, պրիմիտիվ Լոռուն ու նրա անմահ երգչին:

Երկու օր մնացինք Սանահնում և ամբողջ ժամանակ ապրում էինք հնության մեջ: Նովհաննեսը վառ հետաքրքրություն էր ցույց տալիս դեպի ամեն մի հնագիտական և պատմական հարց: Բայց գլխավորն այդ չէր, այլ այն, որ ձորի մեջ վիշապ գործարանի պատճառած ահագին սրտնեղությունն անցել էր, փոխարենը Նովհաննեսն ապրում էր իր կյանքի մեջ հաճախ կրկնվող այն ժամերը, երբ նրա սրախոսություններն ու հանաքները դառնում էին հորդառատ՝ զարնանային անձրևների նման, փայլուն և վարակիչ: Ամբողջ երկու օր մենք ծիծաղում էինք: Նա հեգնում էր ամեն ինչ և ամենքին, ամենից շատ, իհարկե, պատշգամբից երևացող Ալավերդիի գործարանը, պատմում էր ծիծաղաշարժ պատմվածքներ... Ինձ թվում էր, թե մեր ծիծաղը վարակում էր հոռակավոր վանքի կտուրի տակ հանգչող հին մեռելներին անգամ, սկսած Զաքարե սպասալարից մինչև Դադստանի հերոս Մովսես Արղությանը...

Տեսնելուց, խոսելուց ու ծիծաղելուց կշտացած՝ մենք վաղ առավոտյան հրաժեշտ տվինք Սանահնին, իջանք նորից Ալավերդիի ձորը և նորից բարձրանալ սկսեցինք դեպի ձորագլուխ՝ այս անգամ Նաղպատը տեսնելու համար: Վերելքի հանապարհը դժվար էր, գնացինք Կայան բերդով: Նովհաննեսն այժյամի պես էր քայլում, ես՝ ծանր կերպով, շնչասպառ

դառնալով:

Թե՛ բնության կողմից և թե՛ մանավանդ իբրև հնություն՝ Տաղպատն անհամեմատ բարձր է Սանահնից, բայց բախտ չունի: Մինչդեռ Սանահնում Թիֆլիսի առաջնորդներն ստեղծել էին հարմարություններ ապրելու համար, անմահ հոյակապ Տաղպատը, հայկական բոլոր հնությունների թագն ու պարծանքը, մոռացված էր, ամայության և ավերման մատնված, ուստի մենք այնտեղ, ցավ ի սիրտ, երկար մնալ չկարողացանք: Ամենաշատը մի 3-4 ժամ նվիրելով հոյակապ հնություններին, մենք թողինք այդ հնագիտական մեծ թանգարանը և Դեբեդի ձորն իջանք մյուս հանապարհով, որ տանում է դեպի այգիները: Արդեն ես չափազանց հոգնած էի, սաստիկ զառիվեր ու քարքարոտ եջքը ինձ ուժասլառ էր արել, հազիվ էի շարժվում Տովհաննեսի և Նվարդի հետևից, իսկ բանաստեղծն այժմ բոլորովին չարն էր դարձել, հեզնում էր ինձ, ծիծաղում վրաս...

Տասանք, վերջապես, երկաթուղու գծին, և ես բարձրաձայն փա՛ռք ձոնեցի քաղաքակրթության:

Բայց թեկուզ ջարդված, Տաղպատը չէի մոռանում: Նա ինձ հափշտակել էր իր մեծագործ գեղեցկություններով: Այսօր էլ նա ինձ համար ամենամեծ պատմական հուշարձանն է, որ անաղարտ մնացել է հնության շատ պատկառելի խորքերից: Այն ժամանակ հայ կղերը մի գծով, ժողովրդի ասած «չոր կուռք» Արամյանի միլիոններից էր որորմելի փշրանքներ սպասում Տաղպատը վերանորոգելու և պահպանելու համար: Այսօր ժամանակ է և պետք է, որ Տայաստանի պետական շինարարությունը լայն հոսանքներով թափվի հին կարող և հուժկու կամարների տակ: Եվ ես սնուցանում եմ իմ մեջ մի համեստ քաղձանք, որ Տայաստանի լուսժողկոմը Տաղպատը դարձնե մի հնագիտական ինստիտուտ:

Վագոնով գնացինք մինչև Անուշի ձորը: Այստեղ Տովհաննեսն ու Նվարդը ինձ հրաժեշտ տվին և գնացին քարով վեր ելնելու Դսեղ: Իսկ ես շարունակեցի նանապարհը մինչև Ղարաքիլիսա, ուր պիտի մնայի ամառը ընտանիքիս հետ:

Ե

ՎԵՐՁԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

1921 թվականի աշունքից Թիֆլիսի հայկական կյանքի մեջ սկսում է նկատելի դառնալ մի իսկապես նորանշան երևույթ: Տայոց գրականությունը,

մինչև այդ մոռացված, երկչու ու անկայուն, գլուխ է բարձրացնում իբրև հասարակական առաջնակարգ մի ուժ, կենդանանում է և կենդանության մթնոլորտ ստեղծում իր շուրջը: Տայ գրողների ընկերությունն էր այդ կենդանությունը մտցնում: Կանոնավոր կերպով ամեն շաբաթ կազմակերպվում էին դասախոսություններ, որոնք գրավում էին շատ ունկնդիրներ, մասնավորապես երիտասարդ սերնդից: Տեղի էին ունենում նաև վիճաբանություններ դասախոսությունների առիթով, որոնք առանձին աշխույժ էին հաղորդում այդ գրական երեկույթներին: Սարքվում էին նաև երեկույթների գրական-երաժշտական բովանդակությամբ: Ժողովրդական բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի հիշատակին նվիրված մի շաբթ երեկույթներ և հանդեսներ կազմակերպվեցին, առաջին անգամ հայ աշուղները (օր. Նազիրի և ուրիշներ) պատվավոր տեղ գրավեցին հայ գրողների շրջանում և նրանց հետ միասին դուրս եկան հասարակության առաջ իրանց երգ ու նվագով:

Այս գրական շարժումը շարունակվեց մինչև համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, և նրա հոգին էր միշտ ու հանապազ Նովհաննես Թումանյանը՝ ընկերության նախագահը: Նա աշխատում էր անսպառ եռանդով, ոգևորվելով նոր և նոր ծրագիրներով: Սակայն այդ կրակոտ եռանդի թևերը կտրատում էր հայկական իրականությունը: Ընկերությունը չափազանց հաճախ կանգ էր առնում և նահանջում էր միջոցների պակասության առջև:

Նովհաննեսի այն ակնկալությունը, թե Գրողների ընկերությունը կը-հավաքե դրամական խոշոր միջոցներ, բոլորովին չարդարացան: Մեզ համակրողները, մեր երեկույթներին հավաքվողները անապահով դասակարգից էին, իսկ հայ բուրժուազիան առաջվա պես կատարյալ անտարբերությամբ էր վերաբերվում, որովհետև հայերեն չէր կարդում: Տառերի գյուտի և տպագրության միացած հոբելյանն էլ գրեթե ոչինչ չբերեց: Միայն Նամբարձում Մելիքյանն էր, որ 1000 ռուբլիանոց մի բանկային տոմս նվիրեց ընկերության, այն էլ այն պայմանով, որ ծախսվի միայն տոկոսը՝ տարեկան 50 ռուբլի: Թեև գերազանցորեն գրական էր այդ տոնը, բայց «ազգասեր» բուրժուա ինտելիգենտները փող հավաքեցին ուսուցչական կենսաթոշակների համար: Այդ տեսակ ինտելիգենտներն էլ հայերեն կարդացողներ չէին և ազգասիրություն տեսնում էին միայն դպրոցների մեջ...

Բայց Նովհաննեսը չէր կորցնում հույսը, որ կհաջողի գոնե ինքնօգնության մի դրամարկղ հաստատել կարոտ գրողների համար: Իսկ Ընկերու-

յան ընթացիկ աղքատ միջոցներով նա ծայրահեղ դեպքերում օգնում էր հիվանդ և անինչ գրողներին, հրատարակեց Սայաթ-Նովայի երգերը, կանգնեցրեց Սայաթ-Նովայի մահարձանը, որի բացումը տեղի ունեցավ հանդիսավոր թափորով: Ո՞վ գիտե, գուցե, ուրիշ համեստ, բայց օգտակար գործեր էլ կարողանար կատարել Գրողների ընկերությունը Թումանյանի ղեկավարությամբ, եթե 1914-ին վրա չհասներ աշխարհաստան պատերազմը, որ շատ կուլտուրական հիմնարկությունների հետ մեռելության մատնեց և Գրողների ընկերությունը:

Բայց ես չեմ կարող չհիշել այստեղ Նովհաննեսի մի գործն էլ, որ արավ իբրև Գրողների ընկերության նախագահ:

1915 սոսկալի թվականն էր, հուլիս ամիսը, երբ հայտնի դարձավ, որ Թուրքիայի հայությունը բնաջինջ է դառնում: Այն ժամանակ ես և Նովհաննեսը Ազգային բյուրոյի անդամներ էինք: Նովիսյան զարհուրելի նահանջը Վանից ու ուրիշ տեղերից հարյուր հազարներով հայեր էր քշել-բերել մեր կողմերը, և նրանք այստեղ կոտորվում էին ճանների նման: Թիֆլիսի բուրժուազիան հեռացել էր հովասուն ամառանոցները, մնացել էին մի երեք չորս հոգի, և չկային բավականաչափ միջոցներ, կոտորվող ժողովրդին օգնելու համար:

Նովհաննեսը երկու գործ կատարեց այդ զարհուրելի ժամանակին: Այդ մարդը միայն իր տաղանդով չէր բարձրացնում հայոց գրականությունը, այլև այն մեծ համարումով, որ ուներ դեպի նրան: Մի ազգի ամենավեհ և ամենամեծ կուլտուրական արժեքը նրա գրականությունն է – այս էր նրա դավանանքը: Եվ ահա նա հայոց գրականության անունից, իբրև Նայ Գրողների ընկերության նախագահ, հեռագիրներ էր ուղարկում աշխարհի բոլոր կողմերի գիտական, գրական և կուլտուրական հաստատություններին, համալսարաններին, ակադեմիաներին, խնդրելով նրանց աջակցությունը, որ փրկվի արյունի մեջ խեղդվող մի ամբողջ ժողովուրդ:

Ես դարձյալ իմ հոռետեսության ձայնը լսեցրի նրան, ասելով, թե ավստոս են այն գումարները, որոնք պիտի ծախսվեն այդքան հեռագիրների վրա, բայց նա լսել չուզեց, խորապես համոզված էր, որ գրականության ձայնը չի կարող լսելի չլինել ամեն տեղ:

Ուղարկեց հեռագիրները: Եվ, իհարկե, ոչինչ դուրս չեկավ: Խեղճ բանաստեղծ: Չգիտեր նա – և ո՞վ գիտեր – թե այն պետությունները, որոնց մեջ ծաղկած են այդ գիտական-կուլտուրական հիմնարկությունները, հայի արյան գետերը պիտի դարձնեն Մոսկուի նավթ կամ Չեստերի կոնցեսիա՝

իրանց վամպիրների գրպանները լցնելու համար:

Ավելի գեղեցիկ էր նրա երկրորդ գործը: Ամառվա սոսկալի տոթին նա գնաց Էջմիածին, ուր իրար վրա կուտակված էին տասնյակ հազարներով փախստականներ և կարեգածի չափ օգնություն էր կազմակերպում նրանց համար: Այս մի կատարյալ անձնագոհություն էր: Շաբաթներով նա ապրել է այնպիսի սարսափների մեջ, որոնց չոր ու ցամաք թվարկումն անգամ մարդու արյուն էր սառցնում:

ժամանակներն անսովոր էին, հղի՝ ամենօրյա մեծ անակնկալներով և ցնցումներով: Այսպես դարձավ մանավանդ, երբ համաշխարհային պատերազմից ծնվեց ռուսական հեղափոխությունը: Նովհաննեսը գրեթե միանգամայն թողնում էր գրականությունը և նետվում էր հասարակական, նույնիսկ և քաղաքական գործունեության ասպարեզ: Նրան կարելի էր տեսնել ամեն տեղ և զանազան տեսակի առաքելություններ կատարելիս իրան հատուկ եռանդով և ժրությամբ: Սակայն նրա բարեկամների համար բոլորովին ցանկալի չէր Թումանյանի այդ կերպարանափոխությունը: Ամեն պարագայի մեջ նա պիտի լիներ գրականության հետ, ապրեր նրանով: Այս էր նրա կոչումը, որ թեև այժմ էլ լավ զգում էր նա, բայց չէր կարողանում դիմադրել կյանքի բուռն հոսանքներին:

Այս թուլությունը լավ չէր: Հասարակական-քաղաքական ասպարեզումն էլ Նովհաննեսը մնում էր քանաստեղծ, այսինքն թույլեալես ոգևորվող, առանց հաշվել ու չափել կարողանալու, ասել է՝ ռոմանտիկ լոռեցի, որ թույլի աշխարհայացք կառուցանում էր ոչ թե ռեալ փոխհարաբերությունների կշռադատության վրա, այլ իր սովորական մեթոդով – տրամաբանական հերյուրանքներով: Ես էլ, պիտի խոստովանեմ, Նովհաննեսին շատ մոտ էի այդ հատկությունների կողմից, բայց ես գոնե իմ գրիչը չէի թողնում, հասարակական պաշտոններից խուսափում էի, մինչդեռ Նովհաննեսը նույնիսկ պատասխանատու գործեր էլ էր հանձն առնում և մարդկանց բամբասանքների առարկա դառնում:

Ես չեմ կարող մանրամասնություններ հաղորդել Նովհաննեսի կյանքի այն փոքրիկ շրջանի մասին, որ պարփակված է 1915-1918 թվականների մեջ, որովհետև նրա գործունեության ես չեմ մասնակցել: Ավելին: Այդ ժամանակներում ես և նա այլևս իրար մոտիկ չէինք, երկուսս էլ զոհ էինք դարձել դերասանական ինտրիգների, և մեր հարաբերությունները դարձել էին սառն, խզված³³:

Նորից մոտեցանք 1919-ի սկզբից: Այդ միջոցին Նովհաննեսը մի ծանր

դժբախտության ենթարկվեց: Նրա սիրելի որդի Արտիկը սպանվեց Վանից նահանգելիս³⁴, և այս դժբախտությունը առիթ էր դառնում, որ մենք նորից մոտենանք իրար: Չեմ կարող մոռանալ այդ տխուր օրերը: Մի կողմից էլ հայ-վրացական պատերազմն էր մեզ խեղդում³⁵: Մի քանի անգամ հայ գրողներս հավաքվեցինք Նովհաննեսի մոտ, որպեսզի վրացի գրողների հետ մտածենք, թե ինչ կերպով կարելի է դադարեցնել այդ անմիտ և ոճրագործ արյունահեղությունը երկու հարևան ազգերի մեջ: Նովհաննեսն էր ամենից շատ հոգս անում, աշխատանք թափում: Նա շատ հարգված էր վրաց գրողների և կառավարող մենշևիկների մեջ և շարունակ գնում էր նրանց հետ խոսելու և մի ելք հարելու համար: Բայց ոչինչ չհաջողվեց նրան: Ազգայնական ատելությունը հրեշավոր կերպարանք էր ընդունել, վրաց գրողները խոստանում էին գալ մեզ հետ խոսելու, մենք հավաքվում էինք Նովհաննեսի մոտ, բայց նրանք չէին գալիս...³⁶

Ես պարտավոր եմ մատնանշելու, որ եթե կար մի գաղափար, որին Նովհաննեսը փարված էր ֆանատիկոսաբար, այդ՝ հարևան ազգերի հետ եղբայրաբար ապրելու գաղափարն էր: Ամեն առիթով Նովհաննեսը հրապարակական ցույցերով բարձրացնում էր այդ գաղափարը:

Պատիվ է բերում նրա անմոռաց հիշատակին մանավանդ այն, որ երբ 1918-ին դաշնակցականները առանձին մոլեգնությամբ կատարում էին «մաքրել-սրբելու» գործը թուրք ազգաբնակչության վերաբերմամբ, նա բարձրաձայն և ակնողորմ դատապարտում էր այդ պժգալի գործը թե Ղարաբաղի իսլամի հաստատակալական հավաքություններում և թե նույն այդ դաշնակցական մամուլի մեջ՝

1918-ի դեկտեմբերին Թիֆլիսում կազմվեց մի հայկական բյուրո՝ որոշելու համար այն վնասները, որ հայ ժողովուրդը կրել էր Անդրկովկասում թուրքերի և օսմանցիների հարձակումների և կոտորածների հետևանքով: Այս մի բավական խոշոր հիմնարկություն էր³⁷, որի նախագահն էր Նովհաննես Թումանյանը: Ինձ հանձնված էր պատմական բաժինը: Բյուրոն իր հավաքած տեղեկությունները պիտի ուղարկեր Փարիզի հայկական պատվիրակության: Իսկ թե ինչու համար՝ այսօր զգվելի է վերհիշել անգամ:

Անտանտը նոր էր հաղթանակել, Գերմանիան խեղդվում էր Վերսալի մեջ: Ֆրանսիական և առհասարակ համաշխարհային բանկիրներն ու վաշխառուները դեռ այդ համեղ կտորը պատառոտելու գործով էին զբաղված և առժամ ուշադրություն չէին դարձնում Թուրքիային, որ ընկած էր դիակի վրա:

³⁴Նավելումն արված է ըստ «Նորք», Երևան, 1923, գիրք III-ի համեմատության:

Այս ժամանակավոր մոռացությունից օգտվելով, Անտանտը մեծահոգություն և լավամարդություն էր խաղում Արևելքում: Առանձնապես սիրել էին այդ խաղը մանավանդ ֆրանսիացիները, անունով Ռոբեսպիեռի և Ժորեսի հայրենակիցները, իսկ ամբողջ էությամբ մի-մի բանկիր, որի ներսում սրտի տեղ կախված է մի ոսկու քսակ: Սրանք էին, որ գալով Կիլիկիա, պաշտոնական և հրապարակով հայտնեցին հայերին, թե այդ իրանց երկիրն է, և կառավարությունն էլ իրանցը կլինի: Նույն այդ ժամանակ մի ֆրանսիացի, պաշտոնական հանգամանքով, Վլադիկավկազի հյուպատոս, թե փոխհյուպատոս 'Դյուռուան Թիֆլիս էր եկել և հայերին առատ ժպիտներ էր բաժանում Բուլվար դեգ-իտալիենի կոկոտների նման: Տիշում եմ մի նախաճաշի պատիվ նրա, որ տեղի ունեցավ Տովհաննես Թումանյանի տանը: Ամեն խոստումներ անում էր մաքուր հագնված, եվրոպացու կնիքը ճակատին կրող մարդը, ինչպե՞ս չհավատար նրան մեզ պես մի ջարդված ու մանրված ժողովրդի մարդը: Նա ասում էր, թե ինքը՝ մեծ Ֆոշը, Գերմանիայի հաղթողը, սարի պես պաշտպանում է հայերին և հայոց հարցը: Ինչպե՞ս չհավատալինք աշխարհի տերը դարձած Անտանտին:

Ահա այս տեսակ պաշտոնատար մարդիկ, և ոչ միայն ֆրանսիացի, այլև ամերիկացի և անգլիացի հավատացնում էին, թե Անտանտը պիտի բոլոր վնասներն առնե Թուրքիայից և բաժանե ազգաբնակչության: Բաբվում անգլիական հրամանատարը, գեներալ Թոմսոն, այս հայտարարեց պաշտոնապես, կազմակերպել էր մի մարմին, որ ստուգում էր վնասները: Ամեն մի վնասվածի գրպանում գտնվում էր այդ մարմնի ստորագրությունը կրող տպագրված չեկը, թե այսինչն ունի ստանալու այսքան գումար: Մի ժամանակ կար, երբ այդ չեկերը նույնիսկ զեղչվում էին բորսայում: Այս տեսակ ցուցակագրություն կատարվում էր և Կ. Պոլսում:

Բայց շուտով խայտառակ խաղը քացվեց ամենքի համար: Տենց որ համաշխարհային գիշատիչները վերջացրին Գերմանիայի ծվատումը, իսկույն նրանք իրանց ձեռքը առին Թուրքիան: Եվ նրանց հրամանով մեծ Ֆոշերն էլ, փոքրերն էլ, իրանց միլիոն-միլիոն փայլուն ու հերոսական բանակներով, Բրիտաններն ու Լոյդ Ջորջերը, Քլորգոններն ու Պուանկարենները մի ակնթարթում դարձան մեծապատիվ չարչիներ, որոնք առաջ ու առաջ վաճառքի հանեցին հենց այն հայերին, որոնց այնքան խոստումներ էին արել: Իմպերիալիստական սրիկայությունը ոչնչացրեց թուրքահայությունն իր հայրենիքի հետ՝ մի մատ յուղ իր երախին քսելու համար:

Եթե կա այսօր գեթ մի փոքր մխիթարություն ինձ համար, դա այն է, որ

շուտ հեռացա այդ Բյուրոյից: Իսկ Տովհաննեսը շարունակեց այդ գործը մի տարի էլ: Տավատում էր մարդը:

Այս դժբախտ հանգամանքների մեջ, 1921թ. փետրվարի վերջին, Խորհրդային Ռուսաստանի բանակը մտավ Թիֆլիս:

Նոր կարգեր էին եկել: Նացիոնալիստական դժոխքը դառնում էր մղձավանջային անցյալ:

Առաջին իսկ օրերից, Տովհաննես Թումանյանն էլի Տայ գրողների ընկերության գլուխն էր անցնում և սրա բազմամարդ ընդհանուր ժողովներն էր գումարում Տայոց բարեգործական ընկերության դահլիճում: Առաջին ժողովին եկավ ընկեր Արամայիս Երզնկյանն իբրև Վրաստանի նորակազմ կառավարության և Տայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի լիազոր և հայտարարում էր, թե թող հայ գրողները հանգիստ նվիրվեն իրանց գրական աշխատություններին, նրանց կտրվի նպաստ պետական միջոցներից և մի շարք հարմարություններ: Դրվում էր մի պայման. – բարեգործություն չկա, օգնություն ստանում է միայն աշխատողը:

Ավելորդ է ասել, թե որքան խոր ազդեցին այս խոսքերը ներկաների վրա: Բոլորովին նոր խոսքեր, նոր և արդար սկզբունք: Տովհաննեսը մի ճառով քարգման հանդիսացավ ժողովականների զգացմունքի, շնորհակալություն հայտնեց և ապա հորդորեց գրողներին գործի կաշեւ, աշխատանք ցույց տալ:

Սկսվեց այնուհետև կազմակերպչական շրջանը, որ տևեց մինչև ամառ: Տովհաննեսը շուտով գնաց Երևան, որպեսզի հորդորե դաշնակցականներին վերջ դնել անմիտ և տնաքանդ ապստամբության³⁸: Վերադառնալուց հետո նա էլ շատ եռանդուն մասնակցություն ուներ կազմակերպչական աշխատանքի մեջ: Նա արդեն վրաց կառավարության կողմից ճանաչվել էր Վրաստանի Լուսժողկոմատին կից կազմակերպված հայոց գրականության սեկցիայի վարիչ և ստանում էր բազմաթիվ խոստումներ, որոնք, սակայն, չէին իրագործվում: Միակ շոշափելի գործն այն էր, որ գրողներին տրվում էին հացի և այլ մթերքների բաժիններ: Արդեն հայ կոմունիստների ջանքերով բացվել էր Տայ արվեստի տունը (Տայարտուն), որ իհարկե, միայն գրականության չէր հատկացվում, այլև արվեստի մյուս ճյուղերին: Տեղի էին ունենում գրական-երաժշտական երեկույթներ, դասախոսություններ: Տովհաննես Թումանյանը, Տայարտան նախագահը, անընդհատ աշխատանքի մեջ էր, բայց հաճախ հիշում էր, որ գրականությունից հետ է մնում, որ անելիքներ շատ ունի: Ապրիլստի հոգսը մեզ ամենքիս էր ճնշում: Գրողները, հակառակ բազմաթիվ խոստումների, աշխատելու հնարավորություններ չէին

ստանում: Տայարտունը շատ աղքատիկ միջոցների տեր էր և եթե ապրում էր, այս՝ շնորհիվ Տայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի տված նպաստների:

1921 թվականի ամառը Թիֆլիս եկավ Խորհրդային Տայաստանի Լուսավորության ժողովրդական կոմիսար ընկ. Աշոտ Տովհաննիսյանը, մասնագետ պատմաբան, լցված հայ անցյալի և գրականության ուսումնասիրության անհուն սիրով: Նա փայփայեց մեզ, հայ գրողներին, շոշափելի, օրինակներով ցույց տալով, որ այլևս հեղհեղուկ և անատամ բարեգործությունը չէ, որ պիտի իր թևի տակ առնե գրականությունը, այլև պետությունը: Ավելորդ է ասել, թե որքան էր Տովհաննես Թումանյանը ոգևորված Տայաստանի Լուսժողկոմի սրտագին և ընկերական վերաբերմունքով:

Այդ միջոցին մի շարք անձնավորություններ հրավեր ստացան նույնպես Թիֆլիսում գտնվող Երկրագործության կոմիսար Արամայիս Երզնկյանից գնալ Երևան և այնտեղ մասնակցել այն հիմնադիր ժողովին, որ պիտի կյանքի հրավիրեր մի հասարակական կազմակերպություն՝ Տայաստանի ժողովրդին տնտեսական օգնություն ցույց տալու համար: Տրավիրվածների մեջ էինք և ես ու Տովհաննեսը:

Գնացինք³⁹: Այս մի գեղեցիկ ճանապարհորդություն էր՝ ամբողջովին գրական բովանդակությամբ: Միասին մի վագոնում կազմեցինք մի փոքրիկ հասարակություն գրականության նվիրված մարդկանցից: Այդտեղ էին Արամայիս Երզնկյան, Աշոտ Տովհաննիսյան, Սարգիս Խանոյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, օր. Նվարդ, Դերենիկ Դեմիրճյան, Մամիկոն Գևորգյան, Արամ Առաքելյան: Այս հասարակության հոգին Տովհաննես Թումանյանն էր – արդեն ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ չկար մի ուրիշ նրան հավասարը սրախոսությունների և պատմվածքների մեջ:

Երբ մեր գնացքը մտավ Լոռու ձորը, ես երկրորդ անգամ մեծ հաճույքն ունեցա գտնվելու Տովհաննես Թումանյանի կողքին: Նրան տեսա ես նորից այլափոխված, ոգիացած հայրենի լեռների, Դեբեդի տեսքով: Նորից նրան տեսա ես աշուղ կտրած: Նա մեկիկ-մեկիկ շարում էր մեր առջև, թե դեռ ինչ-քան բաներ ունի գրելու Լոռու կյանքից: Գրական գոհարների մի ամբողջ կույտ: Եվ ես կշտամբում էի, ամաչեցնում էի, անգամ հայհոյում էի նրան, որ այնքան անփույթ է, որ չէ նստում պարապելու:

– Օ՛, ես ինքս էլ զգում եմ, փափագում եմ, պիտի նստեմ, պիտի նստեմ, – պատասխանում էր նա ինձ ոչինչ կասկած չվերցնող շեշտով:

Երևանում մնացինք 10-15 օր: Ապրում էինք նախկին Աֆրիկյանի այգում մեծ ընկերությամբ: Ի՛նչ լավ օրեր էին: Տոլհաննեսը մշտազվարթ էր, ուրախ, առողջ, շարունակ ծաղրում էր իմ կարճատեսությունը, հիվանդագին դրությունը: Ով կարող էր կարծել, թե այն վերջին զվարթ ամառն էր մեր կենսասեր և կենսուրախ բանաստեղծի կյանքի մեջ: Շրջանն ավելի լավացնում և քարձրացնում էր նրա տրամադրությունը: Շատ քաղցրախոսք ընկեր էր Ս. Խանոյանը: Նրա հարգելի մայրիկը մեզ ամենքիս խնամում էր մայրական ուշադրությամբ: Պակաս խնամածու և ուշադիր չէր և նրա հարգելի ամուսինը: Մեզ հաճախ էին այցելում մեր անչափ սիրալիր հյուրընկալ Արամայիս Երզնկյանը, կառավարության անդամները և այլ պաշտոնատար անձինք:

Անմոռանալի են այդ հանգստյան ժամերը Երևանի հարուստ և պտղալից այգեստանում: Բայց պակաս անմոռանալի չէ և այն աշխատանքը, որ մենք կատարում էինք քաղաքում: Տայաստանի դրությունը տնտեսական տեսակետից դեռ վատ էր այն ժամանկները: Մի շարք կազմակերպչական ժողովներ տեղի ունեցան, ստեղծվեց մի հիմնարկություն, որ Տոլհաննես Թումանյանը մկրտեց «Տայաստանի օգնության կոմիտե» անունով: Խմբագրվեց այդ կոմիտեի ստատուսը, որ կառավարության նախագահին ի հաստատություն ներկայացնելու համար ընտրվեց մի փոքրիկ պատվիրակություն, որի մեջ մտնում էինք ես ու Տոլհաննեսը:

ՏՍԽՏ նախագահ ընկ. Մյասնիկյանը մեզ ընդունեց շատ սիրալիր կերպով և խոստացավ ամեն ինչ անել՝ ստատուսը շուտ հաստատելու համար: Այդ հարցն արագորեն վերջացնելուց հետո՝ ընկ. Մյասնիկյանն ասաց.

– Այս թողնենք: Տիմա խոսենք այն մասին, թե ինչ անենք, որ կենդանանա մեր գրականությունը:

Տայաստանի հանրապետության նախագահի մեջ խոսեց գրական մարդը: Այս մի ոգևորիչ, արտասովոր երևութ էր մեզ համար, որ հիացրեց մեզ բոլորիս: Եվ սկսվեց մի մտերմական զրույց: Ընկ. նախագահը խոսեց Երևանի կլիմայի վատառողջության մասին, թե որքան այդ հանգամանքը պակասեցնում է ստեղծագործական թափը և հայտնեց, որ Տայաստանի կառավարությունը մտադիր է հայ գրողների համար հանգստյան տուն պատրաստել Արամյանի նախկին կալվածում, Ախթալա կայարանի մոտ:

Ես խոսք առնելով՝ ասացի.

– Ընկեր նախագահ, եթե ուզում եք, որ մեր բանաստեղծությունը ծաղկե, ամենից առաջ արգելեցեք այս մարդուն (ցույց տվի Թումանյանին)

կողմնակի գործերով զբաղվելը, նախագահություն անելը բազմաթիվ հիմնարկությունների մեջ: Ես գիտեմ, թե որքան շատ բան ունի նա դեռ ստեղծագործելու:

Թումանյանն ասաց, թե ինքն էլ այդ զգում է և մի հատ տենչանք ունի – Դրսեղ գյուղում վերանորոգել իր տունը, այնտեղ տեղափոխել իր գրադարանը և բացառապես գրականության նվիրվել:

Ընկեր Մյասնիկյանը, իհարկե, չարգելեց, որ Թումանյանը բացի գրականությունից ուրիշ զբաղմունք ունենա: Նրա վերաբերմունքն արդեն բավական պարզ ապացույց էր բանաստեղծի համար, թե ինչը պիտի լինի նրա գործը:

Ես անկարող եմ նկարագրել, թե ինչքան մեծ էր Թումանյանի ոգևորությունն այդ ընդունելությունից հետո: Այժմ նա արդեն իրագործված էր համարում տարիների իր իղձը և ինձ ասում էր անդադար:

– Ախպեր ջան, հիմա աշխատենք, աշխատենք...

Մյուս օրը մեզ սպասում էր ոգևորության մի այլ աղբյուր: Լուսժողկոմ ընկ. Աշոտ Նովհաննիսյանը մեզ հրավիրել էր խորհրդակցության: Նրա առանձնասենյակում մենք հանդիպեցինք և ընկ. Արտաշես Կարինյանին: Նարցը դրված էր գրականությունն ապահովելու մասին: Առաջարկվեցին և ընդունվեցին մի շարք միջոցներ և ամենից առաջ՝ թոշակ վաստակավոր գրողներին:

Կատարելապես տոն օրեր էին եկել հայոց գրականության համար: Վաղ առավոտները, արևածագին, ես և Նովհաննեսը իջնում էինք այգի խաղող քաղելու: Ես ասում էի.

– Նովհաննես, դու բոլորովին ջահելացել ես:

Նա համաձայնում էր և ցույց էր տալիս իր ջահելացումը, մանկության օրերի ճարպկությամբ ընկուզենու ամենաբարձր ճյուղերին նշան դնելով և փայտի կտոր խփելով և ընկույզները թափելով:

Բայց այս հրեվանքի և երջանիկ տրամադրության մեջ կյանքն իրանն էր մտցնում: Վճռվեց, որ Նովհաննես Թումանյանը լինի Տայաստանի օգնության կոմիտեի նախագահ: Նա հրաժարվում էր երկար ու երկար, խնդրում, աղաչում էր իրան ազատ թողնել, որպեսզի գրականությամբ զբաղվի: Տուն գալիս ինձ հավատացնում էր, թե երբեք և ոչ մի դեպքում չպիտի ընդունե այդ նոր պաշտոնը:

Մյուս օրն առավոտյան ես և նա ոտով գնում էինք քաղաք: Երբ հասանք շուկայի ծայրը, մի պատի տակ շվաքում, մի մարդ տեսանք անշարժ տա-

րածված: Այն ժամանակ դեռ սով կար Տայաստանում, և փողոցում ընկած սովամահ մարդիկ հազվադեպ երևույթ չէին կազմում:

Մոտեցանք, խոնարհվեցինք ցնցոտիների կույտի վրա:

– Մեռած է, – շնչաց Տովհաննեսը:

Ճիշտ որ մեռած էր, թե՞ մեզ այդպես թվաց: Մենք հեռացանք, համոզված, որ մարդը մեռել է սովից:

Ժողովը բացվեց, Տովհաննեսը մի կրակոտ ճառ ասաց՝ թե երբ մի ժողովուրդ սովամահ է լինում փողոցներում, պետք է թողնել ամեն բան և գնալ նրան փրկելու:

Այսպիսով նա ինքն անձնատուր էր լինում և ընդունում նախագահությունը:

Մենք վերադառնում էինք Թիֆլիս: Օրը մթնում էր, երբ մեր գնացքն իջնում էր Շահալի կայարանից դեպի Քոլագերանի կամ ինչպես սիրում են ես ասել և կուզեի ամենքն էլ սիրեին ասել, Անուշի ձորը:

– Դուրս գանք Ճանճաքարը տեսնելու, – ասաց Տովհաննեսը:

Մենք դուրս եկանք վագոնի նրբանցքը: Վերջին լույսերի դժգույն ցուլքերն էին մնացել: Պատուհանի առաջ երևաց մութ անտառներից բարձրացած ժայռը: Գնացքը շարժվում էր հանդարտ:

– Ճանճաքարն է, – ասաց Տովհաննեսը, աչքը հառած հայրենի բնությանը:

Այսօր էլ այդ հայացքը, սիրառատ, կարոտաշատ, իմ առջև է, ես նորից նրան տեսնում եմ օրվա սպառնալի լույսերի մեջ, երբ նա խոհուն ու լուռ, իր սպիտակահեր գլուխը դուրս է հանում պատուհանից, անշուշտ հայրենի օդն էլ անմիջապես այդ Ճանճաքարից ու անտառներից առնելու համար:

Ջգո՞ւմ էր նա, որ վերջին անգամն է տեսնում իր ստեղծագործական ոգևորության այս նվիրական վայրերը...

Թիֆլիսում Տովհաննեսը, ինչպես ասում են, դեռ տիտիկ չէր արել, երբ Երևանից նրան հրավեր եկավ գնալու Կ. Պոլիս Տայաստանի օգնության կոմիտեի գործերով:

Մի երեկո, հանդիպելով ինձ Տայարտանը, Տովհաննեսը, հայտնեց, թե մյուս օրը մեկնում է Բաթում⁴⁰: Նախագագացո՞ւմն էր ինձ թելադրում, թե ուրիշ ինչ էր, ես հանկարծակի հակառակ հանդիսացա այդ ճանապարհորդության:

– Տովհաննես, լավն այն է՝ չգնաս, – ասացի, – ծովային ճանապարհորդություն, ո՞վ գիտե, անսովոր մարդ ես, հրաժարվիր:

Նա միայն ծիծաղեց և ինձ մնաս բարով ասաց:

Մի թե երկու ամսից հետո նա վերադարձավ Կ. Պոլսից⁴¹ մահամերձ

հիվանդ, ծանր օպերացիայի ենթարկվեց¹²։ Բժիշկները շատ ուշ միայն թույլ տվին, որ նա այցելուներ ընդունե:

Միայն այդ ժամանակ էս կարողացա տեսնել նրան: Լավանում էր: Երկար պատմեց ինձ իր տպավորությունները: Նուսահատված էր թուրքահայ ժողովրդի ապագայի վերաբերմամբ: Գիտեր արդեն, որ Ֆրանսիան և Անգլիան ամենաստոր կերպով, սրիկաներին միայն վայել միջոցներով խաբել են մեզ:

– Մեր հույսը մնում է միայն Ռուսաստանը, – ասաց նա:

Այնուհետև մի քանի անգամ էլ եղա Նովհաննեսի մոտ: Նրա ապաքինումը կատարյալ չէր: Շուտ-շուտ տաքություն էր ունենում, բայց հավատացած էր, որ կանցնեն այս երևույթները, և ինքը բոլորովին կլավանա: Արդեն վեր էր կացել, ման էր գալիս սենյակում, պատրաստվում էր աշխատանքի նստելու:

Իսկ աշխատել նրան շատ էր հարկավոր: Տիվանդությունը չափազանց ծանր ծախսերի էր ենթարկել նրան, և դառնապես զանգատվում էր, թե պարտքերի տակ շնչաապառ է դառնում: Խեղճը չէր կարողանում նույնիսկ ամառանոց գնալ, ամբողջ ամառը ստիպված եղավ մնալ քաղաքի շոգերի մեջ: Սպասում էր Տայաստանի Լուսժողկոմ ընկ. Մակինցյանի խոստացած օգնության, ինքն էլ խոստացել էր գրել «Սասունցի Դավթի» երկրորդ մասը և մի քանի հեքիաթներ:

– Մի լավանամ, աշխատենք...

Դարձյալ լսում էի էս այդ բառն իբրև իդձ, իբրև կրակոտ ցանկություն – «աշխատենք»: Տայոց գրականության չար բախտից էր, որ այդ փափագն ու իդձը մնում էր անկատար: Եվ, ճանապարհ դնելով ինձ, Նովհաննեսն ասաց.

– Այ տղա, շուտ-շուտ արի, որ խոսենք գրականության մասին, թե ինչ պիտի անենք, ինչ ծրագիր պիտի մշակենք՝ հայոց կառավարության ներկայացնելու համար:

Անցյալ տարվա (1922) հոկտեմբեր ամսին էր: Պիտի գործով ուղևորվեի Երևան, գնացի տեսնելու Նովհաննեսին. էլի պառկած էր, սաստիկ դիետ էր պահում: Բժիշկներից մեկը գտել էր, թե նա հիմա էլ ստամոքսի խոց (կոլոր խոց) ունի և բժշկում էր նրան այդ ցավից:

Ես հուսադրեցի Նովհաննեսին: Ինքս էլ այդպիսի խոց էի ունեցել, բայց բժշկվեցի օպերացիայով:

Երևանում ուշացա: Տիվանդացա, քիչ էր մնում մեռնեմ: Այդտեղ իմացա, որ Նովհաննեսի հիվանդությունը քաղցկեղ է, որ բժիշկները հույս չունեն, ուղարկել են Մոսկվա:

ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Թումանյանին հիշելիս՝ ամենից առաջ պատկերանում է ինձ նրա ժպիտը, այն ճառագայթող ժպիտը, որ մշտապես լուսավորում էր մեր պոետի խորապես իմացական դեմքը: Նախագահելիս լինե՞ր, թիկնոցն ուսերին բուկինիստների խանութները պտտելիս, մշակի հետ իր գնումները տուն տանելիս, թե իր փութկոտ քայլերով այս կամ այն հիմնարկը գնալիս – այդ ժպիտը շարունակ ծաղկում էր նրա դեմքին և նրան տալիս արտակարգ քարեհամբույր ու սիրալիք արտահայտություն:

Թումանյանի այդ ժպիտը... Դա մի հմայիչ գեղեցկություն էր, որ նա իր մեծ տաղանդի և զրուցելու կախարդական հանճարի հետ «պարզ և առեղվերուստ»: Անծանոթն անգամ հազարի մեջ կշռկեր այդ ժպիտը և կզգար անմիջապես, որ դրա տերը հասարակ մեկը չի, այլ լայն խոհեր և «շնորհք ու սեր» ունեցող մի քացառիկ մարդ:

Մյուս կողմից, նրա այդ ժպիտը այն զարմանալիորեն վարակիչ ժպիտներից էր, որը տեսնողը ուզում էր ինքն էլ ժպտալ, առանց պատճառի մասին մտածելու:

Միաժամանակ Թումանյանն այնքա՛ն պարզ էր, մատչելի. ամեն ոք ամեն տեղ կարող էր մոտենալ՝ ծանոթանալ, խոսել հետը, հարցեր տալ, պատասխաններ ստանալ: Այդպես էին անում մանավանդ գրասեր աշակերտները, ուսանողները, առավել ևս՝ սկսնակ գրողները:

Ես Թումանյանին ծանոթացա Գրողների ընկերության գործունեության շրջանում:

Թումանյանը, ինչպես հայտնի է, Տայ գրողների կովկասյան ընկերության նախագահն էր, մի նախագահ, որ ամբողջովին նվիրվել էր ընկերության գործին, իր շուրջը համախմբելով Թիֆլիսի բոլոր ականավոր գրողներին:

յուրաքանչյուր շաբաթ, հինգշաբթի օրերը տեղի էին ունենում ընկերության երեկույթներն ու դասախոսությունները Տայոց բարեգործական ընկերության և Թիֆլիսի կոնսերվատորիայի դահլիճներում: Այդ երեկույթների զարդը ամենից առաջ ինքը Թումանյանն էր. երեկույթները բազմում ու փակվում էին միշտ նրա բովանդակալի ու համով ներածական եզրափակման խոսքերով: Նա մասնավորապես ընդգծում էր այն հանգամանքը, թե որքան հայ ժողովուրդը, անգամ նրա առաջավոր համարված մտավորականությունը, անտեղյակ ու անծանոթ է անցյալի հայ գրականությանն ու արվեստին: Եվ, հարկավ, այդ էր պատճառը, որ Թումանյանը երկրորդ անգամ (առաջինն արել էր երախտավոր Գ. Տալսկերդյանը¹), նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանի հետ միասին, մոռացության փոշուց հանեց Սայաթ-Նովային, նվիրելով նրան մի շարք դասախոսություններ ու երեկույթներ: Եվ նրա ջանքերով էր, որ Գրողների ընկերությունը արձան կանգնեցրեց սիրո սրտագրավ երգչին ու հրատարակեց նրա «Դավթարը»¹:

Բայց Թումանյանի շահագրգռությունը միայն հայ իրականությամբ չէր սպառվում. նա հաճախ հանդես էր գալիս հարևան ժողովուրդների հետ գրական-կուլտուրական ծանոթություն ու կապ ստեղծելու մտահոգությամբ: Մի մտահոգություն, որ անմիջապես վեր էր ածվում իրական գործի. դասախոսություններ էին նվիրվում ռուս գրողներին, վրաց գրականությանը: Նիշում են, թե ի՛նչ ջերմ մթնոլորտում անցավ վրաց քննադատ Շուլուկիձեի դասախոսությունը՝ իրենց գրականության մասին, երբ հանդես եկան և վրաց պոետներն իրեն բանաստեղծությունների արտասանությամբ²:

Ինձ թվում է, սխալված չեմ լինի, եթե ասեմ, որ 1913, 14, 15 թթ. հայ իրականության մեջ Տայ գրողների ընկերության երեկույթները ամենահետաքրքրական, կուլտուրական երևույթն էին. դրանք գրավում էին ամենաբազմազան հասարակություն՝ մտավորական, աշակերտ, ուսանող, ուսուցիչ, գործակատար, երաժիշտ, թե բժիշկ. մի խոսքով՝ ով հետաքրքրվում ու ապրում էր հայ կուլտուրայով ու գրականությամբ՝ այնտեղ էր: Երեկույթները, ինչպես ասացի, տեղի էին ունենում ամեն հինգշաբթի, և բոլորը, կարելի է ասել, անհամբեր սպասում էին հերթական երեկույթին, ոչ միայն Թիֆլիսում բնակվողները, այլև հաճախ, հերթական երեկույթի նյութով հետաքրքրված (հայտարարությունից իմանալով)՝ գավառներից մը-տավորականներ և ուսուցիչներ էին գալիս ներկա լինելու, երբեմն և իրենց

¹Պետք է լինի Ալսկերդյան

խոսքն ասելու: Երեկոյթներին մասնակցում էին նաև գրեթե բոլոր հայ քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչները, ոչ միայն որպէս դիտող, այլև որպէս բանախոս և ընդդիմախոս: Տեղի էին ունենում մտքերի ու հայացքների բախումներ, առաջ էին գալիս բուռն վիճաբանություններ, կրքեր: Եվ Թումանյանն այդտեղ, իբրև նախագահ, հանդես էր գալիս իր զարմանալի տակտով, նուրբ վերաբերմունքով ու լայնախոհությամբ: Ունենալով իր հայացքը՝ նա այնուամենայնիվ հարգում էր մտքի բոլոր երանգները:

– Ճշմարտությունն առաջ է գալիս մտքերի բախումից, – հանախ կրկնում էր նա հին ասացվածքը իր «եզրափակման խոսքերում» և իրեն հատուկ սրտալի խոսքերով մեղմում ընդդիմախոսների կրքերը, շահագրգռելով նրանց ընկերության նպատակներով:

Այդ երեկոյթների մշտական հանախորդներից մեկն էլ ես էի, որ նոր-նոր սկսել էի գրել: Բայց Թումանյանի հետ տակավին ծանոթ չէի, չնայած բոլոր հնարավորությունը կար դրա համար, մանավանդ որ Թումանյանն ինքը, հակառակ մեր մյուս գրողների, զարմանալի հոգածու վերաբերմունք ուներ դեպի երիտասարդ գրողները: Այդ ես լսում էի իմ այն ընկերներից, որոնք իրենց գրածները տանում էին նրան՝ կարծիք իմանալու:

Տեսնում էի և անձամբ, թե որքան ուշադիր ու սիրալիր է իրեն ծանոթ սկսնակների նկատմամբ: Քանի անգամ ընկերներս փորձեցին ծանոթացնել, – ես հրաժարվում էի, ավելի շուտ քաշվում էի, մտածելով՝ «ծանոթանամ իբրև ի՞նչ, երբ առանձին բան չեմ ներկայացնում, գոնե մի գրքույկ չունեմ հրապարակում»:

Բայց ահա մի օր Թումանյանն ինքը, հետաքրքրվելով, թե ինչ են անում երիտասարդ գրողները, ցանկություն էր հայտնել մեր ընկերներից մեկին՝ մի երիտասարդ գրողի.

– Տլա մի օր հավաքվեք-եկեք ծանոթանանք, խոսենք:

Հավաքվեցինք-գնացինք:

Թումանյանն ապրում էր Վոզնեսենսկայա փողոցի №18 տան երրորդ հարկում: Նա մեզ ընդունեց իր ընդարձակ բնակարանի դահլիճում, որը զարդարված էր գորգերով, գեղարվեստական մեծ ու փոքր նկարներով և գրքերի պահարաններով: Պահարանների գլխին՝ կիսանդրիներ... Իմ հիշողության մեջ մնացել է Դանթեի անդրին՝ երկար ու նուրբ դեմքով³:

Ծանոթացման արարողությունից հետո սկսվեց մեր առաջին զրույցը, որը, ինչպես և շատ առաջին բան, մնաց անմոռաց: Թեյի սեղանի շուրջը Թումանյանը, իր սիրալիր ժպիտը դեմքին, հետաքրքրվեց նախ մեր գրական

աշխատանքներով.– ով ի՞նչ է անում, ի՞նչ ծրագիր ունի և արդյոք ապրուստի նեղություն չի՞ բաշում:

– Մի քաշվեք, տղերք, պարզ ասացեք. որովհետև ես գտնում եմ, որ երիտասարդը պետք է լավ ապրի, որ կյանքին լավ աչքով նայի, լավ բաներ գրի, առողջ բաներ գրի, թե չէ մեր գրականությունը ժանգոտել է լացի ու արտասուքի մեջ:

Ու թվեց անունները, թե ինչպես շատ տաղանդավոր մարդիկ կյանքի, ապրուստի դժվարության հետևանքով չեն կարողացել մեզանում ո՛չ առաջ գնալ, ո՛չ բարձր արվեստ ստեղծել:

– Այ, Աբովյանը. մեծ մարդ է, մեծ սրտի ու մեծ շնչի տեր. եթե դժվարություններ չլիներին՝ ավելի մեծ մարդ կդառնար... Պոռշյանը. կարծում եք պակաս՞ տաղանդ էր. բայց մեր իրականությունն ու կյանքի անապահովությունը չքողին, որ նա զարգանա և արվեստի համաչափ գործեր տա: Իսկ Աղայանը, մի շատ օժտված մարդ, մնաց որպես խանգարված գրող... Մինչդեռ եթե դրանք ապահով լիներին, բոլորովին ուրիշ բաներ կստեղծեին: Արվեստը մի թագուհի է, որ սիրում է նվիրվածություն ու շոալություն: Այ, ինչո՞ւ համար եմ հարցնում ձեր ապրուստը...

Մենք, սակայն, մեր ապրուստի մասին պատմելու փոխարեն (որովհետև այդ թույլեին մեզ հետաքրքրողը մեր ապրուստը չէր, այլ Թումանյանը) հետաքրքրվեցինք, թե ի՞նչ կարծիք ունի իր հիշած հեղինակների երկերի մասին:

Նա գլուխը տարուրեքեց:

– Առաջ, պատանի ժամանակս, որ կարդում էի՝ բոլորն էլ ինձ վրա տպավորություն էին թողնում,– ասաց ու լռեց մտախոհ: – Բայց հիմա... հիմա որ կարդում եմ, հիասթափվում եմ շատ: Ոչ թե դրանք, Րաֆֆին էլ, մյուսներն էլ չեն քավարարում: Մտածում եմ, որ մենք գեղարվեստագետ գրողներ քիչ ունենք, մանավանդ խորը, մտածող գրողներ...

– Եղածի մի մասն էլ սահմանափակ են ու լալկան,– ընդմիջում է մեր ընկերներից մեկը, որ հայտնի էր մեր շրջանում իր համարձակությամբ: – Այ, ոռա գրողները. ի՞նչ ռեալիստներ են և ի՞նչ դիապագոն ունեն:

Թումանյանը ժպտաց, հետո լրջացավ ու գլուխը թեքեց մի կողմ:

Էդ նրանից է, որ նրանք՝ թե՛ անհատապես, թե՛ ազգովին ապահով են. պետականություն ունեն և անհուն երկիր:

– Ահա ո՞րտեղից է գալիս էդ մեծ դիապագոնը: Իսկ մենք ծնվում ենք թե չէ՝ քիթներս ժայռին է դիպչում. ուզենք– չուզենք կամ լաց պիտի լինենք,

կամ աղոթենք: Բայց դու ես ասա, որ մեր գրողներից շատերը չափի զգացում չունեն. մի հասարակ միտք հայտնելու համար տասն երես նաղլ են անում սարից, ձորից. գլուխը նկարագրում է՝ մեջքը չկա, և կամ ոտն է պակաս, կամ կուռը... Մինչդեռ գրողը պետք է լինի աստծու նման: Աստված մարդուն ստեղծում է երկու ականջով, երկու ձեռքով, երկու ոտքով: Մի խոսքով ամեն բան իր տեղը:

– Երբեմն աստված էլ ամեն բան իր տեղը չի ստեղծում,– ընդմիջում է դարձյալ մեր համարձակ ընկերը: – Տեսնում ես՝ մեկը կուզ է, մյուսը՝ կաղ...

– Դե դրանք էլ աստծու վրիպակներ են,– ծիծաղում է Թումանյանը: – Բա դուք ուզում եք գրողը վրիպակ ունենա, աստված չէ՞...

– Խոսքը նորից դառնում է երիտասարդ գրողներին:

Թումանյանն այն կարծիքն է հայտնում, թե այսօրվա երիտասարդ գրողները, հների հետ համեմատած, փիլիսոփաներ են, տեսաբաններ:

– Նրանք գիտեն, որ սոնետը 14 տող կլինի, տրիոլետը՝ 8, բայց հների պես կյանքը չեն ճանաչում և մեր անցյալը լավ չգիտեն: Այ, օրինակ, Պոռշյանը: Զարմանալի մարդ էր. գրական ձևերից բան չէր հասկանում. մինչև վերջն էլ վեպին հողված էր ասում: «Յեցերը» տպվում էր «Սուրճում». գալիս էր թե՛ «Այ տղա, հողվածս կարդո՞ւմ եք. ո՞նց ա»...⁴ Բայց ժողովրդի կյանքը էնպես էր ճանաչում, մեր հին ու նոր լեզուն էնպես գիտեր– էլ դու պրծա՛ր... Իսկ մեր երիտասարդ գրողների մեջ ես էդ բանը չեմ տեսնում. ձեր ու ձեր ընկերների գրածները մեծ մասամբ կյանքից, ուզում եմ ասել՝ ժողովրդի կյանքից կտրված բաներ են...

Ու թվեց գրվածքների մի շարք, որից երևաց, թե ինչպես Թումանյանը հասարակական, գրական, ընտանեկան գործերով ծանրաբեռնված, ժամանակ է գտնում երիտասարդների գործերին հետևելու: Եվ որքան՝ ճիշտ էր նրա այն դիտողությունը, թե երիտասարդ գրողները տալիս են «մեծ մասամբ ժողովրդի կյանքից կտրված բաներ ...»:

Իսկապես, եթե մեկը այսօր թերթելու լինի 13, 14, 15 թթ. պարբերական մամուլը, նա զարմանքով կնկատի, որ բոլոր երիտասարդ պոետները զբաղված են իրենց անձնական նեղ, մշուշապատ ապրումների քնարական զեղումներով: Դրանք բոլորն էլ, կարելի է ասել, Վահան Տերյանի աշակերտներն էին, որ սակայն չէին կարողանում հասնել իրենց ուսուցչի խորությանն ու քարձրությանը, չէին կարողանում նրա նման անձնականի մեջ արտացոլել հասարակականը, հավաքականը: Նույնպիսի նեղ անձնական, քնարական զեղումներով էր ողողված և արձակի մեծ մասը: Խոսքս այն

արձակի մասին է, որ արտադրում էին երիտասարդ գրողներից շատերը, որպես արձակ բանաստեղծություններ՝ գլխավորապես Պշիբշևսկու, Տետմայերի, Ռաբինդրանատ Թագորի ազդեցությամբ։ Մի արձակ, որը որքան զուրկ էր հոգից, նույնքան անարյուն էր ու մեղկ՝ իր էությամբ, իր լեզվով։

Եվ դրա համար էր, որ Թումանյանն ասում էր.

– Մեր երիտասարդ գրողների գործերից, ճիշտն ասեմ, ես հոգի հոտ չեմ առնում, երկրի բուրմունք չեմ զգում... Պետք է մեր ժողովրդի կյանքը, լեզուն լավ ուսումնասիրել. և էն ժամանակ, ես հավատացած եմ, որ մեր երիտասարդ գրողները կտան ժողովրդին հարազատ գործեր։

– Իսկ դուք ի՞նչ կարծիք ունեք, պարոն Թումանյան, Տերյանի պոեզիայի մասին,– հետաքրքրվեց նորից մեր համարձակ ընկերը։

Որքան հարցն անակնկալ էր, պատասխանը նույնքան դժվար եղավ։

– Գիտեք ինչ, – շարժում է Թումանյանը իր երկար մատները,– լավ է, իհարկե. շատ կիրթ է գրում, կոկիկ. բայց... ժողովուրդը նրան քիչ կհասկանա...

– Իսկ երիտասարդությունը հափշտակված է...

– Իսկ երիտասարդությունը, իհարկե... Երիտասարդությունը նրա համար է, որ հափշտակվի...

Մեր համառ հարցումին, թե իսկապես ի՞նչ կարծիք ունի նա Տերյանի պոեզիայի մասին, Թումանյանը, վերջապես, ժպտալով ու մատների բազմանշան շարժումներով (որ հատուկ նրան՝ պատասխանատու խոսք ասելիս) ասաց այն, ինչ դժվարանում էր ասել։

– Այ, ո՞նց ասեմ. մի տեսակ բուրմունքը պակաս է։ Շուշե ծաղիկներ տեսե՞լ եք. նայում ես՝ գեղեցիկ, նուրբ, բնականից սիրուն, բայց... բուրմունք չկա։

Այս կարծիքը, Թումանյանը հայտնել էր և իրեն՝ Տերյանին (1917 թ.), որ ինձ պատմեց հետևյալ խոսքերով.

– Իվան Ֆադեևիչն իմ մասին մինչև հիմա կարծիք չէր հայտնել։ Անցյալ օրը մոտն էի, համեստությունը, ամոթխածությունը մի կողմ դրի ու հարցրի, թե ի՞նչ կարծիք ունի իմ բանաստեղծությունների մասին...

Եվ Թումանյանը, մեր մաքուր լիրիկի առավելությունները դրվատելուց հետո, դարձյալ «շուշե ծաղիկների» պատմությունն էր արել և հարազատության խնդիր էր դրել։ Եվ Տերյանն այդ կարծիքից բնավ չէր վիրավորվել. նա գտնում էր, որ Թումանյանն իր տեսակետից, իհարկե, իրավացի է։ Մի պոետ, որ դուրս է եկել ժողովրդի ընդերքից, շնչում է այդ ժողովրդի լեզենդներով ու էպոսով և իր կապերով ու հոգեկան հակում-

ներով նահապետական գյուղի հետ է – դժվար թե հարազատ զգա իրեն քաղաքաբնակ ինտելիգենտի ապրումները, թախիծը, որոնումները:

Առհասարակ մեծ նշանակություն էր տալիս Թումանյանը գրվածքի հարազատության, մի հատկանիշ, որով այնքան բնորոշ է իր՝ Թումանյանի ստեղծագործությունը:

Եվ այդ երեկո, մեր առաջին հանդիպումին, Թումանյանը՝ մի շարք խնդիրների հետ միասին, մեր առաջ դրեց նաև հարազատության խնդիրը.

– Ի՞նչ նյութ ուզում եք մշակեք, միայն թե հարազատ լինի...

Ու սրա տակ նա հասկանում էր՝ ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի պարզ կառուցում ու լեզու, իրական ու պատմական ճշմարտություն, մանավանդ հայ ժողովրդի աշխարհապատկերացումը, նրա պատկերավոր արտահայտություններն ու ոճերը:

– Ժողովրդական լեզու էլ, ոճ էլ որ ասում ենք, դա չհասկանաք էնպես, ինչպես Աբովյանն ու Պոռոչյանն են անում: Չէ. եղ ոճերը պետք է գործածել ընտրությամբ, ճաշակով, տեղին...

Թումանյանը պահեց մեզ մինչև գիշերվա ժամը 12-ը: Մենք հարցասեր պատանիներ, նա՝ անվանի գրող: Մենք հարցեր էինք տալիս, նա պատասխանում էր, իր պատասխանները համեմելով սրամիտ պատմություններով, կենցաղային դեպքերով, անեկդոտներով, որ անսպառ էին նրա մոտ և, կարծես, թափվում էին առատության եղջյուրից:

Թե՛ այդ երեկո և թե՛ հետագայում շատ անգամներ նրա այդ զրույցները լսելիս՝ ինձ միշտ թվում է, թե հայ ժողովուրդը իր դարավոր հոգևոր գանձերի շտեմարանի բանալիները և համով պատմելու շնորհքը կտակել էր նրան՝ իր ծոցից ելած արժանավորագույնին. և հայ ժողովրդի այդ իմաստուն, լայնահորիզոն ներկայացուցիչը՝ հարազատորեն ու շռալ գործադրում էր իր ստացած ժառանգությունը, շլացնելով ու հիացնելով իր ունկնդիրներին: Երբեմն թվում էր, թե նա, իր զրույցների միջոցին, խոսքի մարգարիտներ ու գոհարներ էր ցանում ձեր առաջ... խոսքի ու զրույցի այդ կախարդ վարպետը, որի զրույցները, դժբախտաբար, վերականգնելը նույնքան անկարելի է, որքան Թումանյանին հարություն տալը: Իսկ այն, ինչ մենք բերում ենք այստեղ, դա շնորհիվ մեր հիշատակարանում արձանագրված կցկտուր նոթերի:

Պատերազմը տակնուվրա անելով հասարակական կյանքը, խանգարեց նաև թե՛ գրողների և թե՛ Գրողների ընկերության նորմալ գործունեությունը: Գրական ուժերը գրվեցին զանազան կողմեր. Թումանյանն էլ իբրև Տայոց

ազգային բյուրոյի անդամ, տարվեց ազգային-քաղաքական կյանքով: Գերազանցապես հասարակական խառնվածքի տեր և զգայուն մարդ՝ նա հանգիստ նստել-դիտել չգիտեր. մեկ տեսնում էիր գնացել է ռազմաճակատ, մեկ՝ վիրավորների մոտ, մեկ՝ Էջմիածին, ուր այդ ժամանակ կուտակված էր Վանի և մյուս շրջանների գաղթականությունը, և ուր, հարակում էր անողորմ տիֆը: Իր կյանքը վտանգի ենթարկելով՝ նա կազմակերպում էր գաղթականների օգնությունը, ընդհարվելով անգամ կաթողիկոսի հետ: Պատմում էին, թե կաթողիկոսը մերժել էր վանքապատկան ինչ-որ մի տուն ևս տրամադրել գաղթականներին: Թումանյանը պահանջել էր զայրացած: Կաթողիկոսը, բանաստեղծի այդ տոնից վիրավորված, կամեցել էր հասկացնել իր իրավունքը.

– Տիշեցեք, պարոն Թումանյան, որ ես Ամենայն հայոց կաթողիկոսն եմ:

– Իսկ ես՝ ամենայն հայոց բանաստեղծ:

Թումանյանը Էջմիածնում մնաց, աշխատեց մի քանի ամիս: Իսկ երբ պատերազմը գնալով աղետավոր ծավալ ստացավ մեր սահմանների վրա և մեր սահմաններից ներս, ու վտանգը հասավ մինչև Շիրակ, և երբ սպասվում էր, թե Լոռու և Փամբակի հայ և թուրք խաղաղ ժողովուրդները կարող են, մութ պրովոկացիայով, ծառանալ իրար դեմ,– այդ ժամանակ Թումանյանը, 1905 թ. Թումանյանը, որ սպիտակ դրոշակը ձեռին Լոռու սարերում ու ձորերում համերաշխություն էր քարոզել հայ և թուրք գյուղացիներին, չթողնելով ենթարկվել ցարական ագենտների պրովոկացիային և եղբայրասպան կրոնիվ սկսել իրար դեմ,– հիշելով իր հին դերը, կազմեց լոռեցիների և փամբակեցիների հայրենակցական միություններ, առաջարկեց մարդիկ ուղարկել այդ շրջանները՝ հայ և թուրք ժողովրդին հորդորելու, որ իրար հետ հաշտ լինեն և չենթարկվեն պրովոկացիաների:

– Նրանց պետք է հասկացնել, որ բոլոր նվաճողներն ու տիրակալները ժամանակավոր են. այսօր կան, վաղը չկան. իսկ դուք՝ դարավոր հարևաններ եք, շարունակ ապրել եք իրար մոտ և դեռ պիտի ապրեք: Այնպես որ, ձեր բոլորի շահը պահանջում է մնալ հաշտ ու համերաշխ:

Եվ առաջինը վեր կացավ գնաց ինքը՝ Թումանյանը ու նստեց Ղարաքիլիսա՝ իր համերաշխության գործը սկսելու: Բայց մի երկու ամիս չանցած՝ վերադարձավ հուզված ու զայրացած թե դաշնակցական տղաների դեմ և թե հայկական ուժերի հրամանատարության դեմ, որ մի կասկածի պատճառով թույլ էին տվել հարձակվել Վարդանլու գյուղի թուրքական թաղի վրա և սպերել: Թումանյանը նախատինք էր թափում նրանց հասցեին և կրկնում

շարունակ.

– Փշագրին, ամեն տեսակ հարաբերություն փշագրին:

Ու նորից նվիրվեց Տայրենակցական միության աշխատանքին: Այն ժամանակ գրեթե յուրաքանչյուր հայկական գավառ Թիֆլիսում ուներ իր Տայրենակցական միությունը, որոնք աշխատում էին ամեն կերպ օգնել թե՛ գաղթածներին և թե՛ գրավված գավառներում մնացած ժողովրդին: Օգնությունը լինում էր տարբեր բնույթի. դրամական միջոցներով, սերմացուով, դիվանագիտական ճանապարհով և այլն: Եվ որովհետև յուրաքանչյուր հայրենակցական միություն առանձին էր կատարում այդ դիվանագիտական դիմումները, ասենք՝ վրաց կառավարության, գերմանական դիվանագիտական միսիային և այլն ու շատ անգամ անհաջող, այդ ժամանակ Թումանյանը միտք հղացավ միացնել այդ առանձին միությունները մի միության մեջ և այնուհետև ամեն տեսակի դիմում կատարել այդ համեմատաբար մեծ միավորի կողմից: Ու կազմվեց Տայրենակցական միությունների միություն, որի նախագահ ընտրեցինք, իհարկե, Թումանյանին: Չնայած այդ ժամանակ (18 թ.) տակավին Թիֆլիսում էր գտնվում Տայոց ազգային խորհուրդը, այսինքն՝ նորակազմ Տայաստանի կառավարությունը, որը և պարտավոր էր կատարել ամեն տեսակի դիվանագիտական հարաբերություն, այնուհանդերձ, Թումանյանը գտնում էր, որ Տայրենակցական միությունների միությունը իր անելիքներն ունի և կարող է անկախ. բայց այդ հանգամանքը ոմանք բացատրում էին նրանով, թե Թումանյանն ուզում է «հակաթող» լինել Ազգային խորհրդին:

Որ Թումանյանը, առհասարակ, հասարակական գործչի մեծ խառնվածք ունենալով, սիրում էր առաջավոր դեր կատարել – դա հայտնի էր. իսկ թե նա ուզում էր հակադրվել Ազգային խորհրդին, դրա հիմքը թերևս այն հատարարությունն էր, որ արավ նա մի երկու անգամ Տայրենակցական միությունների միության ժողովում, գերմանական միսիայի պետ ֆոն Կռեսի մոտ գնալ-գալուց հետո: Երբ առաջին անգամ Թումանյանը գնաց Տ. մ. միության կողմից խնդրելու, որ գերմանական միսիան միջոցներ ձեռք առնի, որպեսզի տանիկ փաշաները Փամբակում, Լոռում, Ախալքալաքում ու Ղարաբաղում չնեղեն ժողովրդին – ֆոն Կռեսը խոստացել էր գործադրել բոլոր հնարավոր միջոցները:

– Եվ ասավ,– շարունակեց Թումանյանը,– թե հայ ժողովրդի իսկական ներկայացուցիչները դուք եք՝ Տ. մ. միությունը և ոչ թե Ազգային խորհուրդը, որովհետև ձեր միությունը ավելի ժողովրդական կազմակերպություն է, բո-

լոր գավառները նրա մեջ իրենց ներկայացուցիչներն ունեն...

Թե որքան անկեղծ էր եղել գերմանացի դիվանագետը – անհայտ է, բայց Թումանյանը հրավում էր նրա վերաբերմունքից և հաճախ գնում էր նրա մոտ՝ խնդրելու նրա միջամտությունը այս կամ այն հայկական գավառի վիճակը բեթևացնելու: Եվ եթե Լոռում ու Դիլիջանի շրջանում ժողովուրդը չտուժեց նվաճողների սրից, դա մասամբ պետք է վերագրել Թումանյանի ջանքերին:

Այս շրջանին է վերաբերում և այն ձեռնարկությունը, որ գլուխ բերեց Թումանյանը, կազմելով հայ-գերմանական ընկերության պես մի բան, որի նպատակն էր կուլտուրական մերձեցում և փոխադարձ ճանաչողություն:

Ընկերության առաջին երեկույթին, ուր ներկա էր և գեներալ ֆոն Կոեսը՝ իր գլխավորած միսիայի անդամներով, Թումանյանը կարդաց առաջին դասախոսությունը՝ Սայաթ-Նովայի մասին:

Թումանյանը խոսում էր, իհարկե, հայերեն, որ և մաս-մաս թարգմանվում էր գերմաներենի: Եվ ի պատիվ Թումանյանի, պիտի ասել, որ Սայաթ-Նովայի մասին խոսելով՝ նա, իր ասելիքը հյուրերին հասկանալի դարձնելու համար, Սայաթ-Նովայի սիրո երգերը բաղդատում էր Նայնեի երգերի հետ և գտնում այնպիսի օրիգինալ մտքեր ու դարձվածքներ, որ գերմանացիները լարված հետևում էին նրան և հաճախ ծափահարում: Իսկ երբ մեկ-մեկ թարգմանվում էին Սայաթ-Նովայի իմաստալի, պատկերավոր տողերն ու տները, – գերմանացի կարգապահ զինվորականները ծափահարում էին հրեկանքով: Նիշում եմ ֆոն Կոեսի երկար ու չոր դեմքը, որի վրա այդ թուպներին երևում էր մի ժպիտ, և նա, ներմալ ձեռնոցները ծնկանը դրած, ծափահարում էր Թումանյանին: Նրան հետևում էին և մյուս զինվորականները՝

Այդ երեկո ես առաջին անգամ տեսա և հասկացա, թե ինչ բան է դիպլոմատիան: Եվ, իհարկե, այդ շատ ավելի լավ էր հասկանում ինքը՝ Թումանյանը. բայց դա համարում էր կարևոր հայ ժողովրդի համար, որովհետև ժամանակն այնպես էր, որ ամեն ինչ կախված էր դիպլոմատիայից և դիպլոմատներից, ու այսպիսով իրավացի էր իմ հայրենակից մեղվաբույծ Ս. Խանգադյանը, որ երբ հարցնում էինք իր մեղուների որպիսությունը, պատասխանում էր. «Լլոյդ Ջորջի արտասանելիք ճառից են կախված»: Կողմերի նպատակները պարզ էին: – Գերմանացիներին այդ հայ-գերմանական ընկերությունը հարկավոր էր իրենց ազդեցությունը հայերի մեջ տարածելու, իսկ Թումանյանին հարկավոր էր նրանց համակրությունը՝ վերահաս աղետները կանխելու...

Եվ կարելի է ասել, որ նա այդ օրերին, գիրն ու գրականությունը և իր

անձնական վիշտը (երկրորդ որդին անհետ կորել էր պատերազմի դաշտում) մոռացած⁶, տարվել էր Նայրենակցական միությունների միության և հասարակական-քաղաքական և այլ գործերով: Միության ժողովները լինում էին շաքաթը մի անգամ: Լսվում էին զեկուցումներ գլխավորապես այս կամ այն աղետված գավառի կարիքների մասին, և միշտ էլ համապատասխան դիմումներ անելու հոգսը հանձնարարվում էր նախագահին: Եվ հետևյալ օրն իսկ Թումանյանը բախում էր քաղմաթիվ դռներ: Այդ զեկուցումների մեջ երբեմն լինում էին մարդկային վերաբերմունքի գեղեցիկ փաստեր, օրինակներ, թե ինչպես գրավված վայրերում տեղացի թուրքերը պահել էին այս կամ այն հային, մի թուրք ընտանիք թաքցրել էր այսքան հայ, կամ հայերը՝ այսքան թուրք:

Թումանյանը լսելով այս փաստերը՝ հրճվում էր. և երբ ժողովներից հետո, ըստ սովորության, մի քանի ընկերով ուղեկցում էինք նրան մինչև տրամվայ, մինչև իր փողոցը կամ մինչև իր տունը, նա առանձին սիրով անդրադառնում էր այդ փաստերին.

– Այ տեսնում եք՝ ամեն ազգի մեջ էլ լավն էլ կա, վատն էլ. բայց մենք միշտ վատությունների մասին ենք խոսում: Գրողի դերը պիտի լինի վեր հանել եղ լավը և դատապարտել վատը:

Նա գտնում էր, որ գրողը հաշտարար դեր պիտի կատարի առհասարակ հարևան ազգերի մեջ, համերաշխության ոգի պիտի հանդիսանա և մարդկային մոտեցում ունենա երևույթներին ու ազգերի հարաբերությունից վերցնի «են լավը», ինչ կարող է ավելի լավացնել այդ հարաբերությունները և սերունդները դաստիարակել նոր ոգով:

– Մեր Անդրկովկասի ազգերի մեջ շովինիզմը թունավորել է շատերին: Եվ սա ցարական իշխանության մեղքերից մեկն է: Նա է հրահրել և ազգերին թշնամացրել միմյանց հետ: Հիմա պետք է ուրիշ ընտրենք, և գրողներն եղտեղ մեծ դեր ունեն կատարելու:

Այս ոգով զրույցներ Թումանյանն անում էր հաճախ, և ես այստեղ կարևոր եմ համարում խոստովանել, որ հայի և թուրքի հարաբերություններին նվիրված իմ «Օհանի մահը», «Երգը» և «Ռոմանտիկ պատմություն» պատմվածքները գրված են մեծ մասամբ այդ զրույցների ազդեցության տակ:

Պետք է ասել ընդհանրապես, որ Թումանյանը ոչ միայն որպես պոետ, այլև որպես քաղաքացի, որպես հասարակական գործիչ շարունակ հղանում էր հանրօգուտ իդեաներ ու գործեր և դրանցով հափշտակվում մոլեռանդի ֆանատիկոսությամբ. նրա նախաձեռնած քաղմաթիվ գործերից մեկն էլ Նայ-

կազմյալ ընկերությունն էր. մի ընկերություն, որը նախապատրաստվում էր մի քանի տարվա ընթացքում և որը, չծնված մեռավ. ոչ իհարկե, Թումանյանի մեղքով, այլ հանգամանքների ձախորդ բերումով: Բայց դա մի ընկերություն էր, որ լայն նպատակներ էր դնում իր առաջ. հիմնել հայկական համալսարան, հայկական ակադեմիա, ապահովել հայ գրականության, գիտության և արվեստի գործիչներին կամ ինչպես Թումանյանն էր հավատում.

– Դա հայ գրողին պիտի հանի մուրացիկի վիճակից և թև ու թռիչք տա նրան:

Վալերի Բրյուսովի հայտնի դասախոսությունը հայ պոեզիայի մասին՝ բուրժուական շրջաններում առաջ էր բերել որոշ ոգևորություն ու հետաքրքրություն դեպի հայ գրականությունը, և Թումանյանը կարողացել էր օգտագործել այդ տրամադրությունը՝ Նայկազյան ընկերություն կազմակերպելու: Ընկերության նյութական կողմն ապահովելու գործը հանձն էր առել մի այնպիսի ազդեցիկ մարդ, ինչպիսին էր Թիֆլիսի կոնսերվատորիայի հիմնադիր և բանկային հայտնի գործիչ Ալիխանյանը: Այս հանգամանքը մեծ վստահություն էր ներշնչում Թումանյանին, և նա իրեն երանության մեջ էր զգում:

Ընկերության կազմակերպական առաջին ժողովին, ուր ներկա էին գրողներ, լրագրողներ և հյուրեր, Թումանյանն իր զեկուցումն սկսեց դարձյալ հայ գրողի անապահովությունից: Տարիների փորձը նրան բերել էր այն եզրակացության, որ առհասարակ գրականության և արվեստի զարգացման նախապայմանը գրողի, արվեստագետի ապահովությունն է:

– Ես սխալված չեմ լինի, եթե ասեմ, որ յուրաքանչյուր հայ գրող մեռել է ծրագրած, բայց չգրած նյութերի մեծ ցուցակ թողնելով և երբեմն օրվա հացի կարոտ... Եվ մեր գրականությունը մինչև հիմա ստեղծվել է պատահաբար, գրողների զոհաբերությամբ և պատահական անհատների օժանդակությամբ: Չի եղել ոչ պետականություն, ոչ կազմակերպված հասարակություն, ոչ էլ մի մարմին, որ օգներ հայ գրողին, ուժ տար նրա գրչին, որ նա իր երազները, իր լավ հղացումները դարձնի շոշափելի գործ...

Եվ Թումանյանը ուրախ էր, որ եկել է, վերջապես, այն օրը՝ այնպես անելու, որ մեզնից հետո եկող գրողները մեզ պես չապրեն, այլ գրողին, ստեղծագործողին վայել կյանքով, որ նրանք էլ՝ մեր նախորդների ու մեզ պես, չգրած նյութերի ցուցակներ չտանեն իրենց հետ գերեզման...

Ես Թումանյանին այդպես խանդավառված չէի տեսել. նա ուրախությունից հառազայթում էր. թվում էր, թե իրականացված է տեսնում արդեն իր

փայփայած երազը՝ հայ գրականության և արվեստի ապահովությունը: Թումանյանի հետ խանդավառ էին շատերը:

Բայց ինչպես վերն ասացի, ընկերությունը չծնված՝ մեռավ: Սակայն այդ ամենը վկայում էին, թե որքան խորն է ապրում Թումանյանը գրականության, արվեստի խնդիրներով: Եվ նա, անշուշտ, կհետապնդեր այդ ընկերությունը գլուխ բերելու գործը, եթե հանգամանքները ներեին: Տեղի ունեցան շուտով այնպիսի դեպքեր, որ էլ ընկերության մասին մտածելու ժամանակ չկար: Դեպքեր, որոնք հաջորդում էին իրար գլխապտույտ արագությամբ:– Անդրկովկասի անջատումը Սովետական Ռուսաստանից, սեյմ, ազգամիջյան կրքոտ, թունավոր վեճեր. Անդրկովկասի բաժանումը երեք ազգային հանրապետության, ազգային խորհուրդներ, սուլթանական Տաճկաստանի արշավանք և այլն և այլն⁷:

Եվ Թումանյանը, հասարակական կյանքը խորապես ապրող այդ մարդը, շարունակ այդ դեպքերի հորձանքների մեջ էր:

Իսկ երբ սկսվեց հայ-վրացական դժբախտ պատերազմը, Թումանյանի անհանգստությունը կրկնապատկվեց⁸:

Այդ օրերին նրա վիշտը անսահման էր: Այդ պատերազմը երկու հարևան ազգերի մեջ՝ նա համարում էր խելագարություն, տանջվում էր հոգեպես ու միջոցներ մտածում, թե ինչպես կարելի է արդյոք դադարեցնել այն: Բանակցում էր վրաց գրողների հետ՝ ժողով անելու, մտածում էր Թիֆլիսի հայ մտավորականության կողմից մի դիմում ուղարկել վրաց կառավարության և Երևան՝ Նայոց ազգային խորհրդարանին (պառլամենտին), որ վերջ տան արյունահեղության և հաշտության ձեռք մեկնեն իրար:

– Մուկը ծակը չի մտնում՝ ցախավելը պոչից կապեցին,– ասում էր նա: – Ժողովուրդը սովամահ է լինում, նրանք՝ պատերազմ են հայտարարում իրար:

Իսկ երբ վրաց մենշևիկները գազազած բաց թողին իրենց ազգայնական վայրագ սանձերը և Թիֆլիսի բոլոր հայ տղամարդկանց ու պատանիներին – զենքի ընդունակ էին, թե ոչ – մի օրվա մեջ լցրին բանտերն ու աքսորեցին,– ձերբակալվածների կանայք, մայրերը, ազգականներն էլ հանգիստ չէին տալիս Թումանյանին. խնդրում էին նրա միջնորդությունը, նրա երաշխավորությունը՝ իրենց հարազատներին ազատելու:

Տեսնում էիր, վերարկուն թևին, շտապում էր իր սովորական փութկոտ քայլերով:

– Ո՞ր, պարոն Թումանյան:

– Բա, այ ախպեր, «եսինչին» բռնել են, բանտարկել: Գնամ մի տեսնեմ... կինն էկել, հրե լաց է լինում...

Թումանյանը մեծ անուն ուներ և վրաց հասարակության մեջ: Եվ նա իր այդ անունը, դիրքը, համբավը օգտագործեց ու քանի-քանիսին ազատեց քանտից, աքսորի տանջանքներից և անխուսափելի տիֆամահից, որ ճարակում էր այդ ժամանակ: Թումանյանն իր դիմումներով ազատեց և իմ հայրենակիցներից երկու հոգու, իրեն բոլորովին անծանոթ երիտասարդների, որոնց քույրերն ու մայրերը դիմել էին նրա օգնության:

Այդ դժնի օրերին Թումանյանն ինձ հիշեցնում էր «Աղավնու վանքի» վանահայր Օհանին: Տայր Օհանի պես նա պատրաստ էր նոր Լենկթեմուրների ձեռից փրկել բոլոր գերիներին, որ գնան «ու ազատ իրենց կյանքի ձենն ածեն...»:

Բայց դաժան իրականությունն ավելի գորավոր էր, քան նրա կամեցողությունը:

Եվ նա տանջվում էր վշտացած:

Հասարակական աղետներից և անձնական վշտերից հետո Թումանյանի համար մի սփոփանք եղավ նրա ծննդյան 50-ամյա հոբելյանը, որ տեղի ունեցավ 1919 թ. մարտին⁹: Դա մի սովորական հանդես չէր, որ կատարվում էր նշանակված օրը և հետևյալ օրն իսկ մարդիկ մոռանում են թե՛ հոբելյանը և թե՛ հոբելյարին: Թումանյանի 50-ամյակը, կարելի է ասել, եղավ մի երկարատև հոբելյան, մի շարունակական հանդես, որ Թիֆլիսի հայ հասարակությունը տալիս էր ի պատիվ իր սիրելի պոետի: Յուրաքանչյուր դպրոց ու հայրենակցական միություն հրավիրում էին նրան և նրա պատվին սարքում երեկույթ, հանդես, կամ դպրոցների աշակերտությունը՝ բազմություններով, ծաղկեփնջերով գնում-հավաքվում էին բանաստեղծի տան առաջ և ողջունում նրան...¹⁰

Եվ այս ամենը տևեց ամսից ավելի: Այդ ամսվա ընթացքում նրա ստեղծագործություններին նվիրվեցին և մի շարք հրապարակային դասախոսություններ, ու արտահայտվում էին ամեն խավի մարդիկ: Այդ դասախոսություններին անպայման հրավիրում էին Թումանյանին, և նա հաճախ ներկա էր լինում: Մի անգամ էլ ահա, մի երեկոյի, բոլոր արտահայտվողներին լսելուց հետո, մենք ընկերներով մոտեցանք Թումանյանին.

– Ինչպե՞ս հավանեցիք, պարոն Թումանյան: Ճիշտ բնորոշեցին ձեզ:

– Բոլորն էլ, ախպեր, բարեխղճորեն աշխատեցին ինձ գտնել, բայց ավելի

կորցրին,– ծիծաղեց նա իրեն հատուկ բարենոցի ծիծաղով: Եվ, իրոք, այդ օրը տարաձայնությունների երեկո էր:

Դասախոսը, Թումանյանի ստեղծագործությանը նայելով իմացական-փիլիսոփայական տեսանկյունից՝ նրան համարում էր – փիլիսոփա պոետ. մի ընդդիմախոս, ընդհակառակը, գտնում էր, որ Թումանյանը հայ գյուղի երևելի կենցաղագիրն է. մի ուրիշը նրան համարում էր հայկական ավանդությունների հանճարեղ մշակող և այլն: Այնպես, որ Թումանյանն իրավունք ուներ ասելու, որ «բոլորն էլ աշխատեցին ինձ գտնել, բայց ավելի կորցրին»:

Երիտասարդ գրողներս էլ անմասն չմնացինք Թումանյանի 50-ամյակին: Նվիրեցինք նախ սեղանի մի բրոնզե արձան – մի ցուլ, որին հենած հանգըստանում է հերարձակ մի կույս: Թե ի՞նչ էր խորհրդանշում այդ նվեր-արձանը և ի՞նչ առնչություն ուներ բանաստեղծի ստեղծագործության հետ՝ ես մինչև այսօր դժվարանում եմ հասկանալ, բայց հիշում եմ, որ այդ օրերին ավելի ճաշակով բան չգտանք Թիֆլիսում, և նվերը բանաստեղծի տուն տանելիս ահ ու դողի մեջ էինք, թե Թումանյանը հանկարծ ցանկանա իմանալ այդ նվեր-արձանի իմաստը, ի՞նչ պատասխան պիտի տանք: Ու որոշեցինք ասել. «Պարզապես զարդ է, ուրիշ ոչինչ»...

Բայց, բարեբախտաբար, այնպես պատահեց, որ Թումանյանը մեզ նեղ կացության մեջ չդրեց:

Այնուհետև Թումանյանին հրավիրեցինք մի երեկոյի, որը թեև նվիրված էր արևմտահայ մի պոետի, բայց փոխվեց Թումանյանի պատվահանդեսի¹¹: Ամենից առաջ հասարակությունը, Թիֆլիսի կոնսերվատորիայի դահլիճը լեցուն հասարակությունը, օվացիա արավ նրան՝ երկար ու հոտոնկայս: Ապա երիտասարդ գրողների կողմից ողջունեցի ես, մեծարելով նրան, որքան կարող էի:

Թումանյանը պատասխանեց շատ հուզված, և որովհետև այդ հառը նրա բնորոշ ճառերից էր, ես անհրաժեշտ եմ համարում մի փոքրիկ մեջբերում: Խոսելով իր սերնդի գրողների մասին, դրանց հակադրելով նորերին, նա, ի միջի այլոց, ասաց հետևյալը.

– Երբ ես և իմ ընկերները գրական ասպարեզ մտանք՝ պայծառ, լուսավոր երազներ ունեինք. բայց առաջին իսկ քայլերից հայ կյանքի աղետները թևատեցին մեր երազները, դառնացրին մեր հոգին, և մենք երբեմն, սիրո փոխարեն, սեր, որ պիտի վեհացներ մարդկանց սրտերը, ասինք ու գրեցինք դառն անեծքի խոսքեր...

Ապա, դառնալով երիտասարդ գրողներին, շարունակեց.

– Ես կուզեի, որ ձեր կյանքը և ձեր ճանապարհը լինի այնպես, որպեսզի ձեր բերանից անեծքի խոսքեր չլսվեն: Եվ ես հավատում եմ, որ հեռու չի են օրը, երբ խաղաղություն ու ժողովուրդների եղբայրություն կլինի աշխարհում, և եղ եղբայրական աշխարհում հայ ժողովուրդն էլ իր արևի ձեռք կածի... և դուք էլ, ապագայի հայ գրողներդ, ոչ թե անեծք ու նզովք կկարդաք աշխարհին, այլ օրհներգություն ու փառաբանություն...

Անկարելի է վերարտադրել այդ ճառը, բայց հիշում եմ, այնքան զգացված ու պատկերավոր էր այն, որ հաճախ ընդհատվում էր ծափահարություններով, որ երբեմն փոխվում էին օվացիայի:

Այդ տարի (1919թ. ապրիլին) ես, որոշած լինելով հեռանալ Թիֆլիսից և մեկնել Տայաստան, գնացի Թումանյանին հրաժեշտ տալու: Տեսու վերցրի իմ առաջին գիրքը՝ «Տխուր մարդիկ», որ նոր էր լույս տեսել, նաև «Մշակի» խմբագրության հասցեով ստացված Լևոն Շանթի «Տին աստվածների» խոալերեն թարգմանությունը՝ Թումանյանին տալու:

Այդ օրը նա մենակ էր իր գրքերով, պատկերներով ու արվեստի մանր իրերով լի առանձնասենյակում. ճոճաթոռում նստած օրորվում էր մտախոհ: Արդյոք տխո՞ւր էր, նոր հղացումնե՞րն էին զբաղեցնում նրան, թե՞ սպասում էր մեկին, դժվար է ասել: Ես որոշեցի երկար չզբաղեցնել նրան: Տեսնելով նրա այդ մտախոհությունը՝ ես գրքերը տալով և մի քանի խոսք փոխանակելով, ուզեցի գնալ, բայց չթողեց:

– Սպասի՛ր, հլա: Նստի՛ր մի քիչ խոսենք:

Նստեցի մտածելով, թե ի՞նչ խոսենք արդյոք: Ես որքան հարգում, նույնքան և քաշվում, ամաչում էի նրանից: Երբ ընկերներով էինք լինում՝ ես սիրով էի նստում խոսելու: Բայց մենակ – առաջին անգամն էր պատահում:

Նա սկսեց թղթատել գրքերը և հետո էլ խոսել, գրական հարցեր շոշափելով, երբեմն և ինձ խորհուրդներ տալով: Նրա խորհուրդներից մեկն այն էր, որ ես լավ կանեմ շարունակեմ հոգեբանական բաներ գրել, որ նրա ասելով, քիչ ունենք, մանավանդ երեխաների կյանքից: Նա խոսում էր իմ «Տանեսի» տպավորության տակ, որ կարդացել էր «Գործ» ամսագրում և ժամանակին իր կարծիքը հայտնել ինձ¹²:

– Տապա «Գիքո՞րը», – վրա բերի ես:

– «Գիքորը»՝ պատահական բան է: Ես արձակ եմ գրում պատահաբար:

– Այդպես պատահաբար բաներ շա՛տ գրեցեք:

– Չէ, ես արձակ գրում եմ էնպես... Ես հո վիպասան չեմ. ես ավելի շուտ դրամատուրգ եմ...

Ես մի քանի անգամ լսել էի, որ նա իրեն համարում է դրամատուրգ, և ամեն անգամ ինձ թվացել էր կատակ: Բայց այս անգամ այնպես լուրջ ասաց, որ ես ստիպվեցի հարցնել.

– Իսկապես, պիես գրե՞լ եք:

– Գրելը՝ գրել եմ առաջ, բայց մտադիր եմ նոր գրել:

– Երևի «Տազարան բլրո՞ւն» եք պիես դարձնելու:

– Տլա տեսներեք: Առայժմ նյութեր եմ հավաքում, վարիանտներ եմ գրի առնում: Ի՞նչ է, չլինի «Տազարան բլրույի» մասին նոր քաներ գիտես:

– Ես նույնպես հետաքրքրվում եմ և նյութ եմ հավաքում: Մի քանի վարիանտ ունեմ, ուզում եմ էլի հավաքել:

– Լավ ես անում: Դա մեր լավ հեքիաթներից մեկն է, թերևս ամենալավը: Եթե գրելու չլինես, քո վարիանտները կտա՞ս ինձ, չէ՞. գոնե ծանոթանալու:

– Ամենայն սիրով: Միայն թե դուք մի ուշացնեք, գրեցեք:

– Աղետներից ա՞չք ենք թափում, ախպեր, որ մարդ նստի մի լավ մտածի, աշխարհի չարն ու քարին կշռի, հետո մի էնպես բան գրի, ու սերունդները գան ասեն, թե սա էլ սրտումը խոհ ու խորհուրդ է ունեցել և իր խոսքն է ասել աշխարհին: Ես հիմա եմ հասկանում, թե ինչո՞ւ մենք մեծ գրողներ չունենք: Մեր ազգը մտածելու ժամանակ չի ունեցել: Աղետները կարկուտի պես թափվել են գլխին. նա էլ կամ լաց է եղել կամ աղոթել: Մեր ազգային հանճարն էլ էդ լացի ու աղոթքի մեջ է մնացել: Նարեկացին, մյուսները...

– Տապա Քուչա՞կը, Սայաթ-Նովա՞ն:

– Քուչակը բախտավոր պատահականություն է և ապացուցում է, որ մեր ժողովուրդն ընդունակ է կենսուրախության ու մեծ թռիչքների, եթե զերծ է աղետներից, եթե տևական խաղաղություն ունի: Ինչ վերաբերում է Սայաթ-Նովային՝ նա էլ «ախ ու վիշ» է: Վերջին հաշվով՝ լաց ու աղոթք:

Եվ խոսքը դարձյալ վերջացրեց նրանով, թե մեր ժամանակը լիասիրտ աշխատելու հնարավորություն չի տալիս:

Ես գիտեի, որ Թումանյանի գրական աշխատանքը խանգարում էին ոչ միայն աղետները, այլև անթիվ ժողովները, հյուրասիրություններն ու այցելուները, ծանոթները, որ ժամանակ – անժամանակ գնում էին նրա տուն և խլում նրա թանկագին ժամերը. և դրա համար նա հաճախ ասում էր. «Ինչ որ էլ գրել եմ՝ կամ հիվանդ ժամանակս եմ գրել, կամ ամառանոցում»:

Այդ էր պատճառը, որ ես նկատեցի.

– Տիմա ել մի քիչ առանձնացեք:

– Թող աշխարհը մի քիչ հանդարտի՝ տեսներք: Ասում եմ քաշվեմ մեր գեղը իմ գրադարանի հետ ու էնտեղ նոր սկսեմ գրել: Միտքս եղ է:

– Շատ լավ միտք է: Գնացեք մի գեղեցիկ վիլլա շինեցեք, մենք էլ հեռվից մեկ-մեկ կգանք ձեզ տեսության:

– Բա, իհարկե, կգաք: Ճգնելու հո չեմ գնում: Միայն թե ես ազգերի, դասակարգերի կռիվը խաղաղի, վերջանա, մեր ժողովուրդն էլ իր վերքերը բուժի՝ մեծ կուլտուրական ու գրական աշխատանք պիտի սկսել:

Նրա խոսքերի մեջ, նրա հոգնած հայացքից ես զգում էի, որ նա անհուն կարոտ ունի հանգստի: Ինձ թվում էր, որ նրա հիասթափ ու աղմուկներից հոգնած հոգին թախծում է խաղաղ մի անկյուն. ավելի շուտ նա թախծում է իր հին օրրանը՝ Լոռու խաղաղ հանդերը, ուր սպասում էին նրան արտուտները և «աստծու հարվածի հետքեր»¹³ լայնաբերան ձորերը, ուր ջրերը օրոր են ասում մարդկանց վշտերին և, ասես ունայնությունը հեզնելով, խոսում են հավերժության մասին՝ «անհուն բանից, սկզբանից»...¹⁴

Իր ապագա կյանքի, աշխատանքի հեռանկարներով ոգևորված խոսեց նա և շատ հուսադրիչ ու սրտապնդող խոսքեր ասավ թե՛ մեր կյանքի և թե՛ իր աշխատանքի մասին:

– Ես մինչև հիմա, հին առածի ասած, նստել էի վարար գետի ափին և սպասում էի ջուրը բարակի, որ անցնեմ-գնամ իմ գործին: Բայց հիմա արդեն – բարակել է, թե չի բարակել – պիտի գնամ... Դեռ ինչե՛ր կան գրելու – «Սասունցի Դավթի» 2-րդ մասը, «Տազարան բլբուլը» և Անիի կյանքից մի պիես, որ պիտի կոչեմ «Տովհաննես թագավոր», ու եղպես շատ բաներ...

Նրա որոշումն այնպես հաստատ ու ռեալ էր թվում, որ հեռանալիս՝ ես նրան պատկերացնում էի արդեն Դսեղի դաշտում՝ իր ապագա վիլլայում ստեղծագործելիս: Ճերմակ գլուխը սեղանին հակած՝ գրում է արևային իմաստուն տողեր, հայոց լեզվի անհուն գանձարանից հանելով նորանոր ճոխ, հարազատ ռեեր ու դարձվածքներ... Իսկ բաց լուսամուտից լսվում են արտուտների երգը ջինջ օդում, գեղական երեխաների ծիծաղ և գառների մայուն...

Մի խոսքով՝ հոգնած Թումանյանին ես պատկերացնում էի մի իդիլիկ խաղաղության մեջ:

Եվ այնուհետև ես նրան էլ չպատահեցի մինչև 21 թվի մարտը, երբ այդ մեծ քաղաքացի պոետը, հակառակ իր հանգստի կարոտի, նորից նետվեց հասարակական կյանքի ծովը, երբ այնքան ալեկոծ էր այն:

Քսանմեկ թվի մարտը Երևանում – ցուրտ, անհրապույր, տագնապալի օրեր: Բաղաքի շուրջը՝ դեպի Ղամարլու և դեպի Սևան – քաղաքացիական կռիվներ: Երկու թե երեք շաբաթ է, ինչ Փրկության կոմիտեն իշխում է քաղաքում, և երկու-երեք շաբաթ է, ինչ կռիվներ են գնում Երևանի շուրջը բոլշևիկների և դաշնակցական ուժերի միջև: Երևանի կապը դրսի աշխարհի հետ կտրված է միանգամայն, եթե չհաշվենք ռադիոն, որի հաղորդումները լինում են շատ սակավ ու կցկտուր: Իսկ երթևեկությունը ոչ միայն դրսի երկրների, անգամ շրջանների հետ դադարել է իսպառ՝ ոչ թե ձմեռվա, այլ այն պատճառով, որ ամեն կողմ ռազմաճակատ է. այնպես, որ հազվադեպ էր տեսնել դրսից եկող մի կառք, մի ավտո, իսկ եթե պատահում էր այդպիսին, դա լինում էր անպայման կռվի ճակատից եկող մի անձնավորություն:

Բայց ահա մի ցուրտ երեկո Աբովյանի վերևից, բոժոժների զնգզնգոցով քաղաքամեջ է մտնում մի սահնակ: Սահնակ, այն էլ բոժոժներով... Դա արտակարգ բան էր արդեն: Իսկ սահնակի մեջ նստած են՝ մի զինվորական և տաք մուշտակով փաթափված մի մարդ: Մուշտակի վեր քաշած օձիքի միջից և մեծ բրդոտ փափախի տակից երևում է ինձ ծանոթ մի պրոֆիլ՝ փոքրիկ սպիտակ մորուքով:

«Թումանյանը...»: Բայց անմիջապես վանում եմ այդ կասկածը. ինչպես կարող էր նա մի այսպիսի ժամանակ, Դիլիջանի լեռնանցքով ու ցուրտ Սևանով գալ Երևան և ի՞նչ գործ կարող է ունենալ այստեղ: Ու որոշում եմ, որ դա տեսողության պատրանք էր, և ուրիշ ոչինչ:

Բայց հենց նույն օրը ուշ երեկոյան իմանում եմ, որ Թումանյանը եկել է իսկապես և ուղիղ գնացել Փրկության կոմիտե:

Ինչի՞ համար, ի՞նչ կա արդյոք... հարցեր են զարթնում անվերջ ու բոլորն էլ մնում անպատասխան: Իսկ հետևյալ օրը, երբ Թումանյանի գալու լուրը տարածվում է քաղաքում, նույն հետաքրքրությունն ու տարակույսերն են զարթնում և քաղաքացիների մեջ:

Այդ օրերին Երևանում համոզված էին, թե Թիֆլիսը գտնվում է մենշևիկների ձեռքին, և թե Փրկության կոմիտեն բանակցում է նրանց հետ՝ միասնական ճակատ կազմելու բոլշևիկների դեմ: Ու ենթադրում էին, որ Թումանյանն ուղարկված է մենշևիկների կողմից, երևի մի շատ կարևոր առաքելությամբ, որ այս ձյուն-ձմեռը հանձն է առել գալու նեղությունները: Իսկ ես, ռադիոկայանում աշխատող մի ընկերոջ միջոցով տեղյակ էի, թե Թիֆլիսն արդեն խորհրդայնացել է,– ավելի էի տարակուսում և նույնպես չէի կարողանում հասկանալ Թումանյանի առաքելության նպատակը: Լսում

էինք, որ նա մի քանի անգամ եղել է Փրկության կոմիտեում, եղել է կոմիտեի նախագահ Վրացյանի մոտ: Բայց տարակուսանքը դրանով չէր փարատվում:

Ընդհակառակը. խորանում էր ավելի:

Սակայն հասարակության տարակուսանքը ավելի մեծ չափեր ընդունեց մանավանդ այն ժամանակ, երբ լուր տարածվեց, թե Փրկության կոմիտեն տնային քանտարկության է ենթարկել Թումանյանին, այդ հանգամանքը բողարկելով քանաստեղծի հիվանդությամբ:

Այժմ տարակուսանքների հետ միասին ծայր առան նոր կասկածներ: Ուրեմն Թիֆլիսը բոլշևիկների ձեռքին է, և Թումանյանը Թիֆլիսից բերել է այնպիսի լուրեր, որոնց տարածումը, հավանորեն ձեռնառու չի Փրկության կոմիտեին: Պատմում էին, որ Թումանյանի սենյակում շարունակ նստում է մի սպա և որ շատ քիչ մարդկանց, այն էլ միայն մոտ բարեկամներին է թույլ տրվում գնալ մոտը, խոսել միայն ընդհանուր բաներից, բայց երբեք Թիֆլիսի վիճակից: Պարզվեց, որ քանաստեղծը հսկողության տակ էր, որպեսզի ամեն տեսակ մարդ չգա մոտը և նրանից իմացածը տարածի քաղաքում:

Առաջին օրերը ես մտադիր էի այցելել Թումանյանին, բայց լսելով այդ արգելքը – թողի հետագային. ինչ հաճույք խոսել ինչ-որ բան սպայի հսկողությամբ:

Բայց դրա հետ միաժամանակ դաշնակցականները հերքում էին, թե ոչ մի արգելք էլ չկա, թե Թումանյանը հիվանդ է պարզապես:

Սակայն շուտով պարզվեց, որ այդ արգելքը կա, և այն է խիստ:

Այդ օրերին մի խումբ մտավորականներ (դրանց թվում և ես), ոչ դաշնակցական մարդիկ, իրենց մի քանի գաղտնի ժողովներում քննության առան երկրում ստեղծված դրությունը և եկան այն եզրակացության, որ Փրկության կոմիտեն իզուր է արյունահեղություն սկսել և իզուր է շարունակում այն, ու որոշեց հատուկ պատգամավորությամբ առաջարկել Փրկության կոմիտեին, որ զենքը ցած դնի և ավելորդ դժբախտության չենթարկի երկիրը, որ առանց այն էլ, դեռ չի ապաքինել իր ծանր վերքերը: Փրկության կոմիտեի հետ խոսելու համար ընտրվեց մի եռյակ, որին հանձնարարվեց նաև, նախքան Փրկության կոմիտե գնալը, այցելել Թումանյանին և իմանալ դրաի քաղաքական կացությունը: Վերջին հանգամանքն անհրաժեշտ էր պատգամավորության՝ իր պնդումների ժամանակ ունենալ ստուգված և համոզիչ տվյալներ:

Այդ եռյակի մեջ էին ծանոթ գործիչներ՝ նշանավոր «Մուրճ» ամսագրի խմբագիր Լևոն Սարգսյանը, տնտեսագետ-բանասեր Թադևոս Ավ-

դալքեկյանը և սոցիալիստ-հեղափոխական Լևոն Թումանյանը (հայտնի հասարակական գործիչ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի որդին):

Մեր այս պատգամավորությունը հետևյալ օրն իսկ գնում է Թումանյանի մոտ: Մարդիկ խոսում-գրուցում են մի ժամի չափ, բայց դուրս գալուն պես նրանց հայտարարվում է, թե երեքն էլ ենթարկվում են տնային բանտարկության: Եվ այդպես էլ եղավ իրոք: Երեքն էլ, մինչև քաղաքացիական կռիվների վերջը, մինչև Տեղկոմի վերադարձը (ապրիլի 2), մնացին իրենց տներում բանտարկված, յուրաքանչյուրի դռան վրա մի զինված միլիցիոներ:

Այսպիսի արգելքի պատճառով, ուրեմն, ես Տեղկոմի վերադարձից հետո միայն հնարավորություն ունեցա այցելել Թումանյանին: Առաջին տեսակցությունս կարճ եղավ՝ շատ մարդ լինելու պատճառով: Երկրորդ անգամ կարողացանք խոսել հանգամանորեն: Ավելի շուտ խոսեց Թումանյանն ինքը. պատմեց, թե ի՞նչ անասելի վայրագություններ էին կատարել վրաց մենշևիկները՝ Թիֆլիսում ապրող ռուսների և հայերի գլխին, թե ինչպես է Կարմիր բանակը մտել քաղաք և կարգ ու կանոն հաստատել:

– Այ տղա, Կարմիր բանակը քաղաք մտավ ոչ թե նվաճող խուժանի պես, այլ մի զարմանալի կարգապահությամբ...

Եվ այստեղ Թումանյանը առաջին անգամ ասաց իր այն (արդեն հանրածանոթ դարձած) խոսքը՝ խորհրդային դրոշակի էմբլեմայի մասին, ավելացնելով, թե մի պետություն, որ մուրճն ու մանգաղը, աշխատանքի այդ հիմնական գործիքները հակադրում է վիշապներին ու գազաններին, – դա արդեն շատ բան է ասում առանց խոսքի:

– Բա էսպես դրոշակից կփախչե՞ն, – զարմանում էր նա, ակնարկելով այն, որ Երևանի բնակչության մի մասը հեռացել էր քաղաքից: – Ջո՛ւր մոլորեցրել են ու հետները տարել: Տիմա որ էդ ժողովուրդը կոտորվի անօթևան ու անհաց, ի՞նչ պատասխան պիտի տան, – զայրանում էր նա:

Զայրույթից, կատարված փաստից դառնացած՝ լռում էր միառժամանակ, վեր կենում և ձեռները գրպանը դրած, գնում-գալիս սենյակում, հետո մեկեն կանգնում էլի զայրացած ու վշտացած:

– Երևակայում եք, որ մեր ժողովուրդն էս դառն ու ցուրտ եղանակին սարերն ընկած գնում է ոտով: Գնում է սոված, մրսած: Գնում է, ինքն էլ չգիտի, թե ուր...

Եվ ձեռը տխրությամբ մեկնում էր դեպի Գառնիի սարերը, որ այդ ժամանակ ծածկված էին ձյունով ու մառախուղով:

Այդ օրերին «Տայոց վշտի» մեծ երգիչը ծանր ապրումների մեջ էր շա-

րունակ:

Այնուհետև մեր հաճախակի հանդիպումներին, քննադատելով Անտանտի քաղաքական գործիչներին, շարունակ խոսում էր այն մասին, որ հայ ժողովուրդը հիմա ծեծված, վիրավոր ժողովուրդ է, և նրա այդ վերքերը կարելի է բուժել միայն մեծ Ռուսաստանի օգնությամբ և հարևան ազգերի հետ բարեկամություն հաստատելով:

– Ամեն բան պետք է նորից սկսել...

Այսպես ուրեմն, Թումանյանը՝ Թիֆլիսի Տեղկոմի, մասնավորապես Օրջոնիկիձեի առաջարկով և իր ցանկությամբ եկել էր համոզելու Փրկության կոմիտեին, որ ապարդյուն գործ է սկսել և լավ կանի զենքը ցած դնի, բայց համառության հանդիպելով, մնաց մինչև քաղաքացիական կռիվների վերջը, գրեթե ամսից ավելի¹⁵: Ու մի օր էլ հայտնեց, թե որոշել է արդեն վերադառնալ Թիֆլիս:

Որովհետև այդ ժամանակ Ալեքսյուրը (Լենինական) տակավին գտնվում էր տանիկների ձեռքին՝¹⁶ Թումանյանը պիտի վերադառնար դարձյալ Սևանով: Նա խոստացավ հետը տանել և ինձ: Միասին պիտի գնայինք Ղարաքիլիսա, ապա Թիֆլիս:

Բայց այնպես պատահեց, որ ես ավելի շուտ գնացի Ղարաքիլիսա (Կիրովական): Թումանյանը եկավ մի շաբաթ հետո, – մի տխուր, անձրևային օր, որ այնքան հատուկ է Ղարաքիլիսային՝ գարնանը: Նա իր ավագ դստեր՝ Աշխենի և թոռան հետ էր: Ճանապարհին շատ նեղություն էին կրել անձրևի պատճառով: Տամգաչիմանի դաշտում նրանց ավտոն խրվել-մնացել էր ցեխի մեջ, և նրանք, երկու թե երեք ժամ սպասելուց հետո, Ղարաքիլիսա էին հասել ուրիշ ավտոյով՝ առանց իրերի:

Թումանյանը, իր դստեր և փոքրիկ թոռան հետ, եկավ մեր տուն՝ թրջված և սաստիկ հոգնած:

Փոքր-ինչ հանգստանալուց հետո՝ նա աշխուժացավ: Իսկ երբ մերոնք մեր մեծ հյուրին պատվելու համար մի համեստ սեղան սարքեցին (որքան հնարավոր էր այդ գրեթե սով ժամանակ), և հայրս սկսեց ներողություն խնդրել, որ «ազիզ ղոնախին վայել սեղան չունի... ժամանակն այնպես է...», Թումանյանը սկսեց կատակել.

– Ինչե՛ր ես ասում, այ ավսպեր: Քեզ հլա ես եղածի համար պիտի բանտարկել, որ էսքան բան ես ունեցել ու թաքցրել ես մինչև հիմա: Թումանյանը նուրբ հոգեբան էր ու ճարտար մտքի տեր. գիտեր ինչ մոմենտի ինչ կարելի է ասել, ում հետ ինչպես պիտի խոսել, մանավանդ շատ լավ

գիտեր մարդկանց հանգստացնելու կերպը:

Նրա սրտաբաց կատակից հայրս անմիջապես հանգստացավ և այնուհետև, երբ զրույցի ընթացքում սկսեց դժգոհություն հայտնել, որ նոր իշխանությունը գրավել է իր խոտի կեսը և շենքի համար պատրաստած տախտակները, Թումանյանն այստեղ էլ գտավ այնպիսի խոսքեր, որ հորս զինաթափ արավ ու նորից հանգստացրեց.

– Օ՛, դրա համար էլ մտածո՞ւմ ես: Սարը լիքը խոտ, անտառը լիքը տախտակ: Ամառն ինչքան կուզես բեր: Ես քեզ իրավունք եմ տալիս: Գլխավորն էն է, որ ես իշխանությունը մեզ ազատեց կորստից ու էլի մոտեցրեց Ռուսաստանին...

– Դրո՞ւստ է,– համաձայնեց հայրս: – Շատ դրուստ է: Ռուսաստանի ժամանակ լավ էր...

Տիմա ավելի լավ կլինի,– սիրտ տվեց Թումանյանը: – Էն ժամանակ դեռ քաղավորը ժողովուրդներին, ասենք հային ու թուրքին, կռվացնում էր, որ ինքը հանգիստ լինի: Փակում էր մեր դպրոցները, որ մեր լեզուն մոռանանք ու որպես ազգ կորչենք: Տիմա մենք գործ ենք ունենալու Ռուսաստանի բանվորի ու գյուղացու հետ, որ ինչքան ասես լայն սիրտ ունեն... Լա՛վ կլինի, լա՛վ,– եզրակացրեց նա նահապետական իմաստուն ծերունու եղանակով, որ այնքան հանդիչ շեշտեր է ունենում և որին այնքան դժվար է լինում առարկել:

– Դե, ով իր աչքը կույր կուզի,– ասաց հայրս համակերպված: – Մեր խեղճ ազգը շատ ցավեր քաշեց, հիմի էլ թող լավ օրեր տեսնի: Դուք ասեք՝ աստված լսի:

– Արդեն լսել է,– վրա բերեց Թումանյանը ժպտալով:

Երեկոյան դեմ Թումանյանի իրերը բերին, և մենք ճանապարհ ընկանք դեպի Թիֆլիս:

Այստեղ կարևոր եմ համարում հիշատակել մի փոքրիկ էպիզոդ, որ հուզեց Թումանյանին:

Կայարանում մենք ստիպվեցինք երկար սպասել հայկական գնացքին, որ պիտի կազմվեր հենց այդտեղ՝ կայարանում. բայց, չգիտես, թե ինչու, ուշանում էր, և ոչ ոք չէր կարողանում հաստատապես ասել, թե երբ պատրաստ կլինի, որովհետև այդ ժամանակ գիծը Երևանի հետ կտրված լինելով (Ալեքսյուր տանիկների ձեռքին էր), գնացքների կանոնավոր երթևեկություն չկար: Մինչ այդ, տանկական գնացքը, որ Կարսից եկել էր Թիֆլիս մեկնելու, հյուրընկալեց մեզ: Տանիկ մի զինվորական իր վագոնի

լուսամուտից տեսնելով կայարանում սպասող այդ պատկառելի մարդուն և, ինչպես հետո պարզվեց, իմանալով նրա ով լինելը, մարդ էր ուղարկել նրան՝ Թումանյանին և մեզ՝ նրա ուղեկիցներին հրավիրելու:

Մեզ հատկացրին մի մաքուր կուպե: Ամբողջ վագոնը գրեթե դատարկ էր. միակ համփողոցները համարյա մենք էինք՝ Թումանյանը, նրա դուստրը, քոռը և ես (տանիկ զինվորականը գտնվում էր մյուս վագոնում): Տեղավորվելուց հետո եղավ մի այլ անակնկալ. վագոնի առաջնորդը՝ մի տարիքավոր ռուս, ինքնաքերաքար թեյ բերեց մեզ. մի բան, որ վագոններում այնքան հազվադեպ էր վաղուց ի վեր և այնքան ցանկալի այդ րոպեին՝ կայարանում սպասելու հոգնությունից ու ձանձրությանից հետո: Բայց երբ ուզեցինք թեյի արժեքը վճարել, ռուս վագոնապահը ոչինչ չուզեց վերցնել, հայտնելով, թե դա իր կողմից մի հյուրասիրություն է ի պատիվ հայ բանաստեղծի:

Այս երկու դեպքը խորապես հուզեց Թումանյանին:

– Տեսնում ես. ամեն ազգի մեջ լավն էլ կա, վատն էլ: Իսկ մենք հայերս սիրում ենք առհասարակ քաղաքական երևույթներն ու մարդկանց նայել միշտ միակողմանի, երեխայի պես:

Ես նկատեցի, որ այդ երևույթը, թերևս, հատուկ է միայն քաղաքականապես հետամնաց ազգերին, մանավանդ փոքր, ճնշված ազգերին:

– Իհարկե, փոքր ազգերը մեծ ազգերի մոտ մանուկներ են՝ մենակ իրենց փոքրությամբ, բայց հայ ազգի նման հին ազգը, որ անթիվ անհամար փորձանքներ է տեսել, պետք է որ մտքի երեխայական հասակից դուրս եկած լիներ և եղ փորձությունների մեջ իմաստուն դարձած:

Այստեղ ես կրկին նկատեցի, որ, թերևս, ազգի որոշ շերտերում այդ փորձառությունն ու իմաստությունը կա, բայց ազգի պատահական դեկավարները կամ քաղաքական բախտը որոշողները լինում են հաճախ անհեռատես:

– Իմ ասելն էլ հենց էն է, որ իմաստուն ազգը չպետք է թողներ, որ եղպես մարդիկ խաղան իր բախտի հետ և ամենածանր աղետների դուռը հասցնեն իրեն...

Նա հուզված լռեց, չկամենալով նորոգել հին վերքերը, ավելի շուտ տըխուր հուշերի հորձանքը վանելու համար խոսք բացեց այն հերոսական կռիվների մասին, որ մի ժամանակ վարել էր Լոռու գյուղացիությունը պարսիկների ու լեզգիների դեմ: Այդ պատմությունները մեկը մյուսից հմայիչ էին այնպես, ինչպես միայն Թումանյանը գիտեր պատմել՝ համով ու կենդանի: Մեկի մասին պատմում էր, թե ինչպես փոքրաթիվ խմբով Լոռու ձորաբերա-

նին իշխող սարից դիմադրել-ջարդել էր պարսիկների մի մեծ զորամաս, իսկ գերի ընկածներին բաց էր թողել, որ գնան պատմեն լոռեցիների ազատասիրության մասին, որ չեն ուզում ոչ իրենց ազատությունից զրկվել, ոչ էլ ուրիշի ազատությունը խլել: Եվ այս վեհանձնության համար պարսից խանը հերոսին ուղարկում է մի արծաթե թուր:

– Այ, են ժամանակ էսպես մարդիկ կային, որ չէին էլ մտածում, թե մի օր էս ձորից, պարսիկների փոխարեն, երկաթուղի կանցնի և մարդիկ վագոնի մեջ նստած՝ հանգիստ կգրուցեն իրենց մասին:

Այս խոսքի վրա ես հանկարծ հիշեցի մի պատմություն, թե Թումանյանը դեմ է եղել երկաթուղին Լոռու ձորով տանելուն:

– Ի միջի այլոց, լսել եմ, որ դուք դեմ եք եղել այս երկաթուղու կառուցմանը: Ճիշտ է,– կատակի ձևով հարցրի ես՝ լսածս ստուգելու համար:

– Այ խլապեր, դե մի ժամանակ էնպես կարծիք կար, թե երկաթուղին հողագուրկ կանի առանց էն էլ անհող լոռեցուն: Եվ մասամբ արավ: Էն էլ հո չէինք ասում, թե երկաթուղի չլինի. ասում էինք՝ թող էնպես տեղով գնա՝ այգիներ չփչացնի, անտառ ու գեղեցկություն չփչացնի... Էհ, հիմա տես բա էս ձորն էսպե՞ս էր (նա ուզում էր ձորը ցույց տալ ինձ, բայց վաղուց արդեն մութն էր, և ոչինչ չէր երևում): Ո՞ր է են առաջվա գեղեցկությունը, փարթամությունը...

– Լսել եմ, այո, որ առաջ ավելի գեղեցիկ է եղել ձորը:

– Գեղեցիկն էլ խոսք է: Որ ձորի գլխից ցած չէիր նայում– սիրտդ փառավորվում էր: Այգիներ, ընկուզենիներ... Ի՛նչ ընկուզենիներ կային: Շետո ձորը որսով լիքն էր. եղնիկները մտնում էին այգիներն արածում: Մի խոսքով՝ կուսական որ ասում են՝ իսկը կուսական բնություն...

Շետո հանկարծ դառնալով ինձ՝ հարցրեց.

– Դու բնություն սիրո՞ւմ ես, Ստեփան:

Տայտնեցի, որ ես նույնպես բնության երկրպագուներից եմ:

– Դե որ եղպես է՝ մենք կուսակից ենք,– ծիծաղեց նա:– Քեզ ասեմ՝ բնությունն ինձ համար ամեն ինչ է: Գուցե մանկության տապալորություններից է, բայց ես ինձ թեթև եմ զգում բնության մեջ, մանավանդ մեր սարերում:

Եվ նա սկսեց նկարագրել Լոռու սարերը՝ իրենց բինաներով ու որսերով, այս բոլորը կապակցված իր ծանոթների, մանկության ընկերների հետ, որոնք կենդանացնում ու խոսեցնում էին կարծես այդ բնությունը: Ես հիմա մոռացել եմ այդ պատմությունները, բայց հիշում եմ, որ դրանց ընդհանուր տապալորությունն այն էր, որ կարծես լսում էի «Անուշի», «Լոռեցի Սաքոյի» վարիանտները և մի ծանր տրտմություն՝ անցած-գնացած օրերի համար, որ

այնպես գեղեցկորեն արտահայտված է չքնաղ «Պատրանքում», մի երգ, որի թախիծը խորապես կհասկանան միայն սարերում ապրած մարդիկ.

Ձո՛ւր... վաղո՛ւց են, ա՛խ, նըրանք¹⁷

Մեր սարերից գընացել.

Էն զիլ ձեներն են մենակ

Իմ ականջում մընացել...

Ամեն մի պատմություն այսպիսի հանկերգ ուներ կարծես:

Լսելով նրան ինձ թվում էր շարունակ, թե այդ «ձեներն» են խոսեցնում նրան և, – զարմանալի բան, – ինչպես նրա երկերը, այնպես էլ նրա բոլոր այդ պատումները մի տեսակ թախծալի, ողբերգական վախճան էին ունենում: Մեկն սպանվում էր, մյուսը՝ բանտարկվում, երրորդը փախչում ինչ-որ հետապնդումից ու վրեժխնդրությունից... Չգիտեմ դարձյալ ինչ պատումի կապակցությամբ էր, որ ասաց տրտմությամբ.

– Ճիշտն ասած՝ էս բոլորից հետո գալիս ես են տխուր եզրակացության, որ բնությունից հեռացողը դժբախտանում է:

– Բայց բնության մեջ ապրողներն էլ երջանիկ չեն, – նկատեցի ես:

– Այնուամենայնիվ բնությունը հանգստացնում է: Բնության մեջ դու էլ նրա մի մասն ես դառնում, իսկ քաղաքո՞ւմ...

Եվ նա սպիտակ ձեռի երկար մատները շարժեց ու լռեց:

Ես սպասում էի, որ պիտի շարունակի, բայց լուռ խորհում էր երկար:

Ինչի՞ մասին էր խորհում արդյոք, – դժվար է ասել, բայց ես մի նոր հարցով կտրեցի նրա այդ խոհերի թելը:

– Էհ, հիմա ե՞րբ եք տեղափոխվելու Լոռի, ե՞րբ եք շինելու ձեր վիլլան:

– Այ, կյանքը մի քիչ նստի՝ վեր եմ կենալու գնամ կառավարության մոտ՝ առաջարկեմ, որ գրողների տուն շինեն Դսեղում:

Այժմ նա այլևս մենակ իր մասին չէր մտածում, այլ բոլոր գրողների: Տին հոգսն էր կրկին զբաղեցնում նրան: – Տայ գրողի ապահովությունը:

Նրա ասելով՝ այդ շենքը լինելու էր մի տեսակ հանգստի տուն, որն ունենալու էր ճիշտ գրադարան և աշխատելու հարմարություններ՝ գրողների համար:

– Լավ կլինի, չէ՞. գան բնության մեջ նստեն, աշխատեն...

– Բնությունը, հարմարությունները լավ բան են, իհարկե, բայց արդյոք չե՞ն խանգարի իրար:

– Խանգարե՛լ: Ինչո՞ւ պիտի խանգարեն: Ամեն մեկը կնատի իր նյութը կմշակի. ընկերներն էլ դեռ կօգնեն...

– Բայց չե՞ որ գրող կա՝ սիրում է իր մտահղացումները հասունացնել մենակության մեջ, կամ՝ սովորել է գրել այնպես, ու մարդ չտեսնի իր գրելը: Իսկ օգնելը... Արդյո՞ք կօգնեն իրար...

Թումանյանը միտքս ոչ միայն հասկացավ, այլև լրացրեց.

– Ուզում ես ասել՝ գրողները տարբեր բնավորություն են ունենում, չեն ապրի մի հարկի տակ և ստեղծագործի: Տեսո՞ւ՝ անբարյացակամ են, նախանձ... Գրողների էդ հոգեբանությունը ծանոթ է ինձ: Դա, իհարկե, վատ հոգեբանություն է: Եթե կուզես՝ դա մեր խեղճ կյանքի տխուր երևույթներից է. բայց բնությունը ենպես կանի, որ էդ հոգեբանությունն էլ, նախանձն էլ, բոլոր վատ բաները կոչնչանան...

Թումանյանը զարմանալի հավատում էր բնության հրաշագործ ուժին և օրինակ էր բերում դարձյալ իրեն, թե որքան էլ վատ տրամադրություն է ունենում՝ դա իսկույն չքանում է, երբ դաշտ է գնում կամ անտառ...

– Բնության մեջ նույնիսկ ուզում ես սիրել ամեն մի արարածի...

Խոսելով այդ տան մասին՝ նրա տրամադրությունը լավացավ, և մինչև Թիֆլիս մնաց գոհունակ, լավ ապագայի երազներով տոգորված:

Բաժանվելիս խոսք առավ, որ Զատիկին անպատճառ իրենց մոտ լինեմ: Ես խոսք տվի:

Բայց խոստումս չկարողացա կատարել: Լավ իմանալով, որ, ըստ սովորության, նրա տանը շատ մարդ պիտի լինի այդ օրը, չգնացի: Սակայն, երկու օր հետո, երբ գնացի այցելության, նա ինձ ամաչեցրեց, որ տված խոսքս չէի կատարել:

– Իգիթի խոսքը մեկ կլինի,– ասաց նա կատակով:

– Խոստանում եմ այսուհետև պարտազանց չլինել,– ասացի ես:

Բայց դա եղավ, դժբախտաբար, իմ վերջին այցելությունը...

Ուղիղ երկու տարի հետո հանգավ այդ պայծառ մարդը, խոսքի ու գրույցի այդ կախարդը, տանելով իր հետ մարգարիտներ ու գոհարներ– «չգրված նյութերի մի ամբողջ ցուցակ»...

ՎԱՏԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ

ՏՈՎՏԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Առաջին անգամ ես պոետին տեսա Էջմիածնի վանքի բակում: Երկարահասակ էր, նիհար, սպիտակ մորթով և սպիտակ մազերով. ուներ լայն հակառ, ժպտուն, ոչ խորը, բայց իմաստուն աչքեր: Տագել էր ռուսական հերմակ բլուզ՝ ծոպավոր գոտկով: Խոսելիս թևերը լա՛յն-լա՛յն տարածում էր, մեծ շրջանակներ կազմելով օդում, մերթ ընդ մերթ ձեռքը դնելով դիմացինի ուսին:

Վանքի բակում հավաքվել էր տասնյակ հազարավոր գաղթականություն: Ամեն կեստում մարդ էր մեռնում, երեխաները ճչում էին, ծերերը տնքում, աղերսում, իսկ երիտասարդները՝ մաշվում: Ահա մեկի աչքը բաց է, նայում է աղերսական, մի ակնթարթ միայն և այլևս չկա: Քաղցը, Արարատյան տապը, հանապարհի սարսափը և անկարեկիր հոգնածությունը կծկել էին այդ ժողովուրդը:

Թումանյանը վազում էր կետից կետ, վրանից վրան, խմբից խումբ, մի մեռնողից դեպի ուրիշ մեռնողը:

Կարգադրում էր, հրամայում, հայհոյում, կշտամբում, ժպտում, շոյում, զայրանում:

Մեռնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ: Փոսերը, ինչքան խոր և լայն էին փորվում, չէին բավարարում մահվան օրական հունձքի համար: Մահը հնձում էր ոչ թե մանգաղով կամ գերանդիով, այլ կարծես անիմանալի նորագյուտ ինչ-որ մեքենայով:

Մահվան սև քամին անցնում էր ահավո՛ր թևերով:

Պայծառորեն հիշում եմ, որ այդ օրն անձրև եկավ: Արարատյան երկնքի վրա հանկարծ թուխ ամպեր լողացին, խտացան, սևացան, ծածկեցին կապույտը: Որոտ: Սկսվեց տեղատարափ: Առաջին կաթիլները ժպիտ

առաջացրին մինչև անգամ մեռնողների մոայլ աչքերում, բայց երբ անձրևն սկսեց հեղեղել գետինը, և տասնյակ հազարներ մնացին կավային ցեխի մեջ, թշվառությունը անեց, լեռնացավ: Ամեն տեղ լցվեց գաղթականներով, բայց հազարներ դեռևս դուրս մնացին, տեղատարափի և ոռնացող կայծակի ահեղ սպառնալիքի առաջ:

Թումանյանը վազեց, բռնի բաց արավ նոր կառուցվող հայրապետական Վեհարանը, որ մինչև այդ անձեռնմխելի էր:

Գաղթականները լցվեցին ներս:

Դա զայրացրել էր Վեհափառին (Գևորգ Ե):

Ասում էին, որ երեկոյան Վեհափառը կանչել էր Թումանյանին, հանդիմանել նրան այդ «բռնի» գործողության համար:

Թումանյանը սկզբում ժպիտով էր պատասխանել, բացատրել հայոց Տայրապետին, որ հազարներ անձրևի տակ, ցեխի մեջ են մնացել: Վեհափառը չէր կակղել: Թումանյանը պնդել էր, որ ինքը ճիշտ է վարվել: Վեհափառը նրան պատվիրել էր ուրիշ անգամ այդպիսի փորձ չանել: Թումանյանը պատասխանել էր, որ պիտի անի, եթե անհրաժեշտություն լինի: Տայոց հայրապետը կանգնել էր ուտի և գոռոզությամբ հայտարարել.

– Դուք խոսում եք Ամենայն հայոց հայրապետի հետ:

Թումանյանը նրան պատասխանել էր.

– Իսկ դուք խոսում եք ամենայն հայոց բանաստեղծի հետ:

Տեղազայում այս դեպքի մանրամասնությունը ես լսել եմ նաև Թումանյանից, նա պատմում էր խորագույն հումորով, համեմելով այդ պատմությունը յուրահատուկ բացականչություններով, բացականչություններ, որոնք առհասարակ Թումանյանի բանավոր խոսքի երանգներն էին կազմում:

Տեղանալով Էջմիածնից, ես Թումանյանին այլևս չպատահեցի, մինչև Թիֆլիսում առիթ ունեցա բարեկամանալու:

Իմ տպավորությունը նրանից եղավ խոր, թեև պետք է խոստովանեմ, այն ժամանակ ես ոչինչ չէի հասկանում Թումանյանի պոեզիայից: Այդ պոեզիայում ես ո՛չ մի գեղեցկություն, ո՛չ մի խորություն չէի գտնում: Ինձ թվում էր չափազանց պրիմիտիվ, պարզունակ:

Գեղեցկություն չէի գտնում առհասարակ արևելյան հայոց ամբողջ պոեզիայում, բացի Վահան Տերյանից: Արևելյան հայոց պոեզիան ինձ խորթ էր, անհասկանալի, գլխավորը՝ պրոզայիկ: Իմ մեջ հետագայում, դանդաղորեն, բայց խոր արմատներով զարգացավ սեր և ըմբռնում դեպի

այդ պոեզիան: Այն ժամանակ ես չէի հասկանում այն պատկերը, պատկերի այն ամբողջականությունը, որ Թումանյանն էր տալիս.–

Ու երբ մարդասպանը դուրս եկավ ձորից՝...

Ես անծանոթ էի բումանյանական պեյզաժին, անծանոթ էի այն աղամանդյա, ջինջ ակունքներին, որոնցից բխում էր նրա երգը:

Պետք է ասել, որ Կովկասում էլ շատ շատերը մեծ բանաստեղծներ չէին համարում Սիամանթոյին և Դ. Վարուժանին կամ մինչև անգամ Վահան Թեքեյանին: Այդ շատերն իմ սխալն էին գործում:

Թիֆլիսում, 1916 թվականին, ես անձնապես ծանոթացա Թումանյանին: Նրա Արտավազդ որդին, որ մթին կերպով կորավ պարսկական ձորերում², դարձավ իմ մտերիմ ընկերներից մեկը:

Թումանյանի բոլոր զավակների մեջ Արտավազդն էր (Մուշեղին երբեք չեմ տեսել) շատ նման իր հորը – արտաքին ֆորմաներով, ժպիտով, ձայնի տոնով, շարժումներով և գույներով: Նա ուներ չափազանց գրական հակում, փորձում էր պիեսներ գրել, ուներ անսահման սեր դեպի մանուկները:

Թումանյանը և Ահարոնյանը իրար չէին սիրում: Սա բխում էր ո՛չ թե անձնական հակակրթությունից, այլ գրական-գեղարվեստական ճաշակից և հասկացողությունից:

Մի օր Թումանյանը ինձ ցույց տվեց մի այցետոմս: Ահարոնյանի այցետոմսն էր: Ահարոնյանը գրում էր. «Նովհաննէս, եկա տունդ, տանը չէիր, անհունապես տխրեցի»:

– Մի ֆրազին մտիկ,– ասաց Թումանյանը և ծիծաղեց: Տեսող շարունակեց:

– Շա՛տ լավ (թւերը տարածեց լայն և բարձր), եթէ իմ՝ տանը չլինելը քեզ անհունապես (ընդգծեց վերջին բառը) տխրեցնում է, ապա եթէ մեռնեմ, ո՞նց ես տխրելու, ա՛յ մարդ, մի ֆրազին մտիկ. չէ՞ որ «անհունապեսից» դենն էլ բան չկա, անհունապե՛ս... ֆլա՛ն-ֆստա՛ն...

Մի օր ճաշում ենք Թումանյանի տանը, մեծ բազմություն կա. եպիսկոպոսից մինչև ես: Ահարոնյանն էլ այնտեղ է: Մեկն առաջարկեց խմել Ահարոնյանի մեծ որդու՝ Վարդգեսի կենսագր: (Վարդգեսը Թումանյանի ընտանիքի ամենամոտ մարդկանցից մեկն էր): Խոսք վերցրեց Թումանյանը.

– Խմում եմ Վարդգեսի կենսագր,– սկսեց նա,– Վարդգեսը, երբ նրա հերն այստեղ չէր, նրա հերն անիծած (ձեռքով ցույց տվեց Ահարոնյանին) լավ տղա էր, բայց երբ հերը եկավ, նրա հերն անիծած, էս տղան էլ փչացավ...

Թումանյանը սրամիտ էր, անգուգական պատմող: Նրա բանավոր խոսքը

թաթախված էր ամենանրբին հումորով:

Բանավոր Թումանյանը մի քանի հասակով ավելի բարձր էր, քան գրավոր Թումանյանը:

Այն, ինչ իբրև գրական ժառանգություն մեզ թողել է նա, միայն փոքրիկ մասնիկն է իր մեծ տաղանդի:

Նրա բանավոր խոսքն ավելի հարուստ էր, ավելի գույնզգույն, խոր, սրամիտ, արագաթոյհ ու հատու: Նրա տված պատասխանները թրի նման կտրում էին: Ո՛չ ոք, բացարձակապես ո՛չ ոք իր ժամանակակիցների մեջ չէր իմանում այնքան տեղին խոսել, որքան Թումանյանը:

Առհասարակ այն կարծիքը կար, որ Թումանյանը շատախոս էր:

Ճիշտ է: Նա սիրում էր նստել և ժամերով, մինչև անգամ օրերով, եթե հնար լիներ, խոսել, իսկ նրան տարիներով լսողը չէր լսի նրանից կրկնություն, տափակություն, խոսքի միջակություն և գույների դժգունություն: Նրա ֆրազն ընտիր էր, խտացած գույներով, հարուստ:

Սա շատախոսություն չէ:

Շատախոսությունն այն է, երբ խոսողը ձանձրացնում է: Իսկ Թումանյանին լսողը միշտ կարծում էր, թե քիչ է լսել:

Շատախոսության մասին նա մի օր մի օրինակ բերեց: Չեմ հիշում ում մասին՝ ասացին, որ շատ քիչ խոսող մարդ է: Դրանով ուզում էին ասել, որ իմաստուն է:

– Ճիշտ է,– ասաց Թումանյանը,– շատ ճիշտ է, այ՛ տղա, մի անգամ մենք ժամերով խոսեցինք, եդ մարդը ոչինչ չասաց, բայց ի վերջո մի «այո» ասաց, երանի չասեր. են «այո»-ն ենպիսի շատախոսություն էր, որ էլ ի՞նչ ասեմ:

Նա պատմում էր, ինչպես գրում էր, ավելացրած բանավոր խոսքի նկունությունը, շարժումները, մանր-մունր շեշտեր, որոնք գրավոր անկարելի է արտահայտել: Նրա ֆրազն ընտիր էր և պարզ, այնքան պարզ, որ կարող էր հիմարների վրա ազդեցություն չթողնել, որովհետև պարզ խոսքը ըմբռնելու համար պետք է խորը լինել:

Նրա խոսքի պարզությունը թխում էր մտածման պարզությունից:

Նա երկար խոսում էր, բայց նախադասությունները կարճ էին, կտրուկ, ձևավորված, ռեզյումե:

Խոսքն անիմաստ երկարացնելու մասին՝ նա մի օր մի քան պատմեց:

– Երկու հոգի պատահում են իրար, մեկը մյուսին հարցնում է, «Անունդ ի՞նչ է», դիմացինը՝ թե «Պո-պո-պո-պո-պո-դոս է»: Երկրորդը՝ թե «Իմ անունս էլ Պոդոս է, բայց եղբան երկար չէ»:

Թումանյանը երբեմն ինքն էլ խոսքը երկարում էր, և ասածն էլ ոչ մի իմաստ չուներ – ավելի շուտ շարժումներ և բացականչություններ էին, քան՝ խոսք: Բայց այդ տեսակի խոսքը պարզից պարզ էր – պարզապես չէր ուզում պատասխանել:

Շատ բան կարելի է բերել նրա բանավոր խոսքից:

Օրինակի համար՝ վերջերս ես լսեցի մի պատմություն, որ եթե կորած լիներ, պիտի ափսոսայինք:

Թումանյանի տիկինը, տասը երեխաների մայրը, բարեմտորեն գանգատվելիս է եղել, որ Տոլիաննեսն իսկի տուն չի գալիս:

Թումանյանը նրան պատասխանել է.

– Ո՞նց թե տուն չեմ գալիս, ա՛յ կնիկ, եթե իսկի տուն չեմ եկել, մի տա՛սն անգամ էլ չեմ եկել:

Թումանյանի սեղանի շուրջն ենք: Ներկա է և Խնկո-Ապերը:

Խնկո-Ապերն ինչ-որ մի խոսք նետեց Թումանյանին... Խնկո-Ապերը խոսքը նետեց և նստեց, գրեթե թաքնվեց:

Թումանյանը վեր կացավ:

– Երբ մեկը հրացանը քաշում է և ուզում է մի ուրիշին խփել, եթե հրացանը լիքն է, խփվողն է վախենում, իսկ եթե հրացանը դատարկ է, խփողն է վախենում: Խնկո-Ապերը հրացանն ինձ ուղղեց ու վախեցավ...

Բոլորն սկսեցին ծիծաղել: Խնկո-Ապերն այնքան քաշվեց աթոռի մեջ, որ էլ չէր երևում:

Թումանյանի սեղանի շուրջը հավաքվել էին ամերիկացիներ: Ես թարգմանում էի: Թումանյանի բանավոր խոսքը եվրոպական մի որևէ լեզվի թարգմանողը միայն կզգա նրա խոսքի նրբությունը: Ես շատ անգամ քրտնում էի, չկարողանալով գտնել համապատասխան պատկերավոր և հումորով ողողված ոճը, բայց ես օտարականներին միշտ ասում էի.

– Լավ և ուշադրությամբ մտիկ տվեք նրա հայերեն խոսքին, ես թարգմանում եմ միայն իմաստը, մնացածը (բացականչություններ, շարժումներ, ժպիտ) դուք պետք է ավելացնեք, որպեսզի ստանաք ամբողջությունը:

Վերջ ի վերջո լավագույն թարգմանությունը գորգի հակառակ կողմն է, ինչպես Սերվանտեսն է ասում:

Ամերիկացիներից մեկը, չգիտեմ ինչու, հարց տվեց Թումանյանին.

– Ի՞նչ տարբերություն եք գտնում հայերի և ամերիկացիների մեջ:

Թումանյանը պատասխանեց:

– Ամերիկացիները ծնվում են, ապրում են և մեռնում, իսկ հայերը ծնվում են, ապրում և սպանվում:

Սի օր խոսք անցավ հայ գրողի նյութական վիճակի մասին:

Պետք է ասել, որ Թումանյանը, բոլոր գրողների մեջ, ամենաշատը, ամենաեռանդուն կերպով աշխատել է հայ գրողի նյութականը բարելավելու: Թե՛ երիտասարդ և թե՛ հին գրողները կարող են վկայել այդ:

Այդ նյութի շուրջը խոսելիս՝ Թումանյանն ասաց.

– Բանը եվրոպացի գրող լինելը չէ, այլ հայ գրող լինելն է:

Այս խոսքը ես վճիտորեն հիշեցի, կարծես ինքը, մեծ պոետը ականջիս շշնջաց, երբ ես ման էի գալիս 1931 թվին Յասնայա Պոլյանայում՝ դիտելով Լև Տոլստոյի կալվածները և նրա ստեղծագործության վայրերը:

Այս խոսքը հիշեցի նաև Ամերիկայում, երբ առիթ ունեցա տեսնելու մի քանի ամերիկացի երկրորդական գրողների վիլլաները:

Հիշեցի նաև, երբ կարդում էի դ՛ Անունցիոյի ապարանքի նկարագրությունը:

Տաճախ ես հանդիպել եմ Թումանյանի տանը Անդրանիկին ու Թումանյանին միասին:

Նրանք իրար շատ էին սիրում – բարբերի, ըմբռնումների խիստ նմանություն կար երկուսի միջև: Անդրանիկը ևս անգուգական պատմող էր: Նրան լսելիս՝ պատմության, անձնավորությունների, տեղի, ժամանակի, ընդհանուր մթնոլորտի ամենաիրական, կենդանի պատկերացումն էինք ստանում:

Սի օր մի ընկերոջ հետ միասին (Ներսես Դշխոյան) մտնում ենք Թումանյանի սենյակը ողջերթ մաղթելու նրան: Թումանյանը պիտի գնար Տանքային ջրերը բժշկվելու³: Մենք ներս մտանք այն մոմենտին, երբ Անդրանիկը պատմում էր ինչ-որ կովի պատմություն: Թումանյանը կանգնած էր, մի ոտը դրած թախտի վրա, քները բարձրացրած վեր, փայլուն, արծարծուն աչքերով լսում էր:

– Թուրս քաշեցի՜..., – ասաց Անդրանիկը և կանգ առավ:

Նա ուներ այդպիսի սովորություն: Այդ պառուզան երբեք չէր դանդաղեցնում պատմությունը, այլ ընդհակառակը, ավելի խորացնում էր, կարծես կանգ էր առնում, ժամանակ էր տալիս, որ լսողը ընդգրկի պահը:

Բայց Թումանյանը չհամբերեց և սկսեց գոռալ:

– Խփի՛ր, խփի՛ր...

Մենք, որ դրսից եկել էինք և չէինք կարող տարվել պատմությամբ, հազվիվ կարողացանք զսպել մեր ծիծաղը:

Նրանք երկար ժամանակ շարունակեցին տարվել այդ պատմությամբ, մինչև ներսից եկան իմաց տալու, որ գնացքի ժամանակը գալիս է, պետք է գնալ կայարան:

Մի օր, էլի սեղանի շուրջը, Թումանյանն առաջարկեց խմել Անդրանիկի կենացը և ինքը վերցրեց առաջին խոսքը:

– Սրանից 20 տարի առաջ, – սկսեց Թումանյանը, – կար երկու նշանավոր բան – Խրիմյան Տայրիկը և իմ «Շունն ու Կատուն», քսան տարի է անցել, բայց էլի երկու նշանավոր բան կա – իմ «Շունն ու Կատուն» և Անդրանիկը, խմում եմ երկու նշանավորներից մեկի՝ Անդրանիկի կենացը:

Բոլորն էլ սկսեցին ծիծաղել: Անդրանիկն էլ ծիծաղեց:

Անդրանիկը Թումանյանին պատասխանեց.

– Կանցնեն տարիներ, ո՛չ ես կլինեմ, ո՛չ էլ Թումանյանը, բայց կլինի մի նշանավոր բան՝ «Շունն ու Կատուն», խմենք նրա կենացը:

Թումանյանն այնքան ծիծաղեց, որ ձեռքի գինին թափվեց, երկարեց, վերցրեց գինու շիշը, մի լայն տրամագծով կիսաբոլորակ գծեց օդում և լցրեց բաժակն ու դատարկեց:

Թումանյանը գինի էր խմում էպիկական հանդիսավորությամբ: Նրա համար գինու բաժակը բերանը տանելը մի արարողություն էր, սրբազան մի արարողություն: Սովորություն ուներ, որ խոսքը սկսելիս բաժակը ցած էր դնում միայն այն դեպքում, երբ երկու ձեռքերն էլ հարկավոր էին խոսքն ուժեղացնելու համար: Գինին նրա համար հոմերական մի ըմպելիք էր, դրա հետ կապված էպիկական բովանդակ պոեզիայով:

Պատմողների երեք կատեգորիա գոյություն ունի:

Առաջինը՝ պատմում է, ուրիշներին ծիծաղեցնում և ինքն էլ է ծիծաղում:

Երկրորդը՝ պատմում է, ուրիշներին ծիծաղեցնում և ինքը չի ծիծաղում:

Իսկ երրորդը՝ պատմում է, ինքը ծիծաղում է, ուրիշները չեն ծիծաղում:

Թումանյանը պատկանում էր առաջին կատեգորիային, մինչև անգամ նա պատմելուց առաջ էլ մի քիչ ժպտում էր, և այդ ժպիտից կարելի էր գուշակել պատմելիքի սրամտության չափը:

Իմ ներկայությամբ Անդրանիկը պատմեց Թումանյանին մրջյունի ու մոծակի առակի սասունցիական վարիանտը: Թումանյանը հետագայում գրի

առավ այդ վարիանտը և հրատարակեց այն Բաքվի «Գործ» ամսագրում: Որովհետև ես լսել էի, թե Անդրանիկը ինչ էր պատմել, շատ հետաքրքրական էր իմանալ, թե ինչպես էր մշակել Թումանյանը:

Կարդացի նրա մշակածը և այն ժամանակ խորապես հասկացա, թե ինչ էր ուզում ասել Թումանյանը, երբ պնդում էր՝ ժողովրդական հեքիաթը, երգը, առակը կամ որևէ ասացվածք չպետք է փչացնել: Նա մեղադրում էր շատ շատերին, որ ժողովրդական հեքիաթները մշակելիս, փչացրել են: «Գործ» ամսագրում տպված այդ առակը գրեթե Անդրանիկի պատմածն էր, բայց մեծ վարպետի կնիքով: Նա համեմել էր այդ պարզ պատմությունը մի քանի գունավոր քառերով, մի վարպետություն, որ միայն հատուկ էր Թումանյանի նման մեծ քանաստեղծին⁴:

Երկար խոսում էին այս երկուսն իրար հետ, բազմաթիվ անեկդոտներ, բարքեր, սովորություններ, ասացվածքներ, առակներ, հեքիաթներ էին իրար հաղորդում, մեկը՝ Լոռուց, մյուսը՝ Սասունից: Ի վերջո նրանք եկան այն եզրակացության, որ լոռեցիք սասունցիներն են եղել⁵: Այս ուղղությամբ Թումանյանը շատ պրպտումներ արավ, ուզում էր գրավոր հիշատակարաններ գտնել, բայց, հաջողությամբ չպսակվեցին նրա ջանքերը:

Թումանյանը գրեթե միակն էր հայ գրողների մեջ, որ ընդարձակ կապեր ուներ վրաց գրողների հետ, իսկ չէր եղել ոչ մի ուս գրող, որ այցելեր Կովկաս և նրա տանը հյուր չլիներ:

Մասնավորապես վրաց գրողների և առհասարակ վրաց մտավորականության հետ Թումանյանն ուներ սերտ կապեր և շատ բարձր էր գնահատում վրաց ժողովրդին:

Թումանյանի կապը վրաց գրողների հետ պարզվեց ամենապայծառ, ամենավառ գույներով, դեռևս մի քանի տարի առաջ, երբ վրաց գրողների պատգամավորությունը եկավ Տայաստան: Վրաց պատգամավորության՝ Տայաստան մտնելու ամբողջ ընթացքում մենք զգում էինք, որ Թումանյանը մեռած չէ, նա ապրում էր մեր մեջ, այնքան շատ խոսվեց և հիշատակվեց նա վրաց գրողների կողմից⁶:

Թումանյանը եվրոպացիների վրա մեծ տպավորություն էր թողնում, մինչև անգամ նրանց վրա, որոնք չէին իմանում, թե ով է նա:

Մի օր անցնում էի Լեւոնտովյան փողոցից ամերիկացի մի պրոֆեսորի հետ: Թումանյանը ինձ բարևեց ու ժպտաց:

– Ո՛վ է այդ մարդը,– հարցրեց ամերիկացի պրոֆեսորը,– ինչ հետաքրքրական ու համակրելի դեմք ունի:

– Մեր մեծագույն բանաստեղծն է,– պատասխանեցի:

Այդ ամերիկացին պրոֆեսոր Ռոսսն էր, Վիսքանսըն համալսարանի սոցիոլոգիայի պրոֆեսորը, որին ես լսել էի համալսարանում երկու տարի:

Տոնվեց Թումանյանի 50-ամյակը:

Այս տոնը բացառապես ժողովրդական բնույթ էր կրում, ո՛չ մի կազմակերպություն, ո՛չ մի միություն չէր դեկավարում. այն տոնվում էր տարերայնորեն, ինքնաբերաբար, ինքնաբերով:

Թիֆլիսի երաժշտական դահլիճում երիտասարդ գրողները ևս երեկույթ կազմակերպեցին նրա 50-ամյակի առթիվ:

Տիսնամյակի գրեթե բոլոր երեկույթներին ես ներկա եմ եղել: Ինձ զարմացնում էր մի հանգամանք, որ ամեն մի երեկույթի Թումանյանը կարողանում էր նոր խոսք ասել: Չարավ նա ոչ մեկ կրկնություն:

Երիտասարդ գրողների երեկույթին, որտեղ ներկա էր և Շիրվանզադեն, Թումանյանը կանգնեց առանց բեմ քարձրանալու և ասաց հետևյալը:

– Երիտասարդ գրողներ, մի օր Ղազարոսը (Աղայան) ինձ կանչել էր թե՛՝ ա՛յ տղա, բան եմ ասում և ցույց տվեց մի թուղթ, որի վրա գրված էր գրական նյութերի մի ցուցակ: Ղազարոսը թե՛՝ ա՛յ տղա, երևի ժամանակ չեմ ունենա ես բոլորը գրելու, մշակելու, քեզ տամ, ինքդ արա, ջախել ես: Ա՛յ սիրելի Ղազարոս, պատասխանեցի, եղալիսի մի ցուցակ էլ ես ունեմ, թերևս դրանից էլ երկար, քա ո՞նց անեմ: Ղազարոսը լռեց: Մենք բոլորս էլ, երիտասարդ գրողներ, ունենք այդպիսի ցուցակներ, Շիրվանզադեն, որ այստեղ նստած է, նա էլ եղալիսի ցուցակ կունենա, ես բոլոր ցուցակները ձեզ ենք հանձնում, գրեցեք⁸:

Տիսնամյակի մի ուրիշ երեկույթում նա ասաց.

– Միտք եմ անում, միտք եմ անում և չեմ կարողանում գլխի ընկնել, թե ես ի՛նչ բան է, ես ինչո՞ւ եմ տոնում Թումանյանի հիսնամյակը, ի՛նչ մեծ բան է, նոր եմ գլխի ընկնում, որ հայ ժողովրդին քեֆ է հարկավոր, բռնել է խեղճ Թումանյանի յախիգը:

Արտիստական թատրոնում ևս տոնվեց նրա հիսնամյակը⁹: Այդ երեկույթին բացառապես ներկա էին վրաց մտավորականներ և եվրոպացիներ, հատկապես անգլիացիներ: Ինձ հանձնարարվեց Թումանյանին ծանոթացնել ներկա եղող օտարականներին անգլերեն լեզվով: Ես մի կարճ հառ ասացի: Երբ կուլիսում պատահեցինք, նա ասաց.

– Չհասկացա, թե ինչ ասիր, քայց վստահ եմ, որ վատ բան չասիր:

Թումանյանը խոսեց, և ես թարգմանեցի քրտինքների մ'նջ կորած:

1916 թվին Թումանյանի նախաձեռնությամբ տոնվեց Շեքսպիրի և Սերվանտեսի մահվան 300-ամյակը¹⁰: Այդ առթիվ ես առիթ ունեցա տեսնելու Թումանյանի գրադարանը: Դա նոխ և հազվագյուտ գրադարան էր: Թե ի՛նչ պիտի լինի այդ գրադարանի ճակատագիրը, չգիտեմ, բայց կարևոր գրադարան է: Ես և Գասպար Իփեկյանը պետք է խոսեինք Շեքսպիրի մասին: Թումանյանը ինձ կանչեց և հանձնարարեց պատրաստվել, ես սկզբում վախեցա և ասացի, որ մի ամերիկացի գրող ասում է. «Խոսել Շեքսպիրի մասին, կնշանակի, մեղրամոմե ձեռքերով արևը բռնել»:

– Դատարկ բան է, – ասաց Թումանյանը, – էդ ամերիկացին դալաթ է արել:

Երբ տոնի օրը ես վերջացրի իմ ասելիքը, Թումանյանն իմ ականջին շշնջաց.

– Տեսա՞ր, որ քո ամերիկացին դալաթ է արել:

Ռուս բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովի Թիֆլիս գալը լցրել էր նրան անսահման ուրախությամբ¹¹: Դա բխում էր ոչ միայն անձնական համակրանքից դեպի Բրյուսով բանաստեղծը, այլ առհասարակ նրա անվերապահ համակրանքից դեպի ռուսաց պոեզիան:

Բրյուսովին նվիրված պատվո երեկոյին նա վերցրեց առաջին խոսքը.

– Տյուսիսից ես եկել, բարո՛վ, հազա՛ր բարով ես եկել...

Խոսեց հայերեն և այս տոնով¹²:

Ես տեսել եմ Թումանյանի արցունքը երկու անգամ, խաղաղ, դանդաղորեն գլորվող արցունքները, որ այրում են կոպերը: Ինձ այնպես էր թվում, որ ահա տապալվել է հսկան, որ ահա դարավոր կաղնին չի դիմացել ահեղ մի փոթորիկի:

Առաջին անգամ ես նրա արցունքը տեսա Մամբրե Մատենյանի դագաղի մոտ, որտեղ բազմաթիվ մարդկանց հետ կանգնած էին Թումանյանը և Դերենիկ Դեմիրճյանը¹³: Երկուսն էլ դժգունել էին: Դերենիկը կռացավ և ականջիս ասաց.

– Տովհաննեսն ու ես հերթի ենք կանգնել:

Դերենիկի հոգում այդ օրն այնպիսի մի վախ էր ընկել, որ ես ինքս վախեցա՝ նայելով նրա աչքերին:

Ապա դարձա Թումանյանին: Նա դիտում էր դագաղի վերև պլպլացող մոմը և արցունքի խոշոր կաթիլներ էին կախված նրա աչքերից: Արցունքները ջինջ էին, բայց մռայլել էին նրա աչքերի անսահման պայծառությունը:

Երբ թափորը շարժվեց, ես Թումանյանին ասացի Դերենիկի ասածը, նա

պատասխանեց.

– Դատարկ բան է...

Մատենյանի հուղարկավորությանը (շքեղ հուղարկավորություն էր) դերասան Տոլի. Աբելյանն ասաց մի խումբ հուղարկավորների, որոնք հավաքվել էին և զրուցում էին Մատենյանի մասին:

– Ես կցանկանայի մեռնել, բայց հուղարկավորության ժամանակ մի անգամ կարողանայի մեջքս շտկել, նստել դագաղիս մեջ և բոլորին մի թյո՛ւ... թքել և էլի մեռնել:

Թումանյանն ասաց ցածր ձայնով, որ Աբելյանը չլսի.

– Լավ է ասում, բայց տեղը չի:

Նա շատ էր զգացվել երիտասարդ և տաղանդավոր Մատենյանի մահվամբ:

Երկրորդ անգամ ես նրա արցունքը տեսել եմ իր որդու՝ Արտավազդի մահվան առիթով¹⁴: Երբ լուրը լսեցի, վազեցի Թումանյանի տունը:

Ոչ մի ժամանակ Թումանյանի տան ուրախ, հյուրասեր և ցնծուն պատերն այնպես չէին մոայլվել: Բոլորը լուռ լաց էին լինում: Թումանյանը նստել էր ճաշատեղանի առաջ և թափում էր դառն արցունքներ, արցունքներ, որոնք որքան լուռ թափվեն, այնքան սրտակեղեք և աղիողորմ են դառնում:

Մինչև հիմա էլ ես հիշում եմ նրա արցունքները, մեծ բանաստեղծի արցունքի վնիտ կաթիլները, այնպես վնիտ, ինչպես գարնանային ցողը և այնպես այլուղ, ինչպես արծաթի հալած կաթիլը:

Թումանյանի մայրը եկել էր Թիֆլիս (ես նրա եղբայրներին չեմ պատահել): Մայրը բարձրահասակ, կարմրավուն թշերով մի կին էր, օտարների ներկայության խոստում էր շատ ցածր ձայնով, հազիվ լսելի: Դեմքի քիչ մասն էր երևում, փաթաթում էր: Թումանյանը մորը շատ էր հարգում, ինքն էր ընկերանում նրա ճաշին, խոսում էր հետը, բազմաթիվ մարդկանց մասին հարցուփորձ անում և, երբեմն, նոր-նոր էր իմանում, որ այսինչը կամ այնինչը հին գյուղում արդեն չկար: Այդ մարդու մասին նա անպայման մի բան կպատմեր, մի փոքրիկ պատմություն, որը բնորոշում էր մարդուն, մարդն ամբողջությամբ պատկերանում էր առաջը:

Հիշում եմ, որ մայրը գյուղից հետը բերել էր ամեն բան – մեղրից սկսած: Թումանյանը ուզում էր, որ այդ բոլորից անկարգ կերպով լինի սեղանի վրա:

Թումանյանը գիտեր մի որևէ բանի լավը, գեղեցիկը և համեղը, բայց ամենաշատը նա սիրում էր առատը:

Նրա հոգին սիրում էր առատությունն ամենից ավելի:

– Լավն է, լավն է, բայց քիչ է, – ասում էր նա, – պետք է առատ լինի:

Եվ «առատ» բառը նա արտասանում էր առատությամբ, կարծես արտասանում էր ամբողջական շնչով, բերանի ամբողջ դատարկությունը լցրած:

Նա գիտեր առատությամբ ուրախանալ, առատությամբ ծիծաղել: Նրա ժպիտը և ծիծաղը համապարփակ էին, ինձ թվում էր, որ նրա ժպտին և ծիծաղին մասնակցում էր ամբողջ մարմինը: Ժպտալիս միայն շրթունքները և աչքերը չէին, որ մասնակցում էին, այլև նրա ձեռքերը: Երբ նա բարձրացնում էր հացի սպիտակությամբ ձեռքերը օդի մեջ, այդ ձեռքերը կարծես ժպտում էին:

Մեծ պոետը թախծում էր խորությամբ:

Ուրախությունը և տխրությունը հոգու թևերն են: Մեծ բանաստեղծը շարժում էր այդ թևերը մեծաթռիչ, այդ թևերի մի ծայրը դիպչում էր խորխորատի հատակը, իսկ մյուս ծայրը՝ երկնքի լայնություն մարմարին:

Թախծում էր խորը, այնպիսի թախծություն, որի մոտ կանգնելիս զգում էիր տխրության խոնավությունը, թվում էր, որ ահա կպատռվի երկինքն ու կմառվի տխուր անձրև քո հոգու վրա:

Ես այդ խոնավության մոտ կանգնել եմ, երբ Ջապել Եսայանը հաղորդում էր Թումանյանին թրքահայ մեծատաղանդ գրող Գրիգոր Չոհրապի մահվան մանրամասները: Նստած երկուսի դիմաց՝ ես զգացի հարազատ քրոջ և հարազատ եղբոր մեծ վիշտը:

Եվ Թումանյանի պոեզիան ուրախության և թախծի թևերի ուժգին բախումն է:

Երբ առատ, հոխ հաշ չեր լինում, Թումանյանն ասում էր.

– Էսօրվա հաշը համառոտ է:

Եվ Թումանյանի մոտ հաշերը, այսինքն հյուրերով լցված հաշերը բազմաթիվ էին և առատ:

Փողոցներում կրքոտ աչքերով որոնում էր որևէ ծանոթի, որ քաշի և տուն տանի հաշի: Վատ էր զգում, երբ հյուրեր չէին լինում: Եվ սիրում էր խոսել այդ հյուրերի հետ, հյուրեր, որոնք լինում էին զանազան երկրներից և ազգություններից:

Իհարկե, անպայման գրավոր Թումանյանը ետ կմնար բանավոր Թումանյանից:

Ե՞րբ գրիր, ե՞րբ աշխատեր, ե՞րբ վերամշակեր: Որտե՞ղ գտներ այն ոսկյա լուռությունը, որ անհրաժեշտ է գեղարվեստական ստեղծագործության համար: Թումանյանը հաճախ ասում էր.

– Գրել եմ միայն էն ժամանակ, երբ հիվանդ եմ եղել, և բժիշկներն արգելել են որևէ մեկի այցելությունը:

Մի օր ասաց.

– Էս «Տազարան բլբուլն» էլ վզիս չոքել է, մի երկար չեմ հիվանդանում, որ մի բան դուրս գա:

1922 թվին, երբ Ամերիկայից վերադառնում էի Պոլիս, ինձ պատմեցին, որ Թումանյանը եղել է Պոլսում¹⁵ և պատահել է հետևյալ դեպքը:

Գրական «Ատրուշան» ընկերությունը մի դասախոսություն է կազմակերպել ի պատիվ Թումանյանի: Դասախոսությունը կարդացել է Նակոբ Քյուֆեջյանը (Տ. Օշական)¹⁶: Սա մի տաղանդավոր նովելիստ էր, բայց դժբախտաբար բացարձակապես զուրկ արևելյան հայոց պոեզիայի նաշակից և ըմբռնումից:

Թրքահայ նովելիստը հանդես է գալիս Թումանյանի բանաստեղծության խստագույն քննադատությամբ (Քյուֆեջյանն այդ միևնույն անհասկացողությամբ հանդես եկավ դաշնակցական մամուլում մի ուրիշ մեծ բանաստեղծի՝ Ավ. Խսահակյանի մասին)¹⁷:

Երբ դասախոսությունը վերջանում է, Թումանյանն ասում է մի կարճ խոսք, խորագույն հեգնական ժպիտով.

– Ես կարծում էի, որ ես Պոլիսը չեմ ճանաչում, բայց բանից դուրս է գալիս, որ Պոլիսն էլ ինձ չի ճանաչում:

Թումանյանն ուներ գրական բարձր կուլտուրա: Այդ կուլտուրան հանդես էր գալիս մանավանդ նրա թարգմանությունների մեջ: Այսպես, երբ նա ձեռնարկում էր մի որևէ գրական հանճարի գործը թարգմանել, նրա թարգմանությունը մրցում էր տեքստի հետ:

Բանաստեղծ Թումանյանը ուներ նաև կենցաղի բարձր կուլտուրա, նրա խոսքը փափկանկատ էր, նրբագագ, չափված (մի մոռանաք, որ նա շատ խոսող մարդ էր, և դժվար էր այդ բոլորը կիրառել):

Չի լինի մի որևէ երիտասարդ գրող, որ դուրս գա և ասի, թե Թումանյանը ժամանակին իրեն հուսահատեցրել է, բայց ժամանակին եղել են մարդիկ, որոնք բացարձակ ասել են, թե Թումանյանից բան դուրս չի գա¹⁸:

Նա ընդունում էր երիտասարդ գրողներին անսահման գուրգուրանքով:

Թումանյանի մասին այս հուշերն իմ անձնական հուշերն են: Մեծ պոետի մասին, եթե առհասարակ գրվի, ընդգրկելով այն քոլորը, ինչ կարելի է հավաքել ուրիշներից, հատորներ կկազմի: Բայց ես կարծում եմ, որ այժմ ամեն մարդ պիտի գրի առնի իր անձնական հուշերը, նայատակ ունենալով ամբողջացնելու մեծ պոետի կենսագրությունը:

ՋԱԴԵԼ ԵՍԱՅԱՆ

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՏՈՒՇԵՐ ՏՈՎՏԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Առաջին անգամ ծանոթացա Տովհաննես Թումանյանի հետ 1915 թ. աշնան: Որոշակի չեմ հիշեր հիշտ օրը և հանգամանքները մեր ծանոթության: Այդ, անտարակույս, հետևանք է այն բանին, որ այդ ժամանակաշրջանին ես ինքս կը գտնվեի բարոյական և հոգեկան վերին աստիճանի ճնշված վիճակի մեջ: Ատով պետք է բացատրել հիշողությանս մեջ այդ բացը, քանի որ վաղուց էի ծանոթ Տովհ. Թումանյանի բանաստեղծություններուն և կը սիրեի անոնք:

Իմպերիալիստական պատերազմին զոհ գացած հայ մտավորականներու կիներու և երեխաներու խմբի մը հետ բալկանյան երկիրներեն, ու նույնպես հալածանքի ենթարկվեր էի, անցեր էի Բեսարաբիա և անկից ալ եկեր էի Թիֆլիս, դժոխային պայմաններու մեջ կատարելով այդ համփորդությունը: Ցարական ռեժիմի զինվորական և այլ պաշտոնյաները մեզ հետ վարվեր էին ինչպես պատերազմական գերիներու հետ և արդեն այդ մոտ 40 օր տևող համփորդության ընթացքին, որը կարող էինք կատարել երեք օրեն, եթե մեզ հանգիստ թողնեին, զգացեր և ճաշակեր էի ցարական ռեժիմի «քաղցրությունները»: Այդտեղ նյութական և ֆիզիկական դժվարությունները չէին, որ ազդեր էին իմ վրաս, այլ այն բարոյական մեծ հուսախաբությունը և տառապանքը, որ կրեր էի, մանավանդ տեսնելով մեր խումբի մաս կազմող կիներու և երեխաներու վիճակը, որոնց ամուսինները և հայրերը անհետացեր էին նույն այդ ցարական ռեժիմի ստեղծած արյան հորձանքի մեջ:

Մոտ երեք ամիս ենթարկված ըլլալով հոգեկան ծանր տագնապի, որու միջոցին գրեթե անտարբեր և անզգա դարձեր էի իմ շրջապատիս, անտարակույս, ընդուներ էի ուրիշ շատ մը մարդոց շարքին նաև Տովհաննես Թումանյանի հետ այցելությունը, առանց կարենալ անդրադառնալու այդ

բացառիկ մարդու անձնավորությանը:

Տեսակ մը մշուշի մեջ կը հիշեմ անոր դեմքը. մեր ծանոթության առաջին շաբաթներուն, երբ այնքան սրտագին զգացումով, այնքան խոր մարդկայնությամբ անիկա կը հետաքրքրվեր և կը զբաղեր գործնականապես՝ պատերազմի զոհերուն կյանքով և վիճակով:

Ես հասեր էի Թիֆլիս 1915թ. նոյեմբեր մեկին, բայց վերևը հիշած հանգամանքներու հետևանքով իմ գիտակցական հարաբերությունները Թումանյանի հետ սկսած կը համարեմ 1916-ի փետրվարից:

Նոր էի սթափեր իմ հոգեկան տագնապեն և դարձեր էի վերին աստիճանի դյուրագրգիռ և զգայուն: Ոչ ոք այդ շրջանին այնքան խոր հասկացողությունով իր սրտագին և հուզիչ բարեկամությունը չէր ընծայեր ինձ, որքան Նովի. Թումանյանը: Իմ առաջին տպավորությունները այդ մեծ պոետեն գլխավորապես կը կայանան այն բանին մեջ, որ կը զգայի իր պաշտպանությունը, իր հովանավորությունը և սրտակցությունը, որոնք միշտ շնորհեր է ինձ ինքնաբերաբար: Եվ անիկա այդ նույն վարմունքը ունեցած է բոլոր անոնց նկատմամբ, որ հրաշքով ազատված էին պատերազմի աղետներեն:

1916 տարվան ամբողջ ընթացքին Թիֆլիս գտնված ամիսներուս գրեթե ամեն օր տեսած եմ Նովի. Թումանյանը, գլխավորապես իր տան առանձնասենյակին մեջ, ուր կը հավաքվեին այդ ժամանակի հայտնի հայ գրողները և առհասարակ մտավորականները և ուր տեղի կ'ունենային զրույցներ զանազան այժմեական խնդիրներու, բայց մանավանդ՝ գրականության և արվեստի վերաբերմամբ:

Երբեմն ալ, երբ որևէ պատճառով ես ինքս չէի կարողանար այցելության երթալ մեծ պոետին, անիկա կը մտահոգվեր և գրեթե միշտ հետևյալ օրը այցելության կուգար ինձ: Այն ժամանակ ես կը բնակեի Վերայի կողմերը, Բալյան անունով ընտանիքի մը հետ. Բալյան ամուսինները ուսուցիչ էին Բաթում և պատերազմական պատճառներով փոխադրված էին Թիֆլիս: Այդ տանը մեջ, իմ սենյակում, Նովի. Թումանյանի հետ կ'ունենայի ավելի մտերիմ խոսակցություններ, ուր երկուքս ալ անկեղծորեն կ'արտահայտեինք մեր հուսախաբությունները, մեր վիշտը արդեն կատարված աղետի մասին և մանավանդ՝ մեր վախը գալիք օրերու համար:

Որոշապես կը հիշեմ Նովի. Թումանյանի խիստ քննադատական վերաբերմունքը դաշնակներու արկածախնդրական քաղաքականության վերաբերմամբ: Անիկա լուրջ մտահոգված էր գալիք օրերու վտանգով,

որ ըստ Թումանյանի կը ներկայանար գլխավորաբար տիրող ազգայնական կուսակցություններու կողմէն անդրկովկասյան ժողովուրդներու մեջ սերմանվող թշնամութեամբ: Ես, որ դրսէն եկած մարդ էի և դեռ ամբողջապէս չէի ազատված այն շշմեցնող տպավորություններէն, որ կրէր էի պատերազմի հետևանքով, խորապէս կը հասկնայի Նովհ. Թումանյանի մտահոգություններու բնույթը և կ'ըմբռնէի, թէ որքան հիմնավորված են անոնք: Նովհ. Թումանյանը ինձ կը բացատրէր, որ հայ, վրացի և ադրբեջանցի ազգայնական կուսակցությունները իրենց խելակորույս ընթացքով ստեղծէր են այնպիսի անել կացություն, որը կարող էր պայթել մեկ օրէն միուսը: Անիկա ոչ մեկ հույս չունէր նաև ցարական իշխանութեան վրա, ընդհակառակը, համոզված էր, որ Անդրկովկասի ժողովուրդներու մեջ ստեղծված անհաշտելիութեան գլխավոր պատճառներէն մեկը ցարական ռեժիմի հայտնի և քաքուն քաղաքականությունն էր, որուն գործիք կը դառնային երեք գլխավոր ժողովուրդներու ազգայնական կուսակցությունները: Իր կարծիքով, նույնպէս արևմտահայ ժողովրդի լայն զանգվածներու բնաջնջումը հետևանք էր նաև ցարական ռեժիմի նվաճողական քաղաքականութեան:

– Իմանո՞ւմ եք,– կ'ըսէր Նովհ. Թումանյանը ցաված և հուզված շեշտով,– Ռուսաստանը ուզում է նվաճել արևելեան վիլայեթները և սրա համար օգտագործում է հայ ժողովրդի ազգային զգացումը, խոստումներ է անում, հեռանկարներ է ցույց տալիս... բայց և շահագրգռված է այդ խոստումները չկատարել: Նրան պետք են արևելեան վիլայեթները, բայց առանց հայի:

Նովհ. Թումանյանը համոզված էր, որ մտավորականները, բայց մանավանդ գրողները, մեծ դեր ունեին կատարելու ազգամիջեան ատելությունը մեղմացնելու և նույնիսկ վերացնելու համար: Անիկա, ինչպէս եվրոպացի մի քանի առաջավոր և ազատ մտածող-գրողներ, խորապէս սոգորված էր այն մտածումով, որ գրականությունը այդ միսիան կարող է կատարել և գործնականապէս ստանձներ էր այդպիսի հաշտարար, եղբայրական շարժումի մը ղեկավարությունը: Նովհ. Թումանյանը ոչ միայն ինձ հետ անձամբ խոսած ժամանակ, այլև իր տանը առանձնասենյակին մեջ, ուրիշ գրողներու և մտավորականներու ներկայութեան կը պաշտպանէր այդ թեզը: Նախ, ըստ Թումանյանի, գրողը պետք է պահպանէր իր մտածումի ազատությունը և գործիք չի դառնար ազգայնական կուսակցություններու: Անիկա կը բողոքէր այն բանին դէմ, որ նույն երկրին, նույնիսկ նույն քաղաքին մեջ ապրող տարբեր ազգութեան պատկանող հայտնի գրողները իրար անձամբ չէին ճանչնար, իրարմէ բաժնված էին կարծես չինական

պարիսպներով: Այդ հանգամանքը, ըստ Նովի. Թումանյանի, հնարավոր կը դարձներ փոխադարձ ամեն տեսակի պրովոկացիաներ: Ինքը կապեր ուներ վրացի գրողներու հետ և մեծ կարևորություն կ'ընծայեր այդ բանին: Նաեւ ըսած է, թէ ինչպէս, երբ անձամբ կենդանի մարդու հետ կը զրուցես, ոչ միայն գործնականապէս կը տեսնես, ան ալ քեզ նման մարդ է, այլ և կը գտնես ընդհանուրին պատկանող անհամար հոգսեր, նախասիրություններ, բաղձանքներ, որոնք կը դառնան շաղկապող հանգամանքներ: «Մեկ էլ տեսնում ես, որ ոչ միայն կարող ես միասին աշխատել, այլ անհրաժեշտ է միասին աշխատել»:

Անտարակոյս, դեռ այդ ժամանակ, մեզմէ ոչ ոք չէր մտածեր, որ այդ-բանը,– զանազան ազգություններու մեջ մտավորական կենդանի կապ հաստատելը,– բավական չէ լուծելու համար այն բարդ և կոնֆուզ խնդիրները, որոնք կը կուտակվեին Անդրկովկասի մէջ: Բայց տվյալ ժամանակի և կացության մէջ Նովի. Թումանյանի այդ դիրքավորումը մեծ նշանակություն ուներ, որպէս մտավորականներու վերնաշերտին մէջ կատարված, այսպէս ըսելով, նախապատրաստական աշխատանք: Անձամբ ես կարող եմ ըսել, որ մեծապէս տպավորված եմ Նովի. Թումանյանին այդ մտածողությունից, վարակված եմ անոր տրամադրությունով, ինչ որ հետագային ինձ օգնած է ավելի վճռական քայլեր առնել՝ ավելի լայն պլանի վրա:

Իմ հատուկ կյանքի փորձառությունը, իմ անցած դժոխային կացությունները ինձ նախապատրաստած էին կոնակ դարձնել ազգայնական թշնամական տրամադրություններուն, բայց այդ միջոցին Թիֆլիսի մէջ կային հայ մտավորականներ, որոնք ոչ միայն մեծ դիմադրություն ցույց կ'ուտային Նովի. Թումանյանի հաշտարար ձգտումներուն, այլ և կը մեղադրեին զինքը՝ իբրև մեկը, որ «կը թուլացնէ կամքերը» և զանազան եղանակներով կը պայքարեին իրեն դէմ:

Ես ինքս անձամբ լսած եմ խիստ քննադատություն և ամբաստանություններ Նովի. Թումանյանի հասցեին: Խորտակելու համար պոետի զրույցներու տպավորությունները, դաշնակները գլխավորապէս, կը ներկայացնեին անիկա իբրև մեկը, որ այդ բոլորով կը հետապնդէ անձնական շահեր և այլ այս կարգի ամբաստանություններ կը ձևակերպեին իրեն դէմ, իհարկէ, թաքուն կերպով, խորհրդավոր երևույթներ առնելով, ականջի փսփսալով: Այդ նույն մարդիկը, որ այդպիսի կասկածներ կ'ուզեին հարուցանել Նովի. Թումանյանի դէմ, իրեն հետ անձամբ կը վարվեին որպէս «բարեկամներ», կը վայելեին անոր լայն հյուրասիրությունը, սեղանակից կ'ըլլային անոր

հետ, զինքը կը հրավիրեին և կը ձգտեին օգտագործել անոր համբավը և ժողովրդականությունը հասարակական գործերու մեջ: Բացի քաղաքական հակառակորդները, կային նաև «մրցակիցներ», այն միջակ կամ ոչ գրողները, որոնք չէին հաջողած լայն տեղ գրավել թե՛ գրականության և թե՛ հասարակության մեջ և որոնք կը նախանձեին Նովին. Թումանյանի վայելած վարկին և դիրքին: Այս վերջինները նույնպես թունավոր ակնարկություններ կ'ընեին, բայց և այնպես չէին մերժեի վայելելու մեծ բանաստեղծին հովանավորությունը և հյուրասիրությունը:

Բայց Նովին. Թումանյանի հրապույրը այնքան մեծ էր, որ այս բոլոր ջանքերը անգոր կը մնային: Չեմ գիտեր, թե ո՞ր աստիճան ինքը՝ Նովին. Թումանյանը, տեղյակ էր իր դեմ կատարված փորձերուն, անիկա երբեք ինձ հետ կամ իմ ներկայության չէ խոսած այդ մասին: Բայց երբեմն զինքը տեսած եմ՝ տխուր, տեսակ մը կարեկից տխրությամբ և իր ընդհանուր խոսքերեն ենթադրած եմ, որ անիկա գիտեր այդ բոլորը մանրամասնորեն և ոչ միայն չէր զիջեր ուղղակի գանգատվիլ, այլև կը մեղքնար այն մարդիկը, որ կարող էին իջնալ բարոյական այդ աստիճանի ողորմելի թշվառության:

Շատերը խոսած են և դեռևս կը խոսին Նովին. Թումանյանի լայն և ջերմ հյուրասիրության մասին, բայց թերևս ոչ ոք այնքան խոր գնահատանքով չի հիշեր Թումանյանի հյուրասիրությունը, որքան մեկը, որ Թիֆլիս կգտնվեր արտակարգ դեպքերու հետևանքով, որ ամեն ինչ կորսնցուցած էր, ըլլալով արմատախիլ իր հատուկ միջավայրեն, և որ կը ներկայանար «գաղթականի» անվառունակ կացության մեջ, ինչպես ես էի այդ միջոցին:

Ես կ'երթայի Նովին. Թումանյանի մոտ, ինչպես մարդ իր տունը կը մտնե, առանց ոևէ կասկածի և մտահոգության: Այդ այցելությունը, օրվան որ ժամուն որ ըլլար, կ'ընդունվեր Նովին. Թումանյանի կողմէ որպես մեծ ուրախություն պատճառող մեկ դեպք: Բոլոր անոնք, որ իր հյուրընկալ տանը դուռը կը զարնեին, ցանկալի հյուր էին: Անիկա երկու բազուկները բացած, ժպտուն դեմքով և մեծ գոհունակությամբ կ'ընդուներ հյուրը, անմիջապես խոսելով նորեկին հետ այնպիսի բանի վրա, որ հավասարապես հետաքրքրական էր թե՛ իրեն և թե՛ այցելուին և ներշնչելով այն զգացումը, որ այցելությունը ոչ միայն ցանկալի էր, այլև անհրաժեշտ:

Այդ ջերմ հյուրասիրությունը քաղաքավարական ձևականություն չէր Նովին. Թումանյանի կողմէ: Այդ հյուրասիրությունը անկեղծ էր և զգացված: Թումանյանը կը սիրեր մարդիկը և պահանջ ուներ մարդոց հետ անընդհատ հաղորդակցության մեջ ըլլալու: Անիկա իր միտքերը կապերը և կը զար-

գացներ ոչ միայն մտածելով, այլ մանավանդ մարդոց հետ շփման մեջ ըլլալով: Թերևս բանաստեղծի այդ բնավորությունը պատճառ եղած է, որ ան քիչ ժամանակ գտած է առանձնանալու և իր բանաստեղծական հոլացումները թուղթին հանձնելու:

Անոր կյանքը ողողված էր ուրիշներով: Օրվան ամեն ժամին, մինչև գիշերը ուշ, մարդիկ կային իր մոտ: Անիկա կը սիրեր խոսիլ և կը սիրեր լսել: Ունե գրույց անիկա կը սկսեր կցկտուր բառերով, երբեմն վանկերով, ակնարկություններով, փիլիսոփայական խորհրդածությունով մը, ինչպես եթե իր խոսակիցը կամ խոսակիցները առաջուց գիտնային, թե խնդիրը ինչի մասին է: Բայց այդ «սկզբնավորությունը» որոշ տրամադրություն կը ստեղծեր զինքը լսողներու մեջ և մանավանդ սուր հետաքրքրություն: Առօրյա կյանքի ամեն պատահարներեն և նույնիսկ սովորական դեպքերեն անիկա կը քաղեր իր գրույցի նյութը, որը կը համեմեր մեղմ հումորով և սրամտությամբ: Անիկա անգուգական էր, երբ ուզեր բնութագիր մը տալ, մեկու մը տիպը ներկայացնել: Մեկ երկու խոսքով անիկա սպառնիչ կերպով կը ներկայացներ այդ մարդը իր ամենեն հատկանշական գիծերու մեջ:

Նովհ. Թումանյանի տունը կուգային ոչ միայն ժամանակի հայտնի հայ գրողները և մտավորականները, ոչ միայն Բաքունեն, Մոսկվայեն, Պետրոգրադեն եկող հայ, ռուս կամ օտար հյուրերը, այլև ամեն տեսակի մարդիկ: Սկսնակ գրողներ, երիտասարդներ, դեռ անուն չունեցող, բայց ունե բանի ձգտող պատանիներ, «գաղթականներ» և որբեր: Անիկա ամենուն հետ կը վարվեր հայրական հոգածությամբ, մտնելով յուրաքանչյուրին կացության մեջ, ուշադրությամբ հետևելով ամեն մեկին հոգեբանական և պահանջներուն և հնարավորության պարագային իր նյութական և բարոյական աջակցությունը շռայլելով:

Նահալս կպատահեր, որ պոետին սեղանին շուրջ նստած ըլլային անհանաչ մարդիկ, ավելի քան համեստ հագնված, ծակ արմունկներով «գաղթական» ուսուցիչներ, կորած աշխարհե մը հրաշքով ազատված բեկորներ, կյանքեն և դեպքերեն մահացու կերպով վիրավորված մարդիկ, որոնք խրախույս և կազդույր կը գտնեին Նովհ. Թումանյանի մոտ:

Անիկա, այդ անփառունակ վիճակին մատնված և իրենց իսկական դիմագիծը խեղաթյուրած մարդոց մեջ կը գտներ արժանիքներ և երբ պատահեր, որ գտներ իրական արժանիք մը, քաղցրությամբ և վեհանձնությամբ մեծարանք կ'ընծայեր այդ արժանիքին: Իսկ անիկա անսահմանորեն ներողամիտ էր «հարված ստացած» մարդոց թերություն-

ներուն: Անիկա հուզմունքով և բարձր զգացումով կը խոնարհեր մարդկային տառապանքի առաջ, կարծես թե անձնական պատասխանատվություն զգալով այդ տառապանքի հանդեպ և թերությունները վերագրելով որոշ կացություններու տեղծած աննպաստ պայմաններուն:

Օր մը, գարնանային շքեղ օր մը, ես Նովհ. Թումանյանը գտա հուզմունքի բարձրագույն աստիճանի մեջ: Իր մոտ այցելության եկեր էր խարբերդցի պրոֆեսոր մը, Լյուլենյանը, և պոետին պատմեր էր իր հրաշքով փրկված կյանքին դժնի պատմությունը¹: Լյուլենյանը նախապես տեսեր էի. անիկա լռակյաց և տխուր մարդ էր, գիտեի մոտավորապես իր անցած տառապագին ճանապարհը, բայց անձամբ իր քերենն ոչ մեկ խոսք չէի լսած այդ մասին: Ինչպե՞ս էր եղել, որ անիկա Նովհ. Թումանյանի մոտ խոսեր էր, ատիկա հետևանքն էր անշուշտ այն մեծ վստահության, որ Նովհ. Թումանյանը կը ներշնչեր իր պարուրող բարությանը, մարդոց ներքին էության հետ հաղորդակցության մտնելու իր թանկագին հատկությամբ:

Օրերով և շաբաթներով Նովհ. Թումանյանը մնաց իր լսածներու տպավորության տակ: Անիկա հաճախ կը խոսեր այդ մասին և այդ անկյունեն կարծես կը տեսներ և կ'ընդգրկեր անըմբռնելի տրագեդիան, որ կատարվեր էր: Բայց անիկա տեսակ մը կազդույր կը զգար, մտածելով այն ոտնակոխ եղած և շատ շատերու կողմն անտեսված թաքուն արժանիքներու մասին, որ կարող էին պահված մնալ գրեթե բնաջնջված ժողովուրդի մը մնացորդներուն մեջ:

Արևմտահայ ժողովուրդի մասին իր ունեցած կարծիքը ընդհանրապես շատ բարձր էր: Իմ Կովկաս գալես առաջ, անիկա գացեր էր ռազմաճակատ և այցելել էր Ալաշկերտի և Տին Բայազետի թափուր գյուղերը²: Անիկա գիրք և գրականություն էր գտեր գյուղական խրճիթներու մեջ և հաճախ հիացումով և զարմանքով կը խոսեր այդ մասին: Անիկա տեսեր էր նաև Վանի գաղթականներու թշվառ վիճակը Էջմիածնի պարիսպներու առաջ, աչքովը տեսեր էր անկարեկիր անխղճությունը «Ամենայն հայոց կաթողիկոսին» և առհասարակ բարձրաստիճան կղերականության, խղերային և սովեն տասանորդվող անհար գաղթականական զանգվածներու հանդեպ:

Անոր ցատումը կը հասներ բարձրագույն կետին և անզիջող խստությամբ կը խարազաներ բոլոր անոնք, որ կը համարեր այդ թշվառ դրության պատասխանատուները:

Նովհ. Թումանյանը գլխավորաբար կը հետաքրքրվեր «գաղթականության» մեջ գտնվող գրականության նվիրված անձերով: Աչքառու

մարդ չիկար դեռ անոնց մեջ: Այդ «գրողները» առավել կամ նվազ հուսատու սկսնակներ էին կամ գրական փորձեր ըրած, կամ ձեռագիր աշխատություններով բեռնավորված մարդիկ, որոնք դեռ ոչինչ չէին հրատարակած: Բայց միայն այն հանգամանքը, որ անոնք նվիրված էին կամ կ'ուզեին նվիրվիլ գրականության, բավական էր, որ անոնք դառնային Տովհ. Թումանյանի հովանավորյալները: Անիկա գիշեր, ցորեկ կը մտածեր, թե ի՞նչ կարող էր ընել գոնե քիչ մը նյութական աջակցություն ապահովելու համար այդ մարդոց: Որքան որ կը հիշեմ, իր նախաձեռնությամբ դիմում կատարել տվել էր Միքայել Բաքաջանյանի միջոցով Պետրոգրադում և որոշ գումար ձեռք բերված էր բաշխելու համար գաղթական գրողներուն: Այդ գումարը դրված էր Տովհ. Թումանյանի տրամադրության տակ և բաշխումը պետք էր կատարվեր իր հայեցողության համեմատ:

Տովհ. Թումանյանը թե ուրախ էր, որ այդ գումարը ստացվեցավ և թե մտատանջ էր բաշխումի մասին: Անիկա ինձ դիմեց և խնդրեց իմ աջակցությունը, որ սիրահոժար խոստացա: Միասին խորհրդակցելով, եկանք այն եզրակացության, որ լավագույն եղանակը այդ գրողները հրավիրելն է ժողովի մը, որու միջոցին իրենց իսկ հավանությամբ կ'որոշվի, թե յուրաքանչյուրը ի՞նչ պետք է ստանա այդ գումարեն: Թումանյանը համաձայն էր այս կարգադրության, բայց չէր դադարեր մտատանջ ըլլալէ: Ես դեռ այդ պահուն չէի կրնար ըմբռնել, թե ուրկէ կը բխեր Թումանյանի մտատանջությունը: Այդ գրողներու մեջ դեռ ոչ մեկ հայտնի, նույնիսկ պարզապէս ծանոթ անուն չի կար. կմտածեի, որ անոնց թիվը առավելապէս տասնհինգ կամ քսան էր: Փողը կար, ժողով կ'ընեինք շահագրգռվողներուն հետ և կ'որոշեինք ըստ արժանվույն. կամ պարզապէս յուրաքանչյուրին հատկացնել իրեն ինկած բաժինը:

Ժողովը նշանակվեցավ Տովհ. Թումանյանի տանը: Որոշված ժամին գացի այնտեղ: Ճաշասրահին մեջ խոնված էին 200-ի չափ մարդիկ և դեռ ուրիշներ կ'ուգային անընդհատ: Այդ բազմության առաջ ես շշմած մնացի:

Սեղանը դրված էր, առատ ուտելիք կար այնտեղ, ոմանք սեղմված նըստած էին սեղանի շուրջը, բայց շատերը ոտքի կանգնած էին: Միայն սեղանի գլուխը բաց էր, որ Թումանյանը և ես նստեցանք:

– Այս բոլորը գրողներ են, – հարցուցի Թումանյանին:

– Այո՛, երևակայեցե՛ք, – ասավ անիկա քիչ մը ընկնված այդ բազմութենէն:

Անիկա հետո ինձ բացատրեց, որ մեկ-մեկ կամ փոքր խմբերով տեսնելով այդ գրողները, գլխի չէր եկեր, որ անոնց ընդհանուր թիվը այդքան մեծ կ'ըլլա:

Ինձ նախագահ ընտրեցին, ոտքի ելա խոսելու համար:

– Ես չէի մտածեր, – ըսի, սկսելով, – որ այսչափ մեծ թվով գրչակիցներ ունիմ Թիֆլիսի մեջ:

Շուրկ և դժգոհություն առաջ եկավ ներկաներուն մեջ: Տեսա, որ Նովհ. Թումանյանը մտահոգ է, որ այդ գրողները կը վիրավորվին իմ խոսքերես: Անմիջապես շեշտս փոխեցի և լրջությամբ խոսեցա ստացված գումարին նպատակի մասին և առաջարկեցի հանձնախումբ մը կազմել իրենցմե, որ գրողներու ցանկը պատրաստե և ներկայացնե Նովհ. Թումանյանին:

Հանձնախումբը կազմվեցավ և անվերջ վեճերու տեղիք տվավ: Թումանյանը մատնվեցավ բավականին անախորժ դրության: Անվերջ կ'ուգային իր մոտ բողոքելու հանձնախումբի անարդարություններու մասին: Թումանյանը կշանար ամեն մեկ դիմողին գոհացում տալ, կը խոստանար նոր գումարներ ձեռք բերել և երբեմն ալ կը հաջողեր, բայց պահանջը անսպառ էր: Ես խորհուրդ տվի իրեն, եղած գումարը անխտրաբար բաժնել ըստ թվի բոլոր գրողներուն և վերջ դնել այդ խնդրին, որ այնքան իզուր կը գրավեր Թումանյանի թանկագին ժամանակը: Բայց անիկա ինձ խոստացավ, որ այդ միջոցն ալ չէր լուծեր խնդիրը: Ամեն օր կը հայտնվեին նոր գրողներ, ամեն կողմերե, ուր «գաղթականներ» կային, գրողներու ստվար խումբեր երևան կ'ուգային, գրողներու լեգեոն մը կազմվեր էր: Խնդիրը այն էր, որ դիմում ընողները խաբեբաներ չէին, այլ իսկապես իրենք իրենց գրող համարող մարդիկ, որոնք արդեն իրենց դիմումները կ'ընեին՝ գրական փորձերը ղըրկելով կամ ներկայացնելով:

Գրողներու այս հարանուն առատությունը երբեմն ժպտուն հեզմանք կը ներշնչեր Թումանյանին, բայց ավելի հաճախ հիացում: Այդ բոլորը կապացուցաներ իրեն, որ գոնե հասկցող ընթերցողներու և անսխալ շարադրողներու թիվը անհամեմատ ավելի բարձր էր արևմտահայերու մեջ, քան թե, օրինակի համար, Արարատյան դաշտի գյուղացիներու մեջ, և ատկից ջախջախիչ եզրակացություններ կը հաներ ցարական ռեժիմի նկատմամբ:

Հաճախ ինձ խոսեր է այդ մասին: Նովհ. Թումանյանը կմտածեր, որ երբ անգամ մը վերջ գտնե պատերազմը, և մնացողները մտնեն քնականոն կյանքի մեջ, պետք է վերաքննության ենթարկել այդ բոլոր խնդիրները:

Մի կողմից, կ'ըսեր ան, տեսնում ես նույն ցեղից և ազգից բարձրագույն կուլտուրական ընդունակություններով օժտված մի ժողովուրդ, մյուս կողմից այդ նույն ժողովրդի մի ուրիշ մասը, խրված դարավոր կեղտի և հետամնացության մեջ: Ախր այս երևույթը իր պատճառները ունի, պետք է

որոնել այդ պատճառները և վերացնել:

Միևնույն ժամանակ Նովին. Թումանյանը շատ եռանդուն կերպով կ'աշխատեր կազմակերպելու ընկերություն մը, որուն անունը Տայկազյան ընկերություն անունը տվալ, և ուրտուն նպատակը պետք էր ըլլար նյութապես ապահովել գոնէ տասնյակ մը գրողներ և գիտնականներ, որոնք իրենց հրապարակ հանած երկերով ապացուցած են իրենց ստեղծագործական հատկությունները: Անիկա պատրաստ էր բոլորովին անաչառ կերպով այդ տասը ապագա «բախտավոր» գրողներու անունները: Այդ ցանկը բազմաթիվ փոփոխություններ կրեց, բայց առաջին օրէն արևմտահայ գրողներէն կային Երվանդ Օտյանի և իմ անունները, որոնք անփոփոխ մնացին: Նովին. Թումանյանը կը մտածէր, որ մեծահարուստ բուրժուաները պետք է հայ-բայթէն սկզբնական ֆոնդը: Անիկա կը նախատեսէր վեց միլիոն ռուբլու նախնական հիմնադրամ, որու եկամուտներով, հավասար չափով բաժնված, պետք էր ապահովելին այդ տասնյակ մը անվանի գրողները: Անիկա այդ մասին խոսեր էր կարգ մը հարուստներու և տարտամ խոստումներ ստացած էր: Տաճախ ինձ հետ կը խոսեր այդ մասին և վերին աստիճանի լավատես էր արդյունքի նկատմամբ: Այդ մասին եռանդով կը խոսեր նաև իր առանձնասենյակին մեջ ուրիշ գրողներու և անվերջ ծրագիրներ կը կազմէր: Չի մոռնամ ըսելու, որ այդ տասնյակի ցանկէն մեջ մտցուցած էր այնպիսի արևելահայ գրողներու անուններ, որոնք թշնամաբար կը վերաբերվէին իրեն հետ և նույնիսկ գժտված էին: Նովին. Թումանյանի նպատակներէն մեկն ալ այն էր, որ այդ տասնյակ մը գրողները պիտի կազմէին տեսակ մը ակադեմիա, իրենց վրա պիտի վերցնէին հայ գրականության լեզվական և այլ խնդիրները լուծել, բայց իրեն համար ամենակարևորը այն էր, որ տաղանդավոր գրողները այլևս զերծ ըլլալով նյութական դժվարություններէ, հպարտությամբ և անկաշկանդ պիտի նվիրվէին ստեղծագործական աշխատանքի:

Առաջին օրէն ես թերահավատ էի այդ ընկերության երբևիցէ իրագործման մասին, բայց ոչ մեկ անգամ չեմ հայտնած իմ թերահավատությունը, խնայելով Թումանյանի անսահման լավատեսության: Ինչպէս անիրակա՞նալի երագի մասին, կը խոսակցեի իրեն հետ այդ նյութին վրա, ներկա կ'ըլլայի բոլոր ժողովներուն, առանց առարկության կը լսեի իր հետագա ծրագիրներու մասին, բայց չէի հավատար, որ այդ բոլորը կ'իրականանան:

Իմ թերահավատությունը կը բխեր գլխավորաբար այն բանէն, որ Կ. Պոլիս ապրած ըլլալով մանրբուրժուական միջավայրի մեջ, ուր ինձ նման մտավորականները ոչ մեկ տեսակ աջակցություն չէին գտած հարուստներէ

և միտքերն ուն ալ չէր անցներ ակնկալել այդպիսի աջակցություն, ստացած էին անկախության և անհատական հպարտության այնպիսի անտեղիտալի զգացում, որ չէր կարելի հաշտեցնել իր շահերով և ձգտումներով մեզի համար օտար դասակարգի մը նյութական աջակցությունը: Կը շեշտեմ օտար բառին վրա, որովհետև դեմոկրատական և մեծ մասամբ արհեստավորական շերտերէ դուրս եկած արևմտահայ մտավորականները զգացողությունը չունեին, ընդհանրապէս, դասակարգային թշնամության, գոնէ այդ չէր ձևակերպված մեզ համար (դեռ այդ նախապատերազմյան շրջանին), բայց և ուէ կապ և առնչություն չունեինք ուղղակի և անձնական կերպով Կ. Պոլսո առևտրական և սեղանավորական հարուստ բուրժուազիայի հետ: Երբ գրական աշխատանքը մեզ չէր հայթայթեր բավականին նյութական միջոցներ, ամենահամեստ պայմաններով ապրելու համար, կը դիմեինք կողմնակի աշխատանքներու, ուսուցչության, խմբագրական գործերու և այլն: Մեզմէ ոմանք այդ բացը լրացնելու համար դասագիրքեր կը պատրաստեին: Ահա թէ ինչու, Անդրկովկաս գալով, մեծ զարմացումով տեսա, թէ արևելահայ գրողներէն ոմանք հարուստ բուրժուաներու նյութական աջակցությունը վայելած էին և կը վայելէին:

Շուտով անդրադարձա, որ Տովհ. Թումանյանի գլխավոր դրդիչն էր՝ գրողի արժանապատվությունը փրկել այն վիրավորանքներէն, որ անհատական աջակցությունը կ'ունենա իբրև հետևանք: Անիկա խորապէս հպարտ մարդ էր, գիտակից իր արժանիքներուն և գրողի պատասխանատու դերին: Անիկա չէր հանդուրժեր, որ ուէ հարուստ բուրժուա իրեն հետ վարվեր անփափկանկատությամբ, և այդպիսի բան չէր պատահեր արդէն: Բայց անիկա իբրև անձնական վիրավորանք կ'ընդուներ, երբ հայտնի գրողներէն մեկն ու մեկը կ'ենթարկվեր նախատինքի կամ կը դիմեր բժնանքի ու շողոքորթության՝ նյութական աջակցություն ապահովելու համար:

Տովհ. Թումանյանը կը կարծեր, ուրեմն, որ հաստատելով հատուկ գրական ֆոնդ, գրողները ոչ միայն նյութապէս ապահովված կ'ըլլային անձնական դիմումներ ընելու անհրաժեշտութենէն: Անիկա այնքան լավատես էր իրերու և մարդոց նկատմամբ, որ անկեղծորէն կը հավատար, թէ շարք մը գրողներու մեծապատիվ մուրացկանության այդ արմատացած ունակությունները վերջ պիտի գտնեին, եթէ բարեհարմար առիթներ ներկայանային:

Այդ Նայկազյան ընկերությունը մնաց երազի վիճակի մէջ: 1921-ին, երբ Տովհ. Թումանյանը Երվանդ Թադևոսյանի հետ Կ. Պոլիս եկած էր Նայաստանի օգնության կոմիտեի գծով³, Փարիզ, ինձ ուղղեց ընդարձակ

նամակ մը, որուն մեջ կը հայտնէր, թէ այժմ խորհրդային իշխանությունը ինքը կը ստանձներ գրողներու և արվեստագետներու պաշտպանությունը և կ'ապահովեր որակյալ գրողներու նյութական վիճակը: Նովի. Թումանյանի երազը իրագործված էր ոչ թէ հարուստ բուրժուազիայի, այլ պրոլետարական իշխանության միջոցով: Նովի. Թումանյանը խանդավառ տողերով կը շեշտեր այս կետը և ինձ կը հորդորեր վերադանալ Խորհրդային Նայաստան: Անիկա բարեխղճորեն կը ներկայացներ այն ժամանակվա Նայաստանի դժվար պայմանները, բայց և կը հայտնէր այն հավատքը, թէ շուտով ամեն ինչ կը կարգավորվի և թէ այն բարոյական բավականությունը, որ մարդս ունի հարազատ միջավայրի մեջ աշխատելով, կը գերազանցե մյուս առավելությունները:

Այդ նամակը չէ հանձնած եմ ամերիկյան թանգարանի մը, որ ձեռնարկեր էր հայ հայտնի անձնավորություններու ձեռագիրներու կոլեկցիա մը կազմել:

Ընդօրինակությունը կմնա Փարիզ իմ անձնական թուղթերուս մեջ⁴:

Ամենուն հարմար հայտնի է, որ Նովի. Թումանյանը կ'ապրեր եթէ ոչ ճոխ, գոնե լայն կյանքով: Անոր սեղանը միշտ բաց էր հյուրերու առաջ. անոր հետ սեղանակից կ'ըլլային ոչ միայն գրողներ, արվեստագետներ, այլև բուրժուաներ և «գաղթականներ»: Անիկա կը հրավիրեր ամենքը և պատահաբար այցելության եկող մեկը կը պահեր ճաշի, պնդելով, ըսելով, թէ դեռ շատ բան ունի ըսելիք: Ենթադրենք, թէ գացեր եք պահ մը զինքը տեսնելու: Անիկա ոչ միայն եկողը կ'ընդուներ եռանդով և ուրախությամբ, այլև կը սկսեր այն համով-հոտով զրույցներեն մեկը, որու միջոցին ժամերը կը սահեին աննկատելի կերպով: Երբ, վերջապես, սթափված ոտքի ելլեիք, Նովի. Թումանյանը կը զարմանար. «Դեռ նոր սկսել ենք խոսել, բան ունիմ ասելիք...» և այլն, և հաճախ, այցելությունը կը վերջանար կես գիշերը անց, որու միջոցին, իհարկե, ուրիշ հյուրեր ալ կ'ուգային:

Բայց այդ լայնությունը առերևույթ էր: Նովի. Թումանյանը հաճախ կը մատնվեր նյութական դժվարություններու: Անոր սիրտը հարուստ էր, բայց քսակը՝ հաճախ դատարկ: 1916 թ. վերջերում, երբ արդեն բավական մտերմացած էինք, անիկա ինձ կը խոսեր իր նյութական անհաղթելի դժվարությունների մասին: Պարտքեր ուներ, տրեւտներ՝ ստորագրեր էր բանկերու վրա, որոնց ժամկետները վրա կը հասնեին աղետի մը պես:

Անիկա ուրիշ պարտքեր կընէր, ուրիշ տրեւտներ կը ստորագրեր նախորդ

⁴Մուրհակ

ստորագրածը փրկելու համար: Երբեմն օրերով և շաբաթներով կը զբաղեր այդ հոգեմաշ գործերով և ճիշտ այդ օրերուն կը մտածեր, որ եթե այդ հոգերեն ազատ ըլլար, կը նստեր և կը ստեղծագործեր: Այդ հանգամանքը ալ ավելի կը թունավորեր իր տրամադրությունը: Ես զինքը տեսած եմ բանկային դրամարկղներու պատուհանի առաջ կամ դիրեկտորի առանձնասենյակին մեջ, բանակցություններու ընթացքին: Այդ լավատես և շեն սրտով մարդու տխրությունը սրտակեղեք էր: Մարդ կ'ուզեր ունէ արտակարգ արարքով վերջ դնել այդ կացության, բայց ներկայացած դժվարությունները անհաղթելի էին իր սրտակից բարեկամներու համար: Իսկ երբ հաջողեր ունէ եղանակով մը ոչ թե լուծել, այլ հետաձգել իր խնճված «ֆինանսական» գործերու լուծումը, արևը կրկին կը ծագեր իրեն համար: Նոր ծախքեր, նոր պարտքեր ալ ավելի կը դժվարացնէին իր նյութական դրությունը, բայց այդ բոլորը իր հոգը չէր, կը բավեր, որ սեղանը շեն ըլլար, և ինքը նստած ըլլար այդ սեղանի զլուխը բազմաթիվ բարեկամներու և հյուրերու հետ:

Անիկա բազմանդամ ընտանիքի տեր էր, և անոր կիներ, տիկին Թումանյանը, զարմանալի համբերությամբ և սիրալիրությամբ ընդառաջ կ'երթար իր ամուսնույն ցանկություններուն: Տանը մեջ աղախին և ծառայող չի կար: Կինը և աղջիկները կը ստանձնէին բոլոր տնային բոլոր գործերը և անվերջ հյուրերու սպասարկելու անսպառ գործը: Եվ ամենքն ալ տանը մեջ մինչև ամենեն փոքրերը ժպտուն էին և սիրալիր հայրիկին հյուրերու հետ: Այցելուներեն ոմանք կ'երթային տիկնոջը մոտ, պատշգամբ կամ նույնիսկ խոհանոցը, ոմանք Նվարդի մոտ, որ այդ շրջանին ինձ մելամաղձոտ կը թվեր և կ'առանձնանար իր սենյակը, և ոմանք խաղ կ'ընէին փոքրերու հետ: Ծիծաղը և ուրախ կանչերը կը բարձրանային պատշգամբեն, հարակից սենյակներեն... Ինչքա՛ն հյուրընկալ և քաղցր էր Նովհ. Թումանյանի տունը այդ օրերուն:

Եվ ոչ ոք կ'անդրադառնար, որ այդ բոլորը գոյություն ունէր մեծ պոետի զոհողություններու զինով: Անիկա իր նյութական միջոցները և ժամանակը կը շռայլեր ուրիշներուն հանույք սպտնառելու և այդ հանույքով երջանկանալու համար: Անիկա կը ճառագայթեր իր շուրջ բոլորը իր անձին արտակարգ հմայքով և իր տրամադրած բոլոր միջոցներու շռայլ շնորհումով, երբեք չմտածելով իր մասին, իր հանգիստին և իր անմիջական շրջապատին, ապագայի մասին:

Անիկա հանգիստ և նյութական ապահովություն, ինչպես և իր բարձր արժանիքներու համապատասխան փառք գտավ խորհրդային իշխա-

նության օրով, և միայն խոր կսկիծով կարող ենք անդրադառնալ, որ այդ երկար չի տևեց. քանի որ բանաստեղծին մաշված օրգանիզմը և անողորհ հիվանդությունը, որը անխնամ մնացած էր իր անփութության հետևանքով, զինքը հասցուցին վաղաժամ մահվան...

1916 թ. ապրիլ ամսուն ես գնացի Բաքու, ուր հրավիրված էի Գրասերներու ընկերության կողմե դասախոսություններ ընելու արևմտահայ հայտնի և անհետացած գրողներու մասին⁵: Նախքան Բաքու երթալը հրապարակային դասախոսություն մը ըրի Թիֆլիսի մեջ, որուն նախագահեց Նովի. Թումանյանը⁶: Միշտ մեծ հուզումով կը հիշեմ այն սրտառու Վերաբերումը, որ արևմտահայ մեծ պոետը ցույց տվավ ամբողջ ժողովրդի մը տրագեդիայի նկատմամբ: Կը կարծվի, թե այդ բնական էր: Խնդիրը այն էր, որ նախահեղափոխական Անդրկովկասի մեջ, մենք՝ վերապրողներս, ամեն օր ենթակա էինք քար անտարբերության և անսրտության, մասնավորապես այն խմբակցություններու և դասակարգի կողմե, որոնք պատասխանատվության մեծ բաժին ունեին այդ տրագեդիայի մեջ: Ես անձամբ բացառիկ կացության մեջ էի, բայց ամեն օր, ամեն ժամ կը լսեի և կը տեսնեի այդ վերաբերմունքի արդյունքները: Անհանդուրժելի էին ոմանց հավակնությունները, ոմանց վայրենի ախորժակները: Այն բոլորը, որ կը տիրապետեր այդ ժամանակի Թիֆլիսի մեջ, - ցարական բանակի մեծ ու փոքր սպաներու աներևակայելի գողոցությունը, խմբապետների արյունոտ բրտությունները, դաշնակ պաշտոնական շրջանակներու մերկապարանոց խաբեբայությունները, քծանքը դեպի ցարական իշխանությունը, բուրժուական շրջանակներու նյութական հարստությունով հղիացած, բայց ողորմելի մտավոր և հոգեկան աղքատությունը, միջին դասերու զգվելի քաղքենիությունը, սկանդալները և այլն անշնչելի մթնոլորտ ստեղծեր էին, որու մեջ կը գտնեինք անձ մը, քաղցր և զգայուն մարդ մը, որ կը հասկնար և սրտակից կարեկցությամբ կ'անդրադառնար այն բոլոր տառապանքներուն, որոնց բովով անցեր էինք:

Դասախոսութենեն հետո խումբ մը մարդոց հետ գացինք ակումբ ընթերլու: Նովի անհետ Թումանյանը կը գտնվեր իմ ներկայացուցած դրություններու տպավորության տակ: Անիկա թախծալի աչքերով կը նայեր ինձ, և պետք է ըսել, թե երեկոն անցավ տխրության մեջ: Անիկա ինձ ընկերացավ մինչև իմ տունս, զրեթե անխոս, բայց ես սփոփած էի այն զգացումով, որ կը գտնվիմ սրտակից և անկեղծ քարեկամի հետ:

Երկու-երեք օր հետո, իր առանձնասենյակի մեջ անիմաստ վեճ մը ծագեցավ. ներկա գրողներեն մեկը հայտարարեց, որ արևմտահայ գրողները

հայ չեն, որ անոնք օտար են և դուրս հայ գրականության շավիղեն, և հետևաբար բացարձակապես անտարբեր է, թե ի՞նչ արդյունքներու հասած են իրենց ստեղծագործություններու մեջ:

Ուղղակի խոցված այդ դիտումնավոր հայտարարութենեն՝ խստությամբ պատասխանեցի: Նուգմունքը կը բարձրանար հետզհետե իմ մեջ բուռն թափով. զգացի, որ արցունքը պիտի ժայթքե աչքերես և զայրացած էի իմ ջղային դյուրագրգռության դեմ: Նովհ. Թումանյանը զգաց իմ հոգեկան տագնապը և օգնության հասավ ինձ: Բարձր տրամադրությամբ և մի առ մի թվելով ու բնորոշ կերպով գնահատելով, անիկա խոսեցավ այն բանաստեղծներու և արձակագիրներու մասին, որոնք զոհ գացեր էին իմպերիալիստական պատերազմին: Պատմեց անոնց դժվար կյանքը և եղերական մահը և այդ տրագիկական կացությունը բաղդատության դրավ այն ճղճիմ շահերու հետապնդման և անհիմն փառասիրություններու հետ, որոնցմով կը տառապեին թիֆլիսաբնակ կարգ մը մտավորականներ: Առանձնասենյակին մեջ ներկա եղողները անշշուկ կը լսեին, և ես երբեմն ակնարկ մը կնետեի այդ միջադեպին առիթ տվողին, որ կնոռոտած դեմքով և խոժոռած հոնքերով կը հետևեր բանաստեղծի խոսքերուն:

Տեսնյալ օրը նախկին Գոլովինսկիի վրա հանդիպեցա Թումանյանին: Անիկա ինձ մոտեցավ փութկոտությամբ, և սկսանք միասին բարձրանալ. ո՛չ ես, ո՛չ ինքը ունե ակնարկություն չըրինք նախորդ իրիկվան դեպքին, բայց ես, կը զգայի, որ Թումանյանը բացառիկ քնքշությամբ կը վերաբերվեր ինձ հետ, ինչպես եթե հիվանդ ըլլայի և խնամքի կարոտ: Մենք կը խոսեինք ռուսահայի և թրքահայի անիմաստ խտրության մասին, որի անտարակույս ծագում առած էր դաշնակ օջախներու մեջ. ես այդ մոտեն գիտեի, և Թումանյանը կը պարզեր իր եղբայրական վերաբերմունքը ոչ միայն հայ ժողովրդի մեկ հատվածի, այլ առհասարակ բոլոր ժողովուրդներու և ազգություններու նկատմամբ, որոնց հետ կը կենակցինք նույն աշխարհագրական վայրին մեջ: Թումանյանի մարդկայնական զգացողությունը չէր կարող հանդուրժել այդ խտրությունը, և անիկա երկայն բազուկները տարածելով, կարծես կը գրկեր բոլոր տառապող ժողովուրդները իր բաբախուն և տաք սրտին վրա:

Պահ մը կանգ էինք առեր ծաղկավաճառի մը ցուցափեղկին առաջ: Երկարավուն կողովի մը մեջ տեսա կապույտ հակինթներ: Անխոհեմություն ունեցա ըսելու, թե կը սիրեմ այդ ծաղիկները:

Տեսնյալ առավոտ կանույս Նովհ. Թումանյանը եկավ ինձ այցելության կապույտ հակիթներով լի կողով մը գրկած:

Ջերմ շնորհակալություն հայտնեցի և ըսի, թե որչափ զգացված եմ իր ուշադրութենեն:

Ի՛նչ եղավ իմ զարմացումը, երբ հաջորդ առավոտուն Տովհ. Թումանյանը եկավ նմանօրինակ կողով մը գրկած:

Խնդիրը ան էր, որ այդ ծաղիկները ինձ բերելու դիտավորությունը ունենալով բոլորովին մոռցեր էր, որ այդ կատարեր էր արդեն: Գոնե ինձ պնդեց, թե մոռցեր էր և համոզվեցավ այն ժամանակ, երբ նախորդ օրվան բերած կողովը տեսավ սեղանի մը վրա: Անիկա ծիծաղեցավ իր մտացիրության վրա և ինձ բացատրեց, որ այդպիսի բաներ հաճախ կը պատահին իրեն, երբ ունե տիրական զգացում մը գրաված է իր միտքը:

Ես գացի Բաքու, հետո Մոսկվա և Պետրոգրադ, ուրկե վերադարձա հիվանդ վիճակի մեջ: Յրտառության մը հետևանքով թոքերուս մեջ արթնացեր էր վաղեմի հիվանդությունս և ինձ մատներ էր գրեթե անզորության: Այդ ինձ համար բախտորոշ օրերուն Տովհ. Թումանյանը ինձ հետ վարվեցավ հարազատ եղբոր հոգածությամբ: Ինքը անձամբ բժիշկ բերավ, հակառակ որ ես բժիշկ ունեի, և հսկեց, որ կես առ կես կատարվին պատվերները: Ինքը ամառվան ամիսները պիտի անցներ Բորժոմ, ինձ հետ պայմանավորվեցավ, որ այնտեղ հասնելե հետո սենյակ մը կվարձե ինձ համար և ինձ կը հեռագրե: Այդ բոլոր տաղտկալի գործերը անիկա կատարեր էր և ինձ հեռագրեց: Բայց ես արդեն գացեր էի Կոջոր բժշկի պատվերով և հեռագրեցի Թումանյանին, ինչպես և երկարորեն գրեցի այն պատճառները, որ ինձ կը հարկադրեին հրաժարվելու Բորժոմ երթալու և իր ընկերակցության մեջ անցնելու ամառվան ամիսները: Անիկա ինձ պատասխանեց, և այդ նամակն է, որ հանձնեցի Նվարդ Թումանյանին հրատարակության համար⁷:

1917-ի ամառը անցուցինք երկուսս ալ Պյատիգորսկ: Ամեն օր իրար կը հանդիպեինք և հաճախ միասին պտույտներ կ'ընեինք զրուցելով: Այդ նույն Պյատիգորսկի մեջ ինձ պատահեցավ զարմանալի դեպք մը, որուն ներկա եղավ Տովհ. Թումանյանը:

Մեծահարուստ բուրժուա մը, որուն ծանոթացած էի նախապես, չեմ գիտեր ինչ պատճառով հարկադրվեր էր կանգ առնել Մոսկվայեն Բաքու գացած ժամանակ: Չանձրանալով մենակութենեն, տեղեկացեր էր, թե արդյոք ծանոթ մարդիկ կա՞ն այդ ամառանոցային քաղաքին մեջ: Իմ անունս և հասցես տվեր էին: Այդ մարդը իր ծառան դրկեց ինձ հայտնելու համար, թե այցելության պիտի գա: Ծառան միևնույն ատեն հայտնեց, թե իր տերը թող փող տվեր և պատվիրեր էր, որպեսզի զանազան ուտելիքներ գնե թեյի

համար: Ես կտրականապես մերժեցի և ըսի, թե եթե այդ պարոնը կ'ուզե ինձ մոտ այցելության գալ, պետք է բավականանա իմ սեղանով: Մինչ այդ՝ լուր դրկեցի նաև Նովհ. Թումանյանին, որուն ծանոթ էր հիշյալ բուրժուան: Երբ այդ մարդը եկավ, քիչ մը երկուքիս հետ խոսելէ հետո հետաքրքրվեցավ, թե ուրիշ ո՞վ կար Պյատիգորսկ. Նովհ. Թումանյանը թվեց բաքուցի մեկ քանի հարուստ ընտանիքներ. մարդը սկսեց ամիսոսալ, որ այդ մասին չէր գիտեր:

– Իմանո՞ւմ եք, – կ'ըսեր ան, – սիրտս նեղվում էր, չէի գիտեր ինչպես անցկացնիմ օրս... որ իմանայի՜ մարդիկ կան այստեղ...

Նովհ. Թումանյանը հեզնական ակնարկ մը փոխանակեց ինձ հետ:

Մարդը հասկացավ, որ հիմարություն մը ըսավ և ինձ դառնալով, ավելցուց.

– Զվիրավորվեք իմ խոսքերից, տիկի՛ն, ես չուզեցի ասել...

Անմիջապես զինքը ընդհատեցի.

– Դուք ինձ չեք կարող վիրավորել, – ըսի մարդուն, – ես ձեր այցելությանն ավելի կարևորություն չեմ տար, քան թե ան կ'արժե...

Պետք էր տեսնել Նովհ. Թումանյանի հրեմանքը իմ այս խոսքերուս համար: Ալ անկե ետքը ամեն անգամ, որ ինձ կը տեսներ, կը հիշեր, ուրիշներու կը պատմեր և եզրակացություններ կը հաներ մեր մտավորականներու վիճակին վրա, որոնք ենթակա էին այդ կարգի մարդոց վայրենի կոպտություններուն և կը հանգեր... Տայկազյան ընկերության անհրաժեշտության:

Այս միջադեպին եկավ ավելցավ ուրիշ դեպք մը: Մարիետա Շահինյանը ծանուցում տվեր էր, որ դասախոսություն կարդա Պյատիգորսկում Նալբանդյանի մասին: Ես ռուսերեն չգիտեի, բայց իբր քաղաքավարական ցույց Թումանյանի հետ գացի դասախոսության ընդարձակ սրահը: Տազիվ թե վեց հոգի կար: Մարիետա Շահինյանը ընկնված էր պարապ սրահին առաջ, իսկ Թումանյանը զայրույթի գերագրգռության մեջ էր տեղվույն բնիկ և եկվոր հայերու անտարբերության նկատմամբ: Այդ խնդիրն ալ արծարծեր էր իր մեջ այն կարծիքը, որ անհրաժեշտ էր Տայկազյան ընկերության ծրագիրը հաջողցնել:

Մինչ այդ՝ անիկա կը հոգար այնպիսի ամառանոցայիններու կարիքները, որոնք առանց փողի կամ գրեթե, եկեր էին այնտեղ: Օրն ի բուն կը զբաղեր այդ խնդիրներով, կ'երթար մեկ կամ մյուս հարուստին մոտ, մեծ կամ փոքր գումար կը խլեր և կը հանձներ որո ուր պետք էր: Այդ դիմումները ոչ միայն ճնշիչ տպավորություն կ'ընեին իր վրա, այլև սեփական միջոցները կը նվազեցնեին: Բայց անիկա չէր ընկրկեր երբեք ոչ մեկ դժվարության առաջ: Կարծես ինքը անձամբ բեռնավորված էր ամենուն ամեն տեսակի հոգերով և

պատասխանատու էր անոնց վիճակին: Եվ կային մարդիկ, որ չարաչար կը գործածեին իր այդ տրամադրությունը:

Ինչքա՛ն անգամներ, իր ամառանոցային տան պատշգամբը նստած, մեր դիմացը ունենալով Կովկասյան լեռներու կապույտ սիլուետները, կանաչագեղ հովիտները, վերջալուսային մթնաշաղիւն մեջ, խոսակցեր ենք միասին արվեստի և գրականության հարցերու մասին: Երբեմն կ'ուզար մեզ կը միանար նաև Սիմոն Նակոբյանը, որ այն տարի նույնպես եկեր էր Պլատիգորսկ: Լույս էր տեսեր իմ «Վերջին բաժակը» Բաքվում հրատարակվող «Գործ» ամսագրին մեջ և բախտը ունեցեր էր Թումանյանի հավանության արժանանալու⁸: Բայց ես գտեր և տվեր էի իրեն իմ ուրիշ երկերես, և անիկա մասնավոր ուշադրություն դարձուցեր էր Սկյուտարի արհեստավորներու կյանքե գրած մեկ վիպակիս վրա, որուն մեջ կը գտներ գրական նոր շավիղի մը նախաքայլերը⁹: Իր կարծիքով արևմտահայ գրողները, որոնց շարքին և ես, շատ ինտելիգենտական տարր ունեինք և կտրված էինք ժողովրդական զանգվածներեն: Բայց ի փոխարեն անիկա կ'ընդուներ, որ անհամեմատ ավելի ունեինք գեղարվեստական մշակույթ: Իր կարծիքը այն էր, որ հայ գրականության երկու հատվածներու առանձին հատկություններու միաձուլումը պիտի լրացներ մեկ կամ մյուս հատվածին բացերը և նոր շավիղ պիտի բանար մեր գրականության համար:

Բայց մենք կը խոսեինք գրականության ներկային և ապագայի մասին առանց լուրջ կերպով մտածելու, որ հրաբուխի մը կողերուն կանգնած էինք: Նոդը կը դղրդեր մեր ոտքերուն տակ, երբեմն կը լսեինք խուլ որոտումներ. եթե երբեմն կը մտածեինք, որ աշխարհս պիտի փոխվի հիմնովին, չէինք կրնար յուրացնել այդ մտածումը և կը ջանայինք ապրել և մտածել «անկախաբար» կացութենեն, քայց դեպքերը կը գահավիժեին:

1917-ի աշնանը տեղի ունեցավ արևելահայ համաժողովը, որուն ներկա եղա իբրև արևմտահայ գաղթականության ներկայացուցիչ¹⁰: Այնտեղ, այդ տխրահռչակ ժողովին մեջ, վերջին անգամ մըն ալ հանդիպեցա Նովի. Թումանյանին: Կացությունը արդեն իսկ տագնապալի էր, և շատ որոշ կը հիշեմ, որ այդ առթիվ Թումանյանի հետ ունեցա խոսակցություններ, որոնց միջոցին անիկա ամենախիստ կերպով կը պախարակեր դաշնակցության:

Քանի մը անգամներ Նովի. Թումանյանի հետ գտնված էի ժողովներու և հավաքույթներու մեջ: Անիկա ունեցած է միամտություններ, կացության սխալ ըմբռնում, անհիմն հույսեր և այլն, քայց երբեք գործերու ընթացքեն չէ հեռացած ուղղամիտ վերաբերմունքե և ողջամիտ դատողութենե: Անիկա

իմաստուն մարդ էր և խորը կը թափանցեր մարդոց հոգեբանության մեջ:

Անցեր էի Եվրոպա և հաստատվեի էի կրկին Փարիզ, ուր ամեն կարելի միջոցներով կը փորձեի լուր ունենալ Նովհ. Թումանյանի մասին: Երբ անիկա 1921-ին միսիայով եղավ Պոլիս, ինչպես նախապես հայտնեցի, ինձ գրեց ընդարձակ նամակ մը, և այս եղավ իրմե ստացած վերջին գիրը: Տետո լսեցի, որ հիվանդ է, թե պիտի գա Եվրոպա խնամվելու, բայց մինչև այդ լուրը ստուգեցի, Բեռլինեն հասավ Նովհ. Թումանյանի մահվան գույժը:

Երկար ատեն չէի կարող հավատալ, որ այդ եռանդով, ոգևորությունով, հավատքով լեցուն մարդը չի կա այլևս: Խորապես կը զգայի, որ Նովհ. Թումանյանի կորուստով կը կորսնցնեինք նաև այն ստեղծագործական աշխատանքները, որ ինքը ծրագրած էր կատարել և որ միշտ առարկայական արգելքներու հետևանքով հետաձգեր էր: Անմխթարելի բան էր մտածել, որ ճիշտ այն շրջանին, երբ շնորհիվ խորհրդային կարգերու Անդրկովկասի հայ մեծ բանաստեղծը կարող էր գտնել հանգիստ, նյութական և բարոյական լայն ապահովություն, ճիշտ այդ ժամանակաշրջանին անիկա դադրեր էր ապրել:

Այնքան մեծ էր և բացարձակ Նովհ. Թումանյանի հմայքը ինձ համար, որ շատ ատեն չէի կրնար պատկերացնել. որ այլևս չկա մեծ բանաստեղծը, մեծ մարդը, որուն սրտակից և հոգատար բարեկամությունը վայելած էի իմ ամենադժվար օրերուն:

ՄԱՐԳԱՐ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՆՈՎՆԱՆԵՍ ԹՈՄԱՆՅԱՆ

I

Վաղուց է սկսվել իմ ծանոթությունը Թումանյանի հետ – պատանի հասակիցս: Եվ այնուհետև, քսան տարուց ավելի, շարունակվել են իմ շփումները նրա հետ թե անձամբ, թե նամակագրությամբ:

Թումանյանին ես տեսել եմ տանը՝ ընտանեկան օջախում – շրջապատված իր հարազատներով ու բարեկամներով, տեսել եմ իր կաբինետում միայնակ կամ ընկերների հետ զրուցելիս. տեսել եմ ժողովներում, քեֆերում, հասարակական հանդեսներում. հետը գրական սև աշխատանքներ եմ կատարել, խոսակցել եմ առօրյա ամենահասարակ խնդիրների շուրջ... Եվ ամեն մի այցելությունից, հանդիպումից, խոսակցությունից, նույնիսկ սև աշխատանք կատարելուց հետո հեռացել եմ նրանից մի քաղցր տպավորությամբ, մի անուշ տրամադրությամբ լցված:

Ճիշտ այնպես, ինչպես ընթերցողը տոգորվում է մի անկեղծ հուզմունքով, դուրալի, քաղցր տրամադրությամբ, երբ կարդալուց հետո ցած է դնում նրա որևէ գրվածքը, ճիշտ այդպիսի տրամադրությամբ էի համակվում, երբ Թումանյանից բաժանվում էի:

Բաժանվելուց հետո էլ Թումանյանը միշտ ինձ հետ էր լինում – ավելի ճիշտ՝ ես նրա հետ էի լինում, միտքս նրանից չէր բաժանվում: Թիֆլիսում՝ ընկերներին շրջանում կամ Թիֆլիսից ուրիշ տեղ գնալիս՝ ընկերներին մոտ, իմ սիրած նյութերից մեկն էր Թումանյանի մասին պատմելը. նրա արածները, նրա խոսածները, իմ տպավորությունները ընկերներին հաղորդելը:

Եվ ինչպես ես էի պատմում մանկական ոգևորությամբ, այդպես էլ հիացքով ու սիրով լսում ու հրճվում էին ընկերներս ու ծանոթներս, իրենք էլ պատմում էին այդ մեծ մարդու մասին:

Թումանյանը բանաստեղծ է – մեծ բանաստեղծ: Այսօր բոլորն են հա-

նաչում նրան այդպես՝ նրա պոեմների, լեգենդների, պատմվածքների, հեքիաթների միջոցով:

Բայց Թումանյանը բանաստեղծ էր նաև իր կյանքով, իր կենդանի խոսքով, իր գործողություններով:

Նա բանաստեղծ էր իբրև հայր, իբրև ընկեր, իբրև ծանոթ, իբրև մարդ:

Անկարելի էր նրան ճանաչել և չսիրել, չհմայվել նրանով, առանց նույնիսկ կարդացած լինելու նրա գրվածքները: Ես գիտեմ շատ անգրագետ մարդկանց, որոնք ոչ «Անուշն» էին կարդացել, ոչ «Գիքորը», ոչ «Շունն ու Կատուն», բայց հիացած էին նրանով ճիշտ այնպես, ինչպես արվեստ սիրողն ու արվեստ հասկացողը տարվում է մեծ արվեստագետի հանճարով:

Բավական էր մի անգամ միայն հանդիպել, և հանդիպողն այլևս չէր մոռանում նրան:

II

Առաջին անգամ Թումանյանին հանդիպեցի իր տանը, 1898-99 թվի ձմեռը:

1890-ական թվականներին Թիֆլիսում գոյություն ուներ աշակերտական մի ընկերություն՝ «Օիաժան» անունով: «Օիաժանը» դպրոցական բազմաթիվ ընկերություններից տարբերվում էր նրանով, որ իր մեջ միացնում էր Թիֆլիսի թե պետական և թե հայկական համարյա բոլոր միջնակարգ դպրոցների հայ աշակերտությանը: Այստեղ մտնում էին արական և իգական գիմնազիաների ռեալական, տեխնիկական, այգեգործական, արհեստագիտական, Ներսիսյան, Տովմանյան և Գայանյան դպրոցների աշակերտ-աշակերտուհիները:

Ընկերության նպատակն էր ուսումնասիրել հայոց լեզու և գրականություն, իսկ հայկական դպրոցների աշակերտությունը պարապում էր նաև ռուսաց լեզվի ու գրականության ուսումնասիրությամբ:

Ընկերության նախագահն էր Արամ Տեր-Գրիգորյանը (Վ. Տերյանի եղբայրը), որ սովորում էր I գիմնազիայում: Մի վերին աստիճանի եռանդոտ ու բավական զարգացած աշակերտ, և վայելում էր պետական դպրոցների աշակերտության վստահությունն ու համակրանքը: Ամեն մի դպրոցի խումբ առանձին պարապմունքներ ուներ, որոնց համար հրավիրվում էին դասախոսելու աչքի ընկնող անձնավորություններ: Դպրոցների ներկայացուցիչներից կազմված էր «Մայր խումբը», որ կանոնավոր պարապմունքներ էր ունենում ավելի որակյալ դասախոսների

ղեկավարությամբ: Տարեկան 2-3 անգամ ընդհանուր ժողովներ էին լինում 200 հոգու մասնակցությամբ, որտեղ հաշվետվությունից ու գրական-երաժըշտական բաժնից հետո քանկետ էր տեղի ունենում:

Ընկերությունը գաղտնի էր, գաղտնի էին տեղի ունենում նաև պարապմունքներն ու ընդհանուր ժողովները, այնպես որ թե՛ դասախոսություն կարդալը և թե՛ ընդհանուր ժողովներին ներկա լինելը մեծ դիպ էր պահանջում, ուստի մեր ինտելիգենտ, պատրաստված ուժերից շատերն էին խուսափում մեզանից: Ընկերությունն ուներ նաև իր ձեռագիր կամ խմորատիպ ժուռնալը՝ «Ընկեր» անունով:

«Ծիածանի» հետ ամենամոտ հարաբերություն ունեցող, «Ընկերը» սիրով կարդացող և երբեմն ընդհանուր ժողովներին ներկա գտնվող անձնավորություններից էր նաև Թումանյանը:

Մասնակցողների հիշողությունից անջնջելի են մնացել այն ժողովները, որտեղ ներկա էր լինում Թումանյանը: Նա՝ բարձր հասակով, թիկնոցը թևին գցած, ներս էր մտնում դահլիճ ծիծաղկոտ աչքերով, ժպտուն դեմքով, իր հետ բերելով ոգևորության, ուրախության և կայտառության մի շունչ, որ վարակում էր բոլորին: Ինքը՝ Թումանյանը վարակված պատանեկան մրթնությունից, ձուլվում էր իր զգացմունքներով այդ «ամրոցների կառուցող» պատանիների հետ:

«Մայր խմբի» հետ պարապողներից մեկն էլ Թումանյանն էր: Նա պարապում էր հայոց գրականություն: Ներսիսյան դպրոցի ներկայացուցիչը խմբում ես էի: Այդ ժամանակ Ներսիսյան դպրոցում մենք նոր գրականություն չէինք սովորում: Տայոց գրականության նյութը 5-րդ դարու հեղինակներն էին – Եղիշե, Ղազար Փարպեցի, Եզնիկ Կողբացի, Խորենացի... Միջնադարյան գրականության մասին խոսք չկար, իսկ նոր հեղինակները՝ Արովյանից սկսած մինչև Շիրվանզադե՝ ծրագրի մեջ տեղ չունեին: Մեր ծանոթությունը այս կամ այն հեղինակին պատահական բնույթ ուներ. ծանոթանում էինք ազատ ընթերցանության միջոցով, ուստի բոլորս էլ սիրով էինք լսում նոր գրականության մասին:

Մեր պարապմունքները տեղի էին ունենում Թումանյանի տանը՝ Բենքության (այժմ Էնգելսի՝) փողոցի 5 հարկանի մի շինության վերին հարկում, որը հայտնի դարձավ «Վերնատուն» անունով:

Թումանյանը դեռ նշանավոր գրողի համբավ չէր ստացել, թեև բանաստեղծությունների երկու հատոր հրատարակվել էին:

Մեր բոլոր կյանքիկների մասին զրույց ունեցավ Թումանյանը, որից երեվում էր նրա հմուտ ծանոթությունը մեր թե հին և թե նոր գրականությանը:

Երկար կանգ առանք Րաֆֆու «Մամվելի» վրա: Այդ այն շրջանն էր, ինչպես ասում են, անքննադատ հիացմունքով, երբ Րաֆֆին պաշտելի հեղինակ էր, որի մասին քննադատական որևէ ակնարկ անհանդուրժելի էր: Երբ Հայկունու «Կայծերի» քննադատությունը գրքի (գրադարանի) բոլոր էջերը՝ տողամեջերն ու լուսանցքները լցված էին ընթերցողների անլուր հայհոյանքներով քննադատի հասցեին¹:

Շիշում եմ՝ մի անգամ Ստեփան Մալխասյանը դասարանում ասաց, թե ինքը Րաֆֆիով տարված էր, բայց երբ ծանոթացավ Տուրգենևին և մյուս ռուս գրողներին, նրա հմայքն ընկավ իր աչքում: Ապա ավելացրեց, որ Պոռչյանն ավելի երկար կապրի, քան Րաֆֆին: Այդ հայտարարություններն անագին հուզմունք, վիճաբանություն ու դժգոհություն առաջացրին աշակերտների շրջանում (իսկ Մալխասյանի խոսքը գրականության մասին շատ հեղինակավոր էր մեր աչքում):

Իսկ պետական դպրոցների աշակերտության մեծամասնությունը, առանց կարդացած լինելու Րաֆֆուն, տարված էր այդ անունով: Ուստի հեշտ չէր քննադատական խոսք ասել այդպիսի մի հեղինակի մասին:

Թումանյանը հավանում էր Րաֆֆու նկարագրությունները, վառ երևակայությունը, լեզուն համարում էր հոխ, բայց միաժամանակ գտնում էր, որ հեռու է ժողովրդական կենդանի լեզվից և ռուսաբանություն ունի: Իսկ երբ անցավ տիպերին, սկսեց վերլուծել նրանց հոգեբանությունը, գտավ, որ այստեղ Րաֆֆու գրիչը թույլ է, որովհետև դավաճանում է իրականությանը, ուրեմն և գեղարվեստին, որովհետև իսկական գեղարվեստը իրականության վրա է հիմնվում: Չեմ մոռանում նրա ժպտուն դեմքը, երբ նա իրեն հատուկ հումորով բացականչեց.

– Վա՛հ, ես տեսակ էլ սպանություն կլինի՞, որ կատարել է տալիս Րաֆֆին.– «...ահա՛ այն սուրը, որ սպանեց դավաճան հորը, կսպանե և ուրացող մորը...»: Որտե՞ղ է ծնողասպան որդու հոգեբանությունը: Մի տես, թե Շեքսպիրը մինչև մի մարդ սպանել է տալիս, որքան է կանգ առնում բացատրելու սպանողի հոգեբանությունը: Էնպես է տալիս, որ կարդացողը ինքնին սպասում է, որ եղ սպանությունը պիտի կատարվի, թեկուզ հեղինակը չասի էլ թե՛ սպանեց: Սա նրանից է, որ Րաֆֆու մեջ խոսում է միայն տենդենցը, իսկ հեղինակի մերկ

տենդենցը սպանել է գեղարվեստը²:

Թումանյանը մեր նոր հեղինակներից բոլորից բարձր դասում էր Աբովյանին.

– Աբովյանը մեծ գրող է, մեծ տաղանդ է: Աբովյանը ինքը ժողովուրդն է. նա իր մեջ մարմնացնում է հայ գյուղացուն իր դարավոր փիլիսոփայությամբ, իր հոգեբանությամբ, իր լեզվով: Աբովյանը մեզանում չի գնահատված էնպես, ինչպես որ պիտի գնահատվեր: Նրա ուժը իր լեզվի մեջ է, որ բխում է ժողովրդական ակունքներից:

Թումանյանի պարապմունքները տարբերվում էին մեր մյուս բոլոր դասախոսների պարապմունքներից: Նա չէր «դասախոսում», չունեի կազմած ծրագիր, չունեի պարապմունքի այն մեթոդները, որ գործադրում էին մյուս դասախոսները:

Ավելի շուտ դրանք ազատ զրույցներ էին, քան սխտեմատիկ դասախոսություններ: Սակայն ոչ մի պարապմունք այնպես կենդանի չէր անցնում և, կարող եմ ասել, այնքան քան չէր տալիս մեզ, որքան Թումանյանի «անծրագիր», «անմեթոդ» զրույցը: Ոչ մի դասախոսություն այն հաճույքը չէր պատճառում մեզ, ինչ որ Թումանյանին: Երկու-երեք, շատ անգամ ավելի ժամեր նստում էինք, և ժամանակն այնպես էր անցնում, որ մեզ թվում էր, թե դեռ նոր ենք սկսելու ու պարապմունքներից դուրս էինք գալիս ոչ հոգնած, այլ ավելի թարմացած:

Պետական դպրոցների աշակերտ-աշակերտուհիները, որ հայ պատմության, գրականության մասին գաղափար չունեին, նույնպես, հիացմունքով էին լսում Թումանյանին և խոր ակնածանքով ու սիրով կապված էին նրա հետ:

III

Այնուհետև Թումանյանի հետ ծանոթանալով, Թիֆլիսում եղած ժամանակ հաճախ այցելում էի նրան: Թումանյանն ամենից առաջ լավ զրուցընկեր էր: Ծատ հազվագյուտ մարդ կլինի, որ այս ասպարեզում կարողանար մրցել Թումանյանի հետ: Եվ ո՞ւմ հետ ասես, որ նա զրուցընկեր չէր: Նա զրուցում էր գիտնական-պրոֆեսորի հետ, զրուցում էր և գյուղից առաջին անգամ քաղաք եկած, «աշխարհ չտեսած» գյուղացու հետ:

Նա լեզու էր գտնում խոսելու գեղարվեստագետի՝ գրողի, նկարչի, երաժշտագետի, դերասանի հետ: Լեզու էր գտնում հասարակական գործչի, փաստաբանի, բժշկի, առևտրականի, հոգևորականի, պետական պաշտոնյայի, ուսուցչի, պառավ տգետ կնոջ, կանաչի ծախող կինտոյի,

աշակերտի, ուսանողի, փոքրիկ երեխայի... հետ, և ամեն մեկի հետ խոսելիս, գրավում-հիացնում էր իր ծանոթությամբ թե՛ նրա կյանքի պայմաններին, թե՛ խոսակցին հետաքրքրող խոսակցության նյութին: Եվ բոլորն էլ հաճույք էին զգում նրա խոսակցությունից:

Սրա պատճառը նախ այն էր, որ նա օժտված էր կյանքի հմուտ ծանոթությամբ, մյուս կողմից տարիների ընթացքում ընթերցանության ու շփումների միջոցով իր ձեռք բերած ծանոթությամբ՝ արվեստի զանազան ճյուղերին:

Բացի դրանից, նա օժտված էր պատմելու այնպիսի բացառիկ ձիրքով, որ ամենահասարակ բանի մասին անգամ խոսելիս մի չտեսնված կենդանություն էր ներշնչում իր խոսքին:

Նրա պատմելու ձևի եական կողմը հումորն էր, որ նպաստում էր ունկնդրին առանց ձանձրության լսել ամենաբարդ նյութերի մասին՝ գիտության, արվեստի, քաղաքական խնդիրների մասին: Նա իր խոսքը համեմտում էր առակներով, անեկդոտներով, ժողովրդական խմաստալից խոսքերով ու դարձվածքներով:

Սակայն Թումանյանը ոչ անեկդոտիստ էր սովորական մտքով և ոչ առակախոս:

Թումանյանը չէր պատմում ընդհանրացած, շաբլոն անեկդոտներ՝ ուրիշից լսած կամ գրքերից վերցրած: Նրա անեկդոտի նյութը կյանքն էր՝ իր և իրեն շրջապատող մարդկանց կյանքը, որտեղից վերցնելով, նա ինքը հորինում ու պատմում էր, կամ պատահած դեպքերը «գեղարվեստորեն մշակելով», պատմում էր իրեն հատուկ ճաշակով: Այստեղ ևս նույնն էր կատարվում, ինչ որ ժողովրդական բանահյուսությունը մշակելիս: Միայն այստեղ նա բանավոր խոսքի բանաստեղծ էր: Մի բանի այդպիսի «դեպքեր» գեղարվեստական մշակում ստանալով, հետագայում գրի առնվեցին («Քեռի Խեչանը», «Գաբո բիձու շերամապահությունը», «Նեսոյի քարաքաղնիսը» և այլն): Այդ բոլորը գրելուց դեռ շատ առաջ Թումանյանը պատմում էր բերանացի:

Ես մի քանիսը կհիշատակեմ այդպիսի «դեպքերից», որոնք բանաստեղծի կողմից գրի չեն առնված:

– Կոնսիստորիայի կողմից տեղի Նովհաննեսն ուղարկված էր իբրև Գործակալ գավառները շրջելու,– պատմում էր բանաստեղծը,– ինձ էլ հետը վերցրեց: Շատ հետաքրքիր ճանապարհորդություն էր. ես՝ քափառելուն սիռահար, մյուս կողմից ծանոթանում էի ժողովրդի կենցաղին, ուստի

հաճույքով էի ճանապարհորդում: Ուր էլ գնում էինք, մեզ պատվով էին դիմավորում, ճաշ ու ընթրիք էին տալիս: Տեր Նովհաննեսն ուրախ էր. լավ քեֆ էր անում և համարյա ամեն ճաշկերույթի երգում էր: Ընդամենը երկու երգ գիտեր: Մեկ երգում էր Պաղտասար Դպիրի «Ի ննջմանեդ արքայական զարթիր, նազելի՛ իմ, զարթիր», մեկ էլ՝ Ալամդարյանի «Երկու ձեռին երկու մոմ»: Լսողները ծափահարում էին. ինքը՝ երգողն էլ, հիանում էր ու վիշվում: Ինձ շատ էին ստիպում, ես չէի երգում՝ քաշվում էի:

Էսպես շատ տեղեր գնալուց, շատ սուփրի վրա երգելուց հետո, ա՛յ տղա, ես տերտերս մեկ էլ կալավ իմ յախից, թե՛ «Բա՛, Օհանես, դու ինչի՞ չես երգում»: Ես մի գլուխ «չեմ ու չում» էի անում: Մի տեղ էլ, մի մեծ հացկերույթի սա հենց սկզբից բռնեց թե՛ պիտի երգես: Սեղանակիցներն էլ վրա թափվեցին թե՛ երգի, հա երգի... «Երգե՛մ... լա՛վ...», – մտածեցի ես ու սկսեցի. «Ի ննջմանեդ արքայական...»:

– Կեցցես, ապրես... – շատ հավանեցին, – էլի երգի, – ասացին: Ես էլ շատ գոռել չտվի, սկսեցի ու ձենս զլեցի՝ «Երկու ձեռին երկու մոմ» ու մինչև վերջ տարա:

– Ա՛յ, ապրե՛ս, կեցցե՛ս, ձայնդ անապառ, – գոռացին չորս կողմից ու երեսները դարձրին դեպի տերտերը:

– Դե, տերտեր, հիմի դու զրնգացրո՞ւ ձենդ, – կպան նրա յախիցը:

Տերտերս քար կտրեց: Լեզուն մնջվեց: Ինչքան գոռեցին, չերգեց: Տրամադրությունն էլ ընկավ: Երբ ձի նստեցինք ու ճանապարհ ընկանք, տերտերը ձին քշում էր ինձնից առաջ, գլուխը կախ ու իսկի չէր խոսում: Ապա հանկարծ ինձ դառնալով ասավ.

– Ա՛յ ավազակ, հենց իմ երգերը պիտի թալանեի՞ր, էլ ուրիշ երգ չգիտեի՞ր, որ ինձ խայտառակեցիր, խալխի առաջ ամոթով թողիր:

Ես արդեն հասկացել էի, որ տերտերը բացի եդ երկուսից էլ ուրիշ երգ չգիտի, դրա համար էլ եդ երգեցի:

Դրանից հետո տերտերն էլ ինձ չէր առաջարկում: Երգի խոսք էր ընկնում, թե չէ, ինքն սկսում էր:

IV

Թումանյանը Խրիմյանի կյանքից շատ զվարճալի դեպքեր էր պատմում:

– Խրիմյանը շուտ-շուտ կանչում էր ինձ. հաճախ այցելում էի, և զանազան խնդիրների վրա զրույցներ էինք ունենում: Բայց ամենից շատ Խրիմյանը ինձ

հետ խոսում էր գրականությունից: Տաճախ հարցնում էր իմ կարծիքն իր ես կամ էն գրվածքի մասին:

Մի օր էլ, թե՛

– Օհանես, նոր պոեմ գրեր եմ, կուզե՞ս լսել:

– Կարդացե՛ք, Վեհափառ,– ասացի:

Գնաց, դարակից հանեց մի հաստ տետր, եկավ նստեց բազկաթոռին, ինձ էլ նստեցրեց ճոճաթոռին, թե՛

– Դե լսե՛, տեսնենք կը հավնի՞ս, հայոց Տայրիկի նոր պոեմը:

Սկսեց կարդալ: Ես ճոճվում էի ու ականջ դնում: Կարդում էր զառամ ոգևորությամբ, բամբ ձենով ու միալար շեշտով:

Մի քիչ լսելուց հետո մտքով տարվեցի հեռուները. ձենը ականջս էր ընկնում ինչպես գետի միալար խշշոց, բայց բառերին, մտքին չէի կարողանում հետևել: Մեկ էլ հանկարծ ձենը կտրվեց. ես վեր թռա, ինչպես ննջող ջաղացպանը, երբ հանկարծ ջաղացը կանգ է առնում:

– Ա՛յ տղա, բունս տարել էր...

– Շարունակեցե՛ք, շարունակեցե՛ք, Վեհափառ,– ասացի ես, ամոթահար աչքերս բաց անելով ու զգուշացա աչքերս տրորել, որ ցույց տամ, իբր թե բնած չեի:

Բայց դե բանը բանից անցել էր. նա նկատել էր թե՛ աչքերիս փակվելը, թե՛ խեղդված հորանջս:

Էլ ինչ արի՛՝ չշարունակեց:

– Է՛հ, հիմի ալ զրուցենք,– ասաց և տետրակը դրեց դարակը:

Քիչ խոսելուց հետո ես վեր կացա հրաժեշտ տալու:

– Է՛հ, Օհանես, դուրս ալ բանաստեղծ ես, ինչո՞ւ բան մալ դուրս չես բերեր կարդալու:

Եվ շատ պնդեց, որ հաջորդ անգամին ես մի բան բերեմ կարդալու:

Երկու օրից հետո մի պոեմ ծոցս դրած գնացի Խրիմյանի մոտ:

– Բան բերե՞ր ես,– հարցրեց Խրիմյանը, երբ ներս մտա:

– Այո՛, բերել եմ,– ասացի և ծոցիցս հանեցի:

– Դե նստի՛ր, այստեղ լավ է,– ասաց, ցույց տալով բազկաթոռը, ինքն էլ թեք ընկավ կողքիս:

Նստեցի: Սկսեցի կարդալ:

Մի բանի տուն հագլիվ էի կարդացել, Խրիմյանը վեր կացավ, մոտեցավ օջախին, ունելին վերցրեց և սրճամանի շուրջն սկսեց կրակը խառնել, ունելին դիպցնելով սրճամանին ու օջախի երկաթների, նրա չախ ու թուխ-

կին միացնելով բարձրաձայն հազոցն ու հորանջւոնը:

Ես ընդհատեցի ընթերցումը, սպասելով, որ վերադառնա՝ նստի:

– Շարունակե՛, շարունակե՛, ես կ'ունկնդրեմ... Հայոց Հայրիկը բանաստեղծի համար սուրճ կը պատրաստե, որ կոկորդը չցամաքի կարդալու ատեն: Հա՛, ցամքած կոկորդով դժվար է կարդալ:

Ես շարունակեցի ընթերցումը: Եկավ նստեց, բայց իսկույն վեր կացավ, մոտեցավ դարակին ու միշտ նույն թրխկոցով ու հազով և քթի տակ երգի մրմնջւոնով սկսեց գրքեր ու թղթեր խառնել:

Ես նորից ուզեցի ընդհատել. նա թե՛

– Շարունակե՛, կը լսեմ:

Ես շարունակեցի: Նորից նստեց, բայց մի րոպեից հետո կանգնեց, մոտեցավ կից սենյակի դռանը, դուռը բանալով, ներս մտավ ու դուռը բաց թողեց ետևից: Ես նորից ընդհատեցի: Գլուխը դուրս հանեց դռնից, թե՛

– Շարունակե՛, ջանըմ, շարունակե՛, ես կը լսեմ:

Ես շարունակեցի ու ձենս ավելի բարձրացրի. ու ձենիս բարձրացնելու հետ ավելի ոգևորված սկսեցի կարդալ:

Կարդացի, կարդացի... մեկ էլ տեսնեմ՝ ոչ ինքն է ներս գալի, ոչ ձեն է լսվում մյուս սենյակից: Ես ընդհատեցի ընթերցումը, մոտեցա դռանը, նայեցի՝ տեսնեմ մյուս սենյակում մարդ չկա. դիմացի դուռն էլ բաց է: Մոտեցա պատուհանին, գլուխս դուրս հանեցի և ի՛նչ տեսնեմ – ես Խրիմյանս իր աժդահա քոյով, գլուխը վեր ցցած ու դռն տված զբոսնում է բակում, ձեռքերը քամակին, տերօդորմյան քաշելով: Գլուխը շուտ տվեց, հայացքը դիպավ իմ հայացքին, ծիծաղախիտ աչքերով ու ցած ծիծաղով ասեց.

– Շարունակե՛, շարունակե՛, կը լսեմ:

Ես թղթերս ծալեցի, դրի ծոցս: Նա ներս մտավ, ժպտալով ու սաստիկ ուրախ ասեց.

– Է՛հ, շատ սիրուն պոեմ գրեր ես. կերևա ավելի շատ գրել գիտես, քան ունկնդրել:

Ես բան չասացի. նա էլ չասաց: Անցանք ուրիշ նյութերի: Էսպես վրեժ լուծեց ինձանից հայոց կաթողիկոսը:

Պատմում էր Թումանյանը ու ծիծաղում մանկական ծիծաղով:

– 1905 թվի խառն օրերին էր. գնացել էի գյուղ:

Գյուղացիք ծառի տակ հավաքված, քարերի ու գերանների վրա նստոտած՝ քաղաքական ու հասարակական հարցեր էին լուծում: Հաղպատում և ուրիշ տեղեր գյուղացիական հուզումներ էին եղել: Խոսում էին կալվածա-

տերերի արարքների մասին, կազակների վայրագությունների մասին, թուրք ու հայ կռիվներից, պետության կարգերն էին քննադատում:

Շատ զարմանալի դատողություններ էին անում: Որ գրես, մի մեծ գիրք դուրս կգա:

Ինձ էլ հարցրին, թե ինչ կարծիք ունեմ ես ժամանակի դեպքերի մասին: Ես մի քանի բան ասացի, բայց ավելի շատ ուզում էի իրենց դատողությունները լսել:

Երբ շատ խոսեցին ու քննադատեցին չինովնիկների ու մեծավորների արարքները, հասան մինչև Պետերբուրգ՝ մինիստրներին ու Քաղավորներին, մի ծերունի, գավազանը գետնին խփելով, ինձ դարձավ, թե՝

– Դու ես մտքի հետ ո՞նց ես, ասում եմ՝ ա խալլա, վեր կենանք, ես ռուս դազախներին ու սալդաքներին իրանց չինովնիկներով քշենք Լոռուցը, մեզ համար ջոկ իշխանություն ստեղծենք, մեզ համար դինջ ապրենք... բու խելքը ի՞նչ չա կտրում ըստուց:

– Լա՛վ, եդ լավ կլինի,– ասում եմ,– քշեցի՛նք. մինչև որտե՞ղ քշենք. չէ՞ որ Թիֆլիս էլ գորք կա, «նամեստնիկ» կա:

– Է՛հ, կգնանք Թիֆլիսից էլ կքշենք:

– Լա՛վ, Էնտեղից էլ քշեցինք. բանը Թիֆլիսով հո չի վերջանում. բա Էն կողմը Մոսկով կա, Պետերբուրգ կա...

– Յանի շա՛տ ա հեռու եդ Մոսկովը, Պետերբուրգը. վրա կտանք Մոսկովին էլ, Պետերբուխին էլ: Լոռումը քո կարծիքով քիչ դոչաղ տղերք կա՞ն... Մի տա-
րի հարամիքը վրա տվին, Լոռվա բոլոր կածանները բռնել էին. անն ընկել էր սար ու ձոր. գեղացիք տնից չէին կարում դուրս գան, դաշտ ու անտառ չէին կարում գնան: Մեր ես մոտիկ գեղերի տղերքը թոփ էլան, թվանքնին վերցրին, բարձրացան սարերը, վրա տվին... Ղաչաղներից մինը էլ ա չմնաց, բոլորին փախցրին: Հիմի պակաս տղերք կա՞ն, իրանք էլ սալդաքություն արած. Էն վախտը հո իսկի սալդաքութենից խաբար չէին ու բերդանգիցը զատ ուրիշ թվանք չէին տեսած. հիմի դրանք յանի չեն կարա՞ Պետերբուրգ վերցնեն: Էն ա, Քաղավորի թախտը որ մի անգամ խարխալել ա, շուռ կգա էլի...

– Բա՛, էսպես,– եզրակացնում էր Թումանյանը,– ժողովրդի մեջ ազա-
տության ոգին վառ է, բայց աշխարհը չի ճանաչում, ազատվելու ճամփեն չգիտի, շատ է միամիտ:

1910 թվին կատարվեց Շիրվանզադեի գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանը, որի գլխավոր նախաձեռնողը Թումանյանն էր: Հոբելյանի առթիվ բանկետ կազմակերպվեց Վերայում³: Հավաքված էին մոտ 200 հոգի

– գրողներ, ուսուցիչներ, արվեստի զանազան նյութերի ներկայացուցիչներ: Թամադան, իհարկե, Թումանյանն էր: Նրա ամեն մի կենացը մի ստեղծագործություն էր, հումորով լի, մյուս կողմից՝ յուրահատուկ սրամիտ բնորոշումն ամեն մեկին:

Իմիջիպյոց Թումանյանը մի կենաց առաջարկեց:

– Մենք էսօր տոնում ենք մեր սիրելի Շիրվանի հոբելյանը. միաժամանակ տոնում ենք հայոց գրականության հոբելյանը: Մեր գրականությունը փոքր է, մեր ժողովուրդն էլ փոքր է. բայց մեր գրականության դժբախտությունն է՝ չի: Մեր դժբախտությունն էն է, որ մեր ժողովրդի մի մասն անգրագետ է, կարդալ չգիտի, իսկ ով գրել-կարդալ է սովորում, դառնում է գրող ու կարդալը մոռանում է: Դրա համար էլ մենք շատ գրողներ ունենք, բայց ընթերցող չունենք. էդ է մեր դժբախտությունը: Իսկ գրողին ամենից առաջ ընթերցող է հարկավոր: Ա՛յ, հիմի ուզում եմ հայ ընթերցողի կենացը խմեմ, նայում եմ չորս կողմս, էստեղ նստած արվեստի ու գիտության ամեն նյութից ներկայացուցիչներ կան, բայց մի ընթերցող էլ է չգտա, բոլորը գրողներ են... Բայց սպասի՛ր, սպասի՛ր, են է, մեկին գտել եմ, էս թանկագին գյուտը եկեք երկու ձեռքով պինդ պահենք, գուրգուրենք, մանավանդ, որ ինքն էլ լավ մարդ է: Էդ ընթերցողը Մուշայանն է:

Այս ասելով նա դարձավ դեպի Մուշայանը:

– Միշա ջան, քո կենացը. դու մեզ համար ողջ լինես, դու մեզ համար շատ թանկ ես, քեզ նման ընթերցողներ շատ ունենանք...:

– Կեցցե՛, կեցցե՛..., – գոռացին չորս կողմից ու զվարճալի բացականչություններով խմեցին Միքայել Մուշայանի կենացը: Թումանյանի հումորը վարակեց նաև Մուշայանին: Սեղանակիցների հրեմանքն ու զվարճանքը գազաթնակետին հասավ, երբ Մուշայանը իր պատասխանն առավ ասաց.

– Չեմ ուզում մեր սիրելի թամադայի ուրախ տրամադրությունը փչացնել, բայց պիտի ասեմ, որ դժբախտաբար նա սխալվում է: Ես պիտի հայտնեմ սիրելի Օհանեսին և գրողներին, որ ես ընթերցող չեմ, ես էլ եմ գրող – «Տասկերի» մեջ բնագիտական մի շարք գրույցներ եմ գրել:

– Է՛հ, մենք անշնորհք գրողներ ենք, – ասաց Թումանյանը ծիծաղելով: – Էսքան գրողներս հազիվ մի ընթերցող գտանք, էն էլ չկարողացանք պահել, ձեռքից բաց թողինք, հուսահատվեց, գնաց գրող դարձավ...

Թումանյանի տեսակետը ազգերի համերաշխության մասին, նրա գոր-

ծունեությունը այդ ասպարեզում հանրահայտ է թե՛ նրա գրվածքներից և թե՛ այս կամ այն առթիվ ունեցած ելույթներից: Բայց Թումանյանը այն գործիչներից չէր, որոնք ազգերի համերաշխության մասին երբեմն-երբեմն գրում էին կամ դեպքը բերած առիթով ելույթ էին ունենում: Այդ գաղափարը նրա մեջ միս ու արյուն էր դարձած և իր ամենօրյա, առօրյա կյանքում, ամեն քայլափոխում արտահայտվում էր:

– Ինչ լա՛վ կլիներ, որ ես թավադ ու բեկը, հոգևորական ու վաճառականը չլինեիմ. ինչ լա՛վ կլիներ, որ մենք ինտելիգենտներ չունենայինք: Խալխն ապրում է իր համար խաղաղ, ականջը դինջ: Մտնում ես գյուղերը՝ չես իմանում որտե՞ղ է վերջանում հայը, որտեղ սկսվում վրացին. չես ջոկում իրարից թուրքին ու հայը, ենքան նման են դրանք իրենց մտածողությամբ, իրենց հոգեբանությամբ, մանավանդ իրենց ցավերով: Ոչ մեկի մեջ քեն ու նախանձ չկա, ոչ մեկի մեջ չարականություն չկա դեպի հարևանը, որ իր նման խեղճ է ու տանջված: Բայց ահա մեջ է մտնում մեր ինտելիգենտը՝ շապոն գլխին, գալստուկը կապած. «Տես, դու հայ ես, ասում է, դու վրացի, դու թուրք, դու քո ազգը պիտի պահես, ուրիշից զավթես, որ դու լավ ապրես...»:

«Էս տկլոր ջանիս կատու շալակելն էր պակաս», – մրմնջում է խեղճ խալխը ու մերկ մեջքը կռացնում էդ չար կատվի չանչերի տակ, որ նրա մեջքին են դնում ուսումնականներն ու առաջնորդները: Անմեղ մարդկանց խառնում են իրար, արյուն են թափել տալիս ու չար դևի պես իրենք մթնումը նստած, ձեռներն են շփում ուրախությունից:

Շատ անգամ էլ ժողովուրդը թշնամանում է, մեկը մյուսի լեզուն չհասկանալով: Ինտելիգենտը, որ մեկը մյուսին հասկացնելու միջնորդ պիտի լիներ, ավելի է խճճում, մթնացնում նրանց միտքը...

Այսպիսի մտածողությունը, իհարկե, մեր ազգային ինտելիգենցիայի կողմից ծաղրվում էր: Շատերը դժգոհելով, ասում էին. «Լոռվա սարերի երգչի ի՞նչ խելքի բանն է ազգային հարց լուծելը» և այլն: Այդ ուղղությամբ գրած նրա մի հոդվածի առթիվ այդ շրջանում Թումանյանին հեզնանքով «զդրաստի» էին անվանում⁴:

Բայց Թումանյանը համառ էր. չէր ընկնվում, տեղի տալիս և ինքն էր ծաղրում ու անխնայորեն նախատում «ազգասեր» ազգակերներին:

Մեծ թախծով էր պատմում բանաստեղծը, թե ինչպես հայ-վրացական պատերազմից առաջ, երբ մթնոլորտը թանձրացած էր սև ամպերով ու բացարձակ խոսվում էր գալիք եղբայրասպան պատերազմի մասին, ինքը հրավերք սարքեց իր տոսնը Երևանից եկած մի քանի քաղաքական

գործիչների գալու առթիվ, հրավիրեց վրաց քաղաքական ու գրական շրջանների ներկայացուցիչներին՝ սուփրի վրա անկեղծ, սրտաքաղ խոսելու համար:

– Ամեն բան լավ էր գնում, – պատմում էր բանաստեղծը, – հաշտ ու խաղաղ մթնոլորտ էր ստեղծվել: Ընկերական մաղթանքներ էին անում, եղբայրական կենացներ էին խմում, թեթև կերպով շոշափելով երկու եղբայր ժողովուրդների հարաբերության խնդիրը... Ժողովուրդների համերաշխության կենացն էին խմում ոգևորված:

Նայաստանի ներկայացուցիչներից մեկը, որ ամբողջ ժամանակ Մեֆիստոֆելի դեմքով մոռյլ նստած չէր խոսում, հանկարծ էդ սրտաքաղ ուրախության թունդ ժամին գլուխը տմտմբացրեց ու ասաց. «Այնուամենայնիվ արյուն կհոսի...»:

Էս խոսքերը ոնց որ սուր ցցվեցին լսողների սրտերում, և բոլորի տրամադրությունը խարաբ եղավ⁵:

Թումանյանն իր արժանիքը հասկացող, բարձր գնահատող արվեստագետ էր: Բայց այս արժանապատվության գիտակցությունը հիվանդագին եսամոլական բնույթ չուներ: Նա իր մեջ մեծարում էր արվեստը, բանաստեղծությունը: Իրեն ուղղված մեծարանքին և վիրավորանքին նա նայում էր իբրև մեծարանք և վիրավորանք ուղղված արվեստին, գրականությանը: Նա արվեստը, գրականությունը բարձր էր դասում, իսկ իր վերաբերմամբ չափազանց համեստ էր: Այս արտահայտվում էր նրանով, որ նա իրեն՝ իբրև բանաստեղծի, գրողի գնահատում էր, հպարտ էր պահում և իր արժանապատվությունից ցած էր համարում խոնարհվել այս կամ այն «մեծավորի», փողավորի առաջ: Նա դատապարտում էր այն գրողներին, որոնք իրենց արժանապատվությունը վաճառում են, մուրացկանի նման խնդրում են:

– Գրականությունը չպետք է գնա մեծատան դուռը բախելու, գլուխը ծռելու: Մեծատունը ինքը պիտի գա գրականության դուռը փակելու...

Այստեղից էլ առաջանում էր նրա միամիտ լավատեսությունը մեր գրականության ապագայի վերաբերմամբ: Դրա համար էլ նա այնպիսի հոյակապ և միաժամանակ ֆանտաստիկ ծրագրեր էր կազմում: Գրողների ընդհանուր ժողովում նա հայտարարեց, թե այսուհետև ընկերությունը հանգանակություն չի անելու. ընկերության հասցեն հայտնի է, ով ցանկանում է, թող ինքը իր ոտով գա իր լուծման բերելու:

– Մենք գործն ենպես պիտի տանենք, ասում էր նա,– որ հասարակությունն ինքը գա նպաստելու, և ով նպաստ է բերում, պատիվ համարի, որ մենք իր նպաստն ընդունում ենք:

Նա այս ձևով ուզում էր (իդեալիստին հատուկ թյուրիմացությամբ) հայ հարուստին ստիպել գլուխ խոնարհելու գրականության առաջ: Ինչպես հայտնի է, նա ծրագրում էր մի խոշոր «համազգային» կուլտուրական ընկերություն հիմնել միլիոնանոց կապիտալով⁶: Ես հիշում եմ այս խնդիրների շուրջը եղած վիճաբանությունները: Լեոն (ամենահռոճեստեղ մեր շրջանում) և մյուսները պնդում էին, որ զուր է նրա լավատեսությունը հայ հասարակության (իմա՝ բուրժուազիայի) առատաձեռնության վերաբերմամբ, որ հայ հարուստն առանց խնդիրքի, առանց աղաչանքի ոչինչ չի տա: Իսկ նա ասում էր.

– Եթե մենք մեր արժանապատվությունը պահենք, կտա. իսկ եթե չի տա, թող գլուխը քարովը տա. մենք չենք ստորանա նրա առաջ իր կոպեկների խաթրու: Գրողը մուրացկան չէ. գրողը իր գլուխը պիտի բոլորից բարձր պահի և ոչ ոքի առաջ չխոնարհվի:

Դրա հետ միասին նա չափազանց համեստ էր: Նման չէր այն գրողներին, որոնք սիրում են քմբկահարել իրենց արժանիքների մասին, գովել իրենց գրվածքներն ու գովասանքներ լսել: Շատ քիչ էր պատահում, որ գրական վեճերի, զրույցների ժամանակ իր գրվածքների, իր մասին խոսեր: 1911թ. ես մի փոքրիկ գրախոսական գրեցի նրա «Ճապոնական հեքիաթների» փոխադրության առթիվ և հոդվածի մեջ գործածեցի «մեծ բանաստեղծ» բառերը նրա հասցեին⁷: Մի քանի օրից հետո մի նամակ ստացա նրանից, որի մեջ իր տպավորությունն էր հայտնում իմ այս կամ այն դիտողության առթիվ և ապա գրում էր. «Իսկ են բառի համար («մեծ») ականջդ եմ քաշում»⁸:

1919 թվին տոնվեց Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակը: Այս տոնակատարությանը բանաստեղծը հակառակ էր, չէր ուզում լայն, հասարակական բնույթ տալ. նա համամիտ էր, որ հետագայում գրական գործունեության հորելյանը տոնվի իբրև գրականության տոն, մանավանդ որ ժամանակը խառն էր ու տխուր: Սակայն ինչպես սպասելի էր, հակառակ իրեն՝ Թումանյանի կամքի, տոնակատարությունը ինքնաբերաբար լայն հասարակական բնույթ ստացավ: Մեր բոլոր դպրոցներն ու հասարակությունը սըրտառու չկերպով տոնեցին բանաստեղծի 50-ամյակը:

Թիֆլիսում գոյություն ունեին Տայրենակցական միություններ, որոնց ներկայացուցիչներից կազմված էր Տայրենակցական միությունների միութ-

յունը, որի նախագահն էր Թումանյանը: Մենք առանց իրեն իմացնելու ժողով արինք և որոշեցինք բանկետ կազմակերպել նրա պատվին: Բանկետը տեղի ունեցավ բարեգործական ընկերության գրադարանի դահլիճում (այժմ Շահումյանի անվան գրադարան): Իբրև Միությունների միության փոխնախագահ, հանդեսը բանալով, ես դիմեցի Թումանյանին հակիրճ խոսքերով, որտեղ թվեցի նրա գրական ու անձնական արժանիքները: Խոսեցին և մյուսները: Ախալքալաքի ներկայացուցիչ Պողոս Աբելյանը մի ընդարձակ ճառով վեր հանեց բանաստեղծի արժանիքները, դասելով նրան մեր հին ու նոր գրականության կլասիկների շարքը:

Թումանյանը հուզված, բայց հուզմունքի մեջ էլ իր կայտառ հումորը պահելով, խոսեց.

– Շա՛տ, շատ մեծացրիք, – ասաց նա, – չեք իմանո՞ւմ, որ իզուր մեծացնելը վնասակար է, շատ վերև բարձրացնելը՝ երկյուղալի: Քանի շատ բարձր հանեք, ենքան վտանգավոր է ենտեղից ընկնելը, մանավանդ եթե ցածն էլ սուր քարեր կան, մեծ կտորը ականջը կմնա: Է՛լ Խորենացի, Է՛լ Նարեկացի, Է՛լ Քուչակ ու Սայաթ-Նովա, Է՛լ Տովմաթան ու Աբովյան, Է՛լ ես ինչ գիտեմ ով: Էլ մեծ անուն չթողիք, բոլորին շարեցիք ու ինձ էլ նրանց կողքին բազմեցրիք. բայց մի սպասեք. տեսնենք՝ ես նրանց կողքին տեղ ունե՞մ... Մի քիչ սպասեք, համբերեք, դեռ վաղ է: Դրանց գլխով բազմաթիվ տարիներ են անցել, դրանց գլխով փոթորիկներ ու արհավիրքներ են սահել, բայց դրանք բարձր սարի նման վես գագաթները երկինք պարզած մնացել են անխախտ ու իրենց բարձրությունից էսօր էլ հպարտ նայում են մեզ... Իսկ ինձ վրայով դեռ թող անցնի մի 50, 100 տարի, մի մաղենք, քամենք, տեսնենք են մնացածներից էլ ինչ կմնա տակը... Ո՞նց եք դուք ինձ համեմատում Խորենացու, Քուչակի... հետ...⁹

V

Թումանյանը մեր կուլտուրական անցյալի արժեքները շատ բարձր էր գնահատում: Մեր անցյալի գրողները, արվեստագետները նրա ուսումնասիրության, մեծարանքի առարկան են եղել միշտ: Նա ոչ միայն ժողովրդական ստեղծագործությունը, ֆոլկլորն էր ուսումնասիրում, այլև մեր ողջ գրականությունը: Եվ գրականությունն էլ ուսումնասիրելիս աչքի առաջ էր ունենում, թե գրողը ո՞րքան հարազատորեն է կապված ժողովրդի հետ. առանձնապես այդ տիպի գրողներին սիրում էր: Քուչակը, Տովմաթանը,

Սայաթ-Նովան և առհասարակ աշուղները՝ նրան շատ սիրելի էին, որովհետև «դրանք ժողովրդական զուլալ աղբյուրից էին ջուր լցնում իրենց սափորների մեջ. եղ ջուրն էն ջուրն է, որի մասին մեծ աշուղն ասում է՝

Ամեն մարթ չի կանա խըմի, իմ ջուրըն ուրիշ ջըրեն է»:

Նա առիթը չէր փախցնում անցյալի արժեքները վեր հանելու, մեծարելու: Այդպիսի առիթներից էր Սայաթ-Նովայի ծննդյան 200-ամյակը, որ լրացավ 1912 թվին:

Թումանյանի նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ Հայ գրողների ընկերությունը հրատարակեց Սայաթ-Նովայի երգերի ժողովածուն մատչելի գնով, մասսայական ընթերցանության համար, արձան կանգնեցրեց Սայաթ-Նովայի գերեզմանի վրա, որի բացմանը հրավիրվեցին վրացի, թուրք, ռուս գրողներ, և հանդեսն ստացավ միջազգային բնույթ¹⁰:

– Մեծ գրողը մի ազգի չի կարող պատկանել, – ասում էր Թումանյանը, – Սայաթ-Նովան բոլորին է պատկանում, որովհետև նրա մեջ խոսում է ժողովրդի արվեստը. իսկ ժողովրդի արվեստը որքան ինքնատիպ է, ազգային, այնքան էլ ընդհանուր է, համամարդկային, որովհետև ժողովուրդները զգացմունքի, արվեստի հազար ու մի թելերով կապված են իրար հետ:

Թումանյանի շնորհիվ Սայաթ-Նովայի անվան շուրջն ստեղծվեց մի չտեսնված հետաքրքրություն. կազմակերպվեցին մի շարք դասախոսություններ, որոնց ժամանակ դահլիճը լիքն էր լինում ունկնդիրներով. աշուղներից կազմվեց հատուկ «Սայաթ-Նովյան» խումբ, որն այնուհետև տարիներ շարունակ Սայաթ-Նովայի երգերն էր երգում, հասարակությանը մեծ հաճույք պատճառելով: Այստեղից էլ սկիզբ առավ մեզանում մի գրական շարժում. իրար ետևից տեղի էին ունենում գրական դասախոսություններ: Թումանյանը եռանդով այս քննադատին, այն բանաստեղծին կամ գրողին էր դիմում, հանձնարարելով խոսել մեր հեղինակների մասին, ոչ միայն անցած-գնացած՝ մեռած հեղինակների, այլ ժամանակակիցների մասին:

VI

Թումանյանը թախծոտ էր. բայց նրա թախիծը Ավետիք Իսահակյանի ցասումով ու դառնությամբ լցված թախիծը չէր կամ Վ. Տերյանի անհույս, լքված հոգու մենության մռայլ թախիծը: Նրա թախիծն անբաժան միացած էր կենսախիռն հումորի հետ: Այդ նրանից էր առաջանում, որ հասարակական դժգոհության պայմանների մեջ տառապող նրա զգայուն հոգին լցվում էր խորին

տրտմությամբ՝ տեսնելով կյանքի անարդարությունը, թույլերի ուռնահարումը հզորների կողմից, բայց միաժամանակ նա կյանքի վերաբերմամբ լավատես էր. գտնում էր, որ թեև դանդաղ քայլերով, ուշ, բայց արդարությունը մի օր պիտի գա հաղթանակելու: Այդ հավատը նրան լավատես էր դարձնում, կենդանություն էր տալիս նրա հումորին:

Այս լավատեսությունն էր, որ նրան դիմում էր գրականությունը վեհ դիրքերի վրա պահելու. սրանից էլ առաջանում էր այն գուրգուրալից վերաբերմունքը, որ նա ցուցաբերում էր սկսնակ գրողների վերաբերմամբ:

Սա նրա աչքի ընկնող գծերից մեկն էր: Նա երիտասարդ գրողների վրա ոչ միայն ուշադրություն էր դարձնում, այլև ամեն կերպ առաջ էր քաշում, ոգևորում էր նրանց:

– Գրողը կգա, կգնա, իսկ գրականությունը հավիտենական է: Տին, զառամող գրողի կողքին պետք է նորը ծիլեր արձակի, որ գրական սերունդը շարունակվի: Ծառերը մեռնում են, իսկ անտառը մշտապես կա ու մշտապես թարմություն է բուրում:

Ես երբեք չեմ մոռանա, թե ինչպիսի գուրգուրանքով էր խոսում Վ. Տերյանի մասին, երբ նրա առաջին գրքույկը՝ «Մթնշաղի անուրջները» հրատարակվեց¹¹:

Տիշում եմ, պատանի գրողների մի քանի ոտանավորներ ընտրելով, մեկ-մեկ կարդում էր ու ասում. «Տես՝ ես ոտանավորի ես տողը, ես պատկերը, ես քառը, ես դարձվածքը... ցույց է տալիս, որ սրա գրողի մեջ շնորհք կա: Պիտի սրանց ճանապարհ տալ, առաջ քաշել...»: Ու ոգևորված մի հոդված գրեց պատանի սկսնակ բանաստեղծների մասին¹²:

1910 թվին լրագրերում հրատարակվեց, թե Ճեմարանի վարչությունը մեկ թե երկու հոգի պիտի ուղարկի Եվրոպա՝ քարձրագույն կրթության՝ գրականություն ուսումնասիրելու համար¹³: Մի անգամ Թումանյանի մոտ ես ակնարկեցի իմ վաղուցվա փափագի մասին:

– Տա՛... ուզո՞ւմ ես, տո՛, ասա, է՛. էլ ո՞ր ես թաքցնում, հե՛ր օրհնած,– ասաց Թումանյանը ու դառնալով Փափագյանին, ուրախ ու սրտագին տոնով առաջարկեց.

– Ապա՛, Վրթանես ջան, մի լավ թուղթ կազմի Էջմիածնի վրա, Մարգարին դրկենք Եվրոպա ...

Փափագյանը կազմեց մի գրություն, որ Թումանյանն անմիջապես վերցնելով, ստորագրեց, ստորագրել տվեց նաև Ղ. Աղայանին, Լեոյին, Շիրվանզադեին, Ավ. Իսահակյանին, Վ. Փափագյանին և ուղարկեց Էջ-

միածին: Այդ թուղթն էլ, իհարկե, չնայելով ժամանակի ամենաաչքի ընկնող գրողների ստորագրությանը, նման շատ դիմումների հետ մնաց Էջմիածնի փոշեպատ արխիվում. էջմիածնեցիք նախօրոք որոշած «իրենց մարդկանց» ուղարկեցին: Այդ թուղթն ինձ իմ փափագին չարժանացրեց, բայց իբրև մի թանկագին հիշատակ ստորագրող մեծանուն հեղինակների և Թումանյանի ջերմ ու գուրգուրալից վերաբերմունքի, մնաց իմ հիշողության մեջ անջնջելի: Իսկ այդպիսի վերաբերմունք Թումանյանի կողմից միայն է՛ս չեմ վայելել. այդպիսի վերաբերմունքը շատ շատերին է ոգևորել ու մնացել որպես իբրև քաղցր հուշ: Այսօրվա գրողներից, բանաստեղծներից, արվեստագետներից, որոնց պատանեկությունը գուգադիպել է Թումանյանի հասուն շրջանին, ո՞վ քաղցրությամբ չի հիշում, թե Թումանյանն ինչպե՛ս է գուրգուրել, ոգևորել իրեն:

Այսպես են առհասարակ մեծ արվեստագետները, բանաստեղծները, որոնք արդեն իրենց ոտի տակ հաստատ պատվանդան ունեն, և որոնց մեջ բացակայում է «հաղթահարվելու» եսամոլական երկյուղը:

– Մեր կյանքը տխուր է, – ասում էր Թումանյանը, – բայց եղ տխրության մեջ էլ ուրախություն կա թաքնված. եղ ուրախությունը պիտի փնտրել, գտնել, լույս աշխարհ հանել:

Այդ շրջանում մեր գրականությունը ողողված էր ողբով ու հառաչանքներով: Իհարկե, այդ ողբին գլխավոր նյութ տվողը գաղթականների թշվառ կյանքն էր: Լրագրերին ու ժուռնալներին անթիվ նյութեր էին ուղարկում այդ կյանքից, շատ կան տպագրված այդպիսի նյութեր, բայց դրանք ստացած նյութերի մեկ տոկոսն էին, 99 տոկոսը զամբյուղ էր նետվում – այնքան նման էին դրանք միմյանց իրենց տխուր բովանդակությամբ, մռայլ նկարագրություններով, ողբով, հուսահատությամբ...: «Նասկերի» խմբագրական ժողովում մի շարք այդպիսի նյութեր կարդացվեցին: Եվ ահա Թումանյանն էլ սեղանին դրած թևը բարձրացրեց, տակից մի թուղթ հանեց ու ժպտալով ասաց՝

– Դե՛ լսեցեք:

Վերնագիրն էր «Ուրախ գիշեր»:

Ու կարդաց. «Ինչքա՛ն ծիծաղեցին են գիշեր...»: Այսպես էր սկսվում պատմվածքը: Գաղթականներ, լամպի աղոտ լույսով հազիվ լուսավորված հին մեծ սրահ... սրից ու հրից փախած թշվառ մարդիկ... Բայց այստեղ ողբ ու հառաչանք չկա: Իբրև այստեղ մուրացկաններ՝ շորեր են ստացել, մեկը՝ Մարտոն, հովանոց ու ցիլինդր էր ստացել, հովանոցը ձեռին, ցիլինդրը գլ-

խին ներս է մտնում և բոլորը զվարճանում են... ու նրանց հետ մորը կորցրած փոքրիկ Զանոն ևս կերած-խմած՝ զվարճանում է: Բոլորը մի: րոպե մոռացել են իրենց թշվառվությունը և անձնատուր եղել զվարճության. «Ի՛նչ ուրախ գիշեր էր, ի՛նչ ուրախ գիշեր...»: Վերջացնում է պատմվածքը բանաստեղծը: Կարդալուց հետո ժպտաց իր անուշ ժպիտով Թումանյանը և ավելացրեց.

– Թշվառ մարդիկ էլ իրենց ուրախությունն ունեն. մենք եղ. ուրախությունն էլ պիտի փնտրենք, տանք...:

Սա նման էր այն գիշերվան, որ մենք անցկացրինք ոստիկանատանը: «Նորիզոնի» խմբագրատանը խուզարկություն եղավ, և այնտեղ գտնվող բոլոր մարդկանց, թե՛ աշխատողներին և թե՛ որևէ գործով ներս մտածներին ձերբակալեցին ու խմբերի բաժանելով, ուղարկեցին Քաղային ոստիկանատները: Մեզ տարան 4-րդ թաղամասը – Թումանյանն էր, Շիրվանզադեն, Ա. Մեհրաբյանը, բժ. Քալանթարյանը, Ե. Լալայանը և ես:

Փոքրիկ, աղոտ լուսավորված սենյակում, հատակի վրա տարածված՝ բոլորս վշտադեմ գուշակություններ էինք անում, թե մեզ ուր են ուղարկելու: Շատերն արդեն Սիբիրի համփան էին բռնում, գուշակելով, թե ինչ տաժանելի օրեր պետք է անցնեն՝ իրենց հարազատներին անտեր թողած, նրանցից կտրված: Շիրվանզադեն ջղայնացած մեկ պառկում էր, մեկ նստում, հայհոյում էր ու թքում, ծխախոտներն իրար ետևից կապնելով: Լալայանը քիչ էր մնում լաց լիներ ու խղճալի ձայնով կրկնում էր. «Ախր հայտարարություն բերելու համար մարդ այսպիսի խաթի մեջ ընկնի՞ր ...»:

Ինչ մյուսների հալն էր՝ ասել չի լինի, ձեռները գլխների տակ պառկում էին, աչքերը փակում, նորից նստում, վեր կենում, մի երկու քայլ գնում-գալիս, էլի տարածվում հատակին՝ հառաչելով:

Թումանյանը նայում էր բոլորին ու քթի տակ խնդում: Վեր կացավ, դուռը թխկթխկացրեց, վերակացուին կանչեց, փող տվեց՝ հաց, թեյ, պանիր, երշիկ բերել տվեց.

– Դե, վեր կացեք, ընթրենք,– ասաց:

Ու թեք ընկած սկսեց ուրախ – զվարթ պատմել կյանքից զանազան զվարճալի դեպքեր, ինչպես իր «հայրենի օջախի շուրջը» հավաքված մարդկանց: Սիբիրն էլ մոռացվեց, դաժան պատկերներն էլ, և մենք մոռացանք, թե որտեղ ենք գտնվում: Գիշերն անցավ, ձմեռվա երկար գիշերը, և մենք չիմացանք, թե ինչպես հանկարծ լույսը բացվեց: Նետագայում իրար հանդիպելով, մենք ասում էինք միմյանց. «Ի՛նչ ուրախ գիշեր էր, ի՛նչ ուրախ գիշեր ...»¹⁴:

VII

Թումանյանի այսպիսի ուրախ, բարյացակամ, սրտագին վերաբերմունքը մագնիսի պես քաշում էր գրողներին, նրա շուրջն ստեղծում էր մի ջերմ մթնոլորտ, որտեղ ամեն ոք աշխատում էր մի անկյուն գտնել: Գրողներից շատերն իրար հետ ընդհարվում էին, բամբասում միմյանց, խռովում միմյանցից, շատ անգամ սառչում գրականությանից, բայց ընկնելով Թումանյանի շրջապատը, ջերմանում էին այդ գրական ջերմոցում: Թումանյանը դառնում էր մի ցեմենտ, որ գրողներին կապում էր իրար հետ մի ընդհանուր կապով՝ գրականության կապով: Եվ ոչ միայն հայ գրողներին էր կապում իրար հետ, այլև աշխատում էր ամուր կապ ստեղծել հայ և մյուս ազգերի գրողների միջև: Այդ զգում էին ոչ միայն հայ, այլև մեր հարևան ազգերի գրողները – վրացի, թուրք, ռուս գրողները ևս նրան մոտենում էին սրտաբաց մտերմությամբ:

Իբրև գրողների միության նախագահ, նա այնքան պաշտոնական անձնավորություն չէր, որքան մտերիմ ընկեր:

Նա կարողանում էր զսպել հուզված կրքերը, մեկին հորդորում էր, մյուսին խրատում, երրորդի վրա բարկանում, շատ անգամ նախատում... Թումանյանից չէին նեղանում. քաշվում էին, բայց հարգում ու սիրում էին: Ես գիտեմ մեր առաջնակարգ գրողներից ոմանց, որոնք անբարեհամբույր էին, բռնկվող, կրքոտ, ամենաթեթև նկատողություն անգամ, – ի՞նչ եմ ասում՝ նկատողության նմանվող, ամենաթեթև ակնարկ անգամ, – չէին կարող տանել, բայց Թումանյանի ամենախիստ նկատողությունները տանում էին ու լռում:

Շիրվանզադեի ու Ներսիսյան դպրոցի գրականության դասատու Մ. Մատենեյանի մեջ վեճ բարձրացավ: Բանից երևաց, որ իր «պերճախոսությամբ» աշակերտներից ու ազգային շրջաններից երես առած այդ քննադատ-դասատուն իր ծրագրից դուրս էր գցել Շիրվանզադեին, իբրև գեղարվեստապես, լեզվով ու ամեն տեսակետներից թույլ հեղինակի և ավստում էր ժամանակը գործադրել նրա երկերի ուսումնասիրության վրա, որովհետև դրանք «ազգային առանձնահատուկ միջավայրից զուրկ» գործեր են: Շիրվանզադեն լսեց և մի նամակ տպեց «Նորիզոնում» այդ առթիվ: Պետք էր տեսնել, թե ինչ ցասումով ներկայացավ Մատենեյանը Թումանյանին և մի հոդված ներկայացրեց, խայթոցներով լի հոդված Շիրվանզադեի դեմ¹⁵:

– Նա համարձակվել է ինձ վիրավորել: Երևակայեցե՞ք՝ ես հարյուրավոր

աշակերտներ ունեն ավարտած, որոնք պիտի այդ հոդվածը կարդան. ես բազմաթիվ աշակերտներ ունեմ, որոնք այս թոպեիս սովորում են իմ ձեռքի տակ, էլ ի՞նչ հեղինակություն կունենան նրանց աչքում...

– Ճիշտ եք ասում,– ժպտում է Թումանյանը,– պետք է միմյանց հեղինակությունը պահպանել:

Ես չեմ համբերում, միջամտում եմ.

– Երևակայեցեք, պարոն Մատեննյան, Շիրվանզադեն հարյուրավոր չէ՝ տասնյակ հազարավոր ընթերցողներ ունի, որոնց համար պաշտամունքի առարկա, հեղինակություն է, դուք ինչպես եք համարձակվում վիրավորել նրան:

Մատեննյանը զայրանում է, իր խոշոր աչքերը փայլեցնում է կատաղությամբ և բերանը բաց է անում ինձ լվանալու:

– Ուրեմն, պարոն, ձեր կարծիքով ուսուցչի հեղինակությունը աշակերտի աչքում գցելը դատարկ բա՞ն է...

– Տո՛ հեր օրհնած, մի նստի, կարգին խոսենք, ինչ եք աբլոշների պես իրար վրա հարձակվում,– ասում է Թումանյանը:

Եվ երբ Մատեննյանը նստում է, նա շարունակում է.

– Ճիշտ է, Շիրվանի ոճը խիստ էր, բայց գիտեք, այդպիսի դեպքում հեղինակը կարող է ոչ միայն խիստ ոճ գործադրել, այլև ավելի խիստ բան: Գրականությունը խաղալիք չէ, ևս առավել խաղալիք չի գրողը, որովհետև գրականությունը գրողով է ստեղծվում: Գրողին կարելի է ամենախիստ կերպով քննադատել, բայց գրողի վրա խաչ քաշել, մանավանդ արհամարհել, անթույլատրելի է...

Ճանապարհ է գցում Մատեննյանին. գալիս է Շիրվանզադեն՝ ածականներ է շարտում Մատեննյանի հասցեին, հուզվում է, կծու խոսքեր է ասում և գրիչ է վերցնում, որ նրան «ինչպես հարկն է՝ ուտեցնի»:

– Շիրվան, դու երեսուն տարվա գրող ես, էնպես ես խոսում, կարծես նոր ես հրատարակել «Տրդեհը», նոր ես ընկնում փառքի, անվան ետևից. հեր օրհնած, փառքն էլ, անունն էլ վաղուց արդեն քո ետևից ստվերի պես վազում են: Ի՞նչ ես էդ տեսակ դատարկ բաներից հուզվում:

Շիրվանզադեի հուզմունքը դեռ չի անցել. նա նորից մի քանի կծու խոսք է ասում, հուզմունքից գրիչը դողդողացնելով մատների մեջ:

– Շիրվան,– գոռաց հանկարծ Թումանյանը, առանց իր սովորական հումորի, առանց ժպտի, լուրջ ու անողոր տոնով:

– Շիրվան, ես քեզ արգելում եմ եղպես խոսել: Դու գիտե՞ս՝ ո՞վ ես. դու

«Քառսի» հեղինակն էս... Դու իրավունք չունես պատիկանալու, մեծ գրողը պիտի իրեն բարձրության վրա պահի. քառս տեսնողը, «Քառս» գրողը քառսից շատ բարձր պիտի կանգնած լինի:

Նուգմունքից նրա դեմքի մկանները խաղում էին, աչքերը առկայծում:

Շիրվանզադեն գրիչը վար գցեց, գլուխը կախեց, ծխախոտ վառեց...

Ես երբեք չէի տեսել Շիրվանզադեին այդպես նեղացած, անմռունչ. այնպես, ինչպես հնազանդ որդին հոր առաջ. այն Շիրվանզադեին, որ թե «Մաղբոսի» գրչով «քարեր էր նետում հակառակորդի նահիճը գորտերին կոկոացնելու» և թե իր սուր լեզվով անխնա խայթում էր հակաճառողին:

Նստած մնաց այդպես լուռ Թումանյանի կողքին, և ապա մի երկու րոպե հետո նրանց մեջ սկսվեց քաղցր, հանդարտ զրույց առօրյա հարցերի մասին:

VIII

Կաթողիկոսական ընտրության պայքարի ժամանակ Ղ. Աղայանը մի հոդված տպեց «Նորիզոնում», որի մեջ ասված էր, թե՝ «Ամբողջ հայությունը՝ սկսած Նոկաստանից մինչև Եվրոպա ու Ամերիկա, ոտի կկանգնի ու թույլ չի տա, որ Օրմանյանը մտնի Տրդատա դռներով»¹⁶: Կղերականների օրգան «Նովիտ» շաբաթաթերթը գրեց, թե Աղայանը կոչ է անում, որ Օրմանյանին տեղորդի ենթարկեն և նրանց անվանեց մարդասպան¹⁷:

Ալեգարդ Աղայանը հուզվեց. հանգիստ չունեի: Մի օր հոդված բերեց խմբագրատուն Թումանյանի մոտ, թե՝ էս պիտի տպես:

Թումանյանը կարդաց, գլուխը շարժեց (Թումանյանի և Աղայանի մտերմությունն այնքան հանրածանոթ էր, որ դրա մասին ավելորդ էմ համարում բան գրել):

– Ա՛ Ղազար, – ասաց Թումանյանը ժպտալով, – ասում է՝ գժերի աշխարհք ընկնողն ինքն էլ է գժվում...

– Ի՞նչ է, հիշտ չեմ գրե՞լ, սո՞ւտ է, ինչ որ ասում եմ, բա դրանք անպատկառ Լրբախոսներ չե՞ն...

– Ճիշտ էս գրել, Ղազար ջան, բայց դե բարկացած էս գրել. բարկանալը լավ չի:

– Ի՞նչ է, ուրեմն չես ուզում տպե՞լ, – ասաց Աղայանը հուզված:

– Ինչի՞ չէ, Ղազար ջան, կտպեմ, համա քեզ համար լավ չի. մի քիչ պիտի փոփոխես:

– Տալի, ախպեր, եղպես, թող լավ չլինի, տակը իմ անունն է լինելու, հո քո

անունը չի լինելու:

Թումանյանը մատներով շփեց քիթը, նայեց թղթին, ապա լուրջ, շատ լուրջ դեմք ընդունած ասաց կտրուկ տոնով, որի մեջ բարկության շեշտ կար:

– Իմ անունը չի լինելու տակը, բայց Օհանեսը չի թույլ տա, որ Ղ. Աղայանի անունն էլ լինի ես անվայել գրության տակը:

Ես նայեցի Աղայանին: Նրա ընկճված դեմքի վրա մի՝ չգիտեմ ինչպես ընդորոշեմ՝ երջանկությամբ, թե խաղաղության ալիք անցավ. նրա դողդողացող փառահեղ մորուքի վերևը, թավ հոնքերի տակ, արծվային աչքերի մեջ ես տեսա մի տեսակ խոնավ փայլ, որից արցունք է ծնվում... Նա լուռ վերցրեց թուղթը, ծալեց, դրեց գրպանը: Թումանյանը թևը գցեց նրա ուսով ու քաշեց, որ նստեցնի կողքին: Աղայանը թևերը լայն բացած փաթաթվեց նրան ու այդպես փաթաթված նրանք համբուրվում էին երկար: Ես սաստիկ հուզմունքից չկարողացա դիմանալ այս տեսարանին և արցունքով լցված աչքերս ցած խոնարհեցի: Այս պատկերը մինչև օրս էլ կենդանի տպված է իմ հոգում:

Երեք օր հետո ես Աղայանի դռան զանգը քաշեցի: Պատուհանը բացվեց, և երևաց Աղայանի գլուխը:

– Դո՛ւ ես,– ուրախացած բացականչեց նա և, բանալին թղթի մեջ փաթաթելով, ցած գցեց: Ես դուռը բաց արի ու ներս մտա:

Աղայանը սանդուղքի գլխին կանգնած ինձ գրկելով ներս տարավ:

– Այ, լավ արի՛ր, որ եկար... Արի՛, արի՛. տե՛ս, հոդվածը փոխել եմ. նստի՛ր, կարդամ:

Թեյի բաժակն առաջս դրած, արմունկս սեղանին, ես նայում էի մեծ «Քաբաղա» թղթին, որ Աղայանի ձեռքերում դողդողում էր: Աղայանի խրոխտ, թավ ձայնը դուրս էր հոսում նրա դողդողուն շրթունքներից մի՛տեսակ կերկերալով: Երբեմն բառերն արտասանվում էին շատ կտրուկ, զայրացկոտ. կարծես չէր կարդում, այլ բերանացի սաստում էր մեկին: Մեջեմեջ կանգ էր առնում հուզմունքը զսպելու, մեկ-մեկ խորը շունչ էր քաշում հոգոց հանելով... Մի երկու անգամ էլ ընթերցումն ընդհատեց, թիկնելով բազկաթոռին սաստիկ հոգնած մարդու պես:

Ես այդ հոդվածի նախորդ օրինակին ծանոթ չէի, բայց այս «բարեփոխված» օրինակն էլ շատ անհանդուրժելի, կծու արտահայտություններ ուներ, տեղ-տեղ ուղղակի հայհոյանք էր:

– Ինչպե՛ս է, տեղի՞ն է, թե չէ,– հարցրեց նա, թուղթը ցած դնելով:

– Լավ է,– ասացի,– արժե՛ դրանց... Բայց, Ղազարոս, հիշո՞ւմ ես Տովհան-

նեաի խոսքերը. քեզ վայել չի նման լեզվով խոսելը, թեկուզ ամենաանպատկառ մարդկանց հետ: Նրանք ուզում են քեզ իջեցնել իրենց մակարդակին, բայց դու չպետք է դրանց հետ հավասար մակարդակի վրա կանգնես...

– Բա ի՞նչ անեմ, Մարգար ջան, էստեղս են հասցրել (մատը տարավ կոկորդը). ինձ մարդասպան են անվանում, ինձ տեռորիստ հռչակեցին. բա սրան սիրտ կդիմանա՞, հանգստություն չունեմ, սրտի բաբախում եմ ստացել, քնահատություն է եկել վրաս: Գիշերը չեմ կարողացել քնել, վեր եմ կացել, սիրտս դատարկել եմ թղթի վրա, հետո եմ կարողացել աչքերս խփել: Էս ի՞նչ աշխարհքումն ենք մենք ապրում, էս ի՞նչ տեսակ մարդկանցով ենք շրջապատված: Սրանք ուրիշին մարդասպան են անվանում, բայց իրենք օրը ցերեկով մարդ են սպանում: Ինչ սիրտ պիտի լինի, որ սրան դիմանա: Ես մի օր նստած տեղս կշորանամ, հանապարհին գնալիս կընկնեմ, կմեռնեմ. Օհանեսը ճիշտ էր ասում, իմ անունով էսպես բան չի կարելի տպել: Ես եկա տուն, շատ մտածեցի Օհանեսի ասածների վրա, էս էլ համոզվեցի, որ չի կարելի տպել: Էս էլ, որ գրել եմ՝ տպելու համար չեմ գրել: Գրել եմ, որ մտերիմներիս մոտ կարդամ, սիրտս հովանա ու հետո՝ ա՛յ էսպես...

Ասաց ու թուրթը չորս կտոր անելով՝ դրեց արկղը, ապա ավելացրեց հառաչելով.

– Բայց ըռպեապես սիրտ հովացնելով կոտրած շուշեն կսաղանա՞...

Այս խոսակցությունից հազիվ մի քանի ամիս էր անցել, երբ Ալեքսանդրապոլում հանկարծ կարդացի, թե Ղ. Աղայանը խմբագրատուն գնալիս չոքել է ու հանկարծամահ եղել: Տիշեցի խմբագրատան դեպքը, հիշեցի Աղայանի խոսակցությունը... Ո՞վ գիտե՝ վիրավոր սիրտը թղթի մեջ ամփոփած տանում էր Օհանեսի մոտ հովացնելու...¹⁸

IX

«Բո Մոնդ» հյուրանոցի ճաշարանում նստած ճաշում էինք: Թումանյանն էր, Աղայանը, Ավ. Իսահակյանը և լավ չեմ հիշում՝ էլի ով:

Այդ օրն էլ, ինչպես միշտ, ուտելուց ու խմելուց չէինք այնքան հաճույք ստանում, ինչքան Թումանյանի կենսուրախ, քաղցր զրույցներից: Սկսեցինք հիշողություններից խոսել: Ամեն մեկը պատմեց իր անցյալից որոշ դեպքեր, զվարճալի պատմություններ: Աղայանը մի քանի դեպք պատմեց իր երիտասարդ ժամանակից և Մոսկվայում անցկացրած օրերից: Ավետիք Իսահակյանը իրեն հատուկ բանաստեղծական ռոմով ու մանկական

պարզությամբ ակնարկեց մի սիրային արկածի մասին.

– Բա են չպատմեցիր, Ղազարոս:

– Ի՞նչը,– հարցրեց Աղայանը լրջացած:

– Է՛ն, որ ...– ասաց Ավետիքը մանուկի խորամանկ ժպիտով,– որ վերևիդ հարկում ապրող փմփլիկ աղջիկը քունդ կտրել էր ու վերջը...

Աղայանն ավելի լրջացավ, մռայլվեց և ապա վիրավորված տոնով ասաց.

– Ավետի՛ք, կարելի է՝ ես մի մարդ էի սպանել ու քեզ խոստովանել. բա դու պիտի եդպես գաղտնիք պահեի՛ր... Սրանից հետո էլ քեզ մարդ քան ասի՞...

Եվ նեղացած՝ անձեռոցիկը օձիքից քաշեց, դրեց սեղանին, գինու բաժակը առջևից դեն հրեց ու մի շարժում արավ. մեզ թվաց, թե նա նեղացավ և ուզում է հեռանալ:

– Ղազա՛ր, ի՞նչ ես անում,– ձայն տվեց Թումանյանը:

– Ես էլ էստեղ չեմ նստելու,– ասաց Աղայանն ու աթոռը ետ քաշեց, որ բարձրանա:

Թումանյանը լրջացավ.

– Ղազարո՞ս, ի՞նչ պատահեց, ի՞նչ խաբար է, նստի՛ր:

Բայց Աղայանը չանսաց. ուզեց վեր կենալ:

– Տո՛, հեր օրհնած, ենպես եք շարժվում, կարծես երեխա լինեք: Ի՞նչ ասավ Ավոն, որ երեխի պես խռովում ես: Ո՞վ չի ունեցել երիտասարդություն, սիրային արկած. քար պիտի լինի մարդ, որ սիրո համն զգացած չլինի: Իսկ դու, փառք աստծու, բոլորս էլ գիտենք, ենքան փափուկ սիրտ ունես, որ մանկան նման հուզվում է. սիրելու էլ ընդունակ է, ատելու էլ: Տենց ես թոպեիս ենքան հուզվեցիր, որ խեղճ Ավոյին «դավաճան» ու «գաղտնիքներ» մերկացնող դուրս բերիր: Լսի՛ր, Ավո ջան, եդ ինչ է որ, լսի՛ր, ես ավելի լավը պատմեմ սրա արարքներից:

Եվ Թումանյանը՝ թևերը սեղանին փռած, հանդիսավոր դիրք ընդունած, սկսեց.

– Մի հին ընկեր, էսպես քան էր պատմում. ես մեր Ղազարի խելքին մի օր փչեց, թե՝ վարդապետ պիտի դառնամ: Դիմում գրեց Էջմիածին՝ կաթողիկոսին: Խնդիրն էլ, որ ավելի ուժ ունենա, գրաբար գրեց. գրաբարն էլ, որ ավելի թունդ լինի՝ հայագետ Միսակ Ասիլյանին կանչեց, միասին կազմեցին:

Տո՛, դու մի ասի՝ ես Ղազարս խնդիրը գրում է ձեռով, իսկ սրտով թաքուն-թաքուն քաներ է տեսնում... Մենք էլ քանից բեխաբար (անտեղյակ) սպասում ենք, թե ահա՝ էսօր-էգուց Էջմիածնից պատասխանը կգա, ու Ղազարս սև

դեյրան կհագնի: Մեկ էլ ի՞նչ տեսնենք՝ ես տղես նշանվեց ու առոք-փառոք մոմը ձեռին կանգնեց թագավոր:

– Տո՛ Ղազար, ա՛յ հայր սուրբ,– ասում ենք,– ասում ենք մենք,– ո՞ր մնաց ճգնավորությունդ, բեր աջդ համբուրենք է՛, դե մի վարդապետական օրհնություն տուր է՛... Իսկ Ղազարս խնդմնդում է ու ասում.

– Է՛հ, բան չունես, գիտե՞ք ինչ լավ բան է ամուսնությունը, հազար վարդապետի ու եպիսկոպոսի հետ չեմ փոխի... Իսկի չեմ ուզում թե կնկաս մոտից հեռանամ... Իմ շրթունքները է՛լ օրհնության ժամանակ չունեն...

Զրնգում է զվարթ ծիծաղը:

Աղայանը աչքի տակով նայում է Տոփհաննեսին, ժպիտը ծավալվում է երեսով մեկ, ինքն էլ ամուր մեխվելով աթոռին, մեջքը հենում է նրան ու ռոտները երկար պարզում սեղանի տակ:

– Էդ դեռ ոչինչ,– ասում է Թումանյանը,– ավելի լավը կա, լսեք. մի տարի շրջում էինք գյուղերը: Գնացինք մի գյուղ, հյուր ընկանք մի տուն: Տանտիրուհին մի պառավ, վտիտ մարմնով, մանր դիմագծերով գեղջկուհի էր: Թեև դեմքը խորշումած էր, բայց շատ դուրեկան էր, երևում էր, որ երիտասարդ ժամանակը շատ գեղեցիկ պիտի լիներ: Էս տանը մեզ շատ լավ հյուրասիրեցին, կարծես հարազատներ լինեինք: Բայց ես նկատեցի, որ ես պառավը հատուկ հոգատարություն է ցույց տալիս մեր Ղազարին ու մեկ-մեկ էլ հայացքը մի տեսակ պաղեցնում է սրա վրա ու երկար նայում: Ղազարս էլ սկսեց շուտ-շուտ նրան նայել՝ մի տեսակ անհանգստացած: Երբ ճանապարհ ընկանք, Ղազարն ասավ.

– Օհանես, գիտե՞ս ով էր այդ պառավը:

– Ո՞վ,– հարցրի ես:

– Է՛հ,– խորը հառաչ քաշելով, ասաց Ղազարը,– դա էն աղջիկն է, որ փոքր ժամանակ սիրեցինք իրար, բայց բախտը մեզ բաժանեց: Է՛յ, սե՛ր... ի՞նչ բան ես: Տարիներ են անցել, նա պառավել, տուն ու տեղի տեր է դարձել, զավակներ ու ո՞վ գիտե, թոռներ ունի, ես ծերացել եմ, զավակներ եմ կարգել՝ սերը նրա սրտում չի մեռել, իմ մեջ էլ քնած հիշատակը զարթեցրեց:

Այս պատմության ժամանակ Աղայանը, մոռացած ամեն հուզմունք, խաղաղ ժպիտը երեսին լսում էր Տոփհաննեսին, ապա մի քաղցր, դուրալի ու թախծոտ ձայնով ասաց.

– Ճի՛շտ է, պատանեկան սերը մարդու մեջ անմեռ է:

– Բա՛, որ գիտես եղպես է,– վրա բերեց Թումանյանը,– եդ էլ մեր՝ սիրո ձեռից տանջված, ջահել սերը երգող Ավոյի վրա ո՞ր ես բարկանում: Դե՛,

վերցրեք բաժակները,– եզրափակեց իր խոսքը,– Թումանյանը,– խմե՛նք ջահել սիրո կենացը, սրան միացնենք մեր սիրո երգչի կենացը. Ավո ջան, քո կենացը...

Աղայանը բաժակը դատարկեց և գրկելով Իսահակյանին, պինդ համբուրեց նրան:

X

– Դու ո՞ր ես գնալու...

– Տուն... ճաշելու...

– Դո՞ւ...

– Տուն, ճաշելու...

– Դո՞ւ ինչ ես անելու:

– Ի՞նչ պիտի անեմ. գնալու եմ տուն, ճաշելու:

Այսպիսի հարցումներով դիմեց մեզ մի օր Թումանյանը խմբագրատանը աշխատանքները վերջացնելուց հետո և այսպիսի պատասխաններ ստանալով, ժպտալով ասաց.

– Դե որ ամեն մեկն էլ մի տեղ պիտի գնա ճաշելու, էլ ո՞ր ենք խոռվածի պես զանազան կողմեր գնում. եկեք գնանք միասին ճաշելու, ճաշն էլ համով, ուրախ կլինի, մենք էլ կզվարթանանք:

– Ո՞ր գնանք,– հարցրեց մեկը:

– Ո՞ր... հեր օրհնած, տեղ չկա՞... Թիֆլիսում տեղ փնտրողը տեղ չգտնի՞:

Այսպիսի հարց ու պատասխաններ հաճախ էին լինում, և Թումանյանը մի փոքրիկ խումբ կազմած կամ իր տուն էր տանում ճաշելու կամ գնում էինք որևէ ռեստորան ու այգի:

Այդ օրը գնացինք Օրթանալա: Տինգ, թե վեց հոգի էինք: Լավ հիշում եմ, որ Ղազարոս Աղայանն ու Ավետիք Իսահակյանն էլ հետներս էին, կարծեմ նաև Վրթանես Փափագյանը:

Մի այգում խորոված պատվիրեցինք և թարմ ձուկ (ցոցխալ):

Թումանյանը ցոցխալ բերողին կանչեց իր մոտ, ձեռք դրեց նրա կռացած ուսին և ինչ-որ փսփսաց: Նա հեռացավ, և մի քիչ հետո որտեղից որ էր՝ լույս ընկան դուդուկչիներ: Բախտի բերմամբ դրանց մեջ էր և Տովհաննեսի սիրած հայտնի Բագրատը:

Սկսեցինք հացկերույթը: Թումանյանի կայտառ խոսքերը, Աղայանի բարձրաձայն սրտալի ծիծաղն ու բացականչությունները, նրա խրոխտ «Քյորօղլին», միացած դուդուկչիների քաղցր նվագին ու Բագրատի անուշ

ձայնին, Քոի մեղմ խշշոցի ու ծառերի սոսափյունի հետ մի կենդանություն տվին այգուն: Այս ու այն կողմից՝ ծառերի տակից երևացին կինտոներ ու շրջապատեցին մեր «մեջլիսը»:

– Ապա՛, Բագրատ ջան,– կանչում էր Թումանյանը ամեն կենացից հետո,– մի «Սեզյան», մի «Դուն են գլխեն», մի «Ուստի գու քաս», մի «Չիս ասում, թե...», մի «Սահարի»... փչեք:

Կենացներից հետո սկսվեց պարը: Մեզ մատակարարող կինտոները, նույնիսկ թամաշավորները՝ լայն շավարներով ու «ղարաչոխալու» հագուստներով աննկատելի կերպով ձուլվեցին մեզ հետ, մեջ ընկան պարելու...

Պարում էր մի լայնաթիկունք, մսալի դեմքով կինտո: Նրա հաստ մարմինը թռչկոտում էր հոլի պես և փոփոագնում արխալուղի փեշերը...

Տանկարծ իր վիթխարի հասակով, ալեգարդ գլխով ու փառահեղ մորուքով ասպարեզ մտավ Աղայանը, ձեռքերը վեր տարածած, անձեռոցիկը օդի մեջ փոփոացնելով: Բոլորը նոր ոգևորությամբ սկսեցին ծափահարել: Դուռուկչիները տաքացան, նստած տեղերում պարելով: Այգու այս ու այն անկյունից նորանոր մարդիկ բսան, ու բոլորն էլ հիացքով ու սքանչացումով սկսեցին ծափահարել և ուրախ բացականչություններ արձակել: Թումանյանը հրեմվանքի գագաթնակետին էր... Օրծաղում էր, բացականչություններ անում, պարողներին ոգևորում, ծափահարում էր...

Պարող կինտոն կանգ առավ և սկսեց հիացմունքով ծափահարել մանկան պես թռչկոտող Աղայանին, ապա թևերը լայն բացած, վրա ընկավ ու գրկեց նրան, բացականչելով.

– Վա՛յ, ես քո հոգուն մեռնիմ, էդ ինչ տեսակ մարդ իս դուն:

Աղայանն էլ նրան փաթաթվեց, համբուրվեցին շրջապատողների բուռն ծափահարությունների տակ և նորից սկսեցին միասին թռչել:

Ավետիք Իսահակյանը կողքիս կանգնած, ժպիտը շրթունքներին սառած, ձեռքը տարավ աչքերին և արցունքները սրբելով ասաց.

– Ահա թե երիտասարդությունը ո՛րտեղ է: Իսկ մենք դեռ երիտասարդ՝ գառամեկ ենք: Յոթանասուն տարեկան ծերունին թռչում է ինչպես մանուկ, որովհետև հոգին էլ մանուկ է: Ո՞ր երիտասարդի նախանձը չի շարժվի այս պատկերի դիմաց:

Արդյոք ուրախությա՞ն, հուզմունքի՞, դառն կյանքի հարվածներից շուտ ծերանալու թախծի արցո՞ւնքն էր, որ թափեցիր այդ օրը, սիրելի Ավո, չգիտեմ... Գուցե քո բանաստեղծական հոգին նախազգում էր, որ այդ ալեգարդ

կայտառ մանուկը մի տարուց հետո դաժան կյանքից նետահար՝ այլևս չի լինելու մեր մեջ, մեզ հետ...

– Էն մարդիկ, որ էսպես անկեղծ ուրախանալ գիտեն, էն խալսը, որ էսպես անկեղծ հուզվել գիտի, էդ մարդկանց սրտերում չարություն չի լինի: Անկեղծ ուրախությունն էլ, անկեղծ զգացմունքն էլ հասարակ խալսի մեջ է: Էդ խալսին չպիտի մոռանալ, էդ խալսից մենք շատ բան ունենք սովորելու...

Ասում էր Թումանյանը, երբ դառնալիս մենք խոսում էինք, թե ինչպես ընդունեցին մեզ այգում, ինչպես ուրախացան և ուրախացրին մեզ կինտոները:

Այսպիսի ուրախություններ, այսպիսի քաղցր հուզմունքներ շատ է պատճառել մեզ Թումանյանը:

XI

Նետաքրքրական էր Թումանյանի վերաբերմունքը դեպի ժողովրդի հասարակ խավը: Բոլորի հետ խոսում էր «ջանով», այնպիսի մտերմությամբ, որ կարծես հին, շատ հին ու մտերիմ բարեկամներ են: Այս մտերմությունը փոխադարձաբար արտահայտվում էր նրանց կողմից ևս: Թումանյանի հետ «հասարակ մարդիկ» խոսում էին մտերմորեն, սիրով և միաժամանակ խորին հարգանքով:

Թումանյանի սերն առանձնապես տարածվում էր աշուղների վրա: Եվ դա հասկանալի է: Ժողովրդական երգն ու երաժշտությունը, մանավանդ արևելյանը՝ շատ մոտ էին Թումանյանի սրտին: Նիշում են, երբ գրամոֆոն էր նվագում, ինչպիսի ձայնասկավառակներ էլ դներ, հնդկական ու պարսկական եղանակները պիտի անպատճառ լինեին: «Մահուր հինդին»¹⁹ նրա սիրելի եղանակն էր, որ միշտ դնում էր նվագելու, գլուխը թեքած՝ լսում էր հիացմունքով ու կրկնում էր մի քանի անգամ: Եվրոպական երաժշտությունից օպերայի լավագույն կտորներն էր ընտրում և ռուսականից՝ ժողովրդական մոտիվները:

Թումանյանի ճաշակի մեջ արևելյանն ու եվրոպականը գալիս միախառնվում էին իր առօրյա կյանքում: Նրա տունը նահապետական օջախ էր հիշեցնում իր սրտաբաց հյուրընկալությամբ, ջերմ վերաբերմունքով դեպի այցելուները, պարզ ու հարազատ հարաբերությամբ դեպի այդ շենքից ներս մտնողը: Ով էլ լինեք Թումանյանի մոտ մտնողը՝ մի գիտնական, մի «գավառական» ուսուցիչ, մի դիպլոմատ, թե խուլ գավառից եկած մի գյուղացի որևէ խնդիրքով – ամեն ոք կգտներ ջերմ ընդունելություն, հա-

մապատասխան խոսք և սրտագին հյուրասիրություն: Առավոտ գնալի, թեյով կհյուրասիրեր, կեսօրից առաջ՝ սուրճով կամ մրգով, ճաշին՝ ճաշով, երեկոյան՝ թեյով կամ ընթրիքով: Այս նահապետական հյուրընկալությամբ Թումանյանը նման էր մեր նահապետականության կրքոտ երկրպագու, հյուրամոլ Պոռշյանին: Բայց ինչ որ Պոռշյանի մոտ զուտ գյուղական-նահապետական էր, Թումանյանի մոտ այդ նահապետականությունը ձուլվում էր եվրոպականության հետ:

Այդ միաձուլումը երևում էր Թումանյանի վերաբերմունքի մեջ դեպի արվեստը, երևում էր և իր արվեստի մեջ:

Թումանյանը սիրում էր արևելյան երաժշտությունը, բանաստեղծությունը. պաշտում էր Ֆիրդուսուն, Օմար Խայամին ու Սաադիին, բայց միաժամանակ մեծարում էր Պուշկինին ու Տոմերոսին, Շեքսպիրին ու Գյոթեին: Պարսկական խայտաբղետ, շքեղ ու փարթամ մոզաիկ նկարների կոլեկցիաների հետ հրճվանքով էր դիտում ու պահում Ռեմբրանդտի ու Ալվազովսկու նկարները...

Արևելյան արվեստի երվներանգ պայծառությունը եվրոպականի նրբության ու խորության հետ երևան են գալիս նաև նրա ստեղծագործության մեջ: Եվ նա հաճախ ասում էր .

– Էս կողմից պարսկական ու հնդկական, չինական ու ճապոնական արվեստը, են կողմից ռուսի ու սերբի, Իտալիայի ու Անգլիայի արվեստը պիտի գան միանալու, և եղ երկու արվեստների խառնուրդը պիտի տա ավելի զեղեցիկ ու ավելի խոր արվեստ: Էդ միացման ճամփաներից մեկն էլ մեր երկիրն է՝ Կովկասը: Կովկասյան ժողովուրդների, ուրեմն և մեր՝ հայկական արվեստը պետք է ասիականի ու եվրոպականի խառնուրդը լինի: Էն ժամանակ մեր արվեստը իբրև եղ երկու արվեստների սինթեզ, շատ բարձր կլինի...

Թումանյանի ժողովրդասիրությունը, հակումը դեպի «հասարակ խալխը» աչքի էր ընկնում, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նրա վերաբերմունքը դեպի «բարձր» ինտելիգենցիան, դեպի այն ժամանակվա հասարակական մտքի «պաշտոնական» ղեկավար խավը:

– Էս ինչ տեսակ ինտելիգենցիա է մեր ինտելիգենցիան. ժողովրդին չի ճանաչում, ժողովրդի ցավերը չգիտե, ժողովրդի հետ կապված չէ հարազատ թեւերով: Նրա ժողովրդասիրությունը կեղծ է, ժողովրդականությունն էլ չի բխում անկեղծ ժողովրդասիրությունից, այլ իր եսական ձգտումներից: Էդ ինտելիգենտները եսամոլներ են, սահմանափակ մտածողության տեր

մարդիկ: Ինչ որ անում են, իրենց փառքի ու անվան համար են անում: Դրանց մեջ սկզբունքներ չկան. դրանց պայքարը անձնական շահի թափայական կռիվ է:

Այդ ինտելիգենցիային բնորոշելու համար հաճախ օրինակ էր բերում հետևյալ փաստը.

– Արծրունին միահեծան տեր էր դարձել հրապարակին, դարձել էր մտքի բռնակալ: Մեր «ազատամիտ» ինտելիգենցիան հավաքվել էր նրա շուրջը, բոլորը նրա անունով էին երդվում, բայց եթե չասենք բոլորը, դրանցից մեծ մասը նրան ասում էր: Էդ ատելությունը, էդ թշնամությունը չէին արտահայտում՝ վախելով, որ թե կկորցնեն իրենց ժողովրդականությունը:

– 1891 թվին, – շարունակում էր պատմել Թումանյանը, – մի խումբ դժգոհներ ծածուկ ժողովներ ունեցան, վեռեցին վերջապես հրապարակ գալ, իրենց ուսերից թափ տալ Արծրունու բռնակալության լուծը: Դրանք հավաքվեցին «Տարազի» շուրջը, ցանկացան «Տարազը» դարձնել իրենց բերդը և էնտեղից ռմբակոծել Արծրունուն: Գրեցին մի շարք հոդվածներ, որոնց մեջ անխնայ մերկացնում էին Արծրունու թերությունները: Էլ ածական չէր մնացել, որ չշարեին նրա հասցեին: Էլ սև տիտղոս չէր մնացել, որ չկպցնեին նրա անվանը: Էսպես գրեցին վարկաբեկիչ հոդվածներ, տարան տպարան, շարեցին: «Տարազի» համարը համարյա պատրաստ էր, պիտի լույս աշխարհ հանեին... Բայց հանկարծ լսեցին Արծրունու մահը ու... Իսկույն շուռ տվին կապած երեսները, ցրեցին տառերը, նորից գրիչ վերցրին, նորից տարան տպարան ու նորից նույն տառերով շարեցին... Եվ դուրս եկավ «Տարազի» էդ համարը Արծրունուն նվիրված²⁰, որի մեջ Արծրունուն փառաբանում էին ընտիր-ընտիր հատկությունների համար, երկինք էին բարձրացնում...²¹

– Եվ հասարակությունն էլ ոչինչ չիմացավ էս խարդախ մարդկանց խարդախությունից:

Ազգայնական «քաղաքագետների» մասին խոսելիս հաճախ ասում էր, որ դրանց համար «ազգասիրությունը» միայն սանդուղք է իրենց «փառքի» բարձրությանը հասնելու համար:

– Էս ինչ տեսակ մարդիկ են, էդ մարդիկը մի բան են ասում, իրենք էլ չհավատալով իրենց ասածին: Էդ մարդիկ էսօր մի բան են ասում, մյուս օրը իրենց գործով հակառակը անում:

Մի դեպք շատ էր ազդել Թումանյանի վրա, որի մասին դառնությամբ էր խոսում:

Մի հայտնի հրապարակախոս վերին աստիճանի մի կծու հոդված գրեց

քաղաքային իրավասուներից մեկի հասցեին²²: Նա այդ մարդուն ներկել էր բոլոր գույներով: Տոգվածը տպվել էր կեղծ ստորագրությամբ: Տաջորդ օրը Թումանյանը տեսնում է հոգվածագրին Գոլովինյան (Ռուսթավելու) պողոտայում, իրավասու պարոնի թևը մտած, սիրաժպիտ դեմքով ու մտերմաբար գրուցելիս...

– Էս ի՞նչ բարքեր են,– ասում է Թումանյանը զայրացած: – Տոգված է գրել, մարդուն խայտառակել է հրապարակորեն, ուրիշ ստորագրությամբ: Կարդացողը զզվանքով երես պիտի դարձնի եղ դատապարտված հանցավորից, «ստոր, զեղծարար խաբեբայից»: Իսկ հոգվածի գրողը նրա քիթը մտած սիլի-բիլի է անում: Կամ գրածը սուտ է, կամ գրողը կեղծ է: Երկու դեպքում էլ նրա արածը սրիկայություն է:

Եվ Թումանյանն իր զայրույթն արտահայտեց հոգվածագրի հետ թունդ կովելով, որից հետո նա այլևս ոտք չէր դնում խմբագրատուն:

1918, 19, 20 թվականների դեպքերը, մանավանդ, նրան լցրել էին հոռետեսությամբ դեպի «եղ պաշտոնական ղեկավարները»: Այդ հիասթափությունն ու դառն տրամադրությունը սաստկացավ նրա Պոլիս այցելելուց հետո, որտեղից իր հոգեկան դառնության հետ բերեց նաև ֆիզիկական տկարություն: Պոլսում, ինչպես երևում էր, դաշնակցական ինտելիգենցիայի հետ լուրջ ընդհարումներ էր ունեցել:

Կյանքի իր լայն ըմբռնողությամբ և հոգեկան այսպիսի դառն տրամադրությամբ շատ հասկանալի է, թե ինչ վերաբերմունք կունենար Թումանյանը դեպի խորհրդային իշխանությունը:

– Էդ իշխանությունն է միակ խարիսխը, որի վրա ամուր պիտի կապենք մեր ժողովրդի խորտակվող նավի շոթաները...,– ասում էր Թումանյանը:

Նա խորհրդային իշխանության բուն էությունը, սոցիալիստական հասարակության ապագա ընթացքն ու կառուցվածքը գուցե չէր կարող պատկերացնել մանրամասնորեն, բայց մի բան հաստատ էր. նա իր բանաստեղծական խոր թափանցողությամբ կարողանում էր հասկանալ այդ իշխանության էությունն ընդհանուր գծերով և հոգով ձգտում էր դեպի այն: Շեռագայում ձևակերպած իր հայտնի արտահայտության իմաստը նա շատ անգամ ասում ու կրկնում էր առօրյա խոսակցության մեջ.

– Ահա գալիս է մի իշխանություն, որ պիտի ընդմիջտ վերջ տա արյան ու ավերվածին և բոլոր ժողովուրդների համար հավերժական խաղաղություն ստեղծի: Էս իշխանությունը են իշխանությունն է, որ աշխատավոր մարդկությունը երազել է դարերի ընթացքում ու երազելով էլ անցել-գնացել է,

իր երազը կտակելով հաջորդ սերնդին: Ապա մի լավ նայեցեք ազգերի ու պետությունների դրոշակներին – բոլորի վրա նկարված են գազաններ ու գիշատիչ թռչուններ: Էս իշխանության դրոշակի վրա նկարված է «մուրճ ու մանգաղ»: Տազարավոր տարիներ ժողովուրդները երազել են խոփն ու արորը, խաղաղ աշխատանքն ու հաշտ կեցությունը, բայց դեմները տեսել են առյուծներ ու գայլեր դրոշակների վրա, իսկ սրանց կրողների ձեռքերն ու բերանը՝ արյունոտ. Էսօր մարդկությունը տեսնում է էդ «մուրճ ու մանգաղը»...

Այդպես էր մտածում Թումանյանը, երբ ընկավ մահի՛հը: Նրա ձեռքը թուլացավ, և այլևս նա չկարողացավ գրիչ բռնել իր վեհ, բանաստեղծական խոհերը «Էս նոր իշխանության» մասին թղթի վրա կերտելու: Միայն մրմնջում էր շարունակ. «Օ՛հ, ինչպե՛ս ուզում եմ ապրել, դեռ ինչքան բան ունեմ անելու»:

Այս խոսքերը շրթունքներին նա ճանապարհվեց Մոսկվա բժշկվելու: Մենք սրտատրոփ սպասում էինք նրան, որ ահա կգա, նորից մեր շրջանը կլցնի կենսաբույր շնչով, դեռ կապրի ու իր «անելու բանը կանի...»: Բայց կայարանում նրա ոգևորիչ շնչի փոխարեն՝ նրա «մոմ մը վտիտ ու մահադեմ տիպարը նշուլեց ցուրտ ճառագայթ...»²³:

Մենք ողբացինք նրա մահը, բայց նրա պայծառ անունը իր ստեղծագործության հետ մնաց անջնջելի մեր սրտերում:

ՎԱՐՍԵՆԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԻՄ ՄԱՆԿԱՌՅԱՆ ԸՆԿԵՐԸ

1879 թ. իմ հոր՝ Տիգրան Տեր-Դավթյանի ջանքերով Ջալալօղլում բացվում է առաջին երկսեռ դպրոցը, որտեղ առանց խտրության սկսում են սովորել թե՛ հայ և թե՛ ռուս մանուկները:

Տիգրան Տեր-Դավթյանը Թեոդոսիայի Խալիպյան դպրոցի սաներից էր, որ հետագայում երեք տարով մեկնել էր արտասահման և վերադարձել պատմական և հնագիտական որոշ գիտելիքներով:

Դեռ 1866 թ. Ջալալօղլու ռուսական գինվորական ակումբում նա կազմակերպում է հայերեն լեզվով մի շարք ներկայացումներ: Այնուհետև անցնելով դպրոցական ասպարեզ, սկսում է հասարակական եռանդուն գործունեություն: Մեծ դժվարությամբ նա հիմնադրում է չորսդասյա հիշյալ դպրոցը, որտեղ բացի լեզուներից դասավանդում էին նաև ֆիզիկա, ընդհանուր պատմություն, աշխարհագրություն և քվաքանություն: Դպրոցն ուներ կանոնավոր ուսուցչական խումբ. ինքը՝ Տեր-Դավթյանը, ավանդում էր հայոց լեզու և պատմություն, Բրոնիսլավա Յոսիպովան՝ ռուսաց լեզու, իսկ մնացած առարկաներն ու երգեցողությունը անցնում էին Արիստակես Աբովյանը, Գրիգոր Պետրոսյանը. տեղի քահանան էլ կրոն էր դաս տալիս: Օրիորդ Ջադինյանին հրավիրեցին որպես կարգապահության ուսուցչուհի՝ նկատի ունենալով նրա երկարամյա կրթական աշխատանքն ու նյութական ծանր կացությունը:

Ահա այդ ժամանակներում՝ 1879 թ. օգոստոսի վերջերին, մոտակա Դսեղ գյուղից տեր Թադևոսը իր 10 տարեկան որդուն՝ Տովհաննեսին, Ջալալօղլի բերեց՝ տալու մեր դպրոցը: Տովհաննեսը բավական բարձրահասակ էր, գունատ դեմքով, սևաթույր մազերով: Նրան առաջին անգամ էինք տեսնում, իսկ հորը հանաչում էինք դեռ վաղուց ու սիրում էինք: Լինելով հո-

ըրս լավ բարեկամը՝ նա հաճախ գալիս էր մեզ մոտ, և հենց այդ վաղեմի բարեկամության շնորհին էր, որ մենք երեքս էլ՝ քույրս՝ Վերգինեն, եղբայրս՝ Տեղեմակը, և ես, անմիջապես բարեկամացանք Նովհաննեսի հետ: Մի երկու օր հորս հետ խորհրդակցելուց հետո, տեր Թադևոսը Նովհաննեսին տեղավորեց Խուրշուդ Գրիգորյանի տանը: Նա երկար չմնաց այդտեղ, պատճառ բերելով տան հեռավորությունը դպրոցից և թե այն հանգամանքը, որ տանտիրոջ երեխաները խանգարում են իրեն պարապելիս: Նովհաննեսն այդտեղից անմիջապես տեղափոխվեց հորաքրոջ որդու՝ Ալեքսանդր Սադաթյանի տունը: Այդտեղ էլ Նովհաննեսը չդիմացավ, լավ վերաբերմունք ցույց չէին տվել. այդ ժամանակամիջոցում ոչ մի օր կանոնավոր դաս չէր պատասխանել: Լսելով լուրը, տեր Թադևոսը մի երկու օրից հետո անմիջապես եկավ և որդուն հանդիմանելով՝ ուզեց ետ տանել գյուղ: «Թող գա գյուղ,– ասում էր նա,– քարին քացի տալով ապրի, քանի որ ուսման արժեքը չի հասկանում»: Տայրս լսել անգամ չէր ուզում այդ մասին, հավանաբար նա նկատել էր, որ Նովհաննեսը միանգամայն տարբերվում է իր ընկերներից: Նա սրախոս էր, ինքնավստահ, բայց ոչ հանդուգն, կենսասեր էր ու չարահրճի, բայց ոչ անկարգ: Նա ոչ շատ մոտենում էր ընկերներին, ոչ էլ վիրավորում որևէ մեկին: Սիրում էր բնությունը, պատմում էր իրենց գյուղից, զանազան երեխայական արկածներից, իրենց սարերի բիւններից, անտառներից, թե ինչքան կյտարներ են լինում կամ ինչպես են գյուղացիք ողջ-ողջ բռնում նրանց: Տայրս, որ արգելք էր եղել Նովհաննեսին գյուղ վերադարձնելուն, այս անգամ, իր ընտրությամբ փոխեց նրան Ասատուր Խանադյանի տունը: Չնայած տանտերերը չքավոր էին, բայց և այնպես, Նովհաննեսի բախտից, թե՛ ինքը՝ Ասատուրը, և թե՛ մանավանդ կլինը՝ Սալմեն, վերին աստիճանի բարի էին և հյուրասեր: Այդտեղ արդեն Նովհաննեսը ապրում էր գոհ, իր ցանկացածի պես. այդտեղ էլ, եթե չեմ սխալվում, նա գրում է իր մանկական առաջին ոտանավորները: Այդ մասին չեմ կարող հաստատ ասել, որովհետև նա իր գրածների վերաբերմամբ շատ ծածկամիտ էր. այսքանը միայն գիտեի, որ միշտ ասում էր. «Ես պետք է պոետ դառնամ, որովհետև սիրում եմ ոտանավորներ գրել»:

Նա թվաբանությունից և աշխարհագրությունից շատ թույլ էր: Մյուս առարկաները մի կերպ հասցնում էր. այդ պատճառով հայրս պատվիրեց նրան, որ ամեն երեկո մեզ մոտ գա դասերը պատրաստելու: Նովհաննեսի հետ գալիս էին նաև իր ընկերներից ամենից թույլերը, ես էլ դրանց թվումն էի: Մեզ հետ պարապում էր քույրս, որ երեք տարով մեծ էր Նովհաննեսից և մին-

չև Ջալալօղլու դպրոցի բացումը հորս մոտ բավականին պատրաստություն էր ձեռք բերել: Նովհաննեսը քրոջս եռանդուն ջանքերի շնորհիվ, թեպետ դժվարությամբ, այդ տարին մի կերպ անցկացրեց: Քննությունը հաջող տալուց հետո՝ գյուղ գնաց, նախօրոք խոստանալով հորս, որ կաշխատի իր սխալն ուղղել և սովորել այնպես, ինչպես հարկավոր է:

Անցան ամառվա ամիսները: Մեպտեմբերի մեկից վերսկսեցին դասերը: Երկրորդ տարին արդեն Նովհաննեսն սկսեց լուրջ պարապել, ինչպես որ խոստացել էր: Փոխվել էր և նրա բնավորությունը. առաջվա անհոգ տղան դարձել էր լուրջ և ավելի ուշադիր. բայց և այնպես երեկոյան սերտողության դասերին պետք է մասնակցեր: Այս տարի արդեն այն աշակերտները, որոնք լրացուցիչ սովորում էին քրոջս մոտ, այլևս չէին գալիս. մնում էր Նովհաննեսը, նրա հայրենակից Երվանդ Մամիկոնյանը և Շահալի գյուղից նոր եկած հորս բարեկամի տղան՝ Եսայի Դիմաքսյանը, որ ապրում էր մեր տանը: Վերջինիս հետ Նովհաննեսն ավելի մտերիմ էր:

Երեկոյան դասերը շարունակվում էին, ես դարձյալ նրանց հետ միասին էի, թեպետ անցյալ տարվա համեմատությամբ քիչ առաջադիմել էի: Քույրս մեզ հետ վարվում էր նույն խստությամբ. նա սովորել էր խալֆայի (Խանում Ջադիճյանի) դպրոցում և մեկ-մեկ գործ էր դնում խալֆայական մեթոդը՝ ապտակելը, իհարկե, երբ մենք նրան համբերությունից հանում էինք: Մի անգամ, երբ քույրս թեթևակի ապտակում է Նովհաննեսին, նրանից լսում է այսպիսի խոստովանություն.

– Ես քեզ սիրում եմ, իսկ դու ինձ խփում ես – ահա, տես, թե ինչ եմ գրել քեզ համար, պահի՛ր, պահի՛ր, թող ոչ ոք չտեսնի:

Եվ տալիս է քրոջս իր գրած փոքրիկ թղթի կտորը, իր առաջին ոտանավորը.

Նոգուս հատոր,
Սրտիս կտոր,
Դասիս համար
Դու մի հոգար,
Թե կան դասեր,
Կա նաև սեր,
Եվ ի՞նչ զարմանք,
Իմ աղավնյակ,
Որ կենդանի

Մի պատանի

Սերը սրտում

Դաս է սերտում:

Արդյոք քրոջս նուրբ գեղեցկությամբ էր տարվել նա, թե՞ վաղաժամ տաղանդի հետ նրա հոգու մեջ բուն էր դրել առաջին սիրո զգացումը: Քույրս էլ երեխայական հիմարություն համարելով այդ, խիստ նկատողություն է անում և շարունակում իր պարապմունքները:

Երեկոյան պարապմունքները սկսում էին ձանձրալի դառնալ: Նովհան-նեսը համոզեց քրոջս, որ զբաղվենք նաև ընթերցանությամբ, խոստանալով դասերի համար հատկացված ժամերը ապարդյուն չանցկացնել: Սկսեցինք մեր ընթերցանությունը, որին մասնակցում էին, Նովհաննեսի ընտրությամբ, դպրոցական մեր մի քանի ընկերները ևս: Նայրս ուներ շատ հարուստ գրադարան, որից լիովին օգտվում էինք, կարդում էինք, նույնիսկ մեզ համար դժվար ըմբռնելի գրքեր: Ոտանավորները միշտ կարդում էր Նովհաննեսը, իսկ պատմվածքները՝ մյուսներս հերթով: Կային նաև Պոլսի բարբառով գրքեր, որոնք դժվարությամբ էինք հասկանում, օրինակ՝ Բերնարդեն դը Սեն-Պիերի «Պող և Վերգիլն», Դյումայի «Երեք հրացանակիրներ», «Քսան տարի ետքը», «Բրաժեյոն դերկոմսը», Էժեն Սյուի «Գաղտնիք Փարիզու», Շերենցի «Երկունք Թ դարու», «Քրիստափոր Կոլումբոս և Ամերիկայի գտնելը» գիրքը. արևելահայ լեզվով՝ «Չեստերտոնի ժառանգը», «Բարդուղիմեի գիշերը», «Սուլթանի երազը», Ֆրանց Նոֆմանի «Խավարից դեպի լույս», Դանիել Դեֆոյի «Պատմություն Ռոպեեստնի Քոյուզոն», Ֆերյալի «Գաղտնիք ինկվիզիցիայի», Ռիլի «Կոմսուհի Ուրսուլան», Բիչեր Ստոուի «Թովմաս եղբոր տնակը», Ալֆոնս Դոդեի «Թզուկը» և ուրիշ շատ գրքեր, կային ևս մի քանի տեսակ երգարաններ («Քնար հայկական», «Սոխակ Նայաստանի»), Րաֆֆու «Փունջը», առաջին հատոր, Աղայանի «Երկու քույրը», Պատկանյանի երկերը, Շահազիզի «Լևոնի վիշտը»:

Այդ բոլորից պոետն ամենից շատ կարդում էր ու սիրում «Քնար հայկականը», մանավանդ նրա մեջ տպված Սայաթ-Նովայի տաղերը:

Բացի ոտանավորներից Թումանյանն առանձին սեր էր տածում և դեպի դրաման. նրան շատ դուր էր գալիս Շիլլերի «Օրլեանի կույսը»: Սիրում էր «Փորձ» ու «Նյուսիսափայլ» ամսագրերից փոքրիկ պատմվածքներ կարդալ, սիրում էր նաև հեքիաթներ: Մերդպրոցի պահապանը, որին քեռի Ակոբ էինք անվանում, ազատ ժամանակները մեզ համար հեքիաթներ էր պատ-

մում մեծ բավականությամբ: Պատմում էր օրինակ՝ «Զուրդել Իսկանդարի», եթե չեմ սխալվում այսպես կոչել են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, «Արաբի զանգու», «Դուդի դուշի», «Գյուլ բադի» և այլ հեքիաթներ: Մեզ համար հեքիաթներ էր պատմում նաև գյառ-գյառեցի ուստա Սիմոնը, որը դպրոցի վառարանները նորոգելու համար էր հրավիրված: Սրա պատմածները զուտ «Տազար ու մեկ գիշեր» հեքիաթներից էին, որոնք շատ հետաքրքրական էին ոչ միայն իրենց բովանդակությամբ, այլ նաև պատմողի շնորհքով: Ձմեռվա ամիսների Լոռու գյուղերում հայտնվել էր պոլսեցի մի փախստական, որ իրեն բուժակ էր հայտարարել և հիվանդներ էր բուժում: Այս անձնավորությունը մի քանի օրով հյուր եղավ մեզ մոտ, նրանից էլ առաջին անգամ լսեցինք Քաջ Նազարի արկածները:

Բայց երկար չտևեց դպրոցի գոյությունը: 1882 թ. Թիֆլիսում կայացավ ընդհանուր ուսուցչական ժողով, որի հետևանքն այն եղավ, որ ցարական ինքնակալությունը հրամայեց փակել բոլոր հայկական դպրոցները, այդ թվում, իհարկե, նաև մեր դպրոցը, թողնելով, սակայն, մեկ դասարան միայն¹: Ուսուցչական խումբը ցրվեց: Դպրոցը ժամանակավորապես հանձնվեց դարձյալ Խանում Ջաղինյանին: Տենց այդ տարվա աշնանը Ղովհաննեսը նորից մեզ մոտ գալով, իմ եղբոր՝ Տելեմակի և մեր դպրոցական ընկերներից մի քանի ուրիշների հետ, հորս առաջնորդությամբ, գնացին Թիֆլիս շարունակելու իրենց ուսումը:

Այդ ժամանակներում երկաթգիծը դեռ չկար: Թիֆլիս գնալ-գալու միակ ճանապարհը մոտիկ գյուղերից էր անցնում՝ Ջալալօղլու և Վորոնցովկայի վրայով: Տետևապես Ղովհաննեսին միշտ տեսնում էինք թե՛ արձակուրդներին – հայրենի գյուղը գնալիս և թե՛ աշնանը – քաղաք վերադառնալիս: Արձակուրդներին գալիս էր նաև իմ եղբայր Տելեմակը: Քույրս ամուսնացել էր և գնացել հեռու երկիր. տանը լինում էինք ես և հայրս: Եկած ժամանակը Ղովհաննեսը սովորաբար պատմում էր իր ճանապարհորդությունից, իրենց դպրոցական կյանքից, մեծ քաղաքից, թատրոններից, դերասաններից, Գլխավորապես Պետրոս Ադամյանից, որի խաղը մի քանի անգամ էր տեսել: Եթե սկզբում նրան դուր էր գալիս Շիլլերի «Օրլեանի կույսը», այժմ արդեն նա մեծ ոգևորությամբ խոսում էր Շեքսպիրի մասին, «Տամլետը» և «Օթելլոն» գերադասելով բոլոր տեսակի գրվածքներից:

1894-1895 թթ. ամառվա ամիսները անց էինք կացնում Մարց գյուղում, Ղրտեղ ապրում էր հայրս՝ Տիգրան վարժապետը: Բանաստեղծն էլ իր ըն-

տանիքով Թիֆլիսից Դսեղ էր գալիս: Ահա այդ ժամանակ ևս նա հաճախ էր գալիս մեզ մոտ: Գալիս էր մեզ մոտ նաև հայրը՝ տեր Թադևոսը. ևս բերում էր և իր չոնգուրը, նվագում էր զանազան ասիական մեղեդիներ:

1893 թ. ամառն էլ հորս մոտ եկավ Մառը. առաջին անգամ պոետը ծանոթացավ նրա հետ այդտեղ: Խոսեցին զանազան հին բերդերի, վանքերի մասին, որոնցով լիքն է Լոռին: Տնություններով հետաքրքրվող Մառին բավականին տեղեկություն տվին պոետը և հայրս: Տեսնյալ օրը երեքով միասին գնացին տեսնելու մոտակա Ս. Գրիգորի վանքը, որի մոտ գտնվում է Սիրուն խաչը և փոքրիկ Ագռավավանքը:

Այնուհետև բավական ժամանակ չտեսանք պոետին: Նա Մառի հետ միասին գնացել էր Տաղպատ և Սանահին՝ հնությունները տեսնելու. անցել էին նաև Բարդուտներ կոչված անտառամասը, որ, որքան հիշում եմ, գտնվում է Լորուտ գյուղի և Մարցի՝ իրարից բաժանող սահմանում, և չնայած այդտեղ ոչ մի հին բնակչության հետք չի երևում, բայց և այնպես դեռ մնում է մի մեծ գերեզմանատուն՝ զանազան մահարձաններով. այդ ապացույց է անշուշտ, որ այդ տեղերում բնակչություն է եղել:

Մառը վարակել էր թե՛ հորս և թե՛ բանաստեղծին: Ամառվա մնացած օրերին էլ զրուցում էին հնագիտական աշխարհի խնդիրների շուրջ: Մի անգամ, երբ հարցրին պոետին, թե ինչ կա ընդհանուր՝ պոեզիայի և հնագիտության մեջ, նա բացատրեց, որ չի կարելի ապրել պատմական Գուգարաց երկրում և հակում չունենալ դեպի հնագիտությունը: Ապա շարունակեց իր խոսքը՝ թե դժբախտաբար մարդիկ հին դարերից ի վեր անտարբեր են եղել հնությունների նկատմամբ և որի հետևանքով էլ մենք այսօր քիչ բան գիտենք մեր ժողովրդի անցյալի՝ նրա սովորությունների, օրենքների, նրա առասպելների մասին:

1895 թ. ամառը դարձյալ պատահում էի պոետին, բայց այս անգամ ոչ հաճախ. զրույցների ժամանակ նա ասում էր, որ այդ տարի շատ բան ունի գրելու: Օգոստոսի սկզբներին Մարց եկավ Սուրենյանց եպիսկոպոսը՝ Թիֆլիսի թեմական առաջնորդը: Մի դեպքի առթիվ նրանք ընդհարվեցին, որից հետո բանաստեղծը խորին ատելություն էր տածում դեպի այդ մարդը: Շուկավերի շրջակայքի գյուղերից մի ջահել կին իր գազանաբարո մարդու ձեռքից փախել-եկել էր Մարց և ապրում էր մի այրի մարդու հետ խաղաղ ու հանգիստ կյանքով: Նույն ամառն էլ Մարցում սկսվում է տիֆի համաճարակ, որի զոհն է դառնում նաև այդ կինը: Մեռած կնոջ թաղման ծեսը կատարելու համար Լորուտ գյուղից եկել էր տեր Մարտիրոս քահանան: Երբ Սուրենյանցն իմա-

ցավ այդ մասին, քահանային հանդիմանալով, խստիվ արգելեց թաղման ծեսը կատարել, քանի որ հանգուցյալը իր նոր ամուսնու հետ ապրել էր առանց օրինական պսակի:

Թումանյանն աշխատեց համոզել եպիսկոպոսին, բացատրելով, որ ոչ մի երկրում և ոչ մի օրենքով մեռածից վրեժխնդիր չեն լինում: Տայրս էլ, ես էլ միջամտեցինք, սակայն ոչինչ դուրս չեկավ. թաղեցին այնպես՝ ինչպես ընդունված էր այդ ժամանակ, այսինքն՝ գիշերով:

Սուրենյանցի գնալուց մի քանի օր հետո նորից եկավ բանաստեղծը, և երբ խոսք բացվեց այդ դեպքի մասին, նա սկսեց մի առ մի նկարագրել գյուղացի կնոջ սոսկալի վիճակը, պատմեց զանազան դեպքեր նրանց առօրյա կյանքից, թե ինչպես Կուրթան գյուղից մի կին ամուսնանալով, գնում է Տաղպատի և Սանահինի մոտ գտնված Որնակ գյուղը, իր հետ տանում է նաև առաջին ամուսնուց ունեցած ութ տարեկան աղջկան: Խորթ հայրն այնքան է տանջում երեխային, որ մայրը, չկարողանալով դիմանալ հարազատ զավակի ամենօրյա տառապանքներին, իր սեփական ձեռքերով խեղդում է նրան:

Տեսույալ անգամ գալուց պոետը բերեց ինձ համար «Տորիզոն» ժողովածուն, որտեղ զետեղված էր Շիրվանզադեի «Ցավագար» սրտառուչ վեպը: Ես տվեցի նրան կարդալու Էժեն Սյուի «Թափառական հրեան», որը մինչև այդ պոետը չէր կարդացել: Մի քանի օրից հետո Թումանյանը ետ բերեց գիրքը. կարդացել էր միայն առաջին հատորը:

– Ես, – ասաց նա, – չկարողացա շարունակել. կարող եմ կարդալ ամեն տեսակ ողբերգական գործեր, իսկ այդպիսի մտացածին քաներ՝ ոչ:

Մոտ տասը տարի (1895-1904) ես չհանդիպեցի Տովհ. Թումանյանին, բայց հայրս, որ վերջին ժամանակները տեղափոխվել էր Երևան, հաճախ Թիֆլիս գնալիս, տեսնվում էր իր հին բարեկամի հետ: Նրանց հանդիպումները տևեցին մինչև հորս մահը՝ 1906 թ.:

1904 թ². մայիս ամիսն էր, երբ Թումանյանը Երևան էր եկել, այցելեց և ինձ: Այդ ժամանակներում ես դեռ նոր էի կորցրել ամուսնուս և եղբորս՝ Տելեմակին: Մեր խոսակցությունը, բնականաբար, անցյալի անհոգ օրերի կամ ժամանակակից այս կամ այն տպավորության մասին չէր կարող լինել: Ես պատմում էի իմ հոգեկան ծանր ապրումներից. ակամայից հիշեցրի նրան իր գրածներից հետևյալը.

Ժամանակ անցավ, նրանք էլ անցան,
Զըվարթ երգերըս վըշտալի դարձան...

Թումանյանը սրտի խոր թախիծով թողեց իմ տունը, ասելով, որ իր հին քարեկամուհուց հեռանում է ինչպես մի ծանր վեպ կարդացած:

1917 թ. աշնանը ընտանիքով տեղափոխվեցի Ջալալօղլի: Եկավ չարագուշակ 1918 թվականը: Թումանյանը, որ գնացել էր Լոռի՝ հայերին ու թուրքերին հաշտեցնելու նպատակով, եղավ նաև Ջալալօղլում, այցելեց ինձ այն տանը, որտեղ անց էր կացրել իր մանկությունը: Տինգ օր մնալուց հետո նա նույն նպատակով գնաց թուրք ազգաբնակչության կողմերը³:

1921 թ. Թումանյանին հանդիպեցի Երևանում: Նա ինձ բացատրեց գալու նպատակը⁴: Գոհ էր և ուրախ, որ այնքան զոհաբերություններից հետո «խորհրդային դրոշի տակ այժմ կապրենք հանգիստ ու խաղաղ, առանց ազգերի խտրության»: Այդ մեր վերջին հանդիպումն էր:

ՍԱՐԳԻՍ ԱԲՈՎՅԱՆ

ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԵՐ

Հովհաննես Թումանյանին ճանաչում եմ մանկական հասակից:

1879-80 ուսումնական տարին էր: Ջալալօղլու ծխական դպրոցի պարապմունքները արդեն մի քանի օր էր, որ սկսվել էին: Դասամիջոց էր: Աշակերտ-աշակերտուհիները ցրված էին դպրոցի բակում: Նրանց մի մասը խաղ ու վազքի մեջ էր, մի մասն էլ կանգնած դիտողի դերում՝ սրա ու նրա հասցեին ակնարկներ ու սրախոսություններ էր անում:

Չանգը տվեցին, բոլորը ներս խուժեցին դասարանները:

Առաջին դասարանը (ուր գտնվում էի և ես) մտավ վերակացուն, իր հետ բերելով այն փոքրիկ տղային, որին դասամիջոցին նկատել էինք դպրոցի տեսչի մոտ մի ալեհներ, բարձրահասակ քահանայի հետ կանգնած՝ այս ու այն կողմ նայելիս:

Այդ տղան Հովհաննես Թումանյանն էր, իսկ քահանան՝ նրա հայրը, Դսեղ Գյուղի տեր Թադևոսը:

Թվում է ինձ, որ Հովհ. Թումանյանը «Անուշ» պոեմում գյուղի քահանայի անձնավորության մեջ իր հոր բնութագիրն է տվել: Լոռում նրան ճանաչում էին որպես վերին աստիճանի բարեսիրտ, ուրախ և անշահախնդիր տերտերի:

Դասը վերջանալուց հետո մենք շրջապատեցինք մեր նորեկ ընկերոջը, հարց ու փորձ արինք՝ ե՞րբ է եկել, առաջ որտե՞ղ էր սովորել, որտե՞ղ է ապրելու, ո՞վ էր այն քահանան և այլն:

Մեր հարցերին ստանում էինք պարզ, համարձակ պատասխաններ, նա չէր շփոթվում ու այլայլվում գյուղից եկող այլ երեխաների պես:

Պետք է նկատել, որ Ջալալօղլու երեխաները իրենց ծնողների նման վերևից էին նայում գյուղից եկողների վրա և սովորաբար սիրում էին անտեղի կատակների առարկա դարձնել նրանց:

Այս անգամ մենք մեզ զուսպ էինք պահում. դասամիջոցին արդեն նկատել էինք, որ տեսուչը տղայի հոր հետ սիրալիր խոսակցության մեջ էր, ուրեմն՝ նա ուժեղ պաշտպան էր ունենալու, մյուս կողմից՝ Օհանեսը առաջին հայացքից մեզ դուր եկավ:

Երկրորդ դասարանում Օհանեսը աչքի ընկավ առանձնապես իր բանաստեղծական ընդունակությամբ: Նա ոչ միայն համով ու հոտով էր պատմում իր տեսածն ու լսածը, այլև առանձին ոգևորությամբ էր նկարագրում սարերն ու ձորերը, սրընթաց գետերն ու գարնան հեղեղները, սարվորի կյանքը, նիստուկացը:

Առաջին ոտանավորը, որ նա մեզ կարդաց, վերաբերում էր Ջալալօղլու առևտրականներին՝

Թումանյանը ականատես էր, թե ինչպես ջալալօղլեցի առևտրականը խաբում էր ամենքին, ավելի ևս խեղճ գյուղացիներին, միամիտ զինվորներին, թե ինչպիսի հարակությամբ արշինը շրջելով, կուլ էր տալիս վերշուկները, թե ինչպես գնելիս ծանր-ծանր, վաճառքի ժամանակ՝ թեթև-թեթև էր կշռում, թե ինչպես օղու ու գինու չափերի (տրիցատկաների²) ծավալը իջեցնում էր, հատակը ներսից մոմ ու ձութի շերտով պատելով, թե ինչպես փտած ու փչացած ապրանքը գյուղացու վզին էր փաթաթում և թե ինչպես ծաղր ու ծանակի առարկա էր դարձնում գյուղացուն:

Հազիվ 11 տարեկան լինելը Օհանեսը, երբ նա մեզ կարդաց իր ոտանավորը, ուր տալիս էր նկարագիրը կարճացած արշինի և մոմապատ տրիցատկայի:

Օհանեսը մատաղ հասակից սիրում էր բնությունը. նա մեզ կարդաց իր ոտանավորը նվիրված Ձորագետին³:

Նա ապրում էր իր ազգականի տանը, որ գտնվում էր Ձորագետի խոր ձորի ափին. ներքևում գոռում-գոչյունով անցնում էր Ձորագետը:

Նոր էր սկսվել ձորով ոլորապտույտ անցնող խնուղու աշխատանքը: Աշխատում էին հարյուրավոր բանվորներ, որոնց մեջ աչքի ընկնող տեղ էին բռնում հույն քարհատները: Ճեղքում էին ժայռերը վառողի օգնությամբ. այդ ժամանակ պայթած քարերի զոհ գնաց հայտնի Սավա վարպետը:

Օհանեսը կարդաց Սավային նվիրված իր ոտանավորը⁴:

Աշուն էր: Մի օր սոսկալի փոթորիկ բարձրացավ: Շատ տների տանիքներ հեռու նետվեցին իրենց տեղերից. մի խեղճ իշուկ էլ զոհ գնաց փոթորկին, քամին վեր բարձրացրեց նրան. վախեցած իշուկի աղիողորմ ձայնը լսվում էր բարձրությունից:

Օհանեսը մի ոտանավորով տվեց խեղճ էշի «ողբերգական մահը», մանրամասնությունը չեմ հիշում, այնքանն է միտքս, որ Օհանեսը նկարագրում էր չարքաշ կենդանու դառը կյանքը մարդու ձեռքին և սրտի պայթումը վերև՝ օդում⁵:

Օհանեսը տվեց նկարագիրը և արևի լրիվ խավարման. մութը պատել էր աշխարհը, խառնվել էին իրար աշակերտ-աշակերտուհիները, ան ու սարսափի մեջ էին ընկել կենդանիները⁶:

Օհանեսը ոտանավորի նյութ էր դարձրել և վարժուհիներից մեկին, դեպի որը առանձնակի սեր էր տածում նա⁷:

Ասում էին, որ այդ պատվին արժանացել էր տեսչի մեծ աղջիկը:

Օհանեսը շատ մոտ էր տեսչի ընտանիքին. երեկոները սովորաբար այնտեղ էր անցկացնում իր ժամանակը:

Տեսչի աղջիկներից մեկը միևնույն դասարանի աշակերտուհի էր: Մեծ աղջիկը Օհանեսին օգնում էր թվաբանությունից, ռուսաց լեզվից:

Տեսուչը ուներ բավականին հարուստ գրադարան, որից օգտվում էր և Օհանեսը: Պետք է նկատել, որ տեսչի ընտանիքը դրական ազդեցություն ունեցավ Օհանեսի վրա:

Վերջացրինք Ջալալօղլու դպրոցի լրիվ դասընթացը. մեզանից մի մասը գնաց Թիֆլիս, շարունակելու ուսումը:

1882-1883թթ. Օհանեսին կրկին պատահեցի Ներսիսյան դպրոցում, ուր սովորեցինք միասին երկրորդ դասարանից մինչև հինգերորդ դասարանը⁸:

Օհանեսը միատեսակ վերաբերմունք չուներ դեպի դասավանդվող առարկաները. անուշադիր էր հատկապես թվաբանական առարկաների նրկատմամբ, բայց առանձին հետաքրքրություն էր ցուցաբերում պատմության, աշխարհագրության և հայոց լեզվի վերաբերմամբ: Նրա շարադրությունները միշտ գովասանքի էին արժանանում, թեև ատում էր քերականական կանոնները: Պատմության դասերին միշտ աշխատում էր լրացուցիչ մանրամասնություններով հարստացնել իր պատասխանները:

Սիրում էինք Օհանեսին, երբ նա գյուղական կյանքից համով-հոտով պատմություններ էր անում կամ կատակում, նյութ դարձնելով և՛ դասատուներին, և՛ ընկերներին:

Մեզանից ո՞վ չէր նրա կատակների ու սրախոսությունների առարկա դարձել:

Օհանեսը աչքի չէր ընկնում որպես կարգապահ. նա շատ հաճախ ուշանում էր դասերից կամ թե քացակալում, մանավանդ չորրորդ դասարանում:

Օհանեսը սիրահարված էր:

Այս հանգամանքը որոշ չափով խանգարում էր նրա դպրոցական աշխատանքներին, թեև, անշուշտ, հարուստ նյութեր տալիս նրա բանաստեղծական ոգուն:

Ահա այս շրջանում էր, որ Օհանեսին մենք տեսնում էինք մտախոհ, տրտում, անմատչելի, մերթ կենսուրախ ու կրակոտ:

Օհանեսը շատ չէր սիրում դպրոցը. ծանր էր նրա համար դպրոցական ռեժիմը: Չէր սիրում և քաղաքի կյանքը: Պետք է շեշտել և այն, որ տանից հազիվ էր դրամ ստանում, որի հետևանքով ապրում էր բավականին դժվարությամբ: Ջարմանալի չէր, որ ամռան արձակուրդներին քաղաքից գյուղ փախչողների մեջ Օհանեսը առաջինն էր լինում:

Նա սիրում էր Լոռին, նրա հարուստ բնությունը, սարերն ու ձորերը, գյուղական կենցաղը. քաղաքը նրան մռայլ բանտ էր թվում:

Տինգերորդ դասարանից նա թողեց դպրոցը և աշխատանքի մտավ Վրաստանի թեմական կոնսիստորիայում⁹:

Դժվար էր պատկերացել Օհանեսին այս նոր, իր խառնվածքին անչափ անհամապատասխան պաշտոնավայրում:

Նա մխիթարվում էր, որ այստեղ կարողանում էր ծանոթանալ մարդկանց վարք ու բարքին, ավելի ևս հոգևորականների մութ գործերին:

Աշխատանքի այս վայրում նա կապը չէր կտրում գյուղացիներից. հաճախ Օհանեսի օգնությանն էին դիմում ոչ միայն ամուսնական կնոջ տնային խնդիրների լուծման, այլև պետական հիմնարկներում այս կամ այն վիճելի հարցերի համար:

Այս շրջանում հաճախ չէի պատահում նրան:

Սովորաբար նա միշտ մտախոհ էր, և ինչ-որ դառնությամբ էր լցված նրա սիրտը:

ԵԳՈՐ ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ

ՋԱԼԱԼՕՂԼՈՒ ԴՊՐՈՅՈՒՄ

1878 թ. ռուս-տաճկական պատերազմից հետո, Ջալալօղլու հարուստներն ու առևտրականները պատերազմի վայրերից վերադառնալով ավելի հարստացած՝ մեր ամբողջ շրջանի համար Ջալալօղլում բաց արին դպրոց, որի ղեկավարությունը հանձնվեց Տիգրան Դավիդովիչ Դավթյանին: Դըպրոցն ուներ տղաների և աղջիկների բաժին: Ուսուցիչներ հրավիրվեցին Սիմոնյան Գրիգորը (թվաբանության ուսուցիչ), Արիստակես Աբովյանը, Մկրտիչ քահանան, որը կրոն էր ուսուցում, և մի ուսուցչունի՝ ուսուցիչ Սիմոնյանի կինը:

Ես մեծ ցանկություն ունեի սովորելու, և ահա ինձ էլ տալիս են դպրոց, որտեղ առաջին անգամ տեսնում եմ ապագա բանաստեղծ Թումանյանին, նրա եղբորը՝ Ռոստոմին, և մի շարք այլ ընկերների, որոնց մեջ սկսվում է մտերմական կապեր հաստատվել: Սովորում էինք սրբազան պատմություն, հայոց լեզու, աշխարհագրություն, թվաբանություն:

Թումանյանը նստում էր առաջին նստարանին, իսկ ես և նրա եղբայրը՝ նրա ետևի երկրորդ նստարանին:

Դասամիջոցներին և դասերից հետո խաղում էինք միասին: Մեր ամենասիրած խաղերից մեկն էր աթրման: Խաղում էինք նաև ճվախտի. Նովհաննեսի գոտին (քյամարը) հայտնի էր մեր դասարանում. ում դիպչում էր՝ դաղում էր. խաղում էինք նաև այլ խաղեր, որոնց կազմակերպիչը և սովորեցնողը միշտ Նովհաննեսն էր լինում:

Երբ մոտենում էին տարեվերջի քննությունները Նովհաննեսը ինձ ու եղբորը օգնում էր, սովորեցնում էր համառ լինել, չհուսահատվել շուտ. եթե ձգտում ունես որևէ բանի, ապա պետք է հասնես նպատակիդ անպայման, ասում էր նա հաճախ:

Թումանյանի հայրը՝ տեր Թադևոսը, հանախ էր գալիս իր որդիներին տեսնելու։ Նա իր հետ բերում էր գաթա, բաղարն, մեղր, կարագ, սեր։ Թումանյանը մենակ չէր վայելում այդ ամենը, նա անպայման բաժին էր հանում մոտ ընկերներին։

Այդ տարիներին Թումանյանը շատ խաղալուց բացի, ուներ և իր ուրախության ժամերը։ Նա շատ էր սիրում երգել Միքայել Նալբանդյանի երգը.

Մանկության օրեր, երազի նման,
Անցաք, գնացիք, այլ չեք դառնալու,
Ո՛հ, դուք երջանիկ, ո՛հ, անհոգ օրեր,
Ընդունակ միայն ուրախացնելու։

Թումանյանի սիրած երգերից մեկն էլ Ռուսինյանի «Կլիկիան» էր.

Երբ որ բացվին դռներ հուսո
Եվ մեր երկրեն փախ տա ձմեռ...

Թումանյանի մանկական տարիների դեմքը ես հիշում եմ այսպես. երեսը կլոր, աչքերը գրավիչ, ճակատը լայն, ժպիտը երեսին։ Սիրում էր շատ մազեր պահել և միշտ սովորություն ուներ ձեռքով ճակատին թափված մազերը ետ տալ։

1883 թ. Ջալալօղլու դպրոցի դրամական միջոցները սկսեցին պակասել. հոգաբարձությունը այլևս հնարավորություն չունեցավ դպրոցական ծախսերը հոգալու, ուսուցիչների աշխատավարձը վճարելու, ուստի դպրոցը շուտով փակվեց. աշակերտները ցրվեցին, Թումանյանը տեղափոխվեց Թիֆլիս։

Մի անգամ ես ու Օհանեսը ձիով գնացինք Ջալալօղլի՝ կամուրջի տակը լողանալու (ամառը շոտ-շոտ գնում էինք)։ Ձիով գնացինք լողանալու։ Քիչ հեռու եկավ Սիմակի աները՝ Վանո Թումանյանը (Անուշավան)՝ Թումանյանի հորեղբոր տղան է) և վստահ հանվեց ու մոտավ ջուրը։ Մենք էլ սպասում էինք, թե ինչպես է լող տալու։ Տեսանք գնաց ջրի խոր տեղը և սկսեց սուզվել։ Օհանեսը ասեց՝ Եզոր, հասի։ Ես էլ ձիս ևստեցի, մոտեցա, ասի՝ պոչից բռնի՝։

¹Նվարդ Թումանյանի արխիվում՝ գրված Աշխեն Թումանյանի ձեռքով։

ԱՆՈՇԱՎԱՆ ԱԲՈՎՅԱՆ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՍ ՈՂԵԿԻՅՈՒՆ

1879 թ. Ջալալօղլում մեծ հանդեսով ու խանդավառությամբ բացվեց երկսեռ դպրոցը: Այն ժամանակ ես 18 տարեկան էի և գործակատարի պաշտոնով ծառայում էի տեղացի մի հարուստ կապալառուի մոտ: Երբ «խազեինս» գործով ինձ տեղ էր ուղարկում, ես միշտ նորաբաց դպրոցի մոտով էի անցնում, որպեսզի աշակերտ-աշակերտուհիներին նայելով, գոնե ուսման կարոտս առնեմ մասամբ:

Այսպես մի օր էլ միջօրեի դասամիջոցն էր, և աշակերտ-աշակերտուհի դպրոցի ընդարձակ պարտեզում խաղում էին. աչքիս ընկավ մի պատանի, որն իր ուրույն գեղեցկությամբ գրավեց իմ ուշքը: Նրա դեմքից երևում էր, որ 10 տարեկանից ավելի չէր, բայց վայելչակազմ հասակն անհամեմատ բարձր էր: Նրա ժպտալից նուրբ դեմքը՝ բարեսիրտ աշխուժությամբ ու կենսալից, նշաձև սևորակ աչքերով, հասակի հետ ներդաշնակվող արծվի քիթը, ազնվություն արտահայտող սպիտակ ճակատը՝ պսակված թուխ գանգուր մազերով, կհմայեր ամեն մի նայողի: Սակայն ինձ գրավողը լոկ նրա արտաքին գեղեցկությունը չէր, այդ պատանու մեջ ինչ-որ հոգեկան դյուբիշ բան կար, որն իմ ուշքն այնպես գրավեց: Դպրոցի մոտից հեռացա, բայց պատանին մտքիցս չէր հեռանում. ես բուռն ցանկություն ունեցա անպայման նրա ո՛վ լինելն իմանալ:

Ջալալօղլու դպրոցի ուսուցչուհիներից մեկը Տեղիսն անունով մի օրիորդ էր, որին դեռ մի տարի առաջ իմ «խազեինս» էր հրավիրել Թիֆլիսից՝ տնային դաստիարակչուհու պաշտոնով: Տեղիսնից իմացա, որ այն պատանին Թումանյան Նովհաննեսն է՝:

Մի երկու շաբաթից հետո Նովհաննեսն ու ես պատահմամբ հանդիպեցինք իմ համագյուղացի Բագրատի խանութում, որտեղ նա գրիչներ էր գը-

նում: Բագրատին բարևելուց հետո, առանց որևէ ձևականության, ողջունեց՝ նաև Նովհաննեսին:

– Ախր ես քո հոր լավ ծանոթն եմ,– ասացի,– դու ինձ բարև ել չես տալիս:

Բագրատը պատմեց իմ ով լինելը:

– Մինչև հիմա չգիտեի, իսկ այսուհետև կհանաչեմ որպես հորս լավ ծանոթի, պատասխանեց Նովհաննեսը, կարծես ուրախանալով, որ ես իր հոր ծանոթն էի:

Դրանից հետո, մանավանդ որևէ գործի գնալիս, առաջվա նման միշտ դպրոցի մոտովն էի անցնում: Եվ եթե դասամիջոցն էր լինում, կանգ էի առնում աշակերտությանը նայելու, որոնց մեջ էր լինում, իհարկե, և Թումանյան Նովհաննեսը:

Մի անգամ էլ, երբ Նովհաննեսին հանդիպեցի Բագրատի խանութում, նկատեցի, որ նրա առույգ դեմքը դալկացած է: Այդ հանգամանքը սաստիկ շփոթեցրեց ինձ, մտքովս զանազան աննպաստ ենթադրություններ անցան, բայց, շուտով մի որոշ եզրակացության գալով, կատակի ձևով հարցրի, թե սիրահարված հո չի՞ նա: Նովհաննեսը ցնցվեց, ապա կարմրեց ու իր մշտական ժպիտը դեմքին հարցրեց, թե ինչի՞ց գիտեմ ես այդ:

– Այդ դեմքիցդ եմ նկատում,– ասացի ծիծաղելով ու անմիջապես խոսքս փոխեցի,– որպեսզի պաշտոնական խնամատարի տպավորություն չբողնեմ նրա վրա:

Տուն վերադառնալով, նրա սիրահարության մասին իմ ունեցած կասկածը հաղորդեցի Նեղինեին: Նա, ըստ երևույթին, նշանակություն չտվեց իմ խոսքերին, ուսերը վեր քաշեց ու ո՛չ մի բառ չասաց: Սակայն մի քանի օրից հետո, զարմանքով պատմեց, թե ի՛նչպես հիշտ դուրս եկավ գուշակությունը Նովհաննեսի սիրահարության մասին, «որը հայտնվեց մի անախորժ դեպքով», ավելացրեց նա: Ես համբերությունից դուրս գալով, քախսանձեցի պատմել տեղի ունեցած դեպքի մանրամասնությունը:

Պարզվեց, որ Նովհաննեսը սիրահարված է եղել մի աշակերտուհու, որի հետ սիրային նամակագրություն է ունեցել: Տեսուչն այդ բանին իրազեկ լինելով, աշակերտներից երեքին լրտես է նշանակում Նովհաննեսի վրա: Դրանք էլ Նովհաննեսին բռնում են «հանցագործության» տեղը: «Հանցագործությունն» էլ այն է եղել, որ Նովհաննեսը դասամիջոցին պարտեզի խորքում մի ծառի տակ նստած՝ իր սիրած աղջկան նամակ է եղել գրելիս:

Եվ Նեղինեն գրպանից հանեց Նովհաննեսի «Նոգուս հատոր...» ուռա

նավորը՝

Մինչև անգամ տեսուչն ուզել է Տովհաննեսին պատժել, բայց Տեղիների միջամտությունը մեղմել է նրա բարկությունը և Տովհաննեսին փրկել ռոզգու հարվածներից²:

Ջալալօղլում եղած ժամանակ Տովհաննեսի հետ շատ անգամ ենք պատահել. նրա՝ դեպի ինձ տածած վստահությունը փոխվել էր սրտառուչ համակրանքի, և մենք մտերմացել էինք: Իսկ Ջալալօղլուց մեկնելուցս մի քանի ամիս հետո լսեցի, որ այնտեղի դպրոցը փակվել է:

Բայց թե ի՞նչ եղավ կամ ո՞ր գնաց Տովհաննեսը՝ ինձ դեռևս հայտնի չէր:

Տովհաննեսին շատ էի կարոտել: Մեր անջատման օրից մոտ երկու տարի էր անցել, ու երբ տեղը չէի իմանում: Երբ մեր գյուղի միջով ուրիշ գյուղացիներ էին անցնելիս լինում, միշտ Տովհաննեսի մասին հարցումիորձ էի անում, բայց քարսի պես դստեղի չէր պատասխում: Մի կարոտուպից ևս մեկ էի գրել ու ծրարն ստանց կպցնելու ծոցումս էի պահում, որ դստեղի պատասխան դեպքում ուղարկեմ: Ծոցիցս ստեպ-ստեպ ևս մեկը հասնում-կարդում էի և երևակայելով, որ իբր ինքն է կարդում, ուրախությունից զգացվում էի: Կամ էն մտքով էի տարվում, թե իբր ևս մեկը պատասխանը ստացել էմ ու ոգևորվելով ֆանտաստիկ մտապատկերներ ու պատրանքներ էի ստեղծում... Վերջապես մի օր էլ մի քանի ձիավորներ էին անցնում գյուղի միջով. իմացա, որ քարեքախտաքար դստեղի էին: Անսահման ուրախանալով հարցումիորձ արի Տովհաննեսից: Նրանք կցկտոր պատասխան տվին. միևնույն ասաց՝ գյուղումն է, միևն էլ, թե՛ Ջալալօղլում կամ քաղաքում կարդում է: Ուրիշ ճար չկար. ևս մեկս իրենց հանձնեցի և շատ աղաչեցի, որ անպատճառ հասցնեն: Մրտատրոփ սպասում էի պատասխանի, սակայն օրերը անցնում էին, բայց պատասխան չէր գալիս...

1883 թ. ձմեռն էր, աշխատում էի Թիֆլիսում, հորեղբորս մոտ, Գործակատարի պաշտոնով:

Մի օր մեր խանութը մտան Տովհ. Թումանյանն ու իր քահանա հայրը. ասես գետնի տակից բուսան. հանդիպումը որքան անսպասելի, ուրախությունը նույնքան անսահման էր: Տովհաննեսն ու ես մի ակնթարթում իրար ճտով ընկանք ու համբուրվեցինք: Նա Ներսիսյան դպրոցի սան էր արդեն, և

²Մույն ոտանավորը պատասխանն է սիրած աշակերտուհու այն գրության, որով նա նախազգուշացրել էր Տովհաննեսին, թե չլինի՝ սիրով տարված, չկարողանա դասերը սերտել:

մեր խանութն էին եկել Նովհաննեսի համար կոշիկներ գնելու:

Տարցրի նրա բնակության տեղը ու առաջիկա կիրակի օրը, հապենայ ճաշելուց հետո, մի շնչում վազեցի նրա մոտ: Նա բնակվում էր Կուկիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ժամկոչի մոտ, որը մեր երկրացի մի բարի ծերունի էր³, եկեղեցապատկան երկհարկանի շինության ներքին հարկում մի նեղլիկ ու խոր նկուղ էր նրանց բնակարանը:

Երկուսիս տպավորություններն էլ այնքան հարուստ էին ու խոսելու պաշարը առատ, որ իրար հերթ չէինք տալիս: Սկսեցինք սկզբից. իրար հաղորդեցինք Ջալալօղլու հեռանալուց հետո մեր վարած կյանքի և ստացած տպավորությունների մասին մինչև վերջին օրերը: Այսպես մինչև գիշերվա կեսը եկեղեցու գավթում անդադար խոսելով, սրտներս էինք դատարկում: Բաժանվելուց առաջ որոշեցինք, որ Նովհաննեսն ամեն օր ժամը 3-ին գա մեր խանութը, որովհետև ժամը 3-ից մինչև 5-ը հորեղբայրս, ճաշելու գնացած լինելով, խանութից բացակայում էր:

Եվ հետևյալ օրից սկսած Նովհաննեսը կանոնավորապես ամեն օր նշանակված ժամին գալիս էր: Նենց հորեղբայրս ոտքը շենքից դուրս էր դնում թե չէ, ես իսկույն շենքում կանգնելով, աչք էի ածում Նովհաննեսին: Եթե երբեմն պատահաբար մի քանի թուպեով սովորականից ուշանում էր, անհանգստանում էի: Դեռ հեռվից իրար նկատելով, տարիներով կարոտածի պես ուրախանում էինք: Մենք, գործակատարներս, ճաշում էինք խանութում: Նովհաննեսին հանդիպելուց հետո ամեն օր կերակրի իմ բաժինը պահում էի ու, երբ Նովհաննեսը գալիս էր, ճաշում էինք միասին:

Ճաշում էինք ու նստում երկար բարակ զրույց անում: Թեպետ շատ բաների մասին էինք խոսում, բայց կցկտուր, որովհետև մի կողմից խանութի գնորդներն էին խանգարում, մյուս կողմից շտապում էինք, որ մինչև հորեղբորս գալը Նովհաննեսը հեռացած լինի:

Ավելի ազատ ու երկար էինք խոսում կիրակի օրերը, կեսօրից հետո: Ժամադրություններն էլ զարնան ու աշնան ամիսներին նշանակում էինք Նավաբարի Էջմիածնեցոց եկեղեցու գավթում կամ, ավելի տաք եղանակներին՝ Օրթաճալայի Դիտրիխի այգում: Այստեղ մի-մի բաժակ գարեջուր էինք դնում առաջներս ու զրույցի տուտը բաց անում, մեզ համալսարանի ուսանողներ երևակայելով: Երբեմն էլ ծիրանի մի ծառի հովանու տակ, կանաչ խոտերի վրա, պառկում էինք ու զրուցում, հետև էլ ծիրանի ցոգոլ ուտում: Զրույց էինք անում մինչև ուշ երեկո: Իսկ ձմեռվա եղանակներին, կիրակի երեկոները, հավաքվում էինք Բուղդանյանի

առավելապես նրա գրքերից օգտվելու նպատակով:

Խ. Աբովյանի «Վերք Տայաստանին» երկուսս էլ թեպետ վաղուց կարդացել էինք, բայց ցանկանում էինք նորից կարդալ, ու չէր հարվում: Տովհաննեսի հայրն ուներ, նամակ գրեց, ուղարկեցին. նորից կարդացինք. սրտներս թունդ ելավ. ուզում էինք մենք էլ մի-մի Աբովյան ու Աղասի դառնալ:

Մեր ծրագրերն սկզբում համեստ էին, բայց հետզհետե լայնացան ու այնպիսի չափերի հասան, որ իրագործելն անհնարին էր: Բայց մենք ոգևորվում էինք ու սրտապնդվում, որ ժամանակի ընթացքում բոլորը պետք է գլուխ բերենք անշուշտ: Ցանկանում էինք դեռ ուսում առնել, հետո գնալ գյուղերը, մտնել ժողովրդի մեջ ու գրի առնել հին ավանդույթներ, լեզենդներ, հեքիաթներ, առակներ, դյուցազներգություններ, անեկդոտներ ու առասպելներ ու հրատարակել:

Իսկ գիտեցածներս արդեն սկսել էինք գրի առնել և կարդալով հրճվում էինք ու ոգևորվում: Նոր լույս տեսած հայերեն գրքերի մասին ջոկ-ջոկ քննադատություններ էինք գրում ու հետո իրար հետ համեմատում:

Երևակայում էինք, որ Տովհաննեսը բռնելու է իբր թե Գամառ Քաթիպայի տեղը, իսկ ես՝ Րաֆֆու:

Երբեմն էլ վճռում էինք գյուղացիությանն իրական օգուտ տալու համար ուսում առնել և բժշկություն ու գյուղատնտեսություն սովորել:

Ծրագրում էինք գյուղերում երեքդասյան, երկսեռ դպրոցներ բաց անել, իսկ հասակավորների համար կիրակնօրյա դասընթացներ կազմակերպել, որպեսզի կրթության գործը լայն չափերով առաջ տանենք, հիվանդանոցներ, արհեստավորաց, գյուղատնտեսական, կաթնատնտեսական դպրոցներ հիմնել, ընդարձակ ագարակներով ու փորձնական դաշտերով: Եվ այսպես շատ ու շատ հանրակրթական հիմնարկություններ էինք ծրագրում բաց անել գյուղերում:

Եվ այս ամենի հետ միաժամանակ ցանկանում էինք պարապել գրականությամբ՝ մեր գլխավոր կոչումը բանաստեղծության ու վիպասանության մեջ տեսնելով:

1885 թ. Թիֆլիս եկավ իմ հայրենակից Եգոր Խարազյանը, իր նոր բացած հոթելենի խանութի համար գնումներ կատարելու: Նրան ծանոթացրի Տովհաննեսի հետ ու պատմեցի մեր կազմած ծրագրերի մասին: Նա իր համաձայնությունը տվեց նախ երեքով մի ժողովածու հրատարակելու համար. նրա պես մի փորձառու մարդու հետ ընկերակցելը մեզ ավելի ոգևորեց: Շտապելուց, դեռ նյութերը չհավաքած, իսկույն մի առաջաբան

գրեցի և մյուս օրը Խարազյանին ցույց տվի. նա ժպտալով ասաց, որ դեռ առաջաքանի ժամանակը չէ, սկզբում նյութերը պետք է պատրաստել:

Այդ միջոցին իմ ձեռներեցությամբ տպագրվում էր Խարազյանի բանաստեղծությունների մի փոքրիկ ժողովածուն: Ինքը դեռ Թիֆլիսումն էր, որ գրքույկը լույս տեսավ «Նժդեհի բանաստեղծությունները» վերնագրով: Գրքույկը լույս տեսավ, բայց այն ժամանակվա արևելյան լեզուների ցենզոր Մոնաստիրցևիչը բանաստեղծությունները դարձրել էր շների ձեռքով գզած քուրք: Մինչև անգամ «Շիրակ» բառը ջնջել, տեղը «այլուր» էր գրել: Խարազյանի այդ գրքույկի վերջին էջում տպվեց և իմ «Վերջապես հասավ ծաղկազարդ գարուն» վերտառությամբ ոտանավորը:

Նովհաննեսը կշտամբեց ինձ իմ ոտանավոր գրվածքները իրեն ցույց չտալու համար: Եվ այդ ստիպեց ինձ ոչ միայն ոտանավորներիս փոքրիկ տետրակը նրան տալ, այլև պատմել իմ նոր սիրահարության մասին: Սակայն, պարզվեց, որ Նովհաննեսն ինքն էլ սիրահարված է մի սևաչյա աշակերտուհու և վայելում է փոխադարձ սեր: Այսպիսով, երկուսս էլ իրարից խնամքով թաքցրել էինք մեր սիրահարությունը: Հիմա մի նոր ու հմայիչ թեմա էլ ավելացավ մեր գրույցների վրա:

Խարազյանի շնորհիվ պարզվեց նաև, որ Նովհաննեսն ինքն էլ է բանաստեղծություններ գրում, որոնք մինչև այդ օրը ցույց չէր տվել ինձ: Խարազյանի հետ միասին նայեցինք, կարդացինք ու հետո նա ինձ առանձին ասաց, որ Նովհաննեսի գրվածքներն այնքան բարձր բաներ են, որ ինքը կասկածում է, թե դրանք մի գուցե Խ. Արովյանի անտիպ գրվածքներն են, պատահմամբ ընկած այդ պատանու ճանկը:

Նովհաննեսի բանաստեղծությունների մեծ մասը դեռ ամբողջացրած չէր. տեղ-տեղ ընդարձակ լուսանցքներ էին թողնված՝ հետագայում լրացնելու նպատակով: Եվ թեպետ տպավորությունը թերի էր մնում, բայց և այնպես տաղանդի նշույլները ցոլում էին այդ կիսատ-պոռտ գրվածքներից էլ:

Խարազյանի մեկնելուց հետո մի օր ուրախ-ուրախ ներս մտավ Նովհաննեսը և, ծոցի գրպանից մի գրած թերթ հանելով, ասաց, որ ուշադրությամբ լսեմ իր մի նոր գրած բանաստեղծությունը, ու սկսեց կարդալ հետևյալը.

Մտավ Արփին, պատեց խավար,
Մութ խավարը գիշերին,
Նինջ ու թմրիր ցանեց Քունը
Լուռ ու խաղաղ աշխարհին:

Եվ մինչև վերջը շարունակեց:

Տպալորությունն ուղղակի շշմեցնող էր ինձ համար. ես խորասուզվել էի, ընկել մտքերի ծովի մեջ:

– Տը՛, ինչո՞ւ մտքի տունն ընկար, չհավանեցի՞ր, – հարցրեց Նովհանները:

– Գնա՛, ախպեր, – ասացի, սրանից դենը դու կարող ես համարձակ կերպով հրապարակ դուրս գալ, դեռ շատ առաջ կերթաս ու ժամանակով հռչակավոր բանաստեղծ կդառնաս:

Նետո Նովհանները ծիծաղելով ասաց, որ այդ բանաստեղծությունը ո՛չ թե իր, այլ Բաֆֆու գրածն է՝, և պատմեց թե ինչպես մի խումբ պատանիների մոտ նույնպես կարդացել է իբրև իր գրածը. նրանք էլ ասել են «խորություն չունի», սակայն բանը երբ բացվել է, ավելացրել են՝ «Ախր տեսանք, որ դա քո բանը չի, է՛»:

Ներսիսյան դպրոցի երրորդ դասարանում եղած ժամանակ Նովհաններն արդեն տրտնջում էր դպրոցի ամբողջ կազմի դասավանդության ու առհասարակ ներքին կարգ ու կանոնի դեմ և ուզում էր դպրոցից դուրս գալ: Նամոզված լինելով, որ Ներսիսյանից դուրս գալով էլ ուրիշ ոչ մի տեղ նա չպետք է կարողանա ուսումը շարունակել, նյութական միջոց չունենալու պատճառով, ես խորհուրդ չէի տալիս նրան դպրոցից դուրս գալ: Նամարյա մի տարի քաշքշել տվի, բայց հետո այլևս հնար չեղավ, դպրոցից հեռացավ⁵:

Դպրոցից հեռացավ, բայց ժամանակն անօգուտ չէր վատնում. քաղաքային գրադարան-ընթերցարանն էր հաճախում և ընթերցանությամբ պարապում: Երբեմն էլ դիմում էր քաղաքում գտնվող մեր երկրացի այն վաճառականներին, որոնք կարողանում էին պատմել նրան ժողովրդական լեգենդներ, անեկդոտներ, առասպելներ և այլն: Այն ժամանակներում նա գրեց իր հռչակավոր «Ծունն ու Կատուն»: Միաժամանակ շարունակ պրպտումներ էր անում մի մեկենաս հարելու, որի հաշվով, ապագայում պարտքը վճարելու պայմանով, գնար ուրիշ տեղ ուսումը շարունակելու և նույնիսկ բարձրագույն ուսում ստանալու:

Թումանյանը գրական ասպարեզ մտավ «Նոր-Դար» օրաթերթում, Դըսեղ գյուղի ընդհանուր նկարագրության և գյուղացիների նիստ ու կացի մասին մի նամակ տպելով: Այնուհետև սկսեց լոռեցիների կյանքից մի շարք անեկդոտներով ողողել «Նոր-Դարի» էջերը⁶: Ես անհատապես դեմ էի այդ բանին, ուզում էի, որ մեր բոլոր գրվածքներն առաջին անգամ մեր ժողովա-ծուի մեջ լույս տեսնեն: Բայց և այնպես մի անեկդոտ էլ ես տվեցի «Նոր-Դարին»: Երբ իմ անեկդոտը լույս տեսավ, Նովհանները այսպես ասաց.

«Քունը մինն էր, համա փիրն էր»:

Մի անգամ Թիֆլիս էր եկել իմ վաղեմի դպրոցական ընկեր շուլավերցի Սմբատ Շահազիզյանը, որն իրենց գյուղի ծխական դպրոցի ուսուցիչ էր: Սրան էլ ծանոթացրի Նովհաննեսի հետ: Շահազիզյանը մեզանից իմանալով, որ Խարազյանի հետ մտադիր ենք երեքով մի ժողովածու հրատարակել, թախանձեց, որ իրեն էլ մասնակից անենք, քանի որ ինքը բավականաչափ անեկդոտներ ունի հավաքած: Չհամաձայնեցինք:

Նովհաննեսին շատերը նկատողություն էին արել, թե ինչո՞ւ է նա պարապսարապ թրև գալիս, ինչո՞ւ գոնե մի վաճառականի մոտ աշակերտ չի մտնում: Ինքը նման պաշտոն չէր սիրում, երբ ինձանից խորհուրդ հարցրեց, ես էլ հավանություն չտվի: Ես միմիայն խորհուրդ էի տալիս ուսումը շարունակել:

Մի օր էլ եկավ, ասաց, որ հենց մեր խանութի դիմաց, զինվորական իրեղենի խանութում իրեն աշակերտ են ուզում, և որովհետև ինձ մոտիկ է, ուստի նա արդեն տվել է իր համաձայնությունը:

– Մի բան, որ երկուսիս ձգտումներն ու իդեալներն էլ մեկ են. քանի դու գործակատար ես, թող ես էլ լինեմ, մինչև հալբաթ մի դուռը բաց կլինի երկուսիս համար էլ,– ավելացրեց նա:

Նետկյալ առավոտ նա արդեն իր նոր պաշտոնատեղումն էր: Բայց իսկի սիրտը վեր չէր գալի. շարունակ խանութի շենքում կանգնած, վիզը ձգելով մեր խանութի կողմն էր նայում, իսկ ես երբեմն դիտմամբ թաքնվում ու պատուհանի ետևից ծածուկ դիտելով՝ ինձ ու ինձ ծիծաղից թուլանում էի: Մին-մին էլ ծիկրակի անող երեխայի պես գլուխս դռնից հանում էի. ինձ տեսնելով, քեֆը բացվում էր, բայց հենց որ աչքին չէի երևում, նորից էր տխրում: Այս խաղը տևեց մինչև ժամը 2-ը. հետո էլ չերևաց: Այդ հանգամանքն ինձ մտահոգություն պատճառեց, ուստի իրիկունը զինվորական խանութ մտնելով, հարցրի Նովհաննեսի մասին:

– Էդ մեշից փախած պախրեն ով էր, տո՛, ամանները վերցրեց, գնաց տնից հաշ բերելու ու են գնալն էր, ինչ գնաց:

Նետկյալ օրը ծիծաղելով մոտս եկավ Նովհաննեսն ու թե՛

– Դրանց հերն էլ անիծած, բա, մի պոկովնիկ եկավ խանութը, առուտուր արավ, վերարկուն հանած էր, երբ որ գնալիս հագնում էր՝ խազեինս ինձ աչքով-ուներով արավ, որ մթամ թե պոկովնիկի վերարկուն հագցնեմ, համա ես չտեսնելու տվի: Ըժում պոկովնիկի հեռանալուց հետո խազեինս թունդ քեարուտ արավ ինձ, հետն էլ թամբահ արավ, որ հիմիկուց դենը մուշտարու առաջին համ դուռը բաց անեմ, համ պալտոն հագցնեմ: Էն սհաթը միտքս

ծովեց, մտքումս ասի՝ դե հիմի կտենաս, թե քո հերը ոնց կանիծեմ: Ու երբ ժամը 2-ին տուն դարկեցին ճաշ բերելու, դատարկ ամանները տարա իրենց քանդվածումը վերածեցի ու էն ծկելն էր, ինչ ծկելի:

1885 թվին, Դոնդուկով-Կորսակովի կառավարչության օրով, փակեցին հայոց բոլոր ծխական դպրոցները (բացի թեմականներից) թե՛ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում:

Սրտանմլիկ լուրեր էին հասնում ամեն տեղից, թե ինչպես դպրոցների դռները կնքելիս՝ աշակերտ-աշակերտուհիներից շատերն ուշագնաց էին եղել:

Ես ու Նովհաննեսը վշտացած էինք ու միաժամանակ քարկացած այն մարդկանց վրա, որոնց հրամանով փակվել էին դպրոցները... ցանկանում էինք մի-միերկնային շանքեր դառնալ և մի օրումը քնացի՜նջ անել Ալեքսանդր 3-րդ կայսրին էլ իր մարդակուլ մինիստրներին էլ ու Ռուսիայի բյուրոկրատական ամբողջ ոհմակն էլ: Պետք է ասած, որ ժամանակակից հասկացողությամբ թե՛ Նովհաննեսը, թե՛ ես՝ թունդ հեղափոխականներ էինք: Ուզում էինք, որ միասպետությունը իսկույն տապալվի:

Մի օր էլ արտակարգ ուրախ տրամադրությամբ մոտս եկավ Նովհաննեսը և սկսեց արագ-արագ ման գալ:

– Տը, այդ ի՞նչ խաբար է, քեֆդ խիստ քյոք է, – հարցրի ես հետաքրքրվելով:

– Բիզունս նշանվում եմ:

– Չէ, չէ՛ պոզեր:

– Տավատա, որ դրուստ եմ ասում, թեպետ տանուտերից բացի մարդ չի լինելու, համա ասել եմ, որ դու անպատճառ պիտի ըլես:

– Ադա, գժվե՞լ ես, ի՞նչ է, ո՞նց թե «նշանվում եմ», մեռնեմ արևիդ, համալսարանն ավարտել, դիպլոմը ծոցիդ եկել ես ու հիմա էլ «նշանվո՞ւմ ես»: Տլա մի երեսիդ մտիկ արա է, բեղատեղդ նոր է սևանում, 19 տարեկան՝ երեխա ես, գրպանդ դատարկ, ի՞նչ նշանվելուդ վախտն է: Արի դու ինձ լսի, քարը գոգիցդ վեր ածա, ձեռը վեկալ, ա՛յ որդի, թե կարում ես, գնա ուսումդ շարունակի:

– Ախր խոսք եմ տվել, ամոթ է, հմիկ ոնց անեմ, որ լավ ըլի, դե մի խելք շանց տուր:

– Կերթաս քո աներանց կասես, որ՝ թեպետ ես խոսք եմ տվել նշան տալու, համա դե ջահելություն էր, խորը չմտածեցի, ես ծնողներ ունեմ, ի՞նչ կասեն. խնդրում եմ ինձ ժամանակ տաք, հորս գրեմ, պատասխանը ստանամ ու

հետո:

– Էդ շատ լավ ասիր, կերթամ, կասեմ ու կխափսսեմ:

Ես այնպես ուրախացա, որ իբր նրան անդունդի բերանից ետ քաշեցի: Սակայն մյուս առավոտ լուրջ դեմքով եկավ, թե՛

– Էլավ ոչ, գնացի, տեսա տանուտերերն արդեն եկել են, էլ ամաչեցի, թե բան ասեմ. Էն է նշան տվի, պրծա, հմի ինչ կըլի, կըլի:

– Ինչ պտի ըլի, ինչ արել ես, արել, էլ նոր հո քանդվիլ չի, լավ է, որ սեր կա մեջտեղը:

– Սեր կա, հմա էս անտերը չկա,– ասաց նա, բութն ու ցուցամատը իրար շփելով:

– Գլխավորը սերն է, թե որ սեր ըլի, ամեն բան էլ լավ կըլի, համա թե սեր չըլի, բոլորը – հեչ:

– Որ երկուսն էլ ըլի, ի՞նչ կըլի:

– Ավելի լավ:

– Ադա, երեկ ասում էիր, թե՛ հա՛ կնիկ ուզելը ծանր լուծ է, հա՛ գրպանդ դատարկ է, Էս է, Է՛ն է, ըսօր էլ ասում ես՝ թաք սեր ըլի. փողը հեչ, ես քեզանից բան չեմ հասկանում:

Տոկհաննեսին նշանելով, աներանք, նրա տնտեսական դրությունն ապահովելու համար, խոստացել էին նրան քաղաքում քահանա ձեռնադրել տալ: Եվ շուտով տիրացուի տեղ տվին նրան վանքի եկեղեցում, քահանայության համար պատրաստվելու նպատակով: Բայց տիրացուի պաշտոնը մի անտանելի բեռ դառավ նրա համար, ու նա երկու շաբաթից հետո հեռացավ իր նոր պաշտոնից:

Որպեսզի հետո քահանա դառնալու հույսը կտրված չլինի, Տոկհաննեսի համար գրագրի պաշտոն հաջողեցրին կոնսիստորիայում⁸: Նա մի քանի տարի ծառայեց կոնսիստորիայում և շատ հոգևորականների անվայելույ առարքներն ու զեղծումները տեսնելով, այնպես հիասթափվեց, որ միանգամ ընդմիջտ հրաժարվեց քահանա դառնալու մտքից: Այն ժամանակ արդեն նրա բանաստեղծ լինելը շատերին էր հայտնի դարձել: Կոնսիստորիայում նրան «մալենկի պոետ» էին կոչում: Մի քանի աչքի ընկնող գործեր ուներ ավարտած, պոեմներից «Մարոն», «Ալեքը», «Մեհրին» և ուրիշ մանր-մունր ոտանավորներ: «Լոռեցի Սաքոն» նոր էր սկսել գրել: Ես ուզում էի առաջին հերթին հրատարակության տալ նրա արդեն պատրաստի բանաստեղծությունները: Տույս էի տաժում բաժանորդագրության միջոցով հաջողեցնել:

1888 թվի դեկտեմբերին նա ամուսնացավ:

Այդ ժամանակները Նովհաննեսի մեջ ինչ-որ հոգեկան փոփոխություններ էին նկատում: Գաղտնիքը մի օր բաց արավ ինձ: Գիշերները նա հաճախում էր մի հեղափոխական ընկերության գաղտնի ժողովներին և խոստանում էր մի անգամ էլ ինձ տանել հետը⁹:

Մի օր ես ու Նովհաննեսը մեր զբոսանքի միջոցին պատահեցինք այն գաղտնի ընկերության անդամներից երկուսին, ծանոթացանք ու շարունակեցինք մեր զբոսանքը՝ զրույց անելով: Երևի նրանք ուզում էին իմ կարծիքն իմանալ, որ, իմիջայլոց, խոսք բաց արին ազգայնության մասին: Թե՛ Նովհաննեսը, թե՛ ես, պնդում էինք, որ մեզ համար ազգերի մեջ խտրություն չկա, սակայն ուրիշ էր նրանց հայացքը: Ռուս ազգի մասին խոսելով, ասում էինք, որ թեպետ մենք դեմ ենք նրա միապետությանն ու բյուրոկրատիզմին, բայց ո՛չ բուն ժողովրդին:

. Այն ժամանակ Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերությունը մի կերպ բարձ էր տալիս իր անգույն գոյությունը: Որպեսզի քնած վիճակից սթափվեր և իր իսկական կոչմանը ծառայեր, գրական շրջաններում միտք արծարծվեց զարկ տալ ընկերության գործունեությանը: Նովհաննեսն ու ես էլ, պարտքով դրամ հարելով ու անդամագրվելով, մասնակցում էինք ժողովներին: Նայ մտավորականների հառերը խոր տպավորություն էին թողնում մեր մատաղ սրտերի վրա¹⁰:

Սկզբից եթե Նովհաննեսն ու ես վճռել էինք ընտրություններին սպիտակ քվե տալ «Արձագանքի» խմբագիր Արզար Նովհաննիսյանին, Գրիգոր Արծրունուն և Սպանդար Սպանդարյանին¹¹: Բայց Արծրունին ինքն անձամբ չէր մասնակցում ժողովներին, իսկ քվեատուիները դրված էին միայն ներկա գտնվողների համար:

1887թ. Անդրկովկասում առաջին զինակոչն էր¹², մեր գավառներից սըր-տանմլիկ լուրեր էին գալիս: Անսովոր ժողովուրդը հանկարծակիի էր եկել: Առատ հունձ էր սկսվել գյուղական շահագործողների համար. ամեն մի աղա, տանուտեր ու հողատեր հազարներ էին դիզել նորակոչիկներից: Օրինակ՝ մեկը հարյուրներով դրամ էր առնում նորակոչիկներից, և եթե վերջինս վիճակարկությունից բախտի բերմունքով ազատվում էր, վաշխառուն ստացած դրամը յուրացնում էր, իբր թե ինքն է ազատել, իսկ եթե զորակոչիկը զինվոր էր ընկնում, աղան ասում էր. «Դե, շատ աշխատեցի, մենձերին փող ուտացրի, համա որ աջողվեց ոչ,– ի՞նչ անեմ», ու ետ էր տալիս ստացածի կեսը: Այդ վաշխառուների արարքներն արդար ցասում և զայրույթ էին

հարուցում Նովհաննեսի ժողովրդասեր սրտում:

1889 թ. ամռանը ընտանիքս գյուղ էի փոխադրել ու ինքս ամուրի մարդուն հատուկ կյանք էի վարում: Նովհաննեսը համարյա ամեն երեկո մոտս էր գալիս գրուցելու: Նախանձում էր իմ ամուրիի կյանքին: Եվ հենց այդ միջոցներում խոռվություն ծագեց Նովհաննեսի ու իր զոքանչի միջև: Անսահման քարեսրտության հետ անսահման էլ դյուրագրգիռ էր նա, երբ խոսքը վերաբերում էր պատվասիրությանը: Եվ նա, զոքանչի մոտ թողնելով կնոջն ու զավակին, տեղափոխվեց ինձ մոտ:

Ամառվա արձակուրդներին Թիֆլիս եկած իմ ընկերները՝ ուսուցիչներ Աղասի Նովվյանը, Եղիա Ջոհրաբյանը և Սմբատ Շահազիզյանն էլ ինձ մոտ էին գիշերում: Ինձ մոտ էին ապրում նաև քրոջս որդին՝ ուսանող Ս. Զուրաբյանն ու հորեղբորս որդին՝ արհեստավոր Ա. Արովյանը. հիմա էլ Նովհաննեսն ավելացավ. ես ծալքի վրա էի քնում գիշերը:

Երեկոները Ս. Շահազիզյանը թառ էր նվագում – մեզ ուրախացնում: Ե. Ջոհրաբյանն էլ գյուղից գաթաներ էր բերել, որի մասին Նովհաննեսը դեռ տեղյակ չէր, սակայն ես նրա համար մի գաթա պահել էի սեղանիս դարակում: Այդ միջոցին Նովհաննեսը մի օր ցերեկով եկավ խանութ և ինչ-որ բանի համար բնակարանիս բանալին տարավ և շուտ ետ բերեց: Իրիկունը տուն եմ գնում և դարակը դուրս քաշելով՝ տեսնում եմ գաթան չկա: Անմիջապես սեղանի վրա նկատեցի մի կտոր գրած թուղթ այսպիսի բովանդակությամբ՝ «Գաթի կեսը կերանք. Սերգեյ, Սանդրո»: Եվ տակն էլ ավելացրած. «Կեսն էլ ես կերա. Նովհաննես»: Նետո, երբ ուշ գիշերին բոլոր հյուրերս հավաքվեցին, շատ ծիծաղեցինք անհետացած գաթի վրա:

Նովհաննեսի կնոջ ազգականները շատ աշխատեցին, բայց հաշտություն չկայացավ: Մինչև անգամ դիմել էին թեմական Արիստակես եպիսկոպոսին: Վերջինս Նովհաննեսին հորդորներով, խրատներով, սուրս պաշտոնից արձակելու՝ սպառնալիքով ստիպել էր զոքանչի հետ հաշտվելու, բայց անհաջող: Իմ բանակցությունների միջոցին՝ կինը միշտ իմ ներկայությամբ իր մոր հետ կովում էր՝ թե ինչու նա առիթ տվեց Նովհաննեսի հեռանալուն:

– Եթե իմ կինը ինձ սիրում է, թող իր մորից հեռանա՝ ինձ հետ գա: Սոված կպահեն, թե կուշտ, իմ գործն է, – ասում էր Նովհաննեսը:

Իսկ ես մի տեսակ երկդիմի դեր էի խաղում. Նովհաննեսին ասում էի, թե զոքանչը, իբր թե, շատ է փոշմանել, զոքանչին էլ, թե Նովհաննեսն է փոշմանել:

Նաշտեցման այս դժվար գործում ինձ ընկերակից հանդիսացավ ուսանող Ստեփան Ջորյանը (Ռոստոմ), որը Նովհաննեսի հետ մտերիմ էր, և իր խոսքը

հեղինակավոր նշանակություն ունեի վերջինիս համար: Եվ երկուսով միասին աշխատելով՝ վերջ ի վերջո զլուխ բերինք հաշտության պայմանները: Նովհաննեսին խորհուրդ տվինք, որ նա իր գոքանչին առաջարկի նրանց Ճուլավերի այգին նոտարով հաստատել իր վրա՝ որպես սպանություն, և նույն գիշերը վերադառնա ինձ մոտ՝ մինչև այգու հաստատումը: Նշանակված ժամին Նովհաննեսի հետ գնացինք նրա սնեկանց տուն. Չորյանը մեզնից առաջ էր եկել: Հաշտությունը կայացավ միանգամայն սրտատույզ և սիրալիր: Այգու հաստատման պայմանը Նովհաննեսի տեղ առաջարկեց Չորյանը՝ տեսնելով, որ նա ծալտուն չի հասնում: Պայմանը ընդունեցին խստաթախտությամբ: Թեյ խմելուց ու քախկան գրոցելուց հետո, քարի գիշեր սանցի ու քայլերս ոտրեցի դեպի դուռը՝ Նովհաննեսին ծածուկ աչքով անելով:

– Քիչ սպասիր, ես էլ եմ գալիս, – տեղից վեր բռնելով, – առաջ նա:

– Լսա՛, գնա՛նք: Ընթրիքի համար մութալի պանիր ու կանաչ փարունգներ եմ պատրաստել:

– Մեր իրիկնահացն էլ է մութալ ու խիստ, – վրա բերեց գոքանչը, – խնդրեմ դուք մեզ մոտ մնացեք:

Էդ պահին Նովհաննեսի կինը նրա գիրկն ընկավ և գլխարկը ձեռքից խլելով ասաց. «Չեմ քողկիլ, որ գնաս»:

Տեսարանը էնքան էր սրտատույզ, որ Չորյանն ու ես էլ նրան ստիպեցինք մնալ ու ինքներս հեռացանք:

Այդ ժամանակներում իմ ազգականներից մեկը, առևտրական գործ ուներ Պոդոլսկի նահանգում, Թիֆլիս էր եկել. իմանալով իմ անգործ և անելանելի վիճակի մեջ լինելը, առաջարկեց ինձ իր հետ գնալ Կամենեց քաղաքը, որպես բացվելիք խանութի գործակատար: Ես համաձայնեցի, և 1890 թվականի ապրիլ ամսի սկզբներին ազգականիս հետ ճամփա ընկանք: Ուղևորվելու նախորդ օրը իրիկնադեմին Ալեքսանդրյան այգում ժամադիր էինք եղել Նովհաննեսի հետ հրաժեշտ տալու:

Նշանակված ժամին երկուսս էլ այնտեղ էինք, բայց լուռ ու մտախոհ, կարծես կուրծքներս արեինի ծանրության տակ ճնշվելիս լինեին: Առաջինը ես ընդհատեցի լռությունը: «Դե, էլ ինչ ասեմ, Ուհանես ջան, մնաս բարով, համա շուտ-շուտ նամակ գրի»: Նովհաննեսի սիրտը փուլ եկավ. հեկեկաց ու ինձ էլ վարակեց: Անխոս գրկախառնվեցինք, ջերմորեն համբուրվեցինք ու բաժանվեցինք:

Օտարության մեջ, այդ ժամանակներում, ստացա Նովհ. Թումանյանի նոր լույս տեսած քանաստեղծությունների Ա հատորը: «Մեհրի» պոեմի կարդալը

լրացրեց կնոջս նամակի պակասը: Ծիտ դառնամ, թոչեմ Մհեի մոտ բառերը կրակի վրա յուղ ավելացրին: Այդ տպավորությունների տակ պանդխտության մասին մի նամակ գրեցի «Նոր-Դարին», որը լույս տեսավ 1891 թվի №32-ում:

Իմ միակ մխիթարանքը նամակներն էին, որ ստանում էի մեր տանից ու ընկերներիցս՝ մանավանդ Տովհաննեսից, որ հաճախ էր գրում¹³:

Մի երկու օր Թիֆլիսում մնալով, տեսնվեցի բոլոր ազգականներիս ու բարեկամներիս հետ: Տովհ. Թումանյանը դեռ Դսեղից չէր վերադարձել, որտեղ նա ընտանիքով ամառանոց էր գնացել:

Ծննդավայրս հասնելուց հետո, երկու շաբաթից անց, Թումանյանից մի փոքրիկ թղթի կտոր եմ ստանում հետևյալ բովանդակությամբ՝ «Ե՛ս, թե՛ դուն»: Միտքը հասկացա, այսինքն՝ ի՞նքը գա ինձ տեսության, թե՛ ես գնամ:

Մի ձի հարեցի և աշնանային մի անուշ օր համփա ընկա դեպի Դսեղ: Իրիկնապահին տեղ հասա, և երկու կարոտած ընկերներս վերջապես արժանացանք միմյանց տեսության: Երկու օր հյուր մնացի: Մի առավոտ որսի գնացինք: Թումանյանը հմուտ որսորդի շնորհք ուներ, – բաց դաշտում օդի մեջ թռչելիս մի քանի թռչուն խփեց: Միասին այցելության գնացինք Ս. Գրիգորի պատմական ավերակ վանքը, հիացանք երբեմնի հրաշակերտ վանքի նուրբ ու վեհ կերտվածքով և ծարավներս հագեցրինք մերձակա պաղ համեղ աղբյուրի ջրով:

Թումանյանը յուր ընտանիքի հետ շուտով մեկնելու էր Թիֆլիս, բայց նախքան Թիֆլիս գնալը փոխայցելության եկավ ինձ՝ իր հոր հետ: Եվ մի օր մի խումբ երիտասարդներ, Եգոր Խարազյանի մասնակցությամբ, գնացինք մեր ձորը, Դեբեդ գետում ձուկ որսալու. հաջողվեց...

Այդ միջոցին Խարազյանը մի դեպք պատմեց Տովհաննեսի կյանքից: Իմ Կամենեցում եղածս ժամանակ մի անգամ Թումանյանը մեր գյուղը գնալով՝ երկու օրով հյուր է մնում Խարազյանի մոտ: Վերջինիս ընտանիքը մի օր դաշտային աշխատանքի գնալով, Տովհաննեսին թողնում է տանը մենակ:

– Նրա մեկնելուց հետո, – պատմում է Խարազյանը, – տեսնենք մինը մյուսի՝ ետևից հարևանների երեխաները թխած հացեր են բերում թե՛ «ձեր հացի փոխն ա» կամ տնական տեսակ-տեսակ գործիքներ են վերադարձնում մաղ սանդերք, խախալ և այլն: Դու մի՛ ասիլ, հենց ով ինչ ուզել է՝ մեր Տովհաննեսը խնայել չի, փոխ է տվել:

1896 թ. Թիֆլիսում ծառայում էի մի տախտակի շոգե-սղոցարանում վարիչի, հաշվապահի և գանձապահի պաշտոններով: Երբ մի անգամ Թումանյանն իմացավ իմ պաշտոնների անունները, ասաց. «Առաջին եր-

կուսը չլինեին էլ, վնաս չունի, կարևորը վերջինն է»:

Թիֆլիս վերաբնակվելու միանգամայն սրտովս էր այն պատճառով, որ ինչպես գրականական կենտրոն, ես հնարավորություն կունենայի գեթ մասամբ փափագս առնել գրականությունից: Եվ ազատ ժամանակ սկըսեցի ընթերցանությամբ պարապել: Օգտվում էի Թումանյանի հարուստ գրադարանից և, շատ անգամ էլ, նրա խելացի խորհուրդներից: Երբեմն էլ մանր-մունր պատկերներ էի գրում գյուղական կյանքից, որոնցից շատերը չէր հավանում մեր խստապահանջ բանաստեղծը: Մի անգամ էլ, երբ գրեցի իմ «Գյուղական այրին» վերնագրով պատկերը, վախվսեղով տարա Նովհաննեսի մոտ ու նրա բացակայության պատճառով տետրակս թողեցի գրասեղանին: Նաջորդ առավոտն ինքն անձամբ եկավ մոտս ու դեռ չբարևած, ասաց. «Գիտե՞ս, ինչու եմ եկել,– և պատասխանիս չսպասելով, ավելացրեց,– եկել եմ ասելու, որ գրվածքդ հավանեցի»: Նետո գրվածքս ուղարկեցի «Նոր-Դարի» խմբագրությանը, շուտով լույս տեսավ. հավանել էին և ուրիշները: Դրանից առաջ էլ ունեի «Նոր-Դարում» տպած պատկերներ գյուղական կյանքից ու հետո էլ գրեցի մի քանիսը:

Մի օր Նովհաննեսը շուկայում գնած մի չուգունե փչացած պրիմուս ձեռքին պատահեց ինձ. զրուցելով գնում էինք մեր տան ուղղությամբ, ճաշի հրավիրեցի, ընդունեց ու պրիմուսը ձեռքին ինձանից փոքր-ինչ առաջ գնաց: Տուն հասնելով՝ ես դեռ սանդուղքի կեսումն էի, որ կինս չհամբերելով, երկրորդ հարկի պատշգամբից վրես բարկացավ թե՛ «ես դռադեն ի՞նչ ա, որ առել ես, բաս տղամարդն էս թավորին փող կտա՞»: Իսկույն մատս կծեցի, որ Նովհաննեսի սարքած օյինն է: Ես ծիծաղեցի, բայց Նովհաննեսը կրակի վրա լող ածեց, ասելով. «Տո՛, բա ես քիչ ասի, թե ես դռադեն ի՞նչ ա, որ առնում ես, համա որ լսեց ո՞չ»:

Մի ուրիշ անգամ էլի ճաշին մեզ մոտ էր Նովհաննեսը. ըստ սովորականի, ճաշից հետո թախտերի վրա պառկած զրույց էինք անում, մեկ էլ իրիկնադեմին հանկարծ պառկած տեղից վեր ցատկեց ու սկսեց շտապ-շտապ պիջակը հագնել:

– Ի՞նչ պատահեց, ա՛յ մարդ, ի՞նչ խաբար է, կաց, են է թեյ կխմենք ու հետո կերթաս էլի, ի՞նչ ես շտապում:

– Չէ,– ասաց,– խայտառակ էլա.– րիգունը տղերքը մոտս էին – Ղազարոսը, Դերենիկը¹⁴... նրանց ասել էի, որ էսօր ճաշին ինձ մոտ գան, ու նոր միտս ընկավ, չգիտեմ ոնց կըլի եղած:

Եվ շտապ գնաց:

1906 թվին դեռ հայ-թուրքական ընդհարումները չէին դադարել... Մի քանի օրով գնացել էի մեր գյուղը՝ Ուզունլար։ Գյուղը մոտեկելով, մնացի սալշած, որովհետև իմ ծանոթ շենք բոլորովին կերպարանափոխվել էր. սահագին շարժում կար, նոր-նոր տ անձանք դեմքեր էին երևում զանազան տարազներով։ Բնացա, որ Լոռու ամբողջ հայ գյուղերից եկած պատվիրակներ եմ համագումարի եկած։ Պետք է վերջ տրվի հայ-թուրքական ընդհարումներին և կարգավորվեր հողաբաժանման հարցը։ Տամազումարին հերթով նստազահում էին Սիմոն Ջալալյանը և Թումանյանը։ Ես մնացել էի սալշած. երեկվա էն տգեռ գյուղացիները մի տեսակիք, քե ինչպես էին ճառում, ինչպես էին պատկերավոր դարձվածքներով արտահայտվում և հմտորեն լուսաբանում կամ պաշտպանում իրենց մտքերը։ ...Այդ ժամանակ Թումանյանը մի մեծ մարդասիրական գործ կատարեց. վառված կրքերը խաղաղեցնելով և հաշտության կայացնելով Լոռու, Ղազախի և մասամբ Բորչալվի թուրքերի և հայերի միջև։ Նաև իր անձնական միջամտությամբ մոտ 50 հոգու փրկեց զնդակահարությունից։

1912 թ. աշունն էր: Լրագրերում կարդացի, որ հիմնվում է Տայ գրողների կովկասյան ընկերություն, որի կանոնադրությունն արդեն իշխանության կողմից վավերացված է: Ինչ ասել կուզի՝ շատ ուրախացա:

Ուրախությունս կրկնապատկվեց, երբ իմացա, որ այդ ընկերությունը չի սահմանափակվում հայտնի գրողներով միայն, այլ նրա մեջ կարող են մտնել և ինձ նման աննշան լրատուներն էլ: Իսկույն վարչության անունով դիմում ներկայացրի: Երկրորդ ընդհանուր ժողովին, երբ քվերակվելու էր նաև իմ քեկնածությունը, ներկա էի և ես:

Առարկողներ եղան, թե ընկերությունն իր բարձրության վրա կանգնած չի լինի, եթե նշանավոր գրողների կողքին նստեն և աննշան գրողներ ու լրատուներ: Ես վախեցա, թե կարող եմ ինձ սևացնել: Իսկապես, ինքս ել էի ամաչում մեր գրականության հեղինակավոր դեմքերի կողքին տեղ բռնել:

Սակայն, երբ վարչության նախագահ Թումանյանն իր խրոխտ ձայնով հայտարարեց, որ սա մի գրական ընկերություն է, ուր ականավոր գրողների կողքին տեղ են բռնելու և նրանց ոչ նշանավոր կրտսեր եղբայրները,– հար և նման ռուս գրողների ընկերության, որտեղ Տուրգենևի և նման խոշոր դեմքերի կողքին նստում էին և լրագրական համեստ լրատուներն անգամ,– նոր ազատ շունչ քաշեցի: Բայց և այնպես, երբ տուփերից հանված սև ու սպիտակ քվեները համրում էին, սիրտս տրոփում էր: Նստած էի նստարանի ծայրին, դռներից մոտիկ, և անհամբեր ապաստում էի իմ հերթին, որպեսզի սևանալու դեպքում իսկույն ծլկեմ:

Բարեբախտաբար ընդունված էի:

Մի քանի ընդհանուր ժողովներից հետո տեղի ունեցավ մեր առաջին երեկույթը: Երեկույթը բացվեց վարչության նախագահի մի սրտառուչ ճառով, հետո շնորհավորեցին շատերը¹⁵: Ներսիսյան դպրոցի երգեցիկ խումբը երգեց, ուրիշներ էլ – թե՛ կին, թե՛ տղամարդ – երգեցին, նվագեցին: Շատ դուրեկան էին երիտասարդ Մուշեղ Աղայանի «Քյորօղլին», նման իր հոր երգածին, և Դերենիկ Դեմիրճյանի ջութակի նվագը, թառահար Պավլե Զառափյանի «Չարգյահը»: Եվ այս ամենը այնքան էր սրտառուչ ու հարազատ, այնքան էր մտերմական ու լավ, որ ամենքին էլ գրավել ու համակել էր հոգեկան անուշ, սքանչելի ապրումով:

Տեսաքրքիր էին ինձ համար, նախ՝ Շանթի «Հին աստվածներ» դրամայի գրական դառը¹⁶, ապա, ևս առավել, Սայաթ-Նովային, ինչպես և Գր. Արծրունուն, Գամառ-Քաթիպային, Րաֆֆուն ու Մ. Նալբանդյանին նվիրված երեկույթները¹⁷:

Երկրորդ սեզոնին արդեն Տայ գրողների ընկերության վարչության անդամ-գանձապահ ընտրվեցի: Տայ գրողների ընկերության վարչությունը որոշել էր իր օրգանն ունենալ, ամսագիր հրատարակել: Այդ հանգամանքը նորից ինձ թևեր էր տվել, նյութեր էի հավաքում նոր հրատարակվելիք ամսագրին տալու: Բայց 1914 թ. աշխարհավեր իմպերիալիստական պատերազմը եկավ խանգարելու և մեր ամսագրի հրատարակման գործը¹⁸:

Չնայած պատերազմական դրությանը, Տայ գրողների ընկերության վարչությունը շարունակում էր իր գործունեությունը, հաճախակի կազմակերպում էին երեկոներ, զեկուցումներ¹⁹: 1916 թ., իմիջայլոց, արևմտահայ կին գրող Զապել Եսայանն էլ մի երեկո դասախոսեց²⁰: Ուշ լինելու պատճառով Տովհաննեսն ինձ հանձնարարեց Զ. Եսայանին ուղեկցել մինչև նրա բնակարանը: Զ. Եսայանը չէր ուզում ինձ նեղություն տալ.

– Ոչինչ, – կատակով ասաց Տովհաննեսը, – առհասարակ մեր գանձերը սրան ենք պահ տալիս:

Թումանյանը միտք հղացավ և շուտով գլուխ բերեց Տայկազյան ընկերությունը: Գործի գլուխն ինքն էր անցել, թիֆլիսեցի հարուստ Ալիխանյանի և ուրիշների նյութական օժանդակությամբ: Այդ ընկերությունը ստեղծելու էր մի գրական կահառ՝ բարձրագույն հեմարան կամ համալսարան: Առայժմ որպես դասախոսներ հրավիրված էին Մ. Աբեղյանը, Լեոն, Ն. Աղբալյանը և ուրիշներ:

Մի անգամ, 1916 թ., Թումանյանի մոտ էինք՝ քահանաներ Տովի. Մարտիրոսյանը, Գյուտ Աղանյանը և ես. իմիջապես, հոգևորականության վրա խոսք բացելով, Թումանյանն ասաց.

– Հոգևորականության գոյությունը մի տպագրական սխալ է, և ես խեղճ հոգևորականները, որ թերևս կկարողանային կյանքում պիտանի մարդիկ դառնալ, վրիպել են: Հավատացնում եմ ձեզ, շուտով կգա ժամանակ, որ երկրիս երեսից միանգամայն կչքանան հոգևորականներն էլ, հոգևորականությունն էլ: Տեր հայրեր,– ավելացրեց նա ծիծաղելով,– ձեր դերը վերջացած է արդեն:

Երբ իմ «Լևոնի հեքիաթը» գրվածքն արդեն պատրաստ էր, Գյուտ քահանա Աղանյանի խորհրդով միասին տարանք Տովհաննեսի մոտ կարդալու և նրա կարծիքն իմանալու: Նա թեև ոտքի վրա, բայց տկար էր, հետևաբար վատ տրամադրության մեջ: Տեր Գյուտն էլ իմ գրվածքը մի տեսակ ավետարանի ընթերցանության պես էր կարդում,– այնպես որ Տովհաննեսին բոլորովին դուր չեկավ և նա երրորդ գլխի կեսում ընդհատել տվեց ընթերցումը: Միաժամանակ վերցնելով տարիներ առաջ տպագրած իմ «Պատկերներ» գրքույկը, ավելացրեց՝ «Այ, սրանք բարձր բաներ են»:

Ես հույս ունեի Տովհաննեսից քաջալերություն լսելու, ցավոք սրտի նա այնպես ջախջախեց ինձ, որ շատ վշտացա և կոտրված սրտով տուն եկա: Ինձ հետևեց նաև տեր Գյուտը, որ, նկատելով իմ խորտակված դրությունը, հուսադրեց.– Տովհաննեսը տկարության ազդեցության տակ անշուշտ սխալվում է,– և տետրակս ձեռքիցս առնելով, խոստացավ ցույց տալ բանաստեղծ Դերենիկ Դեմիրճյանին, որը նույնպես հայ գրողների կովկասյան ընկերության վարչության անդամ էր: Դեմիրճյանը գրվածքս կարդալուց հետո խորհուրդ տվեց տպել. հավանել էր: Երբ նրան պատմեցի Տովհաննեսի փնովելու մասին, «Նա այդպես գիտի,– ասաց Դեմիրճյանը,– մեր գրվածքներն էլ միշտ փնովում է, բայց մենք նրան չլսելով՝ տպում ենք, իսկ տպելուց հետո գովաբանում է»:

Տովհաննեսից առաջ իմ այդ գրվածքը կարդացել էի Մադաթ Պետրոսյանի մոտ, որը նույնպես հավանել էր: Ահավասիկ այդպես լույս տեսավ իմ «Լևոնի հեքիաթը» գրվածքի առաջին մասը 1917 թ. սկզբներում:

Տովհաննեսի մոտ հաճախ էին հավաքվում մեր ժամանակակից սկսնակային գրողները. խոսում, վիճաբանում էին, որից մեծ հաճույք էի ստանում: Գրեթե ամեն իրիկուն նրա մոտ կամ զրական հավաքույթներ էին լինում կամ այլ հյուրեր: Ես, երբեմն, տեղեկանալով, որ զբաղված է, առանց ներս մտնելու, ետ էի դառնում:

1916 թվի փետրվար ամսին Տալ գյուղների փարչության հրավիրանոք Թիֆլիս եկավ Բյուստովն իր կնոջ հետ: Երկու դասախոսություն արեց Արտիստական ընկերության դահլիճում: Տասարակությունը էնպես էր լցվել, որ ասեղ գցելու տեղ չկար: Առաջին դասախոսությունը միջնադարյան հայ բանաստեղծներից ու աշուղներից սկսած, բոլոր մեր նշանավոր ստեղծագործողների մասին էր՝ մինչև մեր օրերը, իսկ երկրորդը քաղաքական-պատմական տեսություն էր՝ հայ ազգի վերաբերմամբ սկզբից մինչև համաշխարհային պատերազմը: Դասախոսությունները մի լուրջ պատրաստված և հմուտ բանասերի կնիք էին կրում: Տաղանդավոր բանաստեղծը մի անգուցական շնորհալի պոլեասով, հայ և ռուս գրողների մասնակցությամբ հայերենից ռուսերեն փոխադրել էր մեր և միջնադարյան աշխարհական և հոգևորական բանաստեղծների նշանավոր չափածո երկերը: Իմիջիայլոց մեծ ֆուրոր հասեց Գր. Աղբամյացու բանաստեղծությունը:

• Իրիկունը Թումանյանի մոտ ընթրիքի էին հրավիրված Բյուստովն իր կնոջ հետ, Ալեքսանդր և Վեորգ Խատիսյանները, Ստեփան Լիսիցյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Տովհանես Զաքարյանին, Ալեքսանդր Պապովյանը, Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը և նախառու:

1915-16 թթ. Թիֆլիսի ամերիկական հյուպատոս Սմիթը ցանկանում էր հայտնել Թումանյանին, որ իր միջոցով կարիք ունեցող հայկական գյուղերին կյոթական օգնության գա լայն չափերով: Դրդապատճառը համաշխարհային մեծ պատերազմն էր, որի արհավիրքներից անհամեմատ ավելի շատ էին տուժել հայերը: Թումանյանի և հյուպատոսի միջև բանակցությունները տեղի էին ունենում պետական դոմայի պատգամավոր Պապաջանյանի միջոցով: Սակայն քաղաքական նկատառումներով գործի իսկական երեսը խոր գաղտնիք էր պահվելու: Ահալապիկ գործի աստառը ձևակերպելու համար, լեզու բնույթ տալու համար, Թումանյանը քիֆլիսաբնակ լոռեցիներից մի ընկերություն կազմեց «Տայրենակցական միություն» կոչումով: Ռուսական կայսրությունից իրավունք ստանալուց հետո Գայանյան դպրոցի դահլիճում կայացավ առաջին ընդհանուր ժողովը, որտեղ նպատակը պարզաբանվեց իբրև թե ներկայացումների, անդամավճարների և ուրիշ միջոցներով դրամ պետք է զանձվի՝ Լոռու կարիքավոր բնակչությանը հազարատիկ ու կենսական մթերք մատակարարելու: Միաձայն նախագահ ընտրվեց Թումանյանը, իսկ զանձապահ՝ ես:

– Լավ էր, որ զուգադիպորեն դու ընտրվեցիր զանձապահ, որովհետև հյուպատոսը պահանջեց իմ երաշխավորությամբ մի պատասխանատու մարդ

մատնանշել, քե հավատարմության կողմից և քե մանավանդ գաղտնասպանության: Իսկ ես քո սևունն եմ տվել:

Շուտով գործի իսկական նպատակը փոխվեց: Ռուսական զորքերի նահանջելու պատճառով մեր երկրին սկսնալու փոսնգ էր սպառնում: Այդ պատճառաբանությամբ «Հայրենակցական միությունը», դժբախտաբար, սկսեց գեևք ու փանփուշտի ստևտորը: Պետք էր ժողովրդին զինել ինքնապաշտպանության համար: Ամերիկյան հյուպատոտարսևը ստատորեն դրամ էր հայթայթում, և մենք էլ մեր գործակալների միջոցով զինամթերք էինք ապահովում: Այդ գաղտնիքը միմիայն Տովհաննեսին ու ինձ էր հայտնի:

1918 թ., երբ տանկական զորքերը ներխուժեցին մեր երկիր, Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչությունը իրար անցավ, շփոթվեց, խոռնալը հասավ գազաթնակետին: Հայոց ազգային խորհուրդը Ա. Ահարոնյանի նախագահությամբ իր պարտկարգ ժողովներով ու սգո ճաշերով սրտերը հուզեց. 50 տարեկան տղամարդիկ զինվորագրվեցին պատերազմի դաշտը նետվելու, ինքնապաշտպանության համար զոհվելու: Այդ միջոցին ազգային խորհուրդը ևս իր կողմից լիազորեց հայրենակցական միությունների միության նախագահ Թումանյանին՝ ինքնապաշտպանության գործի դեկը իր ձեռքն տռնելու: Տետևապես հիմա արդեն երկու տեղից էինք դրամ ստանում:

Երբ Ռոստոմին Դսեղի սարերում սպանեցին, Թումանյանը գյուղ մեկնեց²¹: Այդ միջոցին ես էլ էի կայարան գնացել. ինչ ասել կուզի, որ անսահման թախծոտ էր նա: Վերադառնալուց հետո ես ու իմ հայրենակից Պապա Բալանթարյանը գնացինք նրա մոտ: Լսելով մեր մխիթարանքի խոսքերը, նա գլխի շարժումով միայն շնորհակալություն հայտնեց: Բայց երբ կարճատև խոսելուց հետո ուզում էինք հեռանալ, թախանձանքով ստիպեց ամբողջ օրը մնալ իր մոտ:

– Համ միասին կնաշենք, համ էլ զրից կանենք. ուզում եմ սիրտս մի լավ դատարկեմ,– ասաց նա:

Տովհաննեսի ծննդյան հիսնամյակին թիֆլիսաբնակ լոռեցիներս նրա պատվին ընթրիք տվինք Բ. Շահինյանցի տանը: Տովհաննեսը եկավ կնոջ հետ. նրանց լոռեցիներիս կողմից բանավոր ուղերձով ընդունեց Սիմեոն Շահվերդյանը: Ներկա էր Լոռու մտավորականների մեծ մասը: Չնայած տոնական օրերին, Տովհաննեսը շատ էր թախծոտ, սիրտը չէր բացվում. ես գոնե այդ հանգամանքը վերագրում էի նրա Արտավազդ որդու եղեռնական կորստյանը: Այդ չնաշխարհիկ պատանին կորավ Վանի վերջին նահանջի օրերին, 1918 թ. գարնանը: Նա այն ժամանակ գտնվում էր ռուսական բանակի

բժշկասանիտարական զորամասում: Երբ այդ երեկո հայտնի թառ նվագող Պավլե Ջառափյանը նվագում էր մեյամաղձոտ եղանակներ, Թումանյանի «Անուշիգ» կտորներ, քիչ էր մնում հովհաննեսը արտասվեր:

Բայց և այնպես ընթրիքի միջոցին մի քանի սրախոտություններ արեց: Բանկետի հանդեսին մասնակցում էին նաև հայաստանի հանրապետության լիդերներ Ավ. Սահակյանը և Ա. Երզնկյանը: Սահակյանը այն ժամանակ պատշտմենտի նախագահն էր՝ Թումանյանի կողքին էր նստած: Մեր բանաստեղծը ընկերաբար կշտամբում էր նրան հայաստանի սիսլ քաղաքականության և սագգամիջյան կոլիվների վերաբերմամբ:

– Չէ, հովհաննես ջան, մենք այլևս այն չենք: Հիմա փոխվել ենք ու մեր սպորտին քաղաքականության փարքագիծն էլ լավացրել:

– Գիտե՞ս ինչ կա, – սասց հովհաննեսը, – մի սնգամ գյուղացու միևր քաղաքացու տան հյուր է ընկնում, ճաշին քյոֆթա են ունենում: Էս մարդը իր օրումը քյոֆթա տեսած չի լինում: Երբ տաք-տաք քյոֆթան բերանն ա գցում, սաստիկ էրվում ա: Բսկույն բաժինը հետ ա դնում ու մտքում վնռում, որ էլ երբեք քյոֆթա չուտի: Դրանից հետո էդ նույն գյուղացին մի սնգամ էլ դովնայի է ուստ գալիս: Քյալամը հետ քաշելով, տեսնում է, որ միջինը քյոֆթի նման զատ է.

– Ա՛յ, դու խաբերա, – բացականչում է, – էդ որ քյալամի մեջ փաթաթվել ես, հա բա տեսնո՞ւմ չեմ, որ էլ էն քյոֆթեն ես:

– Հիմա Ավետիք ջան, դուք դարձյալ էն քյոֆթեն եք՝ քյալամի մեջ փաթաթված, – ավելացրեց հովհաննեսը և կուշտ ծիծաղեցրեց բոլորին՝ ներսոյալ և Ավ. Սահակյանին:

ՎԱՏԱՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՂՔՈՐՍ ՄԱՍԻՆ

Նովհաննեսը, երբ սովորում էր Զալալօղլում և Թիֆլիսում, ամառները գալիս էր գյուղ:

Սիրում էր հանդերում ու սարերում ման գալ, ժայռերի ու քարերի վրա փորագրել: Մեզ՝ փոքրերիս, տանում էր որսի, ձորերը ման ածում, խոսում էր, կարդում, պատմում, և մենք միշտ ուշացած էինք վերադառնում տուն: Տայրս ու մայրս բարկանում էին մեզ վրա, բայց ավելի շատ Նովհաննեսի վրա, թե՛ ամենամեծը դու ես և դու էլ չե՞ս մտածում ընտանիքի և ապրուստի մասին, երեխաներին էլ խաբում ես ու հետդ տանում:

Քիչ ժամանակ անց, հայրս մեղմանում էր և հարցնում մեզ, թե՛ ի՞նչ նոր երգ եք սովորել Նովհաննեսից: Երբ ասում էինք մեր սովորած երգերը՝ «Անհոգ ես, չես գիտեր, ինչ կա քո մասին»¹ կամ «Ազնիվ ընկեր, մեռանում եմ»², հայրս յուրաքանչյուրիս տալիս էր 20 կոպեկ և ասում.

– Ով որ մի նոր երգ ասի, նրան մի մեծ աքասի կտամ:

– Դրանց իմ սովորեցրած երգի համար տալիս ես մի մեծ աքասի, իսկ ինձ համար չես մտածո՞ւմ, ինձ պետք է ավելի՛ մեծը տաս, – ասում էր Նովհաննեսը:

– Տապա քեզ սովորեցնողին ինչքա՞ն մեծը տամ, – ասում էր հայրս, – չէ՞ որ նա էլ կուզի:

Ստանում էինք մեծ աքասիները և սկսում նորից երգել, իսկ Նովհաննեսն էլ անընդհատ ուղղում էր մեր սխալները:

Նորս տված մեծ աքասին և մեր երգած երգը դուր չէր գալիս մորս, և նա բարկանում էր մեզ վրա և հորս վրա: Տայրս շատ լավ չոնգուր նվագել գիտեր և մեր երգից հետո նա սկսում էր իր չոնգուրը նվագել:

Մայրս ամեն սուռավոտ մեզ վաղ էր արթնացնում, իսկ հայրս բարկանալով, ասում էր՝ թող քնեն երեխաները: Մայրս Նովհաննեսին չէր արթնացնում,

նրա համար, որ, ասում էր՝ նա օտար տեղից է եկել, ո՛վ գիտի՝ քաղաքումը շա՞տ է քնել, թե քիչ:

Մենք՝ փոքրերս, Տովհաննեսի հետ գաղտնի պայման ունեինք, որ հերթով, կարգով ամեն առավոտ մեկն ու մեկս պետք է քնեինք նրա անկողնում: Այս բոլորը, իհարկե, կատարվում էր ամառային կալի աշխատանքների օրերին:

Մի անգամ հայրս Տովհաննեսին ասաց.

– Մնա էրեխանց հետ և կալին մտիկ արա, ես գնամ գեղամեջ:

Կալի մոտ վրան ունեինք. Տովհաննեսը վրանում նստեց և մեզ՝ փոքրերիս, պատվիրեց, որ չթողնենք եզները գնան:

Եզներից մեկի անունը Չերքեզ էր: Շատ անհանգիստն էր Չերքեզը. անվերջ այս ու այն կողմ էր գնում: Տովհաննեսը բարկացած մի քար գցեց, և Չերքեզի մի պողը պոկվեց: Մենք հավաքվեցինք և կալմեջ արած՝ բռնեցինք Չերքեզին: Տովհաննեսն զգուշաբար պողը նորից տեղը դրեց: Քիչ ժամանակից հետո հայրս եկավ և սկսեց եզները լծել, երբ հերթը հասավ Չերքեզին, մի ձեռքով բռնեց նրա ականջից, իսկ մյուս ձեռքով պողից, և երբ Չերքեզի պողը ցավեց, եզը ցավից փախավ, իսկ պողը մնաց հորս ձեռքին: Տովհաննեսը տեսավ այդ և փախավ դեպի գյուղ:

Կատարված դեպքի մասին մենք հորս ոչինչ չասացինք:

Տովհաննեսը շատ էր սիրում գյուղը. նա երիտասարդ ժամանակ հավաքում էր գյուղացիներին և սկսում նրանց հետ զրուցել: Տովիվներին կանչում էր մեր տուն, որ շվի փչեն ու պար գան: Ինքը դրանով հրճվում էր, բայց չէր մասնակցում պարին և կանչվորներին սիրում էր նվերներ տալ: Նա առանձնապես շատ էր հետաքրքրվում մեր գյուղացի Ակոփով և Միխակով. նրանք լավ շվի էին փչում: Տովհաննեսի հետաքրքրությունն ավելի մեծ էր դեպի մեր քեռի Իսային և Մոսեսը, որոնք շատ ուշագրավ պատմում էին գայլերի և այլ գազանների մասին:

Երբ մոտենում էին Թիֆլիս գնալու օրերը, նա հավաքում էր գյուղի հասակավոր մարդկանց, հարցուփորձ անում նրանց ապրուստի, աշխատանքի մասին, միաժամանակ հետաքրքրվում էր մեր գյուղացի Չոփոռի տղերանցով, որոնք ամբողջ ընտանիքով դաչաղ էին:

Նրանց պատճառով մեր գյուղն էկզեկուցիա էր եկել: Ջորամասի մի հսկայական ջոկատ մի քանի տարի անընդհատ հետապնդում էր այդ դաչաղներին, բայց չէր կարողանում բռնել նրանց: Եվ անհա մեկ օր նը-

րանց կերակրողը մատնությամբ ցույց է տալիս նրանց տեղը, և ջոկատը շրջապատում է նրանց ու կոտորում Փամբակի և Լոռվա սահմանագլխում՝ Արադիճալա կոչված հանդամասում, Գյուլադագանի մոտ:

1901 թ. ամառը Տովհաննեսը իր ընտանիքով ամառանոց է գալիս Դսեղ: Սեպտեմբերին, որ պիտի վերադառնար, Թիֆլիսից եկավ Արտեմ Նասիբյանը, թե՛ «ես փախել եմ, իսկ Տովհաննեսն էլ չի կապող ետ գնալ, քանի որ կառավարության ազենտները հետևում են»: Տովհաննեսը ընտանիքին ձիով ճանապարհի գցեց Թիֆլիս, իսկ ինքը գնաց Ղարս: Իջևանեց մեր բարեկամ համագյուղացիներ Միխասկ և Նիկողայոս Մամիկոնյանների մոտ: Մի շաբաթ հետո Ղարսի ոստիկանությունը տեղեկանում է Տովհաննեսի էևտեղ լինելու մասին: Բայց հաջողվում է իմացնել եղբորս: Նա դուրս է գալիս, քիչ ժամանակ հետո տունը խուզարկում են: Մամիկոնյանները ասում են, որ իրենք հյուր չեն ունեցել և գրում են Դսեղ՝ Տովհաննեսին նախազգուշացնելու, որ իրեն հետևում են՝ ձերբակալելու համար: Այդ տարի Տովհաննեսը այս ու այն կողմ էր շրջում, մինչև փոստը քիչ մեղմացավ:

1903 թվականին կարիք է զգացվում թարգմանելու Ա. Պուշկինի մի ոտանավորը՝ գրված ցարական ինքնակալության դեմ. այդ ոտանավորը մայիսի մեկի տոնակատարության ժամանակ պետք է որպես բողոքիկ տարածվեր: Ստեփան Շահումյանի և այլոց ցանկությամբ այդ ոտանավորի թարգմանությունը կատարեց Տովհաննեսը³: Ոտանավորը պետք է տարածվեր նաև զորքի մեջ: Ես այդ ժամանակ ցարական բանակի զինվոր էի Մանգլիսում: Ինձ և մի քանի ընկերների գործով ուղարկել էին Թիֆլիս: Ես խոխմելեցի Ստեփան Մամոյանի հետ գնացի Տովհաննեսի մոտ, որտեղ հանդիպեցի նաև Ստեփան Շահումյանին և ընկերներին: Նրանք բողոքիկները տվեցին մեզ և հանձնարարեցին բաժանել զինվորներին: Ես այդ մասին հարցրի Տովհաննեսից. նա ասաց, որ հանձնարարությունը պետք է կատարել, բայց և զգույշ լինել:

Տեղ հասնելու գիշերը, շինելներս գլխներիս գցած, անցանք վրաններից մի քիչ հեռու և բողոքիկները ցրեցինք: Այդ վրաններում էր գտնվում և երևանյան գունդը: Հանձնարարությունը կատարելուց հետո վերադարձանք մեր վրանները: Քիչ անց, երբ հնչեց զինվորական փողը, և կամաց-կամաց լույսը բացվեց, գնդում արդեն բանը հասկացել էին: Շուտով մեզ մոտ եկավ կազակների մի ջոկատ, ապա նաև Թիֆլիսից ժանդարմական օխրանկան ու մեզ ձերբակալեցին: Մեզ հետ ձերբակալեցին նաև Մանգլիսի փոստի չինովնիկին և քահանա Բագրատունուն: Մի ամիս տևող քննությունից

հետո ջոկեցին բանտարկյալներից 16 հոգու և թողեցին բանտում. ես էլ դրանց մեջ էի: Շուտով մեզ տեղափոխեցին Թիֆլիս և տարան Օրթառալայի բանտը: Բնության ժամանակ մեզանից անընդհատ պահանջում էին ասել թռուցիկներ տվողների անունները. ես և Ստեփանը, իհարկե, ոչինչ չասացինք:

Անցավ հինգ ամիս, և մեր մասին ոչ ոք տեղեկություն չուներ: Եվ ահա մի օր, հաշից հետո եկան-կանչեցին.

– Ո՞վ է Վահան Թումանյանը:

– Ես եմ, – պատասխանեցի:

– Նետևեցե՞ք մեզ, առանց կապոցի:

Դուրս գալիս ընկերներիս իմ ետևից հչացին՝ «քար» (դա պայմանական նշան էր, որ նշանակում էր ոչինչ չասել):

Տարան ինձ բանտի գրասենյակը, որտեղ տեսա մորս և Նովհաննեսին. ես համբուրվեցի մորս և եղբորս հետ. մեզ կարգադրեցին, որ երկու քայլ հեռու կանգնենք և միմյանց հետ խոսենք ռուսերեն: Նովհաննեսը ժպտալով խոսում էր ռուսերեն, իսկ մայրս գլուխը օրորելով, ասում էր.

– Էտա պրծանք, որ հային էլ չթողեն հայերեն խոսի, էլ ի՛նչ:

Իմ ուրախությունն ավելի շատացավ այն ժամանակ, երբ հաստատ համոզվեցի, որ Նովհաննեսն ազատ է: Նա ինձ տվեց ուտելիք, 10 ռուբլի դրամ և ասաց՝ մի՛ հուսահատվիր, շուտով կազատեն:

Նովհաննեսը շուտ-շուտ գալիս էր ինձ տեսնելու: Ութ ամիս անց, երբ նորից եկավ ինձ այցելության, այս անգամ արդեն, չնայած էլի ժպտում էր առաջվա նման, բայց ես նկատեցի, որ աչքերից արտասուք էր կաթում (նա իմացել էր, թե մեզ պետք է գնդակահարեն):

Անցավ մեր բանտարկությունից 11 ամիս, այն ժամանակ, երբ Գոլիցինը այլևս փոխարքա չէր, մեզ ազատեցին բանտից: Մեր գնդապետը բանտարկվածներիս այլևս չընդունեց իր գնդում, որպես անբարեհույսների: Ով որ պետք է ազատվեր զինվորական ծառայությունից – ազատվեց, իսկ ով չէ՝ ուղարկեցին պահեստային զորամասեր:

1905 թ. ձմեռը Նովհաննեսը Թիֆլիսից եկավ Լոռի: Շրջում էր Ղազախ և Բորչալու:

Էդ ամառ մեծ ժողով կար Ղարաքիլիսում: Նովհաննեսը չկարողացավ գնալ, պատճառաբանելով, որ զավառներից շատ մարդ էր եկել մոտը: Ես և Նովհաննեսի մեծ տղան՝ Մուշեղը, գնացինք Ղարաքիլիսա և մասնակցեցինք ժողովին: Էդ

Ժամանակ Մուշեղը դեռ աշակերտ էր: Այնտեղ էին նաև Ստեփան Շահումյանը, Արամայիս Երզնկյանը, Եղիշե Թովիշյանը և ուրիշներ: Ժողովից հետո Շահումյանը մեզ քերթեր ու նամակ տվեց, որ հանձնենք Նովհաննեսին:

Ջալալօղլուց մարդիկ տեղեկություններ բերին Դսեղ՝ Նովհաննեսին, թե՛ այնտեղ թուրք ծառաներին բանտարկել են, որ չփախչեն: Նովհաննեսը մի գրություն տվեց ինձ, որ ես անմիջապես տանեմ տամ Սերգի Խանադլանին՝ դպրոցի տեսուչին: Իր գրությամբ նա կարգադրել էր տանուտերին հոգատար և ուշադիր լինել թուրք ծառաների նկատմամբ և պատասխանատվությունը դրել իր՝ տանուտերի վրա: Ապա Նովհաննեսը գնաց Ջալալօղլի և գեներալ Ջոլոտարևից խնդրած պահակների ուղեկցությամբ թուրք ծառաներին ուղարկեց իրենց գյուղերը: Այնուհետև հրավիրեց թուրք գյուղացիներին և համոզեց, որ կոիվը մեծ վնաս կբերի երկու հարևան ազգերին, ապահովեց այդ տեղերի խաղաղությունը:

Մինչ այդ Նովհաննեսը գնացել էր, հաշտեցրել տեղի հայերին ու թուրքերին, որից հետո Ղազախի թուրքերը նույնիսկ սար էին բարձրանում հայերի մոտ:

1906 թ., երբ Ղազախի թուրքերը սար էին բարձրանալու, մարդ էին ուղարկել, թե՛ նորից վախենում ենք: Նովհաննեսը հավաքեց մոտ 200 մարդ և խաղաղության դրոշակով գնաց Ղազախի ու Լոռվա սահմանագլխի Խանբուլաղ սարը, որտեղ, նախքան գնալը, նշանակված էր ժողով: Ժողովը լավ, ուրախ անցավ, և ինքը՝ Նովհաննեսը շատ ավելի գոհ մնաց թուրքերից: Շրջելով եկավ Շահալի-Էլիար՝ պղնձի գործարանը, որի տերը ֆրանսիական մի ընկերություն էր: Ընկերության ղեկավարությունը մեծ ուրախությամբ ընդունեց Նովհաննեսին: Նովհաննեսը հավաքեց բանվորներին, խոսեց հետները, իմանալու, թե ինչպես են ապրում. նայեց նրանց բնակարանները, գնաց հանքերը տեսնելու: Բանվորներից աչքի էին ընկնում մեր գյուղացի Անաստասը, Պետրոսը, Եսոնը, վրացի Չանթուրաշվիլին: Բանվորների կողմից ավելի շատ դրանք էին խոսում Նովհաննեսի հետ ու հարցերին պատասխանում: Տանքն ուներ իր պահակախումբը՝ 25 կազակներից. նրանք չէին միջամտում Նովհաննեսի գործերին. դիրեկտոր Կաբալը նախօրոք զգուշացրել էր:

1905 թ. Լոռում կային հատուկ ժանդարմերիական լրտեսներ, որոնք մատնում էին հեղափոխականներին: Այդ ժամանակ Լոռում հայտնի էր իգահատցի Շահբազը, որը կրծքին ուներ հատուկ նշան. այդ նա էր մատնել Նովհաննեսին և Պետերբուրգի դատի ժամանակ վկայություն էր տվել

Սենատում⁴:

1905 թ. Տովհաննեսն ինձ Թիֆլիս էր ուղարկել, որ տնից մի քանի կարևոր քաներ տանեմ Դսեղ. նաև նամակներ էր տվել զանազան մարդկանց հանձնելու. մեկն էլ գրել էր Ղ. Աղայանին. նամակը հանձնեցի Ղ. Աղայանին, նա ուրախությամբ ընդունեց ինձ և սկսեց ծիծաղելով կարդալ⁵:

– Շատ մեծ դոչադություն է մեր Տովհաննեսի արածը. այս խառը, վտանգավոր ժամանակ չի՛ վախենում իշխանությունից և նրա ազենտներից: Նա հաստատում է Խ. Աբովյանի գրածը Տովակիմ Թումանյանի մասին: Է՛հ, կանցնի ժամանակ, և մարդիկ կհիշեն, թե ինչպես իշխանությունը գրգռեց հային և թուրքին իրար դեմ, իսկ Տովհաննեսը հաշտեցրեց. դա ժամանակին շատ մեծ պատմություն կդառնա գալիք սերնդի համար:

Ճաշի ժամանակ Աղայանը շուտ-շուտ ինձ ասում էր.

– Լավ չես հաց ուտում. երիտասարդ մարդ ես, բայց ես քեզանից համ լավ եմ ուտում, համ էլ լավ խմում:

Երբ իմացավ, որ նույն օրը պիտի գնամ, ասաց.

– Տա՛, դե որ եդպես է, դու հաց կեր, ես նամակ գրեմ Տովհաննեսին:

Աղայանն սկսեց գրել, ես մտիկ էի տալիս. նա համ գրում էր, համ ինքն-իրեն ծիծաղում: Երբ վերջացրեց նամակը, տվեց ինձ և ասաց⁶.

– Շատ բարևիր բոլորին և ասա՝ զգույշ կենա, խառը ժամանակ է, ինչ ասես՝ կարող է պատահել:

Ես նամակը տարա Դսեղ՝ հանձնեցի Տովհաննեսին և նստեցի մոտը:

Նայում եմ, որ Տովհաննեսն էլ կարդում է նամակը և ժպտում:

– Տովհաննես, Աղայանը գրելիս էր ծիծաղում, դու էլ կարդալիս ես ծիծաղում,– ասացի ես նրան:

Տովհաննեսը ժպտալով կանգնեց ու ասաց.

– Ես երևակայում եմ՝ երբ գնանք Թիֆլիս, ինչե՛ր է ասելու Աղայանը:

– Տովհաննես, տեսնո՞ւմ ես՝ Աղայանն էլ է զգում, որ կարող է քեզ վտանգ պատահել, իսկ դու նշանակություն չես տալիս դրան,– ասացի ես:

– Ինչ վտանգ էլ որ լինի, ոչի՛նչ: Պետք է ազատել մարդկանց անմեղ տեղը կոտորելուց: Աղայանի մտքովն էլ է անցնում, որ իշխանության ազենտները իսկապես կարող են ինձ վնաս հասցնել. շա՛տ-շա՛տ պետք է մատնեն, թե ես իշխանության մասին վատ եմ խոսում ժողովրդի մեջ, դրանից ավելի ի՞նչ կանեն:

1905 թ. ձմեռը Տովհաննեսն ինձ գործով ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ, որ իմանամ՝ կարո՞ղ ենք ժողովրդի համար վագոնով ալյուր տեղափոխել

Քոլագերան կայարանը: Ես միայն տեղափոխելու հնարավորության մասին պիտի իմանայի, իսկ ալյուր գնելու համար գյուղում կային ընտրված մարդիկ, որոնք պիտի գնային, գնեին ու բերեին:

Ընտրված էին Ջումշուդը, Նիկոլը, Ենոքը, Սումբաթը և Երվանդը: Այդ ժամանակ Ավետիք Իսահակյանն Ալեքսանդրապոլում էր: Տոփհանները նամակ էր տվել, որ տամ Իսահակյանին⁷, որպեսզի նա աջակցի ալյուրը տեղափոխելու: Խառը ժամանակ էր. կարող էր պատահել գնացքները կանգնեին, ժողովուրդը քաղցած մնար: Նամակը հանձնեցի Իսահակյանին, նա կարդաց, և հետո միասին հաշեցինք Իսահակյանի տանը, հանգստացանք: Ճաշից հետո Ավետիքի հետ միասին գնացինք Վարտիկովների մոտ, խոսեցինք ալյուրը տեղափոխելու և գնի մասին: Ավետիքի տանը մնացի մի օր ևս. Ավետիքը միշտ խոսում էր Տոփհաններից և շատ էր վախենում, թե կարող է հանկարծ մի դժբախտություն պատահել նրան: Նետ գնալու ժամանակ Ավետիքը մի շատ երկար նամակ գրեց Տոփհաններին, նաև մի գիրք տվավ – ֆրանսիական հեղափոխությունից՝ «Մի գյուղացու պատմությունը»⁸, ասաց՝ լավ գիրք է, երեխաները կկարդան: Նամակն ու գիրքը բերի Դսեղ, հանձնեցի Տոփհաններին ու պատմեցի Ավետիքի երկյուղի մասին: Տոփհանները ժպտաց և ասաց.

– Ավոն էլ Ղազարոսի նման է մտածում, թե կառավարության ագենտները կարող են վնաս հասցնել ինձ. ես էլ շատ բան եմ մտածում, բայց եթե ամենքս էլ վախենանք ու հեռու կենանք ի՞նչ կլինի մեր ժողովրդի դրությունը. կոտորածն ավելի սուր կերպարանք կատանա, և մեր ապրելը մեր ժողովրդի համար գրոշի արժեք չի ունենա: – Ասաց և գրպանից հանեց Բորչալուի թուրքերի նամակը, որ պատասխանել էին իրեն, թե ժողով են արել Սադախլու գյուղում ու շատ ուրախ են Տոփհանների նամակով, թե պատրաստ են միշտ իրենց թուրքերին հավաքելու, հասկացնելու, որ պետք է խաղաղ և հաշտ լինել մեր հարևան հայերի հետ: Այդ նամակը գրել էր սադախլվեցի Խալիլը, որը մինչև անցյալ տարի դեռ կենդանի էր:

Թումանյանը հավաքեց գյուղացիներին և ասաց՝ պետք է պաշար և հաց ունենաք. ամեն տեղ ուժեղանում է հեղափոխության ալիքը: Գյուղացիք ընտրված մարդկանց ուղարկեցին Ալեքսանդրապոլ և երկու վագոն ալյուր բերին Դսեղ. հաց չունեցողներին՝ ծախեցին, իսկ չքավորների ընտանիքներին ձրի բաժանեցին:

1909 թ., երբ Տոփհանները բանտից ազատվելուց հետո ամառը եկավ Դսեղ, մի երեկո մեր տանը խոսում էր զանազան բաներից. խոսեցինք նաև

նրա բանտարկությունից ու Շահբազից: Նա ասաց, թե չպետք է ձեռք տալ Շահբազին. Շահբազը պետք է կենդանի մնա, որ ամենքը տեսնեն ու ասեն՝ սա է Նովի. Թումանյանին մատնողը: Նովհաննեսը կասկածում էր, թե կարող ենք վատություն անել Շահբազին, և աշխատում էր ամեն կերպ կանխել այդ:

– Գիտե՞ք, աշխարհումս երկու դժվար բան կա, – ասաց նա, – մեկն էն է, որ եթե լավ անուն ունես, շատ դժվար է եղ անունը պահելը, մեկն էլ էն է, որ, եթե վատ անուն ունես, դժվար է եղ վատ անունը լավացնելը. ու դրանից հետո, լավ իմացեք, խելոք մարդը նա՛ է, ով էնպես կանի, որ իր աշխատանքն ի՛նքն ուտի և ո՛չ թե էնպես կանի, որ աշխատանքն իրեն ուտի:

1905 թ. դեկտեմբեր 5-6-ին Ալեքսանդրապոլի Սևերսկի կոչված գնդից Քոլագերան կայարանը եկավ մի եսկադրոն, որ արգելի հայերի և թուրքերի կռիվները: Այն կազմակերպել էր Նովհաննեսը Խրիմյան կաթողիկոսի միջոցով. կարգադրությունն արել էր Թիֆլիսի զինվորական շտաբը և այդ մասին հայտնել Նովհաննեսին: Նովհաննեսը գնաց Քոլագերան, շատ լավ դիմավորեց եսկադրոնին: 1912 թ. Մենատում անհրաժեշտ էր պարզելու այդ եսկադրոնի գալու և վերադառնալու հանգամանքը. այդ օրերին, այսինքն դեկտեմբերի 5-6-ին, Շամշադինում Նովի. Թումանյան անունով մեկը մի կազակի էր սպանել. այդ սպանությունը կապել էին Նովհաննեսի անվան հետ: Մենք թյուրիմացությունն ապացուցելու համար փորձեցինք Թիֆլիսի շտաբից ստանալ 1905 թ. դեկտեմբերի 5-6-ի հեռագրի պատճենը, բայց ո՛չ մի հնար չեղավ ստանալու: Ես Նովհաննեսից իմացա եսկադրոնի հրամանատարների անունները և գնացի Ալեքսանդրապոլ: Նետս նամակներ տարա քաղաքագլուխ Կամսարականի անունով: Կամսարականը հավաքեց դուման, բայց բոլորը հրաժարվեցին օժանդակել, պատասխանելով, որ փոխգնդապետ Գոնչարովը շատ հայատյաց մարդ է: Ես ստիպված ինքս գնացի Կազաչի պոստ, որտեղ Սևերսկի գունդն էր կանգնած: Նայտնեցի, որ ուզում եմ տեսնել փոխգնդապետ Գոնչարովին: Դուրս եկավ մի բարձրահասակ մարդ: Նայտնեցի իմ ո՛վ լինելու մասին և ասացի, որ ինձ ուղարկել է եղբայրս՝ Նովի. Թումանյանը. խնդրեցի տալ ինձ նրա մոտ եղած հեռագրի պատճենը՝ նաև գրավոր վկայություն այն մասին, որ 1905 թ. դեկտեմբերի 5-6-ին ինքը եղել է Քոլագերան կայարանում Թումանյանի հետ միասին: Գոնչարովն ուրախացավ.

– Պատրաստ եմ, որքան կարող եմ, օգնել Նովի. Թումանյանին, – ասաց նա, անմիջապես հանեց գործերը, գտավ հեռագիրը, տվեց նաև իմ խնդրած

վկայությունը: Խնդրեցի մի պաշտոնական գրություն՝ ուղղված Սենատին. Գոնչարովը ինձնից պահանջեց մեկ ռուբլի հիսուն կոպեկի դրոշմանիշ, դիմում և կարգադրեց գրագրին գրել գրությունը՝ իմ թելադրությամբ: Շուտով, գնդապետ Աբաշիձեի ստորագրությամբ անհրաժեշտ գրությունը ստանալուց հետո, ես վերադարձա:

1906 թ. ամառը Ղովհաննեսը մի օր հավաքեց գյուղացիներին, մոտ 40 հոգի, և լավ հյուրասիրեց: Գյուղացիների մեջ էր նաև մեր քեռի Սիմոնը: Նա ինքը չէր խմում և ծխում, բայց շատ էր սիրում Ղովհաննեսի հետ լինել թե՛ քեֆի ժամանակ, թե՛ զրուցելիս: Ղովհաննեսը շատ էր հարգում քեռի Սիմոնին և միշտ խոսեցնում էր նրան որսորդությունից: Երեկոյան, երբ գյուղացիները գնացին, և ամբողջ գյուղն արդեն քնած էր, Ղովհաննեսը մեզ, թե՛ կարա՞ք զուռնաչի ուստա Սուքիասին իմաց տաք, գա, բայց պատրաստված գա, իր հետ բերի նաև ընկերներին ու քեռի Սիմոնին: Գնացինք Դդի գլուխը. վերցրինք մի տիկ գինի, մի ոչխար, փայտ և այլն: Իմացրինք մեր ազգական Զումշուդին: Դդից Ղովհաննեսը մեզ նորից գյուղ ուղարկեց՝ քեֆ սիրող մարդ արժանացնելու: Աղմուկից, զուռնայից ու կրակից սարսափելով, եզնարած Աղոն իր ընկերներով հանդից փախչում է գյուղ, թե՛ հա՛յ, հարա՛յ, չարքերն են հավաքվել:

Քեֆի ժամանակ գյուղացիներից մեկը ասում է Ղովհաննեսին.

– Խմում ենք քո կենացը, քո բարի նպատակների կենացը. ասա, իմանա՞նք, թե ի՞նչն էր ես գիշերվա քեֆի պատճառը:

Ղովհաննեսն ասում է.

– Դուք որ գնացիք, ես պառկեցի քնելու. հանկարծ միտս ընկավ մահը. ինքս ինձ ասի՝ ի՞նչ ենք թողնելու ես աշխարհում... ո՛վ գիտի, մեզանից քանի՞սը սաղ կլինի էկող ես ժամանակ:

Երբ նա իմացավ, որ գյուղացի եզնարածները վախենալով քեֆից-աղմուկից փախել են, կարծելով, թե չարքեր են հավաքվել Դդի գլխին, ասաց՝ շատ ուղիղ են հասկացել, չարքերը կորել են, հիմա մենք ենք չարքերը:

1919 թ. Ղովհաննեսի 50-ամյակն էր: Նամակ ստացա եղբորիցս, թե՛ սպասում ենք քեզ: Դստեղից Սանահին կայարանը գնալ կարելի էր, բայց այնտեղից Թիֆլիս հասնելու համար պետք էր թույլտվություն վերցնելի վրացի կոմենդանտից: Երբ տեղ հասա, թույլտվություն ստանալու համար արդեն ուշ էր: Ինձ և ընկերներին արգելեցին: Ես մոտս կոմենդանտի մոտ: Նա պատասխանեց, որ վաղը կտա: Ես քաջատրեցի, որ իմ Թիֆլիս գնալը շատ կարևոր է, և հետո փչացող մթերք կա:

Վերջը խնացալ, որ Թումանյանի եղբայրն էմ, շատ ուրախացալ: Ասաց, որ ինքն էլ վրաց բանաստեղծ Օերեքելո ազգականն է և կարգադրեց միլիցիոներին, որ ինձ իմ բոլոր իրերով, ստանց քննության ստաջին գնացքով ճանապարհեն Թիֆլիս: Տասու Թիֆլիս էն պահին, որ Տովհաննեսի տունն ու դռնը լիքը ժողովուրդ էր: Կատապանը հասկացել էր, որ ես Թումանյանի եղբայրն էմ ու չէր ուզում փող վերցնել: Տովհաննեսի տանեցիք էլ կարծում են, թե կատապանին քիչ էմ տալիս, և վերևից Օլլան փող է գցում ներքև: Վերջապես Տովհաննեսն խնանում է եղելությունը և մի հասո գիրք է ուղարկում՝ «Տայ գրողներ», թե տվեք էդ մալդուն: Կատապանը շատ ուրախացալ, բայց այդպես էլ փող չվերցրեց: Տովհաննեսը վշտացալ, որ կատապանը հրաժարվել է, ասաց.

– Ու՛ր գիտի, ինչքա՛ն երեխաներ ունի, ինչպիսի ծանրաբեռնված ընտանիք: Ծատ սղքատ մարդ կլինի, որ եղբան բարի է:

Ինձ պատվիրեց, որ թե կարենամ գտնել նրան, փող տամ կամ ողարկեմ իր մոտ: Ես շատ մոխկ տվի, բայց գտնել չկարողացա:

1923 թ. մայիս ամիսն էր: Տովհաննեսն արդեն ողջ չէր: Քոլագերան կայարանում ինձ բարեկց մի անձանոթ մարդ: Պարզվեց, որ ինձ եղբորս տուն տանող կատապանն էր.

– Երանի էն օրը,– ախ քաշելով ասաց նա:

– Ես էլ եմ երանի տալիս,– պատասխանեցի ես:

Միտաին ճաշեցինք: Պատմեցի Տովհաննեսի ասածները, և բանից դուրս եկալ, որ չքավոր գաղթական մարդ էր, անունը՝ Ավագ:

ՄԻՄԵՈՆ ՆՈՎԱՅԱՆ

ՄԵՐ ՈՒՏԱՆԵՁԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՆԴԻՊՈՒՄ

Մեր Ուհանեզը,– այսպես էինք կոչում ընկերական նեղ, մտերմական շրջանում մեր անգուգական բանաստեղծ Նովհաննես Թումանյանին, երբ այս կամ այն առիթով խոսք էր բացվում նրա մասին: Այդ մտերմական, սրտագին շեշտը նկատվում էր նաև նրան լավ ճանաչող համագյուղացիների կամ, ընդհանրապես, լոռեցիների շրջանում: Տանախ, շատ հաճախ եմ լսել, լսել եմ և ուրիշները գյուղացիների բերանից:

– Քաղաք գնացի՞ր:

– Տա՛:

– Բա Ուհանըզին տեհար ո՛չ:

90-ական թթ., Կովկասից զինվոր տանելու տարիներին, Նովհաննեսը ծառայում էր Թիֆլիսի կոնսիստորիայում: Գյուղացիները հաճախ քաղաք էին գալիս իրենց որդիների ծննդյան վկայականները դուրս բերելու համար և խիստ կարիք էին զգում մի կարեկից մարդու աջակցությանը դիմելու. այդպիսի մարդը նրանց համար Նովհաննես Թումանյանն էր:

– Ադա՛, Ուհանըզին տես, Ուհանըզին: Նա մի իլլաջ կանի:

Նման խոսքեր շատ եմ լսել գյուղացիների բերանից:

Նովհաննես Թումանյանը և ես հայրենակիցներ էինք, լոռեցի: Նրանց գյուղը՝ Դսեղը, մեր գյուղից (Արդվի) 12-15 կիլոմետր հեռու էր, Լոռու հայտնի ձորի աջակողմը, իսկ մեր գյուղը՝ ձախակողմը:

Նայրենակից լինելը անշուշտ որոշ ազդեցություն ունեցավ հետագայում, մեր ընկերական կապերն առավել մտերմական, սրտակից դարձնելու համար: 1879 թ., երբ ես 10 տարեկան էի, Թիֆլիս գնացի և մտա Ներսիսյան դպրոցի 2-րդ նախապատրաստական դասարանը:

Նովհաննեսին առաջին անգամ հանդիպեցի 1883-84 ուսումնական տարվա սկզբին, երբ Լոռու գավառի կենտրոնական Ջալալօղլի (ներկայումս՝ Ստեփանավան) գյուղաքաղաքի և մի քանի այլ գյուղերի դպրոցներից Ներսիսյան դպրոցի բազմաթիվ աշակերտներ եկան Թիֆլիս և ընդունվեցին Ներսիսյան դպրոցի զանազան դասարանները: Այդ նորեկ աշակերտների թվում էր և Նովհ. Թումանյանը, որն ընդունվեց երկրորդ դասարան: Ես այն ժամանակ 3-րդ դասարանի գիշերօթիկ (որդեգիր) աշակերտ էի, Նովհաննեսը՝ երթևեկ: Բնական է, որ հեռավոր վայրում համերկրացիները՝ հայրենակիցները, առանձին մտերմական հարաբերություն են ստեղծում միմյանց հետ: Այդպիսի կապ ստեղծվեց նաև իմ և Նովհաննեսի միջև, իսկ հետագայում ավելի մտերմական դարձավ:

Այսօրվա նման հիշում եմ Նովհաննես Թումանյանի դարչնագույն բլուզը, կաշվե դեղնավուն գոտին (քամարը), մշտաժպիտ դեմքը, երբ նա առաջին անգամ Ներսիսյան դպրոց եկավ: Նովհաննեսն առաջին տարիներին ապրում էր ուզունլարցի Շեկ-Վարդանանց Ավագ անունով մի մարդու մոտ, որը մահտեսի (ժամկոչ) էր Թիֆլիսի Կուկիա թաղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում, ապա Ս. Կարապետի եկեղեցում (Չուղուրեթ թաղում): Ըստ սովորության՝ հաշերից հետո երթևեկներից շատերը դպրոց էին գալիս, դասերն այդտեղ էին պատրաստում իրենց դասարանի գիշերօթիկ աշակերտների հետ միասին, մանավանդ այն աշակերտները, որոնք իրենց տներում դասերը պատրաստելու հարմարություն չունեին: Մինչդեռ դպրոցում ամեն տեսակ հարմարություններ կային, մանավանդ գիշերօթիկներին հատկացրած ընդարձակ սերտարան-դասարաններում: Աշակերտներն ավելի հաճախ դպրոց էին գալիս մաթեմատիկայի դասերը պատրաստելու նպատակով և ամենից շատ վախճենում էին այդ առարկաների քննության ժամանակ «կտրվելուց», ուստի և այդօրինակ կարիք ունեցող աշակերտները հաճախ դպրոց էին գալիս և դաս պատրաստում իրենց գիշերօթիկ ընկերների հետ միասին: Այդ աշակերտների թվումն էր և մեր Նովհաննեսը:

Ես Ներսիսյան դպրոցում մաթեմատիկայից, մանավանդ հանրահաշվից, ուժեղ և առաջադեմ աշակերտի համբավ ունեի, և որովհետև Նովհաննեսը մաթեմատիկայից օգնության կարիք էր ունենում, հաճախ օգնում էի նրան լուծելու թվաբանական կամ հանրահաշվական չհասկացած խնդիրները:

Ես և Նովհաննեսը ավելի մտերմացանք այն ժամանակ, երբ մեզ վիճակվեց ամառային դպրոցական արձակուրդներին միասին հայրենիք՝ Լոռի գնալ ձիով (այն ժամանակ տակավին Թիֆլիս-Կարս երկաթուղին գոյություն

չունենր):

1884 թ. հունիս ամիսն էր:

Խոժոռնի գյուղից անմիջապես սկսվում է թավ, կուսական անտառով ծածկված մի հսկայական վերելք, որի երկնուղեշ ծառերի կատարները երկինք են հասնում:

Ձիով Թիֆլիսից գյուղ և գյուղից Թիֆլիս գնալ գալը իր վերին աստիճանի հրապուրիչ և ոռմանտիկական, քանաստեղծական գրավչությունն ունի: Ուշքիլիսայի և Խոժոռնու վերելքի սքանչելի, կուսական անտառները, զմայլելի տեսարանները, Մեխակի աղբյուրի անմահական ջուրը, ճանապարհին՝ ստվերախիտ ծառերի տակ հանգստանալը և գառան խաշլամայով, տապակած կամ եփած ճուղի մսով նախաճաշելը, Շուլավերում գիշերը ու գառան խորովածով ընթրելը, վրայից էլ մի երկու քաժակ Շուլավերի գինին վայելելը անջնջելի տպավորություն են թողնում ամեն մի լոռեցի աշակերտի, ինտելիգենտի և բնության սքանչելիքներով հրապուրվող ուղևորի վրա:

Շատ տարիներ հետո, երբ 1899թ. Թիֆլիս-Կարս երկաթուղին շինվեց, ու լոռեցիներն սկսեցին «քաղաք» գնալ-գալ արդեն երկաթուղով, Նովհանները, անցյալը հիշելիս, քանի՛-քանի՛ անգամ է պատեն առիթով ինձ և ուրիշներին ասել.

– Էրնա՛կ են օրը, որ ձիով քաղաք էինք գնում ու քաղաքից գյուղ գալիս... Բա Ուշքիլիսի անտառները, Մեխակի աղբյուրը, ճանապարհի մոշն ու մոռը... Է՛յ գիղի, հա՛: Այտա՛, եկե՛ք մի կոմպանիա սարքենք, ձիով քաղաք գնանք մի անգամ ու մեր են հին ճանապարհորդությունը հիշենք...

ՆՈՎՀԱՆՆԵՍԸ ԹՈՂՆՈՒՄ Է ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՅԸ

1884-85 ուսումնական տարին անցավ սովորական կարգով: Մեր դըպրոցական կյանքում մի այնպիսի առանձին դեպք տեղի չունեցավ, որն այսպես թե այնպես կապ ունենար Նովհանների հետ: Մեր դպրոցական պարապմունքներն էլ անցնում էին իրենց բնական ճանապարհով: Ես, հիշում ասած, Նովհանների նյութական վիճակի մասին ստույգ տեղեկություններ չունեի: Այսքանը գիտեմ, որ նա ապրում էր վերոհիշյալ Շեկ-Վարդանանց Ավագի մոտ, և սա էլ Նովհաններին «սոված» չէր պահում: Ես չեմ հիշում, որ Նովհանները ձմեռը վերարկու լինել հագնելիս կամ կրկնակոշիկներ գործածելիս: Այդ «շոալությունից» զուրկ էր նա...

1884-85թթ. Լոռում մեծ իրարանցում էր ընկել, որն իր գազաթնակետին էր հասել 1886թ. սկզբներում, երբ Լոռում լույս էին ընկել Չովիուռի տղերք կոչված «ավազակները»... Նրանց սկզբնական ծագման պատմությունն արել է ինքը՝ Ղովհաննեսը, մի առանձին հափշտակությամբ և բանաստեղծական ոգևորությամբ, որովհետև այդ «ավազակ», «ղաչաղ» կոչված մարդիկ ցարական ռեժիմին չդիմացողներն էին:

Դսեղ գյուղում լինում է մի հովիվ, որին ծաղկատար լինելու պատճառով գյուղացիք Չովիուռ էին անվանում: Այդ Չովիուռի անդրանիկ որդի Սուլումանը (Սողոմոն) 60-ական թվականներին, գուցե և մի քիչ առաջ, տակավին 20-23 տարեկան հասակում մի ձի է գողանում և դրա համար էլ տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվելով՝ Սիբիր է աքսորվում: Աքսորավայր, ավելի ճիշտ, տաժանավայր ուղարկվելուց առաջ՝ Սուլումանն իբր թե մի խոշոր գումար է հանձնում դսեղցի հայտնի մեծահարուստ Ստեփան Մամիկոնյանին և Թադևոս քահանա Թումանյանին (Ղովհաննեսի հորը), ասելով, թե՛ եթե ինքը Սիբիրից վերադառնա, իր փողը ետ դարձնեն իրեն, իսկ եթե չվերադառնա, իր կնոջն ու որդուն բաժին հանեն այդ փողից ըստ իրենց խղճմտանքի:

Անցնում է ավելի քան 20-25 տարի: Սուլումանը (ես վերապատմում եմ Ղովհաննեսից լսածներս) Սիբիրից վախչում է: Բայց ինչպե՞ս: Որպեսզի ինքը դարձյալ իր դահիճների ձեռքը չընկնի, գիշերներն է միայն ճանապարհ գնում և այն էլ գետերի միջով: Վերջը, բավական հեռանալուց հետո, Սուլումանը սրածայր քարերով կտրատում-ջարդում է իր ոտքերի շղթաները և վախչում նախ Ճապոնիա, այնտեղից՝ Չինաստան և արկածալից, տաժանակիր ճանապարհորդություն կատարելուց հետո մի գեղեցիկ օր երևում է Դսեղում: Սուլումանը արդեն այդ ժամանակներին (80-ական թվականներին) 50 տարեկան տղամարդ էր, սոսկալի տանջանքների և ձախորդությունների բովից անցած: Նա հանգիստ ապրում էր իր տանը, գյուղական աշխատանքով զբաղվում: Անցնում է մեկ թե երկու տարի: Տեսնելով, որ Ստեփան Մամիկոնյանը և տեղի Թադևոսն իր փողը ետ չեն դարձնում,– այսպես են պատմում գյուղացիները,– ինքն է ուզում նրանցից, սակայն նրանք օձիքն ազատելու համար՝ իբր թե գաղտնի գրությամբ մատնում են նրան կառավարության ձեռքը: Փաստն այն է, որ մի գեղեցիկ օր Լոռու պրիստավն իր ստրաժնիկներով և կազակներով մտնում է Դսեղ, անակնկալ կերպով ձերբակալում է Սուլումանին և ձեռքերը կապանքներ դրած Ջալալօղլի տանում, որպեսզի այնուհետև Շուլավեր ուղարկի, այնտեղից էլ Թիֆլիս ու ապա՝ Սիբիր, տաժանակիր աշխատանքի վայրը...

Ձալալօղլում ոստիկանատան դռանը ձեռքերը կապված Սոլումանին տեսնելով, Գյուլագարակ գյուղի քահանա տեր Նակոբ Շահինյանը (տեղական ձևով Քրդոյանը) մոտենում է Սոլումանին և մի փառավոր սպտակ է տալիս, ասելով.

– Շահն որդի, էլի եկար գեղերը հարամեցի՞ր:

Ժողովրդի մի այլ շրջանում էլ ասում են, թե իբր հենց այդ տեր Ակոփն է (գյուղացիք հիշյալ քահանային հենց այդպես էլ անվանում են) մատնել Սոլումանին, որովհետև Ստեփան Մամիկոնյանի ազգականը լինելով, նրա կերած փողերին էլ մասնակից է եղել և այլն և այլն: Շղթայված Սոլումանն ապտակն ուտում է, բայց թե ի՞նչ է գգում իր ներսում, դյուրին է մակաբերել, երբ հետագա դեպքերին անդրադառնանք: Սոլումանի եղբայրները (նրանք յոթն էին) գաղտնաբար հետևում են եղբոր ականա ճանապարհորդությանը: Սոլումանին ստրաժնիկները տանում են գավառական կենտրոնավայր Շուլավերում քանտարկում, որպեսզի այնուհետև Թիֆլիս ուղարկեն: Սոլումանի եղբայրները՝ Սաքոն, Մեհրաբը, Գիքորը, Ղուկասը և Չալոն գիշերով քանդում են Շուլավերի կալանատան հիմքը, Սոլումանին ազատում, կապանքները կտրատում ու փախչում, ընկնում Լոռու անառիկ լեռներն ու անդնդախոր ձորերը և, այսպիսով, ականա ավազակ դառնում: Ժողովրդի, այսինքն լոռեցիների, հատկապես դսեղցիների մեջ համառորեն արմատանում է այն կարծիքը, թե Չոփուռի տղերքը պետք է սպանեն թե՛ Ստեփան Մամիկոնյանին, թե՛ տեր Թադևոսին և թե՛, մանավանդ, տեր Ակոփին...

1885-86 ուսումնական տարվա սկիզբն էր: Նովհաննեսը փոխադրվել էր 4-րդ դասարան (Ներսիսյան դպրոցի), ես՝ 5-րդ: Չոփուռի տղերանց «ղաչաղ» ընկնելու լուրը մեզ՝ լոռեցի աշակերտներիս էլ էր հասել: Ասում, խոսում էին լոռեցիները, լւոն ուղտ շինում, մեկին հազար ավելացնում: Ասում էին, թե տեր Թադևոսը և Ստեփան Մամիկոնյանն են մատնել Սոլումանին, այդ պատճառով էլ Չոփուռի տղերքը որոշել են վրեժխնդիր լինել, սպանել երկուսին էլ: Այս լուրերն այնպիսի համառությամբ էին տարածվում, որ շատ-շատերը հավատում էին այդ լուրերի ճշմարտությանը: Տենց ես, հենց ինձ նման շատ լոռեցի աշակերտներ, հավատում էինք ծավալ ստացած լուրերին: Այս բոլոր «ըսի-ըսավները» լսում էր նաև Նովհաննեսը և սաստիկ ազդվում: Նոր սպանության մղձավանջը կանգնած, ծառացած էր նրա առնջ և պատահած ժամանակ, սաստիկ երկյուղի ներքո, սկսում էր հերքել այդ լուրերը, հատկապես իր հոր մասին, մյուս կողմից ցանկություն էր հայտնում

գյուղը գնալ իր հոր «հավարին»: Մենք՝ բոլոր լոռեցիներս, հատկապես ես, Ղովհաննեսի ցանկությունը թույլատրության ներքո արտասանված խոսքեր էինք համարում: Ղովհաննեսը սաստիկ ջղախին էր դարձել, լռակյաց և ինքնամիտ: Տենց որ ես սկսում էի հերքել ասեկոսները և նրա երկյուղը ծայրահեղություն համարել, նա մի արտասովոր լրջությամբ և կարծես մի մեծ չարիք սպասող մարդու նման պատասխանում էր.

– Ի՞նչ ես ասում. ըրելա՞ ես: Բա ես գիտեմ ո՛չ, թե ի՞նչ եմ ասում:

1885 թվականն է, աշնան սկզբները, եթե չեմ սխալվում մոտավորապես հոկտեմբեր ամիսը. երեկո էր. սերտողությունն սկսվել էր, ուրեմն ժամը 6-ը կամ 6-ից անց կլինեք: Մեր սերտարանին կից էր տեսուչ Արշակ Նահապետյանի առանձնասենյակը-տեսչանոցը: Տանկարծ, երեկոյան սերտողության ժամանակ, վերակացու Արշակ Դեմուրյանը մոտեցավ ինձ և ասաց.

– Դարո՞ն տեսուչը քեզ կանչում է:

Թուքս ցամաքեց, սաստիկ վախեցա: Այդպիսի դեպք տեղի չէր ունեցել ինձ հետ Արշակ Նահապետյանի երկամյա տեսչության օրով: Վախվիսելով, պիրթնած ներս մտա տեսչի առանձնասենյակը: Երբ ներս մտա, տեսա, որ Ղովհաննեսը մի ձեռքը ծոցին դրած, տխուր և մի տեսակ խռովածի պես կանգնած է տեսչանոցի անկյունում, իսկ տեսուչ Արշակ Նահապետյանը նրա հետ խոսում է կանգնած և ըստ երևույթին բարեկամական, ոչ պաշտոնական եղանակով:

Ինձ տեսնելուն պես՝ Նահապետյանը ձեռքով ցույց տալով Ղովհաննեսին, ասաց (Նահապետյանին հայտնի էր իմ և Ղովհաննեսի մոտ լինելը):

– Ուզում է ուսումնարանը թողնել, գյուղ գնալ: Եկել է, վկայականն է ուզում: Տամոզի՛ր սրան,– մի առանձին շեշտով ավելացրեց մեր տեսուչը,– որ այդպիսի հիմարություն չանի:

Ես այդտեղ սկսեցի մեր լոռեցոց ձևով «համոզել» Ղովհաննեսին, բայց ո՞ւմ կասես:

– Ըրելա՞ ես, ես չգիտեմ, թե ի՞նչ կըլի էնտեղ,– գլուխը բացասաբար շարժելով, պատասխանեց Ղովհաննեսը սաստիկ տխուր, հուսահատվածի պես և մի ձեռքը շարունակ ծոցում դրած: Ջիջումի ոչ մի նշան չէր երևում: Ինչպես նկատվում էր՝ Ղովհաննեսի որոշումն անդառնալի էր: Տեսուչը մնացել էր կանգնած, իր վերջնական անելիքը չիմացող մարդու նման: Ղովհաննեսին համոզելու, իր մտադրությունից հետ կանգնեցնելու ոչ մի հնար չեղավ:

– Լավ, գնա՛, էլի մտածիր, վկայականը երբ ուզես, կարող ես ստանալ,–

ասաց Նահապետյանը՝ ուսերը թոթվելով:

Մենք դուրս եկանք տեսչի առանձնասենյակից: Գիշերօթիկները սերտողության էին նստած: Ես ու հովհաննեսը պատշգամբում էլի շատ խոսեցինք, բայց հնար չեղավ:

– Տո՛, դու գիտես ոչ, է՛,– այս էր լինում հովհաննեսի պատասխանը շարունակ: Նա ասում էր այդ և դարձյալ իր մտքերի հետևից ընկնում մի մեծ վտանգի առջև կանգնած մարդուն նման: Այս բուպեիս, 50 տարուց հետո դժվար էլ է հիշել բոլոր մանրամասնությունները, սակայն փաստն այն եղավ, որ մի գեղեցիկ օր էլ իմացանք, թե Ուհանեզս չկա, գնացել է գյուղ... Չեմ էլ հիշում, թե արդյոք վկայական էլ վերցրե՞ց, թե՞ հենց այնպես գնաց՝ ապագայում վերցնելու հույսով¹:

Վերջացավ 1885-86 ուսումնական տարին: Շարունակ լսում էինք Չոփուռի տղերանց մասին, սակայն ո՛չ Ստեփան Մամիկոնյանին սպանեցին, ո՛չ տեր Թադևոսին, չնայած որ Չոփուռի տղերքն ամեն հնարավորություն ունեին նրանց սպանելու, – ինչպես այդ ժամանակներում սպանել էին Թումանյանների տոհմից մի քաջ երիտասարդի՝ Տերսանց Օսմանին, Չոփուռի տղերանց դեմ վերջինիս կատարած մի հանցագործության պատճառով: Օսմանի սպանությունը պատմել է ինձ դարձյալ հովհաննեսը և շատ դրամատիկական, ողբերգական ձևով: Շատ ցավում եմ, որ չեմ հիշում, թե ինչ է եղել Օսմանի հանցանքը, բայց Չոփուռի տղան՝ Սողոմանը, իբրև ավելի վեհանձն իր եղբայրներից, ամբողջ մի ժամ խնդրում-աղաչում է Օսմանին՝ «մեղա աստծու» (ներողություն) ասել, բայց նա, հենց այնպես պառկած, կողքի վրա, մերժում է իրեն արված առաջարկը և գնդակահարվում Չոփուռի տղա Ղուկասի ձեռքով: Միմիայն այս սպանությունն էր, որ վարկաբեկեց Չոփուռի տղերանց:

Ապագայում պարզվեց, որ, նախ՝ ճիշտ չի եղել տեր Թադևոսին դրամ պահ տալու փաստը: Անձամբ, ի մոտո հանաչելով տեր Թադևոսի վերին աստիճանի բարի բնավորությունը, նախ՝ երբեք չեմ կարող ենթադրել, որ նա այդպիսի ռեժիս լիներ կատարած Սողոմանի նման ասպետական հատկություններով օժտված մի տղամարդու նկատմամբ, որքան էլ նա այժմ «ավագակի» անուն լիներ վաստակած, երկրորդ՝ մատնողներն ուրիշ մարդիկ են եղել, և հատկապես մատնանշում էին տեր Ակոփին կամ նրա կողմնակից անձնավորություններին: Մի խոսքով, ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ տեր Թադևոսը միանգամայն անմեղ էր, այլապես վաղուց ի վեր նա էլ տեր Ակոփի բախտին կարժանանար: 1886 թ. ամառը հանկարծ լսեցինք, որ

Չովուրդի տղերքը կողոպտել են տեր Ակոփի տունը Գյուլագարակ գյուղում, իրեն էլ սաստիկ ծեծել են և սպանել թե՛ Սողոմանի ստացած ապտակի վրեժն առնելով և թե՛, մանավանդ, վրեժխնդիր լինելով այն բանի համար, որ իբր նա՝ տեր Ակոփն է Սողոմանին մատնել:

Այսպես թե այնպես՝ մի տխուր թյուրիմացության պատճառով մեր ապագա խոշորագույն բանաստեղծը թողեց Ներսիսյան դպրոցը ու այլևս չվերադարձավ այնտեղ, ապագայում էլ ոչ մի կրթական-դպրոցական հաստատություն չմտավ: Ծատ հետո, երբ նա սաստիկ հետաքրքրվում էր Գյոթեով ու գերմանական գրականությամբ, միշտ առանձին տենչանք էր հայտնում Գերմանիա գնալու, ուսումնասիրելու գերմանական գրականությունը, սակայն ընտանեկան հանգամանքները և տնտեսական անողորմ պայմանները չէին կարող նրան այդ հնարավորությունը տալ...

Մեր Ուհանեզը գնաց ու գնաց: Այդ ձմեռ ոչ մի տեղեկություն չստացա նրա մասին: Թիֆլիսից նամակագրություն ունենալը այն ժամանակվա պայմաններում, – երբ ամբողջ Լոռում մի տեղ միայն (Ջալալօղլի) փոստային վարչություն կար, այն էլ Դսեղից 40-45 վերստ հեռավորության վրա, – հազվադեպ էր:

Եկավ 1885-86 ուսումնական տարվա ամառը: Ես արձակուրդներին մեր գյուղն էի գնացել: Երկու տարի շարունակ ցարական ստրաժնիկները, կազակները և զորքն առհասարակ տակնուվրա արին Լոռին Չովուրդի տղերանց ձերբակալելու կամ ոչնչացնելու նպատակով, սակայն իզուր:

Ցարական կառավարությունը Աղքյոփրիից, հունական գյուղերից որսորդներ և հրացանաձիգներ բերեց Չովուրդի տղերանց «որսալու» համար, բայց իզուր և իզուր: Մեկ օր Չովուրդի տղերքը Դվալումն էին ու կողոպտում էին հայ սպեկուլյանտներին, մյուս օրը՝ Չաթին-Դաղում, երրորդ օրը՝ Ղամշկուտի անմերձենալի, թափուտ անտառներում... Վերջը ամենաստոր դավաճանությամբ, հայերի ձեռքով կոտորվեցին զրեթե բոլոր եղբայրները, բացի Ղուկասից (և Ռամազից), որը սակայն խորհրդավոր կերպով անհետացավ: Լոռու գավառի ժողովրդի մեծամասնության համակրությունը ցարական ռեժիմի այդ դժբախտ զոհերի կողմն էր:

Նույն այդ թվականի ամառվա ծիրանի սեզոնն էր, Չովուրդի տղերանց սպանությունից առաջ, ուրեմն հունիսի վերջը կամ հուլիսի սկիզբը: Ես այդ օրերը Ուզունլար էի գնացել, պապոնցս գյուղը և ապա Ուզունլարի ձորը և այգիները՝ հորաքրոջս այգուց ծիրան բերելու համար: Տարկավոր չափով ծիրանի շալակ պատրաստելուց հետո իջա հայրենի Դեբեդի ափը, որտեղ

գյուղական պատանիները հավաքված՝ լողանում էին գետում, ոմանք «Քամաշա» էին անում լողացողներին, ոմանք էլ հաց ու պանիրը կանաչիների վրա փռած՝ ախորժակով անուշ էին անում, ասում, խոսում, ծիծաղում... Ես մոտեցա գյուղական անհոգ պատանիների այդ բազմությանը, ինքս էլ պարզ հաշիվ չտալով ինձ՝ արդյոք լողանալո՞ւ, թե հենց այնպես, շատերի նման լոկ «Քամաշա» անելու, հանդիսատես լինելու համար: Անցավ մի կարճ ժամանակ, և ահա, դժվարանում եմ աչքերիս հավատալ, մեր Ուհանեզը տրեխները հագին, թուրքական սև տողաղները կապած, սև մորթե փափախը գլխին, բերդանկա կոշված հրացանը ուսին, Չոփուռի տղա Ռամազի հետ գալիս է դեպի բազմությունը գետափով: Ռամազը միակ որդին էր, որը մյուս եղբայրների հետ դաչաղ չէր ընկել, նա այդ ժամանակ հագլիվ 16-17 տարեկան պատանի կլիներ՝ Տովհաննեսի նման: Եղբայրների դավաճանական սպանությունից հետո Ռամազին ու իր հայր Չոփուռին ձերբակալեցին և Մետեխի բանտը նետեցին: Ես նրանց այդ ամառը Ջալալօղլում տեսա ձերբակալված:

Տովհաննեսն իր սովորական ժպտադեմ հայացքով մոտեցավ ինձ ու զարմանալով հարցրեց.

– Վա՛, այստեղ ի՞նչ ես շինում:

– Ոնց թե ի՞նչ եմ շինում, եկել եմ պապոնցս բաղից ծիրան տանելու,– պատասխանեցի ես:

– Ես էլ եկել եմ ծիրան ուտելու Ռամազի հետ,– ասաց նա, ցույց տալով ընկերոջը և ցածր ձայնով հայտնեց, որ նա Չոփուռի տղերանցից է: «Չոփուռի տղերք» բառերն այնպիսի մի հմայք էին ստեղծել մեր՝ պատանիների, մանավանդ դպրոցական պատանիների շարքերում, որ այդ րոպեին կարծեցի, թե հենց այդ 17-ամյա պատանին էլ Սոլոմանի, Ղուկասի նման իգիթներից է... Տովհաննեսը շատ ուրախ էր երևում:

– Բա էլ ուսումնարան չե՞ս գալու, հորդ էդ ա բան չելավ, անմեղ տեղը ուսումնարանը թողիր,– ասացի ես, նրա հայր տեր Թադևոսի մասին տարածված լուրերն ակնարկելով:

Տովհաննեսը ժպտաց, Ռամազին նայեց ու գլուխը շարժելով, պատասխանեց.

– Ով ա իմանում, հլա տենանք, հալքաթ մի բան կանեմ էլի,– ասաց նա, հրաժեշտ տվեց և շտապեց գնալու, որովհետև արդեն երեկոյան ժամը 5-ը կլիներ, և նրանք պետք է առնվազն 10-15 վերստ ճանապարհ կտրեին մինչև Դսեղ: Թե Տովհաննեսը և թե առհասարակ մենք՝ պատանիներս, այնքան

հափշտակված էինք Չոփուռի տղերանց քաջագործություններով, որ բոլորս էլ պատրաստ էինք հրացաններ վերցնելու և, Չոփուռի տղերանց խմբին միանալով, Լոռու անդնդախոր ձորերն ընկնելու: Շատ տարիներ հետո, նա ինձ շարունակ պատմել է, թե հաճախ պատահել է Չոփուռի տղերանց, նրանք շատ սիրալիր են վարվել իր հետ և միամտացրել են, որ իրենցից ոչ մի վնաս չի գալ Տովհաննեսանց տանը և այլն: Պատանեկան ռոմանտիզմն անգուսպ էր և անսահման: Տովհաննեսն ինքը բանաստեղծական ավյունով հափշտակվում էր Չոփուռի տղերանց կյանքով, իհարկե, դատապարտելով նրանց մի երկու անտեղի սպանությունը: Նա շատ հաճախ թե ինձ և թե ուրիշներին հայտարարել է, որ պատրաստվում է մի պոեմ գրելու, մի տեսակ դյուցազներգություն Չոփուռի տղերանց կյանքից²: Տովհաննեսն այդ շրջանում կարծես մի յուրատեսակ Կարլ Մոորի էր նմանում. նա խորհուրդ էր տալիս մեզ à la Կարլ Մոոր – գնալ բոհեմյան (այսինքն Լոռվա) անտառները, կազմել ավազակային խմբեր և վրեժ առնել ցարական պրիստավներից ու ստրաժնիկներից՝ չքավոր գյուղացիությանն այնքան անլուր զրկանքներ տալու, հարստահարելու համար...

Եվ, իսկապես, թե՛ իմ և թե՛ շատերիս կարծիքն այն էր, որ Տովհաննեսը կարլ մոորյան ռոմանտիզմով հափշտակված, կմիանա Չոփուռի տղերանցը, համարելով նրանց ցարական արյունալի ռեժիմի դժբախտ զոհեր և կնետվի Լոռու լեռներն ու ձորերը, որոնք այնքան հարուստ նյութ մատակարարեցին նրան հետագայում իր հրաշալի բանաստեղծությունների համար:

Եկավ 1886-87 ուսումնական տարին: Ես չեմ հիշում, որ այդ ժամանակվա ընթացքում Տովհաննեսը այցելած լիներ Ներսիսյան դպրոցը: Ամենից հավանական է, որ նա դիտմամբ չէր գալիս՝ տխուր հիշողություններ չունենալու համար: Չէ՞ որ, համեմայն դեպս, ցավ էր և այն էլ մեծ ցավ, կիսատ թողնել կրթական մի հաստատություն՝ չարքաշ կյանքից հետո: Վերոհիշյալ ուսումնական տարվա վերջին ես ավարտեցի Ներսիսյան դպրոցը և ազատվեցի գիշերօթիկ կյանքի դժնդակ պայմաններից, այժմ արդեն ազատ քաղաքացի դառնալով: Տենց այդ ժամանակաշրջանում էր, որ ես հանդիպեցի Տովհաննեսին: Այդ ժամանակ էր, որ նա, հիշելով անցյալ կյանքը, միշտ ասում էր, թե պետք է Չոփուռի տղերանց կյանքից մի բան գրի, ավելի շուտ մի պոեմ, դյուցազներգության նման մի բան: Որքան հիշում եմ նա այդ ժամանակ ապրում էր Նորաշենի թաղում Տովհաննես քահանա Մարտիրոսյանի հետ, կամ, եթե ուրիշ տեղ էր ապրում, ապա այցելում էր հիշյալ քահանայի բնակարանը, որովհետև հենց այդտեղ կարդաց

մի բանաստեղծություն, որը տակավին ավարտված չէր և կրում էր «Մի ուրվական» խորագիրը: Նկարագրության լեզուն հիշեցնում էր արևմտահայ բարբառը, «Արևի շողերը ընկնում էին սարեն», «Մասսա սարի վերեն» և այլն³:

1888 թ. ամառն էր, երբ Նովհաննեսն արդեն նշանվել էր, ապրում էր Նովհ. քահանա Մարտիրոսյանի տանը⁴: Ես հեմարանից ամառը Թիֆլիս եկա և շարունակ լինում էի Նովհաննեսի մոտ: Նա կարդաց «Շունն ու Կատուն» բանաստեղծությունը՝ հիվանդ, անկողնում պառկած: Բանաստեղծության բովանդակությունն այնքա՛ն համապատասխանում էր արտաքին կառուցվածքին, այնքա՛ն հրաշալի ու անբռնազբոս շարահյուսված էր, որ թվում էր, թե ժողովրդական մի ավանդություն է, ժողովրդի լեզվով ու ռեբրով կազմված մի հրաշալի արտադրություն:

1890 թ. հետո (երբ ես հեմարանն ավարտել և ուսուցչի պաշտոն էի կատարում Բաքվում), ամառներն ամեն անգամ Թիֆլիս գալով՝ անկարելի էր, որ չայցելեի Նովհաննեսին և չխնդրեի, որպեսզի իր նոր բանաստեղծություններից որևէ մեկը կարդար: Բացի վերոհիշյալներից, նա ինձ մոտ կարդացել է «Լոռեցի Սաքուն» սկզբնական բնագիրը⁵, ապա մի այլ պոեմ, որտեղ նկարագրված էր մի թուրք ավագակի պատճառած չարիքները և վնասները գյուղացիներին: Ահա մի երկու տող այդ պոեմից⁶:

Ալին ծեծեց... Ալին տարավ...
 Ալին այսօր թալան արավ.
 Ալին երեկ մարդ սպանեց,
 Ալին սարիցն ապրանք քշեց.
 Կրակ տվեց սրա դեզը,
 Խլեց նրա մի լուծ եզը.
 Ալին հանդում քաղվոր ճանկեց,
 Մի նորահարս առնանգեց.
 Ալին ծեծեց... Ալին տարավ...
 Ալին խլեց... Ալին կերավ... և այլն:

1889 թ. ամառային արձակուրդներին Նովհաննեսն իրենց գյուղից հյուր եկավ մեզ մոտ, իմ հայրենի Արդվի գյուղը: Նրա սոսկ ներկայությունը, նրան հատուկ սրախոսելու ընդունակությունը, զրուցատրության յուրահատուկ ձևը, համով-հոտով պատմելու եղանակը, սրամիտ անեկդոտները ո՞վ չի հիշում կամ ո՞ւմ գեղարվեստական հանույք չեն պատճառել: Գյուղացիներին

շատ էին դուր գալիս նրա խոսակցությունը և լոռեցիների բարբառով խոսելու սովորությունը, սրամտություններով համեմված զվարճախոսությունները: Գյուղացին հաճույքով չի լսում գյուղից սերված այն ինտելիգենտին, որը գյուղ է գալիս և գյուղացու հետ առօրյա հարցերի մասին խոսելիս գործ է ածում փքուն, շատ քունդ, «վսեմ», գրական լեզու...

Այդպիսիները ծաղրի ու «տնազի» առարկա են դառնում գյուղացիների կողմից: Բոլորին էլ քաջ հայտնի է, որ Նովի. Թումանյանը, նույնիսկ ինտելիգենտական շրջանում, խոսափում էր փքուն, արհեստական ձևերից: Նույնպես վարվեց նա և մեր գյուղում ու շատ սիրելի դարձավ մեր գյուղացիներին իր պարզությամբ և ասել-խոսելով:

Մեր գյուղից Այգեհատ գյուղը (Շահվերդյան ազնվականների գյուղը) գնացինք մի երկու օրով և հյուր մնացինք պապոնցս տանը: Մյուս կողմից քեռուս կլինը Նովհաննեսի հեռավոր ազգականներից էր:

– Վո՛ւյ, քե մատաղ, Ունանեզ ջան, էդ ո՛նց ա սիրտ ես արել, դբա մեզ ես եկել, բա վախեցի՞ր ոչ,– ասաց քեռուս կլինը, Նովհաննեսին համբուրելով: Որքան հիշում եմ, գյուղից հեռանալուց հետո Նովհաննեսն առաջին անգամ էր Այգեհատ գալիս: Դեռ մենք իմաց չէինք տվել Նովհաննեսի գալստյան մասին նրա հորաքրոջը, երբ սա հանկարծ ներս մտավ մեր սենյակը և հարազատի խանդաղատանքով ողջագուրվեց իր եղբոր «ազիզ» որդուն:

Այգեհատ գյուղից Նովհաննեսը կարճ նանապարհով գնաց ուղղակի Դսեղ, ու մենք դարձյալ մնացինք առանց նրա հանելի ընկերության:

Մի երկու տարի անց նա իր քանաստեղծությունների առաջին գրքի հրատարակությունից հետո արդեն տաղանդավոր քանաստեղծի հռչակ էր ձեռք բերել ու քննադատության կողմից ջերմ ընդունելություն գտել: Թիֆլիսում, աշնան սկզբին, դարձյալ հանդիպելով միմյանց՝ խոսեցինք իր հրատարակելիք երկրորդ գրքի մասին: Ես խոստացա բաժանորդներ գտնել և գրքերը վաճառել ծանոթներիս շրջանում: Այն ժամանակները մեր գրական կյանքում այդ մի սովորական երևույթ էր: Առանց «ձեռքի վրա» գիրք վաճառելու՝ հեղինակը երկար տարիներ պետք է սպասեր «արհամարհված մետաղի այցելության»:

Ընկերական զգացմունքը, բարեկամական պարտքի կատարումը շատ ուժեղ էր Նովհաննեսի մեջ: 1894 թ. ամառը ծանր դժբախտություն պատահեց ինձ Ախալքալաք գնալիս: Ֆուրգոնի տակն ընկա, ոտքս կոտրվեց, 57 օր տանջվելուց հետո մի կերպ Թիֆլիս ընկա իմ մանկության ընկեր Պողոս Նովվյանի մոտ: Հիվանդությանս լուրն առնելով՝ Նովհաննեսն առաջինն էր,

որ ինձ այցելության եկավ, իր սրախոսություններով և ընկերական ջերմագին վերաբերմունքով ինձ մխիթարելու:

– Ախր քու ոտը ե՞րբ էր կոտրվել, որ հիմի կոտրվել է, – դիմեց ինձ Նովհան-նեսը իր սովորական հումորով: – Էդ գիտես ինչի՞ց է: Պետրոս Մելքումյանի անեծքներիցն է, – ասաց նա ծիծաղելով («Մուրնի» աշխատակից, նախկին ուսուցիչ Պետրոս Մելքումյանի հետ հենց այդ ամառ խիստ ընդհարում էինք ունեցել, որն իր ժամանակին մամուլի ու հասարակության խոսակցության նյութ դարձավ): Այնուհետև նա շարունակեց իր այցելությունները՝ ուրախություն և սփոփանք պատճառելով ինձ:

Ոչ միայն այդ, այլև Բաքու մեկնելուս ժամանակ իմ հանձնարարությամբ և խնդիրքով նա գնաց և մեր դպրոցական մի հին ընկերոջից 15 ռուբլի վերցրեց փոխարինաբար ու ինձ բերեց, այսպիսով այդ դրամով հնարավորություն ունեցա մեկնելու Բաքու՝ պաշտոնավարությանս վայրը:

Մի կետ ևս Նովհ. Թումանյանի կյանքից ավելորդ չեմ համարում հիշատակել:

Դեռ 90-ական թվականների սկզբներում, մեր հանդիպումների ժամանակ նա շատ անեկդոտներ էր պատմում Լոռու գյուղացիների կյանքից: Մեկ օր էլ ասաց, որ դրանցից մեկը «Նոր-Դարի» խմբագրությանը հանձնեք տպագրելու համար⁷: Այդ այն ժամանակ էր, երբ նրա մեջ արդեն տաղանդը երևան էր գալիս բացահայտ կերպով: Մի բան շատ զարմանալի է թվում և, ըստ երևույթին, կարծեք հակասական էր Նովհաննեսի կյանքում: Նա շատ սրախոս էր, սիրում էր կատակներ անել: Այդ բոլորից հետո, բնականաբար, ենթադրվում է, որ նա պետք է շատ հրաշալի երգիծաբան լիներ, սակայն, ինչպես հայտնի է, նա քիչ երգիծաբանություններ ունի տպագրված: Բոլորին հայտնի է մեր հին դասագրքերից լոռեցի և աշտարակցի հնձվորների անեկդոտը՝ մածունը գդալ-փոխ ուտելու պատմությունը: Ով շուտ-շուտ յոթ գյուղի անուն տար, նա՛ պետք է մածունը գդալով ուտեր: Մինչև լոռեցին՝ «Նլե՛ Ուզունլար, հլե՛ Լոռի» է ասում, աշտարակցին շուտ-շուտ ասում է՝

Նուշի, Նուշական,
Փարպի, Բյուրական,
Թալին, Թալիշ, Մաստարա,
Գդալի պոչը դեսն արա:

Եվ մածունը գդալով ուտում: Այս անեկդոտի մի այլ տարբերակը կա, որի համաձայն լոռեցին է հաղթանակ տանում, ասելով՝

Երկու Կողես, երկու Ագարակ,
Բերդ, Ամրակից, Գյուլագարակ:

Նովհանները մի այլ տարբերակ էր հորինել վերոհիշյալի նման և ուզում էր անպատճառ «Նոր-Դարի» խմբագրությանը հանձնել: Այդտեղ կար թե՛ Նովհանների ծննդավայր Դսեղի անունը, թե՛ Օձունի (Ուզունլար):

Դսեղ, Օձուն, Մարց, Ագարակ,
Բերդ, Ամրակից, Գյուլագարակ:

Այստեղ Նովհանները ավելացրել էր՝ «Ամանը դարդակ», այսինքն՝ լոռեցին ոչ միայն յոթ գյուղի անուն է տալիս շուտ-շուտ, այլև հենց ասելու ժամանակ էլ մածունը բոլորն ուտում է: Տիշում եմ նաև մի այլ անեկդոտ, որը դսեղցիների կյանքից էր և գուցե թե հենց էլի Նովհանների հորինածը: «Ադա՛, քե՛ մատաղ, գնա եղ ըքանց ըքին ասա՛ ձեր այծը ծնել է, ուլ բերել, եկեք տարեք, թե չէ գայլը կգա՛ կուտի, կասեք դուք եք կերել»:

«Նոր-Դարին» Նովհանները մի քանի անեկդոտներ էլ տվել է Աքորի և Կուրթան գյուղերի կյանքից:

Ինչպես հայտնի է՝ 90-ական թվականներին «նոր-դարական» և «մշակական» կուսակցությունների պայքարն իր գագաթնակետին էր հասել, և ով որ մի տող էր զետեղում «Նոր-Դար» կամ «Մշակ» թերթերում, համապատասխան մակդիրն էլ կայցնում էին վրան՝ «նոր-դարական» կամ «մշակական» անվանելով: Նովհանները թեև սկզբներում պատահամաբայորինակ անեկդոտներ է զետեղել «Նոր-Դարում», սակայն նա բնավ «նոր-դարական» չի եղել: Նա այնուհետև «Մշակում» էլ է գրել, որքան հիշում եմ, սակայն այդ փաստից չպետք է եզրակացնել, որ նա եղել է «մշակական»: Նրան հարգում էին թե՛ «նոր-դարականները» և թե՛ «մշակականները»: Այդ տեսակետից նա ուրույն տեղ է գրավում մեր հասարակական կյանքի պատմության մեջ և զանազանվում է, օրինակ՝ Մուրացանից, Լեոյից, որոնցից առաջինը պաշտամունքի առարկա էր «նոր-դարականների», իսկ երկրորդը՝ «մշակականների» շարքերում:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԲԱՔՎՈՒՄ

Մի խումբ ուսուցիչներ և նախկին դպրոցական ընկերներ, Բաքվի անտանելի թանկությունից փոքրիշատե թեթևանալու համար, մտածեցինք միասին ապրել, այդպես էլ արինք: Գնեցինք կահ-կարասիք, ինչ որ հարկավոր է մի ընտանիքի նվազագույն կարիքները հոգալու համար, երեք սենյակից բաղկացած բնակարան վարձեցինք, խոհարարուհի և այլն, այնպես որ՝ փոխանակ ամսական 40-45 ռուբլի ծախսելու տնտեսական անհրաժեշտ կարիքների համար, ինչ որ հսկայական գումար էր այն ժամանակվա պայմաններում, մենք ամսական հազիվ 17-20 ռուբլի էինք ծախսում յուրաքանչյուրիս վրա: Այդ բնակարանի անունը դրինք «Օջախ», որի հիմնական անդամներն էին՝ այբբենական կարգով, Բալայան Սեդրակ (Արսեն), Բեգլարյան Մկրտիչ, Տովվյան Սիմեոն, Մատինյան Սահակ, Նազարեթյան Արամ և Օհանյան Սիսակ: Բացի Օհանյանից և Բեգլարյանից՝ մյուսներս ուսուցիչներ էինք Բաքվի Մեսրոպյան և Տոփիսիմյան դպրոցներում: Տիմնադիր անդամներից զատ, «Օջախն» ուներ պատվավոր անդամներ, որոնք ընտրվում էին որևէ արտասովոր «ելույթ» ունենալուց հետո: Իհարկե, այդ բոլորը կատակի, զվարճալիքի բնույթ էր կրում:

Չուտ ընկերական, տնտեսական հողի վրա հիմնվելով՝ «Օջախն» այնուհետև մի տեսակ հնչակյան ակումբի վերածվեց:

1895 թ. գարնանը, Թիֆլիսից Բաքու էր եկել Ղ. Աղայանը: Աղայանից հետո եկավ Տովհ. Թումանյանը⁸: Ինչպես հետո պարզվեց, նրան Աղայանն արդեն պատմել էր «Օջախի» մասին, իրազեկ անելով «Օջախի» բնորոշ կողմերին և անց ու դարձերին: Եվ ահա մի գեղեցիկ օր, առանց ժամանման օրը և ժամը նախօրոք հայտնելու, մեզ սյուրպրիզ-անակնկալ պատրաստելու համար, մեր սիրելի Ուհանեզը կանգնած է «Օջախի» դռանը... Իրարանցում, հանդիսավոր ընդունելության պատրաստություն և պաշտոնական դիմավորում... Բաց ենք անում դուռը... հանդիսավոր, խորհրդավոր պահ... Էլ ոչ բարև, ոչ աստծու բարին, Տովհաննեսն իր մշտաժպիտ դեմքով «Օջախի» շեմքում կանգնած է և մեկ աջ է նայում, մեկ ձախ ու հանպատրաստից «Օջախին» նվիրված մի ոտանավոր արտասանում, ամեն տան վերջը կրկնելով.

Այ... ձեր «Օջախումը»,

Ձեր «Օջախի» պուճախումը...

Մենք մնացել էինք հիացած, այնքան սրամիտ ու բնորոշ էր այդ կարճ ոտանավորը, թեև միանգամայն անհարմար տպագրության... Արտասանում էր այդ հանպատրաստից հորինած բանաստեղծությունը, ձեռքերը թափահարում և արտասանության առանձին բնորոշ շեշտ տալիս ու միշտ կրկնում վերջին երկտողը: Մենք ծիծաղից կոտորվել էինք...⁹

– «Օջախ» հա՛ «Օջախ», ձենը սաղ աշխարհ եք գցել,– ասաց Նովհանենը,– և հիմա նոր սկսեց «բարով, աստծու բարին» ասել... Երկու-երեք շաբաթ մնաց Բաքվում Նովհանենը և հենց գալու լոպեյին իսկ՝ իր հոշակավոր ուղերձի հիման վրա միաձայն «Օջախի» պատվավոր անդամ ընտրվեց:

«Օջախի» հարկի տակ կազմակերպված հաշերն ու ընթրիքները Նովհանենսի մասնակցությամբ ու անգուգական թամադայությամբ հանդիսավոր բանկետների էին վերածվել: Նրա խոսելու և զբաղեցնելու եղանակը, սրախոսությունները, անեկդոտները Թիֆլիսի կոնսիստորիայի կյանքից, որտեղ նա ծառայել էր, իրենց սրամիտ կառուցվածքով ստեղծագործական գոհարներ էին, մանավանդ Թիֆլիսի կինտոների կյանքից առնվածները, որոնց մեջ ինքը՝ Նովհանենսն էլ գործող անձերից մեկն էր: Ես մինչև օրս էլ խորապես համոզված եմ, որ այդ անեկդոտների ու պատմվածքների մեծագույն մասն ինքն է հորինել, ստեղծագործել, սակայն այնպիսի տաղանդով ու վարպետությամբ, որ անկարելի է անհատի ստեղծագործության արդյունք համարել:

«Օջախում» շատ մտերմական մթնոլորտ ստեղծվեց: Երկու օրից հետո «Օջախի» բոլոր անդամներին նա մի-մի քառյակ նվիրեց: Սրամտության, հումորի և հոգեբանական ճշգրիտ մոտեցման և բնութագրման գլուխգործոցներ էին դրանք: Պետք էր զարմանալ միայն, որ երկու օրվա ընթացքում նա հնարավորություն ունեցավ յուրաքանչյուրին իր բնորոշ կողմերով այնքան հարազատորեն, ապշեցուցիչ ճշտությամբ պատկերացնել ու ցուցադրել: Դժբախտաբար, թե՛ այդ քառատողերը և թե՛ «Օջախին» նվիրված «ուղերձը» իրենց բովանդակությամբ, որքան էլ սրամիտ լինեն և զուտ գրական-ստեղծագործական արժեք ունենան, անհարմար և անհնարին է հրապարակել, տպագրության տալ¹⁰:

Նովհանենսի այցը «Օջախին» կարճատև եղավ: Նա սիրալիր, դյուրահաղորդ ընկերական բնավորությունը, ասել-խոսելու, զբաղեցնելու արտասովոր ընդունակությունը և սրախոսելու, անվերջ սրախոսելու, ժամանցը համով-հոտով դարձնելու բնածին տաղանդը անջնջելի տպավորություն թողեց բոլորիս հիշողության մեջ...

Վերոհիշյալ այցելությունից հետո մեր կապերն ավելի մտերմական բընույթ ստացան: Մեր նամակագրությունը վերսկսվեց: Նովհաննեսի՝ Բաքվում գտնված ժամանակ սկսել էի թարգմանել Լեոնոնտովի «Տաջի Աբրեք» պոեմը: Թարգմանությունը վերջացնելուց հետո ձեռագիրն ուղարկեցի Նովհաննեսին, որպեսզի «Մուրն» ամսագրում տպագրել տա: Ավետիք Արասխանյանը չէր տպագրել իմ թարգմանությունը, տպագրել էր մի ուրիշինը (Նակոբ Տեր-Գևորգյանինը): Ահա այդ դեպքի մասին Նովհաննեսի գրածից մի երկու տող. «95. դեկտ. 12, Թիֆլիս. Սիրեցյալդ իմ Սիմեոն... Էջմիածին էի: Տեսածներս ու տպավորություններս մի ուրիշ անգամ՝ – իսկ այժմ այսքանը – եղա Տայրիկի մոտ»¹. երկար խոսացինք, մյուս օրն ինքը կանչեց, և, իհարկե, ավելի երկար խոսացինք: Բայց դու հասկացող մարդ ես. բանը խո երկարությունը չի: Արասխանյանցն էլ քեզանից երկար է, սակայն չկարողացավ երկու «Տաջիների»² լավն ու վատը ջոկել, որ թարգմանելուց ավելի հեշտ է, և տպեց մի բան, որ, ինչպես պատմում են, գրաշարներն էլ էին ամաշում շարելիս: Ես մի քանի տող համեմատեցի քոնի հետ, և ճիշտ որ...

Խեղճ Սիմեոն! մի անգամ գործ ես ունեցել խմբագրության հետ և գրում ես. «որքան աչառ են մեր խմբագիրները»: Մի քանի անգամից հետո, ես հուսով եմ, պիտի գրես՝ «որքան մոզի են մեր խմբագիրները»...

Պատվիրած բանդերոլով ուղարկում եմ քո մերժված Տաջին: Տրատարակիր քո մերժողներին խայտառակելու համար – թեկուզ դու էլ խայտառակվես – բան չկա»³...

Քանի որ Արասխանյանի մասին խոսք եղավ, ավելորդ չեմ համարում միջանկյալ մի երկու խոսք ասել: Այդ ժամանակ, երբ ես, ըստ սովորականին, ամառվա արձակուրդներին Բաքվից Թիֆլիս էի գնացել և իր մոտ էի, Նովհաննեսն ինձ պատմում էր, թե, չգիտեմ ինչ քանի համար, «խոռովել» էին ինքը և Արասխանյանը: Վերջինս շատ է աշխատում հաշտվել Նովհաննեսի

¹Այդ տպավորությունները պարունակող նամակում հիշված էր, թե Խրիմյանը կարդում է իր չափածո գրվածներից. ինքը՝ Նովհաննեսն էլ իր բանաստեղծություններից է կարդում Խրիմյանի մոտ:

²Խրիմյան Տայրիկ:

³«Տաջի Աբրեք» պոեմը Լեոնոնտովի:

⁴«Տաջի Աբրեքը» առանձին գրքով լույս տեսավ Բաքվում, 1897 թ., իմ թարգմանությանը (Ս.Ն.):

հետ, բայց նա մնում էր անդրդվելի: Արասխանյանի նպատակն էր, որ Թումանյանը մնա «Մուրհին» աշխատակից: Մի օր էլ, երբ Նովհաննեսը դարձյալ մերժում է իր աշխատակցությունը «Մուրհին», Արասխանյանը սկսում է լաց լինել... թե վերջն ինչ եղավ, բարեկամացան թե ոչ – չգիտեմ, սակայն փաստն այն է, որ Թումանյանը «Մուրհին» ամսագրում շատ քիչ բան է տպել, գուցե բնավ չի տպել Արասխանյանի խմբագիր լինելու վերջին շրջանում¹²:

90-ական թվականների սկզբին, երբ Նովհաննեսը դեռևս ծառայում էր կոնսիստորիայում, Նովհաննես քահանա Մարտիրոսյանը Լոռու հոգևոր գործերը քննելու նպատակով շրջում էր Լոռում, և Թումանյանը, իբրև քարտուղար, ուղեկցելով նրան, հետաքրքրական նյութեր էր հավաքել հայ գյուղացու կենցաղային, մտավոր, տնտեսական աշխարհի մասին. դրանք անսպառ աղբյուր կարող էին ծառայել ամեն մի գրողի, մանավանդ երգիծաբանի համար: Նա պատմում էր, շարունակ պատմում իրենց կատարած քննության և հանապարհորդության մասին, զանազան արկածներ գյուղացիների կյանքից, հետաքրքրական, անեկդոտանման դեպքեր, թե՛ իր տանը և թե՛ ընկերական շրջանում, ու անհուն զվարճություն, հաճույք պատճառում ունկնդիրներին...

Ամառները ամեն անգամ Թիֆլիս գնալով, չէի կարող Նովհաննեսին և իր ընտանիքին չայցելել ու չվայելել նրանց առասպելական հյուրասիրությունը: Մեր զրույցները գլխավորապես գրականության շուրջն էին պտտվում: Նա կարդում էր իր նոր գրած բանաստեղծություններից մեկն ու մեկը, ես էլ՝ իմ «պարսպ վախտվա խաղալիքներից մեկը»:

– Բացի «Նաջի Աբրեքից» ի՞նչ ես թարգմանել կամ գրել.– հարցրեց մի անգամ Նովհաննեսը:

Ես պատասխանեցի, որ վաղուց սկսել եմ թարգմանել Լերմոնտովի «Իսմայիլ բեյը», բայց չեմ վերջացրել, ապա նույն հեղինակի «Желание» բանաստեղծությունը: «Зачем я не ворон степной...» տողը ես թարգմանել էի «Ինչո՞ւ չեմ թռչուն, ագռավ վայրենի»... դեռ երկրորդ տողը չէի արտասանել, նա իսկույն ընդհատեց ինձ, ասելով.

– Ինչո՞ւ չես գրել այսպես.

Ինչո՞ւ չեմ թռչուն, վայրենի մի հավ,
Որ հիմա գլխիս վերևից թռավ:

Այս երկու տողն անհամեմատ ավելի հաջող և գեղեցիկ էին, քան իմ թարգմանածը: Հովհաննեսն այնուհետև թարգմանեց այդ ոտանավորը և գետեղեց իր բանաստեղծությունների երկրորդ գրքում, եթե հիշողությունս ինձ չի դավաճանում¹³:

ՏԱՐԻՆԵՐ ՀԵՏՈ

1898 թ. արտասահման ուղևորվեցի: Լոնդոնից 1904 թ. դարձյալ Կովկաս եկա: Թիֆլիսում մնացի մի քանի օր և բախտ ունեցա վերստին հանդիպելու մեր սիրելի Ուհանեզին: Նույն մշտածիծաղ Հովհաննեսը, նույն տիկին Օլյան. մնացել էին առանց փոփոխության իրենց ներքին աշխարհով և նահապետական-ավանդական հյուրասիրությամբ, բայց փոփոխություն էր կատարվել ընտանիքի անդամների թվի մեջ: Հովհաննեսն այժմ առանձին բնակարան էր վարձել և իր ընտանիքով ապրում էր Բեհբության փողոցում: Իմ գալը մի կատարյալ անակնկալ էր նրա համար: Հենց այդ երեկո պայմանավորվեցինք, որպեսզի մյուս օրը ճաշից առաջ այցելենք Ղ. Աղայանին, որը բնակվում էր Պուշկինյան պուրակի դիմաց: Նշանակված ժամին արդեն Աղայանի մոտ էինք ես ու Հովհաննեսը՝ Երևանյան հրապարակում առաջուց պայմանավորվելուց և հանդիպելուց հետո:

Մեր առաջին հանդիպումից մոտ 9 տարի էր անցել, սակայն Աղայանը, ներքուստ, ըստ երևույթին, նույն կայտառ ու դեմոկրատ Աղայանն էր մնացել: Երկար խոսեցինք «սարից-ձորից»․ մեր երկու ժամվա զրույցն ավելի շուտ պտտվում էր Գերմանիայի, գերմանական գրականության, Անգլիայի հասարակական, կուլտուրական կյանքի և այլ հարցերի շուրջ:

1909 թ. արտասահմանից վերադառնալուց հետո իմ ընկերական-բարեկամական հարաբերությունները շարունակվեցին Հովհաննեսի և ընտանիքի հետ նույն ձևով, թեև սկզբնական 8 տարիների ընթացքում, մերթ Ախալցխա, մերթ Բաքու, մերթ Էջմիածին պաշտոնավարելու պատճառով, հազվադեպ էի տեսնվում Հովհաննեսի հետ, այն էլ ամառվա արձակուրդներին: 1917 թ., երբ ես Թիֆլիս էի տեղափոխվել, մի անգամ Հովհաննեսը, ցույց տալով իր ճոխ, հրաշալի կահավորված գրադարանը, և, հատկապես, Շեքսպիրի փառահեղ հրատարակությունները, մի առանձին ուրախությամբ ասաց, թե այժմ սկսել է ուսումնասիրել մեծ դրամատուրգին: Մի այլ անգամ նույնպիսի ոգևորությամբ խոսում էր Գյոթեի «Ֆաուստի» մասին: Այս խոսակցություններից կարող էր թվալ, որ Հովհաննեսը մտադիր

է դրամա կամ ողբերգություն գրելու ձեռնարկել, բայց այդ, դժբախտաբար, որպես ենթադրություն էլ մնաց:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և մենշևիկյան կառավարության օրով Թիֆլիսում գոյություն ունեցող Լոռու հայրենակցական միության մեջ Տովհաննեսի գործունեությունը ոչ ոք չի կարող մոռանալ: Եվ ամեն անգամ, երբ Տովհաննեսն այս կամ այն պատճառով չէր կարողանում գալ այդ ընկերության խորհրդի նիստին, մենք զգում էինք նրա բացակայությունը: Նրա ներկայությամբ մենք, ինչպես ասում են, մեր տանն էինք զգում մեզ և առանց դժվարության ընթացք էինք տալիս խնդիրների լուծմանը: Իսկ այդ լուծումների մեջ մեծ դեր էր կատարում Տովհաննեսը ոչ միայն իր հեղինակությամբ և ընդունակությամբ, այլև այն ջերմ սիրով ու հավատով, որ տաժում էր նա դեպի տվյալ գործը:

1919 թ. փետրվարի 20-ին (մի թյուրիմացությամբ 20-ին, որովհետև ծնընդյան օրն իսկապես 19-ն էր) առանց պաշտոնական ձևականությունների, առանց հորելյանական հանձնաժողովների ընտրության և կարգադրության կատարվեց, կամ ժամանակակից տերմինոլոգիայով արտահայտված, նշվեց Տովհաննես Թումանյանի ծննդյան 50-րդ տարեդարձը... Այդ ոչ թե հորելյան էր, այլ բառիս բովանդակ իմաստով մի ուխտագնացություն Վոզնեսենսկայա փողոց թիվ 18, որտեղ բնակվում էր մեծ բանաստեղծն իր ընտանիքով... Դժվար է պատկերացնել և նկարագրել այն մասսայական, համատարած համակրանքի և սիրո արտահայտությունը, որ ցուցաբերեցին ժողովրդի բազմազան խավերը անգուգական բանաստեղծի, ժողովրդի ծոցից սերված, այդ ժողովրդի ցավերով տանջվող մեր աննման երգչի ծննդյան 50-րդ տարեդարձի առթիվ: Օրե՛ր, երկա՛ր օրեր շարունակ պատվիրակությունների անվերջ շարաններ էին, որ շտապում էին դեպի Վոզնեսենսկայա №18, իրենց ջերմագին սերը և հարգանքը մատուցանելու համար...

Ինձ վրա լռեցի ընկերները Տայրենակցական միությունից ամենաքաղցր պարտականություն դրին շնորհավորելու մեր սիրելի Ուհանգի ծննդյան 50-րդ տարեդարձը և մի թանկարժեք, արծաթակազմ բլոկնոտ նվիրաբերելու բանաստեղծի այդ ամենաերջանիկ օրվա առթիվ: Եվ ես անհուն բերկրանքով կատարեցի այդ հանելի պարտականությունը մի պատշաճ հառով: Ուլքե՛ր ասես չկային նրա հյուրընկալ բնակարանում այդ օրերը և ուլքե՛ր ասես չէին արտահայտում իրենց անկեղծ սիրո և ջերմագին հարգանքի զեղուն զգացումները...

Անմոռանալի են այն բանկետները և հանդիպումները, որ կազմա-

կերպեցին նախ լոռեցի ընկերները, ապա հայ ինտելիգենցիայի, գրողների և գեղարվեստագետների ներկայացուցիչները Բարեգործական ընկերության դահլիճում¹⁴:

Սակայն ո՞վ կարող էր կարծել, որ մի երկու-երեք տարուց հետո պետք է կարճվի այդպիսի թանկագին, անփոխարինելի մի կյանք:

1922 թ. վերջերին, միանգամայն անակնկալ կերպով լսում եմ, որ Նով-հաննես Թումանյանը ծանր, լուրջ հիվանդության պատճառով Մոսկվա է ուղարկվում բժշկվելու... Անհուն հուզմունքով շտապում եմ Վոզնեսենսկայա №18... Ջանգահարում եմ, դուռը բացվում է, և դեմս է ելնում բժիշկ Սալյանը:

– Կամենում եմ մի թուպեով հիվանդին տեսնել,– ասում եմ դողդոջուն ձայնով:

– Ո՛չ մի հնարավորություն չկա: Խստիվ արգելվում է հիվանդին տեսնել, խոսել: Ամեն մի խոսակցություն հիվանդի համար օրհասական կարող է լինել,– վճռականապես հայտարարում է բժիշկը: Այդ թուպեին միջանցքում տեսնում եմ Նովհաննեսի դուստր Աշխենին և հայտնում ցանկությունս: Աշխենը ներս է մտնում հիվանդի սենյակը և անմիջապես վերադառնալով, ներս է հրավիրում ինձ:

– Այդ ի՞նչ անսպասելի բան պատահեց քեզ, Ուհանեզ ջան...

– Տեսնում ես, էլի,– հազիվ լսելի ձայնով պատասխանում է հիվանդը:

Ես չեմ կամենում այլևս անհանգստացնել նրան, դրության խիստ լրջությունն աչքի առաջ ունենալով: Ջերմագին ողջագուրվելով թանկագին ընկերոջս հետ, արտասուքս հազիվ զսպելով դուրս եմ գալիս հիվանդի սենյակից... Ավա՛ղ, այդ իմ վերջին տեսակցությունն էր մեծ բանաստեղծի հետ:

ԱՐՄԵՆ ՂԱՏՃՅԱՆ

ՄՏԵՐԻՄ ՏԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՆԴԻՊՈՒՄ

1888 թվականի գարնանային մի օր էր, մարտի սկզբներին (հին տոմարով), երբ մի քանի ընկերներ՝ Ներսիսյան դպրոցի 3-4 դասարանի աշակերտներ, շտապեցինք մի հուղարկավորության ներկա լինելու, մեր վերջին պարտքը տալու քյուրեղի նման մի մարդու և ուսուցչի: Այդ մարդը Դավիթ Ներսիսյանն էր, որին աշակերտել էինք 1884-85 ուսումնական տարին Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում և որի հետ, շուրջ 60 աշակերտներ, վտարվել էինք, իբրև հեղափոխական, անհանգիստ տարրեր¹: Ահա թե ինչու, ճեմարանի աշակերտներից մի փոքր խումբ 1886 թվի աշնանից անցանք Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում սովորելու:

Այսպես ուրեմն, խմբով, 5-6 հոգով, գնացել էինք մասնակցելու մեր ուսուցչի հուղարկավորությանը: Օրը խիստ մռայլ, կես անձրևային, տխուր հուղարկավորության հետ համերաշխ, եղանակն էլ սգում էր ազնիվ մարդու կորուստը: Այդ օրը խիստ տպավորվել է իմ հիշողության մեջ երկու հանգամանքով – հանգամանքներ, որոնք իրար հետ կապվեցին, ուզում եմ ասել, իրար հաջորդեցին. մեկը սիրելի ուսուցչի, պատվական մարդու, ժամանակի հեղափոխական մտածողի և կրկնակի հալածվածի անշնչացած դին էր դագաղի մեջ պարուրված, որ գնում էր հավիտենության գիրկը, և մյուսը՝ ողջ, առույգ պատանին, որ կանգնած էր ծիսակատարություն անող տերտերների հետ, ըստ երևույթին, որպես դերակատար, սակայն այդ դերին անմասն ու անհաղորդ:

Դառնալով դեպի ընկերներս, ես հարցրի. «Էդ ո՞վ է եդ տիրացուն, որ փոխանակ իր ընկերների հետ շարական ասելու, մեզ է նայում և ժպտում, կարծես թե ծաղրում է ծիսակատարությունը»: Մեկը նրանցից ասաց, թե

եղ տիրացուն Ներսիսյան դպրոցից անցյալ տարի է դուրս եկել, ա՛յ, են ջահել տերտերի տիրացուն է, որ խոստացել է դրան շուտով տերտեր շինի՝ իրեն ընկեր-օգնական: Տետո, խոսակցության ընթացքում նաև պարզվեց, որ եղ ջահել տիրացուն ոտանավորներ է գրում, բանաստեղծ է, որ նա կոնսիստորիայի մեջ գրագրի պաշտոն ունի:

Բայց տիրացուն շարունակում էր մեզ նայել, ինչ-որ գլխով նշաններ անել ու ժպտալ: Երբ դուրս էինք գալիս հանգուցյալի տանից, մեկ էլ տեսա եղ ջահել տիրացուն ժամաշապիկը հանած, կողքիս կանգնեց ու դառնալով ինձ, ասաց.

– Ներսիսյան դպրոցի մոնթերի՞ց եք:

– Այո՛, – ասացի ես, – բա դու ո՞վ ես:

– Ես էլ աշակերտ էի, ամա դուրս եկա. հիմի տիրացություն եմ անում, կոնսիստորումն եմ:

– Գիտե՞ս ինչ կա, – ուղղակի ասացի ես, – հոգով որ ասենք, տիրացությունը քեզ չի սագում, վրայիցդ թափում է:

Նա ծիծաղեց և շտապեց գնալ: Ես թևը քաշեցի, ասելով.

– Բա չե՞ս ուզում ծանոթանալ (ես անունս տվի):

– Ոնց թե չէ, ես էլ Օվանես Թումանյանն եմ, քեզ ծառա:

Այստեղ երկուսս էլ ծիծաղեցինք ու բաժանվեցինք: Օվանեսը շտապեց հասնել տերտերին, որ իր վրա հրացայտ հայացքներ էր գցում:

Օվանեսը, սակայն, մոտիցս հեռանալու բոպեին, ասես հանդիմանալով, կշտամբանոք ասաց.

– Դե դու էլ ես տիրացություն անում, ես քեզ տեսել եմ Մողնիում երգելիս:

Եվ իրոք, ես և Գրիգոր Վանցյանը շաբաթ և կիրակի օրերը գնում էինք Մողնիի եկեղեցում երգելու, բայց որևէ տերտերի հետ կապված չէինք, մենք երգիչներ էինք:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՆԴԻՊՈՒՄ

Օվանեսը վանքում տիրացու էր, լավ ձայն ուներ և տերտեր դառնալու հեռանկարով հաճախում էր վանքի եկեղեցին, որ միաժամանակ առաջնորդական եկեղեցի էր:

Վանքի եկեղեցում էր, որ Օվանեսը և ես մտերմացանք. նա պաշտպանում էր ինձ խանգարող և ազատ երգելու արգելող մյուս երգիչ-տիրացուներից: Նրանք մի քիչ վախենում էին Օվանեսից. չէ՞ որ նա կոնսիստորի

գրագիր էր և առաջնորդարանում ելումուտ ուներ: Եվ իրոք, առաջնորդը, որ Սեդրակյան Արիստակես եպիսկոպոսն էր, Օվանեսին շատ էր սիրում:

Օվանեսը միշտ խրախուսում էր ինձ, թե՛ երգիր հետս, մի՛ վախենար: Նա ձրի տիրացություն էր անում, ինչպես ինքն էր ասում «հոր խերի»: 1887 թ. աշնանից, երբ ես գիշերօթիկ դարձա, վանքում իմ երգելս էլ ձրի դարձավ:

Այսպես մեկ-երկու ամիս չանցած, արդեն ընկերացել, մտերմացել էինք այն աստիճան, որ մի օր ինձ տարավ իրենց տուն, ու չգիտեմ ինչ ոտանավոր կարդաց, որ շատ ծիծաղեցրեց ինձ: Ինձ թվում է, թե դա նրա «Շունն ու Կատուն» լեզենդի սկզբնական տարբերակն էր: Դե, շատ ժամանակ է անցել, ի՞նչ կիմանաս ու միտդ կպահե՞ս:

1887-88 ուսումնական տարվա կեսերին արդեն մենք մոտիկ ընկեր-բարեկամներ էին, սկզբում երեք հոգի – Օվանեսը, Դաթիկոն և ես, ապա մեզ միացան Արամ Առաքելյանն ու Վանցյան Գրիգորը: Մեր հնգյակի հանդիպումները պարբերական էին, հաճախ՝ շաբաթ երեկոները: Մեր հավաքատեղին Դաթիկո Շահլամյանի առանձնարանն էր, Օվանեսի բնակարանից վեր, մի հարկով բարձր:

Երբ խոսքը «Վերնատան» մասին է լինում, դա հասկացվում է Բեհբության փողոցի այն տունը, ուր ապրում էր Թումանյանը սկսած, կարծեմ, 1900 թվից: Այդ տան վերին հարկում, իր բնակարանի մի առանձնացած սենյակ Օվանեսը դարձրել էր աշխատասենյակ, ուր և ընդունում էր ընկեր-բարեկամներին, ինչպես և առհասարակ իր մոտ եկող հյուրերին: Օվանեսին այցելող գրականագետներն այդ սենյակին տվին «Վերնատուն» անունը, ու այդպես էլ մնաց: Նետո այնու, երբ խոսք էր լինում «Վերնատան» մասին, ամենքն հասկանում էին այն օջախը, ուր հավաքվում էին Օվանեսին մոտիկ մարդիկ, գրական սրտակից ընկերներ:

Որքան էլ «Վերնատունը» դեր խաղացած լինի Օվանեսի կյանքի և ստեղծագործության բնագավառում, այնուամենայնիվ այդտեղ չէր, որ կոփվեց նրա բանաստեղծական տաղանդը, և այդ «Վերնատունը» չէր, ուր նրա պատկերն ուրվագծվեց: Այդ բանը տեղի ունեցավ Դաթիկո Շահլամյանի առանձնասենյակում, և Ծիրանավորի անպաճույճ, բացօթյա գարեջրատների սեղանների վրա, որոնք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ իրար միացրած հասարակ տախտակներ՝ իրենց, այսպես կոչված, իշատսնուկ նստարաններով:

Ինչպես ասել եմ, սկզբում երեքն էինք՝ Օվանեսը, Դաթիկոն և ես: Երբ առանձնանում էինք Դաթիկոյի սենյակում, առաջին հերթին, մանավանդ

Դաթիկոն, հարկադրում էինք Օվանեսին կարդալ մեզ իր ուսանավորներից. նա հաճախ մերժում էր, աշխատում էր խուսափել, բայց մեր ձեռքից չէր պրծնում: Երբեմն կարծում էր, որ մեր գովեստներով իրեն ու իր ուսանավորները ծաղրում ենք: Նա շատ էլ ոգևորված չէր իր բանաստեղծություններով, այլ խոսքով՝ դեռ իր արժեքը չգիտեր ու իրեն համարում էր սովորական ուսանավորներ գրող և ոչ ավելին:

Շատ չանցավ, մեր այդ առանձնացումներին մասնակից արինք նաև Արամին ու Գրիգորին և ամեն շաբաթ երեկո հավաքվում էինք նրա բանաստեղծությունները կարդալու և լսելու: Կարելի է ասել, որ ժամանակի ընթացքում (1-2 տարվա) նրա բանաստեղծություններից շատերը տասնյակ անգամներ կարդացել ենք, դիտողություններ արել ու իրեն թողել, որ կոկի:

Որքան էլ ջահել, սակայն ճաշակի ու զգացմունքի տեր պատանիներ էինք, Օվանեսին սկսեցինք սիրել, գնահատել և իր կոչման գիտակցության բերել: Նա, մանավանդ այն ժամանակներում, շատ քաշվող էր, համեստ, միևնույն ժամանակ շատ հայարտ էր, ինքնասեր և դյուրագգաց: Մեր բոլորի անկեղծ և սրտացավ վերաբերմունքը չէր կարող չնկատել ու չգնահատել մեր Օվանեսը, ուստի որոշ ժամանակ անց արդեն ինքն էր առաջ բերում իր բանաստեղծությունների փոքր տետրակը: Ժամանակի ընթացքում շատ անգամ նա հարկադրված եղավ իր այդ տետրակի պատկերը փոխել նորանոր արտագրություններով ու տարբերակներով: Նա աշխատում էր լեզվի վրա, խմբագրում ոճը, փոփոխություններ անում հնարավորին չափ բարբառային ազդեցություններից ազատվելու համար:

Մենք հինգն էինք, մնացել է մեկը: Մեզանից երկուսն ինքնասպանություն գործեցին, երրորդը սրտի կաթվածից մեռավ, իսկ ինքը, մեր հնգի կենտրոնը կազմող ու մեր շատ սիրելի Օվանեսը վաղաժամ վախճանվեց քաղցկեղից:

Այժմ համառոտակի անցնեմ այդ հնգյակից չորսի կենսագրականին: Բոլոր հինգս էլ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտներ էինք, թեպետ Օվանեսին ծանոթացա այն ժամանակ, երբ նա այլևս աշակերտ չէր. 1886 թվին, չորրորդ դասարանից թողել էր դպրոցը:

Արամ Առաքելյան. զանգեզուրցի, շինականի գավակ, որ բարեկամների օգնությամբ եկել էր Թիֆլիս ուսում առնելու, մարդ դառնալու, որպեսզի հետո գնա, գյուղական ցավերի տակ կքած իր ծնողներին օգնի: Արամը Օվանեսի մոտ եղած մեր հավաքույթներին պատմում էր իրենց գյուղի և գավառի ցավերից, ազգամիջյան անհամաձայնություններից, բեկի և մելիքի ձեռքը աշխատավոր գյուղացիության քաշածից:

Օվանեսը հաճախ ընդհատում էր նրան, ասելով.

– Քո տունը չծակվի, դե ասա եղ քո Ջանգեգուրը մեր Լոռու-Բորչալուի կտորն է, նույն ցավերով ու սրտամաշությունով: –Ու սկսում էր ինքն էլ ավելի գունագեղ ու վշտով համակված պատմել աշխատավոր գյուղացու՝ իր տեսած ու ապրած չարքաշ կյանքից: Մենք ամենքս էլ ժողովրդի զավակ էինք, նրա ցավերին ու հոգսերին տեղյակ, նրա ապրումներին մասնակից, սակայն երբ Օվանեսն էր խոսում ցարական ռեժիմի և պաշտոնեության ձեռքում շահագործվող ժողովրդի տառապանքներից, նրա նկարագիրն այլ շունչ ուներ և այլ արտահայտություն: Այդ ոգեշունչ ապրումներն իրենց ավելի գունագեղ արտահայտությունը գտան նրա ստեղծագործությունների մեջ, սկզբում համեստ, երկչոտ, ապա հուժկու և տպավորիչ՝ հատկապես «Տառաչանք» պոեմի մեջ:

Առաքելյանը նյութական սուղ միջոցներով էր ապրում, սակայն ուսում առնելու ձգտումն այնքան մեծ էր նրա մեջ, որ նա ապրում էր մեծ խնայողությամբ՝ ամսական 4-5 ռուբլով: Իբր ուսումնաստենչ պատանի, աշխատում էր լավ սովորել: Օվանեսը և մենք բոլորս սիրում էինք նրան՝ կենսուրախ, ընկերական բնավորության համար: Նա քիչ թե շատ գրական հաշակ ուներ ու երբեմն Օվանեսի բանաստեղծությանց ազդեցության տակ ոտանավորներ էր գրում, որ Օվանեսին և մեզ խիստ զվարճացնում էր: Տետագայում մենք երբեմն նրա ոտանավորներից տողեր էինք արտասանում ու ծիծաղում վրան: Օվանեսը նույնիսկ մի երգիծական քառյակ էր գրել նրա բանաստեղծական ունակությանց մասին: Արամը խիստ զայրանում էր, երբ Օվանեսը դիմում էր նրան, ասելով. «Դե, հիմի դու քո ոտանավորդ կարդա», ու մենք քահ-քահ ծիծաղում էինք: Երբ Արամը խիստ էր նեղանում, Օվանեսը դառնում էր նրան, թե՛ ադա, խո սարսաղ չես, հանաք ենք անում:

Նա իր ամբողջ կյանքում մնաց Օվանեսին մտերիմ ընկեր և երբեք նրանից իր կապը չկտրեց: Օվանեսի առաջին հատորի հրապարակ գալուն մեծապես նպաստեց: Բանաստեղծը այդ բանը երբեք չէր մոռանում:

Առաքելյանի նյութականը մի քիչ բարվոքվեց, երբ նա 1887 թ. աշնանն ընդունվեց Ներսիսյան դպրոցի թոշակառու աշակերտների շարքը: Թոշակն ամսական 7 ռուբլի էր. թեև քիչ, բայց իր 4-5 ռուբլու հետ սկսեց համեմատաբար լավ ապրել: Ժամանակի հոգաբարձությունը գտնում էր, որ 7 ռուբլին մեծ գումար է ու դրանից ավելին տալը՝ շոալություն: Չբավորը չբավորության մեջ էլ պիտի ապրի ու սովորի, որ հասկանա, թե դրամն ինչ արժեք ունի և ինչպես է կուտակվում. այսպես էր հոգաբարձության

բուրժուական հասկացողությունը. այսինքն՝ ողորմություն տալ, այն էլ կաթկաթ: Որքա՛ն դժվար էր այդ 7 ուրբլուն արժանանալը: Արամ Առաքելյանը երեք տարի տառապելուց ու դռներ մաշելուց հետո հազիվ արժանացավ հոգաբարձության գթասրտությանը, թեպետ լավ սովորողներից էր:

Ի դեպ՝ Թումանյանը, լինելով ընդունակ պատանի, սուղ միջոցների տեր, Դսեղի ծխական քահանայի որդի, ավելի քան իրավունք ուներ հոգևոր դպրոցից նպաստ ստանալու, բայց ո՛չ ուսուցիչներն ու տեսուչը ո՛չ էլ աղա հոգաբարձուները երբեք չհետաքրքրվեցին, թե ինչո՞ւ այդ շնորհալի աշակերտը դուրս մնաց դպրոցից:

Օվանեսը Ներսիսյան դպրոցում էլ ոտանավորներ էր գրում, բայց դա չէր մտահոգում ո՛չ հոգաբարձուներին, ո՛չ էլ ուսուցիչներին: Եթե նա ամսական գոնե մի 7 ուրբլի թոշակ ստանար, դպրոցից չէր դուրս գա, կավարտեր ուսումը, և այդ, անշուշտ, նրա մտահորիզոնն ընդլայնելու տեսակետից մի փոքր առավելություն կլիներ, որքան էլ Ներսիսյան դպրոցի այն ժամանակվա ծրագիրը խեղճ ու ողորմելի էր: Ահա այն հիմնական պատճառը, որ հարկադրել էր մեր Օհանեսին թողնել դպրոցը:

Այժմ վերադառնանք մեր Արամին:

Առաքելյանը երկար չի մնում ուսուցչական ասպարեզում, հազիվ 3-4 տարի: Նշանալով դպրոցական ասպարեզից, նա ազատվում է հոգաբարձուների և թեմական տեսուչների քմահաճ քաշքշուկներից: Մի քանի տարի Աղստաֆա կայարանում վարում է մի առևտրական տան ներկայացուցչի պաշտոնը: 1898 թվից, եթե չեմ սխալվում, արդեն Բաքվումն էր ու այստեղ էլ մնում է ցմահ, որ տեղի է ունենում 1933 թ.: Այլուր, թե Բաքվում իր ուժերի ներածին չափ նա մասնակցել է հասարակական գործերի:

Օվանեսը միշտ բարձր էր գնահատում Արամի՝ ընկերների նկատմամբ ունեցած նվիրվածությունն ու հատկապես նրանից ստացած օժանդակությունը գրական ասպարեզում առաջին քայլերն անելիս: Արամը միշտ մնաց Թումանյանի տաղանդով հիացող, նրա գրական արժանիքները բարձր գնահատող ընկեր, բարեկամ ու ոգևորված երկրպագու:

Դաթիկո Շահլամյան. Մեր հնգյակի սիրելին, մեր շատ սիրելի Դաթիկոն, որի հետ դեռ աշակերտությունից Օվանեսն առանձնապես մոտիկ ու սրտակից է եղել: Երբ 1887 թ. աշնանը Օվանեսն ինձ ծանոթացրեց նրան, ես էլ Դաթիկոյին սիրեցի ու նրա հետ կապվեցի: Ինչպես Օվանեսն իր ժամանակին, այնպես էլ ես մինչև օրս չեմ կարող մոռանալ նրա մրահոն և թախծալից աչքերն ու առհասարակ վշտալից հայացքն ու կեցվածքը:

Շահլամյանները Թիֆլիս վերաբնակված ախալցխացիներ էին, ապրում էին նյութապես նպաստավոր պայմաններում: Օվանեսն ու Դաթիկոն Ներսիսյան դպրոցից ընկերներ էին, սակայն Օվանեսի նման Դաթիկոն չի թողել դպրոցը, այլ մնացել ու ավարտել է, կարծեմ Արամ Առաքելյանի հետ: 1886 թ. աշնանից ինձ հետ էլ աշակերտակից լինելով, նա ինձանից մի դասարանով միայն բարձր էր:

Օվանեսն ապրում էր նույն տանը, ուր մի հարկ վերև ապրում էր Դաթիկոն՝ իր քրոջ և փեսայի հետ միասին, վերջինիս բնակարանում: Այդ տունը գտնվում էր Նորաշենի փողոցում, նույնանուն եկեղեցու մոտ: Թումանյանը այդ ժամանակվանից, այսինքն 1887 թվից, ապրում էր Ղովհաննես քահանա Մարտիրոսյանի տանը: Բնակարանի այդպիսի մոտիկությունն էլ ավելի մտերիմ հարաբերությանց նպաստող էր. դա հնարավորություն էր տալիս 1888 թ. սկսած հաճախ առանձնանալ Դաթիկոյի հետ՝ ընկերական զրույցների և ժամանցի համար: Մանավանդ որ Դաթիկոյի սենյակը բոլորովին առանձնացած էր քրոջ բնակարանից ու մի առանձին մուտք ուներ, ինչպես սովորաբար լինում են տան գլխավոր մուտքի գլխին շինված սենյակները: Այդ սենյակը, ինչպես ասացի, դառավ Օվանեսի և առհասարակ մեր հնգյակի «Վերնատունը», Ղովհաննես Թումանյանի առաջին «Վերնատունը», որ ցարդ մնացել է անծանոթ ու անհայտ:

Մեր սիրելի Դաթիկոն երկար չապրեց. նրա մատաղ և ազնիվ հոգին կրծող վիշտը, որ այնպես ակնբախ կերպով արտացոլվում էր նրա խորը թախիծով համակված հայացքի մեջ, վերջ տվեց նրա ջահել կյանքին՝ 1894 թ. նա ինքնասպան եղավ: Օվանեսը հաղորդակից էր Դաթիկոյի հոգեկան ապրումներին. նա գիտեր, որ մի խոր գաղտնիք մշտապես ուղեկցում ու հալածում էր Դաթիկոյին և լուռ էր մնում, նույնիսկ ինձ մինչև վերջ էլ չասաց: Ես շատ անգամ եմ Օվանեսին հարցրել, բայց միշտ էլ պատասխանը եղել է մի վշտահար ժպիտ ու երկու խոսք, թե՛ իմս չէ, որ քեզ տամ:

Դաթիկո Շահլամյանի գաղտնիքը զգալի ազդեցություն է գործել Օվանեսի վրա, նրան էլ համակելով հոգեկան ապրումներով: Երբ ես այդ մասին ակնարկներ էի անում, թե Դաթիկոն իր վրա ազդեցություն ունի, Օվանեսն այդ չէր ուրանում:

Թումանյանն այն կարծիքին էր, թե մեր հնգյակի ընկերներից Դաթիկոն ամենապայծառն ու զգայունն էր:

Գրիգոր Վանցյան. Ախալքալաքի (Ջավախքի) գավառի Բեժանո գյուղից, մանկուց մեծացած Ախալքալաքում իր քեռու մոտ, որ գյուղական ուսուցիչ

է եղել: Քեռին, նկատելով քրոջ տղայի ընդունակությունները և սովորելու ձգտումը, ուղարկում է նրան Թիֆլիս, Ներսիսյան դպրոց, ուր նա 1885 թ. աշնանը ընդունվում է 2-րդ դասարան: Վանցյանի գյուղացի ծնողքն անկարող էին նույնիսկ ամենաչնչին միջոց հայթայթել իրենց որդու ապրուստի համար, ուստի և քեռին, իր խիստ աղքատ միջոցներից ամսական ուղարկում էր երբեմն 3, երբեմն 4 ռուբլի: Ահա այդ դրամով Վանցյանը ապրում էր, դպրոց հաճախում և իր աշխատասիրությամբ լավագույն սովորողների շարքը մտնում:

Վանցյանի կրթության գործում ակնբախ է նրա քեռու դերը: Տանրածանոթ Տոպալիկը (Վանցյանի քեռու ծաղրական անունը) ավելի մի հնօրյա խալֆա է եղել, կիսագրագետ մի մարդ, որը, սակայն, ոչ միայն Վանցյանի, այլ նաև իր մի շարք աշակերտուհիների մեջ սեր է ներշնչել դեպի ուսումն ու գրագիտությունը: Նյութական զոհողությունների գնով (իր վաստակածի 25 տոկոսը, ինչպես պատմում էր Վանցյանը) նա ամեն ինչ անում էր, միայն թե կարողանա օգնել քրոջ որդուն, նրան մարդ դարձնել: Նույնը նա պատրաստ էր անել նաև ուրիշների համար, եթե հնարավորություն ունենար:

Վանցյանն ընդունակ, վառվռուն և ջղային պատանի էր, գրական ընդունակություններով և մեծ ձգտումներով: Դժբախտ պատահարների բերումով նա կորցրեց իր մտային հավասարակշռությունը և 1908 թ. կյանքի հետ հաշիվները վերջացրեց ինքնասպանությամբ:

Դպրոցում 1886 թ. աշնանից երրորդ դասարանում ընկերացանք ու իրար հետ ավարտեցինք 1890 թ. գարնանը: Ինչպես ասացի, նա խիստ սուղ նյութական վիճակում մի կերպ քարշ էր տալիս իր գոյությունը: Արամ Առաքելյանը, Վանցյանն ու նրանց մի ուրիշ ընկեր ապրում էին Թիֆլիսի Սերեբրեննայա փողոցում մի տան մեջ, մի փոքրիկ սենյակում, ուր դրված էր երեք թախտ և մեկ հասարակ սեղան. աթոռներ չունեին, նստում էին թախտերի վրա: Մոտ երեք տարի նրանք ապրում էին նյութական խիստ ծանր պայմանների մեջ, մինչև վերջապես Արամ Առաքելյանին հոգաբարձությունը նշանակեց թոշակ, իսկ Գրիգոր Վանցյանին և ինձ ընդունեցին դպրոցի գիշերօթիկ աշակերտների շարքը:

Օվանեսն առաջին ուրախացողներից մեկն եղավ, երբ իմացավ, որ Արամի, Գրիգորի հետ վերջ է տրվել նաև իմ նյութական ծանր վիճակին:

Վանցյանն ուսուցչությունը թողեց 1894 թ. գարնանը և նույն թվականի աշնանից արդեն Պետերբուրգումն էր ու պատրաստվում էր իբրև իսկական ուսանող մտնելու այնտեղի համալսարանը, սակայն Ներսիսյան դպրոցի

հոգաբարձության որոշմամբ 1895 թ. մեկնեց Գերմանիա ուսանելու՝ վերադառնալուց հետո դպրոցում ուսուցչություն անելու պայմանով: Նախառակ հաջող ուսանելուն, նա չկարողացավ ավարտել, որովհետև հոգաբարձությունը չուզեց երկարացնել նրա ուսման շրջանը դարձյալ մի տարով՝ դիսերտացիա գրելու և քննության ներկայանալու համար:

Վերադառնալուց հետո Վանցյանը չկարողացավ ազգային դպրոցների հոգաբարձուների հետ հաշտվել, խաղաղ կյանք ու պաշտոն վարել: Իր կյանքի վերջին յոթ տարին նա Թիֆլիսի առաջին առևտրական դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցիչ էր:

Պարզ քաղաքական հայացքներ չունեի, բայց հակված էր դեպի սոցիալ դեմոկրատիզմը, հատկապես կյանքի վերջին տարիներին դեպի մարքսիզմ էր գնում, որի հետևանքով և խուլ մաքառում կար նրա և դաշնակցականների միջև:

Սիմեոն Ղլտնյան (հետո Արսեն Եպիսկոպոս). դարսեցի հին ընտանիքի սերունդ, ծնված Ալեքսանդրապոլում (այժմ Լենինական): Ունեցել էմ աղմկալից կյանք խոշոր տարուբերումներով և մոլորություններով: 1882 թվականից Գևորգյան ճեմարանի աշակերտ էի: 1884-1885 թվականներին ճեմարանի համար ռեակցիայի տարիներ էին: Տարածված աչքացավի պատրվակով հեռացվեցին, վարչության արտահայտությամբ՝ «խառնակիչ տարրերը», որոնք կազմում էին աշակերտության մոտ 30 տոկոսը. դրանց մեջ էի նաև ես²:

Շուրջ մի տարի տանը մնալուց հետո ծնողներս ինձ ուղարկեցին Թիֆլիս, քրոջս մոտ, որի ամուսինը կոշկակար էր: 1886 թ. օգոստոսին ընդունվեցի Ներսիսյան դպրոցը, ուր շատ լավ սովորող աշակերտների շարքում մնացի մինչև 1890 թ. մայիսը և հիվանդությանս պատճառով ավարտեցի առանց քննության:

Առաջին տարին, որպեսզի կարողանամ փեսայիս մի քիչ օգնել, ճաշերից հետո գնում էի նրա խանութն աշակերտության ու շատ շուտով սովորեցի կոշիկի երեսը այնպես վարպետորեն կարկատել, որ կարը համարյա չէր երևում: Ասել է՝ նույն աշխատանքով հանում էի ապրուստիս մի մասը:

Դժբախտաբար, 1887 թվի օգոստոսին, երբ արձակուրդներից հետո վերադաձա Թիֆլիս, փեսաս իր ընտանիքով տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ, ես մնացի Թիֆլիսում, այսպես ասած՝ փողոցում: Գրպանումս ունեի այն-

²Այժմ Գյումրի:

քան դրամ, որ կարող էի ապրել երկու ամիս, այնուհետև խնդիրը լուծողը բախտն ու դիպվածն էին լինելու: Բայց ես որոշել էի ինչ էլ լինեք, մնայի դպրոցում: Ներսիսյան դպրոցի մի քանի ակնթանդրապուլցի աշակերտների հետ Քոի ափին վարձեցինք մեկ սենյակ ամսական 3 ռուբլով, յուրաքանչյուրիս ընկնում էր 75 կոպեկ. դա մեզ բոլորիս ձեռնառու էր:

Թումանյանը խիստ խրախուսում էր ինձ, ամեն կերպ աշխատում էր օգտակար լինել, սակայն իր նյութական հնարավորությունից հեռու էր այդ բանը: Նա կարծես ինչ-որ բան արավ, որ վանքի ծխական հոգաբարձությունն արագացներ եկեղեցում երգելուս համար շաբաթականների վարձատրությունը:

Երբ Օվանեսի հետ արդեն պարբերական հանդիպումներ էինք ունենում, տեսնում էի, որ նա գրքեր էր հավաքում, կարդում էր և առհասարակ ընթերցասեր էր. հաճախ ինձ էլ էր խրախուսում ընթերցանությամբ պարապել, մանավանդ, երբ տեսավ, որ ես էլ գրական շնորհք ունեմ քչից-շատից: Դա երևում էր նրա բանաստեղծությունների ընթերցման ժամանակ: Տետագայում, երբ հնգով էինք լսում նրա ոտանավորների ընթերցումը, հաճախ նա դառնում էր, թե՛ եղ չելավ, մի տեսնենք Սիմոնն ի՞նչ է ասում:

1890 թ. ավարտելուցս հետո երկու տարի ուսուցիչ եղա: 1892 թ. Խրիմյան Տայրիկի կաթողիկոս ընտրվելուց հետո երիտասարդության մեջ ձգտում կար վանական-հոգևորական կամ, ինչպես ասում էին, վարդապետ դառնալու: Դա համարվում էր ազգին ծառայելու մի ձև: Ահա այդ մթնոլորտի մեջ էր, որ ես էլ հմայվեցի ու 1892 թ. հունիսին խնդիր տվի հանգուցյալ Երեմիա եպիսկոպոսին, որ այն ժամանակ կաթողիկոսական տեղակալ էր, ու նույն տարվա օգոստոսին ընդունվեցի Էջմիածնի վանքի միաբան՝ իր բոլոր հետևություններով:

Երբ ես 1906 թ. հեռացա վանքից և փախա արտասահման³, այդ օրերին Օվանեսի հետ սրտալից շատ տեսակցություններ ունեցանք: Նա իմ կյանքի անհաջողություններից վշտացած էր. մի անգամ ասաց. – Արսեն, այդ քայլերիդ մեջ հակատագրական շատ բան կա քեզ համար, բայց կարծում եմ, թե այժմ մարդ դարձար: Տարիներ անցան, ես բարձրագույն կրթությամբ, որպես իրավաբան, վերադարձա հայրենիք, Օվանեսն առաջին հանդիպմանը ոգևորությամբ ընդունեց ինձ, սակայն երբ նորից վանք մտա, նա դառնությամբ շեշտեց, որ կարծում էր, թե բարձր կրթություն ստանալուց հետո «մարդ մնալը դժվարին բան չէր, բայց դու միայն վարդապետ դարձար», – ասաց նա:

Թումանյանի առաջին ընկեր-մտերիմները սրանք էին, որոնց մասին համառոտակի պատմեցի: Ասել, թե նոքա փոխադարձ ազդեցություն չեն կրել, հիշտ չէր լինի: Թումանյանի սկզբնական շրջանի երկերի մեջ խիստ թախծի և վշտի արտահայտություններ կան. այդ թախծն ու վիշտը երկու ընկերների՝ Օվանեսի և Դաթիկոյի իրար լրացնող ներքին դրամայի արդյունքն է առավելապես: Սխալ է կարծել, թե կոնսիստորիայի խորթ միջավայրը, քահանայության ապագա հեռանկարն էր պատճառը, որ «այդ շրջանում գրած Թումանյանի լիրիկ ոտանավորների մեծ մասը կրում են հոռետես մի շեշտ»⁴: 1887-1892 թվականներում նա իրեն շատ էլ վատ չէր զգում... Այդ շրջանից 1887-90 տարիներն անցել են իմ աչքի առաջ. ես մշտապես Օվանեսի կյանքին հաղորդակից էի: Այն հանգամանքը, որ իր չորս ընկերները սովորում են, իսկ ինքը՝ ոչ, ճնշում էր Թումանյանին: Նորից դպրոց վերադառնալ անհնարին էր. մնում էր մի բան՝ զբաղվել ինքնակրթությամբ, ընդլայնել իր մտավոր հորիզոնը. մի բան, որ նա իրագործում էր ընթերցանության միջոցով. նա շատ էր կարդում, մշտապես գրքեր էր հավաքում, հաճախ օրվա հացի գինը ծախսելով այդ նպատակին: Այս խնդրում նա բարերար ազդեցություն ունեցավ նաև մեզ վրա, մենք էլ էինք աշխատում նույնն անել: Բայց մենք, հատկապես տողերիս գրողը, աշխատել է, որ Թումանյանը հիմնավոր կրթություն ստանա, սակայն այդ չի հաջողվել գլուխ բերել, հատկապես նրա համար ստեղծված անձնական կյանքի յուրահատուկ պայմանների պատճառով:

ԻՆՉՈ՞ւ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՅԻ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴՈՒՐՍ ԵԿԱՎ

Թումանյանը մտել էր կոնսիստորիա, որպեսզի քահանա դառնար. այդպես էր նրան տրամադրում, ավելին, դրդում իր շրջապատը: Ու նա, դժբախտաբար, քահանա կդառնար, եթե Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը մնար առաջնորդ: Վերջինիս փոխարինեց Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանը, որը իմանալով Օվանեսի՝ դեպի Սեդրակյանն ունեցած դրական վերաբերմունքի մասին, սկսեց նրա հետ վատ վարվել, փոխվեց նաև կոնսիստորիայի մյուս ծառայողների վերաբերմունքը: Նրա առաջնորդը հայացքներով պահպանողական էր, նախորդը՝ Սեդրակյանը, լիբերալ էր, «մշակական»: Կոնսիստորիան, որ առանց այն էլ ձրիակերների հիմնարկություն էր, Մամբրեի օրով էլ ավելի վատթարացավ. հրապարա-

կով կաշառք վերցնելը, գյուղացուն ու խնդրատուին գջլելը սովորական բաներ դարձան:

Թեև Թումանյանի համար այդ բաները շատ էլ նորություններ չէին, սակայն Մամբրեի օրով դրանք դառան վրդովեցուցիչ: Նա սկսեց ծաղրել, բացեիքաց խոսել, գայրանալ, բողոքել: Այդ բանը չէր կարող դուր գալ ծառայակիցներին, կոնսիստորիայի անդամ քահանաներին, որոնք Օհանեսի երգիծանքով նույնիսկ զվարճանում էին, առանց, սակայն, իրենց վրա վերցնելու: Այդ բոլորը, անշուշտ չէին կարող գաղտնի մնալ առաջնորդից: Մեր հավաքության ժամերին Օվանեսը կոնսիստորիայի անցուդարձերը պատմում էր խիստ վրդովված: Մենք ևս գայրանում էինք, խրախուսում էինք Օվանեսին ծառանալ այդ ապօրինությունների և անարդարությունների դեմ: Ինչպես նա, այնպես էլ մենք, անփորձ և մաքուր պատանիներ, կարծում էին, թե նման ձևերով հնարավոր էր բարի արդյունքի հասնել:

Թումանյանը մեզ համար կարդում էր նաև իր երգիծական ոտանավորները՝ գրված առանձին թերթիկների վրա, որոնք հետո ոչնչացնում էր: Առաջնորդի և նրա արքանյակների դեմ գրածներից մեկը, սակայն, մնացել է: Այդ ոտանավորը, որ երգիծական չէր, այլ մեղադրական, մենք պահանջեցինք, որ անպատճառ դրվի հրատարակվելիք ժողովածուի մեջ:

Թումանյանն այդ բանաստեղծությունը, որ ուներ «Չարամիտներին» խորագիրը, մեզ կարդաց վերջին հավաքության ժամանակ, որից հետո շատ չանցած, ցրվեցինք գավառները: Եթե Օվանեսը չքացատրեր, թե դրա գրելու առիթն ու գլխավոր դրդապատճառը թեմական առաջնորդ Մամբրե եպիսկոպոսն է, ու խոսքի սուր ծայրն ուղղված է դեպի նա, մենք ամենևին չալիտի կարողանայինք կռահել:

Թումանյանը այդ բանաստեղծությունը գրել էր կոնսիստորիայում, կարդացել ի լուր ամենքի, և որովհետև սրա առիթը եղել էր պաշտոնավայրում կատարված մի դեպք, ուստի և լսողները բարձրաձայն ասել էին իրար, թե դա Մամբրեի դեմ է գրված:

Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանը քանի մի քահանաներով առաջնորդարանը դարձրել էր անառականոց: Այդ պատճառով չորս տարվա առաջնորդության ժամանակամիջոցին նույնիսկ իր կուսակիցների՝ «նորդարականների» շրջանում հեղինակություն չուներ: Օվանեսը ոգևորված էր հին, մեծ հոգևորականների կյանքով և գործերով, այն կարծիքին էր, որ հոգևորականությունը մեծ դեր ուներ կատարելու: Իր մի նամակում (1892 թ. սեպտեմբերի 12, Թիֆլիս) իմ վանք մտնելու առիթով գրում է ինձ. «...Սիրելի

ընկեր, հայոց կուսակրոն հոգևորականությունը այս օրերում ծանր գործ ունի կատարելու – մեր ներկա վիճակի բարվոքման և ապագայի ապահովության խնդիրը դրած է նորա առաջին, դու էլ մտնելով այդ դասակարգի մեջ, պատասխանատու հոգատարի պարտականություններ ես հանձն առնում»⁵:

Մակար կաթողիկոսն Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանին Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմի առաջնորդության պաշտոնից արձակեց իբրև Արծրունու և հայ լիբերալների կողմնակցի: Այդ բավական չէ, նրա տեղն ուղարկված Մամբրե եպիսկոպոսն ամեն կերպ աշխատելիս է եղել Սեդրակյանի գործունեության մեջ և անձնական կյանքում վատ արարքներ գտել: Այդ նպատակին հասնելու համար կատարվել են խուզարկություններ, գումարվել «եղբայրադավ» ժողովներ և պարզել երկու մեղադրանք. նախ՝ որ Արիստակես եպիսկոպոսը Սարգիս Բեկնազարյանին և Սահակ Սահակյանին առանց Էջմիածնի թույլատվության քահանա է ձեռնադրել, և երկրորդ, որ նրա կյանքը խիստ արատավոր է եղել:

Բանաստեղծության մեջ Օվանեսի ակնարկած «ժողովների» հետևանքը պետք է լիներ հալածել նաև այն քահանաներին, որոնք «հակամակարական» էին, ասել է՝ «արծրունական»-«մշակական». վերջիններիս թվումն էր նաև Օվանեսի աներ Նովհաննես քահանա Մարտիրոսյանը:

Հայոց հոգևորական գործերի թեմական կենտրոնական մարմինները, որ կոնսիստորիաներ էին կոչվում, հատուկ դրամական միջոցներ էին գանձում թեմի հոգևորականության որբերին և այրիներին օգնելու, ամսական կամ տարեկան նպաստներ հայթաթելու համար: Պետական օրենքն այդ իրավունքը տալիս էր հայ հոգևորականությանը:

Մակայն Օվանեսը ականատես էր, թե կոնսիստորիայի անդամ քահանաներն ինչպես էին չարաշահում հոգևորականաց այրիներին և որբերին հատկացված գումարը, երբ պետք էր լինում այդ գումարներից նպաստներ տալ այս և այն որբին կամ այրի կանանց: Նա տեսնում էր, թե ինչպես հաճախ նպաստ ստացողները ոչ թե խեղճերն ու անհար գյուղական հոգևորականաց որբ երեխաներն ու կանայք էին, այլ քաղաքի բարվոք վիճակի մեջ եղածները: Գյուղականի ձայնը լսելու ոչ խիղճ և ոչ գլուխ ունեին առաջնորդ ու տերտեր իշխանավորները: Բանաստեղծը տեսնում էր, թե ինչպես էին վարվում նրանք մեռած քահանաների ջահել կանանց հետ, երբ վերջինները դիմում էին նրանց օգնությանը:

Այսքանը, կարծեմ, բավական է հիմնավորելու համար այն պնդումը, թե

«Չարամիտներին» բանաստեղծությունը գրելիս, Օվանեսը նկատի է ունեցել Թիֆլիսի կոնսիստորիան իր առաջնորդով ու քահանաներով:

Օվանեսը մեր շրջանում կարդացել է, ինչպես ասացի, մի քանի երգիծական քառյակներ: Բացի «Չարամիտներին» մեղադրականից, նա ուներ նաև մի ուրիշը, ուր շատ ավելի խտացված ու պարզ արտահայտություններ էր թույլ տվել հոգևորականության, հատկապես ցովության ու կաշառակերության մասին, սկսվում էր դարձյալ «Դուք»-երով: Գրված չէր տպագրելու համար, քանի որ ավելի պամֆլետի բնույթ ուներ: Ինչպես Օվանեսի դուստր Նվարդն ասաց, այդ բանաստեղծությունը չի երևացել նրա թղթերի մեջ, ափսոս. դա լավ պատկեր էր, խարազանիչ նյութ: Երբ նա մեզ կարդաց իր «Ալեք» պոեմը, մենք խիստ հավանեցինք ու մտցրիք տպագրվելիք բանաստեղծությանց ցանկը, մինչև իսկ պահանջվեց, որ այն անպատեհառ տպագրվի առաջին ժողովածուի մեջ: Ինքն էլ խիստ հավանում էր այդ պոեմը:

Տակառակ այն բանին, որ Թումանյանը ըստ ժամանակի պահանջի չէր խոնարհվում կոնսիստորիայի իշխանության առջև և ընդհակառակը՝ իր ոչնչացնող ելույթներով, ծաղրով ու երգիծանքով խարանում էր շրջապատի հոգևորականության արարքները, նրան չէին հեռացնում կոնսիստորիայից: Չէ՞ որ Օվանեսը այսպես կոչված հաստիքավոր պաշտոնյա չէր կոչվում, իսկ կոնսիստորիայի հաստիքավոր ծառայողները համարվում էին պետական ծառայողներ ու ստանում չին (աստիճան) և շքանշաններ՝ ըստ իրենց դիրքի: Ասել է՝ մի վարձու ծառայողի, ինչպիսին Թումանյանն էր, ոչինչ բան էր փողոց շարտելը: Այդ բանը հեշտ էր 1889 թվականին, արդեն մի քիչ դժվարին՝ 1890-ին, ու էլ ավելի դժվար՝ 1891-ին: Այս բացատրվում է շատ դյուրին կերպով.՝ 1890 թվականին Թումանյանը սկսեց հրապարակի վրա երևալ իբրև բանաստեղծ, նույն տարվա աշնանը նրա գրքույկը դուրս եկավ. լրագրերն սկսեցին խոսել նրա մասին. նույնիսկ առաջնորդի կողմնակից և բարեկամ «Նոր-Դար» թերթը գովում էր Թումանյանին⁶: Նա իր դիրքի ամրանալն հասկացավ, և ձայնն ավելի ամուր, առնացի սկսեց հնչել: Պարզ է, որ Օվանեսի դիրքի ամրանալուն հակադարձ հարաբերական դառավ առաջնորդարանի կողմից Թումանյանից ազատվելու մտադրությունն ու նրան հալածելու ձգտումը:

Եվ եկավ մի ժամանակ, երբ կոնսիստորիան և առաջնորդը Թումանյանին ուզում էին ազատել աշխատանքից, բայց պահում էին, իսկ նա սըրտանց ուզում էր հեռանալ, բայց մնում էր: Այդ առթիվ նա մի նամակում գրում էր ինձ. «Այ քեզ խաթա»: Եվ իրոք «խաթա» էր դառել Թումանյանը

առաջնորդարանի գլխին: Այս դրությունը բոլորովին էլ նման չէր հալածված լինելու վիճակի, ինչպես ընդունված է ասել Թումանյանի՝ կոնսիստորիայի ծառայության ժամանակաշրջանի մասին:

1892 թ. հունվարին նշանակվում է Թիֆլիսի եկեղեցիների պատվիրակների ընտրությունը: Խիստ կատաղի պայքար էր մղվում լիբերալների (Գր. Արծրունու կողմնակիցների) և պահպանողականների («նոր-դարականների», «արձագանքականների») միջև: Թումանյանը 1892 թ. հունվարի 27-ին Թիֆլիսից ինձ գրում է. «Երեկ կատարեցինք կաթողիկոսական ընտրության համար եկեղեցական պատգամավորների ընտրությունը, «մշակականները» և առհասարակ երիտասարդությունը հաղթող են երևում առայժմ: Ես թեև որպես խոխա, այսինքն անչափահաս (ոչ 25 տարեկան), զրկվում էի ձայն տալու իրավունքից, մանավանդ արգելած էր կոնսիստորը, այնուամենայնիվ խառնվեցի»:

Առաջնորդարանը պահպանողականների միջնաբերդն էր. նա էր դեկավարում ընտրությունները ու ծանր պայքար մղում լիբերալիզմի դեմ, ու առաջնորդարանի այդ ցածր պաշտոնյան համարձակվում է, հակառակ եղած կրկնակի արգելքի (Թումանյանը և՛ ծառայող էր, և՛ անչափահաս, քանի որ ընտրության մասնակցելու համար 25 տարիքը կտրական սահման էր նշանակված), մտնում է պայքարի մեջ, մասնակցում ընտրություններին: Թումանյանն այդ պայքարի սուր ծայրն ուղղում է առաջնորդարանի և առաջնորդի դեմ: Այս հանգամանքը վճռական նշանակություն է ունենում, և շուտով Թումանյանն ինքն է թողնում կոնսիստորիայի իր ծառայությունը: Դժբախտաբար չեմ հիշում այնտեղից հեռանալու ճիշտ ժամանակը⁷: Նամենայն դեպս նա այլևս տիրացություն չէր անում 1890 թվականից սկսած ո՛չ վանքի եկեղեցում և ո՛չ էլ տեր Նովհաննեսի հետ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՆՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 1890 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1889 թ. վերջերին «Վերնատանը» մեր հնգյակը լրջորեն զբաղվում էր Թումանյանի առաջին ժողովածուն կազմելու և հրատարակելու գործով: Օվանեսը սկզբում լուրջ չէր նայում այդ գործին ու շատ անգամ հեգնանքով էր վերաբերվում այն քարձր գնահատությանը, որ մենք տալիս էինք նրա տաղանդին:

Երբ ժողովածուն նախնական ձևով արդեն կազմված էր, մենք թողե-

ցինք, որ պատրաստի ցանկից կրճատումներ, եթե անհրաժեշտ է, անի ինքը՝ բանաստեղծը:

Բավական չէր նյութը պատրաստելը, պետք էր նաև հրատարակել կարողանալ, իսկ դրա համար հարկավոր էր դրամ: Դրամ մենք չունեինք, բանաստեղծն էլ ավելի աննպաստ նյութական պայմանների մեջ էր. ի՞նչ անել: Անհայտ բանաստեղծի երկերը հրատարակելու համար որևէ բուրժուայից դրամ խնդրելն ու սպասելը ավելորդ էր, ուստի գործը գլուխ պետք է բերեինք ինքներս և, ինչ գնով լիներ, հրատարակեինք մեր սիրելի բանաստեղծի անդրանիկ ժողովածուն: Մենք ջահել էինք ու հանդուգն. որոշեցինք ու գործի դիմեցինք: Կարճ ժամանակից հետո գնալու էինք գավառները, ու ամենքս ունեինք մեր ծանոթների, բարեկամների շրջանը, որտեղ և կարող էինք սկսել Թումանյանի բանաստեղծությանց առաջին հատորիկի բաժանորդագրությունը: Այդպես էլ արինք: Ախալցխայում Արամ Առաքելյանն այդ գործի գլուխ կանգնեց, Ախալքալաքում Գրիգոր Վանցյանը, իսկ Շիրակում ես: Թիֆլիսն ու շրջակայքը թողինք Օվանեսին և մեր Դաթիկոյին: Այդ դժվարին գործից մենք պատվով դուրս եկանք. հինգ կրակոտ, եռուն երիտասարդների առաջ հարթվեցին դժվարությունները, գլխավորապես՝ դրամական:

Պետք է խոստովանել, որ Թումանյանի բանաստեղծությանց առաջին հատորի հրատարակության, հատկապես բաժանորդագրություն կազմակերպելու գործում հիմնական աշխատանքը կատարեց Արամ Առաքելյանը:

Թումանյանի բանաստեղծությունների երկրորդ հատորի հրատարակության գործում մենք մասնակցություն չենք ունեցել, քանի որ Թիֆլիսից հեռու էինք, սակայն իրադարձությանց տեղյակ ենք եղել նամակագրության միջոցով:

Նետագայում շատ անգամ է պատահել մտերմական խոսակցություններ ունենալ Թումանյանի հետ այն մասին, թե շատացել է նրանց թիվը, որոնք հավակնություն ունեն կարծելու, թե ինքը՝ Թումանյանը հրապարակ է եկել, անուն ու պաշտպանություն է ստացել իրենց աջակցությամբ: Այդ բանը հաճախ կրկնում էին և՛ հրապարակով, և՛ մասնավոր զրույցների միջոցին:

Բոլոր նման դեպքերում Օվանեսը ծիծաղում էր՝ անմիտ և անհիմն այդ հավակնոտությանց վրա ու ավելացնում «Դե, ասում են»:

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԸՆԿԵՐՈՋՍ ՏԻՇԱՏԱԿԻՆ

Բնությունից բացառիկ ձիրքերով օժտված, զգայուն ու տպավորվող, բը-
նության ծոցում մեծացած մանուկ Թումանյանը սկզբնական գրագիտութ-
յունը սովորելով իր հայրենի Դսեղ գյուղում, Սահակ վարժապետի
մոտ, անցնում է Զալալօղլու ծխական դպրոցը, որտեղից ութսունական
թվականների սկզբին Թիֆլիս է գալիս և մտնում Ներսիսյան դպրոց: Այստեղ
ուսանելիս նա միջակ աշակերտ էր համարվում և իր ընդունակություններով
ստանձնապես աչքի չէր ընկնում: Հասնելով մինչև չորրորդ դասարան՝ 1886
թ. սեպտեմբերին մի ինչ-որ առարկայից անհաջող վերաքննություն տալու
հետևանքով երկրորդ տարին թողնվում է դասարանում, որից վիրավորված
ու վշտացած դպրոցից դուրս է գալիս:

Ինքնասեր ու զգայուն, նյութական միջոցներից զուրկ և անորոշ վիճակի
մատնված գյուղացի պատանին կոնսիստորիայում գրագրի պաշտոն է
ստանում, ամսական 16 ռուբլի 66 կոպեկ ռոճիկով: Կոնսիստորիայում մեր
բանաստեղծը մոտիկից ծանոթանում է այդ հոգևոր ատյանում տիրող
կարգերի, պաշտոնյաների ու խնդրատուների փոխհարաբերություններին:

Կոնսիստորիայի պաշտոնյաների արարքների ու խնդրատուներին
շահագործելու մասին հանգուցյալը շատ զվարճալի, համով-հոտով պատ-
մություններ էր անում: Նրա այդ մերկացումները ոտանավորով՝ ուղղված
առաջնորդից սկսած մինչև վերջին գրագիրը, պատճառ դարձան նրան
կոնսիստորիայի գրագրի պաշտոնից արձակելուն, որը շատ տաղանդավոր
կերպով նա պատմում է «Պոետն ու Մուսան» պոեմի մեջ¹:

Թե՛ն Ներսիսյան դպրոցը մեր բանաստեղծի վերաբերմամբ անհյուրըն-
կալ գտնվեց, շնորհիվ այն ժամանակ նրանում տիրող անհանդուրժելի
կարգերի ու անհրապույր միջավայրի, բայց և այնպես չի կարելի ժխտել, որ
դպրոցական կյանքը որոշ ազդեցություն գործած չլինի Թումանյանի վրա:

Պատանի Թումանյանը դպրոցում աշակերտել է նշանավոր արևմտահայ հեղինակ Օերենցին, հայագետ Կարապետ Կոստանյանցին, Գևորգ Բարխուդարյանցին, Աբիսողոմ Նովհաննիսյանին, Մկրտիչ Պալյանին, Արշակ Նահապետյանին, Փիլիպպոս Վարդանյանցին, Ալեքսանդր Քիշմիշյանցին և Ավետիք Արասխանյանցին, անձնավորություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը 70-80 և 90-ական թվականների մեր հասարակական մտավոր, կուլտուրական առաջադիմության պատմության մեջ որոշ դեր ունեն կատարած: Մյուս կողմից՝ հայ պարբերական մամուլի, գրականության ու ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը և դպրոցական գործի զարգացումը, ապա նրան հաջորդող միապետական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը, հայկական դպրոցների փակումն ու հազարավոր երկու սեռի մանուկներ փողոց շարտելու փաստը, անպայման խոշոր տպավորություն են թողել զգայուն և տպավորվող Թումանյանի վրա: Այլապես դժվար կլինի մեզ բացատրել նրա հայ լեզվին ու գրականության նվիրված լինելու ուխտը, որը նա ամենայն սրբությամբ պահպանեց մինչև վերջին րոպեն:

Կոնսիստորիայում ծառայելով որպես գրագիր, զուգընթացաբար նա հայ և օտար գեղարվեստական գրականության ուսումնասիրությամբ էր զբաղվում ու իր բանաստեղծական տաղանդը զարգացնում: Շենց սկզբից բանաստեղծի վրա խոր ազդեցություն են գործում ռուս դասական հեղինակներից Պուշկինն ու Լերմոնտովը, որոնցից բավական հաջող թարգմանություններ ու փոխադրություններ էր կատարում, միաժամանակ արտադրելով նաև ինքնուրույն, մեկը մյուսից գեղեցիկ բանաստեղծական գոհարներ:

Մինչև 1890 թ. սկզբները Թումանյանի բանաստեղծական տաղանդի մասին ոչ ոք տեղեկություն չուներ: Նա սկսել էր ոտանավորներ գրել, հավանորեն առանց մտածելու, որ ինքն իր մեջ անձնավորում էր հայ ժողովրդի ապագա մեծ բանաստեղծին:

Մենք՝ Ներսիսյան դպրոցի բարձր դասարանների մի խումբ աշակերտներ, չբավարարվելով դպրոցի տված կրթությամբ, նկատելով, որ համարյա ամեն տարի փոփոխվող ուսուցչական կազմը մի կողմից, և դպրոցում ավանդվող առարկաների, գլխավորապես հայոց լեզվի և գրականության սահմանափակ ծրագիրն ու սխոլաստիկ ուղղությունը մյուս կողմից՝ մեր հարցասիրությունն ու հետաքրքրությունը բավարարել չեն կարող, որ հայագիտական առարկաների ծրագիրը գլխավորապես գրաբար լեզվի վրա

է ծանրանում, իսկ աշխարհիկ լեզուն ու գրականության պատմությունը դպրոցական ծրագրից վտարված են, որ մի ժամանակ ուսուցիչների դեկավարությամբ պարբերաբար կազմակերպվող աշակերտական դասախոսությունները վերացված են՝ ուսուցիչների կողմնակի գործերով զբաղված լինելու հետևանքով, որոշում ենք գրական հավաքություններ կազմակերպել ու ինքնագարգացմամբ զբաղվել, առանց ուսուցիչների օգնության դիմելու: Մեր ուսումնասիրության նյութը պիտի լինեն աշխարհիկ գրականությունը՝ վերածնության շրջանից սկսած մինչև մեր օրերի հեղինակները: Այդ նպատակի համար մենք օգտվում էինք Ներսիսյան դպրոցի բավական հարուստ մատենադարանից, զանազան ծուռ ու մուռ ճանապարհների դիմելով, քանի որ մատենադարանապետը դպրոցի վարչության կողմից հրահանգված ցուցակից դուրս մեզ գրքեր չէր տալիս: Շատ անգամ մենք, խորամանկորեն օգտագործելով նոր նշանակված մատենադարանապետի անտեղյակությունն ու բարոյությունը, գոյություն ունեցող ցուցակից դուրս գրքեր էինք վերցնում, հաճախ, մինչև անգամ, արգելված գրքեր ու ամսագրեր և մեծ հետաքրքրությամբ կարդալով, մեր հավաքությունների նյութ էինք դարձնում:

Այս եղանակով սկսեցինք ծանոթանալ մեր աշխարհիկ գրականության վերածնության շրջանի հետ, կարդալով Աբովյան, «Տյուախափայլ», «Կըռունկ Տայոց աշխարհի», «Տայկական աշխարհ», «Փորձ» պարբերական հրատարակությունները և մի շարք հազվագյուտ ու արգելված գրքեր ու հանդեսներ: Շատ մեծ հետաքրքրությամբ էինք կարդում Գամառ Զաքիայա, Բաֆֆի, Սունդուկյան, Պոռշյան, Մուրացյան, Շիրվանզադե, Նար-Դոս և ժամանակակից պարբերական հրատարակությունների մեջ լույս տեսնող թե՛ հրապարակախոսական և թե՛ գրական-մատենախոսական բովանդակություն ունեցող հոդվածները: Ինչ ասել կուզի, իհարկե, որ մեր ուշադրությունից չէր վրիպում նաև ռուսաց գրականությունը՝ Պուշկին, Լերմոնտով, Տուրգենև, Գոգոլ, Դոստոևսկի, Պիսարև, Զերնիշևսկի, Դոբրոլյուբով մեր առանձին հետաքրքրության առարկաներն էին:

Մեր գրական հավաքությունները տեղի էին ունենում կանոնավորապես ամեն շաբաթ երեկո, մեզանից մեկի կամ մյուսի մոտ: Մի երեկո մենք հավաքված էինք մեր ընկեր Դավիթ Շահլամյանի մոտ, որը շատ պարզ, ընկերասեր ու սիրելի տղա էր և ապրում էր իր հարուստ ու անզավակ քրոջ ու փեսայի հետ Նորաշենի թաղում, բնակարանի մեծ հարմարություններով, Թումանյանի հարևանությամբ: Դավիթը մեզ հայտնեց, որ Տովհաննեսը շատ լավ ուսանավորներ է գրում, քանիցս խնդրել է նրան կարդալ գրածները, բայց մեր-

ժուժ է ստացել: Դավթի այդ հայտնությունը մեր հեժաքըքըությունը շարժեց: Նանձնարարեցինք նրան մյուս շաքաթ երեկո մեր ժողովին հրավիրել նակ Նովհաննեսին:

Նշանակվաժ օրը հավաքվեցինք Շահլամյանի մոտ: Այնտեղ էր և Նովհաննես Թումանյանը: Մեր խոսակցությունը Թումանյանի գրվաժքների շուրջն էր պտտվում: Վերջում առաջարկեցինք հրապարակ բերել իր գըրվաժքները և հնարավորություն տալ մեզ ծանոթանալու: Թումանյանը համեստորեն հրաժարվում էր, պատճառաբանելով, թե մի առանձին արժեքավոր բան չեն ներկայացնում այդ գրվաժքները: Մեր համառության ու պնդումներին նա ստիպվաժ եղավ զիջել: Բսկույն եևթ գնաց և իր բնակարանից, որ նույն տան միջին հարկումն էր գտնվում, բերեց գրելու թղթի թերթերից կարաժ մի մեժ տետր, մատիտն էլ թելով վրան կապաժ: Տետրը ձեռքե-ձեռք անցավ և թերթել սկսեցինք ու կարդալ մեկը մյուսի ետևից «Շունն ու Կատուն», «Արև և Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Տին օրհնություն», «Մարո» «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու գողտրիկ ոտանավորները: Թումանյանի գրվաժքները մեզ վրա խոր տպավորություն թողեցին ու զարմացրին իրենց արտահայտության ձևի գեղեցկությամբ, ոնի սահունությամբ ու կառուցվաժքի անբռնազըռությամբ: Մի շարք նիստեր նվիրեցինք այդ նորագյուտ բանաստեղծի ոտանավորների ծանոթության և ուսումնասիրության համար: Երբ վերջացրինք մեր աշխատանքը, առաջարկեցինք Թումանյանին մեր նշանակաժ ոտանավորներից մի ժողովաժու կազմել, իսկ մենք որոշեցինք բաժանորդաթերթեր տարաժել, որպեսզի բաժանորդագրությամբ հրատարակել կարողանանք:

Որպեսզի նախքան ժողովաժուի լույս տեսնելը հայ ընթերցող հասարակությանը կարողանանք ծանոթացնել Թումանյանի բանաստեղծական կարողություններին, իր իսկ ձեռքով արտագրել տվինք «Արև և Լուսին» ավանդությունը և իմ մտերիմ ընկեր Գրիգոր Վանցյանի հետ տարանք «Տարազ» հանդեսի խմբագրատուն ու հանձնեցինք Ղազարոս Աղայանին, խնդրելով «Տարազի» մոտակա համարում տպագրել և եթե կարելի է, մի խրախուսական հոդվաժ էլ գրել երիտասարդ բանաստեղծին ոգևորելու համար:

Աղայանը, կարդալով, շատ հավանեց, հարց ու փորձ արեց նրա որտեղացի և ով լինելու մասին ու խոստացավ մեր խնդիրն անպատճառ կատարել: «Արև և Լուսինը» 1890 թ. սկզբներում լույս տեսավ «Տարազ» շաքաթաթեր-

թում, Ղազարոս Աղայանի մի փոքրիկ խրախուսականով²: Առաջին անգամ ընթերցող հայ հասարակությունն առիթ ունեցավ ծանոթանալու մեծ ապագա խոստացող երիտասարդ բանաստեղծ Նովի. Թումանյանի գրելու ընդունակություններին:

Թումանյանը մեր առաջարկությամբ իր կազմած ժողովածուն ներկայացրեց Թիֆլիսի գրաքննիչին՝ թույլտվություն ստանալու համար, որը բավական երկար պահելուց հետո մերժեց թույլտվությունը: Ամառն արդեն վրա էր հասել: Մեր խումբը ցրվել էր Թիֆլիսից: Թումանյանը բարեկամների խորհրդով իր ժողովածուն ուղարկում է Մոսկվա, տպարանատեր Մկրտիչ Բարխուդարյանին, առաջարկելով թույլտվություն ստանալ և որոշ պայմաններով տպագրել: Աշնանը լույս տեսավ Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն: 1890 թ. նոյեմբերին Ախալցխայում, ուր ուսուցչական պաշտոն էի վարում, ստացա Նովի. Թումանյանից մի նամակ, հետը նոր լույս տեսած նրա անդրանիկ ժողովածուն, որը անչափ ուրախություն պատճառեց ինձ, և ես մի ոգևորված ու սրտառույզ նամակով շնորհավորեցի նրա գրական ասպարեզ գալու առաջին քայլը³:

Ջարմանալին այն է, որ Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուում տեղ չի գտել նրա սքանչելի «Շունն ու Կատուն»: Երբ մենք կարդացինք նրա ոտանավորների տետրը ու իր իսկ մասնակցությամբ ընտրություններ կատարեցինք, «Շունն ու Կատուն» թեև մեծ զվարճություն պատճառեց, բայց առանձին գրական արժեք չտվինք: Այդ գրական տհասությունը մեզ՝ դպրոցականներին, ներել կարելի է, բայց որ մեզնից հետո ավելի պատրաստված, հրապարակում անուն հանած ու դիրք գրաված հրապարակախոսներ ու գրականագետներ նրա երկերի գրական-բանաստեղծական արժեքը ժխտեցին, անգամ «Շունն ու Կատուն» ոտանավորը հեզնեցին, դա արդեն անթույլատրելի էր⁴:

Նով. Թումանյանի գրական ասպարեզ գալու շրջանում մեր պարբերական հրատարակություններից Արասխանյանի «Մուրճը» առաջինն եղավ, որ երիտասարդ բանաստեղծին աշխատակցության հրավիրեց: Այդ ժամանակ «Մշակի», «Նոր-Դարի» ու «Արձագանքի» խմբագրություններից դժգոհ մի շարք հին ու նոր հայ գրողներ խմբվել էին «Մուրճի» շուրջը:

1921 թ. սեպտեմբերին, երբ մի օր ճաշին հրավիրված էինք Թումանյանի մոտ, ուր կային և մի քանի անվանի և բարձր պաշտոն ունեցող հայ կո-

մունիստներ, բանաստեղծն իրեն հատուկ հումորով ու զվարճախոսությամբ թամադայություն անելիս այսպես բնորոշեց իրեն.

– Ինչպես յուրոտ ձուն ներկ չի վերցնում, այնպես էլ ես չկարողացա այս կամ այն քաղաքական կուսակցության հարել, թեև թե՛ իմ և թե՛ իմ անձնական բարեկամների կողմից այդ ուղղությամբ փորձեր եղան:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ բոլոր կուսակցությունների մեջ էլ նա անձնական բարեկամներ ու բազմաթիվ համակրողներ ուներ: Որպես գրող նրա հմայքն այնքան մեծ էր, որ նրա հետ զրուցելիս առիթ չէր լինում քաղաքական խնդիրներ շոշափել:

ՏԱԿՈՒ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԱՆՅԱԾ ՕՐԵՐԻՅ

Գործն է անմահ, լավ իմացեք,
Որ խոսվում է դարեդար,
Երևե՛կ նըրան որ իր գործով
Կապրի անվերջ, անդադար:
«Թմկաբերդի առումը»

1883 թվականն էր, ուսումնարան մտնելու օրերը: Լոռեցի տեր Թադևոսը, գյուղական տերտերի խունացած փարաջան հագին, իր տղային բերել էր Թիֆլիս, «Վանքի շկուլը» տալու¹: Դպրոցի դասարանական մասը վաղուց արդեն փոխադրվել էր Բարոնսկայա և Ներսեսովսկայա փողոցների անկյունը՝ նախկին փոստի «քարվանսարայի» երկհարկանի, մեծ բակով տունը:

Ինձ էլ մեծ եղբայրս էր բերել Սուլուսկից, նույն դպրոցի 2-րդ դասարանը տալու: Այդտեղ՝ բակի պատշգամբում, սանդուղքի գլխին՝ դասի հրավիրող զանգի տակը, ուրտեղ սովորաբար կանգնում էր իր կմախքը դպրոցին կտակած պատմական վերակացու, գրաբարագետ պարոն Գրիգորը (Տեր-Նարոթյունյանը), հանդիպեցինք ապագա բանաստեղծ Նովհաննես Թումանյանին: Միաժամանակ ընդունվեցինք 2-րդ դասարանը և միասին էլ փոխադրվեցինք 3-րդ. այդ դասարանում էինք, երբ 1885 թ. մայիսին նկարվեցինք մեր դաստիարակ, թվաբանության ուսուցիչ և դասագրքերի հեղինակ Գրիգոր Վարձելյանի և եկեղեցական պատմության ձեռնարկ կազմող, ուսուցիչ Ղևոնդ քահանա Խարազյանի հետ ամբողջ դասարանով, Ջրկինյան եկեղեցու կանաչագարդ բակում:

¹Այժմ այդտեղ կանգնած է 4 հարկանի մի հույակալ բնակելի շենք, կոր ֆասադով (Գրիբոյեդովսկայա փողոց):

Մեր դպրոցում շատ կային կարիքավորներ: Այդպիսիներից ընտրովիների համար դպրոցը պահում էր որդեգրատուն: Շենց սկզբից երևում էր, որ Նովհաննեսն էլ սուղ միջոցներ ուներ, թեև որդեգիր չէր ընդունվել, չնայած քահանայի որդի էր, մանավանդ՝ գյուղից եկած: Միջոցների պակասության շնորհիվ նա չկարողացավ նույնիսկ վերջացնել դպրոցը, հազիվ հասավ 4-րդ դասարան: Միջակ սովորողներից էր: Նա 4-րդ դասարանից դուրս եկավ դպրոցից, մեկ տարի անց մտավ կոնսիստորիան՝ գրագրի պաշտոնով:

Չորս տարուց հետո Նովհաննեսը թողնում է կոնսիստորիան և ապավի-նում իր ուժին, իր տաղանդին, իր գրչին, ընկեր-բարեկամների նվիրվածութ-յանը²:

Ահա այստեղ էլ սկսվում են Նովհաննեսի կյանքի դժվարությունները: Մի կողմից՝ միջոցների կատարյալ սուղ լինելը, մյուս կողմից՝ ընտանիք պահելը, թվով ու պահանջներով աճող երեխաների հոգսը Նովհաննեսին կաշկանդում էին: Պարզ է, որ գրչով ձեռք բերածը չպիտի բավականացներ նրա «մի տուն լիքը մանուկներին», ոչ էլ Նրատարակչական ընկերության մեջ նրա համեմատաբար կարճ ժամանակով ունեցած պաշտոնից ստաց-վող աշխատավարձը³:

Սակայն Թումանյանի տաղանդն արդեն ժողովրդականություն էր ստեղծում, սիրել տալիս իբրև բանաստեղծի. ուստի, բնական է, որ հասարակությունը սկսում էր գնահատել նրան և օժանդակել: Նրան օժանդակողների թվումն էին «Մուրճի» մի ժամանակվա հրատարակիչ Ֆիլիպ Վարդագարյանը, այն ժամանակ հասարակական աշխատանքով աչքի ընկնող իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը, Րաֆֆու «Կայծերի» հրատարակիչ գնդապետ Մելիք-Նայկազյանի կինը, իսկ նրա մահվանից հետո աղջիկը՝ Նեղինե Բեգզադյանը և ուրիշներ: Չնայած նյութական ծանր կացությանը, Թումանյանը փողի հաշիվներում ազնիվ էր, նրբագգաց. ահա մի դեպք: Եղբայրս՝ Նովհ. Ստեփանյանը, նրան փող էր պարտք տվել. մի օր նա հանկարծամահ է լինում Թիֆլիսից դուրս: Առաջին իսկ հոգեհանգստին Նովհաննեսը, ինձ մի կողմ կանչելով, հայտնեց պարտքի մասին ու ժամանակ նշանակեց վճարելու համար: Ինչպես պարզվեց եղբորը թողած հիշատակարանից, Թումանյանի անվան կողքին կային և ուրիշ պարտապանների անուններ, որոնց եղբայրս ընկերաբար աջակցել էր, բայց նրանցից և ոչ մեկը այդ մասին ոչինչ չասաց...

Թումանյանը գյուղից դուրս գալու օրից միշտ ապրել է Թիֆլիսում: Սկզբնական շրջանում նա ապրում էր 5-րդ քաղաքամասում, Նորաշենի

և Դվորյանսկայա փողոցների անկյան երկհարկանի տան միջին հարկում: Փողոցի վրա ուներ մի մեծ դահլիճ, երկու պատուհանով: Այդտեղ են տեղի ունեցել սկզբնական ընկերական հանդիպումները, նրա ստեղծագործությունների ընթերցանությունը նեղ շրջանում և թեթև քննադատությունը: Այդտեղ է նա ստեղծագործել իր «Տառաչանքը», «Լոռեցի Սաքուն», «Ախթամարը», «Դեպի Անհունը», «Գիքորը», «Անուշի» սկզբնական տարբերակը և այլն և այլն: Այդտեղ է Նովհաննեսն ընկերների աջակցությամբ սկսել ռուս գրականության ուսումնասիրությունը, նրա օգտագործումը և թարգմանությունը:

Իր կյանքի վերջին շրջանը Թումանյանն անց է կացրել 4-րդ քաղաքամասում, Սոլովակի Վոզնեսենսկայա (Դավիթաշվիլի) փողոցի և Կոջորսկի նրբանցքի անկյան երեք հարկանի տան վերին հարկում, ուր այժմ նրա ընտանիքն է շարունակում ապրել և ուր նրա առանձնասենյակն է մնում անձեռնմխելի⁴:

Նովհ. Թումանյանն իբրև «ձեռագ» (եքսպրոմտ) գրող մեծ ընդունակություն ուներ: Չխոսելով նրա մի շարք ալբոմային ոտանավորների մասին, հիշեն 1905 թ. ապրիլին, այսպես կոչված, Տամազգային ժողովի⁵ առթիվ Օրթանալայի այգիներից մեկում սարքած հաշկերույթին «ձեռագ» գրած «Նետներն առած պատգամ ու թուրք...» բանաստեղծությունը: Ժողովին (տեղի էր ունենում Արտիստական թատրոնի դահլիճներից մեկում) մեծ վեճի առարկա էր դարձել, թե քանի՞ ձայն պետք է տալ գավառայիններին (դրսից եկողներին) և քանի ձայն վերապահել իրենց՝ Թիֆլիսի «շարան-շարան» ներկայացուցիչներին: Տեղից վեր կացողը եկել էր «մի կտոր թղթով»՝ իրեն «ներկայացուցիչ» հայտարարելով, ինչպես պատկերավոր կերպով թվում է Թումանյանը:

... Թիֆլիսն եկավ շարան-շարան,
Ընկերություն, ուսումնարան,
Ինժեներներ, բժիշկ, տերտեր,
Տիկին, գրող, բյուրո մի բեռ՝

... Ծո՛ւ էս ի՛նչ է, աստծու խաթեր,
Էսպես ժողով չենք տեսել դեռ,
Այսուհետև ո՞ր կըմընա
Գավառի ձայն ... գավառի շահ...⁶

⁴ Ընդգծումը՝ Տ. Ս.:

Թիֆլիսից դուրս գալուց հետո Ղովհաննեսի հետ նամակագրություն են ունեցել: Նա միշտ մեծ բավականությամբ էր հիշում իմ մի քանի նամակները, գրված լրագրի ձևով: Դրանք պարունակում էին «Առաջնորդող», «Նամակ խմբագրության», «Ներքին տեսություն» և այլն: Այդ նամակները պետք է որ Ղովհաննեսի արխիվում լինեն, եթե միայն 1908-11 թթ. խուզարկությունների ժամանակ կամ նրա բանտարկությունների հետ կապված հանգամանքներով չեն անհետացել⁷:

Տեղին է այստեղ հիշել Ղովհաննեսի գրադարանի մի մասի ծագման մասին, որ կապված է իմ հիշողությունների հետ: Վերև հիշված եղբայրս՝ Ղովհ. Ստեփանյանը, 80-ական թվականներին Տավլաբարում ապրող շատ հայտնի Տակոբ վարժապետ Կարինյանից գնում է վերջինիս գրադարանի մի մասը: Եղբորս մահվան (1898), իմ բանտարկությունների ու հետագա քափառումների հետևանքով այդ գրքերը մնացել էին բարեկամներիս մոտ. սրանց ջահելները մտադրվում են գրքերը վաճառել և փող շինել: Այդ մասին լսում է Ղովհաննեսը և նրան հաջողվում է ձեռք բերել գրքերի միայն մի մասը. դրանց մեջ էին՝ Տայկազյան երկհատոր մեծ բառարանը, Ռուլանի «Ղոզմա պատմությունը»⁸ (երեք հատոր), Զամչյանի «Տայոց պատմությունը» և այլն:

1922 թ. ձմեռն էր, դեկտեմբերի վերջը: Կրասնոդարից Տուապսե գնալիս, Արմավիրի կայարանում կանգ էի առել. սպասում էի գնացքի:

Տարավից մի գնացք է գալիս: Տակավին չմոտեցած՝ նրա դեղին վագոնի սանդուղքներին կանգնած երկու երիտասարդներ՝ մեկը տղա, մյուսն աղջիկ, գրավում են ուշադրությունս, հիշեցնելով Թիֆլիսում թողած վաղեմի ընկերոջս երեխաներին:

Անսպասելի զուգադիպություն: 1907 թ. Բաքու տեղափոխվելիս, շատ փոքր էի թողել նրանց: Երկար տարիներ էին անցել, բավական մեծացել էին, և քնական կլիներ, որ չճանաչեի, եթե նրանք չկրեին իրենց հոր մեծ-մեծ, առույգ աչքերը:

– Դուք Ղովհաննեսի երեխաները չե՞ք, Թումանյանի,– հարցրի ես սանդուղքի վրա դեպի առաջ կանգնածին՝ աղջկանը, համոզված լինելով, որ դրական պատասխան պիտի ստանամ:

Պարզվեց, որ դրանք Նվարդն ու Արեգն են՝ Ղովհաննեսի զավակները:

– Ո՞ր եք գնում, ի՞նչ կա:

– Տայրիկին տանում ենք Մոսկվա, հիվանդ է: Գուցե այնտեղից էլ Բեռլին տանենք:

Շատ զարմացա: Երկար ժամանակ կտրված լինելով Թիֆլիսից, չէի լսել

Նովհաննեսի հիվանդության մասին: Մտածում էի՝ ինչքան է հիվանդ մարդը, որ նրան տանում են Մոսկվա՝ փրկելու համար: Դեռ այդ հանգամանքը չպարզված ինձ համար, վագոնի երկար միջանցքից լավում է բժիշկ Սաղյանի ինձ լավ ծանոթ ձայնը:

– Շը՛2222... կամաց, աղմուկ մի՛ հանեք:

Առաջ անցա, շտապ բժշկին մոտենալով՝ հարցրի.

– Գրիշա, բարև. ո՞ր է, որտե՞ղ է Նովհաննեսը, ինչո՞վ է հիվանդ, ինչպե՞ս է...

– Կամաց խոսի, քնած է: Քաղցկեղ ունի... Այնտեղ է պառկած, – ասաց նա, ցույց տալով կուպեն: – Քնած է, կամաց, չզարթնի:

Քիչ առաջ անցնելով, նրան թողի ետ և ուղղվեցի դեպի ցույց տված կուպեն, մտածելով, թե ինչ անեմ, եթե իրավ նա քնած լինի: Չէ՞ որ տարիներ շարունակ չէի տեսել վաղեմի ընկերոջս, չէի լսել նրա հումորով համեմած քաղցր խոսքը:

Բարեբախտաբար Նովհաննեսին արթուն գտա: Կողքին էր մեծ աղջիկը՝ Աշխենը: Իսկի էլ քնածի նման չէր. նա իր պառկած տեղից, բավական զվարթ, սովորական ժպտերես դեմքով, արդեն մտնողին էր փնտրում իր խոշոր աչքերի արծվային հայացքով:

– Պահ, դո՞ւ ես, Նակոբ... որտեղի՞ց դուրս պրծար, այ՛ մարդ, – հարցրեց նա իրեն հատուկ կատակով:

Ջերմ համբուրվեցինք: Նիհարած էր, բայց դարձյալ զվարթ, նույն ուրախ-արծաթ ծիծաղով, կարծես թե նրան ոչինչ չէր սպառնում: Հիշողությանս մեջ վերակենդանացավ նրա մշտական, բոլոր պայմաններում կենսուրախ բնավորությունը:

– Ո՞նց ես, ո՞ր ես գնում, – հարցրի ես:

– Է՛հ, գնում եմ, էլի, բժիշկներն ուղարկում են Մոսկվա, տեսնենք ի՞նչ դուրս կգա, պատասխանեց նա:

Ես էլ երկու խոսքով պարզեցի մեր հանդիպման բացառիկ պատահականությունը:

– Մի՛ անհանգստացնի, թույլ է, չի՛ կարելի, – ընդհատեց Սաղյանը:

Ես ստիպված էի դուրս գալ վագոնից, փառք տալով բախտիս, որ աշակերտական տարիների մտերիմ ընկերոջս ու բարեկամիս մի անգամ ևս տեսա, երկարատև ընդմիջումից հետո...

ՎՐԵՆ ՏԱՇՐԱՅԻ

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՇՈՎ

Մի խումբ լոռեցիներ սովորում էինք Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի զանազան դասարաններում: Շատ անգամ հավաքվում էինք և ընթերցանությամբ պարապում: Մեր մեջ ամենից փոքրը Թումանյանն էր, որ թե շատ ընթերցասեր էր և թե սրախոս, հեզնոդ, կենսուրախ, կատակասեր: Ամենքս սիրում էինք նրան: Մեր ընթերցասեր ընկերներից մեկն էլ պոլսեցի էր՝ Նյուսյան Մեսրոպ¹, մի որք տղա: Մեսրոպն ազատ կարդում էր անգլերեն լեզվով Շեքսպիրը, որով տարվեցինք ամենքս էլ, բայց ամենից շատ Թումանյանը:

Այդ ժամանակ հայկական բեմի վրա հռչակ էր ստացել տաղանդավոր դերասան Ադամյանը՝ Տամլետի, Մակբեթի, Լիր արքայի, Օթելլոյի և այլ առաջնակարգ դերերում: Տենց որ ձեռքներս մի քանի կոպեկ էր ընկնում, վազում էինք թատրոն: Թումանյանն առաջիններից մեկն էր լինում:

Բացի Շեքսպիրից պարբերաբար կարդում էինք Շիլլեր, Գյոթե, Բայրոն, Վալտեր Սկոտ, Պուշկին, Լերմոնտով և հայ համարյա բոլոր առաջնակարգ գրողներին:

1892 թ., կոնսիստորիայի գրագրի պաշտոնից հեռանալուց հետո, Թումանյանը աշխատում էր Տայոց հրատարակչական ընկերությունում, գրասենյակապետի պաշտոնով, իսկ Նար-Դոսը և ես «Նոր-Դարի» խմբագրատանն էինք աշխատում:

Այդ ժամանակ «Նոր-Դարի» «Խառն լուրերի» բաժնում Թումանյանը տպագրում էր անեկդոտներ ու ծիծաղաշարժ անցքեր լոռեցիներ կյանքից¹:

¹Մեր այդ ընկերը զոն գնաց թոքախտին, հինգերորդ դասարանում:

Մի անգամ Ղովհաննեսը Նար-Դոսի և իմ ներկայությամբ կարդաց իր նոր սկսած «Արտավազդ Երկրորդ» պատմական դրամայի առաջին կտորները: Եվ մեզ թվաց, թե մեր առաջ Շեքսպիրն է կանգնած և կարդում է իր «Ռիչարդ Երրորդը», որովհետև նա գրել էր *à la* Շեքսպիր:

Այնուհետև Ղովհաննեսը բացատրեց, թե ինքն ընտրել է հայոց պատմությունից երկու դրամատիկական դրվագ, մեկը՝ Արտաշես Երկրորդ արքայի և նրա կին Սաթենիկ տիկնոջ (արքայադուստրն Ալանաց) պալատական փոթորկալից կյանքից, իսկ երկրորդը՝ Գագիկ Երրորդի՝ Անի քաղաքի Բագրատունի վերջին թագավորի, որին հույները Անիին դավաճանորեն տիրելուց հետո աքսորել էին Սեբաստիա, որտեղ նա ողբերգական վախճան ունեցավ²:

Այնուհետև տարիներ անցան: Մի օր էս նրան հարցրի.

– Ի՞նչ եղան քո պատմական դրամաները՝ «Արտավազդ Բ» և «Գագիկ Գ»³:

– Է՛հ,– տխրությամբ պատասխանեց նա,– ես այրեցի իմ կալանավորվելուց առաջ... Անչափ ավիսոսացի:

1894 թվականին էր: Ես «Նոր-Դարի» խմբագրատանն էի աշխատում որպես թղթակից ու սրբագրող: Ինձ մոտ հանախում էին իմ հայրենակից լոռեցի ընկերները: Այդ օրերում իր ծաղկման շրջանն էր թևակոխում քանաստեղծը: Մի օր լոռեցիներս նրա վերաբերյալ ունեցանք մի խորհրդակցություն, որտեղ որոշեցինք նյութական միջոցներ գտնել և հնարավորություն տալ նրան գրնալ արտասահման, ուսումնասիրել համաշխարհային գեղարվեստը: Մենք ոգևորվել էինք, համոզված, թե մեր նպատակը հեշտությամբ կարող ենք իրագործել: Խորհրդակցությունն ընտրեց ինձ և Արամ Դադևանյանին (որն այն ժամանակ մի մեծ առևտրական ֆիրմայում գործակատար էր), որ գնանք և այդ մասին Թումանյանին հայտնենք: Բանաստեղծը սիրով ընդունեց մեզ, ուշադիր ու ժպտալով լսեց մեր առաջարկությունը, սակայն մի քանի հարց ու փորձից հետո մեզ վրա սառը ջուր մաղեց... Տեսանք, որ այդ նպատակն իրագործել այդքան էլ հեշտ չէ: Դրա համար ամենից առաջ հարկավոր էր զգալի գումար, որի ձեռք բերումը անչափ դժվար էր:

Եվ այսպիսով մեր իդձը մնաց անկատար⁴:

Տարիներ սահեցին: Եվ այնուհետև շատ ու շատ անգամ քանաստեղծը իր ուրախ տրամադրության թուպներին պայծառ ժպտում էր ու հեգնանքով ասում.

– Տաշրացի, են ո՞նց էիք ուզում ինձ արտասահման դրկել... Ես միայն երևակայությամբ, գրքերով՝ պատկերացումով ծանոթացա քո ասած «գեղարվեստական հրաշալիքներին», որոնք տեսնելու քախտը չունեցա: Օրինակ, ես շատ անգամ եմ ուզեցել տեսնել Դրեզդենի Գալերեան, ուր պահվում են Ռաֆայելի «Մադոննան», Միքելանջելոյի, Լեոնարդո Դա Վինչիի անմահ ստեղծագործությունները, քայց «մեղավորին ո՞վ է տվել արքայություն», – հարում էր նա ու ծանր հոգոց քաշում:

Տեսե՞լ եք Լոռու ձորում՝ Մարցա անտառում, Արփաթալայի կաղնուտում երկու հսկա կաղնի՝ իրար մոտիկ բուսած: Այդպես էին Աղայանն ու Թումանյանը: Երկուսն էլ անկեղծ ու պարզախոս, երկուսն էլ բոյով, բուսաբույ, շենքով, շնորհքով:

Նրանք շատ մոտ էին իրար, կարծես ուրիշ կերպ լինել չէր կարող. Աղայանն իսկապես հրեվում էր Թումանյանի տաղանդի մեծությամբ: Որպես օրինակ բերեմ հետևյալ դեպքը, որի մասին պատմել է ինձ Թումանյանը:

– Մի օր, – սկսեց նա, – Աղայանն եկել էր մեր տունը: Էդ են ժամանակն էր, երբ ես բարեփոխության էի ենթարկում իմ «Անուշը»: Նրա մոտ կարդացի մի քանի կտորներ, ի միջի այլոց, Սարոյի մոր սուգը: Երբ կարդում էի, նա լարված ուշադրությամբ լսում էր: Տենց որ վերջացրի սուգի ընթերցումը, մին էլ տեսնեմ էդ աժդահա մարդը եկավ, փաթաթվեց վզովս, հակառակ համբուրեց և սկսեց երեխի պես հեկեկալ: Մի կերպ ազատվեցի նրա ուժեղ գրկախառնությունից ու հարցրի.

– Ա՛յ մարդ, քեզ ի՞նչ պատահեց:

– Ա՛յ տղա, Տովհաննես ջան, էդ ի՞նչ ես արել, – ասաց նա ժպտալով ու ուրախության արցունքն աչքերին, – չորբան Սարոյի դիակի վրա մոր սուգն ինձ հիշեցրեց Շեքսպիրի Լիր արքայի ողբը իր խեղդամահ արված հավատարիմ աղջկա՝ Կորդելիայի դիակի վրա:

– Է՛հ, – հեզեցի ես ժպտալով, – ի՞նչ համեմատություն կարող է լինել մի հասարակ չորբանի վրա արված սուգի և Շեքսպիրի Լիր արքայի ողբի հետ:

– Տենց բանն էլ էդ է, – նկատեց Աղայանը, – որ քո էդ չորբան Սարոյի վրա արած սուգը այնքան տպավորիչ, բնական ու ազդեցիկ է, որքան Լիր արքայի ողբը:

– Բայց և այնպես, – վերջացրեց բանաստեղծը, – ես նրա հետ ենթան էլ համաձայն չեի ու ստիպված եղա ուսերս վեր քաշել:

Էն գլխից մինչև վերջը մեր բանաստեղծը, չնայած որ բազմանդամ ըն-

տանիքով ծանրաբեռնված էր ու եկամտի աղբյուրները՝ սահմանափակ, շատ կենսուրախ ու հյուրասեր մարդ էր: Կարելի է ասել՝ օր չէր անցնի, որ նրա տանը հյուր չլինեի իր բարեկամներից ու ընկերներից:

Ամենքին հյուրասիրում էր, ուրախացնում, զվարճացնում և անձամբ ճանապարհ դնում մինչև դուռը:

Երկու շաբաթը մեկ անգամ նրա տանը տեղի էր ունենում ուրախ ճաշկերույթ և կամ ժողովներից հետո՝ ընթրիք, որտեղ ներկա էին լինում մեծ մասամբ գրականագետներ, սկսնակ պոետներ, վիպագիրներ, դրամատուրգներ, նովելիստներ, հրապարակախոսներ – առհասարակ գրչի մարդիկ: Այդ ճաշկերույթներին կամ ընթրիքներին ամենից վերև բազմած էր լինում, որպես օջախի մեծն ու նահապետը՝ Ղազարոս Աղայանը, որ պարծանքով ասում էր. «Մեր Տովհաննեսը ազգային թամադա է, իսկ ես՝ ազգային թամադայի տան թամադան եմ»:

Երբեմն պատահում էր, որ պարբերաբար տեղի ունեցող այդ ճաշկերույթները մի քիչ ուշանում էին: Այն ժամանակ տոմսակներ, բացիկներ ու նամակներ էին, որ տեղում էին բանաստեղծի տան վրա. սիրալիր գրությունների մեջ կենտրոնական տեղը բռնում էին հետևյալ հարցերը.

«Տովհաննեսն ջան, էս ո՞նց է, որ ձեր տանը տեղի ունեցող ժողովները եւթան ուշացան»:

Շատերն էլ անկեղծորեն գրում էին.

«Էս ո՞նց է, որ քեզ մոտ տեղի ունեցող ճաշկերույթն էս անգամ ուշացավ... Վաղուց է, քո լույս երեսը չենք տեսել, կարոտել ենք քեզ. ե՞րբ պետք է գանք, ժողովվենք քո հյուրընկալ հարկի տակ, ուրախ ժամանց անենք, զվարճանանք»:

1905 և 1906 թվականներն էին: Սկսել էին հայ-թուրքական ընդհարումները:

Լոռին այդ օրերում երջանիկ մի բացառություն էր կազմում շնորհիվ Թումանյանի: Նա մի խումբ մարդկանց իր հետ վերցրած՝ հաշտության և խաղաղության սպիտակ դրոշը պարզած, շրջում էր վտանգված վայրերը և կանխում ընդհարումները:

Թումանյանի՝ այդ շրջանին վերաբերող հարուստ գործունեությունից մի դեպքի մասին պատմենք, որ հաղորդել է մեզ ականատեսներից մեկը:

– Լուր ստացվեց, որ Ղազախի գավառում հայերի և թուրքերի մեջ ստեղծվել են լարված հարաբերություններ, որոնց հիման վրա կարող են լուրջ

– Տաշրացի, են ո՞նց էիք ուզում ինձ արտասահման դրկել... Ես միայն երևակայությամբ, գրքերով՝ պատկերացումով ծանոթացա քո սասած «գեղարվեստական հրաշալիքներին», որոնք տեսնելու բախտը չունեցա: Օրինակ, ես շատ անգամ եմ ուզեցել տեսնել Դրեզդենի Գալերեան, ուր պահվում են Ռաֆայելի «Մադոննան», Միքելանջելոյի, Լեոնարդո Դա Վինչիի անմահ ստեղծագործությունները, բայց «մեղավորին ո՞վ է տվել արքայություն»,– հարում էր նա ու ծանր հոգոց քաշում:

Տեսե՞լ եք Լոռու ձորում՝ Մարցա անտառում, Արվաթալայի կաղնուտում երկու հսկա կաղնի՝ իրար մոտիկ բուսած: Այդպես էին Աղայանն ու Թումանյանը: Երկուսն էլ անկեղծ ու պարզախոս, երկուսն էլ բոյով, բուսաթով, շենքով, շնորհքով:

Նրանք շատ մոտ էին իրար, կարծես ուրիշ կերպ լինել չէր կարող. Աղայանն իսկապես հրճվում էր Թումանյանի տաղանդի մեծությամբ: Որպես օրինակ բերեմ հետևյալ դեպքը, որի մասին պատմել է ինձ Թումանյանը:

– Մի օր,– սկսեց նա,– Աղայանն եկել էր մեր տունը: Էդ են ժամանակն էր, երբ ես բարեփոխության էի ենթարկում իմ «Անուշը»: Նրա մոտ կարդացի մի քանի կտորներ, ի միջի այլոց, Սարոյի մոր սուգը: Երբ կարդում էի, նա լարված ուշադրությամբ լսում էր: Տենց որ վերջացրի սուգի ընթերցումը, մին էլ տեսնեմ եղ աժդահա մարդը եկավ, փաթաթվեց վզովս, ճակատս համբուրեց և սկսեց երեխի պես հեկեկալ: Մի կերպ ազատվեցի նրա ուժեղ գրկախառնությունից ու հարցրի.

– Ա՛յ մարդ, քեզ ի՞նչ պատահեց:

– Ա՛յ տղա, Ղովհաննես ջան, եղ ի՞նչ ես արել,– ասաց նա ժպտալով ու ուրախության արցունքն աչքերին,– չորբան Սարոյի դիակի վրա մոր սուգն ինձ հիշեցրեց Շեքսպիրի Լիր արքայի ողբը իր խեղդամահ արված հավատարիմ աղջկա՝ Կորդելիայի դիակի վրա:

– Էհ,– հեզնեցի ես ժպտալով,– ի՞նչ համեմատություն կարող է լինել մի հասարակ չորբանի վրա արված սուգի և Շեքսպիրի Լիր արքայի ողբի հետ:

– Տենց բանն էլ եղ է,– նկատեց Աղայանը,– որ քո եղ չորբան Սարոյի վրա արած սուգը այնքան տալավորիչ, բնական ու ազդեցիկ է, որքան Լիր արքայի ողբը:

– Բայց և այնպես,– վերջացրեց բանաստեղծը,– ես նրա հետ Էնքան էլ համաձայն չեի ու ստիպված եղա ուսերս վեր քաշել:

Էն գլխից մինչև վերջը մեր բանաստեղծը, չնայած որ բազմանդամ ըն-

թուրք և հայ գյուղերի սահմանն ընդգծող բլուրները. հասանք մի փոքրիկ ձորակի, որի այն կողմը դաշտն էր: Բանաստեղծը, որ դազախեցիների առաջնորդի և դրոշակակիր խմբի հետ մտել էր ձորակը, իր կապույտ ձիով երևաց ձորի մյուս կողմում:

Մենք՝ լոռեցիներս, այս կողմումն էինք և դեռ ձորը չէինք մտել, երբ դիմացի բլուրի կողմից տրաքեցին մի քանի հրացաններ: Շատ կարելի է՝ բլուրների լանջերում ոչխար արածացնող հովիվներից էին, որոնք հանկարծակիի եկած կրակել էին: Տամենայն դեպս, հրազենների ձայները անմիջապես բոլորիս կանգնեցրին՝ վարանման մեջ ձգելով մեզ: Մենք դեռ տարակուսանքի մեջ էինք, երբ դազախեցիների ղեկավարը, որ բանաստեղծի հետ անցել էր ձորի այն կողմը, սպիտակ ձիու երեսը ետ դարձրեց և իր խմբով շտապ մտավ ձորը: Բանաստեղծը մնաց մեն-մենակ իր ձիով՝ անդրդվելի: Բուպեն վճռական էր: Բավական էր մեր կողմից մի հրացանաձգություն ի պատասխան թուրքերի, և արդեն կսկսվեր մի արյունահեղ կռիվ: Մենք խնդրում էինք նրան ետ դառնալ և ձորը մտնել: Սակայն նա մնաց անհողող ու անվրդով: Ես ապշել էի: Նա այդ դիրքում իմ աչքին երևաց որպես վեհապանծ մի հսկա:

Մեր խումբը անսահման սիրում էր նրան և ճշտությամբ կատարում նրա բոլոր հրամանները:

Նա նայեց դեպի բլուրները, դիտեց թուրքերի դիրքերը և ձայն տվեց. «Ոչ մի հրացանաձգություն: Անցեք ձորը»: Եվ մենք՝ լոռեցիներս, տեսնելով Թումանյանին մեն-մենակ վտանգի դիմաց, մտանք ձորը, մեզ հետ տանելով հաշտարար դրոշակը: Եվ այդ բոլորը տեսեց ընդամենը մի հինգ-վեց րոպե:

Մեզ հետևեցին դազախեցիները:

Մինչ մենք հաստատաքայլ ու անվրդով դիմում էինք դեպի դաշտի կենտրոնը, դիմացից երևացին թուրքերը իրենց ստվար խմբով. նրանք շտապում էին մեզ ընդառաջ: Երբ երկու կողմերն էլ մոտեցան իրար, սկսվեց հաշտության մի հիասքանչ տեսարան: Թուրքերը խոսում էին շատ զգացված ու անկեղծորեն և մեծ պատկառանքով էին վերաբերվում բանաստեղծին, որին անվանում էին երկնքից ուղարկված «հաշտարար հրեշտակ» և «մեծ խաղաղարար», հիշեցնելով հին հարևանությունը, միմյանց հետ կերած «աղ ու հացը», միմյանց հետ անցկացրած լավ ու վատ օրերը:

Մի տարիքավոր ու պատկառելի թուրք ասաց հետևյալը.

– Էս սարսափի ու արյան օրերում, երբ դարավոր հարևան թուրքերն ու հայերն իրար տուն են քանդում առանց պատճառի, ինչ-որ սև սատանայի դրդմամբ, Թումանյանը հանդիսանում է այն մարդը, որ արյունը ջրով է

լվանում, որ առանց արյուն թափելու հասկացնում է թուրքերին ու հայերին իրենց մեծ սխալը և եղբայրություն ու հաշտություն սերմանում: Մրա եկած ճամփեն թող վարդ, մանուշակ, շուշան, սմբուլ, ալ ու ալվան ծաղիկներ բուսնեն...

Եվ օդը թնդաց ցնծագին աղաղակներով:

Այնուհետև հաշտված կողմերը հանգիստ ու գոհ սրտով վերադարձան իրենց տեղերը: Նայերը թուրքերի ներկայացուցիչներին հրավիրեցին Բարանա գյուղը՝ հաշտության պայմանագիրը վերջնականապես մշակելու համար: Երկու օր, երկու գիշեր մեծ ոգևորություն, քեֆ-ուրախություն էր տիրում Բարանայում՝ զուռնադիփլի զիլ ձայնով:

Բանաստեղծի առաջին գործն եղավ Լոռու ամեն կողմերի ներկայացուցիչներից մի խորհրդակցական ժողով հրավիրել Դսեղում:

Ժողովը տեղի ունեցավ Դսեղի արևելյան կողմի ձորում՝ հինավուրց Լոռու հիասքանչ հնություններից մեկի, Սուրբ Գրիգորի կիսավեր վանքի առաջ, սառնորակ ու կաթնահամ աղբյուրի կողքին եղած տափարակում: Այդտեղ հավաքվել էին տարբեր գյուղերից եկած ներկայացուցիչներ: Որոշվեց Լոռին բաժանել ինքնապաշտպանության երեք շրջանի՝ Դսեղի, Ուզունլարի և Ջալալօղլու – երեք մեծ գյուղերի անուններով: Ներկայացուցիչներն ստացան մշակված հրահանգներ, և այնուհետև ամենքը գոհ սրտով ցրվեցին իրենց տեղերը:

Դսեղի շրջանի ղեկավարությունը բանաստեղծը վերցրեց իր վրա:

Իր ձիավորներով նա շրջում էր ամբողջ Լոռին, կարգ հաստատում և պատժում բոլոր նրանց, ովքեր պղտոր ջրում ցանկանում էին ձուկ որսալ, ովքեր խառը դրությունը օգտագործում էին իրենց անձնական շահերի համար:

Ամենքն էլ գիտեին, թե ո՞վ է կոմեցնում և ինչո՞ւ: Միասինեման ցարի բռնապետական կառավարությունն էր տակնահաս արեւ, սարքել այդ կրիվները – սզգամիջյան այդ խլրտումները, ընդհարումները, կոտորածները, որպեսզի կարողանար 1905 թվի հեղափոխական շարժումը կասեցնել: Իսկ Անդրկովկասում առաջին անգամ Բաքվում հայկական մեծ սպանողը սարքեց այն ժամանակվա նահանգապետ Նակաշիձեն, որ քիչ հետո յուր արժանի պատիժը ստացավ:

Մեր բանաստեղծի քախտից Բորչալուի գավառապետ Ռեզանովը, որ անկեղծ հարգանք էր տածում դեպի նա և որպես քարի ու ժողովրդասեր անձնավորություն՝ այն ժամանակվա համար մի քաջատիկ պաշտոնյա, համամիտ էր Թումանյանին և անգամ ասել էր, թե ինքն ամեն կերպ չեզոք կմնա և չի հրահրի

ընդհատումներ: Շիշյա՝ խորհրդակցությունից հետո զինահանդես տեղի ունեցավ: Բանաստեղծը տարավ առաջին մրցանակը՝ որպես քաջ ու աննման հրազանաձիգ, նա մետաքսե թելից կախված մատուցում միջով անվիշակ ու շեշտակի խալեց նշանին:

Այս դեպքից հետո ես երկար ժամանակ բացակայեցի: Նյուսիսային Կովկասից կրկին վերադարձա Թիֆլիս այն ժամանակ, երբ Թումանյանը, որն իբրև քաղաքական հանցավոր բանտարկվել ու տարվել էր Պետերբուրգ, ազատվել ու նոր էր եկել Թիֆլիս:

Անսահման կարոտել էի նրան: Գնացի տեսության. ծերացել էր, մշտագվարթ ու կենսուրախ դեմքը ստացել էր բանտային կյանքի անջնջելի դրոշմը...

Նա մանրամասն պատմեց իր քաջածները դատավարության ժամանակ: Դատարանն ստիպված էր եղել արդարացնել նրան՝ որպես երկու կովոդ հարևան ազգերի՝ թուրքերի ու հայերի խաղաղարարի: Վկաներ կանչված են եղել միմիայն թուրքեր և ռուսներ: Ոչ մի հայի վկայություն չեն ընդունել: Նրան պաշտպանել են Ղազախից կանչված թուրք վկաները, որոնք ասել են, թե շնորհիվ բանաստեղծի՝ Լոռում և Ղազախում արյուն չթափվեց: Վկա է կանչված եղել և Բորչալուի գավառապետ Ռեզանովը, որ խիստ նպաստավոր կարծիք է հայտնել բանաստեղծի մասին⁶: Իսկ դատախազն այդ վկայությունից հետո ստիպված է եղել ասել. «հաշտարար բանաստեղծը թող գնա հանգստանա»:

Մեր Նովհաննեսը գիտեր մեծ մարդկանց կյանքից անեկդոտներ պատմել այնքան ճաշակով ու համեմունքով, որ ունկնդրի ուշքն ու միտքը գրավում էր: Շատերից երկու օրինակ բերենք:

Մի անգամ Պասկալի կյանքից ծիծաղաշարժ ու տարօրինակ այս դեպքը պատմեց.

– Պասկալը շատ ճշտապահ ու ժամանակը գնահատող մարդ էր: Իր տան ճակատին, գլխավոր դռան մուտքի գլխին գրել էր. «Պասկալն այցելուներ ընդունում է միմիայն հինգշաբթի օրերը»: Մի անգամ, ամենօրյա շրջագայությունից տուն վերադառնալով, մտքով սաստիկ տարված մի նշանավոր գյուտով՝ գալիս կանգնում է իր դռան առաջ: Աչքն ընկնում է դռան մակագրությանը՝ «Պասկալն այցելուներին ընդունում է միմիայն հինգշաբթի օրերը»:

Ինքն իրեն հարց է տալիս.

– Էսօր ի՞նչ օր է: Տա՛, շաբաթ, ուրեմն՝ չի ընդունում,– ասում է նա ու սուս ու փուս իր տնիցը ետ դառնում:

Կամ՝

Գերմանացի նշանավոր պատմաբան Մոմզենը մի օր փողոցով անցնելիս զգում է, որ ինքը կաղում է, բայց չի հասկանում, թե եդ ինչիցն է:

Դիմացից գալիս է նրա մի ծանոթը, կանգ է առնում, նրան բարևում ու քեֆը հարցնում.

– Ինչպե՞ս է ձեր առողջությունը, պ. Մոմզեն:

– Շա՛տ լավ, հիանալի. միայն մի տասնհինգ րոպե կա, ինչ որ ինձ հետ մի փորձանք է պատահել, կաղում եմ ու չգիտեմ, թե եդ ինչիցն է:

– Իսկ ես գիտեմ,– ժպտալով ասում է ծանոթը,– ես հեռվից նկատեցի, որ դուք գալիս եք ու ձեր մի ոտը մայթի վրայով է գնում, իսկ մյուսը՝ նրա կողքի փոսով... Պարզ բան է, որ կկաղայիք:

Մոմզենը տարված մտքերով, իր կաղալու եդ հասարակ պատճառն էլ չէր նկատել:

Բանաստեղծը մի ուրիշ անգամ, նման մի անեկդոտ պատմելուց հետո, վրա բերեց.

– Ա՛յ տղա, նման մի դեպք էլ ինձ հետ պատահեց ու ամեն անգամ քանի միտս է ընկնում, ծիծաղս գալիս է: Մի օր, ցերեկվա ժամը երկուսին, հրավիրված էի իմ մի ծանոթի տուն: Մի քիչ ուշացել էի: Էդ օրն էլ թարսի պես տարված էի մի պոեմով: Էն տնաշեն մուսաներն ինձ շրջապատել ու բարձրացրել էին Պառնասի գագաթը: Տա՛, հանկարծ միտս ընկավ, որ եդ օրը ժամը երկուսին պիտի լինեմ ծանոթիս տանը. նրան խոսք էի տվել: Շտապեցի գնալ, որ ժամանակին հասնեմ: Գնում եմ, գնում, քայլերս արագացնում: Վերջապես հասա, սանդուղքներով վերև բարձրացա ու զանգը քաշեցի: Դուռը բաց արին, ես ներս մտա... և ի՞նչ... տեսնեմ մեր տանն եմ:

Մի օր էլ բանաստեղծն ինձ պատմեց հետևյալ հետաքրքրական դեպքը:

– Իմ գրական գործունեության առաջին տարիներն էին: Նոր էին լույս տեսել բանաստեղծություններիս առաջին երկու գրքույկները: Քանի տարի էր, որ գյուղ չէի եկել: Վերջապես մի ամառ եկա Դսեղ՝ ծնողներիս տեսության: Եկան հավաքվեցին մեր բոլոր բարեկամները՝ ծնողներիս աչքալույս տալու և իմ գալուստը շնորհավորելու: Եկել էին ընկեր տղերանցից մի քանիսն էլ:

Նրանց հետ գնացինք զբոսնելու դեպի «Մարցա խողը»՝ և էնտեղից էլ՝ մեր Դսեղի «Ծովերը»՝:

Ընկերներս սկսեցին հարց ու փորձը, թե՝ եսքան տարի քաղաքում ի՞նչ եմ շինել, ի՞նչ մարդ եմ դառել, ի՞նչ գործ, ի՞նչ զբաղմունք ունիմ:

– Տո՛վհասնե՛ս ջան, եսքան տարի քաղաքում ի՞նչ էիր շինում, ի՞նչ գործի ես, – հարցնում է մեկը:

– Բանաստեղծություններ եմ գրում ու տպել տալիս:

– Բանաստեղծությունն ի՞նչ ա, – հարցնում է մյուսը:

– Սազացնելով հանգավոր ոտանավորներ եմ գրում, հին պատմություններ, լեգենդներ գրի առնում ու նրանցից գրքեր կազմում:

– Ադա՛, ոտանավորներ, լեգենդներ ի՞նչ զադեր են, – զարմացած հարցնում է երրորդը:

– Խաղեր եմ կապում, տաղեր եմ գրում, սազական պատմություններ դուրս բերում ժողովրդի կյանքից, նրա դարդ ու ցավից, մեր ժողովրդի էսօրվա ու անցյալ կյանքից պատմություններ գրում. մի խոսքով ոնց որ մի շահիր, – վերջապես քացատրում եմ ես:

Բարձրանում է ընդհանուր քրքիջ, հումերական ծիծաղ:

– Էրի՛ հա, ա՛յ քեզ օյին, աշուղ ես դառել, խաղեր ես կապում, – ասում է նրանցից սրախոսի մեկը, խոտերի մեջ թուլ ըլում ու ոտները վերև տնկում:

– Էդ հո քարնջեցի շահիր Գևոն էլ ա էդ տեսակ խաղեր կապում, սրան-նրան գովում, յա պախարակում:

– Էդ տեսակ ծռտի-պոտի բաներ գրելու համար էլ ի՞նչ կարիք կար, որ քաղաք գնացիր, տարիներով ուսում առար, թե ի՛նչ ա, շահիր եմ դառնում, խաղեր եմ կապում...

– Էդ տեսակ խաղեր հո դարաբաղցի աշուղ Ջահանգիրն էլ ա կապում: Էլ ուրիշ բան ու գործ չկա՞ր քեզ համար, – եզրակացնում է նրանցից ամենից խելացին:

Էդպես էին դատում էն ժամանակ իմ մասին բոլոր գյուղացիք, բացի հորիցս, որ հպարտանում էր ինձանով:

՝«Մարցա խողը» սկսվում է Դսեղից դեպի Մարց տանող ճանապարհի այն կետից, որտեղ ճանապարհը մտնում է երկու գյուղի արանքում եղած բավական խոր ձորը, այնտեղից ոլորապատույտ իջնում է մինչև Մարցի ջուրը (գետը):

՝«Ծովեր» դսեղցիք կոչում են «Մարցա խողից» քիչ վերև, անտառի տակ գտնվող տզրուկի լիճը:

– Դու հո հանաչո՞ւմ ես նրա ազնիվ սիրտն ու հոգին, նրա ասպետական բնավորությունը,– այս խոսքերով վերջացրեց բանաստեղծը իր պատմությունը:

Տ. Թումանյանը հայկական համարյա բոլոր գավառներում ուներ իր «թղթակիցները», որոնք ժողովում, գրի էին առնում նրա համար հեքիաթներ, առակներ, լեգենդներ, առասպելներ:

Լոռում նրա գլխավոր «թղթակիցներն» էինք այն ժամանակ ընկ. Սիմակը և ես:

Կար նաև մի երկրորդ անձնավորություն – դա Գյառ-Գյառ գյուղի բնակիչ Ջաքարիա Դեմիրխանյանն էր, որ մեր բանաստեղծի ջերմ համակրողներից, հափշտակված ընթերցողներից մեկն էր. նա էր գրի առել և հանձնել բանաստեղծին «Անուշի» Դև-Ալ, Դև-Բեթ հսկաների առասպելը⁷:

Մի օր ես ու մի հասակավոր լոռեցի գնացել էինք մեր Տովհաննեսին այցելության: Ընկերակիցս, որ լավ գրագետ էր ու ընթերցասեր և նրա գրվածքներից էլ կարդացել էր, ասաց.

– Տովհաննես ջան, քու գրածներն ենպես են ինձ վրա ազդել, որ ես էլ բանաստեղծ եմ դառել. ինձանից մի քանի բանաստեղծություններ եմ գրել, կարծես թե ջահելացել եմ...

Բանաստեղծը հեզմաբար ժպտաց և, դառնալով ինձ, ասաց.

– Էս մոտիկ ժամանակներս մի հետաքրքրական ու ծիծաղաշարժ դեպք պատահեց: Պոլսից եկել էր պրոֆեսոր Տակոբյանը⁸: Նրա հետ գրնացինք Տովհանյան օրիորդաց դպրոցը: Ու սկսած երրորդ դասարանից՝ շրջեցինք մինչև ութերորդ դասարան: Պրոֆեսորը, նկատած լինելով, որ աշակերտուհիների թիվը հետզհետե բարձր դասարաններում նուսրանում է, բացականչեց. «Ասոնք քանի բարձրանա, աստիճանաբար կցանցառանա՞ն»:

Աշակերտուհիները զարմացած հայացքները հառեցին պրոֆեսորին, այնինչ ես, հազիվ ծիծաղս զսպելով, բացատրեցի, թե պրոֆեսորը «ցանցառ» բառը «նոսր» բառի իմաստով գործածեց:

Բանաստեղծի այդ նուրբ ակնարկից ես գլխի ընկա, որ անեկդոտն իմ ընկերակցին էր վերաբերում, որն այդ տարիքում սկսել էր ոտանավորներ գրել:

Ահա մեկ ուրիշ հետաքրքիր պատմություն ևս, որ Թումանյանը պատմեց 1898 թ. հունվարին, երբ հոր մահվան առիթով եկել էր Դսեղ:

– Մոտիկ ժամանակներս (90-ական թվականներին),– սկսեց նա,–

Թիֆլիսում մի էսպիսի հետաքրքրական դեպք պատահեց: Մի տեղ հեղափոխականների գաղտնի ժողով էր: Տա, էս էլ ասեն, որ էդ ժողովները ոստիկանության աչքից ծածկելու համար տեղի էին ունենում հետևյալ կերպ. հավաքվում էին որոշած օրն ու ժամին այս կամ այն ընկերոջ տունը և նախապես տեսնում էին ընթրիքի պատրաստություն: Էսպիսով, ժողովները վերջանում էին սովորաբար մի համեստ խնջույքով: Էդ օրն էլ զգուշության համար եղպես էին վարվել: Ոնց է լինում, ոստիկանությունը հետամուտ է լինում ու էդ ժողովի տեղը գնում: Տայտնում են էդ մասին թաղային պրիստավին: Սա գալիս է ներս մտնում ու հարցնում:

– Էս ի՞նչ ժողով է:

– Տրավերք է,– պատասխանում են: Ժողովականներից մեկն էլ վրա է քերում.

– Տարսանիք է:

– Թե դր հարսանիք է,– ասում է պրիստավը,– հապա ո՞ր են ձեր հարսն ու փեսան:

Էդ ժամանակ ներկա եղող օրիորդներից մեկը վեր է կենում ու գնում ջահել ընկերներից մեկի մոտ նստում ու ասում.

– Մենք էս երկուսս ենք հարսն ու փեսան: – Էդ ասելիս նա մտածում է, որ պրիստավն իրեն կհավատա, վեր կկենա ու կհեռանա, կկորչի: Ամա էդ աներես պրիստավը տեղից ժաժ չի գալի: Ժողովականներից մեծերը, հարները կտրած, կարգադրում են սեղան բաց անել:

Էդպես էլ անում են: Ընտրում են սեղանի կառավարիչ – թամադա, որ առաջին կենացն առաջարկում է հարսի ու փեսի երջանկության համար և ապա մյուս կենացներն ըստ կարգի և սովորության: Ուտում են, խմում ու վերջը սուփրեն հավաքում, մտածելով, որ պրիստավը հիմի համոզված կլինի, որ էդ իսկական հարսանիք է ու հացից հետո վեր կկենա, կկորչի:

Ամա էդ անպիտան պրիստավը դարձյալ տեղից ժաժ չի գալի: Ակամայից կարգադրում են, որ կառքեր կանչել տան, նստեն, գնան ժամը – փեսային ու հարսին պսակել տալու համար: Էդպիսով մտածում են, որ պրիստավը հիմի որ կհամոզվի, թե էդ իսկական հարսանիք է ու դրանից ետը վեր կկենա, կհեռանա: Ամա էդ պրիստավն էլ իր համար է կառք կանչել տալիս և ուղեկցում «հարսանքավորներին» մինչև ժամի դուռը: Էնտեղ արդեն, բոլորի հարը կտրած, ժամկոչին դրկում են տերտերի հետևից, որ գալիս է ժամի դուռը բաց անում, ջահերը վառում ու հարսանքավորներին ներս հրավիրում: Էդ պրիստավը ներս է մտնում եկեղեցի:

Դե հիմի դուք ասեք. ի՞նչ անեն, ո՞նց անեն, հիմի արդեն բանը բանից անցել էր: Կամա – ակամա կարգադրում են, որ տերտերը հարսին ու փեսին պսակի:

Պսակը կատարվում է հանդիսավոր կերպով:

Էդ բոլորից հետո նոր միայն պրիստավը համոզվում է, թե եղ իսկապես որ հարսանիք էր:

Ու ժամի դռնից հեռանում է, հանգիստ թողնելով «հարսանքավորներին»...

Այս դեպքը պատմելուց հետո բանաստեղծը հարց տվեց.

– Ի՞նչ եք կարծում, հետո ինչպե՞ս եղավ նորապսակների բանը: Էդ պատահական պսակից հետո նրանք դարձան այնուհետև խիստ օրինակելի ու շատ սիրով ամուսիններ:

Խ. Աբովյանի «Վերք Տայաստանի» վեպի հերոս՝ «Էն Լոռու առյուծ, Էն Լոռու աստված Օվակիմ Յուզբաշու» որդին էր նա – մեծ Տովհաննես աղան:

Նա որպես իգիթ-հերոս մասնակցել էր Բեհրութովի կռիվներին (1853 – 55 թթ.), կատարել էր քաջագործություններ և արժանացել գովեստի ու պատվոնշանների:

Իր ժամանակ ամբողջ Լոռու տերն ու տիրականն էր նա, դատավորն ու դատախազը: Նստում էր Դսեղում ու այնտեղից արթուն աչքով հսկում էր ամբողջ Լոռուն: Շատ անգամ շրջում էր բոլոր գյուղերը, ուր տեղնուտեղը կտրում էր ամեն դատ ու դատաստան, վերջացնում ամեն վեճ ու համաձայնություն, գյուղում հաշտություն գցում ու ապա նոր հեռանում:

Նա սրախոս էր, գվարնաբան, հեռատես, անհիշաչար և վայելում էր բոլորի հարգանքն ու սերը:

Այդպես էր և նրա որդին՝ Ասլանը՝ ապագա տեր Թադեոսը. լավ հրացանաձիգ, քաջ ու ճարպիկ ձիավոր, լավ ընկեր, լավ մարդ, կատակաբան ու սրախոս:

Նրա կյանքից պատմում են շատ հետաքրքրական դեպքեր, որոնցից մի քանիսը հիշենք:

1895 թվականին Թումանյան Թադեոս քահանան Լոռու գործակալն էր: Մի օր գործակալը եկել էր Լոռու – Բերդ գյուղը, որը սեփական քահանա չունեք: Գյուղը հովվում էր հարևան գյուղի քահանան. սա լսելով գործակալի գալը՝ շտապել էր գնալ Բերդ և իր աչալրջությունը ցույց տալու համար՝ առանց նախապես գործակալի մոտ գնալու՝ սկսել էր երեկոյան ժամերգության զանգերը քաշել:

“Ջարդարուն ընդարձակ վրան (բրբ.):

1898 թ. հունվար ամիսն էր, երբ վախճանվեց բանաստեղծի հայրը՝ տեր Թադեոս քահանան: Թադեոսն եկել էին Լոռու ամեն կողմերից:

Տեղագրել էինք Թումանյանին: Թիֆլիսից եկավ բանաստեղծը հենց թաղման ժամանակ: Նա իրեն շատ մխիթարված զգաց, երբ տեսավ այնքան մեծ բազմություն հավաքված և իմիջիպալոց ասաց հետևյալը.

– Բարեկամներ, ես մինչև հիմա են կարծիքին էի, որ մեռելի վրա հավաքվելն ավելորդ է: Բայց հիմա տեսնում եմ, որ այդ կարծիքը անհիմն էր: Թվում է, թե շրջապատված էսքան սրտակիցներով ու վշտակիցներով, թեթևանում ու մեղմանում է իմ վիշտը, որ ես կրում եմ իմ հոր կորուստով: Ուրեմն, հնուց մնացած էս սովորությունն իր խոր ու փիլիսոփայական իմաստն ունի:

Բանաստեղծի հոր թաղումից հետո ամբողջ Դսեղը ոտքի էր կանգնել. ժողովուրդն անկեղծորեն խնդրում – աղաչում էր, որ նա գա իր հոր տեղը տերտեր դառնա: Իսկ նա ժողովրդի սիրտը չկոտրելու համար շատ քաղաքավարությամբ մերժում էր.

– Չէ, այ խալիս, քահանայությունն իմ բանը չի...

ՎԱՏԱՆ ՄԻՐԱԶՅԱՆ

ՏԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՏՈՎՏԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Մի օր իմ մտերիմ դասընկերն ինձ ասաց. «Գիտե՞ս, Կոնո (Կոնո իմ տղանական անունն էր), ես երկու բանաստեղծ ընկեր ունեմ, երկուսն էլ լոռեցի, մեկն էն ա դու ես, մյուսն էլ ինձ հետ է ապրում մի սենյակում և սովորում է իմ եղբոր հետ միասին Ներսիսյան դպրոցում: Նա էլ բանաստեղծություններ է գրում: Մի օր էլ քեզ պետք է տանեմ նրա հետ ծանոթացնեմ: Երկուսդ էլ լոռեցի եք, լավ կլինի, որ իրար հետ ծանոթանաք:

Իմ դասընկեր Տովսեփի տված նորություններով ուրախացած՝ ես անհամբեր սպասում էի մեր ծանոթանալու օրին: Մանավանդ որ Տովսեփը շատ գովեց նրա «Շունն ու Կատուն»։ այդ հանգամանքն ավելի ևս բորբոքեց իմ մեջ այդ լոռեցի բանաստեղծին տեսնելու բուռն ցանկությունը:

Վերջապես մի տոն օր Տովսեփն ինձ տարավ իրենց բնակարանը, որտեղ նա ապրում էր իր եղբայրների և Տովհաննես Թումանյանի հետ: Այդ պահին Թումանյանը տանը չէր: Նա Տովսեփի եղբայրների հետ դրսից չէր եկել: Եվ ես նորից սկսեցի անհամբեր սպասել, թե ինչպես պետք է տեսնեմ բանաստեղծին: Քիչ ժամանակից հետո իրար ետևից սենյակ մտան երեք պատանի: Երկուսը նրանցից Տովսեփի եղբայրներն էին, իսկ երրորդը՝ բարձրահասակ, բարակիրան, երկարավիզ, սև մահուդի աշակերտական բլուզովը, իմ սպասած բանաստեղծն էր:

– Դե՛, երկուսդ էլ լոռեցի եք, երկուսդ էլ բանաստեղծ. գիտեմ, երկուսդ էլ ուզում եք ծանոթանալ, դե՛, ծանոթացեք:

Երկուսս էլ գլուղական հարսի նման կարմրատակելով իրար ձեռք սեղմեցինք: Մեզ երևի կարմրացնում էր էլի այդ բանաստեղծ անունը: Թե Տովհաննեսը, թե ես մեր այդ ծանոթության միջոցին դեռևս երեսներիս աղվամազ չունեինք:

– Կոնո ջան, ի՞նչ ունես գրած,– այդ եղավ Նովհաննեսի առաջին հարցը,– բե՛ր, կարդանք:

– Ինձ համար գրում եմ, էլի. տպված դեռ ոչինչ չունեմ:

– Ես էլ չունեմ տպված. բայց ոչինչ չկա, մեզ համար գրածը բեր մեզ համար էլ կարդանք,– մտերմաբար և ժպտադեմ շարունակեց Թումանյանը:

– Երկուսիդ գրածն էլ լավն են, լավը, կարդացե՛ք, մենք էլ կլսենք,– մեջ ընկավ Նովսեփը:

– Տիմա, Նովհաննես ջան, դու քո գրածը կարդա. ես էլ մյուս անգամ իմը կբերեմ, կկարդամ:

– Չէ, եդ չե՛լավ. երբ որ դու քո գրածը կբերես, ենդով միասին կկարդանք: Լա՛վ չեմ ասում, Նովսեփ ջան:

– Լավ ես ասում, Նովհաննես ջան. բայց էլի դու քու «Շունն ու Կատուն» կարդա: Ես Կոնոյի մոտ գովել եմ քո գրվածքը, թո՛ղ նա էլ մի կուշտ ծիծաղի:

– Չէ, եդ չե՛ղավ, Նովսեփ ջան. ախպե՛ր, դու ես գլխից մեզ շուն ու կատու մի՛ դարձնի. մենք նոր ենք ծանոթացել ու սրանից դենն էլ մենք լավ բարեկամներ ենք լինելու, ոչ թե շուն ու կատու,– սրախոսեց մշտաժպիտ Նովհաննեսը: Նրա այս սրախոսության վրա բոլորս էլ լիասիրտ ծիծաղեցինք: Նովհաննեսի սրախոսության պատճառով որոշեցինք մյուս անգամ երկուսիս գրածներն էլ միաժամանակ կարդանք, որպեսզի շուն ու կատու չդառնանք:

Տեսնյալ ազատ օրը, համաձայն մեր արած պայմանին, ես եկա Նովսեփի և Նովհաննեսի բնակարանը, հետս վերցնելով ոտանավորներից «Սայլորդի երգը», որը մեր հայոց լեզվի ուսուցիչը հավանել էր: Այս անգամ Նովհաննեսն ինձ այնքան պարզ ու ջերմագին հանդիպեց, որ տեսնողը կկարծեր, թե շատ տարիների ծանոթներ ենք: Եվ իր այդ վերաբերմունքով նա ինձ ուղղակի հմայեց:

• – Տը՛, Կոնո ջան, խոստացածդ բերի՞ր,– հարցրեց նա, մտերմաբար ձեռքը մեջքովս փաթաթելով:

– Բերել եմ Նովհաննես ջան, բայց մեկն եմ բերել:

– Ոչի՛նչ, իրար հետ ծանոթանալու համար մեկն էլ հերիք է:

– Դե՛, նստեցե՛ք, ականջ անենք,– դարձավ Նովհաննեսը Նովսեփին և նրա եղբայրներին, իսկ ինձ ուղղակի երկու ձեռքով ամուր բռնեց, որ է՛ս կարդամ:

– Նովհաննես ջան, ասում են քո գրածը շատ ուրախ բան է. առաջ դու կարդա՛. հետո ես կկարդամ:

Բոլորն էլ իմ առաջարկն ընդունեցին, բացի Նովհաննեսից. նա շարունակ

չեմ, չեմ էր անում:

– Այ տղերք, իմը մասխարա բան է. ձեռք քաշեցե՛ք, թողեք առաջ Կոնոն կարդա,– պնդում էր Նովհաննեսը:

Բայց բոլորս էլ միաձայն որոշեցինք, որ պետք է Նովհաննեսը կարդա, և նա սկսեց կարդալ իր հուշակավոր «Շունն ու Կատուն», որը հետագայում դարձավ մեր երեխաների ընթերցանության ամենասիրելի նյութը: Մենք բոլորս էլ ծիծաղից թուլացանք. մանավանդ ես, որ առաջին անգամն էի լսում, շատ հավանեցի և միաժամանակ մտքումս հիշեցի, թե ինչու առաջին օրը Նովհաննեսն ասաց, թե մենք չենք ուզում շուն ու կատու դառնալ: Նետո ես սկսեցի կարդալ իմ «Սայլորդի երգը» ոտանավորը:

Երբ կարդացի, վերջացրի, Նովհաննեսը մի պահ գլուխը կախ գցեց. մտքի հետևից ընկավ, կարծես տխրեց, հետո գլուխը բարձրացնելով, դարձավ ինձ.

– Կոնո ջան, սրանից շա՞տ ունես:

– Ունեմ մի քանիսը, ի՞նչ է որ:

– Լավ բան է, ես հավանեցի,– ասաց Նովհաննեսը:

– Ընդհակառակը, «Շունն ու Կատուն» ուրախ բան է. ես նա եմ հավանել: «Սայլորդի երգը» ձեզ վրա իսկի տպավորություն էլ չթողեց:

– Կոնո ջան, դու զուր ես եղպես մտածում. միշտ է, «Սայլորդի երգը» տխուր է, ամա մեջը բան կա, բան. հենց եղբանն է, որ մեզ տխրեցնում է ու մտածել է տալիս: Դրանից գրի՛, գրի՛. դա լավ բան է:

Այդ ոտանավորների ընթերցումով դրվեց մեր երկուսիս բարեկամության հիմքը: Դրանից հետո մենք հաճախ պատահում էինք միմյանց իմ դասընկեր Նովսեփի սենյակում և ամեն անգամ նոր բան գրելիս կարդում էինք իրար մոտ: Ամեն մի ընթերցումից հետո մեր բարեկամությունն ավելի սրտագին ու մտերիմ էր դառնում ու, մեր հասակի ու աշխատանքի հետ միասին գնալով անում էր: Բայց երբ ես թողի Տեխնիկական դպրոցը և անցա Ուսուցչական ճեմարան սովորելու, միաժամանակ մեր ընկերական և գրական հանդիպումներն էլ ընդհատվեցին: Տանգամանքներն այնպես փոխվեցին, որ ես այլևս առիթ չէի ունենում հանդիպելու ո՛չ իմ նախկին դասընկեր Նովսեփին, ո՛չ էլ իմ գրական ընկեր Նովհաննեսին:

ՄԵՐ ՏԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԶԱԼԱԼՕՂԼՈՒՄ

Մեր երկրորդ հանդիպումը տեղի ունեցավ, եթե չեմ սխալվում, 1889-90 թվականներին Զալալօղլում, այժմյան Ստեփանավանում: Այն ժամանակ

Նովհաննեսն արդեն աշխատակցում էր մեր մանկական հանդեսներին՝ «Աղբյուրին», հետո էլ «Տարագին»¹: Նույն թերթերում լույս էին տեսնում և իմ ուսանավորներից. ըստ երևույթին, Նովհաննեսը կարդացել էր դրանք և Ջալալօղլում ինձ պատահելիս հարցրեց.

– Կոնո՛, են ուսանավորներից շա՛տ ունես, օրինակ՝ «Գեղջուկի հրաժեշտը», «Երգիչն ու ամբոխը» և այլն. ա՛յ, դրանք լավ բաներ են²:

Առհասարակ Նովհաննեսն անկեղծորեն արտահայտվել գիտեր այն ամենի մասին, ինչ որ իրեն դուր էր գալիս. ես միանգամայն հավատում էի նրա գրական ճաշակին և կարծիքին:

Նման նյութերի մասին խոսելով, գնացինք Ձորագետի գլխով դեպի Անդրեաս Բարխուդարյանի մեղվանոցը: Դադանի սիստեմի օրինակելի փեթակներում ձորի գլխին դասավորված էին մի քանի հարյուր մեղունների ընտանիք. դրանք նման էին աշխատանքային մի մեծ գաղութի, որի ամեն մի տնակում ամենախմաստուն աշխատանք էր եռում:

Բարխուդարյանը մեզ հյուրասիրեց ձագի ընտիր մեղրով: Նովհաննեսն ուտում էր և կատակներ անում.

– Արա՛, Անդրեա՛ս, լսե՛լ ես, ջալալօղլեցիք քեզանից զանգատվում են,– սրախոսեց Նովհաննեսը, ձեռքը մեկնելով դեպի մեղունների բազմությունը, որոնց ծվոցն ու բզզոցը ձագ-խաղի միջոցին նման էր պատերազմող բանակների տուրուղմփոցին:

– Ինչո՞ւ, Նովհաննես,– զարմացած հարցրեց Անդրեասը:

– Էնդուր որ, քու ես ճանները տեսնո՞ւմ ես, ինչ բանի են. իրար ուտում են ու եղենց էլ նրանց կովերին հանդումը արածելիս կծոտում են. կովերն էլ խրտնելով, վազում են, քարափից ընկնում ու սատկում: Շուտով քեզ էլ, քո ճաններին էլ էստեղից քշելու են:

Մենք փառ-փառ ծիծաղում էինք, իսկ Նովհաննեսը լրջորեն շարունակում էր իր սրախոսությունը:

– Ի՞նչ եք ծիծաղում, ես հանաք չեմ անում. ջալալօղլեցիք քո մասին մեծ գործ են սկսել: Բա դու չգիտես, որ նրանք էլ հենց հին գանգատների են ման գալիս: Ջալալօղլեցու մեկը մի անգամ ճանապարհին մի քիսա գտավ. բաց արավ, տեսավ, որ գտածը փող է, թքեց ու քիսեն շարտեց մի կողմը, ասելով. «Թո՛ւհ, քո տերը խնդա, ես էլ կարծեցի, թե միջինը վեկսիլ ա (մուրհակ)... ես անտերը փող ա եղել. վեկսիլ որ լիներ, գոնե մի զանգատ կսկսեի...»: Բա էսպես մտածող ջալալօղլեցին քո ճանների գործը կըրրախի, որ օրական մի կով է քարափից ձորը գլորում... Մենք ծիծաղելով հեռացանք մեղվանոցից:

Այդ ամառ Ջալալօղլում մենք հաճախ տեսնվում էինք և միասին գրում էինք Ձորագետում լողանալու. խոսում էինք մեր ժամանակակից ակադմիկոս գրական դեմքերի՝ Գամառ-Քաթիպայի, Սմբատ Շահազիզյանի, Ղ. Աղայանի և այլոց մասին: Տովհաննեսը մեծ հարգանքով էր խոսում Ղ. Աղայանի մասին.

– Նրա բանն ուրիշ է. նա ժողովրդի միջից է գալիս և ժողովրդական ակունքից է ջուր խմում...

– Բա նորերի մասին ի՞նչ կարծիքի ես,– հարցնում էի ես,– չէ՞ որ դրանցից հետո մենք ունենք և նոր բանաստեղծներ:

– Ճիշտ է, ունենք. բայց նրանք էլ դեռ ենքան աչքի ընկնող բան չեն տվել. ա՛յ, օրինակ՝ Տովհաննես Տովհաննիսյանը, Ալեքսանդր Ծատուրյանը, Ավետիք Իսահակյանը... դրանք բոլորն էլ մեր շնորհքով գրողներից են, թեև մասամբ կրկնում են հներին. բայց Ա. Իսահակյանը երևում է, որ ուղղակի բուն ժողովրդից է գալիս:

– Բա՛ն դու քո մասին ինչո՞ւ չես հիշում, Տովհաննես,– հարցրի ես զարմանքով:

– Իհարկե, ես էլ, դու էլ, Կոնո ջան, դրանց շարքումն ենք, բայց, ճիշտն ասած, դեռ մենք էլ աչքի ընկնող մի բան չենք տվել,– քննադատաբար պատասխանեց Տովհաննեսը:

– Տովհաննես ջան, իմ անունը դու գուր ես հիշում. ես որ կամ, դեռ միայն մի սիրող եմ:

– Ականջ մի՛ դնի, Կոնո ջան, մենք բոլորս էլ դեռ սիրողներ ենք: Դու գրի՛, ինչպես սկսել ես: Շատերն են գրում և դեռ էլի շատերը կգրեն. բայց եղ շատերից կապրեն միայն նրանք, որոնք հարազատ ժողովրդի սրտից են ջուր խմում, պարզ ու հասկանալի լեզվով են գրում...

Մեր այս հանդիպումներից հետո տեղի ունեցավ մի երկարատև ընդմիջում: Ես, ավարտելով Ուսուցչական ճեմարանը, ուսուցչի պաշտոնով անցա Շուլավերի (այժմ Շահումյան) դպրոցը, իսկ Տովհաննեսը Ներսիսյան դպրոցը թերի թողնելով, այդ ժամանակ մտել էր Թիֆլիսի թեմի հայոց կոնսիստորիան գրագրի պաշտոնով: Թե նա որքան ժամանակ մնաց այդ պաշտոնում, որոշակի չեմ կարող հիշել, որովհետև այդ շրջանում մեր հարաբերությունները միանգամայն կտրված էին: Միայն հիշում եմ, որ հենց այդ պաշտոնավարության միջոցին նա ամուսնացավ թիֆլիսաբնակ շուլավերցի Բադալ Մանկալյանի դուստր Օլինկայի հետ և այդպիսով չարձավ Շուլավերի փեսա: Այդ ամուսնությունից հետո նա երբեմն

ընտանիքով ամառներն անց էր կացնում Շուլավերում: Էլ ինչ ասել կուզի, որ ես էլ երկար տարիներ ուսուցիչ մնալով Շուլավերում, առիթ ունեի հաճախ Տոփհաննեսի հետ տեսնվելու և մեր գրական բարեկամությունը շարունակելու: Այստեղ Շուլավերում մեր ծանոթությունն ավելի խորացավ և հասավ մի տեսակ մտերմության:

Շուլավերում Տոփհաննեսի պես ինձ մի մտերիմ պաշտոնակից ընկեր ևս ունեի՝ Չոբանանց Արշակ անունով: Մենք երկուսս էլ միևնույն դպրոցում էինք աշխատում: Արշակը դպրոցի վարիչն էր, իսկ ես միայն շարքային ուսուցիչ էի:

1898 թ. ես արդեն գրել, վերջացրել էի իմ «Լավարի որս» պոեմի առաջին տարբերակը, որ կարդացել էի միայն իմ պաշտոնակից և մտերիմ ընկեր Արշակի մոտ: Արշակը շատ հավանեց դեռևս անմշակ պոեմս և խրախուսեց ինձ, խորհուրդ տալով շարունակել: Չնայած մեր մտերմությանը, իմ այս պոեմի մասին Տոփհաննեսը դեռ ոչինչ չգիտեր: Ես նրա հեղինակությունը ճանաչելով, իմ այս պոեմը նրա մոտ կարդալու համար դեռ պատրաստ չէի համարում:

Մի երեկո, երբ ես, եղբայրս՝ Ալեքսանդրը և մեր ծանոթ պետական ծառայող Արդուրախման Գայիբովը նստած մեր սենյակում կարդում էինք Բայրոնի «Չայլդ Նարոլդը», հանկարծ ներս եկան Տոփհաննեսը և իմ պաշտոնակից Արշակը:

– Բարի երեկո ձեզ, – ասացին նրանք:

– Ա՛յ, բարև ձեզ, համեցե՛ք նստեցե՛ք: Մենք, վեր կենալով տեղից, աթոռներ առաջարկեցինք, որ նստեն: Բայց Տոփհաննեսը հրաժարվեց նստելուց:

– Մենք չենք նստելու, Կոնո՛ւ, մինչև չխոստանաս, որ մեր խնդիրը կատարելու ես, – ասաց Տոփհաննեսը վճռողական ձայնով:

– Ախպե՛ր, եղ ի՞նչ բան եք խնդրում, որ դեռ առաջուց էլ պայման եք դնում: Դ՛նչ էլ խնդրեք, ես կկատարեմ. միայն նստեցեք. դուք մեր ազիզ հյուրերն եք:

– Մենք եկել ենք, որ դու քո նոր գրած պոեմը կարդաս. դե բեր կարդա, – ասաց Տոփհաննեսը, – մեր ուզածը հենց ես է, ուրիշ բան չկա:

Այդ իմանալով, ես նայեցի Արշակի երեսին և գլուխս շարժեցի:

– Արդեն ասել եմ, պիտի կարդաս, – ասաց Արշակը ժպտադեմ, ուսերը վեր քաշելով:

Ես էլ ինչ արած, ճարս կտրած, հանեցի տետրակս և անվստահ կերպով սկսեցի կարդալ, շարունակ մտածելով, որ հրես Տոփհաննեսի մոտ պոեմս տապալվելու է: Նենց որ վերջացրի առաջին գլուխը, Տոփհաննեսը հանկարծ

տեղից վեր թռավ և ձեռքերը օդում տարածելով, քացականչեց.

– Այ տղե՛ք, կաթսայի խուփը որ եսքան գեղեցիկ է, բա միջի կերակուրն ինչքան համեղ կլինի...

Նովհաննեսի այս առաջին դրական կարծիքն ինձ ոգևորեց, և ես ավելի վստահ և աշխույժ շարունակեցի կարդալ:

Երբ ամբողջ պոեմի ընթերցանությունը վերջացրի, Նովհաննեսը ձեռքն առավ պոեմն և տետրի առաջին լուսանցքում գրեց հետևյալ երկտողը.

Սիրեցի, Կոնո՛ւ, քո անուշ երգը,
Թո՛ղ աստված օրհնի Գուգարքի բերքը:

Այդ մակագրությամբ պոեմիս ձեռագիրն այժմ գտնվում է Տայաստանի պետական թանգարանի մատենագրական բաժնում³:

Տեսող Նովհաննեսն սկսեց ինձ սիրտ տալ.

– Շատ լավ բան ես գրել, Կոնո՛ւ ջան. դու զուր էիր ինձանից ծածկում: Երբ որ մաքուր վերջացնես, տո՛ւր ինձ, տանեմ տպագրության տամ:

Նովհաննեսն ու Արշակն ուզում էին հեռանալ մեր բնակարանից, բայց ես և Ալեքսանդր եղբայրս չթողինք նրանց: Ալեքսանդրն արդեն մի համեստ ընթրիք էր պատրաստել մեզ համար:

– Թեև ուշ է, կես գիշեր է արդեն,– դարձավ Նովհաննեսն Արշակին,– բայց մեր Կոնոյի գործը պետք է օրհնենք իսկական աղ ու հացով:

Մենք հինգ հոգով՝ Նովհաննեսը, Արշակը, ես, Ալեքսանդր եղբայրս և մեր ծանոթ Արդուրախմանը, նստեցինք սեղանի շուրջն ընթրելու. ունեինք խորոված, գինի, պանիր, հաց: Իմ պաշտոնակից և մտերիմ ընկեր Չոբանանց Արշակը մեզանում հայտնի էր որպես լավ թամադա, գվարճախոս և լավ զարմոն նվագող: Նրան էլ ընտրեցինք թամադա:

Թամադա Արշակը և Նովհաննեսը սեղանի հերոս դարձրին ընդհանրապես գեղարվեստը և մասնավորապես «Լավարի որսը»: Նովհաննեսի տրամադրությունը որ բարձրացավ, այլևս իսկական թամադան նսեմացավ և դարձավ անվանական: Նովհաննեսն էր, որ ոգևորված խոսում էր գեղարվեստի մասին և թամադա Արշակը համեստորեն զիջում էր նրան: Նովհաննեսն իր բաժակահառերում հաճախ հիշում էր մեր այն ժամանակվա հայտնի ազգային բանաստեղծների՝ Գամառ Բաթիպային, Սմբատ Շահազիզյանին:

– Նրանց մեջ,– ասում էր նա,– այնքան գեղարվեստ չկա, որքան հրա-

պարակախոսություն: Գեղարվեստի ակունքը պետք է լինի բուն ժողովուրդը, ժողովրդի ապրումները, նրա հոգում թաքնված մարգարիտները: Իսկական ժողովրդի ծոցում ապրող բանաստեղծը ժողովրդի հոգում պահված մարգարիտներից է հյուսում իր գեղարվեստական գործը, ոչ թե կենդանի շնչից գուրկ հրապարակախոսությունից: Ես ողջունում եմ «Լավարի որսը», մի իսկական գեղարվեստական գործ և խմում եմ մեր սիրելի Կոնոյի կենացը: Նովհաննեսին հետևում են Արշակը, իմ եղբայր Ալեքսանդրը և Աբդուրախմանը և խմում են իմ կենացը, ամեն մեկն ըստ յուր ճաշակի ծաղկեցնելով այն: Իսկ ես շարունակ ինձ զգում եմ ինչ-որ անհարմար վիճակում, որովհետև «Լավարի որսից» ես բոլորովին այդ չէի սպասում:

Մի քանի օրից հետո Նովհաննեսը եկավ մեր սենյակը և ասաց.

– Գիտես, Կոնո՛, քո պոեմը ես շատ հավանեցի. տո՛ւր տանեմ տանն էլ կարդամ:

Ես ուրախությամբ տվեցի նրան և խնդրեցի, որ տանը կարդալիս իր դիտողություններն անի: Մի քանի շաբաթից հետո Նովհաննեսը պոեմս վերադարձրեց ինձ:

– Նովհաննես ջա՛ն, տանն առանձին կարդալուց հետո ի՞նչ դիտողություններ կարող ես անել պոեմիս մասին, – հարցրեցի ես:

– Ո՛չ մի դիտողություն, – պատասխանեց Նովհաննեսը, տետրակս տալով ինձ, – իմ դիտողությունն այն է, որ ես գրել եմ տետրակիդ լուսանցքում: Իմ են երկու տողն ամեն բան ասում է:

– Նովհաննես ջա՛ն, բա լեզվի կողմից ի՞նչ կասես. գուցե լեզուն աղքատ է:

– Տո՛, տնաշեն, պոեմդ այնպիսի մեծ գեղարվեստական պոռթկում է, որ նա ինքն է ստեղծել իր հարուստ լեզուն:

1901 թ. ամառը, երբ Նովհաննեսն ըստ սովորության եկել էր Շուլավեր հանգստանալու, վերցրեց ինձանից «Լավարի որսը», տարավ Թիֆլիս, հանձնեց «Մուրճ» ամսագրին տպագրելու համար: Մի քանի ամսից հետո պոեմս լույս տեսավ առանց նախերգանքի և մի քանի երգերի, «Մուրճի» երկու համարում¹: Դրանից հետո ես ու Նովհաննեսն ավելի մտերմացանք:

Ես ամեն Թիֆլիս գնալով, առանց Նովհաննեսի հետ տեսնվելու գյուղ չէի վերադառնում: Պետք է անպատճառ նրան տեսնեի, նրանից գրական նորություններ իմանալի: Իմ և նրա վերաբերմունքը միշտ էլ եղել է անկեղծ, մտերմական, փոխադարձ ջերմագին հավատով և հարգանքով: Ես հավատում և գնահատում էի նրա գեղարվեստական ճաշակը, ակնածանքով

Էի վերաբերվում դեպի ամեն մի դիտողությունն ու կարծիքը գեղարվեստի վերաբերյալ: Մեզ համար մի տեսակ սովորական պահանջ էր դարձել մեր գործերը միմյանց մոտ կարդալը: Ես զգում էի, որ նա էլ իմ կարծիքը հաշվի էր առնում: Թիֆլիսում թե Շուլավերում պատահած ժամանակը նա գրեթե իր բոլոր ձեռագրերը կարդացել է ինձ մոտ, ինչպես օրինակ՝ «Անբախտ վաճառականները», «Անիծած հարսը», «Դեպի Անհունը», «Պոետն ու Մուսան», «Մասունցի Դավիթը», «Թմկաբերդի առումը» և այլն: Իսկ վերամշակած նոր «Անուշը» նա կարդացել է Թիֆլիսում, իր բնակարանում իմ, Աղայանի, Լիսիցյանի ներկայությամբ: Եվ մենք այն համարել ենք նրա գլուխգործոցը:

ՄԵՐ ՈՐՍՈՐԴՈՅՈՒՆԸ

Տովհաննեսը և ես Շուլավերում եղած ժամանակ երբեմն զնում էինք գետը ձկնորսության կամ անտառները՝ որսի: Մի օր աշնանը Տովհաննեսն ինձ ասաց.

– Կո՛նո՛, արի՛ մի գիշերակաց որսի գնանք, «Լավարի որսի» օրինակի մի քան սարքենք, գիշերն էլ հանդում մնանք:

– Լավ,– ասացի ես, և հավաքվեցինք մի քանի ջահել-գյուղացի հրացան բռնողներ ու մի քանի հայտնի մասնագետ որսորդներ՝ դուդրեցի Սոլոմոնը, Մարութանց Եփրեմը և այլն:

Այստեղ պետք է հիշեմ, որ մասնագետ որսորդների պատմելով, բացի պատահական որսը, որսորդության համար գոյություն ունեն մի քանի գործնական ձևեր, որոնցից հայտնիներն են «շոռի», «աղբյուրի», «լինկապի» կամ «սյուրագի»: «Շոռի» որս է կոչվում, երբ առավոտյան կամ երեկոյան հովին որսը գալիս է իր մեջ աղ պարունակող հողից կամ քարից աղ լիզելու: «Աղբյուրի» որս է կոչվում, երբ որսը կեսօրին շոգից, ծարավից տառապած վազում է դեպի աղբյուրը կամ առուն ջուր խմելու: Այդ երկու դեպքումն էլ հմուտ որսորդը վաղօրոք դարան է շինում, «շոռի» կամ ջրի վրա եկող որսին խփելու համար: «Լինկապի» կամ «սյուրագի» որսի համար որսորդները մի քանի խմբակների են բաժանվում, առաջուց որոշում են ընդհանուրի հանդիպման տեղը, և հեռուներից, զանազան կողմերից բոլորն էլ արշավում են դեպի նշանակած տեղը, այդ տարածության վրա պատահած որսերն ամեն կողմից կալմեջ անելով, խփելով կամ հալածելով բերում են ընդհանուրի հանդիպման վայրը: Այդտեղ բոլորն էլ հանդես են գալիս իրենց որսերով ու

տեղի է ունենում որսորդների հանդիսավոր քեֆը:

Մենք որսորդության այդ բոլոր տեսակներից ընտրեցինք «սյուրագի» որսը և դրա համար բաժանվեցինք մի քանի խմբակների: Ընդհանուրի հանդիպելու վայրն ընտրեցինք Խուդի ծմակի աղբյուրը:

Ես և Նովհաննեսը գնացինք «Սպիտակ շեն» կոչվող աղբյուրի ձորով: Տարիներով իրար վրա դարստոված խաշամը (չորացած տերևները) մեր ոտների տակ խշխշում էր և շատ անգամ, սխալվելով, կարծում էինք, թե որս է փախչում:

– Սպասի՛, Կոնո ջան, որս եմ տեսել,– հանկարծ Նովհաննեսն ինձ կանգնեցրեց,– անցնենք ծառի քամակը, որ մեզ որսը չտեսնի ու չփախչի:

Մենք անցանք ծառի քամակը: Բայց որքան ուշադրությամբ դիտեցի, ոչ մի որս չնկատեցի:

– Բա որսն ո՞ր է, Նովհաննես:

– Ա՛յ, հրեն, տե՛ս, ձորի խորքումը: Բա չես տեսնո՞ւմ պոզավոր պախրան:

Շենց որ ես ուզեցի գլուխս բարձրացնեմ, դ՛ր տեսնեմ, Նովհաննեսը մորուքիցս պինդ ձիգ տվեց:

– Մի՛ բարձրանա, փախցնում ես, զգույշ,– շշմջաց նա,– առաջ ես նշան կրոնեմ, կարձակեմ հրացանս, եթե դիպավ, լավ, եթե չդիպավ, հետին հետո դու կարձակես:

Տեսնելով, որ իսկապես չարդախավոր պոզերով մի բան է երևում ձորի խորքում, ես մտածեցի՝ այն անպատճառ պախրա է լինելու և սրտի տրոփով ու մեծ զգուշությամբ սպասեցի, որ Նովհաննեսը հրացանն արձակի, ապա ես արձակեմ: Նովհաննեսը կրակեց, բայց պախրան տեղից չշարժվեց, էլի նույն տեղում մնաց կանգնած: Ես էլ կրակեցի. էլի չշարժվեց:

– Ա՛յ տղա, ես ինչ հրաշք բան է. թե դիպել է, պետք է, որ ընկնի. թե չի դիպել, պետք է փախչի. բա նա ինչի՞ տեղից չի շարժվում. ա՛յ քեզ օյին,– ասաց Նովհաննեսը և գլուխը շարժելով, առաջ ընկավ:

Մենք հրացաններում փամփուշտներ դրած՝ զգուշությամբ գնացին, մոտեցանք մեր որսին: Գնացինք, ինչ տեսանք՝ մի չնդրդի ծառ, ճիշտ պախրի գույնի, նրա պոզերի նման նյուդերով...

– Ա՛յ քո որս աստղին ի՛նչ ասեմ, հա՛, ա՛յ չնդրդի,– ասաց Նովհաննեսը և հրացանի կոթով բարկացած խփեց, չորացած չնդրդին ջարդեց, վեր գցեց, ինքն էլ հուսահատված ծնկներին խփելով, կողքին նստեց:

– Դե՛, Կոնո ջան, շամփուրները հազիր արա՛, որ պախրի խորոված ուտենք,– ասում էր Նովհաննեսը և փոթկացնելով ծիծաղում:

– Արա, բա մենք ո՞նց գնանք մեր ընկերների մոտ. էս չնդղի՞ն պետք տանենք. բա չեն ասի՛ թո՛ւ, նահլաթ ձեզ պես որսկաններին ու ձեր որսին... Վա՛յ, ո՛ր էս, Ավագ որսկան, մի դուրս արի՛, տե՛ս քո ջահել որսկաններին: Կարոյի ջեյրանի նման՝ Ալվարդի տեղ էս չոր չնդղին ենք որսել...

Էդպես դարդահիլ լինելով, Նովհաննեսը հրացանի հետ վերցրեց և չոր չնդղին, ու մենք ճամփա ընկանք դեպի Խուդի ծմակը: Երբ արդեն սարից իջնում էինք դեպի ծմակը, հանկարծ մի մլումկոտի մեջ խրթխրթոց լսվեց: Երկուսս էլ կանգ առանք և ականջ դրինք: Տեսանք, որ խրթխրթացնողը խոզի նման է:

– Տը՛, Նովհաննես՛ս, պատրաստ կաց. աստված մեզ խնայեց,– ասացի էս, Նովհաննեսին մխիթարելով:

– Տա՛, Կոնո ջան, էս անգամ պախրան է՛լ չնդղի չի. հիմա որ էլ սուտ չի, ճիշտ վիրու խոզ է: – Ասաց և ուրախացած Նովհաննեսը հրացանը կրակեց. խոզը խաշամի տակից բղավեց ու դուրս թռավ. մի քիչ տեղ վազեց ու ընկավ: Մենք վրա հասանք, երկու հետի ոտները ոլորած ուռով կապեցինք, մի փայտ անցկացրինք և այս անգամ ուրախ-ուրախ, իգիթավարի իջանք դեպի Խուդի աղբյուրը, մեր որսը հպարտությամբ ուսերիս տանելով: Դեռ հեռվից նկատեցինք աղբյուրի մոտից բարձրացող խարույկի վառ բոցերն ու գորշ ծխի քուլաները և ուրախությունից սկսեցինք կանչել.

– Մեր որսը վիրու խոզ է, խո՛գ. դուք ի՞նչ եք որսացել:

– Մերը ջեյրաններ են. եկե՛ք, եկե՛ք:

Մենք այդ իմանալով, արագ իջանք և ի՛նչ տեսանք՝ երկու սիրուն ջեյրան, մեկը որձ՝ եղջույրներով, մյուսը եգ՝ անեղջյուր, ոնց որ քույր ու եղբայր... Որձն արդեն միս էին անում, իսկ եգն այնպես ընկած էր: Մեր որսած խոզն էլ տարանք, նրա կողքին հպարտությամբ ցած դրինք:

Քիչ ժամանակից հետո տեսանք մեկը «յու հե՛յ» անելով խոզերի երամակը քշում է դեպի աղբյուրի մոտի ձորակը: Խոզարածը խոզերը հավաքելով ձորակը, ինքը կամաց-կամաց բարձրացավ մեր խարույկի մոտ, բարև տվեց և իր մահակին հենված՝ սկսեց նայել մեր արած որսերին: Քիչ ժամանակից հետո հանկարծ մահակը գցեց և խոզին մոտենալով, ծնկներին խփեց.

– Վա՛յ, տնաշեններ, էս ի՞նչ եք արել. էս հու իմ խազեհինի խոզերիցն ա. էս հիմի իմ խազեհինին ի՞նչ ջուղաք տամ...

Իմ և Նովհաննեսի թուրը ցամաքեց. մի րոպե շփոթվեցինք, հետո երկուսս էլ սիրտ առած՝ սկսեցինք կշտամբել խոզարածին, որ նա գուր մեր որսած խոզին տեր է կանգնում.

– Այ խոզարած, դու զուր ես խոզին տեր կանգնում: Մենք սրան որսել ենք այ, հրեն, էն սարի էն երեսին. սա վիրու խոզ է, դու ո՛նց ես մեր որսին տեր կանգնում: Շատ էլ դու սյուրուով խոզեր ես պահում, հո մեր որսած վիրու խոզն էլ քոնը չի: Այ իմ հետի ընկերը, սա էլ գիտի, որ վիրու խոզ է. սրա հետ միասին ենք որսել,– ասաց Նովհաննեսն իմ վկայությամբ դիմելով:

– Ճիշտ է, ճիշտ է ասում, խոզարած ախպեր, սա քո խոզը չի. մենք սրան, ա՛յ, են սարի հետևումն ենք որսել. սա վիրու խոզ է...

– Բա դուք ես ականջի ծերի կտրածին ի՞նչ եք ասում, չէ՞ որ սա իմ խազեինի արած նշանն ա: Թե ես սուտ եմ ասում, թո՛ղ ես փորձված որսկաններն ասեն, ես տանու խո՞զ ա, թե վիրու խոզ ա:

Փորձված որսականներից դուդրեցի Սոլոմոնը, երբ մոտեցավ մեր որսած խոզի ականջի նշանին նայելու, Նովհաննեսն էլ իր կողմից իսկույն սրախոսեց.

– Դե՛, Սոլոմոն ջան, դու փորձված որսկան ես, թե ես խոզարածի խազեինի աջ ականջն էլ ես նշանից է, ուրեմն սա ճիշտ է ասում, խոզն էլ նրանն է, թե չէ հու սա վիրու խոզ է, մեր հալալ որսն է: – Նովհաննեսի սրախոսության վրա բոլորն էլ ծիծաղեցին: Դուդրեցի որսորդ Սոլոմոնն էլ ծիծաղելով, շարունակեց.

– Չգիտեմ, խազեինի ականջն էլ ես խոզի նշանից ա թե չէ, ամա ես խոզը տանու խոզ ա, վիրու խոզ չի. մնացածը դուք գիտեք,– խոզի ականջին նայելով, այդպես որոշեց փորձված որսկան Սոլոմոնը:

– Լավ, ի՛նչ է սրա գինը, ա՛ռ, միայն մեր որսը հարամ մի՛ անի, թե չէ էլ որսի չենք գալ, ա՛յ...– սպառնաց Նովհաննեսը խոզարածին:

Մի կողմից էլ մեծ որսկանները մեջ ընկնելով, սկսեցին խոզարածին հանգստացնել.

– Այ խոզարած, ես խոզի որսկանները երկուսն էլ բանաստեղծներ են, տանու և վիրու խոզը չեն ջոկել. եղ խոզի մասին էլ մի՛ խոսա, թարգը տո՛ւր, արի, դու էլ մեզ հետ նստի, մի լավ քեֆ արա:

– Ես եստեղ նստեմ, քեֆ անե՛մ... բա եգուց իմ խազեինին ի՛նչ պատասխանեմ:

– Դե՛ լավ, քիչ խոսա. քու խազեինն առանց են էլ շատ է կերել. ես մեկ խոզն էլ թո՛ղ մենք ուտենք. երկու բանաստեղծ բա մի խոզ չարժե՞ն... – Այդպես սրախոսելով, Նովհաննեսը փող խրեց խոզարածի ծոցը և նրան էլ տարավ – նստեցրեց սուփրի ծայրին:

Տրավառ խարույկի շուրջը եռում էր մեր որսորդական քեֆը: Նովհաննեսը քեֆի թամադան էր: Մի գլուխ հիշեցնում էր չնդըղին և խոզի որսի պատմությունը, բոլորիս էլ ծիծաղեցնում էր իր անվերջ սրախոսություններով: Մեր ուրախ հոհողոցներով և աղմուկներով ամբողջ գիշերը թնդում էր պատմական Լսուդի ծմակը: Նովհաննեսը, երբեմն էլ դառնալով խոզարածին, հարցնում էր.

– Նը՞, խոզարած ախպե՛ր, էս խոզի նշանն ու քու խազեինի նշանը մի նշա՞ն են... Բա երկու բանաստեղծ բա մի խոզ չարժե՞ն... – Նովհաննեսն այնքան կրկնեց այդ սրախոսությունները, որ խոզարածը վեր կացավ տեղից, փողը դրեց սուփրի վրա և ասաց.

– Ախպե՛ր, երկու բանաստեղծ մի խոզ արժե՛ն, արժե՛ն...

Այդպես գիշերակաց խարույկի շուրջը մենք լուսացրինք:

ՕԼԳԱ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԻՄ ՏՈՒՇԵՐԸ

Ես ծնվել եմ 1871 թ. դեկտեմբերի 22-ին Թիֆլիսի Խարվուխ թաղամասում, տատիս տանը, որ գտնվում էր բարձունքում: Անուշկի տատս մի սիրուն, բարձրահասակ, նիհար կին էր, բնավորությամբ՝ համեստ ու հեզ: Տագնում էր կարմիր քաթիպա մորթե եզրերով, դոշ ու գոտիկով, երբեմն վրան սպիտակ սավան էր գցում, իսկ ավելի հաճախ ծալած հետը ման էր ածում, ինչպես ընդունված էր են ժամանակ:

Պապս շատ բարի մարդ էր, մրգի խանութ ուներ և կապված էր Օրթանալի այգիների հետ, իսկ կիրակի օրերը հաճույքի համար ձկնորսություն էր անում: Երկու մեծ սենյակ ունեինք: Սենյակներում սյուներ կային, և սյուների վրա միշտ կախված էին սերկևիլ, տանձ, նուռ, խաղող՝ ամեն տեսակ մրգեր:

Պապս ու տատս երկու աղջիկ ու երեք տղա ունեին: Մայրս նրանց առաջին զավակն էր. տասնհինգ տարեկան ամուսնացել էր շուլավերցի այգետեր Բադալ Մանկալյանի հետ: Նա ինձնից տասնվեց տարով էր մեծ, իսկ նրա մայրը իրենից՝ տասնչորս տարով՝: Երբ ես չորս տարեկան էի՝ մենք, այսինքն՝ հայրս, մայրս ու ես, փոխադրվեցինք ուրիշ բնակարան: Տատիս ու պապիս շատ էի սիրում ու հաճախ էի լինում նրանց մոտ: Ես ծնողներիս միակ զավակն էի:

Երեք տարի սովորել եմ Նորաշենի դպրոցում, որ մեր տան մոտ էր: Սովորում էի լավ, վերակացուն ինձ միշտ գովում էր և օրինակ բերում մյուսներին:

¹Անուշկի տատս ապրեց մինչև 1927 թվականը: Մինչև նրա մահը հինգ սերունդ ապրում էինք, և Դերենիկ Դեմիրճյանը մի ժամանակ հանելուկ էր ասում՝ տատ եմ, տատ ունեմ, թոռ եմ թոռ ունեմ: Տանելուկի պատասխանը ես էի, որ և՛ տատ ունեի, և՛ թոռ:

1885 թվականին մտա Ղովնանյան դպրոցի առաջին դասարանը: Այդ տարին դպրոցն առաջին անգամ ավարտեցին տասը հոգի: Դրանց մեջ էր նկարիչ Տմայակ Տակոբյանի քույրը, որին դպրոցի հաշվին ուղարկեցին արտասահման սովորելու: Դա մեծ երևույթ էր այն ժամանակ, երբ հայ աղջիկը գնում էր արտասահման սովորելու:

Ես և Օսանը՝ մորաքրոջս աղջիկը, միասին էինք սովորում: 1886-ին փոխադրվեցի երկրորդ դասարան: Տիշում եմ, հոգաբարձու Բզմիրյանը ասում էր՝ միակ աշակերտուհին, որ «շիք» չունի: Տեսուչը Չիլինգարյանն էր, ուսուցիչները՝ Սպարապետյան, Մարգարյան, Արսեն Բագրատունի և ուրիշներ: Նաջորդ տարին, 1887 թվականի դեկտեմբերին, երբ ես երրորդ դասարանում էի (Մակար կաթողիկոսի ժամանակ), մեր դպրոցը փակեցին:

Մեր աղջիկները ցրվեցին. ոմանք գնացին գիմնազիա, ոմանք՝ կար ու ձևի դպրոց, ինչպես Օսանը, ոմանք էլ՝ խոհարարական կուրսեր: Մայրս ուզում էր ինձ էլ գիմնազիա տալ, բայց ռուսերենից վախենում էի:

Խարփուխի թաղից հետո մենք մի քանի բնակարան ենք փոխել, իսկ այդ տարին փոխադրվել էինք Նորաշենի փողոցը (հետո՝ Նազիրիի՝): Շենց այդ ժամանակ էլ ես ծանոթացա Օհանեսի հետ:

Այդ տանը ունեինք չորս սենյակ: Նայրս տանը քիչ էր լինում, առևտրական գործերով մեկնում էր Ալեքսանդրապոլ, Աղստաֆա և այլն: Մեզ հետ էին ապրում հորաքրոջս ամուսնու եղբայրը՝ նույնպես շուլավերցի՝ քահանա Ղովհաննես Մարտիրոսյանը իր մեծ քրոջ հետ: Նա Քամոյան եկեղեցու քահանան էր, Վրաստանի հայոց կոնսիստորիայի անդամ և III իգական գիմնազիայի կրոնի ուսուցիչ:

ՄԵՐ ՆԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

1887 թ. սեպտեմբերի վերջերին ես ու ընկերուհիս՝ Օսանը, գնացինք տատիս մոտ: Ճաշեցինք այնտեղ: Երեկոյան դուրս եկանք փողոց, որ մի նեղ ճանապարհ էր հին, միհարկանի տներով:

Շենց տատիս տան կողքին, մի սենյակում ապրում էր մի ընտանիք՝ նախշքար (ներկարար) Բագրատ Թումանյանը՝ իր կնոջ հետ: Մենք փողոցումն էինք, երբ այդ տնից դուրս եկավ մի միջահասակ կին, նրա ետևից՝

¹Փողոցը հետագայում վերանվանվել է Մյանսիկյան, իսկ այժմ՝ Խանձթեղի:

քարձրահասակ, նիհար կազմվածքով, գանգուր մազերով մի երիտասարդ: Կինը դիմեց մեզ.

– Չգնա՞նք նորակոչիկներին տեսնելու:

Այն տարին հայերից նոր էին զինվոր հավաքում: Մենք հրաժարվեցինք ու եկանք տուն:

Մյուս օրը, կեսօրին, երբ մեր տան պատուհանից դուրս էի նայում, տեսնեմ անցնում է մեր փողոցով նույն գանգուր մազերով տղան: Ըստ երևույթին, նա երեկ հետևել էր մեզ: Երրորդ օրը եկավ մեր տուն ձեռքին՝ թղթեր, որ իրեն էր տվել կոնսիստորի անդամ Նովհաննես քահանա Մարտիրոսյանը: Ես թղթերը վերցրի, միմյանց նայեցինք, ժպտաց և գնաց: Նետո իմացա, որ կոնսիստորիայի գրագիրն է, լավ էլ ձեռագիր ունի:

Անուշկի տատս ինձ պատմեց, որ այդ տղային վաղուց գիտի, իր հարևանն է, հաճախ իր համար նամակներ է գրում. անունն Օհաննես է, և շատ է հավանում նրան: Դրանից հետո շարունակ գալիս էր, թղթեր բերում: Շատ անգամ նրան մայրս էր ընդունում, ներս էր կանչում, խոսում էին, թղթերը թողնում էր ու գնում: Մայրս Օհանեսին հավանում էր, շատ էր դուր գալիս նրա ճակատը:

Նետո իմացա, որ մայրս, տեր Նովհաննեսի և Ներսես քահանա Աբովյանի հետ, առանց իմ գիտության, որոշել են մեզ նշանել և ամուսնությունից հետո Օհանեսին քահանա ձեռնադրել: Ներսես Աբովյանը (Օհանեսի ընկեր Անուշավան Աբովյանի հորեղբայրը) նույնպես կոնսիստորի անդամ էր:

ՄԵՐ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

1888 թ. հունվարի 1-ին առավոտյան մայրս մեր խոհանոցում մի ծիտ է տեսնում, բռնում է ու բերում սենյակ: Ծիտը դրինք վանդակում: Մայրս ասաց, որ դա լավ նշան է, Նոր տարվա բերած բախտը:

Երեկոյան Օհանեսը եկավ մեր տուն Նոր տարին շնորհավորելու: Մայրս ընդունեց նրան, բերեց սեղանատուն, սկսեցին զրուցել: Օհանեսը հարցրեց.

– Էդ ի՞նչ ծիտ եք բռնել, տեսնենք ի՞նչ թռչուն է:

Մայրս ցույց տվեց:

Օհանեսը մի երկու ժամ նստեց, խոսեցինք դեսից-դենից ու գնաց:

Մի քանի ժամանակ անց մայրս ասաց, որ ուզում են մեզ նշանել: Ես շատ զարմացա, որ մերոնք համաձայնվում են: Մի տղա, որ տուն էլ չունի, ապրում է ուրիշի մոտ, ո՞նց է ամուսնանում: Նետո մորիցս իմացա, որ մտադիր են

ծանոթությունը խորացավ: Օհանեսը ամեն օր գալիս էր, երբեմն մնում ճաշի: Մայրս նրան շատ էր սիրում, ավելի, քան ես: Խոսում էինք գրականությունից: Տարցնում էր՝ ի՞նչ գրքեր եմ կարդացել: Ես էլ հպարտ-հպարտ ասում էի. Աղայան, Պոռշյան, Բաֆֆի («Մամվելը» նոր էր լույս տեսել), Մուրացան և այլն: Ի՞նչ իմանայի, թե Օհանեսը բանաստեղծ է: Ես ասացի, որ «Աղբյուրում» կարդացել եմ Սրինգի ոտանավորը¹, լավ բանաստեղծ է, Օհանեսը ժպտաց, ասաց.

– Շա՞տ ես հավանում նրա գրածը, իսկ որ նրանից լավը կարդա՞ս:

– Էն ժամանակ՝ էն կհավանեմ:

Մի կիրակի օր եկավ, թե՛ մեռել է մեր լավ գրողներից մեկը՝ Ծերենցը, քիչ առաջ բերին եկեղեցի, պետք է մի ժամից գնամ²:

Ես նստած տետրիս մեջ գրում էի նոր լսածս երգերը: Մինչև հիմա էլ տետրը մնում է: Օհանեսը վերցրեց գրիչը, սկսեց շարունակել, արտագրություններ անել. մնաց մինչև ժամը երեքը և այդպես էլ թաղման չհասավ³:

1888 թ. փետրվարին, Վարդանանց տոնից երկու օր առաջ, Օհանեսն ասաց, թե այս տոնի առթիվ ցույց են տալու «Վարդան Մամիկոնյան» ներկայացումը, գնանք միասին: Ես ասի՝ մայրս չի թողնի, որ մենակ գամ քեզ հետ. նա պատասխանեց, թե՛ Էն ժամանակ մայրիկին էլ կտանենք: Մյուս օրը եկավ, թե՛ տոմսակներ վերցրել է և վաղը ժամը 7-ին կգա մեր ետևից: Մենք դեռ նշանված չէինք, ես դպրոցական շորով էի: Գնացինք Արծրունու թատրոնը⁴: Ներկայացման ժամանակ Օհանեսը շարունակ ինձ բացատրում և պատմում էր բովանդակությունը: Վարդանի դերը խաղում էր Գևորգ Չմշկյանը: Երբ վերջացավ, դուրս եկանք թատրոնից՝ սաստիկ անձրև էր: Օհանեսը շատ փնտրեց, բայց չկարողացավ կառք գտնել: Ստիպված ոտքով գնացինք: Մեզ տարավ տուն, իսկ ինքը գնաց իր տունը, որը բավական հեռու էր:

Օհանեսը առաջ ապրելիս է եղել Վորոնցովի հրապարակում, ժամկոչ Ավագի մոտ: Այստեղ ապրել է մի տարի՝ 1883 թ.⁵, փող չունենալու պատճառով թողել է այդ տունը՝ տանտիրոջը տալով հարյուր քսանմեկ ռուբլու մուրհակ: Այդ մուրհակը մինչև օրս մնում է⁶: Երբ ամուսնացանք՝ իր աշխատավարձից ամսական տասը ռուբլի տալիս էր պարտքի դիմաց:

Երկու ամսից մեզ նշանեցին: Տայրը՝ Տեր Թադևոսը, եկավ գյուղից մի քահանայի և մի վարդապետի հետ: Մեզ մոտ էլ երկու քահանա կային, էնպես որ չորս քահանա և մի վարդապետ մեզ նշանեցին՝ 1888 թ. մարտի 24-ին: Այդ օրը մի բանաստեղծություն գրեց «Արծվիկ» վերնագրով: Չորս տող էր,

բերեց կարդաց: Ես չգիտեի, որ նա ուտանավորներ է գրում: Տեսող արդեն շատ էր գրում և պատահում էր, որ մի հանգի, մի բառի պատճառով ուտանավորը թողնում էր կիսատ:

– Էս զարհուրմարը մի բառի պատճառով մնաց...

Օհանեսը հագնում էր բլուզ և մի աշակերտական գլխարկ՝ թավշյա եզրերով, իսկ վզին՝ մետաքսե թաշկինակ: Մի օր եկավ նոր հագուստով, բայց ոտից-գլուխ թրջված: Գնացել էր Ռաֆֆու թաղմանը: Այդ օրը՝ 1888 թ. ապրիլի 29-ին, սաստիկ անձրև էր եկել: Շորերը փոխեց, բայց երկու օր լավ չէր զգում իրեն:

Մի օր էլ եկավ, թե՛ քեզ եմ պարտական, կյանքս ազատեցիր: Ասում եմ ինչո՞վ, ի՞նչ է պատահել: Ասաց.

– Չե՞ս իմանում, Ալեքսանդր Գոլոշյանի հետ որոշել էինք գնալ Տանկահայաստան, հայրենիքն ազատելու, ես էլ իմ ամառվա վերարկուս ծախեցի, մի ատրճանակ առա, պետք է գնայի: Մեր նշանվելու պատճառով իմ գնալը հետաձգվեց, իսկ գնացողները սպանվել են ճանապարհին⁷:

Նշանվելուց հետո Օհանեսը համարյա ամեն օր մեզ մոտ էր լինում հաշերին և գնում էր ուշ երեկոյան: Մի օր Ջատկին եկավ, ինձ համար մի գույգ գեղեցիկ կոշիկներ բերեց, նոր ձևի: Ջատկի գիշերը, ուշ ընթրիքից հետո, չէր ուզում տուն գնալ, ասաց՝ գիշերը մեյդանով մեծ մկներ են վազում, վախենում եմ: Մայրս ասաց. մնա մեզ մոտ: Մնաց: Երկու օրից հետո գնաց ու վերադարձավ. տանտիրուհին՝ Բագրատի կինը, ասել էր՝ որտեղ երկու գիշեր մնացել ես, էլի գնա ենտեղ: Դե, ի՞նչ պետք է ասեինք: Ասինք՝ գնա, շորերդ բեր:

Մյուս օրը մի կապոց ձեռքին եկավ. մեջը մի ձեռք սպիտակեղեն և երկու գիրք. մեկը՝ «Վերք Նայաստանին», մյուսը՝ «Նյուսիսափայլի» մի համար: Այդ էր նրա ամբողջ ունեցածը: Երբեմն խնդրելով, երբեմն ստիպելով, ծնողներս ղրկում էին եկեղեցի, որ ժամերգություն սովորի:

Ըստ օրենքի, պսակի իրավունք ստանալու համար, Ջատկից պետք է քառասուն օր անցեր: Սպասում էինք Նամբարձմանը:

Տունիսի 1-ին (Նամբարձման տոնին) ասաց՝ մեր գյուղից մարդ է եկել, գնում եմ տեսնելու: Գիշերը ուշ վերադարձավ, գնաց իր սենյակը քնելու: Մի ժամից եկավ, թե փորս ցավում է: Կաթիլներ, կոնյակ տվինք, չօգնեց: Պարզվեց, որ գյուղից եկել է մորեղբայրը՝ Սարոն, տարել է հյուրասիրելու, կերել են կեռաս և վրան գարեջուր խմել: Լուսադեմին մայրս հրավիրեց

ժամանակին հայտնի բժիշկ Մկրտչյանին (ղզլարցի): Բժիշկը քննեց, դեղեր տվեց և ասաց, որ լուրջ բան է: Բժիշկն ամեն օր այցելում էր: Տեսանք, որ հիվանդությունը երկարում է, ծնողներին հեռագրեցինք: Տիվանդ ժամանակ այցելության էին գալիս Թիֆլիսում ապրող իր համագյուղացիները, ինչպես Ալեքսի Թումանյանը և ուրիշներ: Ամեն անգամ Օհանեսը ասում էր նրանց.

– Այլ, են մեր Սուրբ Գրիգորի աղբրի ջրից եմ ուզում. մեր Կաթնաղբյուրից, որ մի բաժակ խմեմ, կլավանամ: Էն տեսակ սարերը թողած, ես շոգում պառկած... չեմ դիմանում:

Դեղերի մեծ մասը թափում էր, չէր խմում: Մայրս Ս. Սարգսի բակի դպրոցում մի սենյակ էր վարձել, Օհանեսին փոխադրեցինք այնտեղ: Մայրս և Անուշկի տատս շարունակ մոտն էին լինում, ես էլ ամեն օր այցելում էի: Եկան ծնողները, տեսան, որ դժվար է գյուղ տանելը: Տայրը երեք օրից վերադարձավ, իսկ մայրը մնաց մի ամիս: Երբ Օհանեսը մի քիչ կազդուրվեց, մայրը որոշեց նրան տանել Դսեղ, թեև բժիշկը խորհուրդ չէր տալիս, մանավանդ, որ այն ժամանակ երկաթուղի չկար: Մի օր Շուլավեր պետք է գնային դիլիժանսով, հետո էլ՝ ձիով: Մերոնք խոսել էին Շուլավերի մեր ծանոթների հետ, որ նրան ընդունեն: Տուլիսի կեսին գնացին գյուղ: Երկար ժամանակ տեղեկություն չունեինք: Մի-երկու ամսից իրենց մոտիկ բարեկամ Ալեքսի Թումանյանը եկավ մեզ մոտ: Երկար խոսեց, ասաց, որ լավացել է, բայց էլ չի գալու, մայրը մի ուրիշ աղջիկ է գտել, պետք է նշանի: Մայրս էլ՝ հին քիֆլիսեցի, շատ նեղացավ ու սկսեց նրանց հասցեին խոսել, նախատել: Գնալիս Ալեքսին ինձ հարցրեց. – Աղջիկ ջան, բան չունես ասելու: Ասացի՝ չէ, միայն շատ բարև կանես: Այդ բոլորից հետո, վերջապես, Օհանեսից նամակներ ենք ստանում. մեկն՝ իմ անունով, մեղմ գրված, մյուսը՝ մորս անունով՝ բարկացած: Ահա իմ անունով գրված նամակը.

«Օլինկա ջան,

Եթե իրավ հոգին է չափում ժամանակը, ապա տարիքներ են անցել ձեզ-նից հեռանալու օրից. այս չընդունես իբրև մի ֆրագ, արտաքին կեղծ ծեսերի թելադրություն, այլ իբրև անկեղծ սրտի ձայն և վկայություն: Ես համոզված եմ նույնը և քո կողմից, որը և պետք է մխիթարանք ներշնչե ինձ: Ինչ վնաս հեռավոր տարածությունը, եթե սրտերը մոտ են միմյանց:

Այսբան ժամանակամիջոցում առաջին նամակս եմ ուղղում քեզ և հավատացած եմ, որ նամակիս ուշանալը չպետք է ձգեր քեզ անմիտ կասկածանքների տակ: Բանասարկուների չարախոսություններին չպետք է տեղ

տայիր քո սրտում, եթե իրավ նույն սիրտը արձագանք է տված իմ խոսքերին: Եթե իբրև բանական ինձ ճանաչել ես քո սեփական խելքով, էլ ինչու պետք է հավատայիր ուրիշին:

Ես համոզված եմ, որ դու կասկած չես տանի իմ ազնվության վրա – քող ես խաբված լինիմ, բայց ունենամ իմ սեփական և հաստատ հույսս ու համոզմունքս:

Նամակիս ուշանալու պատճառը գաղտնիք չէ – հիվանդությունն է, որ դուք ևս գիտեք, փառք ասածո, և մի քանի հանգամանքներ, որ գալովս կը պատմեմ: Օգոստոսի կեսերում հազիվ ելա անկողնից: Գուցե ասեք հիվանդ ժամանակ ևս կարելի էր նամակ գրել, բայց կսխալվեք անկարելին կարելի դարձնելով:

Ես առողջ եմ և գուցե նամակիս հետ գամ:

Բարևում են հայրս, մայրս և մեր ընտանիքը, պարտավորեցրել են նույնպես բարև հիշելու շատ բարեկամներ:

1888 ամի, 15 սեպտեմբերի, ի Դսեդ, քո

Նովհաննես Թումանյան

Օլինկա ջան,

Հայրիկիդ նամակ գրելու ժամանակ անպատճառ ինձնից բարև կգրես. կբարևես և տատիդ ու նրա քույրերին ու այլոց:

Նովհաննես»⁸

Իսկապես, նամակն ստանալու օրը, երեկոյան մի մարդ եկավ ու ասաց, թե Օհանեսը եկել է ձիով, Մադումն՝ է և հարցնում է՝ եթե գամ, կընդունե՞ք: Մայրս և ես ասացինք, որ գա: Եկավ և բացատրեց բոլոր հանգամանքները:

Կոշիկներից հետո առաջին նվերը, որ ստացել եմ իմ նշանածից, Նոմերոսի «Իլիականն» ու «Ոդիսականն» էին և «Վերք Հայաստանին»: Արովյանի գիրքը ինձ ծանոթ էր արդեն, իսկ Նոմերոսը չէի կարդացել: Օհանեսն ինձ հետ կարդում էր և բացատրություններ տալիս: Օհանեսը գյուղից եկավ 1888թ. սեպտեմբերի 20-ին: Երկու ամսից, դեկտեմբերի 1-ին, պսակվեցինք: Ես տասնյոթ տարեկան էի, Օհանեսը՝ տասնինը: Հարսանիքից առաջ մայրս հարցրեց. մարդ ունե՞ս հրավիրելու: Օհանեսը, թե՛ ընկերներից միայն երկու հոգու՝ Անուշավան Աբովյանին և Երվանդ Մամիկոնյանին: Բայց հարսանիքի գիշերը երեսուն հոգի եկան նրա կողմից: Հագիրիի խումբը նվագում էր:

⁸Թիֆլիսում գտնվող օթևաններից մեկը:

Վեց քահանա կար և մեկ վարդապետ: Մեզ պետք է պսակեր մեր տան քահանան՝ Արսեն Բագրատունին, բայց Օհանեսի հայրը ասաց՝ իմ տղին է՛ս պետք է պսակեն:

Անցավ մի քանի օր, մեր տանը նորից սկսեցին խոսել Օհանեսին քահանա ձեռնադրելու մասին: Ամեն օր ասում էին, որ գնա եկեղեցի և ժամերգություն սովորի, իսկ նա չէր գնում ու չէր ուզում:

Մի տարվա մեջ Թիֆլիսի բոլոր եկեղեցիներում եղավ, բոլորից էլ դժգոհ էր. մի տեղ քահանաները կոչում էին, մյուս տեղը, թե՛ հեռու է և այլն: Վերջը դրկեցին վանքի եկեղեցին: Այնտեղ էլ չմնաց: Մի առավոտ պարսավ գրեց թեմի առաջնորդի՝ Արիստակես եպիսկ. Սեդրակյանի վրա և դրանից հետո հեռացավ կոնսիստորի ծառայությունից՝

Ես ունեի հարդարանքի սեղան, որ միևնույն ժամանակ ծառայում էր իբր գրասեղան: Այստեղ դրված էին քարաղից պատրաստած թանաքաման, հայելի, մի զույգ գեղեցիկ մոմակալներ, համրիչ և ուրիշ իրեր: Տոմարները գրում էր այդ սեղանի վրա: Տենց այդ սեղանին է գրել «Անբախտ վաճառականները», «Մարոն» և ուրիշ գործեր: Մի օր էլ, պարապելու ժամանակ, թանաքամանը շուռ եկավ և իմ իրերն ու սեղանը փչացրեց: Մի ուրիշ սեղան դրինք դրա փոխարեն:

Մի օր ճաշից առաջ, Օհանեսը գնաց բաղնիք և վերադարձավ բավական ուշացումով: Անհանգիստ սպասում էինք: Բավական ուշ եկավ մի մարդու հետ: Պարզվեց, որ բաղնիքում քիսաչի է վերցրել և զրույցի ժամանակ իմացել, որ սա հեքիաթներ գիտի և հատկապես «Տազարան բլբուլը»: Բաղնիքից դուրս են գալիս և հենց դռան մոտ նստած, քիսաչին պատմում է, իսկ Օհանեսը՝ գրում: Երևի մոտը փող չէր եղել, քիսաչուն հետը բերել էր տուն, որ վճարի:

Մեր քնակարանի վերևի հարկում ապրում էր Օհանեսի մտերիմ դասընկերը՝ Դավիթ Շահլամյանը: Մեր տանը Օհանեսը առանձին սենյակ չուներ, և երբ նրա մոտ հավաքվում էին Ներսիսյան դպրոցի դասընկերները՝ Արսեն Ղլտեյանը, Արամ Առաքելյանը, Մելքոն Ասլիբեկյանը, Տակոբ Ստեփանյանը, գնում էին Դավիթ Շահլամյանի մոտ: Նրանք մտադրվել էին Մոսկվայում հրատարակել Թումանյանի փոքրիկ ժողովածուն: Օհանեսը նրանց համար կարդում էր իր բանաստեղծություններն ու լեզենդները:

Մի օր ուրախ տրամադրությամբ եկավ տուն և ոգևորված սկսեց պատ-

մել, քե ինչպես «Աղբյուր» ամսագրի խմբագրատանը ծանոթացել է Ղազարոս Աղայանի հետ: Այդ ծանոթությունը շուտով դարձավ բարեկամություն, հետո՝ խոր բարեկամություն, որ տևեց մինչև Աղայանի մահը:

Նիշում եմ, 1888 թ. վերջերին հրավիրված էինք Նակոբ Ղազարյանի (քրդագետ Լազո) հարսանիքին: Այնտեղ էին «Աղբյուրի» և «Տարազի» աշխատակիցները, Ղազարոս Աղայանը՝ կնոջ հետ: Այնտեղ էր և Րաֆֆու այրին՝ տիկին Աննան, մի նիհար, ցածրահասակ կին, սև շղարշով՝ սգավոր էր:

1890 թվականին, երբ Օհանեսի գիրքը լույս տեսավ, մերոնք նոր հասկացան, որ սա բանաստեղծ է: Առհասարակ Օհանեսի ծանոթությունները շատացան: Աղայանի միջոցով «Մուրնի» խմբագրատանը Օհանեսը ծանոթացել էր Փիլիպոս Վարդապարյանի հետ: Նետագայում նրանք շատ մտերմացան: Եվ Ֆիլիպը, ինչպես իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը և բժիշկ Արիստակես Ջարգարյանը, դարձան Օհանեսի մեկենասները և լավ բարեկամները՝ իրենց ընտանիքներով:

Գրքի հրատարակությունից հետո նրա շրջանը շատ էր մեծացել՝ քե՛ ընկերները, քե՛ օրիորդները, բոլորը առիթ էին փնտրում նրա հետ ժամանակ անցկացնելու համար:

Նունվարի 14-ին (հին տոմարով) Օհանեսի անվանակոչության օրն էր: Ծանոթ օրիորդները այդ օրը հավաքվեցին մեզ մոտ և այդպիսով սկիզբ դրվեց հունվարի 14-ի տոնակատարության: Նվեր էին բերել թանաքաման, զույգ մոմակալներով (այժմ Թումանյանի թանգարանում է¹⁰), արծաթե գր-րիչ, ծոցատետր, ծաղիկներ և այլն:

Նավաբույթները շարունակվում էին նաև այլ առիթներով ընկերների, ծանոթների մոտ: Երեխաների պատճառով ես քիչ էի մասնակցում այդ երեկույթներին և եթե գնում էի՝ մի երկու-երեք ժամից շտապում էի տուն: Օհանեսը ուշ էր գալիս և հաճախ ժիլետի գրպանից թղթեր էր հանում-թափում սեղանին, ասելով՝ ա՛ռ, կարդա՛: Դրանք նամակախաղի ժամանակ իր ստացած երկտող-նամակներն էին:

Ամուսնանալուց մի քանի ամիս հետո Օհանեսը գյուղից կանչում է իր փոքր եղբայր Ռոստոմին, որ շատ ընդունակ էր և ուզում էր սովորել: Եկավ Թիֆլիս, բայց որովհետև միջոց չուներ, ետ ուղարկեց, որ ոչխար ծախի, փող ունենա և այնպես գա սովորելու: Օհանեսի մայրը թույլ չէր տվել, համ էլ ասել էր, որ տանը կառավարող մարդ չկա: Ջալալօղլու դպրոցում միասին են եղել.

Օհանեսը միշտ ասում էր, որ Ռոստոմն իրենից ընդունակ է:

Նորաշենի փողոցի (№28) բնակարանում ապրել ենք վեց տարի, մինչև 1894 թվականը¹¹: Թումանյանը այս տանն է գրել իր առաջին պոեմները՝ «Մարոն», «Լոռեցի Սաքուն», «Անուշը», «Դեպի Անհունը»:

Արդեն չորս երեխայի ծնողներ էինք: Նրանց անունները՝ Մուշեղ, Աշխեն, Նվարդ, Արտավազդ, վերցրել էինք «Սամվել» վեպից, որ նոր էր լույս տեսել, և Օհանեսը շատ հավանում էր:

Օհանեսի հայրը հաճախ էր գալիս Թիֆլիս մեզ տեսնելու: Ինձ միշտ ասում էր. թե՛ ինչո՞ւ ես եղ երկաթներով մազերդ կտրատում, թո՛ղ ազատ հյուսեր:

Մի անգամ էլ, երբ Թիֆլիս եկավ (Մուշեղը երեք տարեկան էր), բոլորս գնացինք զբոսանքի: Ճանապարհին մտանք խաղալիքների խանութ, որ երկու հարկանի էր և գտնվում էր Գոլովինսկի (այժմ Ռուսթավելու) պողոտայում: Վերևի հարկում վաճառում էին միայն խաղալիքներ: Տերտեր պապեն Մուշեղին ասաց՝

– Ջոկիր, ո՞ր խաղալիքն ես ուզում:

Մուշեղն ընտրեց ձի լծած մի կառք:

Առանք եղ խաղալիքն և ուզում էինք դուրս գալ: Օհանեսը կանգնեց, թե՛ ես չեմ գա:

– Ինչո՞ւ,– հարցրեց Տերտեր պապեն:

– Նրա համար խաղալիք առար, ես էլ քո էրեխեն եմ, ինձ համար էլ առ:

Ծիծաղեցինք: Տերտեր պապեն ասաց.

– Դե, տղա ջան, դու էլ քե՛զ համար ջոկիր:

Օհանեսը մատը դրեց կեզլիի վրա, թե՛ ես էլ ես եմ ուզում:

Առանք, և տանը երեխաների հետ խաղում էր: Ինքը եղ ժամանակ 23 տարեկան էր:

1891 թվականին, երբ արդեն երկու երեխա ունեինք, Օհանեսին կանչեցին Ջալալօղլի զինվորագրության¹²: Մոտ մեկ ամիս այնտեղ էր: Տանել էր մեծ համար և զինակոչից ազատվել: Նամակում ինձ գրել էր, թե շատ ուրախ է, որ ազատվել է և՛ զինվորագրությունից, և՛ քահանայությունից: Այդ ժամանակ արդեն լույս էր տեսել նրա առաջին գրքույկը, որ այնքան ոգևորել էր նրա ընկերներին և մեծացրել շրջապատը:

Մի երեկո նրա մոտ եկան չորս նորընծա արեղա. Մեսրոպ Մովսիսյան, Գարեգին Տովսեփյան, Արսեն Ղլտեյան և Եփրեմ Սուքիասյանը: Բոլորը փարաջաներով էին. գալուն պես անմիջապես փարաջաները դեն գցեցին,

կոստյումներով նստեցին, ընթերցին և երկար ժամանակ զրուցում էին Օհանեսի գրվածքների մասին:

Օհանեսի մտերիմները, տեսնելով, որ նա անգործ է և նյութական նեղ վիճակի մեջ, նպաստեցին, որ նրան նշանակեն գրասենյակի գործավար Նայոց հրատարակչական ընկերությունում¹³: Պետք է անդամագրեր մարդկանց և ամեն մեկից ստանար վեց ռուբլի՝ պայմանով, որ նրանց տարվա վերջին նույն գումարի գիրք տար: Օհանեսի աշխատավարձն էր քսան ռուբլի ամսական, բայց այդ աշխատանքից նա ավելի վնաս էր ունենում, քան օգուտ՝ մեկին երկու անգամ էր գիրք տալիս, մյուսին անդամագրում էր առանց փողի և այսպես պարտքի տակ ընկավ ու գրասենյակը թողեց:

1895 թվականին մենք փոխադրվեցինք Բենքոբյան փողոց №38, Թունելի բակը (Շադինովների տունը): Չորս սենյակ ունեինք, որոնցից մեկը Օհանեսի առանձնասենյակն էր¹⁴:

Նա գյուղից սովորելու բերեց իր երկրորդ եղբորը՝ Վահանին, բայց չէր կարողանում սովորել և միշտ ուզում էր փախչել գյուղ: Մի քանի անգամ Օհանեսը ետ էր բերել, բայց երբ քննությունները սկսվում էին էլի փախչում էր, այդպես էլ գնաց ու էլ չէկավ սովորելու:

1895 թվականին¹⁵ փոխադրվեցինք Խլեբնայա պողոտա (Շավրի Կարապետի տունը): Օհանեսն այստեղ էլ սենյակ ուներ, որ պատշգամբի մյուս ծայրին էր: Ընկերները հավաքվում էին այդ սենյակում: Ամենից հաճախ նրա մոտ լինում էր դերասան Կարապետ Գալֆայանը, որ նյութական ծանր դրության մեջ էր. Օհանեսը նրան միշտ օգնում էր, նույնիսկ վերջին կոպեկը չէր խնայում: Օհանեսն ասում էր, թե Գալֆայանին առաջին անգամ հանդիպել է մի ածխավաճառի խանութում, ծանոթացել է հետը և հրավիրել իր մոտ:

Այդ ժամանակ նյութականի կողմից ծանր էր և՛ Աղայանի, և՛ Թումանյանի դրությունը: Ամառվա շոգերին ուզում էին ամառանոց գնալ, բայց փող չունենալով, ստիպված մնում են քաղաքում: Որոշում են իրենց վաղուց հրատարակված գրքերը, որ տարիներով մնացել էին թափված, մեկին գոնե վաճառեն. Աղայանը՝ իր «Արություն և Մանվելը» և «Երկու քույրը», իսկ Թումանյանը՝ 1890-92 թվականների գրքույկները:

Շատ փնտրելուց հետո Աղայանը գտնում է մի պարսկահայի, որը գրքերը գնելու ցանկություն է հայտնում, բայց կանխիկ դրամ չունենալով,

առաջարկում է գրքերն իր հետ տանել Պարսկաստան, փոխարենը խոստանալով ուղարկել խուրջիններ: Սրանք համաձայնվում են, մանավանդ Աղայանը ուրախացել էր, թե պսակելու աղջիկներ ունի՝ բաժինք կտա նրանց: Եվ իսկապես, այդ մարդը Պարսկաստանից ուղարկեց չորս խուրջին և մի թուփ չեշունչա: Երկուսն էլ շատ գոհ էին: Աղայանն ասաց՝ աղջիկներին բաժինք կտամ, իսկ Օհանեսն այդ կտորից իր համար երկու պիջակ կարել տվեց և Մուշեղին մի բլուզ: Տիշում եմ նաև, որ Տիգրան Նազարյանը մի քանի գիրք վերցրեց Թումանյանից և փոխարենը տվեց երկու գրադարակ (եռաժեռկա), մեկը՝ եռանկյունի, մյուսը՝ ուղիղ: Երկուսն էլ Դսեղի թանգարանում են: Այդ տանը մնացինք մեկ տարի: Էստեղից Մուշեղն ու Աշխենը գնացին Տեր-Նովսեփյանի (Ջճմարիտյանի) պանսիոնը:

Առաջին անգամ Դսեղ գնացել ենք Արտիկի ծնվելուց հետո, 1894 թվականի ամառը: Արտիկը չորս ամսական էր: Գնացինք ֆուրգոնով: Երեք ֆուրգոն էր: Մեկում մենք էինք, երկրորդում Բարխուդարյանները¹⁶, իսկ երրորդում Տակոբյանները¹⁷:

Առաջին գիշերը մնացինք Սարվանում (Մարնեուլ): Երկրորդ գիշերը՝ «շուշի զավոդում», որտեղ մանրամասն նայեցինք ապակու գործարանի աշխատանքները: Երրորդ օրը՝ Վորոնցովկա: Չորրորդ օրը վաղ առավոտյան հասանք Ջալալօղլի: Տերտեր պապեն եկել էր մեզ դիմավորելու: Մի ֆուրգոն վարձեց և մեզ հասցրեց Վարդաբլուր: Տեր Թադևոսը մի տկճոր օղի էր բերել հետը: Ծանոթներ, գյուղացիներ հավաքվեցին, թե՛ մի քանի օր մնացեք, վարժապետը, այսինքն՝ Օհանեսը, եկել է, մի քիչ զրույց անենք: Խմեցին, խոսեցին: Մի պառավ մարդ կար, խոսք գցեց «Նազարան բլբուլի» մասին: Օհանեսը հետաքրքրվեց, հարց ու փորձ արեց: Ծերունին օղին խմում էր ու պատմում, իսկ Օհանեսը գրում էր: Տինգ օր մնացինք այստեղ: Այստեղից գնացինք Շահալի: Ռոստոմը վեց ձի էր բերել, և ձիերով գնացինք Դսեղ: Ֆուրգոնով անհնարին էր:

Տերտեր պապեն Արտիկին կապել էր կրծքից, ու եղպես մտանք գյուղ: Գյուղացիք որ տեսան, ասացին՝ տեր Թադևոսը սուրբ նշան է բերում: Էդ ամառ չորային էր: Տերտերն ասաց՝ սուրբ նշան չի, թոռս ա, կջրի:

Էդ գիշեր իսկապես անձրև եկավ:

Գյուղի տղաները մեր երեխաների ծոցտե գլխարկները տեսնելով, ասում էին՝ քաղաքացիք մոշամաննի են բերել:

Նանը (Օհանեսի մայրը) սարումն էր: Իմացել էր մեր գալը, ազդակ էր թխել, սեր ու մածուն վերցրել, ձի նստել ու սարվորների հետ եկել գյուղ՝ մեզ տեսնելու: Իրիկնադեմին մեզ լուր քերին, թե դաչաղները հանապարհին հարձակվել են նանի վրա:

Օհանեսն իսկույն այնալու հրացանը վերցրեց, թե՛ գնամ նանին ազատեմ, բերեմ: Տեր Թադևոսը չթողեց, թե՛ դու կաց, այնալուն ես վերցնեմ, գնամ: Ներ ու որդի էսպես վիճում էին, վերջը որդին հրացանը վերցրեց ու գնաց:

Ճանապարհին պատահում է սարվորներին, որ արդեն ազատվել էին դաչաղներից. նանը ազդակն ու սերը տվել էր նրանց և բոլորին ազատել: Ուշ գիշեր է լինում. հենց հանապարհին, հանդում քնում են: Օհանեսը, հանդում քնելուն անսովոր, եղ գիշերը մրսում է, հիվանդանում... եղ էր ու եղ, դրանից հետո նրան ջերմը էլ բաց չթողեց: Ամեն տարի հիվանդանում էր: Շատ տանջվեց ջերմի ձեռքից:

1897 թվականին փոխադրվեցինք Ռտիշևսկայա փողոց՝ Սվեշնիկովի տունը: Այստեղ սենյակների դասավորությունը շատ անհարմար էր: Օհանեսն առանձին սենյակ չուներ, և դա նրան շատ էր ջղայնացնում: Այդ պատճառով շատ անախորժ խոսակցություններ էին ծագում մորս և Օհանեսի միջև: Մինչ այդ, երբ մենք ապրում էինք մորս՝ Շուշանիկի, և տեր Նովհաննեսի հետ միասին, նրանք մեզ շատ էին օգնում տան բոլոր հոգսերում, թե՛ նյութապես, թե՛ երեխաներին խնամելով: Բայց Սվեշնիկովի տանը ծագած անախորժությունների պատճառով ստիպված եղանք բաժանվել: Մենք 1897 թ-ի դեկտեմբերին երեք սենյակից բնակարան վարձեցինք Ելիզավետյան փողոցում¹, իսկ մայրս փոխադրվեց Բեհբության փողոցի² №50 տունը: Մուշեղը և Աշխենը մնացին մորս մոտ, որովհետև նրանք հաճախում էին Տեր-Նովսեփյանի պանսիոնը (Բեհբության փողոցում):

Այս տանն էինք, երբ Օհանեսը հեռագիր ստացավ հոր հիվանդության մասին: Անմիջապես մեկնեց Դսեղ, բայց հայրն արդեն վախճանվել էր: Օհանեսը շատ ծանր էր տանում այդ վիշտը և մինչև վերջ էլ հորը մտաբերում էր կսկիծով:

¹Այժմ Զափարիձեի: Այս տանն ապրել են Աղայանը, Բաֆֆին, Մուրացանը, Նար-Դոսը:

²Այժմ Ծինամձղվրիշվիլի, նախկինում Կլարա Ցեսկինի:

³Այժմ Ասաթիանի, նախկինում Էնգելսի:

1898 թ. հունվարի 27-ին ծնվեց Անուշը՝ մեր վեցերորդ երեխան։ Երեկո էր, կլիներ ժամը 8-ը, տանը միայն ես էի և երեխաներից՝ երեքը։ Օհանեսը ընկերոջ հետ բաղնիք էր գնացել։

Երկու ժամից, երբ երեխան ծնվել էր արդեն՝ տուն վերադարձավ և լսեց նրա ձայնը... Տատերը մեր տանտիրոջ կինն էր՝ վրացուհի։ Օհանեսն ուրախ-ուրախ գնաց, միս ու գինի առավ, խորոված սարքեց, սուփրա գցեց և եղ վրացի կնոջ հետ սեղան նստեց։

Մյուս առավոտ եկավ Անուշկի տատը. նա ինձ շատ էր օգնում։ Տաճախ գալիս էր ինձ մոտ, մնում էր օրերով, կարում-կարկատում, երեխաներին նայում։ Օհանեսն էլ, երեխաներն էլ սիրում էին նրան։ Նրա գալը տոն էր երեխաների համար, որովհետև շատ հեքիաթներ գիտեր և միշտ իրիկուները պատմում էր։

Օհանեսն Աղայանի հետ մտերմացել էր։ Ելիզավետյան փողոցի տանն էինք, երբ Աղայանը իր ընտանիքով աքսորից առաջ մի ամիս մեր տանն էր ապրում (հենց այդտեղից էլ նրան աքսորեցին)։ Աղայանը շատ էր վշտացել, որ մենք բաժանվել էինք, շարունակ հորդորում էր, որ նորից միանանք ու մորս հետ միասին ապրենք։

1898-ի գարունն էր։ Աղայանն ու Օհանեսը, հիշում եմ, հաճախ միասին էին գնում շուկա և պարենը տուն բերում։ Մեր տան ներքին հարկում հացի փուռ կար։ Վրացի հացթուխի հետ պայմանավորվել էինք, որ ամեն օր ենք ան հաց բերի մեզ, որքան անգամ հատակին կխփենք։ Մի օր էլ, Աղայանը վեճի ժամանակ հուզվելով, մի քանի անգամ ոտքով հատակին խփեց. քիչ հետո դռների արանքում երևաց հացթուխը՝ մի տասը-տասնհինգ հաց գրկին...

Մի այսպիսի դեպք էլ հիշում եմ. Աղայանն ու Օհանեսը նստած միտք էին անում իրենց պարտքերի վրա։ Երբ Աղայանի փողը պակասում էր կամ հատնում էր՝ սովորաբար երգում էր «Երբոր բացվին դռներն հուսո...»։

Մեկ էլ դռան զանգը տվին։ Աղայանն ասաց, թե իմ պարտքատերն է, հայտնել էի, որ այսօր գա ստանա. Օհանեսը թե՛ կա չկա մեր տանտերն է, վարձի համար է եկել։ Դուռը բաց չարինք։ Բայց երկրորդ զանգին գնացի թելը քաշեցի, դուռը բացվեց։ Սանդուղքներով վեր ելավ փոստատարը և ասաց, որ փող է բերել Թումանյանի անունով՝ 250 ռուբլի՝։ Դրամը հաշվեց, տվեց ու ասաց, որ Աղայանի անունով էլ կա, բայց հասցեն չի գտնում։ Բոլորս

*Բաքվի Մարդասիրական ընկերությունը տարեկան 500 ռ. թոշակ էր նշանակել Աղայանին, Թումանյանին և Շիրվանզադեին։

շատ ուրախացանք, Աղայանն էլ իր բաժինը ստացավ, և հիմա էլ սկսեցին մտածել քեֆի մասին:

Երբ Աղայանին աքսորեցին, մենք շատ չմնացինք եղ տանը: Փոխադրվեցինք մորս մոտ՝ Բեհրության փողոց¹⁸: Դրանից հետո էլ, երբ ազատվեց այդ տան հինգերորդ հարկի բնակարանը, մենք չորրորդ հարկից բարձրացանք վերև, իսկ մայրս մնաց չորրորդ հարկում: Նենց այստեղ էլ կազմվեց «Վերնատունը»:

«Վերնատանը» հաճախ էր լինում երիտասարդ դերասան Կարապետ Գալֆայանը և խաղում էր իր դերերը: Դրանից առաջ էլ, երբ Շադինովի՝ տանն էինք ապրում, Պոլսից նոր ժամանած Գալֆայանը լինում էր մեր տանը: Օհանեսը նրան օգնում էր, ոգևորում, պաշտպանում մամուլի էջերում: Երբ Գալֆայանն արտասահման էր մեկնել սովորելու՝ Օհանեսը նրա համար դրամ հավաքեց և ուղարկեց:

«Վերնատանը» մի ամիս ապրել է Գալֆայանը, երկու ամիս՝ Դեմիրճյանը, հետո՝ Իսահակյանը, չորս-հինգ ամիս՝ Լևոն Շանթը:

«Վերնատան» հավաքույթները լինում էին շաբաթը երկու անգամ հինգ-շաբթի և շաբաթ: Նստում էին երկար, մինչև ուշ գիշեր, կարդում, զրուցում, վիճում: Սեդանին միշտ լինում էր քիշմիշ-լաբլաբու, որի անունը դրել էին «վերնահատիկ»:

Մի անգամ, չեմ հիշում որ թվականին, երևի 1901-ին, Օհանեսն առավոտյան ասաց.

– Էսօր երեկոյան գնալու ենք թատրոն՝ Սունդուկյանի երեկոյին:

Ես գնացի, ինձ համար մի զույգ սպիտակ ձեռնոց առա. էն ժամանակ թատրոն պետք էր անպատճառ սպիտակ ձեռնոցով գնալ: Չեմ հիշում, նրա պիեսն էին ներկայացնում, թե երեկույթ էր, բայց հիշում եմ, որ ընդմիջմանը Սունդուկյանը մոտեցավ մեզ (մենք երկրորդ կարգումն էինք նստած) և ասաց.

– Ինչո՞ւ եք այստեղ նստել, գնանք իմ օթյակը:

Մենք մնացինք մեր տեղում, բայց Օհանեսը գնաց Սունդուկյանի օթյակը՝ շնորհավորելու¹⁹:

¹⁸ Այս տունը նույնպես գտնվում էր Բեհրության փողոցում:

1898 թ. հունվարի 27-ին ծնվեց Անուշը՝ մեր վեցերորդ երեխան։ Երեկո էր, կլիներ ժամը 8-ը, տանը միայն ես էի և երեխաներից՝ երեքը։ Օհանեսը ընկերոջ հետ բաղնիք էր գնացել։

Երկու ժամից, երբ երեխան ծնվել էր արդեն՝ տուն վերադարձավ և լսեց նրա ձայնը... Տատները մեր տանտիրոջ կինն էր՝ վրացուհի. Օհանեսն ուրախ-ուրախ գնաց, միս ու գինի առավ, խորոված սարքեց, սուփրա գցեց և էդ վրացի կնոջ հետ սեղան նստեց։

Մյուս առավոտ եկավ Անուշկի տատը. նա ինձ շատ էր օգնում։ Տաճախ գալիս էր ինձ մոտ, մնում էր օրերով, կարում-կարկատում, երեխաներին նայում։ Օհանեսն էլ, երեխաներն էլ սիրում էին նրան։ Նրա գալը տոն էր երեխաների համար, որովհետև շատ հեքիաթներ գիտեր և միշտ իրիկուները պատմում էր։

Օհանեսն Աղայանի հետ մտերմացել էր։ Ելիզավետյան փողոցի տանն էինք, երբ Աղայանը իր ընտանիքով աքսորից առաջ մի ամիս մեր տանն էր ապրում (հենց այդտեղից էլ նրան աքսորեցին)։ Աղայանը շատ էր վշտացել, որ մենք բաժանվել էինք, շարունակ հորդորում էր, որ նորից միանանք ու մորս հետ միասին ապրենք։

1898-ի գարունն էր։ Աղայանն ու Օհանեսը, հիշում եմ, հաճախ միասին էին գնում շուկա և պարենը տուն բերում։ Մեր տան ներքին հարկում հացի փուռ կար։ Վրացի հացթուխի հետ պայմանավորվել էինք, որ ամեն օր ենքան հաց բերի մեզ, որքան անգամ հատակին կխփենք։ Մի օր էլ, Աղայանը վեճի ժամանակ հուզվելով, մի քանի անգամ ոտքով հատակին խփեց. քիչ հետո դռների արանքում երևաց հացթուխը՝ մի տասը-տասնհինգ հաց գրկին...

Մի այսպիսի դեպք էլ հիշում եմ. Աղայանն ու Օհանեսը նստած միտք էին անում իրենց պարտքերի վրա։ Երբ Աղայանի փողը պակասում էր կամ հատնում էր՝ սովորաբար երգում էր «Երբոր բացվին դռներն հուսո...»։

Մեկ էլ դռան զանգը տվին։ Աղայանն ասաց, թե իմ պարտքատերն է, հայտնել էի, որ այսօր գա ստանա. Օհանեսը թե՛ կա չկա մեր տանտերն է, վարձի համար է եկել։ Դուռը բաց չարինք։ Բայց երկրորդ զանգին զնացի թելը քաշեցի, դուռը բացվեց։ Սանդուղքներով վեր ելավ փոստատարը և ասաց, որ փող է բերել Թումանյանի անունով՝ 250 ռուբլի՝։ Դրամը հաշվեց, սովեց ու ասաց, որ Աղայանի անունով էլ կա, բայց հասցեն չի գտնում։ Բոլորս

*Բաբլի Մարդասիրական ընկերությունը տարեկան 500 ռ. թոշակ էր նշանակել Աղայանին, Թումանյանին և Շիրվանզադեին։

կալ էր առել, մահնակալի կողքին պատից կախել:

Գրում էր թղթի կտորների վրա, ցրված: Թղթի կտորների վրա գրածները հաճախ կորցնում էր, ժիլետի գրպանի մեջն էր գցում ու մոռանում: Շատ անգամ քնից զարթնում էր, թղթի կտորների վրա գրում ու թողնում:

Շատ է պատահել, որ ճաշերին մարդ է հրավիրել, հետո մոռացել, գնացել է ուրիշ տեղ մնացել, երեկոյան դեմ հիշել է ու եկել տուն:

Մի անգամ, կեսօրին Նակոր Ստեփանյանի՝ և այդ շրջանի մարդկանց հետ խմբով եկավ, տան մոտով անցնելիս ասաց՝ դու ճաշը պատրաստի, գնում ենք սարը զբոսնելու, կգանք, կճաշենք: Ես էլ ճաշը պատրաստեցի և սպասում եմ, սպասում, թե պիտի գան: Մեկ էլ երեկոյան դեմ Կոջորից հեռագիր ստացա, թե՛ գալիս ենք թեյի:

Իմ հուշերը, ինչպես տեսնում եք, վերաբերում են Թումանյանի կյանքի առաջին շրջանին: Դրանից հետո Օհանեսն չարդեն հանրածանոթ բանաստեղծ էր, և նրա հետ կապված դեպքերն ուրիշները կարող են ավելի լավ հիշել:

՝Թումանյանի դասընկերներից մեկը Ներսիսյան դպրոցից, մասնագիտությամբ՝ ինժեներ:

ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐՔԸ

Նովհաննես Թումանյանը մեր գրական աշխարհում հանդես եկավ 1890 թվականի վերջում, երբ Մոսկվայում տպագրվեց նրա մի շարք ոտանավորների ու պոեմների, մոտ 150 էջից բաղկացած, առաջին ժողովածուն։ Մինչ այդ նա բոլորովին անհայտ մի անձ էր գրական աշխարհում, եթե չըհաշվենք նույն տարվա «Աղբյուր» մանկական ամսագրում տպագրված նրա «Արև և Լուսին» ոտանավորը, որի վրա ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձրել։ Մինչև այդ օրը նա իր բանաստեղծական փորքը ու մեծ արտադրություններն անձեռնամխելի պահում էր, առանց մտածելու նրանց տպագրության հանձնելու մասին, և հիշյալ ժողովածուն էլ Մոսկվա էր ուղարկել հրատարակելու համար մի ուրիշ անձի հորդորով ու ներշնչումով¹։

1891 թ. սկզբին, երբ տպագրված գիրքը Թիֆլիս էր հասել ու վաճառվում էր գրախանութում, նա էլ պատահմամբ գնեցի մի օրինակ։ Ժողովածուն հենց առաջին էջերից կլանեց իմ ուշադրությունը, իսկ երբ ընթերցումը վերջացրի, հիացումով համոզվեցի, որ հայկական բանաստեղծական երկնակամարի վրա մի նոր, գորավոր լուսատու է երևացել։ Բազմաթիվ ծանոթներիս հարցուփորձ արի, թե ո՞վ է արդյոք այդ խոշոր տաղանդի տեր մարդը և որտե՞ղ կարելի է նրան գտնել։ Նրանցից միայն մեկը կարողացավ ասել ինձ, թե Նովհ. Թումանյանը մի երիտասարդ է ու ծառայում է Թիֆլիսի հայոց հոգևոր կոնսիստորիայում։ Շտապեցի մի երեկո հրավիրել ինձ մոտ և դիմեցի նրան նախօրոք պատրաստված մի շարք հարցերով – որտե՞ղ է ունել, ուրիշ ո՞ր հիմնարկություններում է ծառայել, ի՞նչ հանգամանքների ներշնչմամբ է գրել իր այս կամ այն ոտանավորն ու պոեմը, զբաղվո՞ւմ է արդյոք ինքնակրթությամբ, ինչպիսի՞ գրքեր է կարդացել ու այժմ էլ կարդո՞ւմ է և այլն։ Այդ հարցումներիս պատասխանելը սպառելու համար պետք եղավ, որ երկու օրից հետո նորից գար ինձ մոտ։ Երբ նա այդ օրն ինձանից բաժանվեց, նա

իսկույն գործի անցա – տեղավորեցի հիշատակարանիս մեջ նրա ասածները և նրա՝ ինձ վրա թողած տպավորությունները: Եվ այժմ, նրա մահվան 10-ամյակի առթիվ, մեր ընթերցող հասարակության սեփականությունն են դարձնում հիշատակարանիս այդ մասը, բառ առ բառ արտագրելով այստեղ նրա բովանդակությունը:

«Թումանյան Նովհաննեսը, – գրված է ճիշտ 42 տարի սրանից առաջ հիշատակարանիս այդ կտորում, – այժմ 21 տարեկան է: Երեք տարի՝ առաջ դուրս է եկել Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի 4-րդ դասարանից՝ միջոցներ չունենալու պատճառով: Խնդիր է տվել որդեգիր (ձրիավարժ գիշերօթիկ աշակերտ) ընդունվելու համար, բայց չի հաջողվել: Սկսել է քաղաքում քափառել որևէ տեղ գտնելու համար: Մտել է Դվորցովայա փողոցում գտնվող մի խոշոր խանութ (Սալամբեգյանի), բայց չորս ժամվա առևտրական կյանքից այնքան է ձանձրացել, որ փախել է այնտեղից: Մտել է հոգևոր կոնսիստորիա գրագրի պաշտոնով, որտեղ մնում է ահա 2 և կես տարի, 18 ռ. ռոնիկով³: Նրան իր տուն է տարել, իր հաշվով պահել ու ամուսնացրել իր ազգական օրիորդի հետ նախկին Քամոյան եկեղեցու քահանա Նովհաննես Մարտիրոսյանն այն պայմանով, որ քահանա ձեռնադրվի. Թումանյանն էլ հոժար է եղել, բայց երբ աչքերը բացել է ու դիտել քահանաների սովորույթներն ու իսկական դեմքը՝ զզվանքով ետ է կանգնել: Այդ քայլն անելուց առաջ կարգով ման է եկել բոլոր եկեղեցիները իբրև տիրացու-երգիչ ու ամեն տեղից էլ զզվել: Վերջը որոշել է մշտապես մնալ վանքում, բայց իր ընկեր-տիրացուների ծաղրի ու անվերջանալի օյինների պատճառով (նրան ստիպում էին անտեղի ու անմիտ սպասարկություններ անել) թողել է նաև վանքը և վերջնականապես հետ քաշվել տիրացությունից:

Կոնսիստորիայում ծառայողներից վերին աստիճան դժգոհ է – իբրև տխմար, կեղծավոր, ծաղրող և ընկած ընկերներից: «Ամեն տեղ ուրախ են զգում ինձ, – ասում է ոգևորությամբ, – բացի կոնսիստորիայից: Բայց դա ճիշտ է մասամբ. նա առհասարակ տխուր է, ինչպես որ այդ ցույց են տալիս ոչ միայն նրա գրվածքները, այլ նաև պատահական ակնարկները: Առայժմ ես նկատեցի, որ այդ բանում մեծ դեր են խաղում նրա ընտանեկան հանգամանքները: Անշուշտ, ամսական 18 ռուբլի ռոնիկն անտանելի է մի ամուսնացած մարդու համար. ապրում է իր աներոջ – հիշյալ քահանայի հաշվով:

Զգում է, որ իր այսինչ ուսմանավորը (օրինակ՝ «Մեհրին») լավ չի վերջանում և մտքումը դրել է անպատճառ փոխել, բայց թե ինչ է ուզում տեղը

դնել՝ բնավ չգիտե... Տեղ-տեղ բաց է թողնում մի-մի բառ, որովհետև ավելի հարմարները չունի և ամիսներով անկարող է լինում այդ բառերը գտնել: Մի քանի տեղ էլ տների մեջ մի-մի տող բաց է մնում, և միտքն այնտեղ վերջացնում, այնպես որ այդպիսի տները մնում են կենտ:

Գիշերները սովորություն ունի անկողնուց վեր կենալ և հանկարծ միտքն եկած տողերը գրել: Նա հաճախ ոտանավորով խոսում է նաև երագում ու զարթնելիս գրի է անցկացնում: Այդպիսիներից մեկն է «Մեհրիի» մի կտորը (29-րդ էջ «...Սիրելի Մեհրի» և այլն), որ նա գրել է պոեման ստեղծագործելուց մի տարի առաջ և «Մեհրիի» մեջ անգիտակցաբար ու տառ առ տառ վերարտադրել: Այդ գաղտնիքը բացվել է մի երկու ամսից հետո:

Մանր ոտանավորները՝ 1) «Լերմոնտովի «Իդալ» թարգմանել է իրեն դուր գալու պատճառով: 2) «Պանդուխտն երգեց...» – մի մշակի՝ շինությունից վայր ընկնելու ու մեռնելու առիթով: 3) «Ես նայում եմ...» – Բուսաբանական այգու գլխից քաղաքը դիտելուց հետո: 4) «Մի՛ որոնիր» – իրենց տուն հյուր եկած մի օրիորդի ներկայությամբ, որից առաջ արհամարհանք, իսկ հիմա համակրություն է տեսնում: 5) «Եթե իմ վերջին հայացքը...» – մի ուրիշ օրիորդի վերաբերմամբ, որին, ինչպես կարելի է կարծել, մինչև այժմ էլ շարունակում է գաղտնի սիրել: 6) «Ի՞նչ ես կատաղել...»⁴ – Գրիգոր Արծրունուն («Մշակ» լրագրի հռչակավոր խմբագիր) պաշտպանելու համար նրա հակառակորդների դեմ, որոնցից հանդիմանվում էր ինքը՝ Թումանյանը: Նույն Արծրունուն էր վերաբերվում նաև «Մարգարեն»... բայց Թումանյանը կամեցավ այդտեղ իդեալական կերպարանք տալ, աչքի առաջ ունենալով նաև Քրիստոսին: 7) «Աղոթքը» – Ս. Սարգիս եկեղեցի գնալիս, մեր բանաստեղծը պատահել է մի խումբ քահանաների ու աշխարհականների, որոնցից մեկը (քահանա) ա՛յս քաշելով ասել է. «փող է հարկավոր, փող, դուր փող ասա»: 8) «Գիշերային առաջին աստղի դիմաց» – մի քանի հոգու հետ պատշգամբում նստած դիտում է երկինքը ու տեղնուտեղը ստեղծագործում և ներկա եղողներին թելադրում: 9) «Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ...» – նկատելով, որ այլևս չէր կարող քահանա դառնալ և իր նպատակներին հասնել հոգևորականների անպիտանությունների պատճառով դրա երկրորդ մասումն էլ նկատի ունի կոնսիստորիայում ծառայողներին: 10) «Շատերի նման...» – Լոռու շրջանում բուն դրած Չոփուռի տղերանց և այլ ավագակների մասին խիստ դատողություններ լսելուց հետո: 11) «Միամիտներին» – կոնսիստորիա եկող անմեղ գյուղացիների, որոնց այնտեղի ծառայողները կողոպտում են, ահագին կաշառքներ վերցնելով: 12) «Ամառվա գիշերը

գյուղում» – Թիֆլիսի Մթածմինդա սարից մի լուսնյակ գիշեր քաղաքը դիտելուց և նրա աղմուկներն իր հայրենի Դսեղ գյուղի հանդարտության հետ համեմատելուց հետո: 13) «Երբ ես տխուր, հուսահատ» – քափանցելով Զրիստոսի (և, երևի, նաև իր) դրության մեջ: 14) «Չարամիտներին» – Թիֆլիսի Մթածմինդա սարից դիտելով քաղաքը:

Լոռեցի Սաքոն Նովհաննես Թումանյանի ծառան է եղել, իսկ Ալեքը՝ Դեսեղ գյուղի մի հայտնի ավագակ:

Նեղինակին առաջին անգամ գլխի է գցել իր գրվածքները տպագրել Լևոն Մելիք-Ադամյանը, որը պատահամբ նրա պատուհանի վրա «ընկած» գտնելով «Սաքոն» – կարդում է, սքանչանում, թերթում նաև նրա մյուս գրվածքները ու հորդորում անպատճառ տպագրել:

...Սովորություն ունի իր պոեմները կիսատ թողնել ու նորերը գրել: Նույնն անում է նաև արձակների վերաբերմամբ, որոնցից արդեն ունի մի քանի կտոր...»:

ԳԵՈՐԳ ԱՍՍԱՏՈՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԹՆԵՐՈՒՄ

Տոլիաններն թումանյանի հետ ծանոթացել են հորեղբորս տանը, եթե չեմ սխալվում, 1891 թ. ամռանը, երբ արձակուրդին Պետերբուրգից վերադարձել էի Թիֆլիս: Իմ առաջին հանդիպմանը նրան տեսա շրջապատված աղջիկներով – բոլորն էլ աշակերտուհիներ, միակ տղամարդն ինքն էր – հինգ թե վեց աղջիկների մեջ:

Այդ աղջիկներին անունները չեմ տալիս, որովհետև նրանք, բոլորը, դեռ ապրում են: Նրանց մեջ միակ շնորհալին իմ հորեղբոր աղջիկ Օ-ն¹ էր՝ վայելչահասակ, փոքր-ինչ դժգույն դեմքով, խիտ մազերով, սև և արտահայտիչ – նվաղկոտ, թավշյա աչքերով: Ես շուտով նկատեցի, որ Օհանեսը նրան բոլորից շատ է հավանում, իսկ մյուսների հետ ավելի շուտ ձևի համար է խոսում ու ծիծաղում, որպեսզի նկատելի չդառնա իր հետաքրքրության առարկան... Հորեղբորս աղջիկն այն ժամանակ կլիներ մոտ 15 տարեկան, ուսանում էր գլխնագիայում և քավականին լավ նվագում դաշնամուր:

Նյութերի հեռանալուց հետո նա ինձ պատմեց, որ Տոլի. Թումանյանն աշակերտել է Ներսիսյան դպրոցում և, չորրորդ դասարանից թողնելով դպրոցը, մտել է հոգևոր կոնսիստորիա՝ ծառայելու:

Այնուհետև ես մի քանի անգամ եմ տեսել Թումանյանին այդ շրջանում: Նա միշտ ուրախ էր, աղջիկների հետ ֆանդ էր խաղում, հանաքներ անում, սրախոսում, իր ոտանավորները կարդում, աղջիկների ալբոմները զարդարում իր ոտանավորներով և երբեմն ուշադիր լսում Օ-ի նվագը:

Ես ու Օհանեսը համարյա հասակակիցներ էինք: Այս է պատճառը, իհարկե, որ մենք այն ժամանակ շատ մոտեցանք իրար, բայց մեր ծանոթության սկզբնական շրջանում նա ինձանից էլ էր քաշվում, երևի, իբրև մայրաքաղաքում կրթություն ստացող մի մարդուց: Բացի դրանից, իբրև գրական գործիչ ես նրանից ավագ էի, սկսել էի տպագրվել նրանից

առաջ (1887 թ.), Պետերբուրգի հայ ուսանողական հրատարակությունների գործում որոշ դեր էի կատարել: Երբ նրա ուսանավորների ընթերցանության ժամանակ դիտողություններ, և, մանավանդ, համեմատություններ էի անում օտարազգի բանաստեղծների գրվածքների հետ, նա մեծ ուշադրությամբ և մի տեսակ պատկառանքով նայում էր ինձ և զարմանում, թե ես ինչքա՛ն շատ եմ կարդացել...

Նա մեծ ընդունակություն ուներ ուրիշներին ականջ դնելու, լսածն ըմբռնելու, ինչպես ասում են, կես խոսքից, և լսածների մեջ կողմնորոշվելու: Նա սովորություն ուներ իր ամեն մի երկը կարդալ բազմաթիվ մարդկանց մոտ և տարբեր շրջաններում, ուշադիր ականջ էր դնում ամեն մեկին, բայց տված խորհուրդների մեջ ինքն էր ընտրություն անում և դրա համեմատ մշակում իր երկերը, տալով ավելի և ավելի կատարյալ վարիանտներ:

Այն ժամանակ, երբ ես ծանոթացա նրա հետ, կլիներ մոտ 22 տարեկան, ոչ շատ թուխ դեմքով, բայց շատ սև ու խիտ մազերով, բեղ ու մորուքով. բավականին բարձրահասակ էր, փոքր-ինչ կորամեջք, ներս ընկած կրծքով և նիհար:

Նրա ամենամեծ ուշադրության առարկան, ինչպես ասացի, Օ-ն էր, որին այդ ժամանակաշրջանում նվիրել է մի քանի գեղեցիկ ոտանավորներ. դրանցից են, օրինակ, «Նա նստած էր...» և «Ես սիրել եմ վարդը տըժգույն...»²:

Մեր մտերմության այդ շրջանում Օհանեսն ինձ մոտ կարդում էր իր մի շարք նոր գրած աշխատություններն ու նրանց մասին ինձ հետ խորհրդակցում: Իմիջիայլոց, պետք է ասեմ, որ նա այդ ժամանակ անգլերենի դասեր էր վերցնում Թիֆլիսի անգլիական փոխհյուպատոս Մուրտազից: Թե որքան առաջադիմեց նա այդ ասպարեզում – չգիտեմ, բայց գիտեմ, որ նա անգլերեն էր սովորում, որպեսզի կարողանա «Շիլիոնի կալանավորը» անմիջապես բնագրից թարգմանել: Այդ գործում նրան օգնում էր միստր Մուրտազը:

Մեր մտերմության երկրորդ ժամանակաշրջանը 900-ական թվականների սկզբներին էր, երբ ես ու Օհանեսը համարյա ամեն օր տեսնվում էինք իրար հետ:

Ահա այդ ժամանակներն էր, որ եռանդալի Երվանդ Լալայանը կաշվից դուրս էր գալիս իր «Ազգագրական հանդեսը» նյութապես ապահովելու համար մի հրատարակչական մարմին ստեղծել: Կառավարությունը թույլ չէր տալիս գիտական ազգագրական ընկերություն (этнографическое общество) հիմնել, և նա մի քանի մարդկանց, իմիջիայլոց նաև ինձ հետ խորհրդակցելով, որոշեց, համաձայն նոր հայտարարված օրենքի, հիմնել

ազգագրական ընկերություն (этнографическое товарищество), առևտրական հիմքերի վրա: Եվ անհա, Լալայանը, մի բանվոր (ազգանունը մոռացել եմ) և ես – երեք հոգով օրենքի համաձայն կնքեցինք նոտարական պայմանագիր, հիմնեցինք «Ազգագրական ընկերակցություն» և սկսեցինք անդամներ (պաշտոնապես՝ «առևտրական ընկերներ») հավաքել: Օհանեսին էլ մեջ գցեցինք, և ընդհանուր ժողովում խմբագրական հանձնաժողովի անդամներ ընտրվեցին, ի միջի այլոց, Երվանդ Լալայանը, Նովհաննես Թումանյանը, Գևորգ Ղարաջյանը, Պերն Պոռշյանը և ես: Վարչության նախագահ և անդամներ էինք ընտրել Մելիք-Ազարյանին և ուրիշ դրամատերերի (այս «ընկերակցությունը» հետագայում, երբ ես Թիֆլիսից արդեն հեռացել էի, չգիտեմ ինչպես, Լալայանը շուտ էր տվել ու դարձրել «ընկերություն»): Մեր հանձնաժողովի նիստերը տեղի էին ունենում Լալայանի բնակարանում, որ գտնվում էր Սաայրոբնայա փողոցի վրա: Նիստերից հետո, թեյի սեղանի շուրջ, լինում էին գրական երեկույթներ, որոնց մասնակցում էին և ուրիշներ: Դրանցից էին, օրինակ, Նակոր Նակորյանը և Գևորգ Ղարաջյանը:

Մենք նպատակ ունեինք մեր գրական խմբակը հետզհետե ընդարձակել և վերածել գրական ընկերության: Այն ժամանակ դեռևս գոյություն չունեին Նայ գրողների կովկասյան ընկերությունը:

Սակայն 1902 թ., անակնկալ, մեր գլխին մի փորձանք պայթեց, որ հետևվանք էր մեր երեկույթների:

Փետրվար ամսի մի ցուրտ գիշեր, ժամը մոտ 2-3-ին, ժանդարմերիան իմ բնակարանը խուզարկեց, բոլոր ձեռագրերս, նամակներս բռնագրավեց և ինձ էլ տարավ ու բանտարկեց: Այդ նույն գիշերը բանտարկել էին նաև Երվանդ Լալայանին, Գևորգ Ղարաջյանին և Նակոր Նակորյանին: Ժանդարմերիան գնացել էր բանտարկելու նաև Թումանյանին, բայց նա ձևացել էր ծանր հիվանդ³: Նրան այցելող ժանդարմական սպան բավականացել էր միայն խուզարկությամբ, իսկ մեր «ծանր հիվանդին» չէր տարել իր հետ: Այսպիսով, Օհանեսը լավ պրծավ: Մեզ երկար չպահեցին, մի 15 օրից հետո հետզհետե արձակեցին, բացի Ղարաջյանից, որին հետո արքայադստերի Սիրիի հեռավոր վայրերից մեկը:

Մեր բանտարկության պատճառն էլ հենց Ղարաջյանն էր, որին գաղտնի ոստիկանությունը հետևելիս է եղել իբրև վտանգավոր սոցիալ-դեմոկրատի և, տեսնելով, որ նա հաճախ լինում է Լալայանի բնակարանում, և մենք էլ նրա հետ, կարծել է, թե իր երկար որոնած ընդհատակյա ՄԴԲԿ կոմիտեն հենց մենք ենք, որ կանք...

Այս դեպքից հետո զգույշ էինք: Երկար ժամանակ չէինք տեսնվում իրար հետ, մանավանդ, նկատել էինք, թե ինչպես գաղտնի ոստիկանությունն անընդհատ հետևում էր մեզ:

Իմ և Թումանյանի հանդիպումների երրորդ ժամանակաշրջանը 1918 թ. էր, երբ Թիֆլիսում գործում էր Անդրկովկասի Սեյմը:

1918 թ. սկզբների ծանր օրերին Պետրոգրադից վերադարձել էի Թիֆլիս և ինձ համար պաշտոն էի որոնում:

Երկար ժամանակ կտրված լինելով Կովկասից, կորցրել էի Թիֆլիսի իմ բոլոր ծանոթներին: Ո՛վ կտար պաշտոն կամ ո՛վ կհովանավորեր ինձ՝ անկուսակցականիս: Սեյմում դեր կատարող անկուսակցականներից ոչ մեկի հետ ծանոթ չէի:

Լսեցի, որ Նովի. Թումանյանը Թիֆլիսում է և շատ ազդեցիկ դիրք ունի: Փոքր-ինչ տատանվելուց հետո գնացի նրա մոտ: Ապրում էր մեկ ուրիշ, բայց շատ շքեղ բնակարանում: Օհանեսին բոլորովին փոխված տեսա թե՛ դեմքով և թե՛ շարժվելով. սպիտակել էր, բեղն ու մորուքն ածիլել, աչքերի կրակը կարծես թե մարել էր: Դարձել էր ծանրախոհ, ծանրաշարժ. էլ չկար նախկին ուրախ, աշխույժ, ծիծաղկոտ իմ ընկեր Օհանեսը: Տարիները, և գուցե՝ մեր ժողովրդի օրհասական վիճակը՝ իրենց կնիքն էին դրել նրա վրա: Անտեղի էր ուրախություն ցույց տալ մեր հանդիպման առթիվ, մենք իրար լավ էինք հասկանում: Նա ինձ ընդունեց բարեկամաբար, թախծալի դեմքով: Ես անմիջապես հայտնեցի իմ գալու նպատակը: Երկար խոսելն ավելորդ էր, չարժեր քրքրել վերքերը... Նա վեր կացավ ծանր շարժվածքով, և երկուսս տխուր, համարյա լուռ, իջանք վերնահարկից և կառք նստեցինք: Օհանեսն ինձ տարավ փոխարքայի նախկին պալատը, որը այժմ Սեյմն էր գրավել իր զանազան կոմիսարիատներով, աղմկալից իրաբանցումով:

Օհանեսն ինձ ծանոթացրեց ֆինանսների կոմիսար Կարնիկյանի հետ. մի քանի խոսքով հայտնեց նրան, թե ես ով եմ և խնդրեց, որ ինձ պաշտոն տա իր գերատեսչության մեջ... Կարնիկյանը պատկառանքով ականջ էր դնում նրան և խոստացավ կատարել նրա ցանկությունը: Այստեղ ես ու Օհանեսը բաժանվեցինք:

Կարնիկյանն ինձ ոչ մի պաշտոն չտվեց կամ գուցե չկարողացավ տալ...

1919 թ. փետրվարի 19-ն էր՝ Օհանեսի ծննդյան օրը: Տիշեցի, որ նա սովորաբար այդ օրը տոնում է, և նրա մոտ լինում են բարեկամներ: Որոշեցի գնալ նրան տեսության: Գնացի և հանդիպեցի անականկալ տեսարանի:

Բնակարանի առաջ կանգնած էին ինչ-որ կառքեր: Վերնահարկը բարձրանալիս, նկատեցի անսովոր շարժում. մտա բնակարանը, և աչքերս շլացան. վիթխարի թիթեռների նման լուսամտիկների միջից ավտորժալի լույսեր սփռող շքեղ ու մեծ լամպեր, պատերին՝ զանազան պատկերներ, յուղաներկ պեյզաժներ, քանկագին կազմերի մեջ հաստ գրքերով լեփլեցուն հաշակավոր պահարաններ, պատվանդանների վրա՝ կիսանդրիներ և գեղարվեստական մանրութներ, սեղանների վրա՝ շքեղ ալբոմներ և քանկարժեք պրեսս-բյուլվարներ՝ պատշաճավոր խորագրերով ու ներքողներով, ծաղիկներ, ծաղիկներ...

Այդ օրերին Թիֆլիսի բոլոր դպրոցները պատրաստվում էին տոնելու Թումանյանի ծննդյան հիսնամյակը: Իմ տղաներն ուսանում էին Թիֆլիսի IV գիմնազիայում, որն ուներ հայ-վրացական բաժանմունքեր: Գիմնազիայի երաժշտության դասատու Մայիլյանը հայ աշակերտներից երգեցիկ խումբ էր պատրաստել և մեծ եռանդով նրանց սովորեցնում էր իր հորինած «Կանտատան»՝ ի պատիվ Թումանյանի⁴, և այլ երգեր, որոնց խոսքերի հեղինակը Թումանյանն էր: Տղաներս ասացին, որ IV գիմնազիան նույնպես տոնելու է քանաստեղծի հիսնամյակը:

Ես ներկա էի այդ հանդեսին: Եվ ի՛նչ հանդես էր այն:

Գեղեցիկ երգեցողություն, երաժշտություն և հառեր, հառեր զանազան լեզուներով: Ինքը՝ Թումանյանն էլ արտասանեց մի շատ իմաստալից հառ: Ամենից գեղեցիկը նրա հառն էր⁵: Ջարմանում էի, թե որքա՛ն էր կյանքը նրան շրջահայաց և փորձառու դարձրել: Համերգից հետո եղավ ընթրիք և ի՛նչ ճոխ ընթրիք: Նյութերի թիվը հարյուրից անց կլիներ. ամբողջ դահլիճը բռնված էր սեղաններով:

Ամենքի ուշքը կենտրոնացած էր Օհանեսի վրա, ամենքն աշխատում էին նրան ծանոթ և մոտիկ ձևացնել իրենց:

Ես նայում էի Օհանեսին և հրեվում:

Նեովից միայն բարևեցի. քաշվում էի նրան մոտենալ: Նա բարևիս պատասխանեց սիրալիք, նույնպես հեռվից...

Այնուհետև այլևս չտեսա Թումանյանին...

ԱՐՇԱԿ ԲԱՐՆՈՒԴԱՐՅԱՆ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ՀՈՒՇԵՐ

Թումանյանի հետ ծանոթացել եմ Հակոբ Թադեոսյանի տանը, Թիֆլիսում, 1890 թ. աշնանը:

Թադեոսյանը մեր ուսանողական շրջանի ընկերն էր և Թիֆլիսում ուներ քույրեր, որոնց շնորհիվ մեծ ծանոթություն էր ձեռք բերել Թիֆլիսի հասարակության մեջ, մանավանդ օրիորդների շրջանում: Նրան մենք՝ ընկերներս, խնդրեցինք մի երեկույթ սարքել, որպեսզի առիթ ունենայինք ծանոթանալու տեղական հասարակության հետ:

Նա համաձայնեց:

Երեկույթին հրավիրել էր մի մեծ խումբ, գլխավորապես օրիորդներ և երիտասարդներ: Դրանց թվում էր և Թումանյանը, որին Թադեոսյանը ծանոթացրեց իբրև սկսնակ բանաստեղծի:

Երեկոն շատ ուրախ անցավ. խոսում էինք, խաղում էինք զանազան խաղեր, որոնց Թումանյանը մասնակցում էր եռանդուն կերպով: Նա ուժեղ տպավորություն էր թողել մանավանդ օրիորդների վրա. այդ երևում էր նրանց այն խոսակցությունից, որ տեղի էր ունեցել հաջորդ օրը.

– Աղջի՛, Սաթենիկ, գիտե՛ս, երեկվա այն երիտասարդը, որով մենք հետաքրքրվում էինք, ի՛նչ հիասթափություն, ո՛չ միայն ամուսնացած է, այլև երեխայի տեր է:

Մենք՝ համալսարանի ուսանողներս, Թումանյանին գիտեինք Գրիգոր Արծրունու՝ «Մշակում» տպած մի ֆելիետոնից և վրդովված էինք սկսնակ բանաստեղծի նկատմամբ եղած այդ վերաբերմունքից¹:

Այնուհետև Թումանյանին 1891 թ. տեսա «Մուրճ» ամսագրի խմբագրատանը:

Ես վարում էի «Մուրճի» գրախոսական բաժինը, ուր ամսեամիս տալիս էի սեղմ գրախոսականներ նոր լույս տեսնող գրքերի մասին, ուրեմն և

հաճախ էի լինում խմբագրատանը: Այնտեղ շարունակ լինում էին և այն աշխատակիցները, որոնք շրջապատել էին Արասխանյանին՝ գլխավորապես գողթներիք – Ալեքսանդր Քալանթարը, Սարգիս և Լևոն Սարգսյանները, Ֆիլիպ Վարդապարյանը, Մխիթար Տեր-Անդրեասյանը, Լևոն Մանվելյանը և ալեքսանդրապոլցի Արշալույս Մխիթարյանը: Տավաքվում էին ժամանցի, մտքերի փոխանակության համար: Թեև գրպաններումս շատ փող չունեինք, բայց և ծանրաբեռնված էլ չէինք ընտանիք պահելու հոգսերով, ուստի ազատ ժամանակ շատ ունեինք: Տավաքվում էինք, խոսում օրվա նորությունների, նոր լույս տեսած հոդվածների մասին: Մեզանից մի քանիսը «Մուրճի» խմբագրական կազմի անդամներ էին: Այնտեղ էր լինում նաև Թումանյանը, որն այդ ժամանակ աշխատակցում էր «Մուրճին»:

Ես չեմ անդրադառնա Արասխանյանի բոլոր աշխատակիցներին. կխոսեմ միայն նրանց մասին, որոնք ազդեցություն են ունեցել Թումանյանի վրա:

Ամենից առաջ Արասխանյանի մասին:

Արասխանյանն ավարտել էր Թիֆլիսի ռեալական դպրոցը և ապա՝ անցել արտասահման, ուր ուսանել էր Լայպցիգի, Փարիզի համալսարաններում և ապա ավարտել էր Ստրասբուրգի համալսարանը, որտեղ աշակերտել էր հայտնի քաղաքատնտես Շմոլլերին, գրել իր դիսերտացիան՝ «Տացի գները միջին դարերում» նյութի մասին և արժանացել գիտությունների դոկտորի աստիճանի: Այնտեղ նրա հետ ուսանելիս է եղել ռուսաց թագավորական տան մեծ իշխաններից մեկը, կարծեմ պրինց Օլդենբուրգսկին, որի հետ շատ մտերմացել էր, և որի ծանոթությունը մեծապես նպաստել էր նրա ապագա գործունեությանը: Այնուհետև նա ընդհանուր պատմության ուսուցիչ է եղել Թիֆլիսի Ներսիսյան և Գայանյան դպրոցներում: Արասխանյանը ծանոթ էր մեր ներքին կյանքին նախ՝ «Մշակին» թղթակցությունների շնորհիվ և ապա՝ պետական կալվածքների մինիստրի լիազորի հրավերով երկար ժամանակ ճանապարհորդելով Նուխու և Արեշի գավառներում, ուսումնասիրել էր այդ գավառները և գյուղացիների տնտեսական դրությունը: Այդ մասին մի ուսումնասիրություն գետնոված է «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края» գրքի VI և VII հատորներում²: Մի խոսքով նա տեսականորեն և գործնականապես քավականին պատրաստված էր մի ամսագիր խմբագրելու համար: Ընդհանուր զարգացում ունենալով, նա միաժամանակ գիտեր ռուսերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն:

Ահա այդպիսի մարդու մեջ 1888 թ. միտք հղացավ մի ամսագիր հր-

րատարակել, բայց մի մեծ արգելք կար: Այդ ժամանակ ցարական կառավարությունը թույլ չէր տալիս հրատարակել նոր հայկական պարբերականներ: Մկրտիչ Բարխուդարյանը Մոսկվայում հրատարակում էր «Տանդես գրականական և պատմական» կիսամյա պարբերականը, Երվանդ Լալայանը Թիֆլիսում «Ազգագրական հանդեսը» և այլն³: Բայց սրանք տարեկան երկու անգամ հրատարակվելով՝ չէին կարող փոխարինել մի ամսագրի, իսկ մեր իրականությունը զուրկ էր ամսագրից, եթե չհաշվենք «Արարատ» կրոնական ամսագիրը: Այդ արգելքը, իսկապես, հայ գրականության նկատմամբ հալածանքի մի ձև էր: Ահա այդ ժամանակ նա հիշեց իր վաղեմի համալսարանական ընկերոջը և, իր դիմումը Պետերբուրգ ուղղելով, միաժամանակ մի նամակով դիմեց Օլդենբուրգսկուն, խնդրելով աջակցել թույլտվություն ստանալու համար: Եվ, ի մեծ զարմանս Թիֆլիսի բոլոր գրական ուժերի, թույլտվությունը ստացվեց:

Արասխանյանի շուրջը հավաքվեցին գրական ուժեր, և նա սկսեց հրատարակությունը:

Նոր պարբերականի նկատմամբ ի՞նչ դիրք բռնեց Արծրունին:

Այն բանի համար, որ իր աշխատակիցներից մի քանիսը (Արասխանյան, Քալանթար, Լևոն Մարգսյան, Արշալույս Մխիթարյան և ուրիշներ) անցան «Մուրնի» կողմը, նա թշնամական դիրք բռնեց դեպի «Մուրնը»:

Արծրունին և նրա բազմաթիվ կողմնակիցները ծաղրում էին Արասխանյանին թե՛ բերանացի և թե՛ «Մշակի» էջերում: Չբավականանալով Արասխանյանի անձնավորությամբ, նրանք արշավանք էին սկսել նաև նրա աշխատակիցների դեմ:

Ուսանողների մի մասն այդ բանի համար սաստիկ զայրացած էր Արծրունու դեմ, առանձնապես ես և Լևոն Մանվելյանը: Մենք այդ ժամանակ վերջին կուրսի ուսանողներ լինելով՝ ավարտեցինք և վերադարձանք հայրենիք, վատ տրամադրված Արծրունու դեմ. մենք «մշակական» էինք ըստ գաղափարախոսության, բայց «հակաարծրունական»՝ ըստ մեր տրամադրության: Ուստի, գնալով Թիֆլիս, ամենևին չգնացինք «Մշակի» խմբագրատուն, չնայած որ, սովորաբար, հայկական կյանքով հետաքրքրվող և գրականությամբ զբաղվող ուսանողները հայրենիք գալով, նախ մոտենում էին Գր. Արծրունուն: Մենք բոլորովին անտես արինք նրան և անմիջապես ժողովվեցինք Արասխանյանի շուրջ:

Այդպիսի տրամադրություն ուներ նաև Նովի. Թումանյանը, որն այդ ժամանակ աշխատակցում էր «Մուրնին» և ուրիշ պարբերականների⁴:

Սակայն Արասխանյանը գիտեր խրախուսել իր աշխատակիցներին: Երբ Լևոն Մանվելյանը ուտանավոր էր ուղարկում «Մուրճին», Արասխանյանը, չնայելով իր ծանրաբեռնված լինելուն, իսկույն նամակ էր գրում նրան (այդ ժամանակ ես ապրում էի Լևոն Մանվելյանի հետ) և հայտնում, թե ուտանավորը լույս կտեսնի առաջիկա համարում, թե խմբագրական ժողովում կարդացվեց և հավանության արժանացավ և, բերելով այն կտորները, որոնք առանձնապես հավանություն էին գտել ժողովականների կողմից, խրախուսում էր նրան նոր բանաստեղծություններ գրելու:

Ուրեմն, կարող եք երևակայել, թե Արասխանյանն ինչպես էր խրախուսում Թումանյանին, ինչպես էր ոգևորում այդ ինքնաբերական տաղանդին, այդ բանաստեղծին *par excellence*⁵:

Մի ուրիշը, որ Թումանյանին պաշտպանում էր առանձապես, դա Լ. Մանվելյանն էր. նա աշակերտական նստարանից զբաղվել էր գրականությամբ և հետագայում, համալսարանում, լինելով պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետի ուսանող, ուսումնասիրել էր ընդհանուր գրականություն, առանձնապես Շեքսպիրին: Նա գրական հարցերում շատ հեղինակավոր էր, և նրա կարծիքին մեծ նշանակություն էր տալիս Թումանյանը: Լ. Մանվելյանը «Մուրճում» մի հոդված նվիրեց Թումանյանի ստեղծագործություններին և ըստ արժանվույն գնահատեց նրա հրատարակած նոր բանաստեղծությունները, խրախուսեց նրան, չմոռանալով ցույց տալ և թերությունները, որոնք անխուսափելի էին մի սկսնակի համար⁶:

Նա մինչև անգամ «Մուրճի» 1891 թ. առաջին համարում «Մեր նոր բանաստեղծներին» վերնագրով մի ոտանավոր տպագրեց, նկատի ունենալով գլխավորապես Թումանյանին:

Անվրհատ հոգով և միաբերան
Բարձրը հընչեցրե՛ք ձեր ազնիվ տաղեր,
Ինչպես անտառում նորադարձ գարնան
Երգում են աշխույժ նորեկ թռչուններ:

Ծառերի վերա սև ագռավները
Միասին խըմբված թո՛ղ անվերջ կըռռան.

⁵Գերազանցապես (ֆրանս.):

Մի՞թե հրնչական ձեր նրվագները
Խրոպոտ ձայներում պիտի խրլանան:

Երգեցե՛ք խըրոխտ... փույթ չէ, թըշնամին
Թո՛ղ մաղձով լցված՝ ձեզ ծաղըր անե,
Նավաստի եղե՛ք՝ գալիք սերունդին
Նոցա ծաղրանքը չըպիտի հասնե:

Բայց ձեր երգերի լայն ալիքները
Երկա՛ր կըզարկվեն մարդկանց սրտերին,
Ինչպես բարկությամբ լի կոհակները
Ջարկվում են ժռոտ-քարոտ ավերին:

«Մուրնի» խմբագրական կազմի աշխատակիցները նույնպես խրախուսում էին Թումանյանին և գովաբանելով նրա գրվածքները արժանի համարում «Մուրնում» տպագրվելու:

«Մուրնի» երրորդ աշխատակիցը, որ Թումանյանին վերցրեց իր հովանավորության տակ, տպագրելով նրա բանաստեղծություններն առանձին գրքույկներով, Ֆիլիպ Վարդազարյանն էր⁶. նրա մասին կգրեմ հետո: Իսկ Թումանյանն այդ ժամանակ կարոտ էր այդպիսի խրախուսանքի և քաջալերության: Նանաք բան չէ ծաղրված լինել ամենահեղինակավոր մի հրատարակությունից, ինչպիսին էր այն ժամանակ «Մշակը», քննադատվել Արծրունու կողմից, որն ամենաազդեցիկն էր ժամանակակից հրապարակախոսների մեջ:

Արասխանյանի շուրջը ժողովված երիտասարդության մեջ այդ ժամանակ միտք հղացավ գործուն մասնակցություն ցույց տալ Նրատարակչական ընկերության առաջիկա ընդհանուր ժողովին և անցկացնել իրենց թեկնածուներին թե՛ վարչության մեջ, թե՛ խմբագրական հանձնաժողովում, ազատելով այդ ընկերությունն այն թմրած դրությունից, որին նրան հասցրել էին «նոր-դարականները»:

Ընտրություններից հետո վարչության նախագահ ընտրվեց «Մուրնի» աշխատակից Ալ. Քալանթարը, իսկ խմբագրական հանձնաժողովի նախագահ – նույն «Մուրնի» մոտիկ աշխատակից Լ. Սարգսյանը: Խմբագրական հանձնաժողովի անդամներ ընտրվեցին՝ տողերիս գրողը, «Մշակի» աշխատակից Ն. Առաքելյանը և Վ. Արծրունին: Ընտրվեց, որքան

հիշում եմ, և Ս. Մալխասյանը, որը, թեև այն ժամանակ աշխատակցում էր Ար. Տովհաննիսյանի «Արձագանքին», բայց համակրում էր մեզ: Սկսվեց մի եռանդուն գործունեություն⁷:

Մինչև հաջորդ, տարեկան ընդհանուր ժողովը մենք խմբագրել և տը-պագրել էինք թե՛ ինքնուրույն և թե՛ թարգմանական մի շարք գործեր:

Թումանյանը մեզ հետ էր:

Տրատարակչական ընկերության մեջ տարած այդ հաղթությունը նշա-նակություն ունեցավ նաև Թումանյանի համար: Նորընտիր նախագահ Ալ. Քալանթարը Թումանյանին հրավիրեց Տրատարակչական ընկերություն գրապահի պաշտոնով, ամսական 20 ռուբլի ռոնիկով, բայց Թումանյանն այդ պաշտոնում մնաց ընդամենը մի քանի ամիս. շուտով ստիպված եղավ հեռանալ⁸: Գրապահի պաշտոնը պահանջում էր խիստ նշտապահություն և հսկողություն ընկերության գրքերը բաց թողնելու գործում: Գրքերն ապառիկ տալիս էին վաճառելու զանազան անձանց և գրավաճառանոցների: Վարկով օգտվողները գալիս էին գրասենյակ՝ իրենց պարտքը վճարելու: Քալանթարը Թումանյանից պահանջում էր վավերագիր, թե որքան գիրք է բաց թողնված կամ փոստով ուղարկված: Բանաստեղծն այդ աշխատանքը կատարում էր առանց գործերում հաշվի պատճեն թողնելու, ուրեմն, ստիպված էին լինում հաճախորդի խոսքին հավատալ: Նա նույնիսկ անկարող էր լինում պար-զել, թե ում է ուղարկել գրքերը, որպեսզի կարելի լիներ գինը պահանջել: Խոսելով իր պաշտոնի մասին, Թումանյանը խոստովանում էր, որ իր գործը չէ հաշիվներ պահելը: Ընկերության գործերը շատ խառնաշփոթ դրության մեջ էին, ուստի ինքը հրաժարվեց այդ պաշտոնից: Դուրս էր գալիս, որ, զբաղված իր ուսանավորներով կամ մի շատ հետաքրքիր պատմությամբ, նա մոռա-նում էր բաց թողած գրքերի մասին ստորագրություն վերցնել հաճախորդից կամ փոստով ուղարկելիս, մոռանում էր գրասենյակում թողնել հաշվի պատ-ճենը, որը կարելի լիներ իմանալ, թե ո՞ւմ և ինչքան գրքեր են ուղարկված: Այնպես որ, այդ պաշտոնի համար նա բոլորովին անհամապատասխան էր:

Այսպես վերջացավ Թումանյանի պաշտոնավարությունը: Որքան հիշում եմ, Տրատարակչական ընկերության գրապահի պաշտոնի մասին նա հիշատակում է «Պոետն ու Մուսան» պոեմում:

Այդ շրջանում տեղի էր ունենում կաթողիկոսական ընտրական պայքարը, որին մասնակցում էին նույնպես «մութնականները»: Թումանյանը հե-տաքրքրվում էր այդ պայքարով, սակայն միշտ դիտողի դերում լինելով և հրեվելով մեր հաջողություններով, զայրանում էր հակառակորդի վատ

վարմունքի դեմ, միայն, երբ խոսք էր լինում այս կամ այն քահանայի մասին, թե որքան նա վստահելի է, Թումանյանը տալիս էր իր հեղինակավոր ցուցումները, որոնցից մենք օգտվում էինք: Երևում էր, որ ապարդյուն չէր անցել Թումանյանի պաշտոնավարությունը կոնսիստորիայում:

Բանաստեղծի 1891-1892 թվականների կյանքի մասին այս հատվածն ավարտելուց առաջ, մի քանի խոսք էլ ասեմ Ղազարոս Աղայանի մասին:

Այդ ժամանակ մենք բավականին մտերմացել էինք Թումանյանի հետ. ընտանիքով իրար մոտ գնալ-զալ ունեինք: Մի օր նա իր անվանակոչությանը մեզ հրավիրեց իրենց տուն՝ ընթրիքի: Գնացինք: Երեկոյան այնտեղ արդեն հավաքվել էին մի քանի հյուրեր՝ Աղայանը և Թումանյանի մի քանի ծանոթներ: Նոր էի ծանոթանում Աղայանի հետ: Այդ երեկո Աղայանն առանձնապես ոգևորված էր. սրախոսություն, կենդանի խոսակցություն, վերջը Թումանյանը խնդրեց, որ նա երգե իր «Քյորօղլին»⁹: Աղայանը նազ չարավ և մեծ ոգևորությամբ ու խրոխտ ձայնով սկսեց երգել:

Տիշում եմ այս տունը միայն.

Մարդուս կյանքը անա այսպես

Պըտտվում է ջաղացի պես.

Մեկ օր անոելի վիշապ ես,

Մյուս օր ջաղացպան, Քյորօղլի...

Եվ այդ երկար մորուքով վիթխարի մարդն այնպես ոգևորված էր երգում, որ կարծես իրեն Քյորօղլի էր երևակայում: Մի քանի անգամ կրկնել տվինք այդ երգը: Երգից հետո նա ներկայացրեց մի անգրագետ մշեցու, որն իբրև նամակ է ստանում իր կնոջից, բայց, անգրագետ լինելով, երևակայում և արտասանում է, թե ինչ կլինի գրած կինն իր այդ նամակում. նա այնքան լավ էր նմանեցնում, որ բոլորիս հիացմունք պատճառեց: Վերջում նա խմեց Թումանյանի կենացը և այսպես ասաց.

– Ա՛ տղա, բնությունը քեզ օժտել է տաղանդով. տես, քո տաղանդի հետ այնպես չվարվես, ինչպես Տիսուսի ասած առակում ծուլ ծառան, որը տիրոջ տված քանքարը թաղեց հողում. այլ լինես այն ջանասեր ծառայի նման, որն իրեն տրված քանքարը շրջանառության մեջ դնելով՝ ավելացրեց այն կրկնապատիկ¹⁰:

1892 թ. Լևոն Սարգսյանն ինձ հրավիրեց Շուշի՝ թեմական դպրոցի ուսաց լեզվի պաշտոնով. այդ պաշտոնում ես մնացի մի ամբողջ ուսումնական տարի՝ 1892 թ. օգոստոսից մինչև 1893 թ. հունիս ամիսը, ուստի այդ ժա-

մանակամիջոցին վերաբերող ոչինչ չունեմ ասելու Թումանյանի մասին:

1893 թ. վերադարձա Թիֆլիս:

Մի խումբ օրիորդներ, մեծ մասամբ երիտասարդ վարժուհիներ, դիմեցին ինձ, որ ես նրանց հետ պարապեմ գրականություն: Նախընթաց տարին այդ խմբի հետ պարապել էր Մանուկ Աբեղյանը, կարդալով դասախոսություններ հայոց պատմությունից: Ես համաձայնություն տվի, խոստանալով կարդալ ռեֆերատներ հայոց գրականությունից հետևյալ թեմաներով – Պերն Պոռոշյանի «Տացի խնդիրը», Շիրվանզադեի «Օրիորդ Լիզան», Գաբրիել Սունդուկյանի «Քանդած օջախը», «Էլի մեկ զոհը», Րաֆֆու «Ոսկի աքաղաղը» և այլն: Պարապմունքները տեղի էին ունենում մասնակցողների բնակարանում և տևում էին սովորաբար 6-7 ժամ, որից հետո տան տերը, ինչպես եղել է Մանուկ Աբեղյանի օրոք, հյուրասիրում էր խաղողով կամ խնձորով: Այնուհետև սկսվում էր ընդհանուր խոսակցություն զանազան նյութերի մասին, անեկդոտներ և այլն: Սովորաբար այդ ժամին էին գալիս Թումանյանը, երգիչներ Ստեփան Բարխուդարյանը և Աղեքսանդր Մամաջանյանը: Առաջինը դուրեկան տենոր էր, երկրորդը՝ բարիտոն. երգում էին սոլո և դուետ, սովորեցնում էին երգել խմբական երգեր: Այս մարդկանց ներկայությունը մեծ կենդանություն էր տալիս մեր երեկույթներին: Թումանյանը պատմում էր անեկդոտներ և սրամիտ պատմվածքներ, մենք էլ ունեինք մեր կատակաբանը՝ օրիորդ Կատարինե Մուրադյանը. սրանք մրցում էին իրար հետ անսպառ անեկդոտներով, իսկ երբ գալիս էր նաև Տովհաննես Խիզանյանը, այն ժամանակ անվերջ էր լինում կատակների թիվը: Ծաղրում էին զանազան հասարակական գործիչների՝ նրանց նման խոսելով, ներկայացնում էին Թիֆլիսի պառավներին՝ նման շորեր հագնելով և նրանց նման խոսելով. այս բանում շատ վարպետ էր Խիզանյանը: Բաժանվում էինք շատ ուշ: Սովորաբար ընդհանուր զրոսանք էինք նշանակում կիրակի օրերը դեպի Բուսաբանական այգու սարը կամ ավելի հեռու՝ Ավհալա կամ Օրթաբալա: Այդ զրոսանքներին մասնակցում էին և մեր դասախոսություններին չհաճախող ծանոթ օրիորդներ և երիտասարդներ: Զրոսանքներն ավելի կենդանություն ստացան, երբ Աղեքսանդր Մամաջանյանը խմբի մեջ մտցրեց Աշխաբադից նոր եկած մի երիտասարդի՝ թառ նվագող Ջանբաբյանին, որը միաժամանակ և երգում էր.

Գացի արտեր՝ բլրոնի լոր...

Կամ թե՛

Սիրուն աղջիկներ, ինչպես ծաղիկներ...

Մեր մեջ ամուսնացածը Թումանյանն էր, և պետք է տեսնեիք, թե ինչպես էր նա ոգևորվում և ուրախանում: Այդ ժամանակ Նովհաննես Խիզանյանը լսել ու բերել էր մեզ մի ժողովրդական ոտանավոր, որն սկսվում էր հետևյալ խոսքերով.

Տաջար, Գիքո, մաջար Գիքո,
Երկու շահու հա՛ց առ, Գիքո:

Շարունակությունը մոռացել եմ, բայց կարծեմ ոչինչ նշանավոր բան չէր ներկայացնում: Բայց ինչպե՛ս էին Խիզանյանն ու Թումանյանը թև-թևի տված երգում այդ երգը ու հետո էլ պարում, գտնելով, որ այդ բանաստեղծությունը մի հրաշալի բան է:

Թումանյանը մոռանում էր, որ այնտեղ՝ սարի սառորոտում, թողել էր կնոջը, երեխաներին, զոքանչին և, որ գլխավորն է, հասարակաց կարծիքը, որ չէր կարող ներել մի ամուսնացած մարդու՝ իր ընտանեկան պարտականությունները չկատարելու համար:

Երբ սարից վաղ էինք վերադառնում, նա էլի մտնում էր մերոնցից մեկն ու մեկի կամ մի ուրիշ բարեկամի մոտ, մնում մինչև ուշ գիշեր և այդպիսով հետաձգում իրեն սպասող արդարացի պատիժը, հույս ունենալով, առավոտյան զարթնելով, գտակն առնել ու հեռանալ տնից, ասելով, որ «Մուրճի» խմբագրատուն է գնում: Այդպես նա մոռանում էր դառը իրականությունը:

Այդպես անցկացրինք 1893-1894 թվականները մինչև՝ օգոստոս ամիսը:

Թումանյանի ընկերակցությամբ հաճախում էինք այսպես կոչված «վեչերիկներ»։ Ի՞նչ էին ներկայացնում այդ «վեչերիկները»։ Դրանք ընդօրինակումն էին համալսարանական քաղաքների «ուսանողական վեչերիկների», որ տեղի էին ունենում գաղտնի, առանց ոստիկանության թույլտվության։ Առաջուց հնարվում էր մի որևէ պատրվակ՝ տանտիրոջ տարեդարձը, տոնախմբություն, մեկի սուտ նշանդրեք և այլն՝ ոստիկանության երևալու դեպքում պատճառաբանելու համար։ Դրան համապատասխան էլ սեղան էին պատրաստում զանազան կերակուրներով և խմիչքներով։ Մուտքը վճարովի էր լինում, և օգուտը հատկացվում էր մի որևէ նպատակի¹¹:

Նավաբվում էր մեծ բազմություն, ծանոթներ թե անծանոթներ, կազ-

մակերայիչների երաշխավորությամբ: Այդ բազմությանը զբաղեցնելու համար հրավիրվում էին հայ թատրոնի դերասաններ, որոնք, համալսարանական քաղաքների տրադիցիայով, սովորաբար չէին հրաժարվում ձրի մասնակցությունից, բացի կառքի ծախսից և մի ծաղկեփնջից, որ առնում էին կազմակերպիչները եղած մուտքի հաշվին. լինում էր նվագաժողով, նառեր, պարեր և այլն:

Այս ամենը խիստ մեծ տպավորություն էր թողնում ժամանակակից երիտասարդության, մասնավորապես Թումանյանի վրա, որի համար այդ «վեչերինկաները» նորություն էին:

1894 թ. ես պսակվեցի և թողեցի իմ աղմկալի ու անհոգ շրջանը. սկսեցի խաղաղ ընտանեկան կյանք վարել, բայց ընթերցանությունը չթողի: Դրանից առաջ եղբայրս՝ Անդրեասը, Խիզանյանի հետ ոտով ճանապարհորդություն էր կատարել Ախալքալաքի գավառում: Նովիսի մոտ 20-ին նամակ ստացանք, որ նա Ջալալօղլում է, ուր նրան ընկերացել էր նաև Թումանյանը: Նեռագրով եղբորս իմաց տվինք իմ նշանդրեթի մասին. հեռագիրը Ջալալօղլում ստացվել էր այն օրը, երբ Թումանյանը և Անդրեասը Լոռվա Բերդում էին. հեռագիրը հասցնում են նրանց: Ստանում ենք պատասխանը, ուր նրանք մեր նշանդրեթը շնորհավորում են մի բանաստեղծական հեռագրով: Այդ հեռագիրը և Թումանյանի նամակը դժբախտաբար հետագա անցուդարձի ժամանակ կորցրի: Նետո մոտ երկու շաբաթ Նովհաննեսը և Անդրեասը ճանապարհորդել են Լոռվա սարերում ու գյուղերում, և Թումանյանը գյուղացիների այն հարցին, թե ինչու են պարապ տեղը կոշիկ մաշում, կատակով ասել է, թե Անդրեասի համար հարսնացու ենք փնտրում¹²:

Մեր ընտանեկան շրջանում սկսվեց Տուրգենևի գրվածքների ընթերցանությունը: Տուրգենևին ես վաղուց էի ծանոթ. դեռ աշակերտական նրստարանից նրան երկրպագում էի, իսկ այդ ժամանակ նորից սկսեցի կարդալ: Կարդում էինք ես, կինս և կրտսեր քույրս. իսկ լսողներն էին՝ եղբայրս, մեծ քույրս և Թումանյանը: Ամբողջ 1894-95 թ. կարդացինք Տուրգենևի գլխավոր գրվածքները՝ «Рудин», «Дворянское гнездо», «Отцы и дети», «Накануне» և այլն: Թումանյանը մեծ հետաքրքրությամբ էր լսում: Ընթերցանություններն սկսում էինք երեկոյան թեյից հետո, սակայն ոչ անմիջապես, որովհետև կինս վարժուհի լինելով՝ տուն էր բերում աշակերտների տետրերը. մինչև նա չավարտեր ուղղումը, ընթերցանությունը չէինք սկսում: Գործն արագացնելու համար ես, եղբայրս և Թումանյանն օգնում էինք կնոջս մեզ վրա վերց-

նելով տետրակների մի մասի ուղղումը: Կարդալու ժամանակ թեթև կանգ էինք առնում Տուրգենևի տվյալ վեպի այս կամ այն տիպի կամ հատվածի վրա: Ընթերցանությունից հետո սկսվում էր զրույց օրվա նորությունների և այլ նյութերի շուրջ:

1895 թ. մի երեկո Տուրգենևի ընթերցանությունից հետո ես ասացի.

– Այսօր կարդացել եմ Բայրոնի մի ոտանավորը, որն ինձ շատ դուր է եկել: Բայրոնը սիրահարված լինելով մի օրիորդի, ահա ինչպես է նկարագրում նրան, – և քերում եմ սկզբի տունը.

Она идет в кресе своей,
Как ночь, горящая звездами,
И в глубине ее очей
Тьма перемешена с лучами,
Преображаясь в нежный свет,
Какого в дне роскошном нет.

(«Она идет в кресе своей», Байрон, Еврейские
мелодии, 1815 г.)

Ես դժբախտություն ունեցա ավելացնելու, թե Բայրոնի այս բանաստեղծությունը շատ եմ հավանում, բայց գտնում եմ, որ թույլ է Լերմոնտովի «Песня про купца Калашникова» պոեմում նկարագրածից, որտեղ հեղինակն իր հերոսի՝ Կիրիլեևիչի խոսքով հետևյալ կերպ է նկարագրում Ալլոնայի գեղեցկությունը.

Ходит плавно-будто лебедушка;
Смотрит сладко-как голубушка;
Молвит слово-соловей поет;
Горят щеки ее румяные,
Как заря на небе божием;
Косы русые, золотистые,
В ленты яркие заплетенные,
По плечам бегут, извиваются,
С грудью белою цалуются.

– Այստեղ Լերմոնտովը, – ասում էի ես, – համեմատում է ավելի ծանոթ ու կոնկրետ առարկաների հետ, ինչպես лебедушка, голубушка, соловей և այլն, ինչպես այդ հատուկ է բանաստեղծության, մինչդեռ Բայրոնի

նկարագրությունը դժվար երևակայելի է:

Թումանյանը կանգնած էր հակառակ տեսակետի վրա, ասելով, որ Բայրոնի նկարագրությունն ավելի գեղեցիկ է: Այս դատարկ բանի համար Թումանյանի հետ վեճի բռնվեցինք, շեղվեցինք բուն նյութից, բերելով ուրիշ օրինակներ կլասիկների գրվածքներից՝ «Իլիականից», Պոլսից և, վերջապես, հենց իր՝ Թումանյանի գրվածքներից և այլն: Տոգնել էինք ընթերցանությունից և, վերջապես, երկուսս էլ երիտասարդ էինք, տաքացած և վեճի ժամանակ սաստիկ վիրավորեցինք իրար: Վեճին ներկա էին եղբայրս և քույրս, կինս դուրս էր եկել. նա, իմանալով դեպքի մասին, աշխատեց միջադեպը հարթել, բայց իզուր, վիրավորական խոսքերն արդեն ասված էին...

Երկուսս էլ լուռ նստած էինք. մի քառորդ ժամ այդպես նստելուց հետո Թումանյանը վեր կացավ, հեռացավ մեր տնից, և մեր մտերմությունն այդ օրվանից դադարեց:

Տեսնելով օրը նա չեկավ ընթերցանության, եկան մեր ընդհանուր բարեկամները՝ Ֆիլիպ Վարդապարյանը և Մխիթար Տեր-Անդրեասյանը, որոնք աշխատում էին վերականգնել հին հարաբերությունները: Ֆիլիպն ասում էր, որ նույն օրը Թումանյանն եկել էր ինձ հրավիրելու իրենց մոտ, բայց այդ միջադեպից հետո գնալն անկարելի էր: Այնուհետև, չնայած խոսում էինք իրար հետ և նույնիսկ նշանավոր դեպքերի առթիվ այցելում իրար, բայց նախկին մտերմությունը հնարավոր չեղավ վերականգնել:

1893¹³ թվականին «Մուրճի» կյանքում կատարվեց մի ցավալի դեպք, որը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ ամսագրի համար: «Մուրճը» տպագրվում էր 900 օրինակ, բայց ուներ միայն 700 բաժանորդ, մնացած 200 օրինակն իզուր ծանրաբեռնում էր նրա պահեստը. այդ 200 օրինակը նախատեսված էր այնպիսի բաժանորդների համար, որոնք կուզենային ստանալ նաև նախորդ տարիների համարները. մինչդեռ բաժանորդները դժվարանում էին վճարել նույնիսկ ընթացիկ տարվա բաժանորդագինը, ուր մնաց, որ ցանկություն հայտնեին ստանալու հին համարները: Լինում էին, իհարկե, և այդպիսիները, բայց տարեկան ամենաշատը հազիվ տասը բաժանորդ ցանկանար ստանալ հին տարիների «Մուրճը», ուստի 200 օրինակը ոչինչ չէր տալիս Արասխանյանին: Մնացած 700 օրինակից մի հիսուն օրինակ էլ ձրի էր բաժանվում:

Արասխանյանն իր աշխատակիցներին վարձատրություն չէր տալիս կամ տալիս էր չնչին չափով. ուրեմն՝ չէր կարող նրանցից «Մուրճի»

բաժանորդագին պահանջել. այսպիսով, մնում էր 650 վճարովի բաժանորդ: «Մուրնի» տարեկան բաժանորդագինն էր 10 ռուբլի, ամբողջ մուտքը կազմում էր 6500 ռ.: Այդ գումարով նա 900 օրինակի թուղթ պետք է գներ, տպարանական ծախքեր կատարեր, բնակվարձ վճարեր, գոնե մի ծառա ունենար, փոստի ծախքը հոգար և մնացածով (եւ ի՞նչ կմնար) ընտանիքի ապրուստը հայթայթեր:

Այն աշխատակիցներին, որոնց չէր կարողանում վարձատրել, փոխարենը տալիս էր նրանց գրվածքների առանձին տպագրված մամուլները, որ նրանք գիրք դարձնելով՝ վաճառեն: Այդպես էր նա վարվում հատկապես վիպասանների հետ:

Այսպիսով, «Մուրնը» հոգեվարքի մեջ էր, որովհետև ինքը՝ Արասխանյանը, չունկոր էր: Ուրեմն՝ «Մուրնի» ապագան վճռված էր իրերի բնական ընթացքով: Այդ ժամանակ հանդես եկավ Ֆիլիպ Վարդազարյանը, Մոսկվայի առևտրական դպրոցն ավարտած ագուլիսցի մի մարդ, գրասիրությանը տարված, որն իր կապիտալը շահեցնում էր Ջարգարյանների գործում¹⁴: Ջարգարյանները Թիֆլիսում ունեին լավ հիմքերի վրա դրված մի կաշվի գործարան: Ֆիլիպ Վարդազարյանի մասը հասնում էր տասնյակ հազարների:

Ֆ. Վարդազարյանը կապվեց Արասխանյանի հետ մի պայմանով, որով իր վրա էր վերցնում ծածկել «Մուրնի» դեֆիցիտը երկու տարի ժամանակով, ուրեմն՝ կատարել 10 000 ռուբլու զոհաբերություն: Նա այդ ծախքն անում էր մի գործի համար, որին ինքը սիրահար էր: Այդպիսի օգնության դիմաց նա ի՞նչ իրավունքներ էր ձեռք բերում, «Մուրնի» վերահրատարակչի՞ իրավունք: Բայց նրան պաշտոնապես հրատարակիչ ճանաչելն Արասխանյանի իրավունքն էր: Կուզեր նրան հրատարակիչ ճանաչել՝ կճանաչեր, չէր ուզի՝ չէր ճանաչի. այդ իրավունքը բացառապես Արասխանյանին էր տրվել պայմանագրով: Եվ այդպես էլ, երկու տարվա ընթացքում նա հարմար չգտավ Վարդազարյանին ներկայացնել գրաքննական կոմիտեին իբրև հրատարակչի: Վարդազարյանը միայն մի իրավունք էր վերապահել իրեն, դա հոդվածների հետ նախապես ծանոթանալն էր: Բանն այն է, որ Արասխանյանը տաղանդավոր հրապարակախոս լինելով՝ ուներ իր «տարօրինակությունները»: Նանկարծ տաղանդավոր առաջնորդողի կողքին նա տպում էր մի այնպիսի հոդված, որ ծաղրածանակի առարկա էր դառնում, իսկ դրանից օգտվում էին հակառակորդները՝ «Մուրնը» վարկաբեկելու համար: Ահա այդպիսի դեպքերը կանխելու նպատակով

Վարդազարյանն ուզում էր նախապես ծանոթանալ «Մուրճում» լույս տեսնող հոդվածներին: Բայց Արասխանյանը Վարդազարյանին չէր տվել veto-ի իրավունք, ուստի վերջինիս մնում էր ահագանգել, այդ մասին հաղորդելով «Մուրճի» խմբագրական ժողովի անդամներին՝ գլխավորապես Լևոն Սարգսյանին, որը մեծ կամքի տեր լինելով, ուժեղ դիմադրություն էր ցույց տալիս այդպիսի հոդվածներին (քանիցս ես վկա եմ եղել): Խմբագրական ժողովի նյութ դարձնելով, նրան հաջողվում էր մերժել նման «Մուրճը» վարկաբեկող, հոդվածները: Բայց Արասխանյանն այդ իրավունքի դեմ էլ միջոց գտավ Վարդազարյանին սանձահարելու համար: Նա պահանջեց, որ Վարդազարյանը «Մուրճի» հոդվածների հետ ծանոթանա տպարանում, սրբագրությունից առաջ, որով Վարդազարյանի այդ կարծեցյալ իրավունքը ևս չքանում էր. հրատարակչի առաջ դիլեմա էր դրվում բողոքել Լևոն Սարգսյանին կամ խմբագրական ժողովի մեկ այլ անդամի և կրել իր բողոքի հետևանքը՝ վճարել տպարանատիրոջ և գրաշարի վարձը կամ կամա-ակամա լռել: Բացի դրանից, Արասխանյանը, հասկանալով, թե խմբագրական հանձնաժողովի անդամները որտեղից են իմացել հոդվածի մասին, զայրանում էր Վարդազարյանի վրա, իր զայրույթն արտահայտում ավելորդ բժախնդրությամբ, ծաղրանքով և հայհոյանքներով: Անարդարացի էր այդ վերաբերմունքը մի մարդու նկատմամբ, որը բացի «Մուրճի» ծախքերը հոգալուց, ձրի էլ աշխատակցում էր և ամեն ամիս ֆելիետոններ գրում «Եսեմյան» ստորագրությամբ¹⁵:

Պայմանը գրված էր երկու տարով, որից հետո վերանորոգելը կախված էր Վարդազարյանից:

Երկու տարին լրանալուց հետո, երբ Վարդազարյանը ճշտապես կատարել էր իր վրա վերցրած պարտականությունները, նա հայտնեց, որ այլևս չի շարունակելու «Մուրճի» հրատարակությունը և, ուրեմն, թե՛ ինքը և թե՛ Արասխանյանն ազատ են այդ օրից: Չգիտեմ ինչ պատճառով, Արասխանյանի և նրա միջև սկսվեց մի քանակով նամակներով¹⁶: Ավստոս, որ Վարդազարյանը չի պահել այդ նամակները, որոնց բովանդակությունը չեմ հիշում:

Ինչևէ: Ավետիք Արասխանյանից սաստիկ զայրացած, որ «Մուրճի» ապագան զոհում էր իր քմահաճույքներին, մի քանի աշխատակիցներ հեռացան «Մուրճից», թողնելով նրան իր բախտին. դրանց թվում էինք ես և Թումանյանը: Ես նույնիսկ բոլորովին խզեցի հարաբերություններս, չնայած մեր հին մտերմության¹⁷:

Մեր գուշակությունն իրականացավ: Մի քանի տարի քարշ տալուց հետո, չկարողանալով դիմանալ «Մուրնի» հետ կապված ծանր ծախսերին, Արասխանյանը հրատարակչությունը 17000 ռուբլով վաճառեց Կոստանդին Կրասիլնիկյանին¹⁸: Դրանից հետո «Մուրնը» ձեռքե-ձեռք անցնելով՝ վերջապես դադարեց¹⁹:

Շարունակում եմ պատմությունս այն պահից, երբ ես, Թումանյանը, Վարդագարյանը հեռացանք «Մուրնից»:

Վարդագարյանը «Մուրնից» հեռանալով՝ այնուամենայնիվ, իր կապը չխզեց գրականությունից:

Ցարական կառավարությունը շարունակում էր իր հալածական քաղաքականությունը հայ մամուլի վերաբերմամբ և թույլ չէր տալիս պարբերական նոր հրատարակություն, բացի կիսամյա ժողովածուներից, ինչպես նախատեսված էր գրաքննական կանոնագրքով: Ուստի Վարդագարյանը մտադրվեց մի այդպիսի ժողովածու հրատարակել «Նորիզոն» անունով: Կազմվեց խմբագրություն՝ Թումանյանի, իմ և Վարդագարյանի անդամակցությամբ: Լույս տեսավ «Նորիզոնի» առաջին գիրքը, որտեղ, որքան հիշում եմ, տպագրվեցին Թումանյանի մի քանի բանաստեղծությունները, Շիրվանզադեի «Ցավագարը» և մի քանի ուրիշ հոդվածներ: Երկրորդ գիրքը լույս չտեսավ, որովհետև հենց առաջին փորձը ցույց տվեց, որ կիսամյա ժողովածուն, ինչպես և սպասելի էր, չի կարող փոխարինել մի ամսագրի, չունենալով քաղաքական ու ներքին տեսության բաժիններ: «Նորիզոնը» քիչ տարածվեց, և հույս էլ չկար, թե ապագայում կտարածվի: Վարդագարյանը չշարունակեց հանդեսը և սահմանափակվեց միայն Թումանյանի գրքերը հրատարակելով: Նա Թումանյանի համար նպաստ նշանակեց ամսական, կարծեմ, 25 ռուբլի, բացի այն վարձատրությունից, որ նա ստանում էր իր բանաստեղծությունների համար:

Այդ ժամանակ Թումանյանը հաճախ էր լինում Վարդագարյանների տանը. ինձ մոտ չէր լինում հիշած միջադեպի պատճառով: Այդ միջոցին նա այնքան սիրելի էր դարձել Վարդագարյաններին, որ համարվում էր նրանց ընտանիքի անդամ: Վարդագարյանները նրան միջոց տվին ամառն Աբասթուման կամ ուրիշ տեղ գնալու և առողջությունը վերականգնելու: Երբ մի անգամ Վարդագարյանների պառավ մայրը հիվանդացավ, ինձ իր մոտ կանչեց, իբրև իրավաբանի, և խնդրեց իր համար կտակ կազմել. կտակում իրեն պատկանող 25000 ռուբլին աղջիկներին ու թոռներին հատկացնելով, 1500

ռուբլի էլ կտակեց Թումանյանին, որ այդ գումարով ճանապարհորդություն կատարեր արտասահմանում: Բայց հիվանդն առողջանալով, ինձ ծաղրում էր, որ կտակը լավ չեմ գրել, դրա համար էլ չի մեռել: Դրանից հետո նա երկար սպրեց: Սակայն, երբ Վարդագարյանի մայրը վախճանվեց, կտակում մնում էր այդ գումարը, բայց «ամանում չկար»:

Թումանյանն ամեն օր լինում էր Վարդագարյանի և Ջարգարյանի գր-րասենյակում և նրանց ամեն մի ուրախության մասնակիցն էր: Մի անգամ Արիստակես Ջարգարյանը գնացել էր Ագուլիս, ուր խաչեղբայր էր կարգվել ագուլիսցի բժիշկ Վահան Գևորգյանի հարսանիքին. այդ առթիվ հարկավոր էր շնորհավորական հեռագիր ուղարկել Ջարգարյանին, ինչպես և Վահան Գևորգյանին ու նրա ծնողներին: Նորերս պատահմամբ ձեռքս ընկավ այդ հեռագիրը, Թումանյանի ձեռքով գրված մի ոտանավոր, որ իր մոտ պահել էր Ջարգարյանների և Վարդագարյանների հաշվապահ Մկրտիչ Շահնաբաթյանը: Այդտեղ բանաստեղծը ոտանավորով շնորհավորում է «բեբար» (բեբար՝ Ագուլիսի բարբառով խաչեղբայր է նշանակում) Ռուստեմին, Վահան Գևորգյանին, նրա հարսնացու Վարսենիկին, Վահանի հայր Նիազին, մայր Ալմաստին և այլն: Նեռագիրը գրված է եղել հայերեն, բայց հեռագրատանը հայերեն տառերով չեն ընդունել, ուստի գրասենյակում տպագրել են լատիներեն տառերով և ուղարկել. հեռագիրը հասել էր Ագուլիս՝ զվարճություն պատճառելով հարսանքավորներին:

Թումանյանը հաճախ այցելում էր Վարդագարյան քույրերին, որոնցից մեկն ամուսնացել էր այդ ժամանակ հայտնի «Նադեժդա» ընկերության Թիֆլիսի գործակալ Ստեփան Սուլխանյանի հետ: Սրա ընտանիքում լինում էին շատ մարդիկ, իմիջիայլոց, նաև Պետերբուրգից «Նադեժդա» ընկերության գործերով Թիֆլիս եկող վարչության անդամները և ուրիշ կրթված մարդիկ: Մյուս քույրն ամուսնացած էր առևտրական բանկի դիրեկտոր Ալեքսանդր Թամամջյանի հետ, որի ընտանիքում լինում էին հայտնի կոմերսանտներ, այդ թվում նաև Թիֆլիս քաղաքի իրավասու, հայտնի ճառախոս Կոստանդին Միխայլովիչ Ալիխանովը:

Այդ մարդը վրացախոս էր, բայց չգիտեմ ինչպես էր ազդել Թումանյանը նրա վրա, որ կանգնել էր «Տայկազյան» անունը կրող ընկերության գլուխ:

Վերջին անգամ նրան տեսա, երբ Պոլսից վերադարձել էր սաստիկ տկար և բժիշկ Սադյանի մշտական հոգատարության տակ էր: Որքան նիհարել էր, ո՞ր էին նրա խելացի աչքերը, նրա ժպիտը. դա մի մահացու վիրավորված արծիվ էր, թևերը կախ գցած:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽԻՉԱՆՅԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՆԵՏ

Թումանյանի հետ ծանոթացել եմ սրանից 46 տարի առաջ՝ 1889 թվին:

Այդ ժամանակ նա ծառայում էր Վրաստանի և Իմերեթի թեմի կոնսիստորիայում, որը գտնվում էր Թիֆլիսի վանքի եկեղեցու բակում: Գիտեի, որ նա գրում է:

1890 թվից սկսած մենք շատ հաճախ էինք պատահում իրար: Բնակվում էինք միևնույն՝ Նորաշեն փողոցում, իրարից բավականին մոտիկ: Նա հաճախ գալիս էր մեզ մոտ՝ տեսնելու իմ նկարները:

Նրա բանաստեղծությունների առաջին գրքույկը լույս տեսավ 1890 թվականին: Բաժանորդագիրը, կարծեմ 25 կոպ. էր: Ես այդ տարին Թիֆլիսի առաջին գլխավոր աշակերտ էի: Այդ ժամանակ Թիֆլիսում հեկտոգրաֆով հրատարակվում էր «Օրհան» ամսաթերթը, որը միջնակարգ ուսումնարանների հայ աշակերտության միության օրգանն էր և տպագրվում էր մեր տանը: Նա հետաքրքրվում էր այդ թերթերով և հաճախ կարդում էր:

Մի կիրակի օր Թումանյանը, մտնելով ինձ մոտ և տեսնելով ինձ թերթի տպագրությամբ զբաղված, ասաց.

– Բայց շա՛տ լավ տեղ ես գտել (ծիծաղելով, մատով ցույց տվեց դիմացի տունը). երբեք ոչ ոքի մտքովն էլ չի կարող անցնել, որ ոստիկանների քթի տակին, մի էսպիսի թերթ է տպագրվում. շատ լավ տեղ է ընտրված, կեցցեք:

Ապա ծիծաղելով, պինդ սեղմեց ձախ թևիս արմունկը ու շարժեց մի քանի անգամ: Իրավ, հենց մեր պատուհանների դիմաց, այդ փողոցում, գտնվում էր Թիֆլիսի ոստիկանության 5-րդ քաղաքամասի վարչությունը:

Թումանյանին հաճախ պատահում էի մեր ընդհանուր ծանոթների շրջանում ևս. շատ անգամ է պատահել, որ բավական մեծ խմբով (մոտ 40 երկսեռ երիտասարդներից բաղկացած) գնացել ենք Բուսաբանական այգի,

Կոջորի սարերը և Կրծանիսի այգիները՝ խնջույքի: Այդ խմբում ունեինք լավ երգողներ՝ երգիչ Ամիրջանյանը, որ երգեցողության ուսուցիչ էր, երգիչ Մամաջանյանը, որ դեռ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ էր և Զանբաքյանը, որ լավ թառ էր նվագում և նույնպես երգում:

Այդ խմբում, բացի ուսուցիչներից և ուսուցչունիներից, կային և միջնակարգ դպրոցների աշակերտ-աշակերտուհիներ, որոնց թվում էի և ես:

Տիշում եմ, մի երեկո, երբ ես հրավիրված էի մի օրիորդի տոնախմբության առթիվ կազմակերպված ընտանեկան երեկույթի, հյուրերի թվում էր և Թումանյանը: Մենք պարում էինք ու զվարճանում: Թումանյանը պարել չգիտեր. նա ամբողջ ժամանակ լուռ ու մունջ նստած՝ նայում էր մեզ: Երբ նստեցինք սեղանի շուրջը, ինձ թամադա ընտրեցին: Պաշտոնական կենացները (օրիորդի և նրա ծնողների) վերջացնելուց հետո ես վերցրի բաժակը և դիմեցի Թումանյանին Պուշկինի հայտնի բանաստեղծության առաջին տողերով.

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа...

և շարունակելով խոսքս հայերեն՝ առաջարկեցի Թումանյանի կենացը, ցանկանալով նրան մեծ հաջողություն իր ընտրած ասպարեզում:

Թիֆլիսից ոչ հեռու (մոտ 2 ժամվա ճանապարհ), Թելեթի սարի ետևում գտնվում է Թելեթ գյուղը և «Թելեթի խեչը» (այսինքն՝ խաչը-սուրբը), որտեղ աշնանը մեծ տոնախմբություն և ուխտագնացություն էր տեղի ունենում: Մի աշնան, «Թելեթոբի» օրը, ես երկու ընկերներիս հետ գնացի Թելեթ, որը դեռ չէի տեսել: Թիֆլիսի կինտոների մի խումբ, ծառի տակ նստած, քեֆ էր անում. կինտոներից մեկը, որ ընկերոջս հարևանն էր, հրավիրեց մեզ իրենց սեղանին, և մենք երեքով, մոտ մի ժամ նրանց հետ նստած՝ ուտում, խմում ու նրանց սրամիտ կենացներն էինք լսում. նվագում էր «արդանը» (орган, երգեհոն – կինտոների սիրած երաժշտական գործիքը): Սկսեցին և պարել. հավանեցինք նրանց մի պարը, որ կատարեցին երկու հոգով, առանց «արդանի» մասնակցության, միայն երգով՝ Թիֆլիսի բարբառով. այդ երգը ես գրի առա. պարում էին և միևնույն ժամանակ երգում երկուսն էլ.

Տացար Գիքո, մացար Գիքո,
Երկու շահու հաց առ, Գիքո.
Յոմ-ցոմ պուրեքս նու իղիղի՜

Սիպտակ թխած հաց առ, Գիքո.

Յիս քիզ ասի՝ գնա Կումիս

Ինչի՞ Կողա կացար, Գիքո... և այլն:

Դրանից հետո մի օր Թումանյանին պատմեցի այդ մասին. նա շատ ծիծաղեց ու երգն անգիր արավ: Նետագայում, երբ մի անգամ մեծ խմբով գնացել էինք Ավնալա գյուղը զբոսանքի ու ճաշից հետո զվարճանում էինք, Թումանյանը ձեռքս բռնելով ասաց. «Արի՛, «Նացար Գիքո» պարենք». ու երկուսս երգելով պարում էինք, բոլորի ծիծաղը շարժելով:

Նյութերի թվում կային մարդիկ, որոնք գուցե կամ ծանոթ չէին Թումանյանի նոր լույս տեսած գրվածքներին, կամ եթե ծանոթ էլ էին, չգիտեին, թե նա՛ է հեղինակը: Երբ մի օրիորդ իմ խնդրանքով երգեց Թումանյանի «Ներիր, ո՛վ կույս, որ հուզեցի» երգը, («Не брани меня, родная» ռոմանսի եղանակով), և ամբողջ սեղանը ծափահարեց, կրկին բաժակները ուղղելով Թումանյանին, նա շատ զգացվեց ու կարմրեց: Ոտքի կանգնած, բաժակը ձեռին, բանաստեղծը ժպտալով գլխով էր անում բոլոր սեղանակիցներին:

Ընթրիքից հետո նա մոտեցավ ինձ և, սեղմելով ձեռքս, ասաց.

– Ես լսել էի, որ Աբգար Նովհաննիսյանը լավ թամադա է, բայց (ծիծաղելով) դու էլ պակաս չես եղել նրանից:

1891 թ. ամռանը հյուր էի գնացել Կոջոր՝ Նակոբ Ստեփանյանի մոտ, մի քանի օրով: Մի օր անտառում նստած կարդում էինք Թիֆլիսից ստացված թերթերը. «Մշակում» կարդացինք Ասիացու (Գր. Արծրունու) ֆելիետոնը, որտեղ ծաղրված էր Թումանյանի՝ «Մուրն» ամսագրում լույս տեսած «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...» բանաստեղծությունը: Մի օր Թիֆլիսում հարցրի Թումանյանին:

– Ուրի՞շ, ո՞նց ես, կուրծքդ ինչպե՞ս է, – ու նկատելով նրա հարցական հայացքը վերջին խոսքերիս վերաբերմամբ, ավելացրի, – էլ սամովարի պես եռ չի՞ գալիս:

Թումանյանը սկսեց ծիծաղել ու ասաց.

– Սպասի՛, ես նրան ցույց կտամ «սամովարը»²...

1894 թ. ամառը ես ու Անդրեաս Բարխուդարյանը վճռեցինք գնալ Անի. մեր մարշրուտն էր երկաթուղու Միխայլովո կայարանից (այժմ Խաշուրի) ոտքով գնալ Բորժոմ, Բակուրիան (այն ժամանակ այդ տեղերում դեռ երկաթգիծ չկար) և Յիսրա-Շղարո սարով իջնել Ախալքալաքի (Ջավախեթի)

բարձրավանդակը, այնտեղից Ալեքսանդրապոլ (Լենինական)՝ Անի և վերադառնալ Ղարաքիլիսայով (Կիրովական)՝ և Ջալալօղլով՝:

Թումանյանը նամակներ տվեց իր ծանոթ ախալքալաքցի ուսուցիչներին ուղղած, որ մեզ ամեն աջակցություն ցույց տան մեր ճանապարհորդության ժամանակ: Թիֆլիսի կայարանում մեզ ճանապարհ գցելիս հիշեց, որ մոռացել է նամակ տալ Ախալքալաքի գավառի Արագովա գյուղի ուսուցիչ Տովվյանի անունով և Ա. Բարխուդարյանի հիշատակարանում մատիտով գրեց հետևյալը. «Այս հիշատակարանը ում ձեռքում որ տեսնես, նրան իմ տեղը կընդունես, իսկ եթե նա սև և կարճահասակ չլինի, իմացիր, որ հիշատակարանը գողացել են իմ սիրելի Անդրեասից»:

Ախալքալաքում մենք սիրալիի ընդունելություն գտանք տեղական մտավորականության՝ ուսուցիչների կողմից, որոնց թվումն էին՝ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, Գրիգոր Վանցյանը և Սեդրակ Աղաբալյանը. վերջիններս միացան մեզ, և մենք ուղևորվեցինք Ալեքսանդրապոլ:

Անիից վերադառնալով Ալեքսանդրապոլ, նամակ ստացանք Թումանյանից, իմացանք, որ նա գալու է Ջալալօղլի և այնտեղ սպասելու է մեզ: Մենք բաժանվեցինք մեր ճանապարհորդակիցներից: Նրանք ուղևորվեցին Ախալքալաք, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը դեպի Ղարաքիլիսա (որտեղ դեռ երկաթգիծ չկար): Մի օր մնալով Ղարաքիլիսա, Դվալ սարով անցանք Ջալալօղլի: Մյուս օրը եկավ և Թումանյանը:

Ջալալօղլում տեղի մտավորականները, որոնցից հիշում եմ ուսուցչունի օրիորդ Ն. Գրիգորյանին և գյուղատնտես Սարգիս Սահակյանին, մի խնջույք կազմակերպեցին անտառում: Սահակյանը լավ նվագում էր կիթառ և երգում: Թումանյանի խնդրանքը նա մի քանի անգամ երգեց մի քան, որն սկսվում էր այս խոսքերով.

В стране свободы песни льются,
В стране неволи песен нет,
Там только стоны раздаются;
Свобода – жизнь, свобода – свет.

¹Այժմ Գյումրի:

²Այժմ Վանաձոր:

³Այժմ Ստեփանավան:

Խոսքերն ազդու էին և եղանակը՝ մեղամաղձոտ: Թումանյանն ամեն անգամ լսելիս՝ հուզվում էր:

Մոտ մի շաբաթ մնացինք Ջալալօղլում, պտտելով շրջակայքը. Թումանյանն ու Անդ. Բաթումյանը գնացին Դսեղ, ես ուղևորվեցի Թիֆլիս³:

Գլխնագլխան ավարտելուց հետո 1895-1900 թթ. ես ուսումնառում էի Պետերբուրգում:

Ամբողջ հինգ տարվա ընթացքում ամառները մի քանի անգամ եմ միայն պատահել Թումանյանին:

Թումանյանը շատ կենսուրախ ու սրամիտ մարդ էր: 1902 թ. ես ծառայում էի Բալախանում (Բաքու): Այդ ամառ ընտանիքս Մանգլիսի ամառանոցումն էր: Տասը օրով գնացի Մանգլիս: Մինաս Սամվելյանի հետ մի օր ձիով գնացինք Բելի-Կլուչ (կամ Աղբուլաղ, այժմ Թեթրի-Շղարո): Այդ ամառ այդտեղ էին Ղազարոս Աղայանը և Թումանյանը:

Բելի-Կլուչ մտնելիս պատահեցինք նրանց. շատ ուրախացան, համբուրվեցին մեզ հետ և խնդրեցին երեկոյան անպատճառ լինել իրենց մոտ՝ ընթրիքին: Դեռ ժամը 5-ն էր: Ես ասացի.

– Դեռ ժամանակ շատ կա, գնալու ենք Սամշվիլդո (Շամշուլդա) ամրոցը, այնտեղից կվերադառնանք և անպատճառ կանցնենք ձեզ մոտ՝ ընթրիքի:

Բայց մենք միայն ժամը 12-ին վերադարձանք: Թումանյանը գլիտեր մեր իջնելու տեղը և այդ երեկո, նախքան մեր վերադարձը երեք անգամ մտել էր այնտեղ և հարցրել մեզ: Երրորդ անգամ գալուց նա մի թուղթ էր թողել, որի վրա կարդացինք «Անալիտան մանգլիսցիներ, վաղը ճաշին եկեք ներողություն խնդրելու»:

Մյուս օրը ճաշին գնացինք «ներողություն խնդրելու»: Ճաշի ժամանակ Ղ. Աղայանը երգեց իր «Քյորօղլին»:

Այնուհետև միշտ բնակվելով Բաքվում, շատ քիչ անգամ եմ պատահել Թումանյանին:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ

ՆԱՆԴԻՊՈՒՄ ԳՈՒԳԱՐԱՅ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

Թումանյանին առաջին անգամ տեսել եմ իրենց գյուղում Դսեղում, Ներսիսյան դպրոցում աշակերտ եղած ժամանակս, 1891 թվին:

Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը 1891-1892 թվականների՝ ամառվա արձակուրդներին կազմակերպեց աշակերտական էքսկուրսիա դեպի հնադարյան հիշատակներով հարուստ վայրերը: Առաջին էքսկուրսիայի կենտրոնը նշանակվեց Սանահինի վանքը: Մենք տեղավորվեցինք նույն վանքի բակում գտնվող դպրոցի շենքում: Մեր ղեկավարներն էին՝ Իս. Տարությունյանը (գերմանական համալսարանում հոգեբանություն և տրամաբանություն սովորած), վերակացու Ար. Սպարապետյանը և Աբուլյանը²: Նախորոշված ծրագրի համաձայն պետք է մեր բնակավայրից (կենտրոնից) շառավիղաձև էքսկուրսիա կատարեինք դեպի մոտակա վայրերը՝ մեկ կամ մի քանի օրով, ուսումնասիրեինք շրջակայքը, ապա վերադառնալով կենտրոնավայր, գրի առնեինք մեր ուսումնասիրությունները և շարունակեինք նույնը մի այլ ուղղությամբ: Իհարկե, մենք գնում էինք ավելի շատ աչքի ընկնող վայրեր:

Տուլիս ամսին էր, բայց թե ո՞ր օրը, չեմ հիշում: Մեր ղեկավար Իս. Տարությունյանը երեկոյան թեյի ժամանակ հայտնեց, որ վաղը Լոռու ձորով պիտի ուղևորվենք Դսեղ: Այդ ժամանակ դեռևս Թումանյանը հոչակված չէր որպես բանաստեղծ, մենք էլ նրա գրվածքների մասին աղոտ գաղափար ունեինք:

Բանաստեղծի ծննդավայրից կես կիլոմետրաչափ հեռավորության վրա կանգ առանք, հանգստացանք, կարգի բերինք մեզ և ապա «Զեթունցիներ» քայլերգով դիմեցինք դեպի Դսեղ: Կեսօրվա մոտ էր: Մեկ էլ տեսնենք երկու հոգի ոտքով գալիս են դեպի մեզ, երևի դիմավորելու՝ մեկը Թումանյանն էր, մյուսը՝ Ա. Երզնկյանը³: Թումանյանը ուսին դրել էր ձեռնափայտը, ծայրին սպիտակ թաշկինակ կապած, իսկ Երզնկյանը՝ մի ահագին եղան նույնպես

ուսին: Երբ բոլորովին մոտեցան, մենք կանգ առանք. նրանք էլ կանգ առան: Թումանյանը ժպտալով բարձրաձայն գոչեց.

– Նայ պատանիների բանակին դիմավորում ենք հայկական դրոշակով և հայկական զենքով. ուռա՛...

Մեր երկարատև և ցնծալի «ուռան» միախառնվելով նրանց «ուռային», դրդադադրի սար ու ձոր, և արձագանքը տարածվեց հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հետզհետե կորչելով Դսեղի անդնդախոր ձորերում և լեռներում...

Շրջապատեցինք մեզ դիմավորողներին և սկսեցինք մի շարք հարցեր տալ: Թումանյանը այդ ժամանակ բոլորովին երիտասարդ էր, նորաբույս բեխերով և մորուքով, բայց իրենց գյուղում մեծ հարգանք ու պատիվ ուներ: Անցնելով Դեբեդ գետը, բարձրացանք գյուղ մեր սովորական քայլերով: Թումանյանը և Երզնկյանը նույնպես իրենց «հայկական դրոշակով» և «հայկական զենքով» մասնակցում էին մեր քայլերգին: Բանաստեղծի տանը փոքր-ինչ հանգստանալուց հետո հետաքրքրվեցինք նրա գրադարանով. մեծ տեղ էին բռնում նրա նոր հրատարակած բանաստեղծությունների ժողովածուները: Թումանյանը գանգատվում էր, որ հայ ինտելիգենտները զլանում են մի քանի կոպեկ տալ գրքի, մինչդեռ ուրիշ բաների համար ռուբլիները չեն խնայում:

– Կենտրոնական գրավաճառանոցին՝ հանձնել եմ ծախելու մի քանի հարյուր օրինակ, բայց մի տարվա ընթացքում ծախվել է հազիվ մի տասնյակը, – ասում էր նա:

Իր բանաստեղծություններից մի-մի օրինակ Թումանյանը նվիրեց Իս. Նարությունյանին, Սպարապետյանին, աշակերտներ՝ Ավ. Ապրեսյանին, Ստ. Դեմուրյանին, էլի ուրիշների, որոնց ազգանունները մոռացել եմ և ինձ՝ տողերիս գրողին:

Թումանյանի նախաձեռնությամբ և կարգադրությամբ գյուղացիները մեզ համար ճաշի պատրաստություն էին տեսել. ոչխար էին մորթել, փլավ պատրաստել:

Մի կես ժամի չափ բացակայելուց հետո (երևի գնացել էր ճաշի կարգադրություններ անելու) Թումանյանը եկավ:

– Դե՛, տղերք ջան, գնանք գյուղի շուրջ մի փոքր պտույտ գործենք, տեսնենք մեր պապերի թողած հիշատակարանները, հետո էլ Ս. Գրիգոր հը-

¹Կենտրոնական գրավաճառանոցը գտնվում էր Թիֆլիսում, Գոլովինսկի պողոտայի վրա, փոխարքայի պալատի դիմաց: Առաջին մեծ գրավաճառանոցն էր ամբողջ Անդրկովկասում:

նադարյան վանքը, որ ահա այս անտառումն է: Այսօր դուք կնաշեք հենց այդ վանքի բակում:

Ինչ խոսք, որ նրա հրավերը սիրով ընդունեցինք: Գյուղի գերեզմանատան մամռապատ արձանագրությունները գրի առանք մեր տետրերում: Կային 500-700 տարվա տարվա խաչքարեր և գերեզմանաքարեր հայկական թվականով: Ամեն ինչի մասին բացատրողը և մեր բազմատեսակ հարցերին սիրով պատասխանողը Թումանյանն էր: Զրուցելով հասանք Ս. Գրիգոր վանքին:

– Ահա մեր երանելի սյապերը ինչ բաների վրա են իրենց եռանդը թափել, – ասաց Թումանյանը, ցույց տալով վանքի սրբատաշ քարերը, – եթե այդպիսի վանքերի փոխարեն դպրոցներ կառուցեին, կրթություն տարածեին, մեր ժողովուրդը այժմ այդքան խեղճ չէր լինի: Տայաստանում այդ տեսակ հազարավոր վանքեր և մատուռներ կան՝ շինված անմատչելի տեղերում, ժայռերի ծայրերին, խիտ անտառներում... – Տետո նա պատմեց ճգնավորների կյանքից զանազան ծիծաղաշարժ անեկդոտներ:

Վանքի հակատի արձանագրությունից երևում էր, որ նա 7-8 հարյուր տարվա կյանք ունի¹: Շենքի ներսը ահել էր մի մեծ ծառ, կարծեմ կաղնի, և քանդված գմբեթի ծայրից դուրս ցցել կատարը: Վանքի բակում էլ պատրաստված էր հաշը: Ծալապատիկ շարվեցինք. մեզ հետ էին գյուղի տանուտերը, մի երկու հոգի քեղխուդաներից: Թումանյանն էր կառավարում սեղանը: Գինու փոխարեն թան ունեինք սեղանին: Լցնելով «քյասան» բանաստեղծը կենացներ էր առաջարկում.

– Խմում եմ ձեր բոլորիդ կենացը ժողովրդական «անարք» և «անապակ» գինով. այս սպիտակ գինին շատ առողջարար է, բայց ի՛նչ արած, որ կարմիր գինին էլ մարդու տրամադրությունը բարձրացնում է: Մեծերիս իրավունք է տրվում մեկ-մեկ կոնծել, բայց ոչ հարբել, որը մոլություն է. խորհուրդ չեմ տա ձեզ՝ նման մոլության մեջ ընկնել:

Տեղի ունեցավ «բաժակահառների» փոխանակում. մենք էլ սպիտակ գինով խմեցինք նրա կենացը: Անտառագարդ, գեղեցիկ բնությունը, գյուղացիների սիրալիք վերաբերմունքը, պարզ, բայց հոխ, կանաչագարդ սեղանը, Տովհաննեսի ծիծաղաշարժ անեկդոտները, առակները բարձրացնում էին բոլորիս տրամադրությունը:

– Տայ ժողովուրդը անսպառ աղբյուր է հեքիաթների, լեգենդների, առասպելների ու առակների, – ասում էր Թումանյանը, – ամեն տեսակ նյութ կարելի է գտնել ժողովրդի մեջ, միայն պետք է հետաքրքրվել ժողովրդի անգիր

գրականությամբ: Ժողովուրդը ամեն մի քարաժայռի, ձորի, մութ անտառների, խոխոջացող առուների մասին ունի իր ավանդությունները, զրույցները. օգտվեցեք դրանցից, գրի առեք այդ նյութերը, մաղեցեք, զտեցեք, հոգի ու շունչ տվեք դրանց և այդպիսով կհարստացնեք մեր գրականությունը:

Նետևյալ օրը առավոտյան Դսեղից դուրս եկանք սովորական կարգով քայլերգով: Այս անգամ գնում էինք անտառի միջով. մեզ հետ էին Թումանյանը, Օձունի ուսուցիչ Նովվյանը⁵, գյուղի տանուտերը և մի վալադ (ճանապարհ ցույց տվող): Նովվյանը և Թումանյանը երգում էին լի կոկորդով:

Երբ ավելո՞ծ ծովի վրա
Իմ մակույկը խորտակվի՝
Ես փրփրադեզ ալյաց միջին
Դեռ իմ հույսը չեմ կտրի՞:

Եթե չեմ սխալվում, երեք տուն երգեցին: Առաջին անգամն էի լսում այդ երգը: Եղանակը բավականին դուրեկան էր և հեշտ, այնպես որ մի երկու անգամ երգելուց հետո մենք սովորեցինք և սկսեցինք մասնակցել երգին:

Անտառը վերջանալու մոտ էր. Թումանյանը յուրայիններով (բացի Նովվյանից) «մնաս բարով» մաղթելով, վերադարձավ գյուղ, միաժամանակ խոստացավ մի երկու օրից մեզ այցի գալ Սանահին:

Թումանյանն իր խոստումը կատարեց: Երրորդ օրը նա Սանահինումն էր. եկել էր մի «տախտակ փորով» ձիու վրա նստած: Իսկույն շրջապատեցինք նրան: Մի առանձին ոգևորությամբ էր նա պատմում Լոռու հին հիշատակների և, մասնավորապես, Սանահինի վանքի մասին, որ մոտ 8-900 տարվա անցյալ ունի: Չնայած արդեն մի քանի անգամ վանքի ներսում եղել էինք, կարդացել արձանագրությունները, հիացել այդ կամարակապ շենքով, բայց Թումանյանի հետ միասին կրկին ներս մտանք:

Իս. Նարությունյանի և Թումանյանի ուղեկցությամբ վանքի բակում եղած Իվանե Աթաբեկի և Ջաքարե Սպասալարի փոքրիկ մատուռները հետազոտեցինք, նկարեցինք, գրի առանք դժվարընթեռնելի արձանագրությունները: Թումանյանը մի հաստ տետր ուներ սև կողով, որտեղ ինչ-որ բան էր գրում: Նա շատ լավ ուսումնասիրել էր Լոռին իր հարուստ բնությամբ, գյուղացիների նախապաշարումները, սնոտիապաշտությունները: Ամեն մի ժայռ, ծեպ, քարայր, հին փլատակ առասպելների, զրույցների, լեգենդների աղբյուր են Լոռում, և այդ բոլորին քաջ տեղյակ էր բանաստեղծը:

– Ահա, Նանայի կամուրջը,– ցույց էր տալիս Թումանյանը,– որ ձգված

է Դեբեդի վրա և միացնում է ձորը դեպի Սանահին տանող հանապարհի հետ: Ժողովուրդը պատմում է, որ Տայոց թագավորի (ո՞ր թագավորի) կինը՝ Նանան, շինել է տվել այդ կամուրջը և կրի շաղախը արել է ձվի սպիտակուցով⁷: Այն դիմացի հսկա ժայռերը հսկա մարդիկ են եղել, աստված քարկացել է և քարացրել նրանց իրենց անգթության համար: Ահա այնտեղ, գետի ոլորապատույտ տեղում, ժայռի տակ, լուսնյակ գիշերներին «նուրի-փերիները» լողանում են մարդկանցից գաղտնի. իգիթները միայն կարող են տեսնել նրանց մերկ մարմինները...

Սանահինի ձորում, Ձորագետի ձախ ափին, տարածվում էր վանքի այգին: Թումանյանի եկած օրը որոշեցինք այնտեղ հաշել: Ներսիսյան դպրոցի խոհարար Ջուրաբը, մի հսկա վրացի, առավոտից պատրաստություն էր տեսնում: Տապակած լոբի էր մեր հաշը: Աման-չամանը իջեցրինք ձորը: Ծալապատիկ շարվեցինք սեղանի շուրջը: Առավոտյան երկինքը շատ պարզ էր, ամպի կտոր չկար, բայց կամաց-կամաց սարի ետևից ամպեր քարձրացան և մի կես ժամում երկնքի երեսը բռնեցին: Իսկ երբ հեռվից առաջին որոտը լսվեց, Թումանյանը գոչեց.

– Տղերք, պետք է շտապել, կարող է հանկարծ անձրևը վրա տալ:

Ջուրաբը շտապով ամանները լցնում և բաժանում էր: Կայծակը և որոտը մոտեցան. մի քանի խոշոր կաթիլներ ընկան:

– Տղերք,– ժպտալով կանչեց Թումանյանը,– եկեք խոսք տանք՝ ինչ էլ որ լինելու լինի, տեղներիցս չշարժվենք:

Ամեն կողմից հավանության բացականչություններ լսվեցին: Բայց և այնպես անձրևի կաթիլները սկսեցին խոշորանալ և սաստկանալ, հետո էլ կարկտի գնդակներ. ամանները սկսեցին չխչխկալ:

– Տղերք, պինդ կացեք,– ասաց Թումանյանը ծիծաղելով,– և դեռ խոսքը բերանումն էր, երբ հանկարծ, մի ակնթարթում, այնպիսի կարկուտ սկսեց տեղալ, որ նա գլուխը կորցրած, լորու ամանը ձեռքին փախավ մեծ ընկուզենու տակ: Ամենքս էլ ցրվեցինք այս ու այն կողմ:

Շատ լավ հիշում եմ, թե ինչպես էր Թումանյանը անձրևի ջուրը ամանից թափելով լոբին ուտում: Մենք էլ, իհարկե, չէինք հրաժարվում այդ համով լոբուց:

Կես ժամ չանցած՝ արևը իր գլուխը հանեց ամպի տակից և սկսեց մեզ վրա ծիծաղել: Ձորագետը փրփուրը բերանին, ահագին գոռում-գոչումով, ժայռերին զարնվելով, վազում էր:

Երեկոյան մեր կացարաններում թեյում էինք և տապակած լոբու մնացոր-

դը վայելում...

Տետևյալ օրը գնացինք Տաղպատի վանքը դիտելու: Տեսանք Երզրնկյանին, եզներով կալ կալելիս: Նախաճաշեցինք վանքի գավթում: Այս անգամ Թումանյանի զրույցի թեման լոռեցիներին բնորոշ հատկանիշներն էին. օրինակ՝ հարսնասիրտն սանահնեցիք, փիչխուլ ուտող հաղպատեցիք, քելեխ ուտող լոռեցիք, քյոխվա թակող ուզունլարցիք և այլն:

Իս. Տարությունյանը գրել է «Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին ճանապարհորդությունը» վերնագրերով գրքույկները, տպագրված առաջինը՝ Թիֆլիսում, երկրորդը՝ Մոսկվայում: Լավ չեմ հիշում, արդյո՞ք այդ գրքերում Տովհաննես Թումանյանի մասին հիշատակություն կա՞, թե ոչ⁸: Լույս են տեսել դրանք 1894, 1895 թվականներին⁹:

Բանաստեղծ Տովհ. Թումանյանին առիթ ունեցա տեսնելու նաև 1919թ. Թիֆլիսում, երբ ստիպված էի Թավրիզից գաղթելու: Այդ ժամանակ Թիֆլիսում հրատարակվող լրագրերից մեկում («Պաշքա՞ր», «Բանվո՞ր», լավ չեմ հիշում անունը) նկարագրել էի Պարսկաստանի անցուդարձը, գլխավորապես հայերի դրությունը. գրել էի նաև Թումանյանի որդու անհետանալու մասին¹⁰: Բանաստեղծը, երևի կարդալով այդ հոդվածը, մի ծանոթի միջոցով խնդրել էր անցնել իր մոտ: Գնացի տուն, բայց տանը չգտա նրան: Ինչ որ լսել էի և գիտեի, պատմեցի, չգիտեմ մոդը թե՞ քրոջը, բայց միևնույն ժամանակ հույս տվեցի, որ կարող են այդ լուրերը սուտ լինել, և կարող է մի օր որդին տուն վերադառնալ:

Տետևյալ օրը (կարծեմ հունվարի վերջին, 1920թ.) Թումանյանին պատահեցի Երևանյան հրապարակում և ինչ որ գիտեի իր որդու մասին կրկին պատմեցի, միևնույն ժամանակ հուսադրելով, որ կարող է դեռևս կենդանի լինել:

– Ի՞նչ եք կարծում, պարոն Աղաջանյան, եթե ես Թավրիզ գնամ, կարո՞ղ եմ ճիշտ տեղեկություններ իմանալ որդուս մասին: Այնտեղի առաջնորդը՝ Ներսես եպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը, իմ լավ բարեկամն է, նրա միջոցով կարող եմ փնտրել իմ որդուն:

Ես խորհուրդ չտվի գնալ, որովհետև լսել էի ինչ-որ պարսկական գյուղում նրա որդու սպանվելու մասին:

– Ուրեմն խորհուրդ չե՞ք տալիս Թավրիզ գնալ:

– Ավելորդ եմ համարում, բայց դուք գիտեք:

Տխուր սրտով բաժանվեցինք իրարից:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ (ՌՈՍՏԵՍ) ԶԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԻՄ ՄՏԵՐԻՄ ԲԱՐԵԿԱՄԸ

Մինչդեռ Թումանյանի ստեղծագործական կյանքի առաջին շրջանում նրան հարգողների և սիրողների մի փոքր խումբ ուրախանում և հրճվում էր նրա տաղանդով, ժամանակակից ավելի մեծ հասարակական դիրք ունեցող գրականագետները «Մշակում» ծաղրում էին նրան¹: Սակայն գտնվեցին մարդիկ, որոնք տեսնելով Թումանյանի տաղանդի փայլը, ձեռք մեկնեցին այդ հազիվ ոտքի ելնող երիտասարդին, օժանդակեցին նրան զարգանալու և հասարակության մեջ դիրք ստեղծելու: Այդ գործում մեծ դեր խաղաց Ֆիլիպ Վարդազարյանը, որը հետագայում էլ օգնում էր Թումանյանին թե՛ քարոյապես, թե՛ նյութապես:

Ուսանողության օրերին ես առաջին անգամ Մոսկվայում լսեցի Թումանյանի մասին: Նրա գրվածքների առաջին հատորի հետ ծանոթացա շնորհիվ Ֆ. Վարդազարյանի, որն ինձ առաջարկել էր հրատարակել նրա գրվածքների երկրորդ, փոքրիկ հատորը: Այդ ցանկությունը ես մեծ ուրախությամբ ի կատար ածեցի Մոսկվայում, Մ. Բարխուդարյանի տպարանում, 1892 թվականին: Բանաստեղծի գրվածքները կարդալուց հետո իմ ուրախությունն ու հրեվանքը նրան հայտնեցի Ֆ. Վարդազարյանի միջոցով գրած իմ նամակով²:

Այդ հրատարակությունից չորս տարի հետո, 1896 թ. սեպտեմբերին, ես ընդմիջտ տեղափոխվեցի Թիֆլիս, բացելով իմ մանկաբուժական կաբինետը:

Հասարակությանը մանկական առողջապահության հետ ծանոթացնելու նպատակով ես իմ բնակարանում կազմակերպեցի մի շարք դասախոսություններ, և ահա, մի անգամ, դասախոսությունը վերջացնելուց հետո, իմ բարեկամ Ֆ. Վարդազարյանն ինձ ծանոթացրեց երկու հետաքրքիր դեմքերի հետ, որոնք հետագայում դարձան իմ մոտ և թանկագին բարեկամները. դրանք էին Հովհ. Թումանյանը և իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը:

Այդ օրվանից ինքնաբերաբար կազմվեց մի չորրորդություն:

Թումանյանն այդ ժամանակ մի վառվռուն, ուրախ, ժպիտը միշտ շուրթերին, գանգրահեր, բարձրահասակ երիտասարդ էր, 26-27 տարեկան, որին մարդ առաջին հանդիպումից այնպես էր մոտենում և սիրում, որ կարծես թե իր մանկության բարեկամն է եղել:

Մարիա Մարկովնան թեև կրում էր նույնպես Թումանյան ազգանունը, բայց ազգակից չէր բանաստեղծին: Նա ծագումով շուշեցի Մարկոս Դուլխանյանի աղջիկն էր, ամուսնացած Թիֆլիսեցի Գեորգի Միխայլովիչ Թումանովի հետ, որը ժամանակին հայտնի լիբերալ էր և երկար ժամանակ խմբագրում ու հրատարակում էր «Новое обозрение» ռուսական թերթը:

Նաեւախ միասին ժամեր ու օրեր էինք անցկացնում զրուցում էինք, լսում Թումանյանի ոտանավորները, գրական երեկույթներ կազմակերպում...

Շատ անգամ իր գրվածքները կարդալուց հետո Թումանյանը սիրով լսում էր մեր դիտողությունները, շտկումներ անում:

Սակայն զարմանալի է, որ նրա այդ մոտ բարեկամներից, հարգողներից և ոչ մեկը լիովին ու ըստ արժանվույն չի կարողացել գնահատել նրա մեծությունը, առավելությունը շրջապատից, նրան բոլորովին համահավասար կարծելով: Ոմանք էլ, գուցե, փոքր-ինչ դեռ վերևից էին նայում, մտածելով, թե իրենք են նրան պատիվ բերում իրենց բարեկամությամբ: Տիմա ենք միայն հասկանում, որ մենք՝ նրա մտերիմ բարեկամներս, սխալված ենք եղել: Բանաստեղծի մեծությունը տեսնելով, ամեն մեկս մեր հանդիպումներից հետո անմիջապես պետք է գրի առնեինք նրա բոլոր ասած խոսքերը, արտահայտած մտքերը, նկարագրած դեպքերը, դեմքերը և պատկերները: Իսկ թե ինչ աստիճան պերճախոս և սրամիտ էին նրա պատմածները, այդ դժվար է այժմ նկարագրել: Մենք շատ լավ գիտեինք, որ նա «ծույլ» լինելով՝ չէր սիրում նստել, պարապել: Վերցնենք թեկուզ «Սասունցի Դավիթ» պոեմը, որը երկար ժամանակ կիսատ էր մնացել և ավարտեց միայն Արասթումանում, թեև գիտեմ նաև, որ ինքը մնաց անքավական, շատ ավելի ընդարձակ չգրելու համար:

Լինելով վերին աստիճանի կենսուրախ, սիրող անձնավորություն, նա իր օրերը անց էր կացնում հասարակության մեջ՝ միշտ ընկերներով, հյուրերով շրջապատված: Սիրում էր թե՛ հյուրասիրել, թե՛ հյուրասիրվել, անկախ այն հանգամանքից, թե ով էր նրա հյուրը կամ ում հետ էր ինքը. բավական էր միայն, որ փոքր-ինչ ծանոթ մարդ լիներ: Եվ ահա այդ շփումների, երեկույթների, հաշկերույթների, այլ և այլ ժողովների ժամանակ էր, որ նա առատորեն

շռայլում էր իր նոյս տաղանդի փայլուն հատիկները, ու մեր մեջ չկար որևէ մեկը, որ նրա խոսքը գրի առներ, հնարավորություն ստեղծելով սերունդներին բազմակողմանիորեն ներկայացնելու նրա հոյակապ ու պայծառ դեմքը:

ՍԱՐԳԻՍ ԽԱՆՈՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ «ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼԻ» ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Թումանյանի հետ ես ծանոթացել եմ 1893 թվականին, երբ նա դեռ բոլորովին երիտասարդ էր, երբ նոր էր լույս տեսել նրա բանաստեղծությունների երրորդ ժողովածուն՝ «Դաշնակներ» անունով:

Մեր ծանոթությունը պատահական էր: Նա ապրում էր Նորաշենի թաղում, Թիֆլիսի վաճառական Ղևոնդյանի տան 2-րդ հարկում, 3-րդ հարկում ապրում էին իմ ազգական Նազարեթյանները, որոնց մոտ հաճախ լինում էր և Տովհ. Թումանյանը:

1893 թվականին ես 16 տարեկան մի պատանի էի, բայց արդեն «հասարակական գործիչ»: 1892 թվականի վերջերին մենք Խումարյանի հետ ունեինք մեր գաղտնի տպարանը, ուր մտադիր էինք տպելու մեր անլեզալ թերթը¹: Պատրաստություններ էինք տեսնում, նյութեր հավաքում, ծանոթություններ ստեղծում գրողների հետ: Մի խոսքով՝ ապրում էինք կազմակերպչական օրեր:

Մենք՝ Խումարյանն ու ես, այսօրվա լեզվով ասած՝ համարյա պիոներներ էինք: Խումարյանն ինձանից մեծ էր 2-3 տարով:

Ո՛վ էր մեզ մարդու տեղ դնելու, մեզ հետ կապվելու: Բայց երևակայեցեք, թեպետ կապվում էին քչերը, բայց կապվում էին:

Մեզանից յուրաքանչյուրն իր ծանոթներն ուներ, և այդ ծանոթների միջոցով կապվում էինք գրողների հետ:

Առաջին գրողը, որ արդեն անվանի վիպասան էր և հանրածանոթ, Վրթանես Փափազյանն էր, ով ավարտելով Ժնևի սոցիոլոգիական ֆակուլտետը, եկել էր Թիֆլիս: Նա հանձն առավ աշխատակցել մեր թերթին: Մենք բոլորովին չէինք էլ հարցնում նրա աշխարհայացքի մասին, նացիոնալիստ է, թե՞ սոցիալիստ: Նամաձայնություն տվեց, բավական է, կարծում էինք մենք:

Մեզ հետաքրքրողը թերթն էր, իբրև փաստ, մնացածը երկրորդական

բաներ էին:

Թումանյանի հետ ծանոթանալով՝ իմ մեջ միտք հղացավ կապել նրան մեզ հետ: Իմ հարցին, թե նա չի՞ համաձայնի աշխատակցելու մեր «Ազատ Նայաստան» թերթին, նա պատասխանեց.

– Տեսնենք, մի բան կանենք:

Այս անորոշ պատասխանը դրական համարելով, արդեն մեր աշխատակիցների ցուցակի մեջ գրել էի և նրա անունը:

Նա, իհարկե, ոչինչ չարավ, բայց շարունակում էինք մեր ծանոթությունը այնքան, մինչև նա 1894 թվականին նվիրեց ինձ իր պատկերը, «Սիրելի Խանոյանին» մակագրությամբ: Այդ և մի շարք պատկերներ 1895-ին իմ տունը խուզարկելիս վերցրել էր ժանդարմական գնդապետը և տարել պահնորդական բաժին:

Թումանյանը հենց այնպես էլ «մի բան կանենքով» բավականացավ և, իհարկե, ոչ մի բանաստեղծություն չտվեց: Իմ հարցին, թե ինչու չի գրում մի «թունդ» ուտանավոր, նա պատասխանեց.

– Դե, ախպեր, ես մի լիրիկ մարդ եմ, ո՞նց գրեմ ձեզ պետքական, ձեր թերթին սազական ուտանավոր: Չի դուրս գալիս, ի՞նչ անեմ...

Մեր ծանոթությունը շարունակվում էր:

1895-96 թվականներին մեր կազմակերպությունը կազմալուծվեց, այսինքն՝ բոլորին էլ բռնեցին – Սիսակ Տեր-Սիմոնյանին, Խումարյանին՝ Թիֆլիս, իսկ ինձ և Ստեփան Տեր-Ստեփանյանին՝ Երևան:

Մենք արդեն սկսեցինք բանակցություններ վարել ու իրար նամակներ գրել հեռավոր վայրերից: Խումարյանը հեռու աքսորավայրերից ինձ նամակներ էր գրում Ղրիմ, ուր ես գնացել էի ուսուցչության...

Թումանյանի ժողովրդականությունը տարեցտարի ավելի էր մեծանում: Նրա հետ պատահում էինք ուշ-ուշ, որովհետև ես Թիֆլիս էի գալիս ամառները, երբ նա այնտեղ չէր լինում: 1903 թվականից հետո, երբ վերջնականապես հաստատվեցի Թիֆլիսում, հանդիպում էինք ավելի հաճախ: Արդեն հասունացած մարդիկ էինք: Անցել էր տասը տարի: Նա գիտեր, որ ես սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամ եմ, կազմակերպության պրոֆեսիոնալ գործիչ:

Հաճախ Ղ. Աղայանի հետ միասին ինձ հանդիպելիս, հարցնում էր:

– Տը, թագա բան չունե՞ս...

«Թագա բանը» թուղիկներ, բրոշյուր կամ «Պրոլետարիատի կռիվ» թերթիկն էր, որ հրատարակում էր Միության կոմիտեն²:

1905 թվականի հունվարի 9-ին Պետերբուրգի ցարական զորքը գրնդակահարել էր միամիտ բանվորներին, որոնք Գապոն քահանայի առաջնորդությամբ գնում էին ցարի մոտ իրենց ցավերը պատմելու:

Հունվարի 9-ի դեպքերին նվիրված թոուցիկը ուներ մի էպիգրաֆ, վերցրած «Ինտերնացիոնալ» երգից³:

Բանաստեղծ լինելու հավակնություն չունենալով՝ թոուցիկի էպիգրաֆը տարա Թումանյանի մոտ՝ թարգմանելու. «Никто не даст нам избавления» տունն էր:

– Հովհաննես ջան, շուտ թարգմանիր, որ վաղը տանք շարելու,– ասացի ու դուրս եկա:

Հովհաննեսի տանը ես չէի եղել: Այս առաջին անգամն էր: Սենյակի մեջտեղում դրած սեղանի կողքին կար մի մշտականաչ եղևնիկ, կանաչ ծաղկամանի մեջ, որի հովանու տակ աշխատում ու ստեղծագործում էր բանաստեղծը: Հովհաննեսը խոստացած ժամին հանձնեց ոտանավորի թարգմանությունը, և թոուցիկը լույս տեսավ հետևյալ օրը⁴...

– Գոնե այս անգամ օգնեց հեղափոխական գործին,– մտածում էի ես Թումանյանի բնակարանի սանդուղքներից ցած իջնելիս:

Անցան տարիներ:

Թումանյանն ամենքինն էր. նրան բոլորն էլ սիրում էին: Ինքն էլ խտրություն չէր դնում սրա ու նրա մեջ. նրա համար բոլորն էլ «մեր տղաներն էին»:

Ուսուցչական միությունը, որ իրոք մի պրոֆեսիոնալ կազմակերպություն էր, ամեն տարի ունենում էր իր տարեկան հաշվետվությունը, որին մասնակցում էին տեղացի և գավառից եկած ուսուցիչներ: Համագումարը վերջանալուց հետո արդեն տրադիցիա էր դարձել, բոլոր մասնակիցները գնում էին միատեղ ճաշելու: Այդ ճաշերի անբաժան մասնակիցն էր Թումանյանը, որ ի պաշտոնե միշտ թամադա էր լինում ու մեզ՝ ուսուցիչներին, զվարճացնում էր սրախոսություններով:

Չնայելով կյանքի փորձառությանը, Թումանյանը շատ էր պարզ, անմիջական, առանց վրիժառության ու քենի մարդ էր:

Ընկերներից մեկը, որ մի շատ փորձված ու եփված մարդ էր, մի անգամ պատմեց հետևյալը, որ ցույց է տալիս Թումանյանի պարզությունը ըստ ամենայնի:

Մի տարի գնացել էի Դսեղ, Թումանյանին հյուր: Հովհաննեսը թե՛

– Արտեմ, սարը չես գա՞ր, գնանք մածուն ուտելու:

– Գնանք:

Գնացի՛նք: Բարձրանում ենք մի սար, երկուսը. տեսնենք սարի դռնին մի չորան...

– Բարի աջողում,– ասում ենք նրան: Նա էլ թուրքերեն մի բան է մրթմըրթում:

Տեսնելով Նովհաննեսի թվանքը, չորանը աղերսական ու հիացած աչքերով նայեց հրացանին ու ասաց.

– Աղա ջան, արա մի հրացանդ տեսնեմ:

Նովհաննեսը վզիցը հանեց մոսի՛նն ու տվեց չորանին:

Ես, թարսի պես, հետս հրացան չէի վերցրել:

– Աբա մի փամփուշտ էլ տաս, աղա ջան,– շարունակեց չորանը:

Նենց են է, Նովհաննեսը ուզում էր հրացանը տա, հետո էլ փամփուշտը, ես շտապեցի.

– Այ տղա, էդ ի՞նչ ես անում, չտա՛ս, չտա՛ս...

– Ի՞նչ կա որ, ինչի՞ չտամ:

– Վա՛յ քո տղիս տղա. հրացան՝ փամփուշտով... կտա, կսպանի, է՛, բա էդքան չես մտածո՞ւմ...

Այ տղա, հլա դրուստ որ, է՛,– ծոր տվեց Նովհաննեսը և չորանին մերժեց:

– Յո՛լս, դարդաշ, վերմանամ:

– Նամա ինչ վախտին ձեռս բռնեցիր, է՛, լավ է: Մտքովս չանցավ, որ չորանը կարա ըստե՛ց քյալագ գա մեր գլխին,– ծիծաղում էր Նովհաննեսը:

Նովհաննեսի պարզությունը, սրախոսությունը, ընկերականությունը նրան դարձրել էր բոլորի սիրելին: Շատ էին սիրում, մանավանդ, վրացի ինտելիգենտները, գրականագետները:

Որքան նա քաղաքականությունից, կուսակցությունից հեռու էր, այնքան նրան զոռով քաղաքական միջավայր էին մտցնում մարդիկ, ուզելով նրա հեղինակությունն օգտագործել:

Չեմ հիշում որ թվականին էր, Նովհաննեսը, Լեոն ու Շիրվանզադեն աշխատում էին «Նորիզոն» թերթում: Նա ինչ-որ մի քաղաքական հոդված էր գրել⁵:

Իսկ դրանից առաջ նույն «Նորիզոնում» գետեղել էր մի պատկեր «Նեսույի քարաբաղնիսը» անունով, ուր շատ գեղեցիկ նկարագրել էր գյուղացիների սոցիալությունը⁶:

Նանդիպում են Նովհաննեսին:

– Բարև, Նովհաննես, ինչպե՞ս ես... Քեզ մի բան ասեմ, հո չե՞ս նեղանա...

– Ինչի՞ եմ նեղանում, ասա՛:

– Չի լինի՞ քաղաքականությունից հեռու մնաա: Ի՞նչ քու բանն է քաղաքական հարցերով զբաղվելը, ա՛յ, «Քարաքաղնիսի» պես սիրուն պատկերներ գրիր: Ավելի մեծ գործ արած կլինես, քան թե քո գրած քաղաքական հոդվածներով:

– Դրուստ ես ասում, է՛,– համաձայնեց Նովհաննեսը, և մենք բաժանվեցինք:

Թիֆլիս էինք: Արդեն կազմակերպվել էր Նայարտունը: Երբեմն մտնում էի այնտեղ, տեսնելու, թե ի՞նչ են անում Թիֆլիսի հայ մտավորականությունը, գլխավորապես գեղարվեստի աշխատողները՝ երաժիշտներ, գրողներ, դերասաններ, նկարիչներ:

Թումանյանը Նայարտան նախագահն էր: Պահանջում էր յուրաքանչյուրից «անկետա լցնել», և ամենաշատը գրողների սեկցիայի ցուցակումն էին անդամագրվել: Մի խոսքով, ըստ այդ ցուցակի, հայ գրողների «գերարտադրություն էր»:

Ինչո՞ւմն էր գաղտնիքը:

Բոլորն էլ ուզում էին հաց ստանալ: Եվ քանի որ Նայարտունը հեշտությամբ, իբր հիմնարկ, հաց ստանալու հնարավորություն ուներ, շատերը հերթ չկանգնելու համար, գալիս-գրվում էին գրողների ցուցակում ու հաց ստանում:

Երբ գրողների ցուցակը վերստուգվում էր, մի օր իմ ներկայությամբ Թումանյանը մեկիկ-մեկիկ կարդաց անկետաները և քահ-քահ ծիծաղելով, ցույց տվեց մի շարք «գրողների» անկետաներ:

– 1884 թ. մի թղթակցություն եմ տվել «Նոր-Դարին»:

– 1895 թ. մի լուր եմ տվել «Մշակին» մեր գյուղում եղած կարկուտի մասին:

Եվ այսպես շարունակ:

Եվ կարկուտի մասին գրողները իրավունք էին համարել իրենց գրող կոչել և գալ Նայարտուն՝ հաց ստանալու:

– Ախպեր, ես հո Նայարտուն չեղավ, «հացառտուն» դարձավ,– ասում էր Նովհաննեսը:

Ու Նայարտան գրողները շուտով մաղվեցին. այդ մասամբ թեթևացնում էր գեղարվեստի աշխարհում աշխատողների նյութական ծանր դրությունը Վրաստանի խորհրդայնացման առաջին տարիներին:

Թումանյանն արդեն հիվանդ էր, հիվանդությունն անբուժելի, մահվան

ուրվականն՝ առաջին:

«Մի վերջին անգամ գնամ տեսնելու», – մտածեցի ես ու գնացի մոտը:

Ո՞ր էր կենսուրախ ու ժպտադեմ նախկին Նովհաննեսը: Չկար. դեմքը փոխվել, գունատվել էր:

Չէի կարողանում զբաղեցնել. երբ նայում էի դեմքին, կարծես կարդում էի, որ մահը մոտ է:

Ու իսկապես:

Շատ չանցած, մի օր խմբագրատանը⁷ նստած, հեռախոսով ինձ հայտնում են, որ Նովհաննեսը մեռել է...

Այդ լուրը լսելով, կարծես դարերով հեռացավ Թումանյանն ինձանից:

Ու այդ հեռավորության վրա ես նկատեցի այն մեծ բանաստեղծին, որին անցյալում, սովորական շփման միջոցին անվանում էինք Նովհաննես, մեր Նովհաննեսը, իսկ մահից հետո մեր կլասիկ բանաստեղծներից ամենաերևելին:

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՆԻՐՎԱՆՁԱԴԵ

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ «ԿՅԱՆՔԻ ԲՈՎԻՅ» ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

... Իբրև բարեկամ և ընկեր՝ նա <Աղայանը> անձնվեր էր անսահման:

Նրա ամենամտերիմ բարեկամն իր հոգևոր սանն էր՝ Հովհաննես Թումանյանը: Մի գիշեր նա երազում տեսնում է, որ ինչ-որ ավազակներ հարձակվել են Թումանյանի տան վրա: Սարսափից զարթնելով, անմիջապես հագնվում է ու դուրս վազում:

– Ա՛յ տղա,– պատմում էր ինձ հետևյալ օրը Թումանյանն իրեն հատուկ հումորով,– գիշերվա երեք ժամին մի ձայն արթնացրեց ինձ: Ականջ եմ դնում – Ղազարոսն է: «Հովհաննես, Հովհաննես»,– գոռում էր նա մեր գավթից: Ես երկրորդ հարկումն եմ ապրում: Լուսամուտս բաց եմ անում, նայում եմ վար. «Տըը, ի՞նչ կա, այ մարդ, ի՞նչ է պատահել»,– հարցնում եմ, կարծելով, որ փորձանք է եկել գլխին: «Ա՛յ տղա, Հովհաննես, տա՞նն ես»: «Հա՛, տեսնում ես, որ տանն եմ»: «Ա՛յ տղա, կենդանի՞ ես»: «Հա՛, ի՞նչ կա»: «Ա՛յ տղա, առո՞ղջ ես»: «Հա՛, հա՛, ի՞նչ ես ուզում»: «Ոչինչ, պառկիր ու քնիր, բարի գիշեր»: Ասաց ու գնաց: Պառկեցի քնելու, քունս չտարավ: Առավոտյան կանուխ վազեցի մոտը, տեսնեմ ի՞նչ է պատահել: «Երազ էի տեսել»,– ասաց նա:

Եվ Թումանյանը, ըստ սովորության, նիհար ուսերը վեր բարձրացրեց, ցուցաուրբոթ մատներով բռնեց իր քթի պնչերը, փոթկաց:

Չարմանալի ամբոխասեր էր Աղայանը: Ինչ բազմամարդ տեսարան ևս լիներ, միտինգ, թափոթ, հրդեհ, ցույց և այլն,– նա այնտեղ էր: Չէր մասնակցում ոչ մեկին, այլ միայն մտիկ էր անում և միայն վրդովվում կամ հրեմվում, նայելով տեսարանի բովանդակությանը: Մի անգամ միայն նա մասնակցեց մի ամբոխային տեսարանում կամ ճիշտն ասած՝ ամբոխի համար եղավ դերակատար:

Առավոտ է, Աղայանը փող չունի, որ խոհարարին տա՝ օրվա պարենը շուկայում գնելու համար: Նա դուրս է գալիս տնից մի որևէ բարեկամ

գտնելու և ձեռնապարտք վերցնելու: Փողոցում նրան լուր են տալիս, թե Քուռ գետը գիշերվա անձրևներից խիստ բարձրացել է և ողողել քաղաքի Պեսկի կոչված արվարձանը: Նա շտապում է գետափը և տեսնում, որ արվարձանի կես մասը ջրի տակ է: Ի միջի այլոց, նկատում է, որ հողի մի մեծ թումբ ավիից բաժանվել է և շրջապատվել ջրով: Այդ թմբի վրա ոչինչ չկա, բացի մի գամփոփ: Շունը ոռնալով ուզում է ազատվել, բայց վիզը շղթայված է մի ցցի: Աղայանը մտածում է եթե շունը մինչև անգամ կապից ազատվի, պետք է ընկնի ջուրը լողալու և կարող է խեղդվել, հետևաբար նրան կարող է փրկել միայն մարդու օգնությունը: Եվ Աղայանը վճռում է շանը փրկել: Բայց ինչպե՞ս – Նովհաննես Թումանյանի աջակցությամբ: Աղայանը շտապում է իր բարեկամին կանչելու, և շուտով մեր բանաստեղծները մի-մի մահակով զինված վազում են գետափը: Շունը դեռ թմբի վրա է և շարունակ ոռնում է, օգնություն աղերսելով: Փրկարարներն սկսում են գոռալ, աղմկել և մահակները զարկել ջրին: Ոչինչ չի օգնում: Հանկարծ նրանք ետ են նայում և տեսնում են, որ ամբոխը հըռ-հըռ ծիծաղում է:

– Թո՛ղ, Նովհաննե՛ս, թո՛ղ, չեղավ, – ասում է Աղայանն առանց շփոթվելու:

Եվ երկու բարեկամները, մահակները դեն գցելով, շտապում են ամբոխի քրքիջներից փախչել:

– Ա՛յ տղա, տե՛ս, է՛, – եզրակացնում է Աղայանը, – մենք հեռվից եկել ենք այստեղ մի շուն ազատելու, ազգը մեզ մի շան տեղ չի դնում, թողել է անոթի:

Աղայանը քեֆի մարդ էր և մեծ ընդունակություն ուներ համապատասխան սեղանակիցների ընտրելու, երբեմն հակատագիրը հովանավորում էր նրան: Այսպես, մի օր նա ասաց.

– Ա՛յ տղա, գարունը եկավ, բաղերը բացվեցին. ե՞րբ ենք գնում քեֆ անելու:

– Երբ որ փող կուենանք:

Մի քանի օր անցած՝ Աղայանը, ես և Նովհաննես Թումանյանը Բաքվից ստացանք մի-մի ծրար, յուրաքանչյուրի մեջ հարյուր հիսուն ռուբլու չեկ: Մարդասիրական ընկերությունն էր ուղարկել: Վարչությունն ավետում էր մեզ, թե երեքիս համար նշանակել է կենսաթոշակ, ամսական, չեմ հիշում, հիսուն թե քսանհինգ ռուբլի և ահա ուղարկում է երեք թե վեց ամսվա մեր թոշակը:

– Բայց եդ ո՞ր քամի է, որ հաստապարանոցների ուղեղը շուտ է տվել, – գոչեց Աղայանը, բարձրաձայն ծիծաղելով:

Նետո պարզվեց, որ հաստապարանոցներն ինքնակամ չեն արել այդ

բանը, այլ մի խումբ գրասերների թելադրությամբ:

Այսպես թե այնպես, դա մեզ համար մի անակնկալ էր: Անմիջապես որոշեցինք այս առաջին թոշակը գործադրել մեր վարկին արժանավայել կերպով: Եվ սկսեցինք բարեխղճաբար այցելել Թիֆլիսի պարտեզները՝ Օրթանալա, Վերա, Դիդուբե, մի խոսքով՝ ամեն տեղ, ուր կարելի էր գտնել խորոված, կենդանի ձկնիկներ, լավ գինի և այլն: Եվ գրեթե երկու օրը մի անգամ քեֆ էինք անում, այն էլ մեծ մասամբ երաժշտությամբ: Աշըղ Ջիվանին մեր տրամադրության տակ էր, հրավիրում էինք. իսկույն գալիս էր իր խմբով: Բարի մարդ էր, մեզանից փող չէր վերցնում: Մենք էլ իսկի չէինք թախանձում, որ վերցնի, չկամենալով մեր արվեստակցի հպարտությունը վիրավորել...

Եվ այսպես, ամբողջ ամառը քեֆ արինք, բարեխղճաբար դատարկեցինք մեր գրպանները և հանգստացանք: Վերջին անգամ մնացել էր հինգ ռուբլի, չեմ հիշում մեզանից որի գրպանում: Վեռցինք այդ էլ ուտել: Այն ժամանակ քեֆերը շատ էժան էին նստում, խորովածի բաժինը 30 կոպեկ, գինու շիշը 20 կոպեկ և այլն: Կերանք, խմեցինք, Աղայանը «Քյորօղլի» երգեց, լավ փափկեցինք, Ջիվանին էլ մեզ հետ էր, այս անգամ մենակ: Ջիաքարշով վերադառնում էինք մեր տները, յուրաքանչյուրս մտածելով, թե ինչ պետք է պատասխանենք մեր կանանց անտանելի հարցին. «Որտե՞ղ էիր, ի՞նչ էիր անում»: Միքայելյան փողոցում (այժմ Պլեխանովսկի պրոսպեկտ) մի մեծ տուն շատ դուր եկավ Աղայանին:

– Ադա, են ի՞նչ հրաշալի տուն է,– տղերք, եկեք այդ տունը երեքով գնենք:

Նովհաննես Թումանյանն ըստ սովորության, քթի պնչերը բռնելով, փոթկաց:

Ես հարցրի.

– Ի՞նչ փողերով գնենք:

– Դե են է, որ մեր կենսաթոշակից ամսեամիս կվճարենք էլի,– պատասխանեց Աղայանը:

Նովհաննես Թումանյանն ասաց.

– Ես տուն չեմ ուզում: Չի հարկավոր:

Ես, որպես նախկին հաշվապահ ասացի.

– Սպասիր, Ղազարոս, թող հաշիվ անեմ, տեսնենք, քանի տարում կարող ենք այդ տան արժեքը տալ, վերջացնել:

Տունը նորաշեն էր և երեք հարկանի: Ես նրան գնահատեցի, չեմ հիշում որքան, բայց դուրս եկավ, որ եթե մեր ամբողջ թոշակը հարյուր հիսուն

տարի տանք, վերջն էլի տոկոսներով հիսուն հազար ռուբլի պարտք կմնա մեզ վրա:

- Չէ՛, Ղազարոս, ձեռնտու չէ, – ասացի ես:
- Ա՛յ տղա, հաշիվդ դրո՞ւստ է:
- Մաթեմատիկական ճշտությամբ:
- Դե որ եղպես է, թողնենք, ես էլ չեմ ուզում:

Աղայանը գրեց մանուկների համար սիրուն ոտանավորներ և զմայլելի հեքիաթներ ու դարձավ մատաղ սերնդի ամենասիրելի հեղինակը և կմնա այդպիսին երկար ու երկար տարիներ: Նա ունեցավ և իր հետևողները, որոնց մեջ, իհարկե, առաջին տեղում Նովհաննես Թումանյանն է: Իսկ դա, ինքնըստինքյան, քիչ բան չէ:

<<ԳԻՔՈՐԸ>>

Ես երբեք իմ ձեռագրերն ուրիշներին չեմ կարդացել: Խոսքս, իհարկե, գեղարվեստական երկերիս է վերաբերում: Ես ոչ ոքի թույլ չեմ տվել իմ գրասեղանին մոտենալ խուզարկուի աչքով և միշտ աշխատել եմ այս կամ այն կերպ խույս տալ հետաքրքրվողների հարցերին պատասխանելուց:

Թող չկարծվի, թե զրահապատմանս պատճառը եղել է ինքնավստահությունը կամ հիվանդոտ ինքնասիրությունը: Քավ լիցի: Ես խուսափել եմ ուրիշների կարծիքը լսելուց, ուղղակի չկամենալով մարդկանց անախորժ դրության մեջ դնել: Չէ՞ որ շատ քչերն ունեն դաժանություն՝ դառն ճշմարտությունը հեղինակի երեսին ասելու և նրանք, որ ունեն այդ դաժանությունը, կարո՞ղ են պնդել, թե անսխալական են: Գոնե ես ինքս այդպիսիներից չեմ: Ահա ինչու ես միշտ ներվայնանում եմ, երբ այս կամ այն սկսնակը բերում է ինձ իր ձեռագիրը կարդալու: Շատերն են ինձանից հեռացել վշտացած: Ոմանք նույնիսկ խորապես վիրավորվել են և առմիշտ թշնամացել են ինձ հետ: Բայց եղել են և երջանիկ դեպքեր: Նիշում եմ այն հանելի ժամերը, երբ Նովհաննես Թումանյանն իր «Գիքորի» ձեռագիրը բերել էր ինձ մոտ կարդալու: Մինչ նա իր խուլ ձայնով, զգացված կարդում էր, ես մտածում էի՝ ինչ պիտի ասեմ այդ համակրելի երիտասարդին, եթե գտնեմ, որ նրա այդ առաջին արձակ գրվածքը բանի պեստ է: Բարեբախտաբար, երկն այնքան զմայլելի էր, որ ես, խորապես զգացվելով, հարձակվեցի հեղինակի վրա և համբուրեցի նրան:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆ ՈՒ ՆԱՅԻՐԸ

Փարիզումն էի, երբ լսեցի Նովհաննես Թումանյանի մահվան լուրը: Գուժկանն Արշակ Չոպանյանն էր, որ հեռագիր էր ստացել Բեռլինից, հանգուցյալի որդուց:

Դառն ու դաժան էր ինձ համար հավատալ, որ այլևս չկա մեկն իմ լավագույն ընկերներից ու բարեկամներից: Նրա հիվանդության չար բոթը վաղուց էր հասել ինձ, և ես գիտեի, որ չկա փրկություն այդ հիվանդությունից, բայց և այնպես չէի կարծում, որ աղետն այդպես շուտ պիտի վրա հասնի. ինձ համար Նովհաննես Թումանյանն ու մահը անգուգելի էին: Ինչպե՞ս մեռավ նա, որ կյանքի կատարյալ ծուծն էր, նա, որ ընկերային շրջաններում ամենից գվարթն ու ամենից կենսախինդն էր: Նա, որ գիտեր ծաղրել ու ծաղակոծել կյանքն ամենայն անողորժությամբ ու սրամտությամբ: Նա, որ, միևնույն ժամանակ, դարձյալ կյանքն էր համարում տիեզերքի լավագույն պարզևր:

Շատ հիշողություններ ունեմ Նովհ. Թումանյանի մասին, բայց այսօր ամենից վառն է մի օր, որ ես չեմ կարող հիշել առանց հուզման: Տոնվում էր նրա ծննդյան հիսնամյակը, երբ ես ամենից առաջ, առավոտյան կանուխ գնացի նրան շնորհավորելու: Տեսնելով ինձ, նա հեկեկալով փաթաթվեց պարանոցիս և ասաց.

– Շիրվան, դու էլ ունես հայրական վիշտ, դու ինձ ավելի լավ պիտի հասկանաս, քան որևէ մի ուրիշը²: Տոնում են իմ կյանքի հիստոն տարիները: Գիտեմ ինչու են տոնում, բանաստեղծ եմ և հարգանքն ինձ չեմ վերագրում, այլ իմ երկերին: Բայց հավատա, այսօր ես իմ բոլոր ստեղծագործությունները կրակին կնվիրեի, միայն թե վերադարձնեին ինձ իմ կորած որդուն:

Նա չէր դադարում և մինչև մահվան ժամը չդադարեց ողբալ իր այն ամենից սիրված որդուն, որ իմպերիալիստական պատերազմի անմեղ զոհներից մեկը դարձավ, և որին նա փայփայել էր իր զգայուն հոգու ամբողջ զորությամբ:

ՋԱԼԱԼ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՍԱԼԼՈՒՄՅԱՆ)

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔՅԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

I

Նախքան մեր պաշտոնական ծանոթությունը ես և Թումանյանը հեռվից իրար հանաչում էինք, նույնիսկ մինչև 1890 թ., երբ նրա բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն դեռ լույս չէր տեսել. Թումանյանի դպրոցական ընկերներից և նրա տաղանդը գնահատողներից ոմանք եղել են միաժամանակ և իմ մոտ բարեկամները¹:

Իմ առաջին հանդիպումը Թումանյանի հետ տեղ է ունեցել 1892 թ. դեկտեմբերի 27-ին՝ Գր. Արծրունու թաղման օրը: Ինչպես հայտնի է, Կովկասի բոլոր ծայրերից պատգամավորներ էին եկել այդ թաղմանը: Ես էլ Ախալքալաքից էի եկել, որպես պատգամավոր: Կարգադրիչ հանձնաժողովը հայտարարել էր, որ պատգամավորները պիտի գրանցման ենթարկվեն Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերության գրասենյակում², ընդ որում, պսակ դնողները հայտնելու էին, թե ո՛ւմ կողմից է դրվելու պսակը և ի՛նչ մակագրությամբ: Գր. Արծրունու բնակարանը գտնվում էր «Մշակի» խմբագրատանը կից, Բազարնայա փողոցի վրա, իսկ Հրատարակչական ընկերության գրասենյակը՝ Բազարնայա փողոցը ուղղահայաց կտրող փողոցներից մեկի վրա, խմբագրատնից ոչ այնքան հեռու:

Գրանցումն սկսվեց հենց թաղման օրը, վաղ առավոտյան: Պարզվեց, որ գրանցման ենթարկողը ինքը՝ Թումանյանն է, որ այդ ժամանակ գործավարի պաշտոն էր կատարում Հրատարակչական ընկերության գրասենյակում³: Ես անհամբեր սպասում էի մեր հանդիպմանը: Հենց որ հերթը հասավ ինձ, մոտենալով գրասեղանին, ասացի՝ «Ջալալ Տեր-Գրիգորյան, Ախալքալաքից»: Թումանյանն արագությամբ գրելով, վեր նայեց ու ժպտաց, ապա, պատգամավորական տոմսը տալով ինձ, ասաց.

– Երեկոյան կայտահենք:

Այդ օրը, երեկոյան, պիտի կայանար մեր ընկեր Սեդրակ Աղաբալյանի

հարսանիքը: Նա այդ ժամանակ ուսուցիչ էր Թելավում և տոներին իր հարսնացուի հետ, որն ուսուցչուհի էր նույն տեղում, եկել էր Թիֆլիսում կատարելու իրենց ամուսնության հանդեսը: Ես ու Թումանյանը, որպես նրա մոտ ընկերները, հրավիրված էինք հարսանիք ու երեկոյան այնտեղ պատահեցինք:

Ինչպես հետո իմացա, Թումանյանն ամբողջ օրը ոտքի վրա էր եղել. նա, նախքան հուղարկավորության սկսվելը, 308 պատգամավորություն էր արձանագրել, պսակների մակագրություններով ու տոմսերով հանդերձ, ապա մասնակցելով հուղարկավորությանը, Խոջիվանքից գնացել էր տուն ու հազիվ ժամը 10-11-ն եկավ հարսանքատուն: Չնայած Թումանյանի երիտասարդ հասակին, շատերն արդեն նրան հանաչում էին ո՛չ միայն որպես սկսնակ բանաստեղծի, այլև որպես սրամիտ թամադայի: Այդ էր պատճառը, որ նրան միաձայն թամադա ընտրեցին: Նա իր սրամիտ բաժականառերով մի առանձին փայլ տվեց խնջույքին:

II

Մեր առաջին ծանոթությանը հաջորդող 3-4 տարիներին էլ եմ հանդիպումներ ունեցել Թումանյանի հետ Թիֆլիսում, բայց նպատակահարմար եմ համարում նախ խոսել դեպի Ախալքալաք կատարած նրա ուղևորությունների մասին:

Թումանյանը երկու անգամ է այցելել Ախալքալաք՝ 1895 և 1901 թթ.:

1895 թ. նոյեմբերին, մի երեկո եկան, իմաց տվին, որ Թումանյանը եկել է: Այդ ինձ համար բոլորովին անսպասելի էր, որովհետև իր գալու մասին ինձ ոչինչ չէր հաղորդել: Գործս թողի ու շտապով գնացի տուն: Մինչև իմ գնալը նրան ընդունել էր տանտիրուհիս՝ տիկին Սոֆիա Տեր-Ստեփանյանը, որ մեր գրականությանը լավ ծանոթ, մի ինքնուս, հասարակ կին էր, 50-ի մոտ, տեղական տարագով հագնված: Մինչև իմ գալը, առանց որևէ հանձնարարականի, Թումանյանը կարճ գրույցի շնորհիվ արդեն հանաչել էր այդ ինքնատիպ «գավառական» կնոջը, որն իր արտաքին կեղևին չհամապատասխանող դիտողություններով ու դատողություններով մեծ տպավորություն էր թողել նրա վրա: Այդ բանը նա ինձ հայտնեց տիկնոջ հեռանալուց հետո: Բացի այդ՝ Թիֆլիսից առանձին նամակ էր գրել Սոֆիա Տեր-Ստեփանյանին՝ ընդհանուր գծերով տվել նրա բնութագիրը:

Տեսնելալ օրը, ի պատիվ Թումանյանի, ընթրիք էր սարքված Ստ. Վարդանյանի տանը: Ընթրիքի ժամանակ Թումանյանն արտասանեց իր վեր-

ջին շրջանի, տակավին ոչ մի տեղ չտպագրված ստեղծագործություններից, հատկապես լավ հիշում եմ «Երկու սև ամպը» և «Ժպտուն աչքերը», որոնք հրեվանք պատճառեցին ներկա եղողներին: Սակայն մեր գավառական հասարակության մեջ ումանց թվաց, թե «Ժպտուն աչքերը» հանպատրաստից ասված, վերաբերում է որոշակի անձնավորության մի օրիորդի: Այդ սխալ ենթադրությունից սնունդ ստացան գավառական ասեկոսները: Այնինչ նույն բանաստեղծությունները Թումանյանն արտասանել էր ինձ մոտ դեռևս նախորդ օրը: Այդ մասին նա տարիներ հետո էլ հիշում էր⁴: Այնուհետև նա հանապարհվեց Ալեքսանդրապոլ⁵:

Այդ այցելությունից հետո ես ու Թումանյանը ավելի մտերմացանք ու ավելի սերտ կապ հաստատեցինք իրար հետ:

Ինչպես վերը ասացի, Թումանյանը երկրորդ անգամ Ախալքալաք այցելել է 1901 թ., եթե հիշողությունս չի դավաճանում, օգոստոսին⁶:

Թեև առաջին այցելությունից հետո մեր բանաստեղծը նոր ժողովածու չէր հրատարակել, եթե չհաշվենք «Դաշնակներ» խորագրով փոքրիկ գրքույկը և Տ. Նազարյանի հրատարակած փոքրիկ ժողովածուն, բայց շնորհիվ «Մուրճ» ամսագրում տպագրված բանաստեղծությունների, նա արդեն լայն ժողովրդականություն էր ձեռք բերել: Այդ էր պատճառը, որ այս անգամ ընդունելությունը կրում էր ավելի հասարակական բնույթ: Պետք է ասել, որ այս երկրորդ այցելությունը այլ նպատակ ուներ. նա ինձ հայտնեց, որ Ախալքալաքի գավառին վերաբերող մի երկու ժողովրդական լեգենդ է մշակում, ուզում է տեղագրության ու միջավայրի հետ ծանոթանալ: Ակնարկում էր «Թմկաբերդի առումը» պոեմն ու «Փարվանա» լեգենդը: Նա կատակով ասում էր.

– Չէ՞ որ զորքերի ու հակատամարտի մասին եմ գրում, պիտի անձամբ տեսնեմ բերդի մոտ հարմարություն կա՞ զորք շարժելու...

Ու արտասանեց «Թմկաբերդի առումից» համապատասխան հատվածներ: Գալուց հետո հենց մյուս օրը կառքով հանապարհվեցինք դեպի Գյումուրդա գյուղը, որ գտնվում է Քուռ գետի խոր ձորի քարձրաբերձ քարափին: Այդտեղից երևում են Քուռ գետի ձախ ափին գտնվող միջնադարյան Թմկաբերդի ավերակները:

Ամբողջ հանապարհին Թումանյանը, կառքի մեջ նստած, «Թմկաբերդի առումից» ու «Նազարան քլբուլից» ոգևորված արտասանում էր երկար հատվածներ: Կառքը կանգ առավ Գյումուրդայի քարափին: Կառքով իջնել կիրճը ու ավելի մոտենալ Թմկաբերդին չէր կարելի, հանապարհ չկար.

ուստի մեր բանաստեղծը, որպես իսկական գորահրամանատար, դիմեց հեռադիտակի օգնության. նա հեռադիտակը հարմարեցրեց ու, խողովակի ծայրը դնելով աչքին, սկսեց երկար նայել, հետախուզել պատմական Թմկաբերդի շրջակայքը: Ես էլ օգտվելով հանգամանքից լուսանկարեցի հեռադիտակով դիտող մեր բանաստեղծին:

Այնուհետև դիտեցինք Գյումուրդայի (կամ Գյումուրդո) պատմական փառահեղ տաճարի (IX դար) ավերակները ու վերադարձանք քաղաք:

Տեսնյալ օրը, ի պատիվ մեր բանաստեղծի, բանկետ տրվեց Ախալքալաքի հասարակության կողմից Վ. Շահպարտյանի քաղաքամերձ ձոգեջրաղացի երկրորդ հարկի դահլիճում: Բանկետը շատ ուրախ անցավ, որովհետև ինքը՝ բանաստեղծը շատ լավ էր տրամադրված և մի երկու անգամ, պատեհ առիթներով, հանպատրաստից ստեղծագործեց ու արտասանեց իր սրամիտ իմպրովիզացիաները, որով ներկա եղողներին հմայեց ու ապշեցրեց:

Ի դեպ, Թումանյանը մինչև այդ մի սրամիտ կատակ-իմպրովիզացիա արել էր Ուրավելում, որ գտնվում է Ախալցխայի շրջանում և հայտնի է իր հանքային ջրերով: Ախալքալաքի երիտասարդներից ոմանք հիշում ու բերանացի վերարտադրում էին այդ իմպրովիզացիան: Տետագայում, Ստավրոպոլ քաղաքում, բանաստեղծի ձեռքով գրած նույն իմպրովիզացիան ևս կարդացի մի տիկնոջ ալբոմում⁷:

Մեր բանաստեղծին մնում էր գնալ Փարվանա լիճը դիտելու: Այդ լիճը հայտնի է նաև Թափարավանի լիճ կամ, ըստ Ղևոնդ Ալիշանի, «Ծով-Նյուսիսո» անունով: Դա արդեն բավական հեռու է Ախալքալաքից, 35-40 կիլոմետրի վրա: Դժբախտաբար, դասերի պատճառով ես հնարավորություն չունեի ուղեկցելու բանաստեղծին: Որոշեցինք, որ Թումանյանը հատուկ ուղեկցի հետ ձիով գնա Գանձա գյուղը (Վահան Տերյանի ծննդավայրը) և այնտեղից Զավախեցու կամ մի ուրիշ բանիմաց մարդու հետ գնա Փարվանա գեղանկար լիճը դիտելու, որ հագիվ մի 4-5 կիլոմետրի վրա լինի Գանձայից: Բանաստեղծը հաջողությամբ հասել էր Գանձա, եղել էր Փարվանայի գեղանկար ափերին, Զավախեցու հետ միասին վայելել էր Փարվանայի համեղ կարմրախայտը, դիտել էր «Փարվանա ճերմակ ամրոցն» ու նրա չքնաղ իշխանագնուհու դոլակը ծածկող այդ լիճը...

III

Ամեն անգամ, երբ Թիֆլիս էի գալիս, այցելում էի Թումանյանին:

Ինձ համար ավելի շահեկան էին իմ այն այցելությունները, երբ

քանաստեղծն ապրում էր Բեհրության փողոցի №44 տանը: Դա սովորական բնակարան չէր միայն, այլ «Վերնատուն», որ անշուշտ կհիշվի մեր գրականության պատմության մեջ:

Բացի տանտիրոջից (Թումանյանից) մինչև այդ էլ, դեռ իմ ուսանող եղած ժամանակից, ես մոտ ծանոթ ու բարեկամ եմ եղել նաև Ղ. Աղայանին, Դ. Դեմիրճյանին հանաչում էի պատանեկության տարիներից, Ավ. Իսահակյանը շաբաթներով ինձ մոտ հյուր է եղել: Այդ էր պատճառը, որ ես ինձ օտար չէի զգում «Վերնատան» անդամների շրջանում:

Շատ անգամ եմ ներկա եղել այնտեղի գրական զրույցներին: Ինձ համար առանձնապես շահեկան էին այն զրույցները, որ տեղի էին ունենում եվրոպական գրականության և այս կամ այն ականավոր գրողի շուրջ: Շատ անգամ խմբակի անդամները կարդում էին իրենց նորագույն ստեղծագործությունները և փոխադարձ դիտողություններ անում: Առանձնապես հիշելի է Դ. Դեմիրճյանի «Կյանքի տեսիլը» պոեմի ընթերցանությունը, որ մեծ տպավորություն արավ բոլորի վրա: Ղ. Աղայանը այն կարծիքի էր, որ «Կյանքի տեսիլը» գրված է «Ֆաուստի» ազդեցության տակ: Բայց Դեբենիկը պատասխանեց, որ «Ֆաուստը» դեռ չի կարդացել: Տիշելի է նաև այն ընթրիքը, որ սարքել էր Թումանյանը «Վերնատան» գրողների և մի քանի հյուրերի համար, երբ երիտասարդ Դ. Դեմիրճյանը «Քյորօղլի» էր նվագում ու կանչում.

– Աղայան, ասա՛:

Եվ մեր ամենիս սիրելի ու պատկառելի նահապետը երիտասարդ ավյունով «Քյորօղլի» էր երգում ու մեզ ոգևորում: Ի միջի այլոց ասեմ, որ «Քյորօղլու» ոչ միայն խոսքերն են Աղայանինը, այլև, որքան գիտեմ, եղանակն էլ նրանն է⁸: Նա շատ էր սիրում այդ երգը: Վերջին անգամ երգել է յոթանասունն անց ու ասել.

– Տղե՛րք, վերջին ագամն եմ երգում...

Դժբախտաբար այդպես էլ եղավ...

Կողմնակի այցելուներից «Վերնատանը» ես մի քանի անգամ պատահել եմ Ստ. Լիսիցյանին և բժիշկ Արիստակես Զարգարյանին:

Մի անգամ, ուշ երեկոյան, Թումանյանի մոտ գնալիս, Բեհրության փողոցում պատահեցի Աղայանին, որ շատ տխուր էր: Տեսնելով ինձ, ասաց.

– Շատ տխուր բան պիտի հաղորդեմ. Տովհաննեսը հիվանդ է:

Մյուս օրն այցելեցի Թումանյանին: Նա գանգատվում էր ընդհանուր թուլությունից: Տիվանդության որևէ երևույթ կամ առանձին նշան նկատելի

չէր. բայց երկար ժամանակ մտատանջության մեջ էինք մեր բանաստեղծի առողջական դրության համար: Ի դեպ, Թումանյանը հաճախ հիվանդանում էր իր վերջին բնակարանում (Վոզնեսենսկայա №18): Շիրվանզադեն, որ ապրում էր Էնգելսի փողոցում (նախկին Բեհբության), իմ տան դիմաց, հաճախ պատահում էր ինձ, և երբ հայտնում էի, որ Թումանյանը հիվանդ է, ասում էր.

– Ի՞նչ հիվանդ, ի՞նչ բան, երես տված երեխայի պես կապրիզ է բանեցնում, բան չկա, – այլ այսպիսի բաներ:

Մեր մեջ խոստովանած, պետք է ասել, որ Թումանյանը երբեմն «հիվանդանում էր», որ մի փոքր հանգստանա ու աշխատի, ստեղծագործի: Անհաշիվ այցելություններն ու ընդունելությունները նրան անհանգստացնում էին, հոգնեցնում ու խանգարում աշխատելու...

Թումանյանի ու Ղ. Աղայանի երկարատև, անկեղծ բարեկամությունը, որ ո՛չ մի բանով չէր խամրել, շատ կողմերով օրինակելի ու սրտաշարժ էր: Այդ իսկական, անխառն բարեկամությունը մեր մեջ եզակի էր և ընդհանուր գրականության մեջ էլ՝ հազվագյուտ:

Ճիշտ է, Թումանյանի, Լիսիցյանի ու Շանթի միացյալ ուժերով կազմած «Լուսաբեր» դասագրքերը մի փոքր կոտրեցին Ղ. Աղայանի սիրտը, որոշ չափով ստվեր գցելով նրա «Ուսումն մայրենի լեզվի» դասագրքերի վրա, ասպարեզից համարյա դուրս մղեցին նրանց, բայց նա երբեք ո՛չ մի անբարյացական դիտողություն չարավ «Լուսաբերի» մասին, ինչպես ընդունված էր նման դեպքերում մեր դժբախտ իրականության մեջ: Նա միայն ասում էր.

– Առանց Տովհաննեսի նրանք չէին կարող այդպիսի դասագրքեր կազմել: Լեզուն, ոճը, գրական մշակումը, ֆոլկլորից վերցրած ու ճաշակով մշակած համով-հոտով նյութերը ամբողջովին Տովհաննեսինն են: Լիսիցյանը մեթոդական աշխատանք է տարել, իսկ Շանթը լոկ թարգմանություններ է արել եվրոպական գրականությունից:

Ավելի փոքրահասակների մանկավարժ լինելով, Աղայանն ուզում էր իր «Ուսումն մայրենի լեզվի» դասագրքերը վերամշակել, հարմարեցնել մանկավարժական-մեթոդական նորագույն պահանջներին ու ճոխացնել նորագույն նյութերով. բայց այդ միջոցին նրա աջ ձեռքը սկսել էր դողալ, ու նա չէր կարողանում աշխատել:

IV

Բացի Ղ. Աղայանից, Թումանյանը մոտ էր և Ավ. Արասխանյանին, մանավանդ «Մուրն» ամսագրի հրատարակության առաջին տարիներին⁹. սակայն այդ բանը չէր խանգարում, որ Արասխանյանը մերժի տպագրելու Թումանյանի հայտնի «Շունն ու Կատուն»⁹: Բանաստեղծն էլ իր հերթին շեշտում էր Արասխանյանի գրական ճաշակից զուրկ լինելը ու նրա սխալ հասկացողությունները գրական-գեղարվեստական հարցերի մասին: Կարծեմ հենց այդ հոդվի վրա մի անգամ նրանք ընդհարվել էին ու մինչև իսկ խռովել միմյանցից: Բայց այդ դրությունը երկար չի տևում¹⁰:

– Մոռացել էի, որ Ավետիքի հետ խռով եմ, – ասում էր Թումանյանը: – Մի ինչ-որ երեկոյթի ժամանակ անգլիտակցաբար մոտեցա նրան, թևանցուկ արի ու եղ ժամանակ միայն հիշեցի, որ խռոված եմք, բայց երկուսս էլ հուզվեցինք ու հաշտվեցինք:

«Մուրնը» վանառելուց հետո¹¹ Արասխանյանը մնացել էր առանց գործի ու նյութապես նեղ դրության մեջ: 1912 թ. աշնանը նա ստիպված էր ստանձնելու Ախալքալաքի հայոց դպրոցների տեսչի պաշտոնը:

Դժբախտաբար, Արասխանյանը չկարողացավ դիմանալ Ախալքալաքի ցրտերին, հիվանդացավ ու մահացավ 1912 թ. դեկտեմբեր ամսին. իսկույն հեռագրեցի թերթերին և Թումանյանին: Թիֆլիսից կարգադրեցին, որ հանգուցյալի դին փոխադրենք Թիֆլիս: Այդպես էլ արինք. համապատասխան կարգադրություններ անելու և թաղմանը ներկա գտնվելու համար Ախալքալաքից պատգամավոր ընտրեցին ինձ և Արամ Տեր-Գրիգորյանին, որը և պիտի դամբանական ճառ ասեր թաղման ժամանակ: «Մուրնի» հանգուցյալ խմբագրի դագաղին հանդիսավոր կերպով դիմավորեցին նախ Ախալցխայի դպրոցները, ապա՝ Բորժոմում, Թիֆլիսից եկած պատգամավորությունը, վերջը՝ Թիֆլիսի կայարանում կարգադրիչ հանձնաժողովը՝ Թումանյանի գլխավորությամբ և բազմաթիվ հասարակություն: Դագաղը փոխադրվեց Մոզնու եկեղեցին, ապա՝ Խոջիվանք: Այդտեղ եղան մի շարք խոսողներ: Երբ հերթը հասավ Ախալքալաքի ներկայացուցչին, նոր նկատեցի, որ Արամ Տեր-Գրիգորյանը, որ հանձն էր առել խոսելու, անհետացել է: Մոտս կանգնած Թումանյանն ինձ առաջ հրեց, կամացուկ ասելով, որ անհարմար է, պիտի անպատճառ խոսեմ: Իմ հակիրճ

⁹ Ես այստեղ խոսում եմ գրողների ու հրապարակախոսների մասին, մի կողմ թողնելով Ֆ. Վարդապարյանին, իշխանունի Մ. Թումանյանին, Մելիք-Նալկալաններին և այլն:

խոսքը, սակայն, սովորական դամբանական հառի բնույթ չէր կրում. հանգուցյալը դրվատանքի կարիք չուներ:

Մեր բանաստեղծն այդ շրջանում շատ էր ծանրաբեռնված հասարակական գործերով, մանավանդ Գրողների ընկերության: Նա պարբերաբար գրական երեկույթներ էր կազմակերպում ու դրված զեկուցումները տպագրության տալիս. աշուղների մրցումներ էր կազմակերպում, որ անցնում էին շատ աշխույժ: Այդ աշուղական երեկույթների շնորհիվ է, որ Սայաթ-Նովայի հորինած եղանակները, որ մինչ այդ համարյա մոռացված էին, նորից վերականգնվեցին: Թումանյանի շնորհիվ է, որ Սայաթ-Նովայի շիրիմի վրա նոր գեղաքանդակ հուշարձան դրվեց, որի առթիվ գրական մեծ հանդես էր կատարվել ու մեծ աշուղի շիրիմը զարդարվել վարդերով: Նա շատ էր ոգևորված այդ երեկույթներով ու հանդեսներով. ասում էր.

– Այնպես պիտի անեմ, որ Թիֆլիսի և ողջ Կովկասի հայությունը ճանաչի ու սիրի մեր գրականությունը, սովորություն պիտի դարձնեմ, որ յուրաքանչյուր տարի Սայաթ-Նովայի տարեդարձին մեր բանաստեղծներն ու գրողները ծաղկեփնջերով շքերթ կազմեն դեպի նրա շիրիմը ու վարդերով զարդարեն վարդերի սիրահար մեծ աշուղի գերեզմանը:

Այդ ոգևորության հետևանքն էր, որ Թումանյանը նախաձեռնել էր նաև այսպես ասած Տայկազյան ընկերությունը կազմակերպելուն, որին կարող էին անդամակցել միայն ականավոր դեմքեր, գիտության, գրականության ու արվեստի մեջ անուն հանած խոշոր ստեղծագործողներ: Ըստ մեր բանաստեղծի՝ դա գիտությունների ու արվեստների ակադեմիայի նման մի բան պիտի լիներ: Արդեն կանոնադրության նախագիծ էր կազմվում, թեկնածուների ցուցակի համար անկետաներ էին պատրաստվում և այլն:

V

Էլի մի քանի կարևոր հանդիպումներ եմ հիշում, բայց ոչ ժամանակագրական կարգով:

Մի անգամ Թումանյանը, փողոցում պատահելով, հայտնեց, որ դրամատուրգ և արտիստ Սումբատով-Յուժինը եկել է. Թիֆլիսի հայ գրական-թատերական շրջաններում միտք է ծագել պատվել նրան բանկետով. առաջարկեց, որ ես էլ մասնակցեմ: Ես համաձայնվեցի, ու նույն օրը երեկոյան գնացինք բանկետին, որ նշանակված էր Միքայելյան (այժմյան Պլեխանովի անվան) պրոսպեկտի վրա գտնվող այգիներից մեկում:

Նախքան ընթրիքը, Թումանյանը ինձ ներկայացրեց Սումբատով-

Յուժինին, հայտնելով, որ նրա «Դավանանություն» պիեսի հայ թարգմանիչն էմ. Յուժինը շնորհակալություն հայտնեց «ուշադրության» համար:

Թումանյանի մոտ ես հաճախ պատահել եմ ռուս բանաստեղծ Սերգեյ Գորոդեցկուն, երբեմն իր կնոջ ու աղջկա հետ: Գորոդեցկի ամուսինները մեծ հարգանքով ու ակնածությամբ էին վերաբերվում մեր բանաստեղծին: Զրույցները մեծ մասամբ պտտվում էին գրական հարցերի շուրջ: Ս. Գորոդեցկին կարդում էր իր այն բանաստեղծությունները, որոնք տը-պագրվեցին Թումանյանին նվիրված «Ангел Армении» վերտառությունը կրող գրքույկում: Գորոդեցկու բանաստեղծությունների այդ ցիկլի թեմա-տիկան վերցված էր գլխավորապես Վանից, և մի մասը գրված հենց այնտեղ՝ Վանում. մյուսները գրված էին Թիֆլիսում:

Մի անգամ էլ Գորոդեցկին կարդաց Թումանյանի «Վրաստանի պոետներին» բանաստեղծության իր գեղեցիկ թարգմանությունը, որ 1919 թ. տպագրվեց Բաթումում հրատարակված «Джейран» վերտառությամբ փոքրիկ ժողովածուում:

Թումանյանի մոտ հաճախ պատահել եմ նաև գեներալ-մայոր Ա. Պ. Կուլեբյակինին, որը դիվիզիայի, ապա կորպուսի հրամանատար է եղել Կովկասյան ֆրոնտում, Վանի շրջանում: Նա միաժամանակ բանաստեղծ էր: Գրել է «Двери Мхера» պոեմը և մի շարք բանաստեղծություններ «Отзвук Вана» ընդհանուր վերտառությամբ, որոնք հրատարակված են առանձին ժողովածուով: Նա հաճախ լինում էր Թումանյանի մոտ, իհարկե, ոչ իբրև գեներալ, այլ որպես բանաստեղծ: Նա շատ բարձր էր գնահատում մեր բանաստեղծին, ջերմ հարգանքով էր վերաբերվում նրան և իր «Намэ» պոե-մը («Ахлатская поэма», որ տպագրված է Բաթումում հրատարակված նույն «Джейран» ժողովածուում) նվիրել է Թումանյանին: Զրույցն Ալեքսանդր Կուլեբյակինի հետ նույնպես զուտ գրական բնույթ էր կրում: Մի անգամ Թումանյանը կարդաց իր թարգմանած «Ջրահեղձը», չհայտնելով, որ դա Պուշկինի «Утопленник»-ն է: Կուլեբյակինը, որ հայերեն չգիտեր, 2-3 տուն լսելուց հետո իսկույն ասաց.

– Դա Պուշկինի «Утопленник»-ն է:

Նա, իհարկե, այդ բանը հասկացավ չափից, ռիթմից ու համապատաս-խան արտասանությունից: Այնուհետև զրույցը շարունակվեց Պուշկինի շուրջը: Թումանյանն ասում էր, որ ռուսները նրանից ավելի տաղանդավոր բանաստեղծ չեն ունեցել մինչև հիմա: Կուլեբյակինը համաձայն էր, որ Պուշկինը հիրավի մեծ բանաստեղծ է, բայց նրանից ավելի մեծը եղել

է, և կարծես սպասում էր, որ մենք նշենք Պուշկինից ավելի մեծ այդ բանաստեղծին: Մենք գլխի չընկանք, թե ո՛ւմ է ակնարկում Կուլեբյակինը. և նա նշեց «Слово о полку Игореве» XII դարում ստեղծված պոեմի անհայտ հեղինակին:

Մոռացա ասել, որ Կուլեբյակինն էլ իր կողմից վարպետորեն արտասանեց մի բանաստեղծություն, նվիրված «Կամարինսկայա» թե «Տրեպակա» պարին, որն իր ռիթմով, տակտով հիշեցնում էր այդ պարի երաժշտությունը. ինքն էլ կարդալու ժամանակ իր միմիկայով ու շարժումներով կարծես պարում էր նստած տեղը:

Պատահել էմ նաև արևմտահայ գրողների, որոնց անունները մոռացել էմ, բացի Վ. Թեքեյանից: Իհարկե, չեմ հաշվում Զապել Եսայանին և մեր ժողովրդական նկարիչ Փ. Թերլեմեզյանին, որոնց մի քանի անգամ պատահել էմ բանաստեղծի մոտ:

Թումանյանը հիվանդ ժամանակ երկար գրույց էր անում. պատմում էր ռուս, վրացի բարեկամներից, Վալերի Բրյուսովի, Ալ. Սպենդիարյանի և շատ ուրիշների այցելությունների ու հանդիպումների մասին: Քանիցս ականատես եմ եղել վրացի բարեկամների հանդիպմանը փողոցում կամ իր բնակարանում: Նրանք սրտագին բացականչում էին.

– Օհաննէս, – ու համբուրվում:

Միայն բանաստեղծ Ս. Գորոդեցկին և Վ Տերյանն էին, որ անվանում էին նրան Իվան Ֆադեևիչ:

Ջրուցելիս Թումանյանը հաճախ պատմում էր նաև քարձրաստիճան պարսիկների՝ մինիստրների, հյուպատոսների, գրական-գիտական աշխարհի ներկայացուցիչների, նրանց հետ ունեցած զրույցների մասին: Նափշտակությամբ էր խոսում պարսից գրականության, նրա կորիֆեյների, մանավանդ Ֆիրդուսու, Օմար Լսայամի և ուրիշ մեծ բանաստեղծների մասին: Տիացմունքով էր խոսում նաև պարսիկների մասին ընդհանրապես, որոնք այնքա՛ն սիրում են իրենց չքնաղ պոեզիան, պաշտամունքի չափ մեծարում իրենց պոետներին, նրանց գործերը, գեղանկար ձեռագրով արտագրած նրանց քառատողերով, աֆորիզմներով զարդարում իրենց դահլիճները... Ինքը՝ Թումանյանն էլ, իր չքնաղ գրադարանում ուներ պարսիկ բանաստեղծների բնագրերից:

Թումանյանը մեծ բիբլիոֆիլ էր. հենց որ մի հազվագյուտ գիրք, մի որևէ ընտիր հրատարակություն պատահեր, մանավանդ գրական-գեղարվեստական բովանդակությամբ, որքան էլ միջոցները չներեին,

անպատճառ պիտի գներ, ինչ գնով էլ լիներ: Տատկապես շրջագայում էր գրավաճառանոցներն ու բուկինիստների խանութները ու գնում, եթե կարելի է այսպես ասել, իր «ամպլուային» համապատասխանող գրքեր: Գրական-գեղարվեստականից բացի, նա ձեռք էր բերում նաև պատմության, գրականության ու գեղարվեստի պատմության, կուլտուրայի պատմության, հնագիտության ու բնագիտության վերաբերյալ գրքեր¹, և այդպիսով մեր իրականության մեջ հազվագյուտ լինելու չափ մեծ գրադարան էր կազմել: Իր ձեռքի տակ եղած կրկնօրինակներն էլ կամ փոխում էր ուրիշ գրքերի հետ, կամ նվիրում գրասեր բարեկամներին: Անկասկած, նա միայն գրական շեղևրներն էր հիմնավոր կերպով կարդում: Իր գնած մեծաքանակ գրականությունը նա հնարավորություն չէր ունենում կարդալու կամ կարդում էր անսխստեմ, ավելի շուտ թերթում էր, իրեն հետաքրքրող էջերն ու գլուխները կարդում ու որոշ չափով ծանոթանում, իրազեկ դառնում գիտությանը և նրա ընթացիկ նվաճումներին: Նա համեմատաբար քիչ կարդալով՝ շատ էր օգտվում, շնորհիվ իր սուր հիշողության ու խոր ըմբռնողության: Այդ էր պատճառը, որ մեծ ու բազմակողմանի ուսում չունենալով հանդերձ, նա մեր բազմակողմանի զարգացած գրողներից մեկն էր:

1919 թ. հունվարին «Աղբյուրի» և «Տարազի» խմբագիր Տիգրան Նազարյանին հայտնեցի, որ մեր Թումանյանի ծննդյան հիսնամյակը շուտով լրանում է: Թեև գիտեի, որ Թումանյանը վաղուց է հեռացել «Աղբյուր»-«Տարազից», և նրա ու Տ. Նազարյանի հարաբերություններն այնքան էլ լավ չեն¹², բայց համոզված էի, որ Տ. Նազարյանը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ պատրաստակամությամբ կվերաբերվի:

– Գրեցեք. ուզում եք, նրա հոբելյանի հարցը դնենք հրապարակով,– պատասխանեց Տ. Նազարյանը,– միայն իմացեք Թումանյանի ծննդյան ճիշտ ամսաթիվը:

Այդ ժամանակ Թումանյանը նոր էր իմացել իր որդու՝ Արտավազդի մահը... Նա իր ողջ էությանը, մինչև հոգու խորքը համակված էր անմխիթար վշտով ու ծանր հարվածից շշմել էր, կարծես մի տեսակ ընկել էր միստիցիզմի ոլորտները: Միաժամանակ նրա մեջ երբեմնակի առկայծում էր հույսի նշույլ, թե որդու մահը կարող է սուտ լինել: Գիշեր-ցերեկ մտատանջությունից չէր կարողանում հանգստանալ:

¹Պետք է ասել, որ Թումանյանը ձեռք էր բերում նաև հին ու նոր հայտնի նկարիչների գործերից, զանազան գեղարվեստական իրեր և այլն:

Թումանյանի հոգեկան այդպիսի վիճակը աչքի առաջ ունենալով, ես ավելի քան նպատակահարմար էի համարում, որ տոնվի նրա հիսնամյակը, հույս ունենալով քիչ թե շատ մեղմացնել նրա վիշտը: Ու կարծում եմ, որ չսխալվեցի: Ես, իհարկե, անմիջապես չհարցրի Թումանյանի ծննդյան ճիշտ ամսաթիվը, այլ զրույցի ժամանակ խոսք բացելով մեր տարիքի մասին, ուզեցի իմանալ, թե ես քանի տարով ու ամսով եմ մեծ նրանից ու այդպիսով իմացա, որ Թումանյանը ծնվել է 1869 թ. փետրվարի 19-ին¹³:

Այդ մասին հաղորդեցի Տ. Նազարյանին ու մի քանի ուրիշ հասարակական գործիչների, նաև «Заквказское слово»¹⁴ թերթի խմբագրությանը: Պետք է ասել, որ «Заквказское слово»-ն համակրությամբ վերաբերվեց Թումանյանի ծննդյան հիսնամյակը տոնելուն ու այդ առթիվ վաղօրոք հատուկ խմբագրական տպագրեց¹⁵: Բայց հայ օրաթերթերը պապանձվել էին ընդհուպ մինչև հոբելյանի օրերը:¹⁶

Փետրվարի 20-ին առաջին անգամն էր, որ Թիֆլիսի մշակութային կյանքում, ողջ հասարակությունը, ինքնաբերաբար ու սրտաբուխ այնքա՛ն ջերմ ու այնքա՛ն վայելուչ ցույցերով մեծարեց մի հայ գրողի ու բանաստեղծի:

Այդ օրը, առավոտյան ժամը 10-ից մինչև կեսգիշեր, Թումանյանի բնակարանը ուխտատեղի էր դարձել Թիֆլիսի գրական, արտիստական ու մանկավարժական աշխարհի համար. բոլոր խմբագրությունները, հասարակական մարմինները, դպրոցները մասնակցեցին մեր սիրելի ժողովրդական բանաստեղծի տոնին: Մանավանդ սրտաշարժ էին գիմնագիաների (Տղայոց III և Օրիորդաց III) խանդավառ ցույցերը բանաստեղծի բնակարանի առաջ և այն օվացիաները, որ արավ մոտ երկու հազար հոգուց բաղկացած մատաղ բանակը բանաստեղծի երևալու ժամանակ: Գիմնագիաներն իրենց դիրեկտորների ղեկավարությամբ, ամբողջ կազմով ու նվագախմբերով, եկել էին իրենց հարգանքն ու երախտագիտությունն արտահայտելու մեծ վարպետին: Բանաստեղծի համար, ինչպես երեվում էր, այդ ցույցն անսպասելի էր. նա հուզվեց, գունատվեց. դուրս եկավ պատշգամբ, փորձեց խոսել այնտեղից, բայց տեսնելով, որ երրորդ հարկից իր ձայնը լավ չի լսվում փողոցում շարքերով կանգնած հազարավոր աշակերտության կողմից, մի խումբ այցելուներով շրջապատված՝ ցած իջավ փողոց: Այնտեղ երկու գիմնագիաների մանկավարժական կազմի ու աշակերտության կողմից առանձին ուղերձներով ու նառերով ողջունեցին մեծ բանաստեղծին, ու աշակերտ-աշակերտուհիներն արտասանեցին նրա բանաստեղծություններից: Բանաստեղծն էլ մի զգացված նառով շնոր-

հակալություն հայտնեց գիմնազիաների վարչությանը, անձնակազմին ու աշակերտությանը: Պետք է ասել, որ այդ ցույցը եզակի էր այն ժամանակ և այդ պատճառով էլ առանձնապես սրտաշարժ, տպավորիչ ու դաստիարակիչ¹⁷:

Տոբեւյանին հաջորդող օրերին ևս մի շարք երեկույթներ, հավաքույթներ ու հանդիսավոր նիստեր տեղի ունեցան՝ նվիրված ականավոր բանաստեղծի տոնին: Այսպես, ի պատիվ բանաստեղծի, գրական ցերեկույթ կազմակերպեց Թիֆլիսի աշակերտական միությունը և ոսկե գրիչ նվիրեց նրան¹⁸: Մեծ ցույցեր ու ելույթներ եղան երիտասարդ գրողների կազմակերպած երեկույթին¹⁹: Այնուհետև հրապարակային նիստ ունեցավ Տայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդը, որտեղ համարյա բոլոր գավառների ներկայացուցիչները հանդես եկան ողջույնի ճառերով²⁰: Ապա մեծարանքի ցույցեր ու դրվատումներ եղան թատրոններում, ակումբներում և դպրոցներում. պետք է հիշել նաև Տայ ուսուցչական միության ցերեկույթը²¹, Խորային ընկերության կողմից «Անուշ» օպերայի ներկայացումը²²: Եվ այդպես, երկու ամբողջ ամիս թումանյանական ամիսներ էին: Առանձնապես շքեղ տոնեց իր նախագահի հոբելյանը Տայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդը: Նրա նախաձեռնած հանդեսին ու ընթրիքին մասնակցեցին համարյա բոլոր հայրենակցությունների ներկայացուցիչները: Ուշագրավ էր նաև այն հանդեսը, որ կատարվեց Արտիստական (այժմ Ռուսթավելու անվան) թատրոնում²³: Այդտեղ արտասանած ճառերից առանձնապես տպավորիչ էր վրաց հայտնի բանաստեղծ Գրիշաշվիլու (Թումանյանի ապագա տաղանդավոր թարգմանչի) ճառը: Ինքնատիպ էր մանավանդ Տիգր. Նազարյանի գրական-գեղարվեստական սալոնում կատարված քառյակ հոբելյանական հանդեսը: Այդ հանդեսին հոբելյար Թումանյանի հետ միասին ու միաժամանակ մեծարվեցին նաև ուրիշ հոբելյարներ, այն է՝ դերասան Տովհ. Աբեւյանը՝ բեմական գործունեության երեսունհինգամյակի առթիվ, վրաց կոմպոզիտոր Զ. Պ. Պալիաշվիլին՝ երաժշտական գործունեության քսանհինգամյակի առթիվ և Թիֆլիսի կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Էնրիկո Բրոջին՝ մանկավարժական և արտիստական գործունեության երեսունհինգամյակի առթիվ²⁴:

VI

Ոչ մի իսկական ժողովրդասեր մարդ չէր կարող անհամբերությամբ չսպասել Անդրկովկասի խորհրդայնացմանը: Այդ էր պատճառը, որ Կոջորի բարձունքներից և Սողանլուխից Կարմիր բանակի հրետանու՝

մեզ հասնող թնդյունն ու դժբախտությունը թվում էին երաժշտական սիմֆոնիա: Մեր ուրախությանը չափ չկար, մանավանդ 1921 թ. փետրվարի 25-ի վաղ առավոտյան, երբ մենշևիկյան նահանջող զորքը փախչում էր Վոզնեսենսկայա և Բենքուբյան փողոցներով, որտեղ գտնվում էին մեր բնակարանները: Քիչ հետո Կարմիր բանակի հաղթական զորամասերը մտնելով քաղաք, սկսեցին շարքեր կազմել հենց Վոզնեսենսկայա փողոցում, Թումանյանի բնակարանից ոչ հեռու. մենք դուրս էինք եկել դիտելու և առաջին անգամ տեսանք կարմիրբանակայինների համազգեստն ու կոմունարկաները...

Երկու-երեք օր չանցած՝ հաղթական կարմիր զորամասերից մեկի հրամանատարը այցելել էր մեր բանաստեղծին:

Վրաստանի խորհրդայնացման սկզբի օրերին Թումանյանի մոտ պատահել ու ծանոթացել եմ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին, հետագայում նաև Աշոտ Տովհաննիսյանին: Նրանց խոսք ու զրույցը պատվում էր հայ ժողովրդի մնացորդի փրկության, պետականության մասին թարս հասկացողություն ունեցող դաշնակների պատճառած վերքերի ամոքման, նորմալ կյանքի վերականգնման ու ստեղծագործական աշխատանքի, շինարարության շուրջը և այլն:

Լավ չեմ հիշում ո՞ր ամսին էր, Թումանյանը Երևանից մի որոշ գումար էր ստացել, որ իր հայեցողությամբ բաժանի Թիֆլիսի հայ գրողներին, որպես նպաստ Խորհրդային Տայաստանի կառավարությունից²⁵: Նա, իմանալով իմ նյութական նեղ դրության մեջ լինելս, ինձ էլ մի փոքրիկ բաժին հանեց այդ գումարից:

Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո միտք ծագեց Թիֆլիսում հիմնելու հայ գրողների կամ, ընդհանրապես, հայ արվեստի տուն: Այդ նպատակով դիմում արվեց Խորհրդային Վրաստանի կառավարությանը: Դիմումի տակ ստորագրեցին, որքան հիշում եմ, Ա. Կարինյանը, Թումանյանը, Լեոն, Դ. Դեմիրճյանը և ուրիշներ, որոնք համարվեցին հիմնադիր անդամներ:

Այդպիսով, սկիզբ առավ Վահան Տերյանի անվան Հայ արվեստի տունը (Հայարտուն) իր չորս սեկցիաներով՝ գրական, նկարչական, երաժշտական և թատերական: Այդ սեկցիաներում, մանավանդ գրական սեկցիայում, պարբերաբար զեկուցումներ էին տրվում: Մի զեկուցում էլ Թումանյանը կարդաց հայ ժողովրդական վեպի (Էպոսի) մասին: Նա ինչ-որ գիրք էր կարդացել արևելյան ժողովուրդների (կարծեմ, հատկապես, մոնղոլական ժողովուրդների) Էպոսի մասին և եկել էր այն եզրակացության, որ մեր Էպոսը

կապ ունի այդ հեռավոր ժողովուրդների էպոսի հետ: Սակայն Թումանյանի վարկածը համոզիչ չէր ներկա եղող բազմաթիվ հասարակության համար: Նրա եզրակացությունը արդյունք էր հապնեպ ուսումնասիրության: Ճատե-
րը հակառակորդին նրան, բայց գլխավորապես Ստ. Լիսիցյանն էր, որ իր համեմատություններով, լուսաբանություններով ու վերլուծումներով հերքեց Թումանյանի թեզերը: Ինձ թվում է, թե նրա պարզաբանություններն էլ Թումանյանի համար համոզիչ չէին²⁶:

Դաշնակների վերջին ավանտյուրային որքան կարելի է շուտ վերջ տալու համար մեր բանաստեղծի խաղաղած դերը հայտնի է ամենքին: Այդ նպատակով նա, իրեն վտանգի ենթարկելով, այցելել էր քաղաքացիական կռիվի վայրերը: Այնտեղից վերադառնալուց հետո շատ զայրացած էր խոսում դաշնակների մասին²⁷:

Ինչպես հայտնի է, դրանից հետո նա գնաց Պոլիս²⁸: Այնտեղից վերադառնալուց հետո հիվանդացավ: Իր հիվանդության մասին նա ասում էր.

– Պոլսում դուռ ընդունելու ժամանակ զգացի, որ իմ ներսում ինչ-որ բան պատահեց, ինչ որ եղավ, էնտեղ եղավ:

Հիվանդությունը բավական երկար տևեց: 1921 թ. մարտին նա վիրահատության ենթարկվեց Շահալարոնյանի հիվանդանոցում:

Վիրահատությունից հետո հիվանդի դրությունը ծանրացավ: Ոչ ոքի թույլ չէին տալիս այցելելու: Միայն 2-3 օր հետո հիվանդանոցում ինձ հայտնեցին, որ դրությունը շատ ծանր է եղել, բայց հիմա լավ է, վտանգն անցել է: Հիվանդանոցից դուրս գալուց հետո բանաստեղծը բավական լավ էր զգում իրեն. աշնան սկզբին (1922 թ.) նորից վատացավ: Այդ ժամանակ ասում էին, որ վիրահատությունը սխալ է եղել, և գլխավոր վտանգը դեռ մնում է... Սեպտեմբերի սկզբին, Խորհրդային Տալաստան մեկնելուց առաջ, այցելեցի Թումանյանին: Նա նստած էր բազկաթոռին ու գանգատվում էր ինչ-որ ներքին սուր ցավերից²⁹: Այդ դրության մեջ իսկ նա խոսք բացեց իր վերջին ստեղծագործությունների մասին: Իր նոր բանաստեղծություններից նա խորապես զգացված ու համակված ինչ-որ տիեզերական զգացմունքով արտասանեց «Միրիոսի հրաժեշտը», որ մեծ տպավորություն թողեց ինձ վրա: Դա եղավ իմ վերջին այցելությունը մեր անգուգական բանաստեղծին:

Մեծ բանաստեղծի արևը մայր մտավ իր շողշողուն տաղանդի, իր բեղուն գործունեության միջօրեին...

ՎԱՐԴԱՆ ՇԱՀՊԱՐՈՆՅԱՆ

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՕՐԵՐ

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑՈՄ

Թումանյանին ես ճանաչում էի դեռ 1885 թ., երբ տասնմեկ տարեկան հասակում Ախալքալաքից գալով Թիֆլիս, մտա Ներսիսյան դպրոցի առաջին դասարանը: Այդ ժամանակ նա, որքան հիշում եմ, IV դասարանի աշակերտ՝ էր. քիչ էր մասնակցում աշակերտական խաղերին. միշտ մտազբաղ էր, խոհուն, առանձին պատկառանք էր ազդում դիտողի վրա և, կարծես թե, նույնիսկ այդ հասակում նրա շարժումների, դեմքի և հայացքի արտահայտության մեջ նկատվում էր ինչ-որ վեհություն: Ես Թումանյանից փոքր էի, նրա հետ առանձնապես ոչ ծանոթ էի և ոչ էլ ընկեր, բայց հիշում եմ, որ նա ուներ մի առանձին գրավչություն և դեռ պատանի հասակից դեպի իրեն էր գրավում ուրիշների ուշադրությունը: Չէ՞ որ կային հարյուրավոր աշակերտներ, բայց նրանցից շատ քչերն են հիշողությանս մեջ մնացել:

Նենց այդ թվականին Թումանյանը թողեց Ներսիսյան դպրոցը: Դրանից հետո նա արդեն մեզ՝ փոքրերիս հայտնի դառավ իբրև բանաստեղծ՝ «Աղբյուր» մանկական ամսագրում զետեղված իր ոտանավորներով²:

Չեմ մոռանում նրա ժպտացող, գրավիչ դեմքը, երբ ամառային վերարկուն ուսերին, նեղ եզրավոր գլխարկը թեք դրած, զրոսնում էր Գոլովինյան (այժմ Ռուսթավելու) պողոտայում...

ՈՐԱՎԵԼՈՄ

1901 թ. հուլիսին մենք մի քանի ընկերներով (ինժեներ Տովն. Կարապետյան, Ջավախեցի, ես և ուրիշներ) եքսկուրսիա էինք կազմակերպել և Ախալքալաքից անցել դեպի Ախալցխայի շրջանը: Ի միջի այլոց, եղանք նաև Ուրավելում: Այնտեղ էր և մեր սիրելի բանաստեղծը: Ես մինչ այդ անձնա-

պէս ծանոթ չէի նրա հետ. այդտեղ ծանոթացաւ և, մի քանի օր, ընկերներով միասին, շարունակ մոտոն էիք լինում: Թէն եկել էր հանգստանալու, բայց մենք նրան մեզ հետ տանում էինք սարեր ու ձորեր և խաղով, պարով ու զանազան բացօթյա զվարճություններով ժամանակ անցկացնում:

Մեկ անգամ էլ Ուրավելի անտառապատ կիրճերով գնում էինք հինգ կիլոմետրի վրա գտնվող ավերակները դիտելու. ճանապարհը խորդուբորդ էր ու դժվարին: Մի երկու կիլոմետր գնալուց և մի քարձրաքերձ ժայռի կատար մագլցելուց հետո նա հոգնած նստեց քարին. մենք ևս կանգ առանք: Նա դառնալով մեզ՝ ասաց.

– Տղերք, դուք ճանապարհներդ շարունակեցեք, ես չեմ կարող գալ:

Ստիպեցինք, թախանձեցինք, բայց նա անդդվելի մնաց և վերադարձավ: Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Այդ օրը ճաշին հրավիրված էինք մի ախալքալաքցու մոտ, որտեղ էր և Թումանյանը:

Ճաշկերույթն անցավ շատ աշխույժ և ուրախ. եղան ճաշեր, կատակներ և այլն. ուրախ տրամադրության մեջ էր և մեր սիրելի Նովհաննեսը: Նա, ի միջի այլոց, մեր խմբի համար հենց տեղն ու տեղը մի երգիծաբանական ոտանավոր հորինեց և արտասանեց, ամեն մեկիս տալով համապատասխան բնորոշում: Այդ ոտանավորը ես երկար ժամանակ պահում էի, բայց հետագայում կորցրի³:

Մյուս օրը նա հրաժեշտ տվեց մեզ և Ուրավելից վերադարձավ Թիֆլիս⁴: Մեկնելու ժամանակ խնդրեցի, որ անպատճառ Ախալքալաք գա. նա խոստացավ: Մենք հանաքներով, ուռաներով ճանապարհեցինք նրան, իսկ նա ժպտալով երկար ժամանակ ձեռքով հրաժեշտ էր տալիս:

ԴԵՊԻ ԹՄԿԱԲԵՐԴ

Մի քանի օր հետո, երբ արդեն վերադարձել էինք Ախալքալաք, լավ չեմ հիշում հուլիսի վերջերին, թե օգոստոսի սկզբներին (1901 թ.), մի երեկո, երբ մեր տանը ոչ ոք չկար, գիշերվա ժամը 10-ին ինձ իմաց տվին, որ մեկը եկել, իջևանել է մեզ մոտ: Ես իսկույն եկա տուն, և որքա՛ն մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ հյուրասենյակում նստած տեսա... Թումանյանին:

Նա մեր տանը մնաց մոտ 10 օր և, ըստ իր սովորության, ուրախ, ժպտալի ու հումորով համեմած զրույցներով մեծ ուրախություն էր պատճառում ծերունի ծնողներին, իսկ վեց տարեկան փոքր քույրս նրան զբաղեցնում էր իր երեխայական խաղերով:

Թումանյանի Ախալքալաք գալու նպատակն էր անձամբ տեսնել Փարվանա (Թափարավան) լիճը և Թմկաբերդի ավերակները, որովհետև, ինչպես ինքը հայտնեց, ուզում էր գրել «Փարվանա» և «Թմկաբերդի առումը» անուններով պոեմները:

Մենք խորհրդակցեցինք, թե ե՛րբ և ինչպե՛ս գնանք տեսնելու այդ վայրերը. որոշեցինք, որ մի հինգ օր մնա քաղաքում, հանգստանալու և Ախալքալաքի հետ ծանոթանալու, հետո նախ՝ գնանք Թմկաբերդի ավերակները դիտելու, ապա Փարվանա լիճը:

Ախալքալաքում հինգ օր ման եկանք շրջակայքի սարերը, ձորերը. նրան շատ դուր եկավ Ախալքալաքի բնությունը: Շարունակ ասում էր.

– Տղե՛րք, ինչ-որ ուրախ տրամադրություն է ստեղծվում, կարծե՛ք՝ ժպտում է ձեր երկինքը...

Ինքը նույնպես ժպտում էր, դիտելով կապուտակ, ջինջ երկնակամարը...

Իրոք որ Ախալքալաքն իր սիզավետ ձորերով, ծաղկավետ բլուրներով, վճիտ աղբյուրներով, փրփուր ջրվեժներով, գոռում-գոչյունով հոսող Թափարավան լեռնային գետակով Թումանյանի վրա խոր տպավորություն էր թողել, և նա ժպտալով կրկնում էր.

– Բիրլիական եղեմը հենց ես է, որ կա...

Գալու վեցերորդ օրը չորս հոգով մեկնեցինք դեպի Թմկաբերդ, որը գտնվում է Ախալքալաքից դեպի արևմուտք, մոտ 15 կիլոմետր հեռավորության վրա, Քուռ գետի անդնդախոր ձորում:

Ճանապարհին շարունակ կրկնում էր.

–Ա՛խ, ի՛նչ լավ կլիներ, եթե մարդիկ թևեր ունենային կամ թևերին փոխարինող մի բան...

Նրա դեմքին նկատվում էր տհաճություն, երևի ձին շատ էր նեղացնում...

Վերջապես հասանք Գյումուրդա հայկական գյուղը, որ գտնվում էր Ախալքալաքից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա, հենց Քուռ գետի ձորաբերանին, Թմկաբերդի դեմ ու դեմ:

Իջևանեցինք մի ծանոթ գյուղացու մոտ, հանգստացանք և, որովհետև ձորն իջնելու համար այլևս ձիու ճանապարհ չկար, ձիերը թողնելով տանտիրոջ մոտ, ոտքով ճանապարհ ընկանք դեպի Թմկաբերդ:

Մի հարյուր քայլից հասանք ձորագլուխը:

Տեսարանը տպավորիչ էր: Մի ահռելի ձոր, 1000-1500 մետր խորությամբ, ահարկու ցից-ցից ժայռեր, բլրակներ, իսկ ձորի խորքում օձապտույտ գալարումներով վազում է Քուռ գետը, որի շուրջը փոված են մի քանի

քրդական գյուղեր՝ իրենց այգիներով, բանջարանոցներով և ցանքսերով: Բարձրաբերձ, սիզավետ ու ջրառատ ձորի կողերին, այս ու այն կողմ ցրված են հոտեր և նախիրներ, որոնց շուրջը պտտվում են հովվական գամփռները... Դեպի արևմուտք փոված է մի գեղեցիկ լճակ, ճոխ բուսականությամբ: Քուռ գետի մյուս ափին, ձորի մեջ, ցցված են լայնանիստ բլուրներ, որոնց չորս կողմը դարերի ընթացքում տարերքը փորել է հսկա խորխորատներ. դրանք մի կողմից մի նեղ պարանոցով միացած են ձորի հանդիպակաց կողերի հետ. այդտեղ բարձրանում են սեպաձև, ցից ժայռեր, որտեղից մագլցելով պետք է բարձրանալ այդ բլուրների գագաթները...

Ջարհուրելի է, երբ մարդ այդ ժայռերից կռանում, նայում է անդունդը. ոտիդ տակի ավազաքարը փշրվեց՝ կգահավիժես դեպի անդունդ...

Տենց այդ բլուրների վրա են գտնվում պատմական Թմկաբերդի ավերակները: Մենք Թումանյանի հետ Գյումուրդայի բարձունքներից դիտում էինք Քոի հովտի այդ վեհ, ահարկու և միևնույն ժամանակ գեղեցիկ տեսարանները: Տենց մեր դեմուղեմ, հեռվում երևում էին Թմկաբերդի ավերակները, որոնք, թեկուզ թառած ձորի խորքից վեր բարձրացող բարձունքների վրա, այնուամենայնիվ, կարծես թե մեր ոտների տակ լինեին իրենց պարիսպներով, աշտարակներով, հատ ու կտոր շենքերի մնացորդներով և դեպի Քուռ գետն իջնող ջրի հանապարհով...

Ֆեռդալական շրջանից մնացած ահարկու և խոժոռ մի ամրոց է այդ, որի միայն կմախքն է մնացել...

Երկար դիտեցինք իր վայրենի գեղեցկությամբ հմայող այս տեսարանը: Թումանյանը ծոցատետրում մի քանի նշումներ արեց, հետո խոտերի մեջ պառկեց, ժպտաց ու ասաց.

– Այլ, թևե՛ր, թևե՛ր... այստեղից ուղղակի կթռչեինք Թմկաբերդ:

Մի երկու ժամ դիտելուց ու հանգստանալուց հետո վերադարձանք Ախալքալաք:

Թումանյանի վրա Քոի հովիտը շատ խոր տպավորություն էր թողել. հանապարհին շարունակ կրկնում էր.

– Վայրենի՛ վեհություն... զմայլելի՛ փարթամություն...

Վերադարձանք տուն: Նա սկսեց կատակներով համեմած յուր զրույցը ծնողներիս հետ և խաղերը՝ չարաննի փոքր քրոջս հետ: Նորս և ինձ խնդրեց, որ պատմենք Թմկաբերդի ավանդությունները. բայց ցավոք սրտի, մենք ոչ մի ավանդություն չգիտեինք, այնպես որ չկարողացանք նրա խնդիրը կատարել: Տետագայում հին բնակիչներից մի քանի վարիանտներ լսեցի,

որոնք համարյա նույնն էին, ինչ-որ ինքը՝ Թումանյանը գիտեր: Միայն հայրըս պատմեց, որ վաթսունական թվականներին մի քուրդ հովիվ Թմկաբերդի ավերակները փորփրելիս գտել էր մի հայերեն եկեղեցական գիրք, մի զանգ՝ հայերեն մակագրությամբ և այլ իրեր, որոնք հանձնվել էին Ախալքալաքի հոգևոր կառավարությանը. իսկ թե հետագայում որտեղ են մնացել այդ իրերը, իհարկե, նրան հայտնի չէր:

ՓԱՐՎԱՆԱ

Ախալքալաքում Թումանյանը մի երկու օր էլ շրջագայության գնաց դեպի Տավշան թափա ծաղկավետ բլրակը, աղմկոտ Թափարավան գետակի ժայռոտ մեծ ձորը և Քառասուն աղբերանց ծաղկավետ ձորակը: Մի քանի անգամ էլ կարթերով ձուկ որսալու գնացինք:

Ախալքալաքի հասարակությունը իր սիրելի բանաստեղծին պատվելու համար մեծ հաշկերույթ կազմակերպեց Թափարավան գետակի ափին. հաշին ներկա էր մոտ էր 150 մարդ, երկու սեռից: Ճաշկերույթ-հանդեսը շատ ուրախ անցավ. կանայք իրենց ազգային գեղեցիկ տարագով շուք էին տալիս հանդեսին. իրար էին հաջորդում բաժակահռոեքը, խմբական պարերն ու երգերը... Թումանյանն արտասանեց Ուրավելի մեր խմբի մասին գրած իր բանաստեղծությունը:

Մութն ընկել էր, երբ վերադարձանք տուն՝

Նաջորդ օրը Գանձա գյուղից եկավ Ջավախեցին (Վահան Տերյանի եղբայրը՝ Ղ. Տեր-Գրիգորյանը) և Թումանյանին հրավիրեց Գանձա՝ մի քանի օր էլ իրենց տանը մնալու, որտեղ պիտի գնային Փարվանա լիճը դիտելու (Փարվանա լիճը գտնվում է Գանձա գյուղից երեք կիլոմետր հեռավորության վրա): Ջավախեցին իր հետ ձի էր բերել Թումանյանի համար. Ախալքալաքից Գանձա 30 կիլոմետր է և տանջալից մի ճանապարհ, թեպետ անցնում է ծաղկասփյուռ բլուրների և սարահարթի միջով: Իմանալով այդ մասին, Թումանյանը ընկավ տհաճ տրամադրության մեջ, մանավանդ, որ ձիով պիտի անցներ ամբողջ ճանապարհը: Բայց Ջավախեցին անդդդվելի էր: Նա որոշել էր Թումանյանին անպատճառ տանել Գանձա, մի երկու օր հյուրասիրել ու հետո միասին գնալ Փարվանա լիճը: Երբ արդեն ձիերը պատրաստ էին, և նրանք պիտի ճանապարհվեին, Թումանյանը, նստած տեղից դժվարությամբ վեր կենալով ասաց.

– Ա՛խ, ինչ լավ կլիներ, Վարդան, որ մինչև Գանձա մի երկաթուղի լիներ:

Բայց և այնպես ձիերը նստեցին ու գնացին:

Մի քանի օր Գանձայում մնալուց, Փարվանա լիճը դիտելուց հետո Թումանյանը վերադարձավ Ախալքալաք և էլի իր ժպտալի դեմքով ասաց.

– Թեև չարչարվեցի, բայց բավականությունը մեծ էր. նախ՝ մեր Ղազարի⁷ սրտաքաց, ընկերական վերաբերմունքը, երկրորդ՝ նրանց ընտանիքի անդամների, մանավանդ հոր խելացի, առողջ դատողությունները, պարզ, գեղջկական միստ ու կացի հետ առանձին հմայք ունեին, իսկ Փարվանա լիճը, իր շրջապատի Աբուլ-Սամսար և Մթին ահարկու լեռներով, ի՛նչ խոսք, որ սքանչելի էր:

Թումանյանը զարմանալի դիտող ու տպավորվող մարդ էր: Տետագայում, երբ ես կարդացի նրա «Փարվանա» լեգենդը, տեսա, որ նրա նկարագրած Աբուլն ու Փարվանան կարծես նկարչի վրձինով նկարած տեսարաններ լինեին:

Դրանից հետո բանաստեղծը մի օր էլ մնալով Ախալքալաքում, վերադարձավ Թիֆլիս⁸:

ԱՍԼԱՆԸ ԵՎ ԱՍԼԱՆ ԲԱԼԱՍԽՆ

Ախալքալաքի հանդիպումից հետո շատ մտերիմ հարաբերություն ստեղծվեց իմ և Թումանյանի միջև: Նա մի շարք նամակներ էր գրել ինձ, որոնք մինչև 1918 թ. պահում էի, բայց թուրքական հարձակումների և գաղթի ժամանակ գրադարանիս հետ զրկվեցի նաև այդ թանկագին նամակներից:

Առհասարակ, երբ գործով գնում էի Թիֆլիս, և պատահաբար հանդիպում էիք իրար, էլ բաց չէր թողնում: Մինչև 1914 թ. շատ անգամ եմ եղել նրանց տանը:

Մի անգամ էլ Թիֆլիսում, կարծեմ 1908 թ., տրամվայում պատահեցի.

– Ա՛յ տղա, եկել ես և մոտս չես գալիս. էսօր անպատճառ հաշին մեզ մոտ կգաս:

Ես խոստացա, բայց մի քիչ ուշ գնացի: Երբ ներս մտա, նա իր աշխատասենյակում նստած սպասում էր ինձ. ժպտալով ասաց.

– Վարդա՛ն, ես ո՞ր մնացիր, մի ժամ է սպասում եմ. պետք է քեզ հետս տանեմ մի ուրիշ տեղ...

– Շնորհակալ եմ, անհարմար է, – ասացի ես:

– ՉԷ՛, ենպես տեղ է, որ ուրախությամբ կգաս, հին ծանոթ բարեկամի մոտ...

– Չէ, կարիք չկա, – նորից կրկնեցի ես:

– Շատ չեն խոսի, առաջ անցիր, Ղազարոս Աղայանի մոտ ենք գնում...
Եվ գնացինք:

Ղ. Աղայանը, որի հետ վաղուց ի վեր ծանոթներ էինք, ինձ տեսնելով, շատ ուրախացավ: Տանելի ժամանց ունեցանք: Տետաքրքրական էր Ղ. Աղայանի և Թումանյանի մտերմությունը. ինքը՝ Աղայանը, Ասլանն էր, իսկ Թումանյանը՝ Ասլան Բալասին. կարծես հայր ու որդի լինեին, իրար փայփայում էին, իրար հետ սրախոսում: Ասլանը հրամայեց իր «բալային», որ թամադա լինի, իհարկե, «բալան» հպատակվեց այդ հրամանին և իր հմայիչ սրախոսություններով մի քանի ժամ մեզ մեծ բավականություն պատճառեց: Թամադա-«բալան» էլ իր հերթին ստիպեց Ասլանին, որ «Քյորոլլին» երգի: Պատկառելի Աղայանը, չնայած իր տարիքին, երիտասարդական ավյունով երգեց «Քյորոլլին»... և այդպես մինչև ուշ գիշեր...

Վերջին անգամ, չգիտեմ 1919 թե 1920 թվականին, սիրելի բանաստեղծին պատահեցի Թիֆլիսում, Ս. Լիսիցյանի բնակարանում, որտեղ ես Լիսիցյանի հետ կարդում էի իմ մի նոր գրած դրաման: Ընթերցանությունը վերջանալու մոտ էր, երբ ներս մտավ Թումանյանը:

Բոլորեցինք թեյասեղանի շուրջը:

Թումանյանը հուզված խոսում էր մեր գրականության հարցերի մասին: Երկար զրուցում էինք, որից հետո միասին դուրս եկանք Լիսիցյանի բնակարանից, իջանք մինչև Երևանյան հրապարակը և բաժանվեցինք...

Դրանից հետո այլևս չպատահեցի մեր սիրելի մեծ բանաստեղծին:

ՋԱՎԱԽԵՅԻ

ՓԱՐՎԱՆԱՅԻ ԱՓԻՆ

Թումանյանի պալատում
Ով որ քեֆի չի նստել,
Նա չի տեսել դեռ խնդում,
Աշխարհ չի տեսել:

Վահան Տերյան

Մի օր «Մշակում» կարդում եմ «Ինչպես վերացնել»¹ խորագրով մի առաջնորդող.

«Վազեր կտրատելը, դեզեր հրդեհելը մեծ չարիք է դառել մեր գյուղերում: ...Պետք է արմատախիլ անել այդ չարիքը, համայնական համախոսականներով աքսորել տալով գյուղի չափողուններին, լոթի-փոթիններին, այդ վնասակար տարրերին, որ չարիքի արմատն են հանդիսանում»:

Կարդում եմ ու ապշում, կարդում եմ ու բարկությունից կատաղում...

– Ի՛նչ են դուրս տալիս, ի՛նչ «լոթի-փոթի», ի՛նչ «չափողունի» գործ է դա... Գյուղի լոթին շա՛տ-շա՛տ մի հավ գողանա, մի գառ ու մի օր գոնե փորը կկշտացնի, քեֆ կանի, ինչո՞ւ պիտի դեզ հրդեհի, վազ կտրատի...

Վրդովված մի ընդարձակ նամակ եմ գրում խմբագրությանը հենց «Չարիքի արմատը» խորագրով, որի մեջ, նկարագրելով գյուղում կատարվող սոսկալի կեղեքումները, բացատրում եմ, որ դեզերի հրդեհումն ու վազերի կտրատումը ոչ թե գյուղի «ջահել-ջուհուլի», «լոթի-փոթինների» արարք է, այլ գյուղում գոյություն ունեցող կեղեքումների անխուսափելի հետևանք՝ որպես անգոր մարդկանց, ծայր հուսահատության հասած մարդկանց վրեժի արտահայտություն: Նետկապես, չարիքը վերացնելու համար ոչ թե գյուղի «լոթի-փոթիններին» պետք է աքսորել, այլ վերացնել գյուղի այդ անլուր կեղեքումները, աղաղակող անարդարությունները:

Գրեցի, իհարկե, հույս չունենալով, թե կտպագրվի. ինչպե՞ս կարող էի

այդպիսի «հանդուգն» միտք հղանալ, ես ո՛վ էի, որ իմ հոգվածը տպելին «Մշակում»:

Ի՛նչ զարմանք... Մի օր հանկարծ «Մշակի» բանասիրականում տեսնում եմ նամակս գրեթե անփոփոխ տպված, «Չարիքի արմատը» խորագրով²:

Էլ զօր ու գիշեր չունեի: Գրում էի «գյուղի ցավերից», մերկացնում գյուղի ցեցերին իրենց իսկական անուններով, նողկալի ռեփրների իրական, պարզ ու անպանդունդ նկարագրությամբ:

Թիֆլիսում շուտով տեղի էր ունենալու ուսուցչական համագումար³: Ինձ գավառի կողմից պատգամավոր ընտրեցին այդ համագումարը գնալու:

Ամենից առաջ, իհարկե, «Մշակի» խմբագրատունն այցելեցի:

Ներս մտա Գրիգոր Արծրունու առանձնասենյակը: Կիսամռայլ սենյակի պատերն ամբողջապես ծածկված էին պսակներով ու ծաղիկներով և սև քողերով պատած մեծ-մեծ նկարներով. պահարանները լի էին ոսկեկազմ հաստափոր գրքերով, իսկ գրասեղանի առաջ նստած էր ճաղատ գլխով մի պատկառելի ծերունի, իսկական քրմապետ՝ Ալեքսանդր Բալանթարը:

– Շա՛տ ուրախ եմ, շա՛տ ուրախ, պ. Ջավախեցի,– երկու ձեռքով ձեռքս թոթվելով՝ դիմավորեց ինձ Բալանթարը: – Այնքան հետաքրքրությամբ ու աշխուժով կարդացվում են ձեր պատկերները, որ կարծես իսկապես կենդանի մարդիկ լինեն պատկերածդ տիպերը...

– Իհարկե, կենդանի մարդիկ են, պ. Բալանթար, բա ինչ էիք կարծում:

– Այս՛, այո՛, շատ կենդանի... այնքան կենդանի, որ կարծես հենց՝ այժմ էլ այդ անուններով ապրում են որպես որոշ անձնավորություններ ու այդ գործերն էլ կատարում:

– Այո՛, հենց այդ անուններով էլ ապրում են, ու այդ գործերն էլ իրենց իսկական արարքներն են:

– Ինչպե՛ս...

Գունատված վեր թռավ տեղից պ. Բալանթարը:

– Ուրեմն, իսկապես Կարո անունով աղա կա՞ այժմ գյուղում...

– Իհարկե, պատկերներիս մեջ հիշված Կարո աղան Մեծ Գյոնդուրա գյուղի կալվածատեր աղան է ու նկարագրածս դեպքերն էլ իր իսկական արարքները:

– Ա՛յ... ա՛յ... ա՛յ... այդ ի՞նչ եք արել, պ. Ջավախեցի...

Խեղճ խմբագիրս աւսրսափահար, ջուխտ ձեռքով ճաղատ գլուխը բռնած՝ ընկավ բազմոցին: – Ինչպե՛ս կարելի է... Դուք մեզ կրակը կգցեք, ի՛նչ պիտի անենք, եթե այդ մարդիկ դատի դիմեն... Ինչպե՛ս կարելի է... ինչպե՛ս

կարելի է...

– Դատի կդիմեն, ավելի լավ, կապացուցենք արարքներն ու իրենց արժանի պատիժը կտանք...

– Օ՛, ո՛չ, ո՛չ, պ. Ջավախեցի. շատ բան կարելի է գիտենալ, բայց ամեն բան չի կարելի ասել, մանավանդ մամուլի մեջ...

Ես իրենից ավելի սարսափահար, ապշած մնացել էի նստած տեղս։ Ախր ինչպե՞ս թե չի կարելի ճշմարտությունն ասել, ուրեմն թերթերում կարդացածներս սո՞ւտ բաներ են... Էլ ինչո՞ւ գրեմ, եթե սուտ պիտի գրեմ, գրողը հեքիաթասաց չի, որ գլխին զոռ տա ու ստեր փչի, հեքիաթներ հնարի երեխաների համար...

Գլխիկոր ու հուսահատ դուրս եկա խմբագրությունից ու շվար քայլերս ուղղեցի Գայանյան դպրոց, ուսուցչական համագումար։

Մտախոհ նստած էի մի անկյունում, առանց մի բառ անգամ լսելու համագումարի բացման ճոճոճ հառերից ու չէի նկատել անգամ, որ վերջացել է բացման նիստը, երբ մի հուժկու բազուկ իջավ ուսիս, ու Ղազարոս Աղայանի նահապետական պատկանելի դեմքը կանգնեց դեմս։

– Օհանես, էս է Ջավախեցին, արի ծանոթացնեմ։

Անմիջապես սթափվեցի ու երկյուղածությամբ կանգնեցի տեղս։

– Շատ ուրախ եմ, շատ... դե՛ գնանք ինձ մոտ, խոսելիք ունենմ.– ասաց Թումանյանը,– նոր գրող ես, պետք է մկրտել, «Վերնատան» անդամ օծել, թե չէ կռապաշտ կդառնաս։

Ու թևանցուկ քարշ տվին Բեհբության փողոցը, Թումանյանի հռչակավոր «Վերնատունը»։

Դա հովհաննեսի աշխատանքի սենյակն էր, գրողին վայել ճաշակով զարդարված մի գեղատեսիլ սենյակ, հինգերորդ հարկում, փոքրիկ պատշգամբով, որ նայում էր դեպի Բուսաբանական այգի։

– Նա՛, գիտե՞ս ինչ կա, Ղազար,– դարձավ ինձ Թումանյանը կարծես վաղուցվա, շա՛տ վաղուցվա ծանոթ-բարեկամներ լինեինք,– ես ուշի-ուշով կարդում եմ քո գրվածքները, շա՛տ լավ տեղից ես բռնացրել, հենց եղ ուղղությամբ էլ գրի, մենակ աշխատիր աստիճանաբար հորիզոնդ ընդլայնել, տիպերդ ընդհանրացնել, ասենք դա ժամանակի ընթացքում ինքնաբերաբար էլ կլինի, միայն թե չծուլանաս, շարունակես՝ ինչպես սկսել ես։

– Ախր, ո՞նց շարունակեմ, պ. հովհաննես...

Ու վախժանելով պատմեցի խմբագրատան դեպքը։

Քահ-քահ ծիծաղեցին երկուսն էլ, չգիտեմ Քալանթարի վախկոտութ-

յան, իմ միամտության, թե՞ հուսահատության վրա:

– Լավ, դա մեծ ցավ չի, ինչո՞ւ ես եդպես հուսահատվել, Մարկոսի անունը Կիրակոս դիր, Կիրակոսինը՝ Մարկոս, պրծավ գնաց, դրանով ոչինչ չես կորցնի: Գուցե վախում ես՝ հերոսներդ չիմանան, որ իրենց մասին ես գրում. չէ՛, եդ կողմից միամիտ կաց. «փայտը վերցնես՝ գող շունն իսկույն կիմանա»: Դեռ, ընդհակառակը, եդպես ավելի լավ կլինի, որ իսկական անունը չգրես, որովհետև դրանցից ամեն մինը կկարծի թե իր մասին ես գրում, չէ՞ որ եդ նկարագրածդ լրբությունները՝ դրանք բոլորն էլ անում են, մենակ զանազան վարիատներով... Տա՛, ուրեմն եդպես, Ղազար ջան՝:

Գլխավորն եդ չի, գլխավորն են է, որ չծուլանաս: Ծուլությունն ու դրա հետևանք տգիտությունը գրողի ամենամեծ թշնամին են: Գրելն ենքան էլ մի մեծ բան չգիտենաս: Դա էլ մի արհեստ է, շատ թե քիչ խելքը գլխին ամեն մի մարդ կարող է «գրող» դառնալ, բայց գլխավորը՝ արհեստը արվեստ դարձնելն է, իսկ դրա համար պետք է մի քիչ բնածին շնորհք ունենալ ու մեծ տոկունություն, աշխատասիրություն:

Էդ բնական շնորհքը, ոնց որ երևում է քո գրվածքներից, դու ունես՝ կարողանում ես կյանքը դիտել, թափանցել նրա խորքերը, տեսնել ինչ որ պետքն է:

Բայց տեսնելը բավական չէ, պետք է սովորես եդ տեսածդ ուրիշին էլ ցույց տալ ենպես, ինչպես ինքդ ես տեսնում, ինքդ հասկանում ու զգում: Ա՛յ, գլխավորը եդ է – տեսածը գեղարվեստորեն արտահայտելու, ճիշտ պատկերելու արվեստը: Իսկ դա կարելի է ձեռք բերել սովորելով միայն: Կարդա ռուս գյուղագիրները, կարդա կլասիկները ու մի օր կտեսնես, որ ինքդ էլ շնորհալի գրող ես դառել: Դե՛հ, էսօրվանից քեզ մեր «Վերնատան» անդամ ենք ընտրում, ամեն Թիֆլիս գալիս՝ պարտավոր ես հանդիպել ու հաշիվ տալ, թե ի՞նչ ես արել...

Ու պատից ցած բերելով իր լուսանկարը, Աղայանի ու Պոռշյանի հետ նկարված, հենց ենպես շրջանակով նվիրեց ինձ՝ «Սիրելի Ղազարին» մակագրությամբ:

Եվ ես, մոռացած Քալանթարի հուսահատեցնող հանդիմանանքը, թևեր առա, ինքս իմ աչքում «գրող» դարձա ու միշտ վայելեցի Նովհաննեսի հովանավորությունն ու ջերմ աջակցությունը թե՛ գրական ասպարեզում, թե՛ կյանքիս բոլոր խնդիրներում:

Այդպես էր Նովհաննեսը:

Չկար մի շատ թե քիչ հուսատու սկսնակ, նոր գրող, որին չհովանավորեր, չխրախուսեր, չխրատեր և բարոյապես ու մինչև անգամ նյութապես չաջակցեր:

Նովհաննեսի դուռը նահապետական օջախի պես միշտ բաց էր բոլոր գրողների առաջ: Նրա «Վերնատունը» գրողների ակումբ էր, հյուրընկալ, սիրելի մի օջախ, որտեղ ամեն մի գրող կարող էր և՛ մխիթարություն գտնել, և՛ խորհուրդներ ստանալ, և՛ զվարճալի ու խելացի ժամանց ունենալ:

Այդպես էր Նովհաննեսի «Վերնատունը»:

Եղբայրս՝ բանաստեղծ Վահան Տերյանը, դեռ Լազարյան ճեմարանի աշակերտ էր, որ ոտանավորներ էր գրում: Սակայն իր չափազանց ամաչկոտ բնավորության պատճառով թաքցնում էր ամենքից, մանավանդ ինձանից՝ որպես «գրականագետից»: Այնուամենայնիվ ոտանավորներից մի երկուսը ձեռս ընկան ու, երբ Թիֆլիս էի, կարդացի Նովհաննեսին:

Ըստ իր սովորության՝ ձգված իր սիրելի ճոճաթոփն, աչքերը կկոցած, մեղմ ճոճալով լսեց առաջին ոտանավորը: Երկրորդի ընթերցումից հետո նա դադարեց ճոճելուց, աչքերը լայն բացած՝ լուրջ դեմքով դարձավ ինձ:

– Էս հո կարգին բանաստեղծություններ են... շատ ունի գրա՞ծ:

– Չգիտեմ, թաքցնում է, Եսքանն է ձեռքս ընկել:

– Էդ լավ է, նշանակում է դեռ խորանում է, հասունանում...

Մյուս օրը մեծ դժվարությամբ Վահանին համոզեցի գնալ Նովհաննեսի մոտ, իհարկե, առանց ասելու, թե իր ոտանավորները կարդացել են նրան:

Նովհաննեսը շատ նուրբ մոտենալ գիտեր մարդկանց, ամենքին ըստ իր բնավորության, այնպես որ, կարճ միջոցից հետո կտեսնեիր ամենածածկամիտ մարդն էլ մտերմացած, կսկսեր պարզ ու անկեղծ զրուցել նրա հետ հին բարեկամի պես:

– Ինչ լավ է, որ եկար, Վահա՛ն, կուզեի մի երկու բան հարցնեմ ուսուցիչներիդ մասին, վաղո՛ւց է տեղեկություն չունեմ, այսր նրանք իմ լավ բարեկամներս են՝ Կուսիկյանը⁴, Գասպարյանը⁵... Գնա՛նք, գնա՛նք առանձնասենյակս մի քիչ խոսենք, Ղազարը թող էստեղ լրագիր կարդա:

Ու մտան «Վերնատուն»:

Մինչ այդ՝ մեկ-մեկ հավաքվեցին Նովհաննեսի հյուրերը, հինգ-վեց հոգի մեր գրողներից, գրականագետներից ու հասարակական գործիչներից:

Կես ժամից առանձնասենյակից դուրս եկան Նովհաննեսն ու Վահանը: Նովհաննեսը՝ գլուխը բարձր, ուրախ ժպտալով, Վահանը՝ գլուխը կախ, կասկարմիր կակաչ դարձած, սակայն մի պայծառ ժպիտ դեմքին:

– Դեհ, պարոններ, խնդրեմ ծանոթանաք, մեր Ջավախեցու եղբայրն է, ապագա բանաստեղծ Վահան Տերյանը:

Նետո դառնալով ինձ, ավելացրեց.

– Տե՛ս, Ղազար, հիմա Վահանին ծանոթանալիս ասում ենք Ջավախեցու եղբայրն է, եթե չաշխատես առաջ գնալ, շատ շուտով քեզ ծանոթացնելիս պետք է ասենք՝ բանաստեղծ Վահան Տերյանի եղբայրն է...

Նովհաննեսի գուշակությունը բառացի կատարվեց:

Այնուհետև Վահանն ու Նովհաննեսը մտերիմ բարեկամներ դարձան, որ մեր գրական գործիչներից ես չեմ ճանաչում որևէ մեկին, որին Վահանն այնքան սիրեր ու հարգեր, որքան Թումանյանին, որին հայոց Պոռչկին էր անվանում:

Ինչպես հայտնի է, Թումանյանն իր պոեմներից շատերի նյութը վերցնում էր ժողովրդական ավանդություններից, լեգենդներից: Նայտնի է նաև, որ գրական գանձերի այդ անսպառ աղբյուրը – ֆոլկլորը օգտագործել են մեր բանաստեղծներից ու գրողներից շատերը: Սակայն ես չգիտեմ մի հայ գրող, մի գրականագետ, որ այնպես լուրջ ու խնամքոտ վերաբերմունք ունենար դեպի այդ ավանդություններն ու լեգենդները, ինչպես Թումանյանը:

Տիշում եմ «Սասունցի Դավթի» բազմաթիվ վարիանտներ ուներ նա, բայց չէր սկսում գրել, ասելով, թե այսինչ ու այնինչ վարիանտը չունի դեռ: Այդպես էլ «Նազարան բլբուլի» տասնյակ վարիանտներն ուներ՝ դա նրա ամենասիրելի ու, ըստ նրա ասածի, ծավալով ամենաընդարձակ նյութն էր. դրա մասին միշտ պատմում էր ոգևորված ու երբեմն էլ որոշ հատվածներ արդեն արտասանում անգիր, սակայն այնուամենայնիվ կիսատ մնաց այդ սքանչելի երկը, որովհետև ձեռքի տակ ունեցած վարիանտները, թերևս, չէին բավարարում Նովհաննեսին՝ այդ խստապահանջ ու մեծ բանաստեղծին:

¹Երկու վարիանտ էլ ես եմ իմել՝ մեկը Գանձայի Պատշինոնց Ավենի պատմածը, մյուսը՝ Սաթխեցի դուռա Կարոյինը:

Թումանյանը որտեղից-որտեղ լսել էր մեր գավառում (Ախալքալաքի) գտնվող պատմական Թմկաբերդի ու Փարվանա լճի մասին գոյություն ունեցող ժողովրդական ավանդությունը⁶:

Մի օր էլ նամակ եմ ստանում թե «Ղազար ջան, գալիս եմ Փարվանի՝ փերիներին տեսնեմ, կգաս Ախալքալաք, որ առաջնորդես»⁷:

Նստում եմ ձիս անմիջապես ու թռչում Ախալքալաք անշափ ուրախացած, որ ինձ ու ինձ պես հարյուրավորներին այնքա՛ն հյուրընկալած մեծ բանաստեղծին մեր գյուղական խրճիթում պիտի տեսնեմ:

Սակայն այնքան էլ շուտ չկարողացանք ուղևորվել Գանձա ու Փարվանա, որովհետև սկսվեցին մի շարան հասարակական ճաշեր, հրավերքներ և այլ քեֆեր. ամենքն էլ ուզում էին մեծ բանաստեղծին ու սիրելի մարդուն իրենց օջախում տեսնել, մի բանով պատված, իրենց սրտի բուռն զգացմունքն արտահայտած լինել: Ախր կա՞ր մի գրագետ մարդ, որ նրա «Շունն ու Կատուն», «Անիծած հարսը» գրվածքներով գրել ու կարդալ սովորած չլիներ, կամ անգրագետ մեկը, որ իր տղի ու աղջկա կարդալու ժամանակ՝ լսած չլիներ գրական այդ կլասիկ գոհարները...

Ու սկսվեցին քեֆերը...

Իսկ Նովհաննեսը, ինչպես գիտեք, «քեֆ չէր սիրում...», ոչ ոքի չէր մերժում ու իր հոշակավոր թամադայությամբ, իր սուր ու զվարճալի «զրիցներով» գերում էր ամենքին:

Վերջապես մի շաբաթ քաղաքում քեֆ անելուց հետո ճանապարհ ընկանք Գանձա:

Գանձան մի բացառիկ գյուղ էր գավառում, թերևս ողջ նահանգում: Ընկած էր նա գավառի արևելյան ծայրամասում, բարձրադիր լեռների հով և զով ծոցում (ծովի մակերևույթից մոտ 7 հազար ոտնաչափ), իր կարճատև, իրար խառնված գարուն-ամառով ու երկարատև, երբեմն 6-7 ամիս տևող ձյունառատ ու ցրտաշունչ ձմեռով, ավելի շուտ ալպյան մի սարահարթ է, քան երկրագործական միջավայր, թեև գանձացին համառորեն պարապում է երկրագործության բոլոր նյութերով: Տասը տարին մի անգամ հազիվ գանձացին ցորենի երես տեսներ, այն էլ եթե կիսականաչ հնձեր: Գարին անգամ դժվար էր հասնում ու մեծ մասամբ ցրտահար կամ կարկտահար քաղվում էր որպես անասնակեր: Սակայն, դրա փոխարեն, նրա ընդարձակ լեռներն ու դաշտերը գարուն ու ամառ, մինչև ձմեռնամուտ մշտադալար են:

⁶ Փարվանա լիճը գտնվում է Գանձա գյուղի մոտ:

Ես դեռ չեմ տեսել մի երկիր, որ այնքան առատ ու բազմերանգ ծաղիկներ ունենա, ինչպես Գանձան: Ամեն ամիս իր հատուկ ծաղկախումբն ունի, ու մայիսից մինչև սեպտեմբեր Գանձայի դաշտերն ու լեռները, նույնիսկ արտերն ու հերկերը, մետաքսի փարթամ գորգի են նման... մուգ կանաչ ֆոնի վրա ամեն ամիս իրեն առանձնահատուկ գունավորումով, իր հատուկ երանգով:

Ախալքալաքից Գանձա տանող երեք ճանապարհ կա, – մեկը՝ Աբուլով, լեռնոտ ու քարքարոտ, բայց կարճ, 25 կիլոմետրաչափ ու գեղատեսիլ, մյուսը՝ Սաթխայով, դաշտավայր ու ոլորապտույտ, 35-40 կիլոմետր երկարությամբ և երրորդը Տեշտիայով՝ միջին ճանապարհը: Ես ընտրել էի դրանցից երկուսը՝ Սաթխայինն ու Աբուլինը, մեկով՝ գնալու, մյուսով՝ վերադառնալու համար, որպեսզի Տովհաննեսին հնարավորություն տամ, ըստ կարելիւյն, գավառի մեծ մասին ծանոթանալու:

Նկարագրելով այդ երկու ճանապարհներն ու թվելով այն գյուղերը, որոնցով պիտի անցնեինք, առաջարկեցի Տովհաննեսին ընտրել, թե ո՞ր ճանապարհով գնանք և որո՞վ վերադառնանք, ու նստել իմ ձին, որ մի գեղեցիկ նժույգ էր ու աշխույժ խրխինջով, գետինը դոփելով, շտապեցնում էր մեզ ճանապարհ ընկնելու:

– Չէ, Ղազար ջան, չէ, եդ խելառի հետ գլուխ չունեմ ես (ձիուս մասին էր խոսքը), ինձ համար եշի երիշով մի խելոք ձի գտիր, որ Տիսուսի պես հանգիստ նստեմ վրան, դու էլ Պետրոս առաքյալի նման առաջ ընկիր ու հարթ, հանգիստ ճանապարհով տար ինձ Երուսաղեմ:

Մի յորդա, «խելոք» ձի վարձեցի Տովհաննեսի համար, ու իրիկնապահին դուրս եկանք քաղաքից:

Ախալքալաքի տափաստանն առանձին հետաքրքրություն չունի: Մեծ ձորն էր միայն շատ թե քիչ գրավիչ իր քարքարոտ, բարձրաբերձ ափերով, որոնց միջից կշկշալով հոսում է Փարվանա գետը, որ Խրթվիսի ձորում խառնվելով Արդահան-չային՝ կազմում է Քուռ գետի սկիզբը:

Տովհաննեսը բացել էր իր անսպառ առակների ու անեկդոտների «տուտը», բայց երևում էր, որ հոգնել է արդեն:

Անցնում ենք Խոսպիան, հասնում Ջիգրաշեն:

– Ինչո՞ւ են այս գյուղի անունը Ջիգրաշեն դրել, – հարցնում էր Տովհաննեսը:

– Չգիտեմ, ճիշտն ասած:

– Պահ, քու տղիս տղա... Բա չե՞ս ամաչում, գրականությամբ պարապող

մարդ, ամեն օր անցնում ես էս գյուղի մոտով ու մինչև հիմի չգիտես նրա անվան ծագումը: Անշուշտ մի հետաքրքրական ավանդության հետ կապված կլինի, անպատճառ կիմանաս ու մանրամասն կգրես ինձ:

Հասնում ենք Ղավուրմա:

– Ադա՛, դեռ շատ կա՞ եղ անդերը...

– Չէ՛, կեսն անցանք, հիմա Օրոնալարն էլ կանցնենք, կհասնենք Սաթխա, էնտեղ մի քիչ կհանգստանանք ու հետո լուսնյակով կերթանք Գանձա:

– Այ, եղ մինը լավ ես ասում:

Ուրախանում է Տովհաննեսը, լսելով հանգստանալ բառը:

Գիշեր էր արդեն, որ դուրս եկանք Սաթխայից: Այդտեղ մեզ միացան քաղաքի իմ ընկեր ուսուցիչներից երկուսը: Գավակներս առանք դրանցից մեկին՝ ես, մյուսին՝ Տովհաննեսը, ու ճանապարհ ընկանք:

Սակայն մերձակա Մեծ ու Փոքր Արագչալ գյուղերն անցնելուց հետո ստիպված էինք ձիերից իջնել, որովհետև Ս. Տովհաննու սարը պիտի բարձրանայինք:

Հասնող արտերի ոսկի շղթան կտրելով, լեռան լանջի հագար երանգ ծաղկունանքը կոխկրտելով՝ ոլոր-մոլոր բարձրացանք Ս. Տովհաննու սարը, մի քանի անգամ Տովհաննեսի պահանջով հանգստանալուց հետո:

Տեսարանը փոխվեց միանգամայն:

Սքանչելի՛ տեսարան:

Լուսնկա գիշեր. Ջավախքի պարզ ու պայծառ գիշերներից մեկը: Ուտներիս տակ փոված է գրեթե ողջ գավառը: Դեմ-հանդիման Փարվանա լիճն էր պսպղում արծաթ սինու պես, ներքևը, ուտներիս տակ Դուման-գյոլն էր ծփծփում իր մուգ կապույտ ալիքներով: Ու նրանք կչկչան գետակի արծաթալար հեռախոսով կարծես կապված իրարու՝ լուռ քչփչում, ինչ-որ պատմում էին միմյանց, հին-հին օրերը հիշում ու ժպտալով, խլվլալով սիրաբանում:

Ո՛վ կարող էր թափանցել այդ հին տարփածուների հնադարյան գաղտնիքը, եթե ոչ միայն մեծ բանաստեղծը, որ Պուշկինի արձանի պես ձեռքերը խաչած կրծքին՝ որպես բնության սքանչելի գեղեցկությունը լրացնող զարդերից մեկը, իր բարձր հասակով քարացել էր Ս. Տովհաննու կատարին, ու արծվի խորաթափանց հայացքը հառել էր դիմացը նազանքով խլվլացող, հմայիչ այդ լճերի խորքերը:

Ա՛խ, ինչո՛ւ ես նկարիչ չեի, որ անմահացնեի այդ հազվադեպ ու հմայիչ տեսարանը...

Լեռան ստորոտում ցորեն-գարու դեղին ոսկի արտերն էին պեծ-պծում, սարի լանջին՝ հազարերանգ ծաղկունանք հտվտում, ու ընդարձակ տափաստանում շրջական մեծ ու փոքր գյուղերը՝ Գանձա, Փոկա, Փարվանա, Չաշկա, Սաթխա, Արագյալ, Գորելովկան ու Մեծ ու Փոքր Խանչալլիները, Նեշտիան ու Ունմանան, Նամգարան ու Գյոնդուրաները, Օրոհալարն ու Ղավուրման... սև հավի պես կանաչների մեջ պազած լուռ ու անձայն թուխս էին նստել՝ կարծես լուսաբացին հազարավոր ձագեր հանելու համար:

Շշմեցուցիչ է ծաղիկների բուրմունքը, տեսարանը՝ կախարհող:

Ու ոչ ոք չէր հանդգնում խզել այդ լուռությունը, որ մեզ էլ էր քարացրել նիրհող բնության հետ միասին:

– Ղազար, էսպես էլ բան կլինի՛, – վերջապես ընդհատեց այդ լուռությունը Նովհաննեսը, – ես կարծում էի, թե Լոռուց գեղեցիկ տեղ չկա աշխարհում: Ձեր էս Ջավախքն անցավ Լոռուց... Էն էլ առանց ծառ ու թփի՞... բա էսպես էլ բան կլինի՛... Տայ վա՛խ, մի շիշ կարմիր գինի... ի՛նչ տեղն է...

Ու փովեց ծաղիկների ու կանաչի մալսմուր գորգին:

– Չորսն ունեմ, Նովհաննես՝ ջան, մի՛ վախի, բայց գյուղում ի՞նչ խմենք:

– Վա՛յքու տունը շինվի, տղա՛, գյուղում գինին ի՛նչ կանես, գյուղում կաթ ու բան կխմենք...

Ու երկար նստեցինք Ս. Նովհաննու կատարին: Նովհաննեսը ոգևորված մերթ հատվածներ էր արտասանում իր բանաստեղծություններից, մերթ անեկդոտներ պատմում տեսած-ապրածից:

Նովհաննեսին այդպիսի տրամադրությամբ էս երբեք չէի տեսել: Ջոռով եմ վեր կացրել նստած տեղից:

– Ա՛խր ո՞ր պիտի տանես ինձ, որ էստեղից գեղեցիկ լինի, էստեղից հրաշալի...

Փարվանի «փերիները» գերել էին Լոռվա կտրիճին...

Գիշերվա ժամը 3-ն էր, որ հասանք Գանձա:

Դուռը թակեցինք, եղբայրս՝ Ներսեսն եկավ բանալու: Ներս մտանք «թաժա օդան»՝ Շարժվելու տեղ չկա:

Ոչ միայն թախտերի վրա, այլև հատակին շարվե-շարան պառկած էին ինչ-որ մարդիկ:

՝«Թաժա օդան» մի մեծ սենյակ էր, ու հայրս շինել էր հատկապես հյուրերի համար:

Ընկերներս էին՝ ուսուցիչներ, ուսանողներ, որ լսելով Նովհաննեսի Գանձա գալը՝ իրենք էլ ֆուրգոն էին վարձել ու մեզանից առաջ կարճ հանապարհով հասել Գանձա:

Մինչ Ներսեսը գնացել էր մեզ համար անկողին բերելու, Նովհաննեսը սուս ու փուս, նույնիսկ առանց շորերն հանելու, մտավ Ներսեսի տեղն ու վերմակը քաշեց գլխին:

Մյուս օրը կեսօրին 10-15 հոգով ճանապարհ ընկանք Փարվանա:

Ես ծնվել եմ Փարվանի մոտ, տասնյակ տարիներ ապրել այնտեղ, առավոտից երեկո լողացել նրա պարզ ու վեհ ջրերում, օրերով ձուկ որսացել, նավակով չափչփել նրա մի ծայրից մյուսը, – բայց լինն այդ դրությամբ չէի տեսել բնավ, կյանքումս և ո՛չ մի անգամ:

Լինը սոսկալի էր, լինը կատաղած էր:

Ձագը կորցրած վագրի պես մոնչում էր լինը, ճամփորդի ուղին կտրած օձի նման ֆշշում, իսկ հուժկու ալիքներն իրար բաշ կրծելով, իրար շալակ թռչելով, բոլոր ուժով խփում էին ավերին...կարծես Փարվանան հանդիմանում, բողոքում էր, որ եկել ենք իր կուսական գաղտնիքների խորքը թափանցելու, իր գեղանի «փերիներին» տեսնելու...

Նավորդներ էի տարել հետս, որ Նովհաննեսին նավակով տանեմ լճի խորքերն ու ցույց տամ Փարվանա իշխանի սպիտակ ապարանքը:

Բայց մոտենա՞լ կլինեի լճին... ձիերս անգամ սարսափած ծառս էին լինում ու ետ-ետ նահանջում:

Լճից պակաս չէր հուզված և Նովհաննեսը: Իր երկար բազուկները մեկնած դեպի լինը, մերթ գոռում էր լճից ավելի բարձր, արտասանում քառյակներ, մոնոլոգներ, մերթ բողոքում, մերթ աղերսում, սիրաբանում իր գազազած «սիրունու հետ»...

Ետ դարձանք գյուղ:

Ճանապարհին Նովհաննեսը, այն ուրախ, հանաքչի Նովհաննեսը ձայն-ծպտուն չհանեց:

Երբ տուն հասանք, առանձնացավ լուռ ու մունջ և դուրս չեկավ սենյակից մինչև իրիկուն:

Արևը մայր էր մտնում արդեն: Քաղցած էինք բոլորս աշնան գալլի պես. հաշի սեղանը պատրաստ էր վաղուց, բայց լուռ սպասում էինք ամենքս Նովհաննեսին, չէինք ուզում խանգարել բանաստեղծի ստեղծագործական մենությունը:

Նովհաննեսը գրում էր «Փարվանան»...

Վերջապես դուրս եկավ: Աչքերը ծիծաղկոտ ու վառվռուն մութ գիշերվան աստղերի նման, դեմքը պայծառ ու լուսավոր նոր ծագող արևի պես, յուրահատուկ ժպիտը շրթունքներին՝ կանգնեց սեղանի գլխին ու աջ բազուկը արծվի թևի պես մեկնելով, կանչեց.

Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր
Մեջք մեջքի տըված կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին, Ջավախքից էլ վեր՝
Բըռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ...

Ու կարդաց Փարվանայի նախերգանքն ամբողջությամբ, որ գրել էր հենց այդ օրը մեր տանը:

Ճաշը շատ փոթորկալից անցավ: Գինին՝ առատ, Նովհաննեսը՝ թամադա, սեղանակիցները՝ բոլորը վառվռուն երիտասարդներ, կենտրոնից հեռու, գավառում մեկուսացած, խոսք ու զրիցի կարոտ, լեզուներս բացված, խոսում էինք, վիճում կյանքից և գրականությունից, փիլիսոփայությունից, սոցիալական զանազան վարդապետություններից, մեկը քրիստոնեությունն էր քննադատում, մյուսը՝ Տոլստոյից էր հառում, երրորդը՝ Նիցշեին գովաբանում կամ դատապարտում:

Նայրս էր մենակ, որ արդեն հաշած՝ թախտի վրա նստել էր, թինկը տված բարձին՝ լուռ լսում էր ու հաստ ծխամորեղ ծխելով, քուլա-քուլա ծուխը բաց թողնում:

– Ներեցե՛ք, պարոններ, ինձ էլ մի խոսք կհասնի՞:

Բոլորս լռեցինք: Նայրս մեծ համարում ուներ գավառում որպես զարգացած, խելոք ու «խոսքը նակտին ասող մարդ», թեև ոչ մի դպրոց չէր ավարտել ու իր գիտական-գրական ողջ պաշարը ձեռք էր բերել ինքնակրթությամբ:

Տխումն անց էր, որ նա տառերն ինձ գրել տալով, ինքն իրեն սովորեց ուսերեն ու բառարանների օգնությամբ, զօր ու գիշեր նստած, կարդում էր ողուս կլասիկները, սիրում էր մանավանդ գիտական, փիլիսոփայական գրքեր:

Դրեյֆուսի հռչակավոր դատի ժամանակ, արդեն 60 տարին անց ուզում էր ֆրանսերեն սովորել, որպեսզի Զուլայի ելույթները բնագրից կարդա⁸:

Նովհաննեսը հորս չէր հանաչում, իհարկե, առաջին անգամ էր տեսնում նրան:

– Ասի, տեսնես ինչ կրոնական խենթություն պիտի դուրս տա դերվիշի դեմքով գյուղական եղ տերտերը: Ախր գյուղացի հայ տերտերն ի՞նչ հաս-

կացողություն կարող է ունենալ Կանտի, Տոլստոյի, Նիցշեի մասին...

Ջարմանքով պատմում էր հետո Նովհաննեսն ամենքին:

– Տետաքրքրական է, պարոններ, ի՞նչ եք կարդացել դուք ձեր այդ քննադատած հեղինակներից,– դիմում է հայրս մեզ:

Ամենքս մի բան հիշեցինք, բայց դուրս եկավ, որ շատ քչերս էինք ծանոթ դրանց հիմնական գրվածքներին:

– Իսկ ի՞նչ եք կարդացել դրանց քննադատներից: Չէ՞ որ մի խնդրի մասին դատելու համար՝ պետք է լսել երկու կողմին էլ:

Նովհաննեսը, դեմքի նախկին հեգնական ժպիտը կորցրած՝ զարմանքով ու լուրջ դիտում էր հորս, որ թախտից իջած՝ իր կապույտ կտավի խոնացած կապայով կանգնել էր սեղանի մոտ:

– Գիտե՞ք ինչ կա, պարոններ, մեզ՝ գյուղացիներին, «էշ գեղացի» են ասում, և ասողներն իրավացի են, որովհետև տգետ մարդն անասունից ոչնչով չի տարբերվում... Ես կարդացել եմ ձեր քննադատած հեղինակների բոլոր երկերը, նրանց այսինչ-այնինչ... քննադատներին (ես այժմ էլ չգիտեմ նրանց անունները), բայց այնուամենայնիվ չէի հանդգնում միջամտել ձեր խոսակցությանը, ըստ որում, ես ինձ դեռ շա՛տ անպատրաստ եմ համարում այդպիսի լուրջ բանավեճի համար...

Ու բանալով պատի տակ դրված հասարակ փայտից շինած կոպիտ, ահագին պահարանը, սեղանին թափեց մի քանի հաստափոր գրքեր:

– Տեսե՛ք, ես կարդացել եմ այս բոլորը. կարդացել եմ մի քանի անգամ, մտածելով անթուն գիշերներ եմ լուսացրել, բայց դեռ չեմ հանդգնում քննադատել նրանց, որովհետև ես դեռ քիչ բան գիտեմ, չեմ կարդացել եվրոպական գրականությունը, մեծ մարդկանց կարծիքը նրանց մասին...

Նովհաննեսը երեք օր մնաց մեր տանը, ու շատ անգամ հորս հետ խոսելով՝ լուսացնում էին ողջ գիշերը և երկուսն էլ չէին կշտանում իրարից:

Այդ օրվանից հայրս ու Նովհաննեսը մտերիմ բարեկամներ դարձան: Տայրս, երբ Տփլիս էր գալիս, միշտ այցելում էր Նովհաննեսին, որը ժամերով պահում էր նրան իրենց տանը, ու նրանք երկա՛ր խոսում էին միմյանց հետ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ

ՆՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՄԱՆՅԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

Նովհաննես Թումանյանի հետ իմ առաջին հանդիպումը և ծանոթությունը քառասուններեք տարվա անցյալ ունի:

1895թ. հոկտեմբեր ամսին, մի գեղեցիկ երեկո, գնում եմ դեպի Բեքուտովսկայա փողոցը, (որ առաջ կոչվում էր Սադովայա), Շադինյանի տունը, ուր ապրում էր մեր երիտասարդ բանաստեղծը, դեռևս քսանվեց տարեկան Նովհաննես Թումանյանը:

Մտնում եմ բակը, ինձ ցույց են տալիս, որ Թումանյանը ապրում է այսինչ բնակարանում: Ջանգահարում եմ:

– Տա՛նն է պարոն Թումանյանը, – հարցնում եմ դուռը բաց անող մի տղայի:

– Տանն է, այո, համեցեք...

Բանաստեղծը նստած իր գրասեղանի առջև պարապում է:

Ներկայանում եմ, տալիս եմ իմ անուն-ազգանունը:

– Նա՛, բա՛րև, բարո՛վ եք եկել, այդ դո՛ւք եք, հա՛, որ ընկել եք «Մշակի» բերանը, այդպես գզգզում են:

– Այո, ես եմ, – ասացի ամաչելով. ամաչեցի, որովհետև այդ տարի Թիֆլիսի «Մշակ» լրագիրը շատ խիստ լեզվով, նույնիսկ հայհոյանքներով «քննադատության» էր ենթարկել իմ մի աշխատությունը, որի մեջ ես էլ «Մշակի» մասին էի շատ աննպաստ կարծիքներ հայտնել¹:

– Ոչինչ, դեռ շատ բաներ կարող են գրել, եթե իրենց մարդը չեք՝ պրծալ. այդպես են մեր լրագրական բարքերը: Կարծում եք իմ մասին չե՞ն գրել²:

Բանաստեղծը նկատեց, որ մեր առաջին հանդիպմանը խոսակցության այդ նյութն ինձ այնքան էլ հաճելի չեղավ, ընտրեց նոր նյութ:

– Զիվանին է՛լ է եկել Թիֆլիս³:

– Այո, ամբողջ ընտանիքով եկել ենք այստեղ հաստատվելու. ինձ

խոստացել են թոշակ, որ գնամ Մոսկվա և Պետերբուրգ՝ ուսանելու, փոքր եղբայրներս էլ Թիֆլիսում ավելի լավ կրթություն կստանան, քան մեր քաղաքում:

Թումանյանն ուրախացավ իմ թոշակի մասին, բայց երբ լսեց, որ այդ դեռ վերջնականապես վճռված հարց չէ, այլ միայն խոստում, և երբ իմացավ, նույնպես, թե ով է այդ խոստացողը¹, քիչ մտածեց և ասաց.

– Գիտեք ինչ, վաղը եկեք ես ձեզ տանեմ մեկի մոտ. նա մշտական գրագրության մեջ է այդ անձնավորության կամ նրա քարտուղարի հետ. նա կօգնի ձեզ այդ բանում և կխնդրի շտապեցնել խոստման կատարումը:

Առաջ եկավ թեյ, միրգ, քաղցրեղեն...

– Իմ գրքերից դուք ունե՞ք, – հարցրեց բանաստեղծը, երևի կամենալով նվիրել մի-մի օրինակ:

– Այո՛, ունեմ, շնորհակալություն. հիշո՞ւմ եք, ոտանավոր մակագրությամբ ուղարկել էիք իմ հորը², ուրեմն, միևնույնն է, թե ինձ. մենք միասին ենք:

– Ղազարոսի մոտ եղե՞լ եք, (այսինքն՝ Աղայանի), – հարցրեց Թումանյանը:

– Այո, երկու օր առաջ նրա մոտ էի, հաճելի տպավորություն ստացա: Խոստացա հաճախ այցի գնալ նրան:

– Մեզ մոտ էլ չմոռանաք գալ, – ասաց բանաստեղծը հրաժեշտի ժամանակ, – բայց վաղը անպատճառ եկեք ձեր գործի համար: Ես կսպասեմ ձեզ առավոտ ժամը 11-ին:

– Ամենայն սիրով և շնորհակալությամբ:

ԻՇԽԱՆՈՒՏՈՒ ՄՈՏ

Նետկյալ օրը ժամը 1-2-ի մոտերքը Թումանյանը և ես գնացինք Մարիա Մարկովնա Թումանյանի մոտ, Բարյատինսկու փողոցում, №8 տունը:

Իշխանուհին մեզ, ավելի հիշտ Թումանյանին, ընդունեց շատ սիրալիր, ավելի մտերմական, քան իշխանական: Բանաստեղծն ինձ ծանոթացրեց տիկնոջը:

Միմյանց քեֆ ու հալի հարցման սովորական նախադասություններից հետո մենք անցանք գործնականին:

– Գիտե՞ք ինչ, Մարիա Մարկովնա, N անձնավորությունը մեր Գարեգինին անձամբ խոստացել է ստիպենդիա տալ՝ մայրաքաղաքում ուսումը շարունակելու, բայց խոստումից գործի անցելը ձգձգում է: Արդյոք դուք նրան մի նամակ չե՞ք գրի և խնդրի, որ արագացնեն գործը, ժամանակը զուր

չանցնի:

– Ինչու չէ, պարոն Թումանյան, ես հենց վաղը կգրեմ և վստահ եմ, որ N-ը կհարգի իմ միջնորդությունը և խնդիրը:

Թումանյանն ու ես շնորհակալություն հայտնեցինք և պատրաստվեցինք դուրս գալու:

– Տենց որ պատասխան ստացա, ես ձեզ լուր կտամ, – ասաց տիկինը բանաստեղծին:

Մենք, մանավանդ ես, շատ ուրախ և սրտապնդված դուրս եկանք իշխանուհու բնակարանից, ուր հետագայում շատ առիթներ ունեցա լինելու⁶:

ՐԱՖՖՈՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆՈՄ

Երբ հասանք Սոլովակ, Թումանյանն ասաց, թե չէի՞ ցանկանալ, արդյոք, լինել Րաֆֆու բնակարանում, ծանոթանալ նրա ընտանիքին:

– Ինչպե՞ս կարող եմ չցանկանալ, մեծ հաճույքով կգամ, մանավանդ, եթե դուք համաձայնեք ինձ տանել:

– Տենց այդպես էլ մտածում էի. եկեք գնանք, մեր կողմերում են: Վաղուց չեմ եղել (նայեց ժամացույցին), անհարմար ժամանակ չէ:

Մենք բարձրացանք Օրլովայա փողոցը, հասանք մի շատ պարզ ու հասարակ, փայտե աստիճաններով ու նույնիսկ փայտե պատշգամբով տուն, ուր իր կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել ու այնտեղ վախճանվել է մեր մեծ վիպասանը:

Երբ վերև բարձրացանք, տիկին Աննան՝ Րաֆֆու կինը, պատշգամբում էր. Թումանյանին հանաչում էր, իհարկե, նոր մարդը ես էի, ես էլ ծանոթացա: Բանաստեղծի ձայնը լսելով, դուրս եկան 12-14 տարեկան սիրունիկ տղաներ, նրանք վիպասանի որդիներն էին՝ Արամը և Արշակը: Տրավիրվեցինք ներս, Րաֆֆու սենյակը, որի պատերին դեռևս կախված էին մնում Րաֆֆու հուղարկավորության ժամանակ բերված թանկարժեք պսակները՝ իրենց ժապավեններով: Յոթը տարի էր անցել այդ հուղարկավորությունից, բայց վիպասանի այրին չէր կամենում հավաքել սգի այդ տխուր վկաները:

– Մեզ մոռացել եք, պարոն Թումանյան, չեք գալիս, բայց միայն դուք չեք, շատերն են մեզ մոռացել, Նակոբի (այսինքն Րաֆֆու) կենդանության ժամանակ, բնական է, շատ էին գալիս մեզ մոտ, այժմ գան ո՞ւմ տեսնեն, ի՞նչ խոսեն:

Թումանյանը փորձեց իր այցելությունները նվազեցնելը վերագրել «չափազանց զբաղված» լինելուն:

– Տույս ունեմ, որ երիտասարդը չափազանց զբաղված չէ, նա կգա մեզ մոտ ավելի հաճախ, – ասաց իմ մասին տիկին Աննան:

Երբ դուրս եկանք, այդ օրվա ինձ համար շատ հաճելի այցելությունից գոհ՝ շնորհակալության հետ ամուր սեղմեցի բանաստեղծի ձեռքը, և մենք բաժանվեցինք:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

1908թ. Թիֆլիսում ձեռնարկեցի «Գեղարվեստ» գրական-արվեստագիտական-երաժշտական հանդեսի հրատարակության: Թե խմբագրական և թե հրատարակչական ամբողջ հոգսը վերցրել էի ինձ վրա: Նպատակ դրի ժամանակի մեր բոլոր լավագույն գրողներին և արվեստագետներին հրավիրել աշխատակցելու: Առաջին համարում տպագրելու նյութեր ստացել էի արդեն Մուրացանից, Վրթ. Փափագյանից, Տովհ. Տովհաննիսյանից, Ավ. Իսահակյանից, Վ. Տերյանից, երաժշտական բաժնի համար՝ Կոմիտասից: Գնացի այցելության իմ վաղեմի բարեկամին՝ Տովհ. Թումանյանին. նա շնորհավորեց իմ ծանր ու բազմածախս ձեռնարկությունը, հաջողություն ցանկացավ և խոստացավ իր աշխատակցությունը:

– Իսկ առաջին գրքի համար ի՞նչ եք տալու, պարոն Թումանյան, – հարցնում եմ ես:

– Սպասեցեք տեսնեմ, գուցե թղթերիս միջից մի հարմար բան գտնեմ: – Իր գրասեղանի դարակից հանեց և ինձ տվեց մի թղթապանակ, միջից հանեց և ինձ տվեց մի գեղեցիկ բանաստեղծություն «Հայոց վիշտը», որը և տպագրվեց «Գեղարվեստի» Ա գրքում:

Թումանյանն այնուհետև ուրիշ նյութեր չէր տալիս «Գեղարվեստի» հաջորդ գրքերի համար. իմ դիմումներին պատասխանում էր, թե այնպես հարմար բան չունի. «Ամեն բան չի կարելի տալ «Գեղարվեստին»», – ասում էր նա: Գուցե որևէ պատճառով վիրավորված էր ինձանից. չեմ կարծում, որովհետև մասնակցում էր իմ հանդեսի խմբագրական ժողովներին: Ապա նյութ տվեց 7-րդ գրքի համար⁷:

1910 թվին խմբագրում էինք «Գեղարվեստի» 4-րդ գիրքը. մի երեկո ինձ մոտ հավաքված էին Թումանյանը, Դեմիրճյանը, Տ. Տակոբյանը, Իսահակյանը, Ա. Տիգրանյանը և ուրիշներ:

Գրական բաժնի համար ստացված նյութերը, արձակ թե չափածո, կարդում էի՝ առանց հեղինակների անունները տալու՝ ընկերների դրական կամ բացասական կարծիքները լսելու նպատակով: Տերթը հասավ Կ. Պոլսից

ստացված մի քանաստեղծության.

Կը հիշե՞ս, ո՛վ Լալագե,
Ես քեզի հետ ծանր ամիսին հրդուքյանդ
Այգիիս մեջ ման եկա
Պըտղաբերձ օր մը աշնան:

Թումանյանը, որ թիկն էր ընկած բազմոցի վրա, տեղից շարժվեց: Ես շարունակում եմ. և երբ հասա այնտեղ, ուր քանաստեղծն ասում է՝

Այն ատեն – թույլ կու տա՞ս ինձ
Խոստովանել, Լալագե՛ –
Ես ունեցա ընդվըզումներ արյունի:
Ու ցանկացա արեգակին, հողին պես
Բեղմնավորել ինձ մերձեցող ամեն հունտ⁸:

Թումանյանը վեր թռավ տեղից մոտեցավ ինձ.

– Ինչեր ես ասում, այ տղա, հենց եղպես էլ գրա՞ծ է. անպատճառ մեր «հեթանոս» քանաստեղծներից մեկի գործն է. Վարուժանի գործն է: Տղերք, ի՞նչ եք կարծում, կարելի՞ է մի այդպիսի մի քան տպագրել:

– Թող կարդա վերջացնի, Օհանես, – ձայն տվին մյուս ընկերները:

Ես ընթերցումը վերջացրի: Ահագին աղմուկ հանեց Վարուժանի «Ո՛վ Լալագեն»: Թումանյանը թուղթը ձեռքից առավ, որ ինքն էլ աչքերով տեսնի «հեթանոս» պոետի տողերը: Ընկերները բոլորն էլ արտահայտվեցին, գրեթե բոլորն էլ ընդունում էին գրվածքի արժանիքը, ուժեղությունը, ոճի, պատկերների արևելյան գունագեղությունը, բայց դժվարանում էին որոշել՝ տպագրել, թե ոչ:

– Գիտե՞ք ինչ, տղերք, – ամփոփեց Թումանյանը, – մեզանից ոչ ոք չէր համարձակվիլ այդպիսի խոսքերով հանդես գալ, բայց Կ. Պոլսի մեր քանաստեղծը, մանավանդ «հեթանոս» խմբակը չի քաշվում այդպիսի տողեր գրելուց, և նրանց ընթերցողներն էլ սովոր են նման քաներ կարդալու: Ես միանգամայն ընդունում եմ Վարուժանին որպես մեծ քանաստեղծի, նրա այդ գրվածքն էլ, անշուշտ, ունի իր մեծ արժանիքը, բայց վախենում եմ «Լալագեն» տպագրելով՝ Գարեգինն ընկնի մեծ պատասխանատվության տակ, հարձակվեն, հայհոյեն...

Ընկերներից մի քանիսը ձեռնպահ մնացին:

Թումանյանը չսխալվեց. երբ իմ պատասխանատվությամբ այդ ոտա-

նավորը տպագրվեց «Գեղարվեստի» 4-րդ գրքում, նրա դեմ մեծ շանթեր տեղացին: Առաջին հարձակումը գործեց Շիրվանզադեն⁹:

ԲԱՆՏԻ ԼՈՒՍԱՄՈՒՏԻՑ ԹԱՇԿԷՆԱԿՆԵՐ

1909թ. մարտի 1-ին (14-ին) Աշուղ Ջիվանու թաղումն էր: Տուղարկավորներս մեծ բազմությամբ բարձրանում էինք Մետելսի վերելքով՝ գնալու դեպի Լսոջիվանքի գերեզմանատունը: Ես, որպես սգվոր, իմ հարազատների հետ քայլում էի անմիջապես դագաղակիրների հետևից: Մեկ էլ, չգիտեմ ինչու, հուղարկավորներից շատերը, սկսեցին նայել դեպի աջ, դեպի Մետելսի բանտի մի բաց պատուհան:

– Տեսեք, տեսեք, այն ովքե՞ր են բանտի լուսամտից թաշկինակներ շարժում:

Նայում եմ և ո՞ւմ տեսնեմ – Տոլի. Թումանյանին և Ավ. Իսահակյանին, որոնք, ձեռները լուսամտի երկաթյա վանդակից դուրս հանած, թափահարում էին թաշկինակներով, իբր իրենք ևս մասնակից են հուղարկավորության և սգահանդեսին: Այդ ինձ համար մեծ մխիթարություն էր:

ԹԻՖԼԻՍԻՑ-ՋԱՆՆԴԱՍ

1913 թվականի վերջերին ես վերադարձել էի արտասահմանյան երկարատև հանապարհորդությունից. մամուլում հայտարարել էի, որ տպագրության է հանձնված իմ հանապարհորդական նկարագրությունը՝ «Աշխարհե-աշխարհ կամ 20000 վերստ Եվրոպայում» վերնագրով: Մարշրուտը Թիֆլիսից-Ջաանդամ: Ջաանդամը մի քաղաք է Տոլանդիայում, Ամստերդամից ոչ հեռու, որտեղ նավաշինական գործն ուսումնասիրելու համար, մի ժամանակ, որպես պարզ բանվոր, աշխատել է ռուսաց Պետրոս Ա կայսրը:

Գոլովինսկի պրոսպեկտով անցնելիս, ինձ պատահում է Տոլիանեն Թումանյանը:

– Այ տղա, գնացել ես մինչև «ջանդամ» ու էլի ետ ես եկել. եղ շատ մեծ դոչաղություն է, մինչև հիմա «ջանդամից» ոչ ոք չէր վերադարձել, – կատակեց բանաստեղծը:

Ես բացատրում եմ, որ լրագրում իմ հայտարարության մեջ Ջաանդամը սխալմամբ կամ գրաշարական կատակով, տպագրված է՝ Ջանդամ:

– Լավ, դու եղ քսան հազար վերստը ի՞նչ ժամանակում ես անցել:

– Տասնութ ամսում:

– Է՛, ի՛նչ մեծ բան է. կարծում ես տասնութ ամսում ես էդքան տարածություն չե՛մ անցել Թիֆլիսի փողոցներով, այն էլ ոտքով, ոչ քեզ նման երկաթուղով կամ շոգենավով, – սրախոսեց Թումանյանը և հրավիրեց երեկոյան գնալ իր մոտ՝ Զաանդամի մանրամասն նկարագիրն անելու:

«ԻՄ ԶՈՐԸՆ ՈՐԻՇ ԶԸՐԵՆ Է»

Նովհաննես Թումանյանը 1912-1914 թթ. Սայաթ-Նովային վերականգնացրեց, դուրս հանեց մոռացության գրկից, նրա մասին թերթերում տրպագրելով իր հայտնի հոդվածները: Միաժամանակ հայ գրողների ընկերության նախագահը և ղեկավարը լինելով, մի շարք գրական-երաժշտական երեկույթներ ու զեկուցումներ կազմակերպեց, անվանի երգչին և աշուղին գնահատելով որպես խոշոր քնարերգու-բանաստեղծի: 1914թ. մայիսի 15-ին կազմակերպված սայաթնովյան մեծ հանդեսն ու թափորը մեծ իրադարձություն էր Թիֆլիսի երգասեր հասարակության համար: Այդ օրը, առանց ազգի խտրության, ժողովրդական մեծ բազմություններ, Թումանյանի գլխավորությամբ, ձեռներին վարդեր առած, շարժվեցին դեպի Մեյդանի Ս. Գևորգ կոչված հայոց եկեղեցու բակը, ուր թաղված էր Սայաթ-Նովան, որի շիրիմի վրա նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի նախագծով կառուցված մահարձանին Թումանյանը մակագրել էր տվել հետևյալ տողերը.

Ամեն մարթ չի կանա խըմի իմ ջուրըն՝ ուրիշ ջըրեն է.

Ամեն մարթ չի կանա կարթա իմ գիրըն՝ ուրիշ գըրեն է...¹⁰

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ Է ՁԵՌՆԱԴՐՈՒՄ

Սայաթ-Նովայի կյանքի մութ կետերը լուսաբանելու համար իր եռանդուն պրպտումների ժամանակ Թումանյանը մի գյուտ արեց. գտավ, որ 1790-ական թվականներին Տաղպատում եղած Դավիթ եպիսկոպոսը հենց ինքը Սայաթ-Նովան է: Տայ գրողների ընկերության հերթական երեկույթներից մեկում (1913թ. դեկտեմբերի 5) Թումանյանը հանդես եկավ իր այդ գյուտով: Բայց այդ նորությունը հերքվեց փաստորեն, և Սայաթ-Նովան մինչև իր մահը արեղա մնալով, իր եպիսկոպոսական աստիճանն առած եղավ միայն Թումանյանից¹¹:

«ՏԱԿԻՑ ԳՈՐԾԵԼ ԶԵՄ ՍԻՐՈՒՄ»

1912թ. Ախալքալաքում մեռավ «Մուրն» ամսագրի հիմնադիրը, խմբա-

գիր-հրապարակախոս Ավետիք Արասխանյանը: Մարմինը բերվեց Թիֆլիս և հանձնվեց հողին: 1913թ. Գրողների ընկերության վարչության նիստերից մեկում որոշում է կայացվում, որ դիմում անեն Արասխանյանի ժառանգների՝ նրա գրադարանը նվիրաբերելու Գրողների ընկերությանը: Վարչության անդամներից մեկը՝ ազգագրագետ-բանասեր Երվանդ Լալայանը, որ նույնպես հավանություն էր տվել այդ որոշմանը, հետևյալ օրն իսկ ինքը գնում է Արասխանյանի ժառանգների մոտ և խնդրում հանգուցյալի գրադարանը նվիրաբերել Տայոց ազգագրական ընկերությանը: Ժառանգները համաձայնում են և նույնիսկ գրքերն սկսում են մաս-մաս տեղափոխել: Մի քանի օր անց, երբ Գրողների ընկերության կողմից նշանակված մարդիկ գնում են Արասխանյանի բնակարանը՝ ժառանգների հետ տեսնվելու, լսում են, որ պ. Լալայանը գրքերը արդեն տարել է Ազգագրական ընկերության համար:

Նովհաննես Թումանյանն այս լուրն իմանալով, վերին աստիճանի զայրանում է և վարչության արտակարգ ժողով հրավիրելով, հարց է դնում Լալայանին հեռացնել Տայ գրողների ոչ միայն վարչությունից, այլև ընկերության անդամակցությունից¹²:

– Ես տանել չեմ կարող, երբ մարդիկ տակից են գործում. ինքը, պ. Լալայանը, փոխանակ գրողների ընկերության շահերը պաշտպանելու, վնաս է հասցրել նրան, իսկ այդպիսին, ըստ կանոնադրության, իրավունք չունի մնալ ընկերության մեջ:

Ձայների քացարձակ մեծամասնությամբ հարցը որոշվում է ի վնաս Լալայանի: Խնդիրը փոխադրվեց մամուլի էջերը, գրվեցին թեր և դեմ հոդվածներ, բայց Գրողների ընկերության որոշումը մնաց իր ուժի մեջ, և այդ օրից Թումանյանի ու Լալայանի հարաբերությունները խզվեցին¹³:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ՏԱԾՏԱՐԱՐ

Թումանյանը կենտրոնական դեմք էր Թիֆլիսի մտավորական շրջաններում. նրա մոտ լինում էին զանազան ուղղությունների և քաղաքական համոզմունքների տեր մարդիկ. նա հեղինակություն էր վայելում ոչ միայն հայ, այլև վրաց գրական շրջաններում. նրան հավասարապես հարգում էին թե ավագ, թե երիտասարդ գրողներն ու արվեստագետները: Թումանյանը շատ անգամ հաշտարարի դեր է կատարել միմյանց դեմ լարված, միմյանց հետ տարիներով չխոսող գրողների միջև:

Իմ հիշողություններից բերեմ միայն երեք օրինակ:

Պերն Պոռշյանը, չգիտեմ ինչու, չէր սիրում Ղազարոս Աղայանին: Վերջինս այդ մասին անտարբեր էր և անոխակալ: Չեմ հիշում, որ թվականին¹⁴ Թիֆլիսի գրական հասարակայնությունը պատրաստվում էր տոնելու Աղայանի հոբելյանը: Պոռշյանը, ինչպես ասում են, «թևերը վեր քաշած» ընկնում է այս ու այն կողմ, խմբագրատուն, թե դպրոց, գրական թե հասարակական հավաքություններ, և հակառակ պրոպագանդ մղում: Լուրը հասնում է Աղայանին. նա դարձյալ անտարբեր է, բայց և այնպես այդ բանը հաղորդում է իր սրտակից ընկեր Նովհաննեսին: Թումանյանը մի տոմսակով մի օր ընթրիքի է հրավիրում իր «շատ հարգելի ու պատվական քարեկամ» Պերն Պոռշյանին, ասենք ժամը 10-ին, իսկ Աղայանին խնդրում է նույն օրը գալ՝ ժամը 11-ին: Ընթրիքի սկզբում Թումանյանը խոսք է բաց անում Աղայանի մասին: Պերնը շարժվում է տեղից:

– Լսած կլինես, Պոռշ, մենք որոշել ենք տոնել մեր Ղազարոսի հոբելյանը, ես կարծում եմ դու էլ, ընդունելով նրա երկարամյա բեղմնավոր աշխատանքը, ուրախ պիտի լինես դրա համար և չխնայես քո աջակցությունը:

– Նովհաննես, խնդրեմ ինձ ազատ թողնես այդպիսի պարտականությունից. դու գիտես, որ ես նրա հետ լավ չեմ. վերջապես, ի՞նչ է նշանակում հոբելյան և ինչի՞ համար, ասա խնդրեմ...

– Ինչպե՞ս թե՛ ինչի համար. նրա գրական և մանկավարժական գործունեության համար. մենք ուզում ենք բարոյական գնահատումի հետ նրան փոքր ի շատե ապահովել և նյութապես:

– Ի՞նչ է, ես քի՞չ եմ աշխատել գրական և մանկավարժական ապարեզում, ես դեռ կոչում ել ունեմ, շնորհված երջանկալույս Գևորգ Դ կաթողիկոսից, ես «աստվածաբանության մագիստրոս» եմ, իսկ նա առանձնապես մի բան չի ներկայացնում: Եթե իմ գրվածքներս ուղտի վրա բառնաս, հազիվ թե տանի, իսկ Ղազարը ավելի խոսել է իր կյանքում, քան թե գրել: Գալով նրան նույնպես օգնելու խնդրին, այդ էլ ես գտնում եմ ավելորդ, որովհետև նա իրենց գյուղում գինի ունի, թող բերի այստեղ, վաճառի, ապրի:

Թումանյանը ծիծաղում է ու ասում.

– Այ Պոռշ, ո՞վ է հիմա Աղայանի գինին առնողը, Թիֆլիսում գինի՞ չկա, ի՞նչ է:

– Ես մուշտարի կգտնեմ և գինին կծախենք, պրծավ գնաց:

– Պոռշ ջան, արի ու գինի առնող մուշտարու նեղությունը մի՛ քաշի, մենք այդ գինին գյուղից բերել կտանք և Ղազարոսի հոբելյանի հանդեսը կատարելուց հետո մի լավ քեֆ կսարքենք ու կխմենք, քեզ էլ կընտրենք թամադա:

Մինչ այս խոսակցությունը շարունակվում է, դռան զանգը տալիս են, և քիչ հետո երեխաները ներս են վազում և հայրիկին ավետում, թե «Ղազարոս պապին եկավ»:

Պոռոշյանը տեղից վեր է կենում ու պատրաստվում գնալու: Թումանյանը փեշից քաշում է ու նստեցնում:

– Էս երեք օր է Տովհաննեսն ինչու չի երևում, ապի, գնամ տեսնեմ հո հիվանդ չի,– այսպիսի խոսքերով ներս է մտնում Աղայանը և Պոռոշին տեսնելով, հազիվ գլխի թեթև շարժումով քարկում:

– Տա, շատ լավ արիր, որ եկար, Ղազարոս, – ասում է Թումանյանը,– մենք այս րոպեիս խոսում էինք քո մասին. Պոռոշն ասում էր, որ դու գյուղում գինի ունես վաճառելու ու ինքը խոստանում է մուշտարի գտնել:

Աղայանը, այդ անսպասելի խոսքի վրա զարմացած, խոժոռ հայացք է գցում Պոռոշյանի վրա. – «Ինչպե՞ս թե. իմ գինիների հետ ի՞նչ գործ ունի հարգելի պարոն մագիստրոսը»: Թե որքան է տևում խոսակցությունը երեքի մեջ, ինձ հայտնի չէ, բայց Թումանյանի բնակարանից հյուրերը դուրս են գալիս թևանցուկ, հետևյալ օրը երեքը միասին լուսանկարվում են, և Պոռոշյանը Աղայանի հորելյանին մասնակցում է ամենայն եռանդով:

Մի օր մտնում են «Գուտենբերգ» գրավաճառանոցը, տեսնեմ այնտեղ գրքեր է ջոկջոկում մեր անվանի բանաստեղծը՝ Ավ. Իսահակյանը: Բարևում են և սկսում նայել նրա ընտրած գրքերը: Քիչ հետո ներս մտավ Լեոն. նա մեզ տեսավ, բայց ոչ մի բարևի չարժանացրեց ու անցավ ներսի կողմը. ես զարմացա, քանի որ մենք հաշտ էինք և միշտ բարևում էինք, ուրեմն խանգարել էր նրան Իսահակյանի ներկայությունը:

– Ավետիք, Լեոն ինչո՞ւ չբարևեց, չլինի՞ հետը լավ չես, ի՞նչ է պատահել,– ցածր ձայնով հարցնում են ես:

Նա, նույնպես ցածր ձայնով, մի շատ աննպաստ կարծիք հայտնեց Լեոնի մասին, ու այդպես խոսակցությունը փակվեց: Տենց հետևյալ օրը Դվորցովայա փողոցից մեկի հետ անցնելիս, հանդիպում են, գիտե՞ք ում – Լեոնին, մի թևը տված Տովհաննես Թումանյանին, մյուսը՝ Ավետիք Իսահակյանին: Քայլում էր ծանր ու հանդիսավոր, կարծես թե Լեոն ոչ թե գնում է, այլ նրան տանում են:

Ես հանկարծակիի եկա, բայց ընդհանուր բարևով ու ժպտալով իմ ուղեկցի հետ անցա առաջ:

Երեկոյան Ավետիքը գալիս է ինձ մոտ:

– Ավո, այդ դո՞ւ էիր այսօր Լեոնի թևն ընկած: Այ տղա, այդ ինչպե՞ս

պատահեց, երեկ ավար դու նրա հետ...

– Օհանեսը մեզ հաշտեցրեց երեկ երեկոյան. ինձ առանձին համոզեց, թե անհարմար է, շուտով հորելյանն ենք կատարելու¹⁵ և թող հասարակությունն իմանա ու տեսնի, որ մենք, գրողներս միմյանց հարգում ենք, միմյանց հետ հաշտ ենք: Ես էլ զիջեցի:

Գայանյան դպրոցում ինչ-որ նիստ կար, եթե չեմ սխալվում նվիրված քատրոնական հարցերին. նախագահում էր Թումանյանը, զեկուցողն էր Նովի. Սևումյանը¹⁶: Մտքերի փոխանակության ժամանակ Կարա-Դարվիշը վաղուց ձայն էր խնդրում, նախագահը հետաձգում էր նրան ձայն տալը (Թումանյանը Գրողների ընկերության նիստերից գիտեր, որ նա, այսինքն՝ Նակոբ Գենջյան Կարա-Դարվիշը, նիստերի ժամանակ բուն նյութից շատ է շեղվում և խոսում է իր անձնականի մասին կամ ֆուտուրիզմի ազդեցիկ է մղում, այդ պատճառով էլ դժվարանում էր նրան ձայն տալ, նա էլ պլաշքը քնին գցած, դեմոնստրատիվ կերպով հեռանում էր դահլիճից): Բայց այս ժողովի օրը նա շատ համառ կերպով էր ձայն ուզում, այն էլ՝ ոչ թե «ըստ էության», այլ «ըստ կարգի» մի բան ասելու: Նախագահը վերջապես ձայնը տալիս է Կարա-Դարվիշին: Մեր Կարան սաստիկ վրդովված սկսում է.

– Պարոն նախագահ, թույլատրելի՞՞ է, որ ժողովի ժամանակ ժողովականներից մեկը հայտնի կերպով վիրավորի և ծաղրի մյուս ժողովականին:

– Իհարկե, թույլատրելի չէ, բայց ո՞վ է քեզ վիրավորել և ծաղրել, պարոն Գենջյան, – հարցնում է նախագահը՝ ժողովի ընթացքը կանգնեցնելով:

– Ինձ վիրավորել է պարոն Աթաբեկ Խնկոյանը. նա գրատախտակի վրա ինչ-որ բան է գրել և շուտ տվել. ես կարող էի ջնջել, բայց թողի, որ ժողովականները կարդան և իրենց վերաբերմունքը ցույց տան այդ ցանցառ տողերի հեղինակին:

Բանից երևաց, որ Խնկո Ապերը, ժողովը դեռ չսկսած մի գրախաղ է արել գրատախտակի վրա, շուտ տվել ու հանգիստ եկել նստել:

Նախագահը խնդրում է դարձնել գրատախտակի երեսը: Բոլոր ժողովականների աչքի առաջ ներկայանում են այս տողերը.

Գենջա, գենջա,
Մի փունջ յոնջա,
Այն՛, ույն՛...
Վի՛շ, վի՛շ...

Կարա-Դարվիշ,

Կապելու գիժ...

Ընդհանուր ծիծաղ բարձրացավ, բայց Թումանյանը չծիծաղեց, այլ ժղպտաց միայն, ապա մեղմորեն հանդիմանեց Խնկոյանին, որ այդպիսի վիրավորական կատակներ չի կարելի անել:

Կարա-Դարվիշը չէր հանգստանում. ձեռքը բարձրացրած, օդը սղոցելով, դեռևս շարունակում էր բողոքել:

– Այստեղ վիրավորանքը միայն ինձ չի ուղղված, այլ ամբողջ մի գրական առաջադեմ ուղղության, ֆուտուրիզմին, որ չեն կարող հասկանալ աղվես ու նապաստակ երգող բանաստեղծները (ակնարկում էր Խնկո Ապրը):

Թումանյանը հանգստացրեց նրան, նախագահության սեղանի մոտ կանչեց երկու «հակառակորդներին» էլ, հաշտեցրեց ու անցավ նիստի շարունակությանը:

65-ԱՄՅԱ ՍԿՍՆԱԿ ԳՐՈՂԸ

Թումանյանը միշտ խրախուսում և օգնում էր սկսնակ գրողներին. Այդպիսիները իրենց տետրակները հետներն առած գնում էին նրա մոտ, «սրտները բաց անում», հատվածներ կարդում և լսում գրչի մեծ վարպետի խորհուրդները: Թումանյանը խրախուսել է նույնիսկ մի 65-ամյա սկսնակի. դա իմ մայրն էր: Մի անգամ, երբ բանաստեղծը մեր տանն է լինում, մայրս, օգտվելով նրա ներկայությունից, կարդում է իր՝ հիշողությամբ գրի առած մի հին հայկական հեքիաթ, կարծեմ «Ոսկի մագերով աղջիկը»:

– Օ՛, մայրիկ, ի՜նչ հետաքրքրական է, ի՜նչ լավն է այդ հեքիաթը. ուրիշ հեքիաթներ էլ գիտե՞ս:

– Ինչի՞ չիտեմ, շատ գիտեմ, պարոն Թումանյան, հրմը, գուգեմ թե քիչըմ շիտկոտեմ, եդեվ գրեմ:

– ՉԷ, մայրիկ, մի՛ «շիտկոտե», ինչպես գիտես, ինչպես դու լսել ես, էնպես էլ գրի, մենք «կշիտկենք», մենք կմշակենք: Մեզ միայն նյութն է հարկավոր:

Այս խոսակցությունից հետո մայրս մինչև իր մահը զբաղվում էր «գրականությամբ»: Նա տան գործը երեսի վրա էր թողել, ամբողջ ժամերով կռացած գրում էր ու գրում. երբ նկատողություն էինք անում, որ թողնի այդ պարապմունքը, նա վշտանում էր. «Ընչի չեք թողնի գրեմ, դուք Թումանյանից լա՛վ գիտեք ինչը պետք է, ինչը պետք չէ»: Մեզ մնում էր թողնել նրան իր գրչի ու թղթերի հետ:

ՏԱՅԿԱԶՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

1917 թ. գարնանն էր: Փետրվարյան հեղափոխության հետևանքով Անդրկովկասի գերագույն իշխանությունը վարում էր Օզակոմը (Особый закавказский комитет): Տայ գրողներին, գիտնականներին ու արվեստագետներին ի մի խմբելու, նրանց աշխատանքներն ավելի արդյունավետ դարձնելու և նյութապես ապահովելու խնդիրները վաղուց զբաղեցնում էին Տոլվ. Թումանյանին:

Նա միտք է հղանում հիմնել մի, եթե կարելի է այսպես ասել, համահայկական ընկերություն՝ այդ նպատակն իրագործելու համար: Կազմվում է Տայկազյան ընկերությունը, մշակվում է կանոնադրության նախագիծը և դրվում հիմնադիր անդամների քննության: Առաջին ժողովը նշանակված էր 1917 թ. մայիսի 31-ին, Թիֆլիսի Երաժշտական ընկերության դահլիճում: Ինչեր ասես, որ չկային այդ կանոնադրության մեջ՝ հայ մտավորական գործիչների ապահովություն, բժշկական սպասարկում, նրանց երկերի հրատարակություն, դպրոցներ, թատրոն, գրադարան-ընթերցարան, ակումբներ, և էլի ուրիշ շատ լավ բաներ, այսինքն՝ բոլոր այն պարտավորությունները, ինչ որ այժմ հոգում է պետությունը:

Սակայն Տայկազյան ընկերությունը կյանքի չկոչվեց. Օզակոմը զբաղված էր «շատ ավելի կարևոր և անհետաձգելի գործերով», քան հայ գրողների և արվեստագետների ապահովության խնդիրը: Կանոնադրության հաստատումը ձգձգվեց, կարծես, այն պատճառով, որ, իբր, ընկերության անվան հիշտ ռուսերենը համարվեց անթարգմանելի: Տայկազյան բառը, ասում էին, չի նշանակում армянский, այլ մի ուրիշ բան, և, ուրեմն այդ ընկերությունը համահայկական է, եքստերիտորիալ է և իր շոշափուկները կարող է տարածել Ռուսաստանի սահմաններից դուրս: Կարո՞ղ էին այդ մարդիկ մտքերով իսկ անցկացնել, որ նույն այդ տարում, յոթ ամիս հետո, պետք է ծագեր Տոկտեմբերի արշալույսը և Ռուսաստանի բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին բերեր ազգային ինքնորոշման լայն իրավունքներ:

ՏԱՅԱՐՏՈՒՆ ԹԵ ՏԱՅԱՌՏՈՒՆ

1921 թվականի փետրվար ամսին¹⁷, երբ արդեն Վրաստանում հաստատվել էր Սովետական իշխանություն, Թիֆլիսի նախկին Պետրոս Մեծի (այժմ Ձերժինսկու անվան) փողոցի №6 տունը հատկացվեց հայ գրողներին և արվեստագետներին: Ընկերներից մեկի առաջարկությամբ

այդ տունը կոչեցինք Նայարտուն (այսինքն՝ Նայ արվեստի տուն): Կազմվեց վարչություն, սեկցիաներ, գործավարություն: Նովհաննես Թումանյանն ընտրվեց վարչության նախագահ¹⁸: Այդ շրջանում Թիֆլիսի բնակչության պարենավորման գործը բավականին դժվարություններ էր հարուցում: Նացի, շաքարի և այլ անհրաժեշտ պարենների քարտեր տրվում էին միայն այն աշխատավոր մարդկանց և նրանց ընտանիքներին, որոնք ցուցակագրվում էին այս կամ այն կազմակերպության մեջ: Եվ ահա, որպեսզի կարողանան պարեն ստանալ՝ ով ասես իրեն «գրող» կամ «արվեստագետ» համարեց, եկավ գրվեց Նայարտան անդամ: Բանն այն է, որ այդ տիպերը ժողովներին, նիստերին կամ գրական երեկույթներին չէին մասնակցում, այլ Նայարտուն գալիս էին միայն այն օրերին և ժամերին, երբ պետք էր հաց, շաքար, ծխախոտ կամ մակարոն ստանալ: Թումանյանին, իհարկե, այդ բանը դուր չեկավ. նա մի օր կարգադրեց զգուշացնել այդպիսիներին, որ պարենից կզրկեն, եթե շարունակեն անտարբեր մնալ Նայարտան ներքին կյանքին: Վերջապես պետք է հասկանան այդ մարդիկ, որ սա Նայարտուն է, և ոչ թե Նացառտուն:

«ԳՐՉԱԿՈԹՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ»

Թիֆլիսում, Սովետական իշխանությունը հաստատվելուց հետո, նախկին Նայ գրողների ընկերության տեղ կազմակերպվեց Նայ գրչի մշակների միություն, որի նախագահը նույնպես Թումանյանն էր, և որը հետագայում ձուլվեց Նայարտան մեջ: Ահա, երբ Նայարտան, այստեղ ճիշտ կլինի ասել «Նացառտան» անդամները հեռացվելու երկյուղից վախեցած, սկսեցին կանոնավոր հաճախել մեր գրական երեկույթներին, ստացվեց այն, որ 15-20 գրողի կամ արվեստագետի դիմաց հավաքվում էին երեսունից ավելի զանազան տիպի մարդիկ՝ տերտերներ, տիրացուներ, առևտրականներ և անորոշ պարապմունքի տեր մարդիկ: Այսպիսի ժողովներից մեկում, երբ ինչ-որ կարևոր հարց պիտի քվեարկվեր, նման մարդկանց «ձայների» առավելությամբ դրված հարցը տապալվեց: Նարց առաջարկող ժողովականը զայրացավ և գոռաց այդ մարդկանց հասցեին.

– Սա Գրչի մշակների միություն չէ, այլ գրչակոթների միություն:

Այդ սրախոսը, որքան հիշում եմ, Գարեգին Մելոյանն էր:

Թումանյանը գուցե և հավանեց այդ նկատողությունը, բայց և կարգի հրավիրեց Մելոյանին:

ՏԻՖ ԵՎ ՓԼԱՎ

Այդ ամիսներին էր, ես ծանր հիվանդացել էի պարատիֆ հիվանդությամբ: Ջերմաստիճանս երկար օրեր 39-ից չէր իջնում: Ինձ բժշկում էր մի վրացի բժիշկ, մի պատվական մարդ՝ Անդրոնիկովը: Իմ սենյակին անմիջապես կից գողթնեցի մի հայ ընտանիք էր ապրում: Տեսնելով իմ մենակությունը, այդ ընտանիքը չէր խնայում իր խնամքը և հոգատարությունը: Մի օր էլ նրանց օրիորդը բերեց մի մեծ ափսե փլավ, գազաքը զարդարված տապակած նուշով և քիշմիշով: Ես, մոռանալով, որ հիվանդ եմ և բժիշկն ինձ նշանակել է խիստ դիետ, շնորհակալություն հայտնեցի մտերմական վերաբերմունքի համար և սկսեցի փլավը մաքրագարդել: Ո՛վ սարսափ, հանկարծ ներս է մտնում իմ բժիշկը. տեսնելով իմ խանական հաշը, նա ուղից-գլուխ զարմացական նշան դարձավ և կարողացավ այսքանը միայն ասել.

– Սա ի՞նչ բան է, ես աչքերիս չեմ հավատում, փլավ... առողջ մարդկանց համար նա դժվարամարս կերակուր է, այդ դուք ինչպե՞ս եք համարձակվում, դուք կարող եք մեռնել... և դուք ինտելիգենտ մարդ եք, ինչպե՞ս եք թույլ տվել այդ բանը:

Նրան, ըստ երևույթին, այլևս բան չէր մնում անելու, քան գլխարկը վերցնել և հեռանալ: Այդպես էլ արեց:

Ես շատ ամաչեցի իմ սիրելի բժշկի այդ խիստ նկատողությունից, հաշը թողի անավարտ և մտածում էի հետևանքի մասին: Նանկարծ ներս է մտնում Նովհաննես Թումանյանը:

– Բարև մեր հիվանդին... Ո՞վ էր այդպես բարկացած իջնում սանդուղքներից, – հարցրեց:

Ես պատմեցի բոլոր անցուդարձը:

– Բժիշկը քիչ է ասել, պետք է ուղղակի քեզ ծեծել. երբ բարով առողջանաս, այդ պարտավորությունը ես սիրով հանձն կառնեմ, որպեսզի մյուս անգամ տիֆի ժամանակ փլավ չուտես:

Իմ առողջական դրությանս մասին հարց ու փորձից և Նայարտան կյանքից մի քանի նոր բան հաղորդելուց հետո բանաստեղծը մեկնեց, բայց զգացի, որ գնալուց առաջ ձեռքը ինչ-որ մոտեցրեց իմ բարձին:

Երբ գնաց, տեսա, որ բարձիս տակ նա թողել էր երկու հարյուր ռուբլի:

«ԹԱՄԱԴԱ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ»

Դուք երբևիցե պատահե՞լ եք Նովհ. Թումանյանին թամադայի, խնջույքի

սեղանի կառավարչի դերում: Դժվարին դեր է այդ, որովհետև ուրախ լինել, ուրախացնել, սրախոսել և սեղանակիցներից յուրաքանչյուրին զավեշտորեն բնութագրել, խմել և խմեցնել, բայց չհարբել և չշատախոսել, ի՛նչ որ դժվարին գործ է մեծ խնջույքների ժամանակ: Թումանյանն այդ ասպարեզում հռչակված էր Թիֆլիսում, որպես լավագույն թամադա, և նրան անվանում էին «թամադա ամենայն հայոց»: Նրա վերջին թամադայությունը ես հիշում եմ Տայարտան սրահում, մեր ժողովրդական բանաստեղծ Տակոբ Տակոբյանի հոբելյանական խնջույքին, 1921 թվին⁹: Խնջույքին ներկա էին շատ հայտնի ընկերներ՝ Ալ. Մյասնիկյան, Գ. Աթաբեկյան և ուրիշներ, գրականության ու արվեստի բազմաթիվ առաջավոր գործիչներ: Կային և վրացի ներկայացուցիչներ:

Թումանյանը իր բացման ճառը սկսեց կոմունիստների Թիֆլիս գալու նշանավոր դեպքից: Պատմեց մի առակ, ապա կանգ առավ սովետական գերբի վրա:

– Ուրիշ պետությունների ու թագավորների գերբերին նայելիս տեսնում ենք այնտեղ նկարված զանազան գազաններ՝ առյուծներ, արծիվներ և այլ գիշատիչներ, որոնք աշխարհակալական ձգտումների խորհրդանիշեր են: Երբ նայում ենք խորհրդային գերբին, ի՞նչ եք տեսնում – մուրե և մանգաղ, այսինքն՝ խորհրդային բանվորա-գյուղացիական կոլեկտիվ աշխատանքի սիմվոլ: Ինչպե՛ս երկար կյանք չցանկաս այդպիսի իշխանության: Առաջին բաժակը խմենք Խորհրդային իշխանության կենացը: Ուռա՛: – Գինու բաժակները դատարկեցին ոտքի կանգնած:

– Ընկեր Թումանյան, ես ձայն եմ խնդրում, մի փոքրիկ նկատողություն եմ ուզում անել սեղանակիցներին, կարելի՞ է, – ասաց դերասանուհի Օլգա Մայսուրյանը:

– Ի՞նչ նկատողություն է, տիկին, – զարմացավ նախագահը:

– Խորհրդային իշխանության կենացը այդպես չեն խմի, ընկերներ, առանց բաժակները միմյանց խփելու, առանց զրնգացնելու: Գինին խմելիս պետք է զգանք մեր հինգ զգայարաններով, որպեսզի լիակատար լինի մեր տպավորությունը: Գինին մենք տեսնում ենք, շոշափում ենք (բաժակը), հոտոտում ենք, ճաշակում ենք, մնում է, որ նաև լսենք, ուրեմն պետք է գինու բաժակները տակից բռնել և միմյանց խփելով՝ լսելի անել նրանց զրնգոցը:

Դա նորություն էր մեզ բոլորիս համար. շատ հավանեց մանավանդ ընկեր Մյասնիկյանը, որը ձայն խնդրեց խոսելու: Նա շնորհակալություն հայտնեց Կոմկուսակցության և Խորհրդային կառավարության անունից,

պատասխանելով Թումանյանի առակին: Թումանյանը խոսքի տակ չմնաց: Խնջույքը տևեց մինչև ուշ գիշեր: Թումանյանը մինչև վերջը իր գործը տարավ փայլուն հաջողությամբ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԹԱՔՆՎԱԾ

Մի անգամ Տայարտանը ընկերներից մեկը զեկուցում ուներ Տովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունների արժեքի մասին²⁰: Դահլիճը ծայրեծայր լիքն էր: Բեմի վրա, նախագահության սեղանի շուրջը նստած էին Տայարտան խորհրդի անդամները. Թումանյանը չէր երևում, բայց ներկա էր. թաքնված բեմի խորքում, վարագույրի հետևում, լսում էր: Նա ուզում էր, որ դահլիճում ոչ ոք չիմանա իր ներկայության մասին, որպեսզի թե զեկուցողը և թե մտքերի փոխանակության ժամանակ արտահայտվող ընկերներն իրենց քննադատական խոսքերի մեջ չքաշվեն, լինեն ավելի ազատ: Երբ ամեն ինչ վերջացավ, և դահլիճը հասարակությունից դատարկվեց, Թումանյանը դուրս եկավ իր թաքստոցից և ասաց. «Շատ որոնեցին գտնել ինձ, բայց ոչ ոք չգտավ Թումանյան-բանաստեղծին. երբեմն մոտենում էին, կարծես թե էս է, ինձ կրոնեն, բայց դարձյալ հեռանում էին»:

ԱՇԽԱՐՀԻՎ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տայկազյան ընկերության գործը ձախողանքի հանդիպելուց հետո Թումանյանը իր կյանքի վերջին տարիներում մտահոգված էր մի այլ խնդրով: Նա ծրագրել էր հայրենի Լոռու լեռնահովիտներից մեկում (կարծես Դսեղի մոտ՝ Իգատակում), հիմնել մի կուլտուրական «գաղութ», այսպես ասած՝ մի աշխարհիկ մենաստան, ուր ամառվա ամիսներին, կամ երբ կամենան, մեր մտքի մշակները գնան հանգստի:

– Էս որ ասում եմ հո չի լինելու մի սովորական ամառանոց, – ասում էր բանաստեղծը հետաքրքրվողներին, – այլ մի օջախ, մի ընտանիք: Նրանք ապրելու են կոլեկտիվ կյանքով ու աշխատանքով: Բացի իրենց կարիներտային աշխատանքներից, «գաղութի» անդամներն զբաղվելու են պարտիզպանությամբ, ծաղկաբուծությամբ, մեղուներով կամ գյուղատնտեսական այլ աշխատանքներով, ով ինչ սիրում է և ով ինչ կարող է:

Թումանյանը պատկերացնում էր, որ «գաղութն» ունենալու է ընդհանուր բաղնիք, գրադարան, ընթերցարան, ընդհանուր ճաշարան և այլն: Որքան հիշում եմ, բանաստեղծն արդեն որոշ քայլեր արել էր այդ ուղղությամբ, դիմել էր Տայաստանի կառավարությանը՝ այդ «գաղութի» համար հողամաս

խնդրելու և բաց թողնելու նաև շինանյութեր: Սակայն, Թումանյանի այդ փոքրիկ ցանկությունն իր օրով մնաց անիրագործելի: Չանցած մի քանի տարի, Սովետական իշխանությունը մեկի տեղ այդպիսի շատ հանգստի տներ և բուժարաններ կառուցեց, ուր հանգատանում ու բուժվում են ոչ միայն մտքի մշակներ, այլև հազարավոր բանվորներ և այլ աշխատավորներ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ՏԻՎԱՆԴԱՅԱԾ

1921 թվականի ամռանը²¹ մի խումբ հայ գրողներ, որոնց մեջ և, իհարկե, Տովհաննես Թումանյանը, Նայաստանի կառավարության հրավերով մեկնեցին Երևան՝ Նայաստանի օգնության կոմիտե կազմելու: Տեղի ունեցան կազմակերպչական մի քանի նիստեր, կազմվեց ստատուտը և ներկայացվեց ընկեր Մյասնիկյանին՝ Ժողկոմխորհի հավանության ու հաստատության համար: Մոտ երկու շաբաթ Երևանում մնալուց հետո, Թումանյանը, որ ընտրված էր ՏՕԿ-ի նախագահ, վերադարձավ Թիֆլիս և այնտեղ էլ Նայաստանը ժողով հրավիրեց՝ ՏՕԿ-ի նյութ կազմակերպելու համար: Շատ չանցած, Երևանից մի որոշում ստացվեց, որով Թումանյանը պարտավորվում էր ՏՕԿ-ի գործերով ուղևորվել Կ.Պոլիս: Թե որքան արդյունավետ եղավ բանաստեղծի առաքելությունը ձևավա ամիսներին դեպի Պոլիս, ինձ հայտնի չէ²², բայց որ մի երկու ամսից հետո նա այնտեղից վերադարձավ ծանր հիվանդ՝ դա լավ հայտնի է: Բանաստեղծի հիվանդությունը տևեց ամիսներ, ծանր ու տանջալից, վերջում նրան օպերացիայի ենթարկեցին: Կարծես թե վտանգն անցել էր արդեն, ու նա հիվանդանոցից տեղափոխվեց տուն: Ինչպես հիվանդության լուրը տխրություն էր պատճառել մեզ, նույնպես էլ բոլորիս մեծ ուրախություն պատճառեց նրա առողջանալու համբավը: Մենք գաղափար անգամ չունեինք նրա հիվանդության անբուժելի լինելու մասին: Գարնան մի առավոտ ես այցելեցի նրան և իմ տպավորություններն էլ ուղարկեցի «Կարմիր Աստղին»²³:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԱՌՈՂՋԱՅԱԾ

Նազար ու մի ծանր հիվանդությունների ու ճգնաժամերի դեմ քաջությամբ պայքարելով, թվում էր, թե հոշակավոր բանաստեղծը դուրս է եկել հաղթանակած:

Ջատկի կիրակի առավոտյան մի ուրախալի սյուրպրիզ եղավ ինձ համար, երբ լուր առա, թե Թումանյանը երկար ամիսների տառապանքից հետո,

առաջին անգամ անկողնից վեր է կացել, հագնվել և նույնիսկ ի վիճակի է ընդունելու մոտ մարդկանց:

Քառորդ ժամից հետո բանաստեղծի բնակարանումն էի արդեն:

Բազկաթոռին թիկնած, շալը ուսերին, իր սովորական ժպիտով ու անուշ դեմքով հանդիպում է ինձ հայ խոսքի ճարտար վարպետը ոչ իր աշխատանոցում, ինչպես միշտ, այլ մի ուրիշ՝ պատշգամբին կից արևոտ սենյակում, ուր գտնվում էր նրա մահճակալը:

Քաղաքավարականը մտերմականի հետ միացնելով նա վեր է կենում տեղից՝ ինձ «լավ ընդունելություն» ցույց տալու համար, բայց թե ես և թե նրա մերձավորները խնդրում ենք ավելորդ համարել այդպիսի նեղությունը և դեռևս զգույշ լինել ուժ վատնելուց:

Տարց ու բարեկից հետո, քեֆ ու հալ իմանալուց հետո, բնականորեն, խոսքն ընդարձակվում է հիվանդության մանրամասնությունների և բժիշկների վրա:

Տայաստանի օգնության կոմիտեի գործերով անցյալ տարի աշնանը Կ. Պոլիս գնալով, Թումանյանը ձմեռվա կեսին Թիֆլիս է վերադառնում հոգնած, առողջությունը քայքայված և նույնիսկ «դեղնություն» հիվանդության սաղմերով: Ամիսներով տանը փակված, նա տառապում է հետզհետե զարգացող հիվանդությամբ: Բանաստեղծի անձնական բժիշկը և բարեկամը մեծ ջանքեր է գործ դնում բժշկելու հիվանդին, շատ հաճախ իր հետ ունենալով քաղաքի այլ մասնագետ հայտնի բժիշկներին: Սակայն քաղցրախոս պոետի դրությունը ոչ միայն չի փոխվում լավի, այլև, օրը-օրին ծանրանում է: Անքուն գիշերները, խիստ դիետան ավելի ևս մաշում են ու հյուծում բանաստեղծին, մանավանդ որ նրա հիվանդության դիագնոզի միշտ ըմբռնումը բժիշկների համար դառնում է մի կատարյալ հանելուկ: Նույնիսկ լուրջ կերպով հարց է ծագում հիվանդին ուղարկել Գերմանիա, ուր, գուցե, կարելի լինի մի կերպ փրկել նրա կյանքը: Վերջին կոնսիլիումներից մեկում բժիշկները որոշում են օպերացիայի ենթարկել Թումանյանին, տեսնելու, վերջապես, թե ինչ է նրա բուն հիվանդությունը:

Մարտի վերջերին²⁴ բանաստեղծին իր բնակարանից տեղափոխում են Շահապարոնյանի հիվանդանոցը, ուր վճովելու էր նրա «լինել-չլինելու» հարցը: Նմուտ օպերատոր Մարկելիչը, աշխատակիցներ ունենալով նույնպես հայտնի վիրաբույժ բժիշկներ Տեր-Ներսիսյանին և Ճանիկյանին՝ Թումանյանին բարձրացնում են ողջակեզի սեղանին և ամբողջ երեք ժամ շարունակելով ծանր և պատասխանատու աշխատանքը՝ դուրս են գալիս հաջողակ ու պարզերես:

– Թե մենք, բժիշկներս, և թե, մանավանդ հիվանդը, այսօր բռնեցինք մեր ծանր քննությունը, – այս է լինում Մարկևիչի խոսքը օպերացիայի սենյակից դուրս գալիս:

Սիրելի բանաստեղծի կյանքը փրկվել էր. հիվանդությունը որոշված էր, լեղիի հանապարհը փակող բշտիկները վերացված. մնում էր, որ նրա սիրտն ունենա այնպիսի առողջություն, որ կարողանա դիմանալ օպերացիային հետևող կրիզիսներին. այդ էլ տանում է Թումանյանի լոռեցու առողջությունը, ու տասն օրվա չափ հիվանդանոցում բուժվելուց հետո նա վերադառնում է տուն:

Այս է եղել Թումանյանի հիվանդության սեղմ նկարագիրը²⁵:

Ես, լսելով նրան ուշադրությամբ, վախենում եմ, որ «չհոգնի խոսելուց» և չեմ ուզում երկար մնալ հիվանդի սենյակում, բայց բանաստեղծը պատմում է մեկը մյուսից ավելի հետաքրքրական էպիզոդներ, թե հոգեկան ինչպիսի հանգստությամբ է գնացել օպերացիայի, թե ինչպես նա զգացել է իր մարմնի վրա զանազան ձևումներ կատարելը և այլն:

Հիվանդության տաժանելի օրերը, զգում եմ, որ չեն կարողացել ազդել այս զարմանալի մարդու հոգեկանի և մտավորի վրա. ես իմ հանդեպ տեսնում եմ նույն կենսուրախ, նույն լավատես Օհանեսին, խոսքերը խելացի և կտրուկ, «գլխով ալնոր», բայց «հոգով դեռ արի», ինչպես որ հիվանդությունից առաջ, ինչպես որ միշտ: Գուգարաց լեռների կենդանարար օդով ու ջրով բուսած և ապա այլ օդերով պատվաստված ծառը չկարողացան տապալել նույնիսկ դեղին մրրիկներն ու հակընթաց խորշակները. հայոց մտավորի ու գեղեցիկի ծառաստանում այդ հազվագյուտ ծառը մնաց աներեր ու անվնաս: Թող ինքը՝ բանաստեղծը, կյանքի ու մահվան վրա նայեր փիլիսոփայորեն, թող նա օպերացիայի սենյակը տարվելիս անգամ անեկդոտներ պատմեր՝ լարված ու լուրջ կերպարանք ընդունած բժիշկներին՝ նրանց զարմանքը շարժելով, բայց փառք մոսաներին, համլետային «մեռնել-քնելը» համենայն դեպս, Թումանյանի համար ետ շպրտվեց անորոշ ժամանակով, ետ շպրտվեց ձմեռվա հետ, և նոր գարունը նոր կյանք բերեց գարնան գովքը երգող քաղցրախոս երգչին:

«Տարության» տոնի օրը ես ջերմությամբ շնորհավորելով և՛ իր՝ բանաստեղծի հարությունը, հրաժեշտի ողջույններով հեռանում եմ նրա բնակարանից՝ լավագույն տրամադրությամբ:

ԻՐ ԿՅԱՆՔԻ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ

Կատարվեց անսպասելին և անխուսափելին. մեր ուրախությունը եղավ կարճատև. բանաստեղծի հիվանդությունը վերսկսվեց. Թիֆլիսից այլևս հույս չէր մնացել: Նայաստանի կառավարությունը շտապ կերպով կարգադրել էր հիվանդին ուղարկել Բեռլին՝ Մոսկվայի վրայով: Բայց, ավա՜ղ, ուշացած լինելու պատճառով նրան պահում են Մոսկվայում, և այնտեղ էլ հիվանդի առողջացման հույսերը զուր են անցնում: Նրա կյանքի վերջալույսը նկատելի է դառնում օր-օրին, ու մարտի 23-ին սիրելի բանաստեղծը գնում է այնտեղ, «որտեղից ոչ մի ճանապարհորդ չի վերադարձել»:

1923 թվի ապրիլի 13-ին²⁶ երկաթուղու կայարանում Թիֆլիսը դիմավորեց իր նշանավոր քաղաքացու անյունը. հայ, վրացի, թուրք, ռուս և այլ ազգությունների բազմություններ, ծանր և համրաքայլ ընթացքով կայարանից մինչև Նայարտուն ուղեկցեցին բանաստեղծի տխուր թափորին: Լավ հիշում եմ, դազաղի անմիջապես հետևից, որպես հարազատ սգվորներ, հայ գրողների ու մտավորականների հետ գլխաքաց և գլխիկոր հետևում էին ընկերներ՝ Սերգո Օրջոնիկիձեն, Ալ. Մյասնիկյանը, լուսժողկոմը, գրողներ Գրիշաշվիլին և շատ ու շատ ուրիշ արվեստագետներ ու գրականագետներ: Թաղումը մեծ սգահանդեսով կատարվեց ապրիլի 15-ին, Խոջիվանքի գերեզմանատանը: Այդ շաբաթում Թիֆլիսի հայոց, վրաց և ռուսաց թերթերը բազմաթիվ հոդվածներ, գնահատականներ և հիշողություններ տպագրեցին մեծանուն բանաստեղծի մասին: Վրաց գրողների օրգան «Ռուբիկոնի» մի համարն ամբողջապես նվիրվեց Թումանյանին:

Ու այսպես, հավերժորեն դադարեց զգայուն սրտի բաբախումը, և լռեց քաղցրախոս քնարը անմոռանալի բանաստեղծի:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ

ԱՆԻՈՒՄ

1890 թ. սեպտեմբերին ես գնացի Մոսկվա: Նույն թվի ապրիլ-մայիս ամիսներին Ռուսաստանում տեղի էին ունեցել ընդհանուր ուսանողական շարժումներ, որոնց մասնակցել էին նաև Պուլավիի (Լեհաստանի Լյուբլին քաղաքի մոտ) ուսանողները: Շարժումների և պահանջների հետևանքն այն եղավ, որ շատերին բանտարկեցին ու աքսորեցին: Վերջիններիս թվում էի և ես: Ինձ ուղարկեցին Ալեքսանդրապոլ՝ ծննդավայրս:

Ալեքսանդրապոլից հեռանալիս բավականաչափ ընկնված էի, չգիտեի ուր եմ գնում, մանավանդ, հասկանալի պատճառով, եղբայրս՝ Կ. Կոստանյանը, չէր կարող շատ էլ ներողամիտ լինել իմ երիտասարդական այդ քայլի համար:

Նայատակ ունեի որևէ բարձրագույն դպրոցում տեղավորվել, թեպետ այդ այն ժամանակ անհնար էր, մինչև ձեռք չբերեի նոր վկայականներ և կորցրած իրավունքներս: Ինձ հետ վերցրել էի և ոտանավորներիս փոքրիկ ժողովածուն և հանձնել տպագրության Մ. Բարխուդարյանի տպարանում, որտեղ Թիֆլիսի տպարանների համեմատությամբ տպագրությունն ավելի մաքուր էր և պայմանները՝ ձեռնտու:

Մոսկվայի նոր միջավայրը, նոր մարդիկ, նոր հեռանկարները ոգևորեցին ինձ: Մ. Բարխուդարյանի տպարանում պատահեցի Ղ. Աղայանին, և անչափ ուրախացա, կարծես հարազատ ծնողիս կամ եղբորս հանդիպեցի:

Նա եկել էր Մոսկվա, Արիստակես Եպիսկոպոս Սեդրակյանի «Ամուսնական խնդիրներ» գիրքը տպագրելու համար: Սեդրակյանն ազատամիտ հոգևորականներից էր և հարում էր «Մշակի» բանակին: Այս հանդիպումից հետո Ղ. Աղայանն իր հասցեն տվեց ինձ, և ես հաճախ այցելում էի նրան: Տպարան հաճախելիս, մի անգամ ինձ ասացին, թե տպագրվում է ոտանավորների մի փոքրիկ ժողովածու, որի հեղինակն է ինչ-որ Թուման-

յան: Առաջին անգամն էի ես լսում այդ ազգանունը. երիտասարդներից մեկը, կարծես Ասատրյան, երևի ծանոթ էր ձեռագրին կամ սրբագրությանը, ավելացրեց, թե շատ հաջողված ոտանավորներ են: Այդ Թումանյանի առաջին ժողովածուն էր, որ լույս տեսավ 1890 թ. և ընթերցող հասարակության կողմից լավ ընդունելություն գտավ (մանավանդ հայտնի «Շունն ու Կատուն», որը ամեն տեղ, երեկոյթներում, արտասանում էին): Ժամանակակից քննադատությունն իր բարձրության վրա չէր կանգնած, մեկը «նախին» խփեց, մյուսը՝ «մեխին», իսկ Լեոն Էլ սովորական «հարձակողականն» ուղղեց «Անուշին»¹:

Աշակերտ ժամանակա չափազանց սիրում էի Լերմոնտովի բանաստեղծությունները, մանավանդ «Մծիրին», որ շարունակ կարդում էի, հետո սկսեցի նաև թարգմանել: Առաջին կուրսի ուսանող էի, երբ թարգմանությունս վերջացրի: Սադաթյանի «Դևի» թարգմանությունն ինձ համար մի սքանչելի օրինակ էր ոճի տեսակետից: Պուլավիում կային բավականաչափ հայ ուսանողներ, բայց նրանք ո՛չ միայն գրականություն, այլև հայերեն մաքուր խոսել չգիտեին: Իմ միջավայրը Վարշավան էր՝ բժիշկ Բուդուլյանի և Ս. Լիսիցյանի ընկերությունը: Ս. Լիսիցյանը շատ էր ոգևորվում իմ երիտասարդական փոքրիկ գրվածքներով: Երբ կարդացի «Մծիրին», նա, իրեն հատուկ շտապողականությամբ, դրդեց իսկույն նեթ ուղարկել «Մուրճին», որը նոր էր սկսել լույս տեսնել: Եթե ինձ մնար, անկասկած, այդ թարգմանությունն այդպես շուտ չէր դուրս գա իմ գգրոցից: Թարգմանությունը, բնագրից անկախ կարդալիս, գեղեցիկ էր, տպավորիչ, բայց թարգմանելիս թույլ էի տվել «ազատություններ», հենց այդ մասին էլ մի քանի ատաղձ Ա. Արասխանյանից:

Երբ ամառը Ալեքսանդրապոլ վերադառնալիս մտա «Մուրճի» խմբագրատուն թարգմանությանս մասին խոսելու, Արասխանյանն ասաց.

– Բանաստեղծության բաժինը հանձնված է Թումանյանին, ձեռագրի «խաչերը» նա է նշանակել, կարող եք նրա հետ տեսնվել:

Թիֆլիսում չէի կարող մնալ, ուստի հանդիպումս թողի ապագային:

Նույն թվականի աշնանն էր, երբ ես թեթև հիվանդությամբ պառկած էի: Ավ. Իսահակյանը և մի անծանոթ երիտասարդ՝ բարձրահասակ, գանգրահեր, հեզահամբույր դեմքով, եկան ինձ այցելության. Թումանյանն էր, որին առաջին անգամ էի տեսնում: Գրական հարցերի շուրջը խոսելիս, խոսք բացվեց նաև «Մծիրիի» թարգմանության մասին: Նա ասաց.

– Մի՞թե Կոստանյանը դուք եք եղել:

Առաջին հանդիպման տպավորությունը մեծ էր, և ես չափազանց ուրախացա այդ այցելության համար: «Մծիրիի» ձեռագիրս մինչև հիմա էլ պահում եմ, էջերում կան «խաչիկներ» Թումանյանի նշանացույցերը:

Այս հանդիպումից հետո, մինչև Բաքու գնալը՝ 1907 թ., մենք հաճախ պատահում էինք կամ Ալեքսանդրապոլում կամ Թիֆլիսում:

1901-1903 թթ. ես տարվել էի լուսանկարչությամբ: Գրավիչ էին մի կողմից գյուղացու աշխատանքը, մյուս կողմից՝ բնության չնաշխարհիկ գեղեցկությունը: Թափառում էի բնության մեջ և հնագույն ավերակներում Անի, Արագած, Արարատ... Այդ ժամանակ էր, որ Թումանյանն ու Իսահակյանը ինձ մոտ եկան: Ես, իբրև թեյամուլ մարդ, իմ հյուրերին հաճախ թեյ էի առաջարկում: Մեկ անգամ էլ Թումանյանը կատակով ասաց.

– Ի՛նչ թե՛յ, թե՛յ... ա՛յ մարդ, գինի՛, ասա՛, գինի՛:

1901 թ. աշնանն էր², երբ Թումանյանն Իսահակյանի հետ եկան ինձ մոտ, որ միասին Անի գնանք: Անին ինձ համար ջրաղացի ճանապարհ էր դարձել, այնքա՛ն էի գնացել, ուսումնասիրել, լուսանկարել:

Դեռ ուսանող ժամանակս Պետերբուրգում ակադեմիկոս Մառին տեղեկություններ էի հաղորդում Անիի և նրա շրջակայքի մասին, իսկ հետագայում, երբ Ալեքսանդրապոլում էի, աջակցել էի Անիի պեղումների նախապատրաստական աշխատանքներին: Այդ ժամանակ էր, որ Ղ. Ալիշանին «Այրարատի» համար բավականաչափ նյութեր ուղարկեցի:

Այսպես, երեք բանաստեղծներ ուղևորվում ենք Անի: Այն ժամանակ երկաթուղին մինչև Աղին էր, երթևեկում էին միայն բեռնատար գնացքներ: Աղինից ոտքով պիտի գնայինք: Շիրակի լավ աշուններից էր. առհասարակ սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին հիանալի է Շիրակի դաշտը:

Երբ իջանք Աղին, արդեն երեկո էր: Պետք է հասնեինք մինչև Արփաչայ, անցնեինք գետը և բարձրանայինք Անի քաղաքը: Գյուղացու աշխատանքը վաղուց դադարել էր, դաշտերը լուռ ու ամայի էին, երբեմն լսելի էր մենավոր թռչունի ծվլոցը, ջրի խուլ ձայնը կամ Շիրակի անուշ, մեղմ քամին:

Ջրուցում էինք անցյալ կյանքից, երբ Անին մի գեղեցիկ քաղաք է եղել բարձր արվեստով, վաճառաշահ կենտրոն. ապա՝ արաբների արշավանքներ, այնուհետև՝ երկրաշարժ, անկում...

Թումանյանի համար շատ հետաքրքրական էին այս դաշտերը, մանավանդ, երբ հեռվից երևացին պարիսպները և բուրգերը: Երբ մտանք ավերակ քաղաքը՝ մեռելային լուծություն էր: Արդեն վաղուց արևը գլորվել էր

հորիզոնի ետև, և դաշտերի վրա իջել էր աղջամուղջը... Բարձր-բարձր խոսում էինք, թե ինչպես ենք անցկացնելու գիշերը, վանահայրը մեզ ապաստան կտա՞: Առջևից, իբրև ուղեցույց, ես էի գնում, ինձ հետևում էին Իսահակյանն ու Թումանյանը:

Հանկարծ, վանատան դարպասից լսվեց հրազենի պայթյուն...

Մենք շփոթված՝ միաբերան գոռացինք՝ ո՞վ ես, ո՞վ ես... Ի՞նչ ես անում... մա՞րդ ես սպանում... ո՞ւմ վրա ես կրակում...

Դարպասի մեջ երևաց հրացանը ձեռին վանատան պահապանը...

– Այ մարդ, մեզ սպանելու էիր, եղպես բան կանե՛ն...

– Բա՛ մեր խոսակցությունը չէիր լսո՞ւմ, եթե մեզանից մեկը սպանվե՞ր կամ վիրավորվե՞ր...

– Վա՛յ, ոչ ու փուչ դառնաս, այդ ի՛նչ օյին խաղացիր մեր գլխին...

Շփոթված, հուզված հարձակվեցինք պահապանի վրա: Չգիտեինք, ինչպես բացատրել նրա վարմունքը: Պահապանն ասաց, որ հայր սուրբը քաղաք է գնացել, վանատանը, ավերակներում, բացյ՛ր իրենից, ոչ ոք չկա, դաշտային աշխատանքներն էլ վաղուց վերջացել են, և նա մեր ոտնաձայնը, բարձր-բարձր խոսակցությունը լսելով, կարծել է, թե քրդերն են...

Այդ մղձավանջի ազդեցության տակ մենք ամբողջ գիշերը երկար զրուցում էինք թեյի և համեստ ընթրիքի սեղանի շուրջ: Թումանյանը հաճախ վեր էր ցատկում տեղից և բացականչում.

– Ի՞նչ կլիներ, եթե մեզանից մեկն ու մեկը սպանվեր. ի՞նչ էր մտածում եղ ոչ ու փուչ պահապանը...

Մեր հոգնածությունը վերջապես մեզ ստիպեց հանգստանալ: Առավուտը շատ վաղ Անիի նշանավոր հնությունները դիտեցինք – Մայր եկեղեցին, պալատը, աշտարակը, Ծաղկոցա ձորը և այլն: Ենթադրում էինք երեկոյան հասնել գնացքին:

Թումանյանը հաճախ այդ հուշարձանների առաջ կանգնած, բացականչում էր.

– Ի՛նչ հոյակապ հարտարապետություն, որքա՛ն բարձր մշակույթ է եղել, որքա՛ն հաշակ, եռանդ և աշխատանք, և դարերից հետո նայում են Էնպես, կարծես երեկ են շինվել:

Սիրելի ընկերներին մայր եկեղեցու մոտ նկարեցի: Արևը մայր չէր մտել, երբ մենք հասանք Աղին: Դեռ բեռնատար գնացքը չկար: Հոգնած փովեցինք գետնի վրա. տաշեղներից պատրաստած մեր խարույկը բոցավառվում էր, և թեյամանը խշշում: Մեր շուրջը հավաքվեցին գծի վրա աշխատող

գյուղացի բանվորները. նրանց հետ երկար խոսակցության բռնվեցինք Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթգծի, ցարական կառավարության վերաբերմունքի, իրենց աշխատանքի պայմանների վերաբերյալ և այլն, ապա նկարվեցինք: Վերջապես բեռնատար գնացքը եկավ, և մենք, կարծես վանական պահապանի հրացանի զարկից հետապնդված, մեզ նետեցինք վագոնի մեջ, վերջնականապես ազատ զգալով վտանգից...

1907 թ. հետո Թումանյանին հանդիպում էի ամառները, ամառանոց գնալիս: Թիֆլիսում իջևանում էի Սարաջևի հյուրանոցում, որը մի հին շենք էր, նախկին պալատին կպած, Քամոյանց եկեղեցու հանդեպ. ուսուցիչների, գրողների, դերասանների սիրած հյուրանոցն էր, թե՛ տեղի հարմարության և թե՛ վարձի տեսակետից: Թումանյանն այդ գիտեր: Սենյակս վերադառնալիս հաճախ գտնում էի նրա այցետոմսը, որով հայտնում էր, թե այսինչ ժամին սպասելու է ինձ:

Բեհրության փողոցում գտնվող նրա բնակարանը հինգերորդ հարկում հայտնի էր «Վերնատուն» անունով: Մի փոքրիկ մաքուր սենյակ էր, որտեղ տեղավորված էր նրա գրադարանը, մի փոքր սեղան և մի թախտ: Այդ սենյակում նա թե՛ պարապում էր և թե՛ հյուրեր ընդունում:

Թումանյանի նոր բնակարանը՝ Վոզնեսենսկայա փողոցում, ուր նա տեղափոխվել էր 1909 թ., մեծ էր, հարմարություններով և ուներ հեռախոս: Ժամանակակից թերթերը «Շնորհավորանքներ» բաժնում գրել էին. «Շնորհավորում ենք Ն. Թումանյանի հեռախոսը»: Նայ գրողի համար այն ժամանակ այդ էլ մեծ բան էր:

Մեկ անգամ այդ բնակարանն այցելելիս, դուռն ինքը բացեց, ծնոտը բռնած էր ձեռքով, աստամը ցավում էր: Մենք երկար խոսակցություն ունեցանք մեր մամուլի և գրականության շուրջ: Բանաստեղծությունների վերաբերյալ ասում էր.

– Մի գրվածք, մի ոտանավոր մարդու սիրտը, որ չբռնի, հույս չտա, էլ ի՛նչ գրվածք է:

Դժգոհ էր, որ իր գեղեցիկ «Մանկական գրադարանը» չի ծախվում (Մարիամ Թումանյանի հրատարակությունը)³: Առանձին սիրով ու ոգևորությամբ էր խոսում Կ. Կոստանյանի «Միջնադարյան երգերի» մասին, որոնք գյուտ էր համարում, ինքն օգտագործում էր փոխադրությամբ և մշակելով, մինչդեռ ժամանակակից ազատամիտ մամուլը լռում էր կամ «ստացանք գիրքը» հիշատակելով, բավարարվում: Նարեկավոր էր մի

Բրյուսով, որ ռուսաց լեզվով արտասաններ այդ երգերը, որպեսզի Բաքվի բուրժուազիան ապշեր:

Թումանյանին շատ էին վրդովում «Մշակում» տպվող հոդվածները Ռ. Դրամբյանի ստորագրությամբ⁴: Նոդվածագրի նպատակն էր ապացուցել, որ «Գառնիկ ավաերը» կարծես «Аленушка» (գուցե սխալվում են) հեքիաթի փոխադրությունն է, և ոչ ինքնուրույն բան⁵:

– Չեն իմանում, ի՛նչ են ուզում ինձանից էդ մարդիկ. ամեն մարդ իրավունք ունի օգտագործելու ժողովրդական բանահյուսությունը՝ մշակելով ըստ իր հասկացածի. կոպիտ նյութից մի գեղեցիկ կերտվածք ստանալու համար արվեստ է հարկավոր, էդ ամեն մարդու բան չի:

Ախվերդյանից հետո Թումանյանն առաջինն էր, որ հրապարակ հանեց մեր չնաշխարհիկ Սայաթ-Նովային և դարձրեց ժողովրդին մատչելի բանաստեղծ: Ախվերդյանի գիրքը հազվագյուտ էր, և միայն բանասերներն էին օգտվում այդ գրքից: Նիշում են, հաճախ ինձ մոտ էր գալիս Ավետիք Իսահակյանը, իր սիրուց շանթահարված «ախ»-երով ու «վախ»-երով, և մենք բաց էինք անում մեր սիրած աշուղի էջերը: Նա՛ Սայաթ-Նովայի պես «դադարգյուն»՝ կարդալու ժամանակ ոգևորվում էր և իր խոսքի ձայնով ձգում:

Ինչո՞վ չ'եւալ, չը ռաստ եկա՞ր մե լա՛վ յարին, Սայաթ-Նովա...

Կամ

Աշխարհս՝ մե փանջարա է,– Թաղերումեն բեզարիլ իմ...⁶

Երբ Թիֆլիսում հիմնվեց Տայ գրողների ընկերությունը, այդ ժամանակ Սայաթ-Նովային նվիրված երեկույթներ կազմակերպվեցին: Այդ երեկույթների շունչը Թումանյանն էր, կատարողը՝ աշուղ Նազիրին իր խմբով: Բաքուն ևս չուզեց ետ մնալ: Բաքվի Կուլտուրական միության գրական-գեղարվեստական սեկցիան, որտեղ աշխատում էինք ես և Նովն. Նովհաննիսյանը, հանձնարարեց ինձ գնալ Թիֆլիս և աշուղների հետ պայմանավորվել՝ Բաքվում երեկույթ կազմակերպելու համար⁷:

Թումանյանին հանդիպեցի Սայաթ-Նովային նվիրված երեկույթում. վաղուց չէինք տեսնվել, ողջագործեցինք: Միտքս հայտնեցի: Նա շատ ուրախացավ և առանձին հանույք զգաց, որ իր նախաձեռնությունը Բաքվում ևս արձագանք է գտել: Նետկյալ օրը ասաց, որ մի քահանայի մոտ (Սայաթ-

Նովայի ազգականի փեսան՝ կարծեմ) գտնվել է աշուղի «Դավթարը», և նա 200-300 ուրբլի է պահանջում: Այդ «Դավթարը» հետո ձեռք բերեց Գրողների ընկերությունը⁸: Թումանյանը ինձ ծանոթացրեց աշուղ Նազիրիի հետ, պայմանների մասին խոսեցինք, և ես երկու օրից հետո վերադարձա Սայաթ-Նովայի երեկույթի ուժեղ ազդեցության տակ⁹: Աշուղ Նազիրիի ձեռքով Թումանյանն ինձ ուղղել էր մի նամակ՝ մեր գործին հաջողություն ցանկանալով¹⁰:

1915 թ. օգոստոսին, երբ Վանի խուճապից մազապուրծ՝ վերադարձա Էջմիածին, Թումանյանին տեսա ծերացած, նրա գլուխը ձյունամած էր, և հոգին՝ վհատ: Այն ժամանակվա պատկերները վերհիշելը դառն է և թունալի, և ցամառն շնչով լի:

Տիվանդներ, հիվանդներ, ահաբեկվածներ, հեծեծանք... վերջին հառանչանքներ... դիակներ, դիակներ, դիակներ...

Թումանյանն ապրում էր վանքում, Ղլտեյան վարդապետի ընդարձակ բնակարանում, որը բաղկացած էր մի մեծ և մի փոքր սենյակից: Մենք հաճախ պատահում էինք: Մեկ անգամ երեկոյան, երբ ներս մտա, Թումանյանի մոտ բավականաչափ այցելուներ կային: Մենյակը լիքն էր անչափ, անհամար ճանճերով: Նյութերի նյարդերն սկսում էին բորբոքվել: Ինձ մոտ մի թունավոր բաղադրություն կար միջատների համար, որ հետո ման էի ածում. ցանեցի և ճանճերի «ահարկու քանակը» տապալվեց մի վայրկյանում, ոչ մի ճանճի շունչ չմնաց:

– Այ մարդ, դու որտե՞ղ էիր մինչև հիմա, ո՞ր քամին քեզ բերեց, մեզ ազատեցիր, էլի...

– Իսկ Անիում մեր ազատվելն ինչպե՞ս էր, – հարցրի ես:

– Էն ուրիշ բան էր:

Եվ սկսեց շատ համով, իրեն հատուկ կենսուրախ ոճով և ժպիտով այցելուներին ոգևորված պատմել Անիում մահից ազատվելու միջադեպը:

Այս մեր վերջին տեսակցությունն էր:

1923 թ. ապրիլին¹¹, մի ցուրտ օր էր, Բաքվի կայարանում շոգեկառքը Մոսկվայից բերեց սիրելի Թումանյանի թանկագին անյունը: Լացակոմած՝ հազիվ կարողացա իմ հրաժեշտի խոսքն ասել, և շոգեկառքը հավիտյան բաժանեց նրան ինձանից...

ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԻՄ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՏՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Տովհ. Թումանյանի հետ ծանոթացա 1892թ., երբ նա ծառայում էր Տրատարակչական ընկերության գրասենյակում, իսկ ես նոր էի ընտրվել այդ ընկերության վարչության անդամ: Վարչությունը շատ անբավական էր Թումանյանից: Ասում էին, որ նա լավ չի կատարում իր պարտականությունները, շատ ցրված է, անուշադիր. բայց, իբրև սկսնակ բանաստեղծի, ներողամիտ էին նրա նկատմամբ: Նա բոլորովին անծանոթ էր ինձ որպես բանաստեղծ, բայց հենց սուաջին օրից գրավեց իմ ուշադրությունը իր համակրելի, միշտ քաղցր ժպտացող դեմքով: Նրա փայլուն աչքերի մեջ ես կարդացի խոր զգացմունքայնություն, ոգևորություն, տեսա որոնող ստեղծագործողին, ուստի չէի կարող անտարբեր վերաբերվել նրա անձնավորությանը: Ես սկսեցի ուշադրությամբ հետևել նրան և մի օր գրասենյակում նկատեցի՝ ինչ-որ գրում է՝ մերթնդմերթ փակելով աչքերը: Կասկածեցի, որ բանաստեղծություն է հորինում. մոտեցա նրան և խնդրեցի, որ ինձ ցույց տա գրածը: Թումանյանը շփոթվեց, ոչինչ բան է ասաց և թուղթը ծալեց գրպանը դնելու, բայց տեսնելով իմ բարեկամական վերաբերմունքը՝ մեկնեց ինձ իր գրածը: Իսկապես որ բանաստեղծություն էր. ես մեծ հաճույքով կարդացի, և ինձ վրա հատկապես լավ տպավորություն թողեց նրա պարզ ու մաքուր լեզուն:

Տրավիրեցի նրան մեր տուն և ծանոթացրի ամուսնուս¹: Թումանյանը ռուսերեն շատ քիչ գիտեր այն ժամանակ: Ամուսինս, որ չէր տիրապետում հայոց լեզվին, չկարողացավ ըստ արժանվույն գնահատել Թումանյանին և կասկածեց, որ ես իմ ոգևորության մեջ չափազանցնում եմ նրա տաղանդը: Ամուսինս միշտ ասում էր կատակով. «Ահա քո Պուշկինը եկավ»: Ես էլ պատասխանում էի. «Այ, կտեսնես, որ նա կգերազանցի Պուշկինին»:

Տետագայում, երբ Թումանյանի տաղանդը ավելի զարգացավ, և ամուսինս ավելի մոտիկից ծանոթացավ նրան, իհարկե, կասկածները փարատվեցին:

Մեր ծանոթության առաջին տարիներին Թումանյանի գրական հորիզոնը մեծ չէր. նա լայն գաղափար չուներ ոուս և եվրոպական գրողների մասին, քիչ քան էր կարդացել նրանցից: Իր մասին խոսելիս շատ համեստ էր արտահայտվում, չէր հավատում, որ տաղանդ ունի և միշտ կասկածանքի մեջ էր, մանավանդ տանեցիք նախատում էին, որ կարգին գործով չի պարապում, և «ծրտի-պրտի» բաներով է զբաղված:

– Գնա, – ասում էին նրան, մի լավ ծառայության մտիր, փող աշխատիր և ընտանիքդ պահիր. իսկ դու ծուլություն ես անում և միայն թուղթ մրոտում:

Թումանյանը չուներ գրական շրջան: Նա հայտնի չէր հասարակության լայն խավերին: Նրան շրջապատում էին այնպիսի մարդիկ, որոնք գաղափար չունեին գրականությունից, և բանաստեղծի համար ստեղծվել էր շատ ծանր մթնոլորտ: Այդ տեսակետից մեր տունն ուղղակի գյուտ էր նրա համար և փրկեց նրան հուսահատությունից:

Մանկությունից ես գրականության սիրահար էի և դեռ տասներկու տարեկան հասակից աշխատակցում էի «Աղբյուրին» և ոուսական մանկական «Семья и школа» ամսագրին: Ամուսինս էլ գրող էր և հրապարակախոս, այնպես որ մեր տունը միշտ լիքն էր գրքերով և բազմատեսակ լրագրերով, և այդ բոլորից օգտվում էր Թումանյանը: Գրական աշխարհին մենք շատ էինք կապված, և ինչ նորություն, որ լինում էր այդ աշխարհում, ամենից առաջ մենք էինք իմանում, մեզ հետ և Թումանյանը: Էլ չեմ ասում, որ մեր տուն գալիս էին ամեն ազգից թե՛ գրողներ, թե՛ հասարակական գործիչներ, որոնց հետ շփվելը շատ հետաքրքրական էր:

Թումանյանը դարձավ մեր ընտանիքի մշտական անդամ, իրեն հարազատ էր զգում մեզ մոտ և «հոգվով հանգստանում էր», ինչպես ինքն էր հաճախ ասում ինձ...

Ես միշտ խրախուսում էի նրան, բայց ինքս էլ հաճախ հուսահատության մեջ էի ընկնում հանդիպելով սառն անտարբերության այն մարդկանց կողմից, որոնք, իմ կարծիքով, ամենից շատ պետք է գնահատեին բանաստեղծի տաղանդը: Խոսքս մեր մամուլի մասին է և մասնավորապես «Մշակ» լրագրի, որը ոչ թե օգնում, խրախուսում էր սկսնակ գրողներին, այլ հաճախ «մուրացկան» մականունով վիրավորում էր նրանց: Այդ առթիվ Թումանյանը գրել է ինձ.

«Ես հիշում եմ, մի քանի տարի առաջ սովորական բան էր հայոց

լրագրներում գրողներին անվանել «մուրացկան»։ Ամենանախատական խոսքը աշխարհքում, որ գործ էր անում մի ժողովրդի լուսավորված, ինտելիգենտ մասը իր գրողների վերաբերությամբ։ Իսկ այդ ժողովուրդն ինքը – իր կնոջ ու իր հարազատ երեխի քթիցն է հանում իր տված մի պատառ հացը։

Ես տեսել ու լսել եմ շատ շատերին, որ լավություն են արել այս կամ այն գրողին, ու մտքումս ասել, երանի թե չլինեի այն գրողն ու գրականությունը, որ ընկած չլինեի սրա հուսով ու սրա մոնոնաթին։ Ես անձնական դժբախտ փորձերով էլ գիտեմ, թե ինչ մարդիկ են դրանք։ Դրանք ի՞նչ են հասկանում, ինչ բան է բանաստեղծը։ Դրանք միմիայն բանաստեղծ կարող են սպանել. վկա են հայոց բոլոր բանաստեղծներն ու գրողները, որ շշկված եկել են ու հայհոյելով գնացել»²։

Համոզելով Թումանյանին չշեղվել իր ընտրած ճանապարհից, ես միևնույն ժամանակ ինձ պարտավորված էի զգում օգնել նրան նյութապես ու բարոյապես. տարիների ընթացքում նա դարձավ իմ մշտական հոգատարության առարկան։

Նա սկսեց կարդալ ռուս գրողներին և ծանոթացավ նաև եվրոպական գրողներից շատերին։ Էլ չէր քաշվում ռուսերեն խոսելուց և հաճախ երկար ու լուրջ վիճաբանությունների մեջ էր մտնում ամուսնուս հետ։

Նետագայում, երբ ես ծանոթացա Ծանթի, Փիլիպոս Վարդազարյանի և քժիշկ Զարգարյանի հետ, սկսեցի նրանց էլ հրավիրել մեր տուն. այդպիսով հիմք դրվեց մեր հինգշաբթի օրվա երեկոներին, որոնց հետ կապված են այնքա՛ն քաղցր հիշողություններ...

Փ. Վարդազարյանի հետ ես ծանոթացա Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրասենյակում, մոտավորապես 1894-95 թթ.։ Նա խորհրդի գանձապահի պաշտոնն էր վարում և, պետք է ասեմ, որ շատ բարեխիղճ էր կատարում իր ստանձնած պարտականությունը, նվիրված էր ընկերության շահերին, որով և գրավեց իմ համակրությունը։ Մոտիկից ճանաչելով նրան, ես գնահատեցի նրա մաքուր և ազնիվ բնավորությունը։ Վարդազարյանը սիրում էր գրականությունը և գնահատելով Թումանյանին, սկսեց նրան նյութապես օգնել։ Այդ հանգամանքն ավելի մտերմացրեց մեզ։ Իմ գրական հավաքույթների մշտական անդամը լինելով, Վարդազարյանը ամենից շատ էր վիճում Թումանյանի հետ։

1896 թ. վերադարձավ Մոսկվայից Փ. Վարդազարյանի մորաքրոջ որդին՝ քժիշկ Արիստակես (Ռուստեմ) Զարգարյանը, որը շուտով դարձավ մեր

տան մշտական բժիշկն ու իմ անձնական բարեկամը և սկսեց մասնակցել մեր հինգշաբթիներին: Նա էլ գրում էր պիեսներ և արձակ պատմություններ: Գրական մեծ արժանիք չունեին նրա գրածները, մենք շատ էինք քննադատում նրան, բայց նա չէր նեղանում, ընդհակառակը, ինքն էլ ծիծաղում էր մեզ հետ միասին ու կատակում:

Շանթի հետ ես ծանոթացա բոլորովին պատահմամբ, 1901 թ.:

Նա շատ մոտ էր Թումանյանին, իրար շատ էին սիրում, թեև նրանց քնավորությունները տարբեր էին:

Թումանյանն անփույթ էր իր պարապմունքների մեջ: Որքան էլ նա լուրջ զբաղված լիներ, եթե մեկը գար նրա մոտ, իսկույն կթողներ գործը և կսկսեր զրուցել: Շանթը հակառակն էր անում, երբ նստում էր պարապելու, ոչ ոք իրավունք չունեի նրան խանգարել: Ճշտապահության կողմից էլ Շանթը շատ խիստ էր և իր խոսքի տերն էր միշտ: 1907 թ. մայիսի 6-ի նամակում Շանթը ինձ գրում է.

«...Տարցնում եք Օհանեսի մասին. անցած տարի գյուղն էր ու գեներալ-նահանգապետություն էր անում³: Կատակ չկարծեք, լուրջ եմ խոսում: Իսկ այս ձմեռ Թիֆլիս է և անում է այն, ինչ արել է միշտ: Նրա էլ ամբողջ ուժը կորչում է ծրտի-պրտի բաների վրա, ինքն էլ շատ լավ գիտի ու տրտնջում է շարունակ, բայց կախարդական շրջանակի պես ընկել է մի անգամ մեջը ու էլ դուրս գալ չի կարողանում: Նա էլ սաստիկ ծարավի է գրական աշխատանքի ու ստեղծագործության: Ինչ որ տրտնջի առիթ չի տալիս, դա նրա որդիների հարստությունն է. վաղը-մյուս օրը սպասում է իր տասներորդ ժառանգին: Ձեր նամակը Տանեսին ցույց եմ տվել. նա էլ ուզում է Ձեզ շարունակ գրի ու գրի, բայց ե՞րբ կգրի, ճշմարիտ չգիտեմ, գիտեք, էլի, մեր Օհանեսը»⁴:

Շանթին հաջողվեց գնալ արտասահման և այնտեղից նա ինձ, իմիջիայլոց, գրում է. «Անշուշտ շատ պիտի ծիծաղեք, եթե հայտնեմ, որ սրանից երկու շաբաթի չափ առաջ մենք լրջորեն այստեղ սպասում էինք Փարիզից... Օհանեսին: Ժնև լուր էր ընկել, որ նա, Լեոն և Ահարոնյանը Վիեննա են, շուտով գնալու են Փարիզ և այնտեղից Սյուիս... Բոլորովին ապշել էինք ես էլ, Ջավոն⁵ էլ, Դերենիկն⁶ էլ ու անհամբեր սպասում, երբ հանկարծ Օհանեսի փոխարեն եկավ մի ավելի աներևակայելի հրաշք... Օսմանյան սահմանադրությունը: Ժնևից եկած վերջին լուրերը հայտնեցին, որ մի «փոքրիկ» սխալ է եղել, որ «Օհանեսը ցանկություն է ունեցել գալու, բայց...» և այլն. մնացածը արդեն շատ է հասկանալի: Եվ հիմա, իմ այս հուսալսաբության վայրկյաններին, նորից մխիթարություն եմ գտնում այն մտածման մեջ, որ

բոլոր լավ բաները միասին չեն գալիս. Օհանեսը, եթե չեկավ, Օսմանյան սահմանադրությունը եկավ գոնե...⁷ Այո՛, շատ զարմանալի բաներ են պատահում աշխարհքիս երեսին. Օհանեսը Թիֆլիսից Եվրոպա չի կարողանում գալ⁸, ես էլ չեմ կարողանում Եվրոպայից Թիֆլիս գալ⁹. Բայց ոչինչ, շատ որ նեղը ընկնենք, իրար կհանդիպենք... Պոլսում»¹⁰:

Թումանյանը մի քանի անգամ մեր երեկույթներին բերեց նաև Դերենիկ Դեմիրճյանին: Բացի Դեմիրճյանից, մյուս անդամները շատ կանոնավոր կերպով հաճախում էին իմ հինգշաբթիներին: Թումանյանը և Շանթը բերում էին կարդալու իրենց նոր գրվածքները, և մենք երկար գրույցներ, երբեմն վիճաբանություններ էինք ունենում դրանց շուրջ: Շանթի մի դրաման¹¹ մենք այնպես խիստ քննադատեցինք, որ նա պատառոտեց ձեռագիրը և երկար ժամանակ չէր սկսում նոր բան գրել: Դրանից հետո նա գրեց «Տին աստվածները», որը լավ ընդունելություն գտավ հասարակության կողմից:

Բացի գրականությունից, մենք հետաքրքրվում էինք և հասարակական-ազգային հարցերով, մեր հինգշաբթիները միշտ աշխույժ և ուրախ էին անցնում: Իբրև հյուր, երբեմն գալիս էին Ավ. Իսահակյանը, Ղ. Աղայանը, Շիրվանզադեն և ուրիշներ:

Մի երեկո Շիրվանզադեն բերեց կարդալու իր նոր պիեսը, հիմա չեմ կարող հիշել, թե որն էր, բայց այն ժամանակ անտիպ էր¹²: Բացի մշտական այցելուներից, այդ օրը ես հրավիրեցի մի քանի նոր մարդկանց, և որովհետև շատվոր էինք, մնացինք սեղանատանը: Ընթերցանությունը տևեց մոտ երեք ժամ խոր լռության մեջ: Ես հիշում եմ, որ մենք շատ հոգնեցինք այդ երեկո, որովհետև սովոր չէինք այդքան երկար, անշարժ նստելու, և երբ վերջացրեց Շիրվանզադեն, ոչ ոք մեզանից ոչ մի նկատողություն չարեց: Բայց հետևյալ հինգշաբթի, երբ մենք մենակ էինք, Թումանյանը սկսեց խիստ քննադատել Շիրվանզադեի գրվածքը և հավատացնում էր մեզ, որ ինքը շատ ավելի լավ պիես կարող է գրել: Առհասարակ, ես հաճախ եմ լսել Թումանյանից, թե ինքը դրամատուրգ է, և զգում է, որ իր իսկական կոչումը դրամաներ գրելն է:

Բայց երբ ես հարցնում էի նրան, թե ինչու դրամաներ չի գրում, նա պատասխանում էր.

– Դրամա գրելը բանաստեղծություն հորինել չի, որ կարողանամ արագ գրել: Տարիներ պիտի աշխատեմ, որ մի բան դուրս գա. ես չեմ կարող դրանց պես տարին երկու-երեք դրամա գրել:

Թումանյանը, եթե իսկապես իրեն դրամատուրգ էր զգում և այդքան լուրջ էր մոտենում հարցին, պետք է կանոնավորեր կյանքը և խուսափեր քեֆերից.

մի բան, որ սաստիկ վնասում էր առողջությանը և ահագին ժամանակ էր խլում նրանից: Բայց նա, ինչպես ասում էր Շանթը, կախարդական շրջանակի մեջ էր ընկել մի անգամ ու էլ դուրս գալ չէր կարողանում:

Թումանյանը բազմանդամ ընտանիք ուներ. նրա նյութական վիճակը մեզ միշտ մտատանջում էր: Ֆիլիպը նրան շատ էր օգնում նյութապես, բայց դա մի կաթիլ էր ծով կարիքների մեջ: Տարկավոր էր մի բան մտածել, որ նա փող աշխատեր և ապահովեր ապրուստը: Ես մինչև անգամ փորձեցի նրա համար հայոց լեզվի դասեր գտնել և առաջին հերթին հրավիրեցի նրան դասավանդելու իմ երեք երեխաներին: Թումանյանը, ըստ իր սովորության, շատ անկանոն էր գալիս դասերին, երբեմն բոլորովին չէր գալիս, շփոթված նստում էր սեղանի առաջ և չգիտեր, թե ինչպես սկսի դասը: Աղջիկս մինչև հիմա էլ հիշում է և ծիծաղում, թե ինչպես Թումանյանը բաց էր անում Աղայանի «Մայրենի լեզուն» և ստիպում էր նրան կարդալ և անգիր անել «Դեկտեմբերին ձյուն է գալիս» և այլն: Եթե պատահում էր, որ իսկապես ձյուն էր գալիս դրսում, նա ուրախ ձեռքը պարզում էր դեպի պատուհանը և ասում. «Ահա, տեսնո՞ւմ եք, հիմա դեկտեմբեր է և ձյուն է գալիս», իսկ հետո լռում էր և չգիտեր ինչպես շարունակեր դասը: Տեսնելով, որ Թումանյանը ձանձրանում է, ես դադարեցրի այդ դասերը:

Գրական շուկայում կային հրատարակած Թումանյանի մի քանի փոքր գործերը, բայց, այնուամենայնիվ, հասարակության լայն խավերին բանաստեղծը քիչ էր ծանոթ: Եվ իմ մեջ միտք հղացավ նրա ընտիր երկերից հրատարակել մի ժողովածու: Իմ այդ առաջարկը հավանություն գտավ ընկերներիս մոտ, և ինձ հանձնարարեցին գլուխ բերել այդ գործը: Եթե հրատարակության համար հատկացված դրամը Թումանյանի ձեռքն ընկներ, կարող էր ծախսվել այլ նպատակների համար, ուստի ես Ֆիլիպի խորհրդով վաղօրոք պայմանավորվեցի նրա հետ, որ նա ոչ մի կոպեկ չի ստանա ինձնից ի հաշիվ հոնորարի, մինչև գրքի լույս տեսնելը: Ես մտածում էի շքեղ հրատարակության մասին, բայց իմ միջոցները թույլ չէին տալիս մեծ ծախսեր անել, ուստի վնեցի բաժանորդագրություն բացել, դիմելով մի քանի ծանոթ հարուստների, խնդրել նրանց օժանդակությունը, որպեսզի բաժանորդագրությունից ստացած գումարը ամբողջովին մնար հեղինակին:

1901-1902 թթ. Թումանյանի առողջությունը վտանգված էր. նրա նիհարությունը կասկածելի էր թվում մեզ: Ես խնդրեցի ծանոթ բժիշկ Գ. Թադևոսյանին քննել նրան և ինձ տեղեկություն տալ: Բժիշկն ասաց, որ

Թումանյանը սաստիկ արյան պակասություն ունի, ջերմի հետևանքներ, և խորհուրդ տվեց հենց նույն ամառ նրան ուղարկել Աբասթուման¹³: Նոր հոգսերի դուռ բացվեց մեզ համար: Նարկալուր էին մեծ գումարներ բանաստեղծի հանգիստը և բուժումը կազմակերպելու համար, հակառակ դեպքում թոքախտը սպառնում էր նրան: Նրան անհրաժեշտ էր մի որոշ ժամանակ ապրել մենակության մեջ, հեռու ընտանիքից և Թիֆլիսի կյանքից: Եվ, վերջապես, մենք հույս ունեինք, որ Աբասթումանում նա պետք է աշխատեր, ստեղծագործեր: Հնարավորության սահմաններում բարեկամներից հավաքեցինք որոշ գումար, ես ձեռնարկեցի մի ներկայացում սիրողների մասնակցությամբ և ստացված արդյունքը՝ 600 ռուբլի, նույնպես հատկացրի Թումանյանի բժշկությանը: Բանաստեղծը մեկնեց Աբասթուման¹⁴: Տեսնելով, որ Թումանյանի առողջությունը դեռ կպահանջի տևական բժշկություն, իսկ միջոցները սպառվում են, ես շարունակ մտածում էի նրա համար մշտական եկամուտ գտնել առանց «մուննաթի»։ այսինքն՝ ստիպված չլինել սրա-նրա դուռը ծեծելու: Իմ ծանոթներից մեկը առաջարկեց ինձ դիմել Պետերբուրգի Նայոց Եկեղեցական խորհրդին, որի տրամադրության տակ կային գումարներ բարեգործական նպատակների համար. խորհուրդը թոշակավորներ ուներ ուսանողության մեջ և առափասարակ օգնում էր հայ գրողներին, հասարակական գործիչներին և այլոց: Սրանից էլ լավ բան՝ մտածեցի ես և իսկույն, առանց Թումանյանի գիտության, իմ անունից մի ընդարձակ դիմում գրեցի Եկեղեցական խորհրդին, մանրամասն նկարագրելով Թումանյանի նյութական նեղ վիճակը, նրա հիվանդությունը, և շեշտելով նրա մեծ տաղանդը՝ բացատրեցի, թե մեր գրականությունը ինչ սպասելիքներ ունի նրանից: Խնդրում էի խորհրդին Թումանյանին նշանակել ամսական թոշակ, որպեսզի նա քիչ թե շատ ապահովված զգալով իրեն, կարողանար ամբողջովին նվիրվել գրականությանը¹⁵: Համոզված էի, որ իմ խնդիրը դրական լուծում կստանա Եկեղեցական խորհրդի կողմից, բայց դեռ նրանից պատասխան չստացած՝ նամակ եմ ստանում մի անծանոթ ուսանողից՝ Արամ Տեր-Գրիգորյանից (բանաստեղծ Վահան Տերյանի եղբայրը), որը վրդովված գրում էր ինձ, թե խորհուրդը ինչպես է վերաբերվել իմ խնդրին և նկարագրում էր այնտեղ տիրող կարգերը: «Այստեղի Եկեղեցական խորհուրդը, - գրում էր նա, - եթե ո՛չ ամբողջովին, գոնե գլխավորապես, կազմված է այնպիսի անձնավորություններից, որոնք ոչ մի շփում ունեցած չլինելով այն խավերի և դասակարգերի հետ, որոնց կոչված են օգնելու արժանափառապետական եղբայրների կտակած գումարներով, գործադրում են այդ

գումարները առանց որևէ սկզբունքի և գիտակցության: Ամեն տարի տասնյակ հազարներ հատկացվում են այս կամ այն անձնավորությանը՝ աչքի առաջ ունենալով կամ խնամիական կապերը, կամ զանազան պատահմունքներ և նույնիսկ անձնական տրամադրությունը... Երևակայեցեք, որ Խորհրդի անդամները ամենևին ընդունակ չեն եղել հասկանալու Ձեր առաջարկության գաղափարական կողմը. նրանք այնքան են հասկացել, որ իրենք փող ունեն, և այժմ Դուք նրանցից փող եք խնդրում «ինչ-որ» Թումանյանի համար... Խորհուրդը չի վստահանում Ձեզ մերժել և Գորդյան հանգույցը Մակեդոնացուց էլ լավ վճռում. Խորհրդի նախագահը դիմում է Պետերբուրգի ուսանողությանը հետևյալ խոսքերով՝ եկեղեցու Խորհրդից Իշխանուհի Թումանյանը փող է խնդրում Նովհ. Թումանյանի համար, թեև Խորհուրդը կարող էր ընդունել այդ միջնորդությունը, սակայն ուրիշներին ևս իրեն դիմելու առիթ չտալու համար առաջարկում է ուսանողությանը մի ներկայացում կազմակերպել Թումանյանի օգտին, և Խորհրդի անդամները խոստանում են իրենց կողմից օգնել՝ բոլորը կգնան ներկայացմանը... Խորհրդի այս վարմունքով վիրավորված է և՛ Ձեր արժանապատվությունը, և՛, որ ամենագլխավորն է, հայ գրողի պատիվը: Դիմում եմ Ձեզ և խնդրում, որ ներողություն կրեք ու փորձ անեք հասկացնելու այս պարոններին, որ Դուք որևէ մուրացիկի համար գրոշներ չեք խնդրում, որ այն մարդը, որի անունով դիմել եք Խորհրդին, մի անհայտ, աննշան թուղթ մրտոտող չի, որ, համենայն դեպս, նա անհամեմատ ավելի մեծ իրավունքներ ունի օգտվելու մեծագործ Լազարյանների նվիրած գումարներից, քան բոլոր այն ուսանողները և ոչ – ուսանողները, որոնք ներկայումս տասնյակ հազարներ են ստանում առանց որևէ ապագա խոստանալու...»¹⁶:

Ինձ համար շատ անսպասելի էր դիմումիս հետևանքը: Ես շատ վրդովվեցի և իսկույն հեռագրեցի Տեր-Գրիգորյանին, խնդրելով միջոցներ ձեռք առնել, որ խորհրդի նախագահի առաջարկը ներկայացման մասին ուսանողությունը չընդունի: Նեոտ մի նամակ էլ գրեցի նույն Տեր-Գրիգորյանին, որ հետևի խորհրդին, որպեսզի համանման որոշում չկայացնի և ամեն բանի մասին ինձ տեղեկացնի: Մի նամակ էլ գրեցի հայտնի հասարակական գործիչ Կարապետ Եզյանին, ենթադրելով, որ նա է խորհրդի նախագահը: Երևի շատ վրդովված էի գրել նամակը և նրան նախատել, որովհետև նա վիրավորվել էր ինձանից¹⁷:

Չարաբաստիկ դիմումի պատճառով իմ զայրույթը մի կողմ, ինչ-որ մեկը լուր էր տվել Թումանյանին այդ մասին, և նա էլ Աբասթումանում էր վրդով-

վել և հուզված նամակ էր գրել ինձ¹⁸: Մի խոսքով, ոչինչ չստացանք, բայց շատ արյուն պղտորեցինք երկուսս էլ, մանավանդ ես, որ մեծ սպասելիքներ ունեի:

Թումանյանը հիացած էր Աբասթումանով: Նամակներից մեկում ամսաթվի (14.X) կողքին գրել էր՝ Մարիա Մարկովնա, իսկ ինձ դիմել էր «Սիրելի Աբաս-Թուման»¹⁹ խոսքերով: Մենք շատ ծիծաղեցինք այդ դեպքի առթիվ. ես Թումանյանին ասացի սխալի մասին, բայց նա հանձն չառավ, թե դա սխալ է. հավատացնում էր, որ իսկապես շատ է սիրել Աբասթումանը:

Իսկապես, Աբասթումանը տրամադրություն էր ստեղծել գրելու, և Թումանյանը այնտեղից շատ նյութեր բերեց իր ժողովածուի համար. մենք հասել էինք մեր նպատակին:

Թումանյանը տակավին բժշկվում էր Աբասթումանում, երբ մենք նախապատրաստում էինք վերոհիշյալ ժողովածուի հրատարակությունը: Ընտրությունն արել էինք մեր հաշակով և հասկացողությամբ, բայց վերջնական ընտրությունը թողել հեղինակին: Մինչ այդ, ես տպել տվի բաժանորդագրության անդորրագրերը, սկսեցի ցրել, աշխատելով ուղարկել այն մարդկանց, որոնք քիչ թե շատ կապ ունեն գրականության հետ կամ հասարակական ասպարեզում որևէ բանով հայտնի են: Ս. Շահագիզից, որին նույնպես դիմել էի բաժանորդագրության առիթով, ստացա հետևյալ պատասխանը.

«Գրում եմ Ձեզ անկեղծաբար, որ այդ հանձնարարությունը ինձ դժվար է գլուխ բերել, որովհետև շատերի հետ չեմ պատահում. լավ է այդ գործը հանձնել մի վաճառականի, որը համարյա բոլորի հետ ծանոթ է և ամեն բոլոր կարող է առաջարկել. մի այդպիսի ժողովուրդ կարող է լինել Սինաս Բոգդանիչ Լազարյան, որին ես էլ կխնդրեմ: Իսկ Դուք հենց առաջինը ինձ գրեցեք 20 օրինակի բաժանորդ...»:

Ս. Շահագիզ²⁰

13 նոյեմբերի 1902 թ.

Մոսկվա

Թումանյանը վերադարձավ Աբասթումանից և բերեց վերամշակված «Անուշը»²¹, նոր գրած «Փարվանան», «Թմկաբերդի առումը» և մի շարք բանաստեղծություններ:

Նենց մեր առաջին երեկույթին նա խիստ քննադատեց մեր ընտրությունը, շատ բան դուրս գցեց, բայց շատ քիչ ավելացրեց: «Թմկաբերդի առումը»

ես շատ սիրեցի և ուզում էի անպատճառ մտցնել ժողովածուի մեջ, բայց հեղինակը կտրուկ մերժեց՝ առանց բացատրության²²։ Նա շատ էր վիճում մեզ հետ, և համարյա կոպով էինք ստանում նրանից յուրաքանչյուր բանաստեղծությունը։

Վերջապես պատրաստվեց տպագրվելիք երկերի ցուցակը, և ես տարա ձեռագրերը Մնացական Մարտիրոսյանի տպարանը, որը Թիֆլիսում հայտնի էր իր մաքուր, բարձր տեսակի տպագրությամբ։ Թումանյանը մտնում էր տպարան և արդեն շարած ու սրբագրած բանաստեղծությունները փոփոխության էր ենթարկում կամ բոլորովին դուրս գցում։

Ես շարունակ կոպում էի նրա հետ և աշխատում էի հասկացնել, որ նա իր համաձայնությունը տալուց հետո՝ էլ իրավունք չունի հանելու ոչ մի տող առանց մեր գիտության։ – Իրավունքը անցնում է հրատարակչին, – բացատրում էի ես նրան։

– Ո՞նց թե իրավունք չունեմ, – զարմանում էր Թումանյանը, – չէ՞ որ ես եմ հեղինակը։

– Իհարկե, դուք եք, պատասխանում էի ես, – բայց դուք այդ ժողովածուն վաճառել եք արդեն և ձեր իրավունքը կորցրել։

Բայց ով էր լսողը...

Ամեն անգամ տպարան մտնելիս՝ ես լսում էի Մարտիրոսյանի իրավացի գանգատները։ Թումանյանը գալիս էր սրբագրելու, կիսատ էր թողնում գործը և շաքաթներով անհետանում էր, իսկ տպարանը տուժում էր դրանից, որովհետև տառեր քիչ ունեին, շտապում էին մի շարվածքը տպել, տառերը ազատել հետևյալ շարվածքի համար։ Իսկ երբ հեղինակը բոլորովին դուրս էր գցում մի բան, այդ էլ ուրիշ անհարմարություն էր ստեղծում. պետք էր նորից շարել, կապել էջերը և այլն։

Երբեմն ես ժամադրվում էի Թումանյանի հետ, որ միասին գնանք տըպարան, բայց նա երբեք չէր գալիս իմ նշանակած ժամին։ Մարտիրոսյանը երկու կրակի մեջ էր. մի կողմից՝ ստիպված էր համբերել, որովհետև շատ բարձր էր գնահատում Թումանյանին և իմ «խաթրն» էլ շատ պահելով, մեծ զեղչով էր տպում գիրքը, բայց մյուս կողմից՝ Թումանյանի վերաբերմունքի շնորհիվ նյութական վնասներ էր կրում։

Վերջապես գիրքը լույս տեսավ։

Ես ազատ շունչ քաշեցի և ասացի Թումանյանին, որ ինձ երջանիկ եմ զգում, որ ազատվեցի նրա ձեռքից։

Նա առանց վիրավորվելու պատասխանեց ինձ.

– Դուք անիրագործելի բաներ եք պահանջում ինձանից. «Էսինչ ժամին արի տպարան, էնինչ ժամանակին գնա փլան տեղը, շո՛ւտ սրբագրի, հեղինակի իրավունքից զրկվի՛» և այդ տեսակ բաներ... Դուք չեք ուզում հասկանալ, որ ես բանաստեղծ եմ և ազատություն եմ սիրում:

Գիրքը տպվեց 1200 օրինակ, մեծ մասամբ ընտիր թղթի վրա: Գրքի վաճառքից ու բաժանորդագրությունից ստացած գումարով ծածկեցի կատարված ծախսը, ավելացրած գումարը՝ 857 ռուբլի 95 կոպեկ, հանձնեցի հեղինակին: Մնացած 800 օրինակների մի մասը բաժանեցի գրախանութներին, մի մասը թողեցի ինձ մոտ հետզհետե վաճառելու և Թումանյանին հանձնելու նպատակով:

Դժբախտաբար իմ հաշիվը սխալ դուրս եկավ: Մի շաբաթ չէր անցել հրատարակությունից, երբ Թումանյանը մտնում էր գրախանութները և կանխիկ փողեր էր ստանում, իսկ չծախված օրինակների մեծ մասը վերցնում էր ու սրան-նրան ձրի բաժանում: Այդ դեռ բավական չէր, նա ինձ էլ սկսեց տոմսեր ուղարկել, թե խնդրում եմ այսինչ մարդուն իմ հաշվին գիրք տվեք:

Ես շատ էի զայրանում և ասում էի Թումանյանին.

– Ախր չարչարվելուս նպատակն ի՞նչ էր: Ես ուզում էի օգնել ձեզ, որ դուք գրչի աշխատանքով ապրեք և ստիպված չլինեք անհամապատասխան գործով պարապել ընտանիքը պահելու համար: Իսկ դուք ի՞նչ եք անում, ձրիաբար գրքեր բաժանելով՝ ի՞նչ օգուտ պիտի ստանաք, ի՞նչ է լինելու դրավերջը...

Այդ խոսքերից հետո Թումանյանը առժամանակ զսպում էր իրեն, մի քանի օր ազատ էի մնում նրա տոմսերից, բայց շուտով դարձյալ կրկնվում էր նույնը:

Նուսահատված ես հավաքեցի ինձ մոտ մնացած գրքերը և ուղարկեցի նրան մանրամասն հաշվետվությամբ: Ինչպես հետո իմացա, նա շարունակեց ձրիաբար ցրել իր գրքերը, և նրա դրամական շահը այն կանխիկ դրամն էր, որ ստացավ ինձնից և գրախանութներից:

Թումանյանը ինքը շատ լավ գիտակցում էր իր անփութությունը, բայց էլի շարունակում էր նույն ճանապարհով գնալ: Դեռ 1899 թ. նա ինձ գրել էր մի նամակում. «Ամեն օր իմ անփութության մի նոր ապացույց ու պատմություն է: Բայց մի մեծն ասեմ: Ես 1892 թ. Մոսկվայում գիրք եմ տպել, 92 թվին էլ ստացել ու այսպես թե այնպես ցրել: Բանն այդ չէ: Տպել եմ տվել 1200 օրինակ: Այժմ, յոթ տարուց հետո, այս երկու օրս մի նամակ եմ ստանում Մոսկվայից, տպարանատիրոջից, թե իր ժամանակին մոռացմամբ

մեզ մոտ մնացել են ձեր գրքից օրինակներ և այն էլ... վեց փութ, այսինքն 500-600 օրինակ:

Բանից երևում է ես կեսն եմ ստացել և չեմ հաշվել ու ասել եմ բոլորն այս է, որ կա: Այժմ ի՞նչ կասեք, այս տեսակ մարդը կապրի՞, այն էլ մի տուն լիքը երեխաներով: Իհարկե ոչ»²³:

Մեր հինգշաբթի երեկոներին հաճախ էինք խոսում գրողների մի ընկերություն հիմնելու, գրական ֆոնդ ստեղծելու և գրողների երկերը այդ ֆոնդի գումարներով հրատարակելու շուրջ: Մի քանի ամիս մենք զբաղվեցինք դրանով. ծրագիր կազմեցինք և մտածում էինք, թե ինչպես գլուխ բերենք գործը:

Այդ նպատակով 1904 թվականի չեմ հիշում որ ամսին ինքս մեկնեցի Բաքու. դիմեցի Ներսես Աբելյանին, որը հայտնի էր ինձ իր գործունեությամբ: Նրա և Սամսոն Տարությանյանի ցուցումներով հրավիրեցի ժողով այն մարդկանց, որոնք կարող էին օգտակար լինել մեր գործին: Ժողովը կայացավ Ս. Տարությանյանի բնակարանում. աշխույժ մտքերի փոխանականությունից պարզվեց, որ մեր առաջարկությունը շատ ժամանակին է և համակրություն կգտնի Բաքվում: Ոգևորված վերադարձա Թիֆլիս: Մի ժամից հետո արդեն տոմս ուղարկեցի Շանթին (որը ամենից շատ էր հետաքրքրված այդ հարցով) հետևյալ բովանդակությամբ. «Սիրելի Շանթ, այս րոպեիս վերադարձա Բաքվից: Մեր գործը շատ հաջող է գնում. մեր գաղափարին համակրեցին և խոստացան օգնել: Խնդրեմ իմաց տվեք մյուս ընկերներին, որ հենց այս երեկո հավաքվեն ինձ մոտ: Թեև այսօր հինգշաբթի չէ, բայց ես պատմելու շատ բան ունեմ և չեմ ուզում սպասել: Ձեր Մ. Թ.»:

Սակայն շուտով Ֆիլիպից իմացա, որ Շանթը բանտարկվել է իմ Բաքու մեկնելու օրը:

Մի ամիս բանտում մնալուց հետո Շանթը ազատվեց և պատմեց մեզ, որ նրան թյուրիմացաբար էին բանտարկել, խառնել էին մեկ ուրիշ Սեդրոսյանի հետ և պահել էին մինչև իսկականին գտնելը:

Ես հաղորդեցի ընկերներին ինչ որ իմացել էի Բաքվում, բայց մենք վնռեցինք առժամանակ հետաձգել գրողների ընկերության կազմակերպումը, որովհետև ընդհանուր քաղաքական դրությունը այնպես էր խառնվել, որ կառավարությունը դժվար թե հաստատեր այդ տեսակ մի ընկերություն:

Ես չեմ հիշում, թե որտեղ և երբ ծանոթացա Կոմիտասի հետ, բայց վաղուց գիտեի նրան որպես երաժշտի:

Իմ մեջ միտք հղացավ առաջարկել Կոմիտասին Թումանյանի «Անուշը» օպերադարձնել և այդ դիտավորությամբ ուղարկեցի նրան իմ հրատարակած ժողովածուն: Իմ դիմումին ստացա հետևյալ պատասխանը.

1904 թ. 22 փետրվարի, Ս. Էջմիածին:

Շնորհափայլ իշխանուհի,

Ուրախությամբ կարդացի պ. Տովհ. Թումանյանի «Անուշը» և շա՛տ անուշ գտա. պատրաստ եմ ձեր փափագն իրագործելու, բայց՝ Ա) խնդրեցեք իմ կողմից պ. բանաստեղծին. 1) կարճե՛ն ծերուկի խոսքերը (երես 113-114), 2) լրացնե՛ «Տալալ է տղեն» (երես 115, վեր.), 3) կանանց կոծը պակաս է (120), կարող է օգտվել վերջին «Ազգագրական հանդեսից». 4) նոր գրել սարերի ոգիների ու ջրերի ալիքների երգը, որ գրավում է Անուշին և ջուրն է ընկնում, միայն երեք տուն լինի. վերջին տունն արդեն կա «վո՛ւշ-վո՛ւշ» (երես 126-127): Լրացնելուց հետո արտագրե՛ ինքը և ինձ ուղարկե՛, եթե երաժշտության բարեկարգության համար փոխելու բառեր լինեն՝ նշանակեմ: Յուրաքանչ-յուր դերակատարի անունը նշանակե՛ իր երգելիքից առաջ, տողասկզբին: Որքան կարելի է, խույս տա թուրքերեն բառերից՝ երգի ոգին պահելու համար: Ամբողջության կապն իբրև երաժշտական երկ թերի է, կխնդրեմ լրացնե՛. օրինակ, մայրը ձորն ի վայր ձայն է տալիս (100), իսկ աղջիկն ու հովիվը խոսակցում են, ուրեմն, բեմի վրա չեն երևա, որ անհարմար է:

Բ) Գրվածքը շուտ պատրաստե՛, որ ես էլ ուսումնասիրել կարողանամ ու երաժշտության ծրագիրը մշակեմ: Չեմ կարող որոշ ասել, թե երբ պատրաստ կլինի, որովհետև ես մենակ եմ, և բոլոր գործերն ինձ վրա են ծանրացած. Գևորգյան հեմարանում դաս ունեմ, Մայր աթոռի խումբն եմ վարում, միջազգային ընկերության գիտական ժողովածուին ուսումնասիրություններ եմ տալիս, վերջերս ավելացավ պ. Տ Նազարյանցը²⁴: Կ.Պոլիսից Վահրամ արքեպիսկոպոս Մանկունու հանձնարարությամբ դասագրքեր եմ պատրաստում. պ. Մ. Աբելյանի հետ ժողովրդական երգերի բառերն ենք խմբագրում²⁵. պատրաստում եմ եղանակները խմբագրել տալու, ավելացրեք և իմ մասնավոր զբաղմունքներս, կտեսնեք, որ բացի ամառային հանգստի ժամերից ուրիշ ազատ ժամանակ չունեմ, բայց և այնպես ուրախ եմ Ձեր իղձն իրագործելու համար:

Գ) Մեծ չարիքն այն է, որ երաժշտական գործիքներ չունեմ, որ գրածներս անմիջապես փորձել կարողանամ և ուղղեմ-կոկեմ. խցումս մի շատ փոքրիկ (4 ությակ) երգեհոն ունիմ (harmonium). Ի՛նչ արած. անհարը կերել է բանջարը:

Ի սրտե հաջողություն եմ ցանկանում Ձեր բոլոր ձեռնարկություններին:
Ողջուն հատկապես այ. բանաստեղծին:
Ձեզ ծառայելու միշտ պատրաստ ե

Կոմիտաս Վարդապետ²⁶

Ես կատարեցի Կոմիտասի հանձնարարությունը: Թումանյանը դեռևս ծանոթ չէր Կոմիտասի հետ. հետագայում նրանք շատ մտերմացան:

Արդյոք Թումանյանը օպերայի համար փոփոխության ենթարկե՞ց իր «Անուշը», այդ ինձ հայտնի չէ, միայն այսքանը գիտեմ, որ Կոմիտասը բավական բան ձայնագրել էր և մի քանի կտոր էլ ինձ մոտ նվագել է, որ ես սքանչելի գտա²⁷:

1906 թ. գարնանը ես հիվանդությանս պատճառով արտասահման մեկնեցի բժշկվելու և մնացի Շվեյցարիայում մինչև 1907 թ. աշնան ամիսները, իսկ երբ վերադարձա Թիֆլիս, այնքան շատ գործ էր հավաքվել ինձ համար, որ ժամանակ չունեցա գրելու Կոմիտասին և իմանալու, թե ինչ վիճակի մեջ է գտնվում օպերան:

Իսկ 1909 թ. Կոմիտասը այդ մասին ինձ գրում է հետևյալը. «Մեր Նովհաննեսի բանտարկվելը շատ վատ տպավորություն թողեց վրաս. որքան զրկվում է մեր գրական-բանաստեղծական կյանքը նորա անգործ բանտումն ընկած մնալովը:

Իհարկե, երևի դեռ երկար կպահեն, մինչև ամբողջ կծիկը բաց չանեն: Լսվում է, որ շատ խիստ որոնում են զանազան տեղերում մի շարք անձանց: Այս խմորը դեռ շատ ջուր կառնի...

«Անուշը» առաջ է գնում, էլի մի շարք նոր բաներ գրեցի: Մնացել եմ մոլորված, Նովհաննեսի բանտարկությունն էր պակաս, էլի կիսատ մնաց «Անուշի» երգական խմբագրությունը. հույս ունեի, որ կգար այս տոներին և վերջ կտալինք, այդ էլ այդպես մնաց»²⁸:

Այս նամակից երևում է, որ նրանք միասին աշխատել են:

1908 թ. Թումանյանին բանտարկեցին: Շենց որ կիներ իմաց տվեց ինձ, ես գնացի փոխարքայի մոտ և բացատրեցի նրան, թե ով է Թումանյանը, ինչ գաղափարի տեր մարդ է և իբրև ապացույց շեշտեցի այն հանգամանքը, որ այն շրջանները, որտեղ եղել է բանաստեղծը 1905-1906 թվականներին, ոչ մի ընդհարում չէր եղել հայերի ու թուրքերի մեջ: Փոխարքան ուշադրությամբ լսեց ինձ, ինչ-որ նշանակեց իր գրքույկում և խոստացավ ծանոթանալ գործին:

Անցավ մի ամիս, Թումանյանը շարունակում էր նստել բանտում, և ես նորից դիմեցի փոխարքային: Նա ինձ հավատացրեց, որ կարգադրություն է արել շտապեցնելու քննությունները, բայց գործի մեջ կան կետեր, որ դեռ պարզված չեն:

– Ես կատարելապես հավատում եմ ձեզ, – ասաց ժպտալով փոխարքան, – որ Թումանյանը մեծ բանաստեղծ է, բայց դա չի խանգարում լինել նրան բաղադրականապես կասկածելի անձնավորություն:

– Ո՛չ, ո՛չ, – պատասխանեցի ես, – հավատացնում եմ Ձեզ, որ ներկա դեպքում նա կատարելապես անմեղ է:

Փոխարքան նորից ժպտաց և խոստացավ կրկնել իր կարգադրությունը քննությունը արագացնելու համար: Իմ երրորդ դիմումին փոխարքան արդեն հույսեր տվեց ինձ, որ Թումանյանին շուտով կազատեն, և ես այլևս չգնացի նրա մոտ:

Թումանյանի սիրած մարդկանցից մեկը կաթողիկոսն էր՝ Խրիմյան Տայրիկը. նա նույնպես շատ էր սիրում բանաստեղծին ու հաճախ կանչելով իր մոտ, ժամերով զրուցում էր:

Խրիմյանի Թիֆլիսում գտնվելու ժամանակ ես հաճախ այցելում էի նրան. քանիցս պատահել էմ այնտեղ և Թումանյանին: Մի անգամ նա վեճի էր բռնվել Թումանյանի հետ ինչ-որ գրվածքի մասին և բավական ժամանակ ոգևորված խոսում էր. ժամերն անցան աննկատելի: Ներս եկավ հերթապահ վարդապետը և հայտնեց, որ այցելուներ են եկել: Ես ու Թումանյանը վեր կացանք դուրս գնալու, բայց Վեհափառը ձեռքով նշան արեց, որ նստենք, իսկ վարդապետին հրամայեց՝ «Ըշտե ասա, Տայրիկը զբաղված է, թող ուրիշ անգամ գան»: Մենք նստեցինք և շատ ուշ վերադարձանք տուն: Այդպես էր, երբ Տայրիկը գալիս էր Թիֆլիս, Թումանյանը նրա ամենասիրելի հյուրն էր: Գիտեմ նյութապես էլ էր օգնում Թումանյանին, բայց ինչ չափով՝ չեմ հարցրել: Մի անգամ, երբ ինքը՝ Տայրիկը, հիվանդ պառկած էր Կրծանիսում կույս Թայիրյանի տանը, ես այցելության գնացի: Բավական երկար խոսեցինք հասարակական և ազգային հարցերի շուրջ, հետո խոսք եղավ և Թումանյանի վիճակի մասին: Տայրիկն ինձ մանրամասն հարցուփորձ արեց, թե Թումանյանը ինչպե՞ս է կառավարում իր բազմանդամ ընտանիքը: Երբ ես վեր կացա տուն գնալու, Տայրիկը ձեռքը տարավ բարձի տակ, ինչ-որ բան հանեց այնտեղից և իմ բուռը դրեց՝ «Թումանյանին կտաս» ասելով: Ես զգացի ձեռքիս մեջ ոսկիներ, ամուր բռնեցի, որ չթափվեն և միայն դուրսը կարողացա հաշվել 15 հատ տասանոցներ էին, որ ես հենց նույն օրը հանձնե-

ցի Թումանյանին:

1907 թվականին, երբ վերադարձա արտասահմանից, սկսեցի նորից մտածել հրատարակությունների մասին: Թումանյանը հավաքել էր շատ հեքիաթներ ու լեգենդներ, և մենք վեռեցինք այս անգամ ձեռնարկել մանկական հեքիաթների պատկերազարդ հրատարակության:

Ճանաչելով Թումանյանի բնավորությունը, առաջին գիրքը լույս տեսնելուց հետո ես ստորագրություն վերցրի նրանից այս բովանդակությամբ. «Տամաձայն եմ հեղինակին հատկացրած 50-ին և ոչ մի բանի մեջ չեմ խառնվելու. Տ. Թումանյան, 1908թ., 1 նոյեմբերի»:

Ես հույս ունեի, որ այս ստորագրությունից հետո Թումանյանը կգալի իրեն, և ես հնարավորություն կունենամ նրա համար մի պատկառելի գումար հավաքել, բայց նա դարձյալ շարունակեց, ըստ իր սովորության մտնել գրախանութները և 5-10 ռուբլի փող վերցնել կամ ձրիաբար գրքեր բաժանել:

Թումանյանը արդեն շատ հայտնի էր դարձել հասարակության մեջ և կամաց-կամաց եկամուտ էր ստանում իր գրական աշխատություններից: Նա սկսեց աշխատակցել «Հասկեր» մանկական ամսագրին, որտեղ տպագրված նրա գեղեցիկ հեքիաթները հափշտակությամբ կարդացվում էին: Թումանյանի հրապարակախոսական հոդվածներն էլ հայկական թերթերում մեծ հետաքրքրություն էին առաջացնում: Բայց ամենից եկամտաբերը «Լուսաբեր» դասագրքի հրատարակությունն էր, որ ձեռնարկել էին երեքով՝ Թումանյանը, Ստ. Լիսիցյանը ու Շանթը:

Շնորհիվ Ստ. Լիսիցյանի, որը լավ էր ուսումնասիրել ընկերոջ բնավորությունը և միշտ նրան ստիպում էր գրել, Թումանյանը բավական նյութեր տվեց «Լուսաբերի» համար և լավ էլ վարձատրվեց:

Մի ժամանակ ընդունված էր ալբոմի մեջ բանաստեղծություններ գրել: Ես էլ խնդրեցի Թումանյանին, որ ինձ համար հատուկ մի բան հորինի: Մի քանի օրից հետո նա բերեց ինձ մի ալբոմ, մեջը գրած երեք բանաստեղծություն, որ ես շատ հավանեցի: Չանցավ մի շաբաթ, Թումանյանը խնդրեց տալ իրեն այդ ալբոմը, որպեսզի նոր բաներ գրի մեջը: Տավատալով նրա խոսքերին, ուրախությամբ տվի, բայց դժբախտաբար, ետ չստացա: Իմ ամեն դիմումին Թումանյանը պատասխանում էր՝ «Էս է, կբերեմ, ի՞նչ եք այդքան վռազում»: Վերջապես ես էլ հոգնեցի հարցնելուց և համոզված էի, որ դա ծուլության և անհոգության նշան է Թումանյանի կողմից: Նրա մահից հետո

խնդրեցի Նվարդին, որին հանձնարարված էր կարգի բերել հոր արխիվը, գտնել ալբոմը, քայց Նվարդը որքան էլ փնտրեց, չկարողացավ գտնել: Այդ ժամանակ ես համոզվեցի, որ Թումանյանը, ճիշտ որ, ոչնչացրել էր այն, ինչպես ինքն ինձ ասաց մեր մի խոսակցության մասին:

1908 թ. գարնանային մի օր ես ու Թումանյանը նստած էինք Պասկևիչի փողոցի վրա գտնվող իմ հոր տան պատշգամբում և զրուցում էինք: Տաք, դուրեկան երեկո էր. սարերի կանաչներից անուշ հոտ էր բուրում, աննկատելի մթնեց, և երկնքի վրա երևացին աստղերը:

Փողոցում հանգիստ էր, ամեն բան տրամադրում էր մտերմական խոսակցության, քայց այս անգամ ինչ-որ կցկտուր էր մեր խոսակցությունը. մերթ-մերթ լուրմ էր Թումանյանը և տարօրինակ հայացք էր ձգում վրաս: Չգիտեմ ինչու, ես էլ շփոթվեցի, ու սիրտս սկսեց բաբախել:

– Մի խոստովանություն պետք է անեմ ձեզ, Մարմար, – հանկարծ ասաց Թումանյանը (մտերմական զրույցի ժամանակ նա երբեմն ինձ Մարմար էր կոչում, կրճատելով Մարիա Մարկովնա անունը): – Ես վաղուց սիրահարված եմ եղել մի տիկնոջ, որը ոչինչ չգիտեր, – և նա սկսեց նկարագրել իր տանջանքները և հուսահատությունը... – Իմ սերն այժմ մեղմացավ, – վերջացրեց նա, – և ես հանգիստ կարող եմ խոսել դրա մասին:

– Մի՞թե այդ կինը ոչինչ չէր կասկածում, – հարցրի ես:

– Ո՛չ, ոչինչ չէր կասկածում:

– Այդ ինչ անգգա է եղել այդ կինը, – նկատեցի ես:

– Ո՛չ, նա անգգա չէր, ընդհակառակը, շատ քնքուշ է և զգայուն:

– Բայց այդ ինչպե՞ս կարող է պատահել, – առարկեցի ես և նայեցի Թումանյանի ուղիղ աչքերին...

Տիրեց լռություն, երկուսս էլ շփոթված էինք և իրար աչքերի չէինք նայում: Դռան ուժեղ զանգը սթափեցրեց մեզ, ես վեր կացա և առանց մի խոսք ասելու Թումանյանին՝ մտա սենյակ: Նա էլ անմիջապես գնաց տուն: Սկսեցի մեկ-մեկ հիշել զանազան դեպքեր, որ ինձ համար անհասկանալի էին թվում իր ժամանակին և հիմա գտա դրանց բացատրությունը...

Անկեղծ ասած, երբեք մտքովս չէր անցնում, որ Թումանյանը կարող էր սիրահարված լինել ինձ: Նա իրեն այնքան զուսպ էր պահում, և ես այնքա՛ն էի տարված նրա տաղանդով, այնպիսի բուռն ցանկություն ունեի տեսնել նրան հռչակավոր բանաստեղծ դարձած, որ մոռանում էի նրա տղամարդ լինելը: Նա ինձ հետ այնքան քնքուշ էր և մեղմ, որ ես չէի կարող նույնիսկ երևակայել, թե առհասարակ նրա սիրտը ընդունակ է ալեկոծվելու սիրո

բուռն տենչանքներով: Մեր միջև ստեղծվել էր մի ներդաշնակություն, որ առանց խոսելու իրար հասկանում էինք, և շատ անգամ իմ գլխում ծագած միտքը նա բարձրաձայն արտահայտում էր: Մեր մտերմական զրույցները երկուսիս էլ հոգեկան մեծ մխիթարություն էին, իսկ եթե մեր հարաբերության մեջ խառնվեր մի այլ զգացում, ինձ թվում էր՝ ամբողջ հրապույրը կկորչեր:

Երկու-երեք ամիս չտեսա նրան, նույնիսկ փողոցում չէի պատահում:

Մեր գրական երեկույթները ընդհատվեցին. Ֆիլիպը ուրախանում էր և ինձ հավատացնում, որ վերջապես Թումանյանը խելքի է եկել և տանը նստած պարապում է:

Վերջապես երևաց Թումանյանը:

– Ո՞ր էիք կորել,– արտասանեցի ես անհաստատ ձայնով: – Մի՞թե այդքան զբաղված էիք, որ մեզ մոռացաք:

– Այո՛, ես շատ զբաղված էի,– բայց ձեզ երբեք չեմ մոռացել,– ավելացրեց նա ավելի ցածր ձայնով և իսկույն փոխեց խոսակցությունը: Ես նկատեցի, որ Թումանյանը նիհարել էր և գունատվել, բայց նրա հայացքը պարզ էր, ու ես հանգստացա:

Փոթորիկն անցավ, մտածեցի ես, ուրեմն նա հաղթեց իր զգացմունքներին:

Սկզբում մեր խոսակցությունը կցկտուր էր, ինչ-որ անհարմարություն էր զգացվում, բայց հետո երկուսս էլ բացվեցինք, և իմ առաջ դարձյալ կանգնեց իմ թանկագին բարեկամն իր քաղցր ժպիտով:

Այնուհետև Թումանյանը այնպես էր իրեն պահում, որ ես միանգամայն հանգստացա ու սկսեցի նույնիսկ կասկածել, թե արդյոք երազում չէի՞ տեսել այդ բոլորը...

Անցան ամիսներ, տպավորությունը թուլացավ, և եթե մի քանի տարուց հետո Թումանյանն իր նամակում չհիշեր այդ դեպքի մասին, ես չեղած պիտի համարեի այն²⁹:

Երբ իմացա, որ Թումանյանը ծանր հիվանդ է, գնացի նրան այցելելու և սրտիս խորքում հույս էի տածում, թե կգտնեմ նորից իմ թանկագին բարեկամին: Սրտատրուի մտա նրա ննջարանը. նա պառկած էր նիհարած, գունատ. ժպտալով մեկնեց իր ձեռքը և զանգատվեց, որ սաստիկ ծակում է կողքը: Սիրտս ճմլվում էր, բայց ես սկսեցի մխիթարել և հանգստացնել նրան:

Երբ Թումանյանի մահվան բոթը ինձ հասավ, ես մեծ կսկիծ զգացի և շատ արտասուք թափեցի: Ողբալով իմ մտերիմ բարեկամի մահը, ես

միաժամանակ հիշում էի այն քաղցր ժամերը, որ մենք անց էինք կացրել միասին՝ գրականության մասին զրուցելով, ծրագրեր էինք կազմել ապագայում գրվելիք նյութերի համար, վիճաբանել նոր լույս տեսած գրքերի մասին և այլն...

Իմ մեջ առաջ եկավ մի տեսակ երկմտություն, և ես մտաւտանջ էի. ուզում էի գնալ նրա թաղմանը, բայց ինչ-որ բան արգելում էր ինձ: Թաղման նախօրյակին ես գնացի Տայարտուն, ուր դրված էր դագաղը: Սպասեցի, որ դուրս գան բոլորը և ապա մտա ու լուռ կանգնեցի նրա առջև: Սիրտըս ալեկոծվում էր... Ի՛նչ մտքեր, ի՛նչ զգացմունքներ...

Այստեղ ավելի խորը զգացի, թե ինչ եմ կորցրել և հիշեցի Թումանյանի նամակի մի քանի տողերը Աբասթումանից. «...Քաղվում եմ անտառների խորքերում, աշնան այնքան անուշ ու տխուր լռության մեջ, լսում եմ միայն թափվող դալուկ տերևների վերջին կարճատև շշուկները և թռչունների հրաժեշտի սրտանման ծվլոցը, որ դեղնած հյուղերի մեջ իզուր գարուն են որոնում ու ... ծվլում, ով գիտի ինչ ավստոսանքներ, ինչ հիշողություններ...»³⁰:

Թաղմանը չգնացի. իմ ուժից վեր էր այդ. աշխատում էի մտածել կողմնակի բաների մասին, բայց միտքս շարունակ պտտվում էր Թումանյանի շուրջը:

Նանկարծ ինչ-որ ձայներ լսվեցին փողոցից, անգիտակցաբար մոտեցա պատուհանին և հասա հենց նույն բոպեին, երբ Թումանյանի դագաղը անց էին կացնում մեր տան առջևով:

Ինձ համար այդ անսպասելի էր. երբեք չէի կարող ենթադրել, որ թափորը կանցնի մեր փողոցով. սաստիկ խայթոց զգացի սրտիս մեջ: Ինձ թրվաց՝ Թումանյանը հանդիմանում է ինձ, թե ինչո՞ւ չեմ մասնակցում նրա հուղարկավորությանը, ինչո՞ւ նրան վերջին հրաժեշտը չեմ տալիս: Այդ միտքը այնքան ճնշեց ինձ... Երկար ժամանակ ծանր մղձավանջը սեղմում էր սիրտս ու հոգիս: Ծարունակ մտածում էի, թե ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ԵՐՋՆԿՅԱՆ

ՆՈՒՇԵՐ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Իմ հիշողությունները Նովհաննես Թումանյանի մասին քաղմագան են: Ուզում եմ պատմել մի քանի դրվագներ, որոնք չափազանց ցայտուն են Նովհ. Թումանյանին բնորոշելու տեսակետից:

Մոտ 14-15 տարեկան էի, երբ առաջին անգամ ծանոթացա լոռեցի քանաստեղծին գյուղում, մեր տանը:

Նովհ. Թումանյանը ազգական էր մեզ և Նաղպատ գալիս իջևանում էր մեր տանը: Նենց առաջին հանդիպմանը նա ինձ վրա մեծ տպավորություն բողեց իր պարթև հասակով, ժպտուն ու խելոք աչքերով և մեր ընտանիքի հետ ունեցած քաղցր, առակներով լի խոսակցությամբ: Այդ առաջին հանդիպմանն էր, որ նա ինձ նվիրեց իր տպված պոեմներից մեկը¹:

Նետագայում մենք դարձանք մտերիմներ և այդպիսին էլ մնացինք մինչև նրա վաղաժամ մահը:

Ամառվա մի գեղեցիկ օր, եթե չեմ սխալվում 1895-96 թվականներին, Նովհ. Թումանյանը մի խումբ ընկերներով եկավ Նաղպատ:

Խումբը որոշել էր Նովհաննեսի ղեկավարությամբ ծանոթանալ Լոռու բերդությանը, հնություններին և գյուղացիների նիստ ու կացին:

Նաղպատից ես ընկերացա նրանց: Յոթ հոգով, ձիերը նստած դուրս եկանք Դսեղից՝ Նովհ. Թումանյանի ծննդավայրից, ու մեկնեցինք դեպի Մարց գյուղը. գյուղը մտանք խիտ անտառի միջով, նեղ կածաններով բարձրացանք դեպի Սոթի սարերը:

Դուրս գալով Մարցի անտառներից դեպի Սոթի խոտհարքները, մեր ուշադրությունը գրավեց մի արտասովոր հանգամանք. մոտ երեսունից-քառասուն գյուղացիներ քափ-քրտինք մտած, գերանդիներով հնձում էին այդ խոտհարքները: Արտասովոր հանգամանքը հնձվորների քանակն էր մի խոտհարքում:

Անհատական գաճաճային տնտեսության շրջանակում այդպիսի ընդհանուր հունձ՝ միանգամայն արտասովոր էր:

Նեոաքրոքրվում ենք ու մոտենում հնձվորներին:

– Բարով, Խեչո բիձա, – ասում է Նովհաննեսը, որը, իհարկե, ճանաչում էր այդ շրջանի համարյա բոլոր գյուղացիներին:

– Ա՛յ, բարով եկար, Նովհաննես ջան:

– Խեչո բիձա, ի՞նչ եք գեղովի քրտինքի մեջ մտել ու միասին հնձում:

– Գործներս սհենց ա պատահել, Նովհաննես ջան, ձիաններիցը դվեր եկեք մի խորհուրդ հարցնենք, համ էլ սառը ջուր խմեցեք, ուրիշ բանով կարալ չենք պատվել ձեզ նման թանկ դոնադներին ես չօլումը:

Իջնում ենք ձիերից ու նստում կանաչ խոտի վրա, Խեչո բիձու կողքին:

– Գործներս լավ չի. ի՞նչ ա ըլելու վերջը, մենք էլ չգիտենք, համա ինչ ուզում ա ըլի, մենք ձեռք քաշողը չենք: Ադա, տղերք, գերանդիները վեր դրեք, մի քիչ հանգստացեք, համ էլ եկեք ես մեր բարեկամներից մի խելք հարցնենք, մեր Նովհաննեսն ա... Թումանյանը, – ասում է Խեչո բիձան՝ դիմելով հնձվորներին:

Գյուղացիները թողնում են գերանդիները հարոսում և մոտենալով՝ նըստում են մեր շուրջը:

Գյուղացիների պատմածից պարզվում է հետևյալը. ինչպես հայտնի էր, այդ շրջանի Մարց, Լորուտ, Աթան, Շամուտ և այլ գյուղեր էջմիածնապատկան գյուղեր էին: Նոգևոր իշխանությունը կառավարիչ էր նշանակել ցարական մի նախկին չինովնիկի, ոմն Վարշամյանի, և հրահանգ տվել, որ կալվածների եկամուտներն ավելացնի: Կառավարիչ Վարշամյանը եռանդուն կպել էր այդ գործին՝ գյուղացիներին կեղեքելու միջոցով ավելացնում էր եկամուտները, թե՛ իր գրպանի, և թե՛ վանականների որկորի համար: Սկսել էր գյուղացիների սոսկալի շահագործումը:

Սոթի խոտհարքները պատկանում էին մարցեցիներին:

Վարշամյանը քառապատկել էր խոտհարքների արժեքը և պահանջել գյուղացիներից՝ վճարել. վերջիններս հրաժարվել էին և այնդեմ նախկին տարվա տուրքի վրա: Վարշամյանն էլ զայրանալով՝ խոտհարքները խլել ու կապալով տվել է դսեղցի մի կապալառուի՝ քառապատիկ գներով: Մարցի գյուղացիներն իմանալով այդ, գեղովի դուրս էին եկել և առանց թույլտվության, «գողով» հնձում էին իրենց խոտհարքները:

Այս բանը համարվում էր խոշոր ըմբոստացում կալվածատիրոջ դեմ:

– Գործ ա, սկսել ենք, տենանք ոնց կվերջանա, Նովհաննես ջան, եդ դադա

փողը մենք կարաւ չենք տալ, համ էլ մեր ումուղը, մեր անասունը խո սոված կոտորելու չենք, եկել, գոռով հնձում ենք:

– Լաւ եք անում, տղերք, դուք ձեր հողի տերն եք, Վարշամյանի ընթին մտիկ միք անիլ,– ասում է Տովհաննեսը:

– Շատ անսիրտ մարդ ա, Վարշամով ա, ինչ զահրումար ա, Տովհաննես ջան, բա աթադան, բաթադան մեր խոտհարքն ըլի, հմի ձեռներիցս լալի, բա սա աստոծ վեր կունի՞, բա սա խիղն ա՞:

– Աստոծն ի՞նչ գործ ունի, Խեչո բիձա, բա կառավարչից ի՞նչ խիղն ես հարցնում, հողը ձերն է, լաւ եք անում, որ հնձում եք, ձեռներիցդ էլ սկի բաց չթողեք, ու սկի վախիլ էլ միք, գեղը որ կանգնի՝ գերան կկոտրի:

– Խոսքդ անուշ, Տովհաննես ջան, թե տեղներս դժվարացաւ, քոմագ պտի անես, դաւամդ պտի շուռ տաս:

– Ղոչաղ կացեք, ջուրն ընկնողը թրջվելուց չի վախենա, մենակ թիկունք-թիկունքի տվեք ու ձեր հողը պինդ բռնեցեք:

– Պինդ ենք, պինդ, թող մեր հողը վերցնի, տենանք ոնց ա վերցնում, թալան ա, ինչ ա,– նկատում է երիտասարդ գյուղացիներից մեկը:

Մենք հրաժեշտ ենք տալիս գյուղացիներին և նստում ձիերը: Այդ ժամանակ, գյուղի կողմից, տկլոր ձին նստած՝ արագավազ մոտենում է մի տասնհինգ տարեկան տղա և հևալով հայտնում.

– Ապի, կառավարիչն իրեք անտառապահներով գալիս ա ըստի:

– Էդ նզովածը խի՞ յա գալիս, խարաբ գործ պտի դուրս գա:

– Պինդ կացեք, տղերք,– ասում է ձիու վրայից Տովհաննեսը,– հողը պինդ բռնեցեք, վախեք ոչ, թե շատ զահլա տանի՝ մի լաւ տվեք ու վռնդեցեք:

Մենք Սոթի սարերի վրայով ուղևորվեցինք դեպի Լոռու սարերի ամենաբարձր լանջերին ընկած գյուղերից մեկը – Աթան:

Մութն էր, գիշերեցինք Աթանում:

Առավոտյան վաղ հանապարհ ընկանք Լորուտ գյուղի վրայով դեպի Մարց: Մարցում մենք իջանք այն շենքը, որտեղ ապրում էր կառավարիչ Վարշամյանը: Դա գյուղի միակ լաւ շենքն էր: Առաջին հարցը, որ տվեց Տովհաննեսը ներս մտնող գյուղացուն, կառավարչի մասին էր:

– Կառավարիչը ո՞նց է:

– Ո՞նց պտի ըլի, տեղը դժար ա, ռեխ-մռեխը ջարդել են, արինվիկ արել – տեղումն ա (անկողնում), դոխտուրի հետևից են դրկել, յախու յա հարկավոր, – հեզնեց գյուղացին:

– Ո՞նց:

– Գնացել էր անտառապահների հետ տղերանցը Սոթի խոտհարքներից դուրս անելու, կոփվ ա պատահել. կառավարչին տղերքը մի լավ դնքսել են, հրեն տեղումը վեր ընկած, ախ ա քաշում:

Ինչպես պարզվեց, Ղովհաննեսի խորհուրդը՝ թե շատ զահլա տանի, մի լավ տվեք, կատարված էր: Վանքի կառավարչի պահանջին՝ վերջ տալ խոտհարքի հնձին, գյուղացիները պատասխանել էին գերանդիների կոթերով: Վարշամյանին և անտառապահներից մեկին բերել էին տուն բավականին անմխիթար վիճակում:

Մենք մեկնեցինք Մարցից:

Գյուղից դուրս, ճանապարհի կողքին, մի կաղնի ծառի թիկնած, չիբուխը ձեռին կանգնած էր Խեչո բիձեն, ինչպես երևում էր՝ մեզ էր սպասում:

– Բարով, Խեչո բիձա:

– Տվինք, Ղովհաննես ջան:

– Լավ տվի՞ք:

– Լավ, տղի պես, ռեխ-մոեխը ջարդեցինք, աղցան արինք:

– Ոչինչ, հարկավոր է, միայն հո՛ղը պինդ բռնեցեք ու սկի էլ վախիլ միք:

– Վախողը չենք, դրա նման Վարշամով շատ ենք տեսել, միայն, Ղովհաննես ջան, քե մատաղ, մեզ մտահան չանեք, գեղացուն քոմագ ա հարկավոր:

– Լավ կացեք, մի խոսքի էլեք, թիկունք-թիկունքի տվեք, դե, մնաս բարով:

– Գնաք բարով:

Այդ՝ Լոռվա գյուղացիների տարերային, թեն անարխիկ, ագրարային շարժման էպիզոդներից մեկն էր, որին ինքնօրինակ մասնակցություն ունեցավ Ղովհաննես Թումանյանը՝ շատ բնորոշ նրա նկարագրի ու ժողովրդասիրության համար:

Ղովհ. Թումանյանի բնութագրի տեսակետից հատկանշական է մի պատմական դեպք ևս, որը ես նկատել եմ իմ «Ղուշերի» մեջ և բերում եմ առանց փոփոխության²:

«Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման նախապատրաստական օրերին, Արշակ Զոհրաբյանի Կովկաս վերադառնալուց հետո, կազմակերպվել էր «Պրոլետարիատ» սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը, որը 1902 թ. հրատարակեց «Պրոլետարիատ» սոցիալ-դեմոկրատական անլեզալ թերթը: Այս թերթը երկրորդ համարից հետո միանալով վրացերեն «Բրձոլա» («Կոփվ») սոցիալ-դեմոկրատական թերթին՝ սկսեց հրատարակվել «Պրոլետարիատի կոփվ» անունով: Մեր կազմակերպությունը պատրաստվում էր

Թիֆլիսում մայիսյան ցույց կազմակերպելու:

Ստեփանը (Շահումյան) մեզանում կրակոտ ագիտատոր էր և գիշեր-ցերեկ նախապատրաստական աշխատանք էր տանում այս ուղղությամբ:

Յույցից մի քանի օր առաջ գաղտնի հավաքվել էինք ընկեր Արշակ Զոհրաբյանի բնակարանը՝ Ստեփան Շահումյանը, Արշակ Զոհրաբյանը, Աշոտ Խումարյանը, Դանուշ Շահվերդյանը, Ռուբեն Դաշտոյանը, ես և մի քանի այլ ընկերներ: Խոսակցության նյութը հրատարակվելիք թոուցիկի հարցն էր: Տանկարծ Ստ. Շահումյանը հանում է գրպանից Պուշկինի անվեզալ մի ոտանավոր, առաջարկում է թարգմանել, հազարավոր օրինակներ տպագրել փոքրիկ թերթիկների վրա և ցույցի ժամանակ տարածել: Մեր տպագրական գործի վարպետները՝ Ա. Խումարյանը և Ռ. Դաշտոյանը հայտնում են, որ հնարավոր է տպագրել: Որոշվում է ընդունել Ստեփանի առաջարկը, սկսվում է ամենադժվարին գործը:

Անհրաժեշտ է բանաստեղծությունը թարգմանել:

Սկսվում է ժողովի կոմիկական մասը: Մեր մեջ չկար ոչ մի բանաստեղծ, որ կարողանար այդ բանաստեղծությունը հանգերով թարգմանել:

Ամեն մեկս վերցնում ենք և սկսում փորձել մեր բանաստեղծական տաղանդը, բան չի դուրս գալիս, ամենից համեմատաբար լավ թարգմանում է Ստեփանը, ուզում ենք տպել, թեև այն էլ մի բան չէր, բայց եղածներից լավն էր:

Սակայն Ստեփանը չի համաձայնվում և առաջարկում է անմիջապես ուղարկել Տովհ. Թումանյանին, որ ոտանավորը նա թարգմանի: Լավ չեմ հիշում, ինքը գնաց Թումանյանի մոտ, թե Դանուշ Շահվերդյանը, և ահա կարճ ժամանակից հետո ստանում ենք հետևյալ կոկիկ թարգմանությունը.

Ատում եմ քեզ և քո գահը,
Միահեծան գոռոզ ցար,
Եվ քո որդոց ու քո մահը
Պիտի տեսնեմ անպատճառ:

Տպում ենք և հազարներով տարածում ցույցի օրը»³:

Տովհ. Թումանյանը սերտ բարեկամական կապերով կապված էր հարեփան վրացի և թուրք երիտասարդ գրողների հետ, մեծ էր, թերևս աննախընթաց, վերջիններս ջերմ սերն ու համակրանքը դեպի մեր մեծ բանաստեղծը: Նրա բնակարանը մշտական հավաքույթի վայր էր վրացի, թուրք երիտա-

սարդ գրողների, արձակագիրների համար: Կազմվում էին գրական հավաքույթներ, կարդացվում էին հարևան ազգերի երիտասարդ գրողների բանաստեղծությունները, քննության էին առնվում, վիճաբանության նյութ դառնում: Նովհաննեսն աշխատում էր օգնել, նպաստել նրանց զարգացմանը. շատ անգամ ինքն էր կարդում իր նոր ոտանավորները և դնում նրանց առաջ՝ ի քննություն: Այդ հավաքույթներն անցնում էին սերտ մտերմական շրջանակում, մանավանդ որ, Նովհաննեսը հայտնի էր իբրև առատաձեռն և «աղ ու հացով» մարդ: Նրա ունեցած-չունեցածը բոլորի տրամադրության տակ էր: Նա չէր կարողանում առանց հյուրի հաց ուտել:

Այդ հավաքույթներում, բացի գրական հարցերից, մտքերի փոխանակության նյութ էին դառնում նաև բազմաթիվ ազգամիջյան առօրյա սուր հարցեր, որոնք և ստանում էին համապատասխան լուծում մտերմական մթնոլորտում, մինչդեռ այդ հարցերը դրսում կրքեր էին բորբոքում: Նման հավաքույթները միշտ վերջանում էին Նովհաննեսի տան համեստ ընթրիքով: Նովհաննեսը միշտ դիմում էր տղերանցն ասելով,– «սոխ ու հաց, սիրտը բաց»:

Կուզեի կանգ առնել և մի նշանակալից դեպքի վրա, որը շատ հատկանշական է Նովհաննեսի ազգամիջյան հարաբերությունների ըմբռնման ու գործելակերպի տեսակետից:

Սկսված էին հայ-թուրքական կռիվները, դաշնակցականներն ու մուսաֆաթիստները վարում էին Անդրկովկասում փոխադարձ բնաջնջման քաղաքականություն. հայ ու թուրք անգիտակից տարրերը մորթում էին իրար, չկար և ոչ մի խառն ազգաբնակչությամբ գավառ, ուր տեղի չունենար այդ ավերիչ, կործանարար ազգային կռիվը: Չինովնիկները հրահրում էին հայ-թուրքական ջարդերը, վարելով «բաժանիր, որ տիրես» նշանաբանով գործող ցարիզմի սովորական քաղաքականությունը ծայրամասերում:

Միայն Լոռու շրջանումն էր, որտեղ, ինչպես լռեցիք են ասում, «ոչ մի թուրքի քնքիցը արյուն չեկավ և չի էլ գալու»: Նովհ. Թումանյանի ազդեցության հետևանքով էր այդ որոշ չափով: Նա այդ ժամանակ ապրում էր Լոռիում, իր հայրենի Դսեղ գյուղում:

Թումանյանն օրգանապես ասում էր հայ-թուրքական կոտորածները հրահրողներին. նա լավ գիտենալով Լոռու գյուղացիությանը, համոզված էր, որ այդ շրջանում ոչ ոքի չի հաջողվի ստեղծել հայ-թուրքական կոտորած, մանավանդ որ, որոշ գյուղեր գտնվում էին սոցիալ-դեմոկրատական (մեծամասնականների) ազդեցության տակ:

Լուր է ստացվում, որ հայ-թուրքական կռիվներն սկսվել են Լոռու սահմանակից Ղազախի գավառում (ներկա Իջևան և Ղազախի շրջանի գյուղերում):

Թումանյանը հանգիստ չի նստում:

Նա նստած սպիտակ ձին, 70-100 ձիավորի գլուխ անցած, սպիտակ դրոշը պարզած, գնում է Ղազախի շրջանը՝ կռվի վայրը:

Նրանց երևալուն պես կռիվները դադարում են: Սկսվում է եղբայրացումը: Տոլհանները հրավիրում է հայերից և թուրքերից բաղկացած միտինգ և խոսում համերաշխության մասին, առաջարկում է չլսել պրովոկատորներին: Կարգադրում է գնել երկու կով և մորթել: Տայ-թուրքական կոտորածը տեղի է տալիս հազարավոր հայերի և թուրքերի եղբայրական քեֆի՝ Թումանյանի գլխավորությամբ:

Թումանյանի նման վարքագիծը՝ նրան դարձրել էր հարևան ազգերի համար համակրելի դեմքերից մեկը: Առանց սխալվելու կարելի է ասել, որ հայ գրողներից և ոչ մեկը չունեի այնքան մեծ ժողովրդականություն հարեվան ժողովուրդների մեջ, ինչպես Թումանյանը:

Նա կարողանում էր ազատվել իր ժամանակի ազգայնական կաշկանդվածությունից և հրապարակ գալ իբրև խոշոր դեմոկրատ, իբրև ինքնատիպ հասարակական գործիչ:

1921 թվականն էր: Ես այն ժամանակ Տոլժոդկոմ էի:

Իմ տունն է գալիս Տոլհաններ Թումանյանը:

– Կարևոր գործով եմ եկել. դու հո լավ գիտես Դսեղի ու Մարցի միջև ընկած Իքատակ կոչվող բացատը, որը գտնվում է Սոթի սարի ուղղությամբ տարածված անտառների մեջ:

– Գիտեմ: Քեզ հետ, չե՞ս հիշում, նստել ենք աղբրների կողքին և մի լավ սառը ջուր խմել:

– Էդ բացատը պիտի տաս գրողներին...

– Ընչներիդ է պետք:

– Ոնց թե: Տասնյակ տարիներով էլ է եղել իմ իղձը, գիշեր ու ցերեկ մտածել եմ դրա մասին, գիտե՞ս ինչ գործ է: Արամայիս, ախր մեր Անդրկովկասի գրողները պրովետարներից էլ դենը պրովետար են: Պրովետարը որ կա՝ աշխատում էր, գոնե մի քանի կոպեկ էր ստանում հին կարգերում և մի կերպ գլուխ պահում, բա մեր օրն ի՞նչ էր, սոված փորով գրի, հա գրի, մեզ նման պրովետար դժվար թե գտնվեր:

– Լավ, Իքատակն ի՞նչ եք անելու:

– Ո՞նց թե ինչ եք անելու: Տո, մի քանի օթախ կշինենք, գարունքները գրողներս կհավաքվենք հա՛մ կհանգստանանք, հա՛մ կգրենք: Գլուխներս դնելու մի տեղ կունենանք: Արամայիս, դու երևակայո՞ւմ ես. առավոտները քշերհանա, ծեգին վեր կկենաք, մի-մի բրդոշ մածուն կուտենք, հետո՞ գրի, հա գրի:

– Լավ, օթախն ինձ է շինելու, փող ունե՞ք:

– Ո՞նց թե ով է շինելու, բա մեր Խորհրդային իշխանությունն ըստի չի՞, նա կշինի էլի:

– Տմի մի քիչ դժվար է, Տովհաննես:

– Դժվա՞ր է, ոնց թե դժվար է, տո, բոլշևիկների համար դժվա՞ր է: Նիկոլին վեր գցեցիք՝ դժվար չէր, Կերենսկու հերն անիծեցիք՝ դժվար չէր, դաշնակներին տարաք Թավրիզ հասցրիք՝ դժվար չէր, հենց գրողների տունն է դժվա՞ր:

– Ուրիշ հրատապ խնդիրներ շատ կան, դա հետագայի հարց է:

– Սկի էլ հետագայի հարց չի, Խորհրդային իշխանությունը հենց մեզ՝ գրողներին համար է,– ասաց նա՝ գեղեցիկ ժպիտը երեսին: – Էգուց գնանք Մյասնիկյանի մոտ, դու ասա եղ տեղն ազատ է, կարող են Անդրկովկասի գրողներին տալ, մնացածը թող ինձ:

Տովհաննեսի հետ խոսելիս, որպես լռեցիք, մենք միշտ օտագործում էինք Լոռվա բարբառը:

Պայմանավորվեցինք մյուս օրը միասին խոսել Մյասնիկյանի հետ:

Մյասնիկյանն առաջարկեց հողը պահել, ոչ ոքի չհատկացնել և Թումանյանին խոստացավ այդ հարցը քննության առարկա դարձնել՝ միջոցների հնարավորության դեպքում: Դրանից հետո, ամեն հանդիպման ժամանակ, շարունակ խոսում էր գրողների տան մասին:

Մահվանից առաջ ինձ գրած նամակում Տովհաննեսը դնում է նորից նույն հարցը: Մեջ եմ բերում այդ նամակը:

«Սիրելի Արամայիս,

Նամակիս հետ մի գրություն եմ ուղարկում կոմիտեին (խոսքը վերաբերում է ՏՕԿ-ին, որի նախագահն էր Տովհաննես Թումանյանը,– Ա. Երզնկյան) և Բոստոնի հանձնախումբի դիմումն եմ դրկում և շնորհակալություն հիվանդությանս ժամանակ ցույց տված վերաբերմունքի համար:

Ճշմարիտ, որ ես հիվանդությունս իմ բոլոր գործերս տակնուվրա արավ և ինձ դրեց մի դրության մեջ, որ բնավ չեմ երևակայել:

Մի նամակ էլ գրում եմ Ալ. Ֆեդոտովիչին: Իմ ցանկությունն է – ես դը-

րությունից դուրս գալ, բայց դուրս գալ մարդավարի: Դրա համար էլ խնդրում եմ Երևան էս մասին հոգալիս՝ նկատի առնեք իմ ունեցած-չունեցածը, թե արժեքավոր գրքերն են, թե նկարները և թե իմ գրվածքները – մանկական: Մանկական, իհարկե, ժողովածուն եմ ասում: Եվ ամեն մեկի գնահատությունը ձեզ եմ թողնում:

Ինձ հարկավոր է միայն, որքան հնար է, շուտով ազատվեմ ես դրությունից, կազդուրվեմ և պարապեմ: Էնքան նյութեր ունեմ տարիներով ընկած և չեմ կարողանում նվիրվել իմ գործին:

Նույնպես, Արամայիս ջան, չմոռանաս Իքատակի և առհասարակ եղ շրջանի ազատ հողերի գործը: Մի գործ էլ մենք ձեռնարկենք մեր հողի վրա: Կարող ենք մի կուլտուրական օջախ ստեղծել եղ ավագականոցում: Իհարկե, կոռպերատիվ հիմունքների վրա և կառավարության օգնությամբ: Եվ մեր մտավորականների ու մասնագետների համար շատ լավ կլինի, և չորս կողմի ժողովրդի համար:

Շատ բարևներ ընկերներին և ընտանիքիդ:

Քո Տովմ. Թումանյան

1922, 17 հունիս, Թիֆլիս:

Իքատակի և կից տեղերի համար ես մասնագետներից և ցանկալի ցանկացողներից մի խորհրդակցություն կհրավիրեմ էստեղ և քեզ կգրեմ:

Տ. Թ.»⁴:

1921 թվականն է:

Դաշնակները Վրացյանի ղեկավարությամբ, Վրաստանի խորհրդայնացման օրերին, սկսեցին փետրվարյան ավանտյուրան: Տայ մաուզերիստները, խմբապետները կարողացան ժամանակավորապես Երևանում վերահաստատել իրենց իշխանությունը:

Սակայն Տայաստանի հեղափոխական բանվորներն ու գյուղացիները Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ դուրս եկան քաղաքացիական կռվի ասպարեզ՝ հեղափոխական գրոհով վերջնականապես ջախջախելու հակահեղափոխությունը – հանուն Խորհրդային իշխանության վերջնական հաստատման:

Տեղափոխական բանվորներն ու գյուղացիները սկսել էին իրենց հարձակումները դաշնակցական Երևանի վրա, երկու ճակատից՝ Ղամարվի և Դիլիջանի:

Այդ օրերին ես Թիֆլիսում պատահում եմ Տովմ. Թումանյանին:

– Գնում եմ, Արամայիս, հենց այսօր, առանց հապաղելու:

Թեև ինձ հայտնի էր, որ Սերգո Օրջոնիկիձեն առաջարկել էր Թումանյանին մեկնել Երևան, հայտնի էր ինձ գնալու նպատակը, այնուամենայնիվ հարցնում եմ.

– Ո՞ր ես գնում, Նովհաննես:

– Ո՞նց թե ուր, Երևան. եղ տնաքանդներն էլի հայ ժողովրդի տունը քանդում են, Երևանը տակն ու վրա են տվել, ժողովրդի վիճակը տոսկալի է, ախպեր, եղ անիրավներն ո՞ւմ դեմ են դուրս եկել – Մեծ Նոկտեմբերի, բա, օձի գլուխը որ ցավում է, գալիս է, ճամփի վրա դնում. տո, դրանց գլխի մասին ո՞վ է մտածում, ժողովուրդն է մեղք, գնամ, բալի մի բան հասկացնեմ եղ հաստագլուխներին, ի՞նչ ես կարծում, բան կարա՞մ հասկացնել...

– Չեմ կարծում, Նովհաննես, բայց գնալն անհրաժեշտ է, գոնե խաբված գյուղացիները կիմանան քեզնից դրուստը:

– Նա, էսօր գնում եմ, ընկեր Սերգոյին խոստացել եմ հենց էսօր գնալ. տո, ինչ մարդ է, այ իսկական հեղափոխական, այ իսկական բոլշևիկ, այ իսկական մարդ, ինչ խելոք աչքեր ունի, ինչ սիրտ, հայ գեղցոնց մասին է մտածում, ազատ ժամանակս նրա գովքը պիտի անեմ մի հերոսական պոեմով:

– Նովհաննես, տաք հագնվի, ձմեռ է, սարերով պիտի գնաս, ճակատների միջից:

– Տո, ջհանդամը թե էսքավուր գործի համար էլ մի բանաստեղծ կպակսի, աշխարհը հո չի քանդվի:

Նույն օրը Թումանյանը Ռազմահեղափոխական կոմիտեի կողմից մեկնեց Երևան:

Նովհաննեսը Նոկտեմբերի հետ էր: Նա անվերապահորեն հարում էր խորհրդային կարգերին հեղափոխության հենց առաջին օրերից: Նա իր սուր մտքով տեսնում էր հեղափոխության ազատարար դերը հայ աշխատավորության համար: Նա միայն խորհրդային կարգերի մեջ էր տեսնում հայ-թուրքական կոշմարային թշնամության վերջնական անհետացումը:

Նովհաննեսը ոչ-կոմունիստ միակ գրողն էր, որ առաջինը բարձացրեց իր ձայնը և անցավ բարիկադի այս կողմը:

Նա ողջունեց սոցիալիստական Նայաստանը, հանձին Տեղկոմի:

Տեղկոմի ուշադրությունը նա հրավիրում էր երկու հանգամանքի վրա:

Առաջինը՝

Ներողամիտ լինել տգիտությունից մոլորված դեպի այն աշխատավոր-

ները, որոնք անգիտակցորեն գնացել են դաշնակցության ետևից: Նրանք խաբված են եղել:

«Տեղաշրջումից հետո շատ մարդիկ, որ անձնական հաշիվներ ունեն իրար դեմ, էդ հանգամանքից առատ նյութ կարող են առնել դավեր լարելու և իրենց հաշիվները մաքրելու իրենց անձնական թշնամիների հետ» – գոռում էր անվանի բանաստեղծը:

Այստեղ հրապարակ է գալիս բանաստեղծի անհուն սերը դեպի աշխատավոր գյուղացիությունը, նրա հավատը դեպի աշխատավորությունը:

«Ռեկոմն... ընթացք չալիտի տա էդ դավերին, որ կարող են ծավալվել ու դառնալ համատարած չարիք»:

Նա հավատում էր աշխատավորության դասակարգային բնագծին, մասսաների դասակարգային գիտակցության հետագա վերելքին:

Նա հավատում էր խորհրդային կարգերին:

Երկրորդ հարցը, որի վրա Տովհաննես Թումանյանը հրավիրում էր Տեղկոմի ուշադրությունը՝ այդ հայ մտավորականության հարցն էր:

Տակահեղափոխական դաշնակ մամուլը թունոտ ստերով և հերյուրանքներով ձգտում էր թունավորել հայ աշխատավորության և մտավորականության միտքը: Սոսկալի գույներով նկարագրելով բոլշևիկներին, նա աշխատում էր ահ ու սարսափի մեջ պահել թե՛ աշխատավորությանը, և թե՛ մտավորականությանը՝ երկարաձգելու համար իր ոճրագործ իշխանությունը, երկարաձգելու իր գոյությունը:

– Գալիս են, կացիներով ոչնչացնում են կուլտուրան, կացնահար են անում ամբողջ ինտելիգենցիային: – Ահա ինչպիսի ստոր պրովոկացիաների միջոցով աշխատում էր իրեն «փրկել» հակահեղափոխությունը: Տեղաշրջումի հետևանքով երկյուղ է տարածվել հայ մտավորականության վրա, – գրում է Տովհ. Թումանյանը Տեղկոմին⁵:

Նա մտահոգված էր հայ մտավորականության հետագա անելիքներով:

«Նոր դրության անորոշության հանդեպ տածած երկյուղը կարող է քայքայել ու ցրել մեր առանց էն էլ փոքր մտավորականությանը և առաջ բերել անցանկալի հետևանքներ»:

Ահա մեծ բանաստեղծի մտահոգության առարկան: Նա ցանկանում էր, որ այդ մտավորականությունը օր առաջ լծվի խորհրդային շինարարության, օր առաջ կապվի մասսաների հետ, խորհրդային իրավակարգում զարկ տա մեր կուլտուրային:

«Տայաստանի Ռեկոմը պետք է պարզի մթնոլորտը և մարդկանց հանի

եղ շվար ու շփոթ դրությունից՝ ցանկացողներին հրավիրելով ազատ ծառայելու իրենց ժողովրդին»:

Լինելով հայկական կուլտուրայի առաջավոր մարտիկներից մեկը, Նովհաննես Թումանյանը ցանկանում էր օր առաջ շաղկապել այդ մտավորականությանը խորհրդային շինարարության առօրյային:

Նայ մտավորականության «շվար ու շփոթ» դրությունը դառնում է նրա մտահոգության առարկան:

Նովհաննես Թումանյանն իրեն հատուկ պարզությամբ հրապարակ էր հանում իր մտահոգությունը և դնում այդ խնդիրը Նեղկոմի առաջ:

Պետք է անմիջապես գործի կոչել հայ մտավորականությանը, պետք է լծել Խորհրդային Նայաստանի վերելքի մեծ գործին, պետք է գործի միջոցով պատռել հակահեղափոխության դիմակը, ոչնչացնելու նրա թունավորող պրոպոկանդները: Ահա Նովհաննես Թումանյանի առաջադրանքները Խորհրդային Նայաստանի անդրանիկ Նեղկոմին: Սակայն Նովհաննեսը միմիայն Նեղկոմին դիմելով չէր ուզում լուծել այդ խնդիրը: Ինձ հայտնի է, որ Թիֆլիսում, ուր կուտակված էր հայ մտավորականությունը, որտեղ գլխավորապես կենտրոնացած էին հայ գրողները, գեղարվեստի ներկայացուցիչներն ու տեխնիկական մտավորականությունը, նա ժողովներ էր գումարում, աշխատում էր փարատել նրանց կասկածները, ջրել պրոպոկանդները և այդ մտավորականության լավագույն մասի մեջ առաջ բերել մղում դեպի խորհրդային իրավակարգը:

Բոլորը լծված էին շինարարական աշխատանքի: Խորհրդային Նայաստանի կառավարությունը, մեր կուսակցության ղեկավարությամբ, աշխատում էր երկիրը հանել այն ծանր վիճակից, որի մեջ գգել էին նրան դաշնակցական ավանտյուրիստները:

Անհրաժեշտ էր սոցիալիստական շինարարությանը մասնակից դարձնել նաև մեր մտավորականության լայն խավերին: Անհրաժեշտ էր կյանքի կոչել այն բոլոր ուժերը, որոնք կարող էին մասնակցել մեր կուլտուրական վերելքին: Անհրաժեշտ էր դժվար կացությունից հանել հայ մտավորականության այն մասը, որը «շվար ու շփոթ» դրության մեջ էր: Անհրաժեշտ էր բացատրել ու ցույց տալ պրոպոկատորական լուրերով նախապաշարված մտավորականության որոշ մասին, որ սոցիալիստական կուլտուրայի աննախընթաց ահը կարող են ապահովել միմիայն բոլշևիկները:

Խորհրդային Նայաստանի կառավարությունը որոշում է ստեղծել մի այնպիսի հասարակական կազմակերպություն, որի շուրջը հնարավոր

լինել համախմբելու թե՛ երկրի ներսի և թե՛ երկրից՝ Տայաստանից, դուրս գտնվող հայ մտավորականությանը, մի կազմակերպություն, որին կարողանար մասնակցել և՛ գրողը, և՛ քանդակագործը, և՛ տեխնիկական մտավորականությունը, նպաստելով Խորհրդային իշխանության խոշոր աշխատանքներին:

Որոշվեց նախ հրավիրել հատուկ խորհրդակցություն: Ինձ վրա էր դրվում այդ աշխատանքը: Ես անցնում եմ նրա կազմակերպման գործին:

Շուտով մեկնում եմ Թիֆլիս՝ բանակցելու մի շարք հայ գրողների, մասնագետների հետ և նրանց հրավիրելու Երևան, մասնակցելու Երևանում հրավիրվելիք խորհրդակցությանը: Առաջին հանդիպումս այդ առթիվ բնականորեն պետք է լինել Տովհաննես Թումանյանի հետ: Բացատրում եմ խորհրդակցության նպատակը:

– Մենք նման ենք մորը կորցրած ճուտերին, որոնք անհարակ ու անօգնական, էս ու էն կողմը ծվծվում են. հարկավոր է մեկը, որ մեզ վրա ծվար անի, և դա լինելու է Խորհրդային իշխանությունը, – ասում է Տովհաննեսը:

Առաջարկում եմ Տովհաննեսին իր գործուն մասնակցությունն ունենալ հրավիրվելիք խորհրդակցության կազմակերպման գործին և խոսել մի շարք գրողների ու արվեստագետների հետ:

– Տո՛, ո՞նց թե, բա ես գրել չե՞մ Տեղկոմին, հրեն կոպիան էլ ինձ մոտ է: Էդ տեսակ մեծ ու պատմական գործին ես չմասնակցե՞մ: Գործիս անունն ի՞նչ է, կարա՞մ չմասնակցեմ: Տենց էսօրվանից տեսնեմ տղերանցը, խոսեմ հետներն ու վեր կենանք գնանք Երևան:

Խոշոր գործ է և ժամանակին ու լավ պետք է կազմակերպել:

– Տովհաննես, նկատի ունեցիր, որ պետք է խոսել մեր աչքի ընկնող կուլտուրական ուժերի հետ, բացի դաշնակցականներից:

– Իհարկե: Տո՛, նրանք հենց ծակն եմ մտել, որ չես էլ կարող գտնել: Նրանք երես ունե՞ն, որ նրանց հետ խոսե՞ս: Մեր ժողովրդի տունը քանդեցին ու ծկվեցին:

Մենք որոշեցինք պարզել՝ ում հետ անհրաժեշտ է խոսել և ում հրավիրել Երևան: Միասին կազմեցինք մի շարք գրողների ու արվեստագետների ցուցակ: Տովհաննեսն անմիջապես եռանդուն կերպով ու մեծ ոգևորությամբ անցավ բանակցությունների:

Երկու օրից մենք մի շարք գրականագետների հետ, որոնց թվում Տովհաննես Թումանյանը, Լեոն, Դերենիկ Դեմիրճյանը և ուրիշներ, Ժողկոմխորհի հատուկ վագոնով մեկնեցինք Խորհրդային Տայաստանի

մայրաքաղաքը՝ Երևան:

Սեպտեմբերի 13-ին կայացավ խորհրդակցության առաջին նիստը իմ նախագահությամբ: Մասնակցում էին 40-ից ավելի մտավորականներ, գրականագետներ, գրողներ, արվեստագետներ: Դրված էին Խորհրդային Տաշատանի շինարարությանը մասնակցելու խնդիրը և կազմակերպչական հարցեր:

Տոփհաննես Թումանյանը ներկա խորհրդակցության հիմնական ղեկավարներից մեկն էր: Որոշվում է հիմնադրել մի այնպիսի կազմակերպություն, որն ունենար իր ճյուղերը թե Խորհրդային Տաշատանի սահմաններում և թե կարմիր գծից դուրս՝ գաղութներում: Այս կազմակերպության հիմնական նպատակն էր թե՛ հայ մտավորականությանը և թե՛ կարմիր գծից դուրս հայ աշխատավորությանը դարձնել Խորհրդային Տաշատանի բարեկամները և նյութապես որոշ չափով նպաստել շինարարական աշխատանքներին:

Այսպիսով, կազմակերպվեց Տաշատանի Օգնության Կոմիտեն: Տոփհաննես Թումանյանն ընտրվեց այդ կոմիտեի անդրանիկ նախագահը: Մինչև իր վաղաժամ մահը եռանդուն կերպով կապով ՏՕԿ-ի աշխատանքներին: Այս նրա վերջին հասարակական գործն էր:

Նա ՏՕԿ-ի գործերով մեկնեց Պոլիս: Պոլսում ծանր հիվանդացավ:

Թիֆլիսում նա չկարողացավ ապաքինվել:

Վերջին անգամ ես նրան հանդիպեցի Թիֆլիսում, իր բնակարանում, անկողնու մեջ:

Չնայած ծանր հիվանդությանը, նա չէր կորցրել ոչ իր մտքի թարմությունը, և ոչ էլ իր սովորական զվարթությունն ու կատակախոսությունը:

Նրա պատմելու, խոսելու ձևը չափազանց հետաքրքրական էր ու դուրեկան:

Կարելի էր ամբողջ գիշերներ նստել, նրա հետ խոսել, զրուցել, վիճել և երբեք չձանձրանալ, և շատ դժվար էր լինում բաժանվել այդ հազվագյուտ զրուցակցից:

– Ո՞նց ես, Տոփհաննես:

– Ոնց եմ: Մոլլա Նասրեդինի առակը գիտե՞ս:

– Ի՞նչ առակ:

– Իշի պոչի առակը: Մի անգամ մոլլեն ծալապատիկ նստած էր տանը, խալիչի վրա, հանգիստ չիքուխ էր քաշում, հանկարծ կինը մազերը փետելով լաց ու կոծով ներս է մտնում:

– Ի՞նչ ա պատահել, ա՛ կնիկ, ի՞նչ ես սուգ ու շիվան մտել,– հարցնում է

մոլլեն:

– Դժբախտություն ա պատահել, որոշել են մեր իշի պոչը կտրել:

– Ո՞վ է որոշել:

– Գեղովլի, ամբողջ գեղն ա որոշել:

– Դարդ մի անիլ,– ասում է մոլլեն,– երբ որ ամբողջ գեղնա որոշել, իշի պոչը չի կտրվի, գեղ ա, էլի, մինը կասի՝ քոքիցը կտրեք, մինը կասի՝ մեջտեղիցը, մյուսը՝ ծայրիցը – գյուղացի են, դալմադալը կընկնի իրար մեջ, պոչն էլ կմնա իրա տեղը, հանգիստ կաց:

– Տմի, Արամայիս ջան, իմ հիվանդությունը նման է Մուլա Նասրեդինի իշի պոչին: Տասներկու բժիշկ է բժշկում, մինն ասում է՝ պիտի կտրել – օպերացիա անել, մյուսն ասում է հարկավոր չի, մինը սինեց է ասում, մյուսը՝ նհենց, դե ես էլ... մնացել եմ անկողնում առանց կտրվելու:

– Էս հիվանդությունը զահլես տարավ: Ինչքան կիսատ գործեր մնացին. մի լավանամ, ոտի կանգնեմ, հավաքած շատ քան ունեմ, աշխատելու, գրելու շատ քան ունեմ:

Տոլհաննեսը չէր զգում իր ծանր դրությունը:

Այդ եղավ մեր վերջին հանդիպումը:

ՏԱԿՈՒ ՄԱՌԻԿՅԱՆ

ՏՈՒՇԵՐ ՏՈՎՏ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Թումանյանի հետ ես մտերմացա 1917 թվականի ամառը, երբ Պյատի-գորսկ էինք գնացել հանգստանալու և բժշկվելու համար ու պատահաբար իջել էինք միևնույն հյուրանոցում, քաղաքի Պրովալ կոչված մասում: Նա եկել էր իր Նվարդ, Անուշ, Արփիկ, Սեդա ու Թամար աղջիկների հետ, իսկ ես՝ իմ Սասունիկ աղջկա հետ:

Որքան հիշում եմ, մեկ ամսից ավելի մնացինք այդտեղ¹, և այդ ժամանակամիջոցը, Տովհաննեսի ընկերակցությամբ, ինձ համար կատարյալ հաճույքի, հանգստի և բավականության ժամանակամիջոց էր: Մենք հաճախ էինք մեր ժամանակը միասին անցկացնում: Միասին զրոսանքներ էինք կազմակերպում, միասին ճաշի կամ ընթրիքի էինք գնում այս կամ այն տեղացի հայի տուն կամ միմյանց մոտ էինք լինում: Մենք լավ բարեկամներ դարձանք: Հաճախ էինք ոտքով զրոսանքի գնում, հաճախ էինք հիշում պետերբուրգյան ծանր օրերի այս կամ այն էպիզոդը, թուրք-հայկական ընդհարումները, համաշխարհային պատերազմի աղետալի հետևանքները մեզ՝ հայերիս, հատկապես տանկահայերի համար, նրանց տեղահանությունն ու տարագրումը դեպի Միջագետք: Խոսում էինք ռուսահայ գրականության մասին: Այս հարցը բանաստեղծին շատ էր զբաղեցնում:

– Էստեղից վերադառնալուն պես ես իմ ամբողջ ժամանակը պետք է նվիրեմ եդ հարցին,– հաճախ ասում էր նա,– պետք է պիևդ բռնեմ մեր հարուստների օձիքից. իսկ եդ էնքան էլ դժվար չի լինի: Շատերի հետ արդեն Կիսլովոդսկում խոսել եմ ու պատրաստել: Մի պատկառելի գումար պետք է պատրաստեմ, հայ գրողների ընկերության ֆոնդ պետք է հիմնեմ, ապահովեմ եդ գրողների կյանքն ու ասեմ. «Այսպե՛ր, էս քեզ բնակարան, էս էլ քեզ ապրուստ, նստի՛ր ու գրի՛ր»²:

Թումանյանը հաճախ էր պատմում, այն էլ ոչ առանց վրդովմունքի, համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Իգդիրի վրայով իր կատարած հանապարհորդության մասին դեպի Վան՝ Մեսրոպ և Խորեն եպիսկոպոսների, Շիրվանզադեի, Տ. Խունունցի և այլոց հետ³։ Սարսափով ու առանձին զայրույթով էր պատմում հայ գաղթականների ծանր դրության մասին Սուրմալվում և, հատկապես, Վաղարշապատում։ Նրա զգայուն հոգին ամբողջ ուժով ծառանում էր այն աններելի անտարբերության դեմ, որին ականատես էր եղել Էջմիածնում։

– Ավելի ծանր, ավելի ողբալի վիճակ, քան ես տեսա Էջմիածնում, դու երևակայել չես կարող, – ասում էր նա ինձ։ – Բազմահազար ժողովուրդ՝ ծեր, կին, երեխա՝ մերկ, քաղցած, հիվանդ, լցվել էին Վաղարշապատ ու շրջակա գյուղերը. քնում էին որտեղ ասես՝ դաշտում, անձրևի, արևի տակ, գոմերում, պատերի տակ։ Ուտում էին ինչ ասես. այդ գյուղերում դեղի համար շուն, կատու չէր մնացել։ Ամեն առավոտ հարյուրներով, հազարներով դիակներ էին թափված լինում։ Մենք քայլում էինք այդ դիակների վրայով։ Տեր-տիրական չկար։ Բժավոր տիֆը հնձում էր թշվառներին, որոնք եկել էին Էջմիածնի հույսով, սակայն Էջմիածնից ոչինչ չէին ստանում. գոնե դիակները հավաքեին ու թաղեին... *Էջմիածնից Թիֆլիս գալով՝ ես ողևորվեցի դեպի ազգային խորհուրդ։ Տա, ողորակի մուս ներս, դարձա ներկա եղողներին ու գոռացի.*

– Տո՛, դեռ սա՞դ եք, դեռ ինքնասպանությամբ վերջ չե՞ք տվել ձեր ոճրագործ կյանքին։ Վեր կացեք, այդ պատմահաններից դուրս թափվեցեք, կոտորվեցեք, թե չէ՝ հրեա կիջնեն ցած ու էնտեղ եղողներին կսսեն, որ զան մեկ-մեկ սրախողխող անեն ձեզ, կոտորեն։ Գնացեք Երևան, Էջմիածին, Իգդիր ու վայելեք ձեր գործունեության պատվերը։

Խոսելով պատերազմի, կամավորական շարժման ու դաշնակիցների՝ հայերի հանդեպ ունեցած դիրքի մասին, Թումանյանն ասում էր.

– Ջարմանակի ժողովուրդ ենք մենք. դարեր շարունակ խաբվել ենք ու դեռ շարունակում ենք խաբվել։ Փոխանակ մեր սեփական ուժերին ապավինելով՝ շարունակ սրան-նրան, մանավանդ Անգլիային ենք ապավինում, զուր տեղը նրան մեր խնամավալը համարելով։

Պյատիգորսկում մի օր էլ երկուսս ձիեր վարձեցինք ու գնացինք Լերմոնտովի մենամարտի տեղը տեսնելու։ Լերմոնտովի քնարը բանաստեղծին շատ էր դուր գալիս։

Այս անգամ մեր խոսակցության նյութը Կովկասում զանազան ժամանակ

երևացած «ղաչաղ-ավազակներն» էին՝ Բյարամ, Բյուլբյուլ-Օղլի (հայ), Թանդրի-վերդի, Ասլան-Բալասի (հայ), Չոփուտի տղաներ, Ջելիմ-խան (չեչեն) և այլն:

– Սովորել ենք դրանց ավազակ անվանել, – ասում էր մեր բանաստեղծը, – բայց դրանք ավազակներ չեն, դրանք ժողովրդի ծոցից ելած այն ըմբոստ, բողոքող տարրերն են, որոնք չհանդուրժելով պետական պաշտոնյաների ու գյուղական ցեղերի հարստահարություններն ու անարդարությունները, վրեժ են առել, սարերն ընկել ու «ավազակ» դարձել: Բայց լաված չի, որ դրանք խաղաղ ժողովրդին դիպած լինեն: Պետական պաշտոնյաներ ու հարուստներ – ահա՛ դրանց զոհերը, են էլ ենքան, որ սարերում ապրել կարողանան: Ափսո՛ւ, որ մեր գրիչ շարժողներից ոչ ոք դրանցով չի զբաղվել, չի ուսումնասիրել դրանց «ավազակ» դարձնող շարժառիթները: Օրինակ՝ քեզ մեր երկրացի Չոփուտի տղերքը, որոնք մի քանի եղբայր էին, բոլորն էլ «ղաչաղ»:

Այսպես գրուցելով աննկատելի կերպով անտառը կտրեցինք ու Լերմոնտովի մենամարտի տեղը հասանք: Ձիերն արածելու կապեցինք ու նստեցինք: Մեր հոգատար աղջիկները մեզ առանց ուտելու պաշարի չէին թողել: Նուշարձանի մոտ կանաչ գետնին թեք ընկած, խոսում, խորհրդակցում էինք:

– Սիրում, պաշտում եմ թե՛ Լերմոնտովին, թե՛ Պուշկինին, մանավանդ Լերմոնտովին, – ասում էր բանաստեղծը, – բայց մեկ-մեկ էլ քարկությունս գալիս է դրանց վրա: Տո, տնաշեններ, ասում եմ, եղ որ եղքան սիրեցիք Կովկասն ու Ռազմավիրականը ու ձեր տաղանդավոր գրչով երգեցիք եղ գեղեցկությունները, ինչ կլինեք, որ մի ոտն առաջ անցնեիք, մեր երկիրը մտնեիք ու մեր գեղեցկություններ էլ տեսնեիք: Բա մեր Լոռու ձորը, Դեբեդը, Դվալն ու Մայմեխը, Դիլիջանի ձորն ու Սևանը պակաս գեղեցիկ են:

Ուշ երեկո էր, երբ տուն վերադարձանք:

Նովհաննեսը տրամադրության լավ ժամանակ սիրում էր իր կյանքից անեկդոտանման դեպքեր պատմել, այն էլ իրեն հատուկ այնպիսի համ ու հոտով, որ լսողը ծիծաղից թուլանում էր: Չեմ կարող մոռանալ իր Անուշ աղջկա դպրոցական առաջադիմությանը վերաբերող նրա պատմածը.

– Մի օր մտածեցի, – պատմում է նա, – թե ախր ես էլ հայր եմ, երեխեք ունեմ, արի մի ես էլ հետաքրքրվեմ նրանց դպրոցական առաջադիմությամբ: Արի գնամ, տեսնեմ ու իմանամ, թե մեր Անուշն ի՞նչ է շինում: Բանը մենակ հո մտածելը չէր, բանը կատարելն էր: Առանց ժամանակ կորցնելու, ծանր ու

բարակ շարժվեցի դեպի Գայանյան դպրոց: Շնորհակալ եմ, ուսուցչական կազմն ինձ շատ լավ ընդունեց. կարծես հարազատների շրջանում լինեի: Տարց ու պատասխաններին, հանդյախոսություններին վերջ չկար: Վերջը տեսա, որ ավսր ես հո հանդյախոսություններ լսելու չեմ եկել, ասացի.

– Էդ բոլորը լավ, բայց ես գործով եմ եկել, եկել եմ իմանամ, թե մեր Անուշը ոնց է սովորում:

Բոլորը քահ-քահ ծիծաղեցին:

– Պարոն, Թումանյան,– պատասխանեցին,– Անուշն էստեղ չի սովորում, այլ Տովնանյան դպրոցում:

Երևակայում ես դրություն: Մի կերպ էդտեղից դուրս եկա ու մտածեցի. «Դե քանի որ եկել եմ, Տովնանյան դպրոցն էլ հեռու չէ, արի գնամ ենտեղ»: Գնացի: Էստեղ էլ նույն սիրալիք ընդունելությունը, նույն հարց ու պատասխանները:

– Դուք են ասեք,– ասում եմ,– Անուշը ո՞նց է սովորում, ո՞նց:

– Պարոն Թումանյան,– պատասխանում են,– Անուշը հո անցյալ տարի է ավարտել:

– Դե տղա կասեմ, թե կարողանաս դրությունս երևակայել: Էդ էլավ, էդ. ես էլ էդպիսի փորձեր չարի: Խելքս հո հացի հետ չէի կերել:

ԱԶԱՏ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՆՈՎՏ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՅ

ԻՄ ԱՌԱՋԻՆ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներսիսյան դպրոցի 3-րդ դասարանումն են: 1896 թ. հունվարի 4-ն է: Տրավիրված են իմ աշակերտի քրոջ՝ Օվսաննայի, անվանակոչության տոնին:

Օվսաննան Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության հիմնած կարուձևի դպրոցի շրջանավարտ էր և նույն դպրոցի դասատու: Երեկոյան փոքր-ինչ ուշ, երբ հյուրերի հետ նստած զրուցում էինք, ներս մտավ սև մազերով, սև մորուքով, ժպտերես դեմքով մի երիտասարդ:

– Բանաստեղծ Նովի. Թումանյանն է,– ասաց տանտիրուհին: Առաջին անգամ նրա անունը ես լսեցի այդտեղ: Նա այդ տան մտերիմ բարեկամն էր և հաճախ էր լինում նրանց մոտ: Օվսաննան առանձին հարգանք էր տածում դեպի Նովհաննեսը. երևում էր, որ մտերիմ ծանոթներ էին:

Թեյից հետո աշխուժություն ընկավ հրավիրածներիս մեջ: Նովհաննեսն իր կատակներով, զրույցներով բոլորի ուշադրությունը գրավել էր: Տրավիրվածների թվում կային և մի քանի օրիորդներ Օվսաննայի ընկերուհիներից, որոնք ավելի հետաքրքրական էին դարձնում երեկոն:

– Եկեք ֆանտ խաղանք,– հնչեց Օվսաննայի զիլ ձայնը, և բոլորը հավաքվեցին սեղանի շուրջը: Նովհաննեսը նստեց կենտրոնում, ամենապատվավոր տեղում: Օրիորդները շրջապատեցին նրան: Սկսվեց նամակագրության խաղ: Ստանում են մի նամակ.

– Ձեր անունը Ազատ է, ձեր սիրտն էլ ազա՛տ է:

Նամակը կարդում են մի քանի անգամ և հուզվում են ու տարակուսում ո՞վ է գրել:

– Սիրո՞ւմ եք ինձ,– ստանում են երկրորդ նամակը:

Ես այլայլվեցի:

– Անունս Ազատ է, սիրտս էլ ազատ, սիրտում եմ քեզ,– պատասխանեցի հասցեին ու ընկա մտածմունքի մեջ. այլևս չեմ շարունակում խաղը: Մտածում եմ գրածիս վրա, մտածում եմ պատասխանիս վրա:

Նովհաննեսը, ըստ երևույթին, նկատելով իմ հոգեկան ապրումները և ցանկանալով արդեն ազատել ինձ իմ ծանր վիճակից՝ ժպտերես դեմքով դարձավ ինձ և ասաց.

– Շատ ուրախ եմ, որ դու ինձ սիրում ես, մենք այսուհետև կլինենք սիրելի բարեկամներ:

Ես խոր շունչ քաշեցի և սաստիկ կարմրատակեցի: Բոլորը քրքջացին Նովհաննեսի այդ հայտարարության վրա. ուրեմն, Նովհաննեսն է գրել այդ նամակը:

Այդ երեկո զվարճության կենտրոնը եղավ իմ և Նովհաննեսի նամակագրությունը:

Այդ օրվանից, Նովհաննեսի հետ հանդիպելիս, հաճախ մտաբերում էինք մեր առաջին ծանոթությունը:

Գայանյան դպրոցի հանդիսավոր վերաբացումն էր (1906 թ.)¹:

Հանդեսին ներկա եղող շատ ծնողների շարքումն էր և Նովհաննես Թումանյանը. նրա աղջիկներից երեքը Գայանյան դպրոցն էին ընդունվել:

Հանդիսավոր բացման նախագահ ընտրվեց Նովհաննես Թումանյանը, որ Գայանյան դպրոցի անցյալի և, առանձնապես, հետագա նշանակության մասին այնպիսի վառվռուն խոսքով հանդես եկավ, որ հենց նույն օրը կազմվեց ծնողական խորհուրդ՝ նախագահությամբ Նովհաննեսի:

Այդ օրվանից Նովհաննեսը կապված մնաց դպրոցի հետ: Այցելություններն այնքան հաճախ ու սովորական էին, որ դասատուներիս համար պահանջ էին դարձել նրա այցը և զվարճախոսությունները: Իսկ Գայանյան դպրոցի հանդեսներն ու խնջույքներն առանց Նովհաննեսի չէին լինում:

Տիշտում եմ մի խնջույք, որ տեղի ունեցավ մի հանդեսից հետո. ներկա էր և Ավետիք Արասխանյանը (նրա դուստրը ևս սովորում էր Գայանյան դպրոցում): Սկսվեց կատակների և զվարճախոսությունների սովորական շարքը: Նովհաննեսը խոսք վերցրեց և պատմեց Արասխանյանի հետ պատահած մի դեպքի մասին, որը մեծ զվարճություն պատճառեց հենց իրեն՝ Արասխանյանին:

– Մի գիշեր,– սկսեց պատմել Նովհաննեսը,– Արասխանյանն անցնում է կաթուղիների փողոցով: Ուշ գիշեր է լինում: Արասխանյանն ուներ ոսկե

ժամացույց: Դիմացից գալիս է մի մարդ: Երբ Արասխանյանը մոտենում է այդ մարդուն, վախից կանգ է առնում: – Պարո՛ն, ժամը քանի՛սն է,– հարցնում է անծանոթը: Արասխանյանը հանում է ժամացույցը և պատասխանում է՝ ժամը մեկն է: Անծանոթը տեսնում է մթան մեջ փայլող ոսկե ժամացույցը և օգտվելով դիմացինի վախկոտությունից, ասում է. «Տո՛ւր ինձ այդ ժամացույցը»: Արասխանյանը նայում է շուրջը, տեսնում է՝ մարդ չկա, դողդողալով ասում է.

– Ա՛ռ, քայց անազնիվ ես:

– Տեսնո՞ւմ եք, որքան ներող է մեր Ավետիքը,– ավելացրեց Նովհաննեսը: Բոլորը քրքջացին:

«ՆԱՍԿԵՐԻ» ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԵՎ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ

1905 թվականին հայկական դպրոցների վերաբացումը² եռուզեռի մեջ էր դրել հայ մտավորականությանը: Թիֆլիսում արդեն լույս էին տեսնում մի շարք պարբերական հրատարակություններ: Կենտրոնական տեղը բռնում էր մանկական «Նասկեր» ամսաթերթը, որ հիմնադրել էր Ստ. Լիսիցյանը իր կնոջ՝ Եկատերինա Լիսիցյանի հետ: «Նասկերի» խմբագրությունն իր շուրջն էր հավաքել այդ ժամանակվա աչքի ընկնող գրականագետներին, բանաստեղծներին և մանկական գրողներին – Նովհաննես Թումանյան, Ղ. Աղայան, Նակոբ Աղաբաբ, Նայրապետ Նայրապետյան, Աթաբեկ Խնկոյան, Գ. Մեսյան և մի շարք երիտասարդ բանաստեղծներ: Երաժիշտներից մասնակցում էին՝ Կոմիտաս, Անտոն Մայիլյան և ես: Սրանց մեջ կապ ստեղծողը Նովհ. Թումանյանն էր: Սկսվել էր բուռն ոգևորություն դպրոցների և մանկական գրականության շուրջը: Նիմնվել էր Ոստոցական միություն, սա ուներ իր մանկավարժական օրգանը³: Գրիգոր Վարդանյանն էր գլխավորում միության աշխատանքները:

Նովհ. Թումանյանը ետ չէր մնում և այդ աշխատանքներին մասնակցելուց: «Նասկերի» էջերում պատշաճ տեղ էր տրվում ժողովրդական և քարգմանական ստեղծագործություններին, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում Նովհ. Թումանյանի ստեղծագործությունները՝ «Կաքավիկ», «Արագիլ», «Ծիտիկի օրորքը», «Վարդը» և այլն:

Թումանյանի բացած ուղիով ընթանում էին սկսնակ բանաստեղծներ Աթ. Խնկոյանը, Ն. Աղաբաբը, Ն. Նայրապետյանը և ուրիշներ:

Նովհաննեսը պակաս ոգևորություն առաջ չբերեց նաև այդ շրջանի երիտասարդ երաժիշտների մեջ: «Նասկերում» լույս տեսած բանաստեղծությունները նոր թափ ու ոգևորություն առաջ բերեցին երաժիշտ-մանկա-

վարժների մեջ: Նրանք սկսեցին երաժշտական աշխատանքներով մասնակցել «Տասկերին»: 1908 թ. տպագրված էր և արդեն դպրոցներում հնչում էր Տովհաննեսի «Կաթավիկը»՝ երաժշտությամբ Ազատ Մանուկյանի: Այնուհետև հաջորդաբար «Տասկերի» էջերում սկսեցին լույս տեսնել Կոմիտասի և Անտոն Մայիլյանի աշխատանքները: «Տասկերին» զուգընթաց լույս տեսավ «Լուսաբեր» դասագիրքը⁴:

Մի շարք մայրենի լեզվի դասագրքեր, որ լույս էին ընծայել մանկավարժներ Ս. Մանդինյանը, Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանը, Ղ. Աղայանը, Ռաշմահյանը, Ապրեսյանը, Տակ. Աղաբաբը, Արաքաջյանը և ուրիշներ, ետ մղվեցին, երբ հրապարակ եկավ Տովհ. Թումանյանի հմայիչ բանաստեղծություններով հարուստ «Լուսաբերը»:

Թիֆլիսի քաղաքային վարչության տան մայքը միակ կենտրոնն էր, ուր հանդիպում էին գրողներն ու մանկավարժները օրվա զանազան ժամերին և խոսում առօրյայից: Մեկ անգամ, երբ հավաքված էին մի խումբ ուսուցիչներ, սրանց թվում և Տակոբ Աղաբաբը, և խոսում էին դասագրքերի մասին, անցնում էր Տովհաննես Թումանյանը:

– Այ, տղերք, գալիս է «Լուսաբերը», մեր գլխին քար գցողը,– ծիծաղելով ասաց Տակոբ Աղաբաբը:

– Տո՛, եսպես քան տեսե՞լ եք, էլ մեր դասագրքերը չեն առնում, հա՛ «Լուսաբեր» ենք ուզում, հա՛ «Լուսաբեր»,– լսվում է ամեն կողմից:

Տովհաննեսի ժպտադեմ մոտենալը վերջ տվեց խոսակցությանը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԼԻԳԱՅԻ ԱՆԴԱՄ

Կազմվել էր մի խմբակցություն. դա Թիֆլիսի դպրոցների երգեցողության դասատուների խմբակցությունն էր⁵: Այդ խմբակցության նպատակն էր՝ բարձրացնել երգեցողության նշանակությունը դպրոցներում, զարկ տալ աշխարհիկ մանկական գրականության, պատվաստել եվրոպական երաժշտությունը մանուկների մեջ, մասսայականացնել ժողովրդական երգը և ժողովրդական ստեղծագործությունը և մշակել երգեցողության դասավանդման նոր և աշխարհիկ ծրագիր:

Այդ խմբակցության պարբերաբար տեղի ունեցող հավաքույթներին քննության էին առնվում դպրոցներում կատարվելիք երաժշտական աշխատանքները:

Ռոմանոս Մելիքյանն իր բազմակողմանի ընդունակությամբ և երաժշտական քարձր ըմբռնողականությամբ առանձին տեղ էր գրավում այդ

խմբակցության մեջ:

Մեր ժողովներին հաճախ ներկա էին լինում այս կամ այն մանկավարժը, ինչպես և «Նասկերի» շուրջը հավաքված մեր ընկեր-բանաստեղծները:

Մի օր, հավաքույթի հերթական օրերից մեկում, ներս մտավ Ռոմանոսը Նովի. Թումանյանի հետ:

– Տղերք, էսօր մեր լիգայի անդամ ենք կնքելու Նովհաննեսին, – ասաց նա իր սովորական ոգևորությամբ: – Նա խնդիր է ներկայացրել մեր նախագահին: Թո՛ւյլ տվեք կարդալու այդ խնդիրը հոտնկայա:

Մենք, որ կանգնել էինք հյուրին ընդունելու, կանգնած էլ մնացինք: Ռոմանոսը հանեց գրպանից մի թուղթ և, իբրև թե գրածը կարդում է, շարունակեց.

– Ես, Նովի. Թումանյանս, մտնում եմ երաժշտական լիգայի շարքերը և պարտավորվում եմ կատարել նրա՝ ինձ վրա դրած պարտականությունները՝ սիրել երգը, պայքարել երգի և երաժշտության թշնամիների դեմ, սիրել երգի վարժապետներին և, նույնիսկ, երգի վարժապետ դառնալ:

Բոլորս միաբերան ծիծաղեցիքն և նստեցինք: Այդ երեկոն մեր արտասովոր երեկոներից մեկը եղավ: Նովհաննեսն ասաց.

– Ախպեր, լսել էի երաժշտական լիգայի մասին, բայց չէի տեսել: Ձեր ձենը էնպես է գալիս, կարծեք թե մի լեզեռն եք, ամբողջ աշխարհը ձեր ձեռին է. բայց որ հիմա ձեզ տեսա, հասկացա, որ, չնայած բոլորդ ջահել եք ու քիչ, բայց մեծ եք: Խոսք եմ տալիս ես էլ ձեր լիգայի անդամը լինել և ձեզ համար երգելու տեղ՝ խոսքեր գրել:

Ծափահարությամբ ընդունեցինք Նովհաննեսի ոգևորված ճառը:

Այդ երեկո մեր խոսակցության կենտրոնը Նովհաննեսն էր իր զվարճախոսությամբ, իսկ Ռոմանոսն աշխատում էր ետ չմնալ Նովհաննեսից: Երեկոն վերջացավ թելով և նվագով: Ռոմանոսը նվագեց Նովի. Թումանյանի նոր թարգմանած Գյոթեի «Վարդը», որ վերջերս էր ձայնագրել⁶:

ՕՐԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

1913⁷ թվականն էր. Կոմիտասը Թիֆլիսում էր: Բարեգործական ընկերության նախաձեռնությամբ լինելու էր համերգ՝ Կոմիտասի և Եկմալյանի ստեղծագործություններից կազմված ծրագրով: Կազմակերպված էր քառաձայն խումբ: Կոմիտասը Եկմալյանի երգերի ղեկավարման գործը հանձնել էր ինձ: Փորձերը տեղի էին ունենում Բարեգործական ընկերության դահլիճում, որ մեր տան դիմացն էր (Աբաս-Աբադյան փողոցում),

ուստի համարյա ամեն երեկո, փորձից հետո Կոմիտասը, Ռոմանոսը, լիգայի մեր մյուս անդամները հավաքվում էին մեր տանը, թեյ էին խմում ու զրուցում երաժշտական աշխարհի անցուդարձերից: Նախա լինում էին լուրջ վիճաբանություններ: Մի երեկո վիճաբանությունը սուր կերպարանք ստացավ. Կոմիտասը պնդում էր այն տեսակետը, թե դպրոցներում առաջին հերթին պետք է տեղ տալ ժողովրդական երգին: Ռոմանոսը պաշտպանում էր մեր երաժշտական լիգայի տեսակետը, թե նախ պետք է տեղ տալ եվրոպական երաժշտության, մարգել երեխայի երաժշտական գեղարվեստական հաշակը նրան մատչելի եվրոպական երաժշտությանը, պատրաստել նրան կուլտուրապես և ապա տալ ժողովրդական երաժշտությունը, որ նա կարողանա գիտակցորեն ըմբռնել ժողովրդական երգը:

Այս վիճաբանությունը սուր կերպարանք ստանալու վրա էր, երբ ներս մտավ Նովի. Թումանյանն իր երեք աղջիկների հետ:

– Ախպեր, մեր տանը կռիվ շամաքա էր,– ասաց Նովհաննեսը, դեռ ոչ մեկիս ձեռք չտված. – մեկը թե՛ ես եմ գալու. Անուշը, թե՛ չէ, ես եմ գալու, Ազատ Մանուկյանը ի՛մ ուսուցիչն է. Սեդան, թե՛ քա իմ ուսուցիչն չէ՞. և եսպես բոլորը եկան: Ասում եմ ախր Ազատենց տանը էնքան աթոռ չկա, թե՛ մենք կկանգնենք, ու եկանք: Դե՛, քարս ձեզ,– ասաց Նովհաննեսը, և ինքն ու աղջիկները ձեռք տվին բոլորին: Երբ հերթը հասավ Կոմիտասին, Նովհաննեսն ասաց.

– Այ մարդ, ի՞նչ գործ ունես ես ջահելների մեջ, դո՞ւ էլ ես լիգայի անդամ:

Կոմիտասը պահ մի զսպեց իր ջղայնությունը և ծիծաղելով ասաց.

– Կորչի՛ երաժշտական լիգան իր Ռոմանոսով: Ազա՛տ, էլ քո տուն չէ՛մ գա, եթե Ռոմանոսը էստեղ լինի: Նոգեհան է, էլի՛,– ավելացրեց նա:

Վիճաբանությունը դադարել էր, տիրում էր ընդհանուր ուրախություն:

Նովհաննեսի աղջիկները զուրկ էին երաժշտական ունակություններից:

Անուշը, որ ավելի երաժշտական էր, քան մյուսները, Կոմիտասի թախանձանոք երգեց Գայանյան դպրոցում սովորած Նովհաննեսի «Անուշը», որ նոր էի ձայնագրել:

– Դե՛, երեխեք, ժամանակն է տուն գնալու, վաղը դաս ունեք,– ասաց Նովհաննեսը վեր կենալով:

– Ես պետք է Կոմիտասին հանապարհ գցեմ,– ասաց Ռոմանոսը,– Փարիզի փողոցներից հետո մեր թաղի փողոցներով անցնելիս, վա՛յ թե վախենա:

– Չէ՛, Ռոմանոս, ավելի լավ է եղ փողոցների մեջ կորչեմ, քան թե քեզ հետ գնամ,– ասաց Կոմիտասը, և միասին հրաժեշտ տվին մեզ:

ԱԼ. ՍՊԵՆԴԻԱՐՅԱՆԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

1916 թվականն էր: Այն ժամանակվա Պետերբուրգի և Մոսկվայի երաժշտական հասարակության մեջ արդեն անվանի կոմպոզիտորի հռչակ էր հանել Ալ. Սպենդիարյանը: Այժմ նա եկել էր Թիֆլիս՝ տալու իր առաջին սիմֆոնիկ համերգը: Թիֆլիսը մեծ հետաքրքրությամբ էր սպասում Սպենդիարյանի համերգին: Համերգը նշանակված էր օպերային քատրոնում: Ղեկավարելու էր ինքը՝ հեղինակը՝

Դահլիճը լեփ-լեցուն է: Բացվում է վարագույրը, և 60 հոգուց բաղկացած սիմֆոնիկ նվագախմբի դիրիժորական ամբիոնի վրա կանգնում է ցած-րահասակ, վայելուչ արտաքինով Սպենդիարյանը: Հանդիսականների բուռն օվացիային նա պատասխանում է համեստ ողջույնով, որից հետո սկսվում է համերգը: «Ղրիմի եսքիզները» և «Երեք արմավենի» սիմֆոնիկ պոեմը մեկը մյուսից հետո մեծ հիացմունք են առաջ բերում լսող բազմազգի հասարակության մեջ:

Երեկոն ունեցավ մեծ հաջողություն: Ամեն տեղ արդեն խոսում էին Սպենդիարյանի՝ իբրև անվանի կոմպոզիտորի, իբրև վարպետ սիմֆոնիստի և դիրիժորի մասին:

Ալեքսանդր Աֆանասևիչին հրավիրում էին ամենուրեք: Բոլոր երաժշտական և կուլտուրական հիմնարկությունները պատիվ էին համարում տեսնել իրենց մոտ անվանի երաժշտին և լսել նրանից կարծիք և տպավորություններ:

Սպենդիարյանը առաջին անգամն էր Կովկասում: Հայկական միջավայրը, լեզուն, ժողովուրդը, նրա կենցաղը, գրականությունը և ամեն ինչ նոր էին նրա համար: Նա ամենայն հետաքրքրությամբ այցելում էր գրողներին և առաջինը ծանոթացավ Նովի. Թումանյանի հետ, նախ, իբրև գրողների միության նախագահի և ապա՝ իբրև անվանի բանաստեղծի: Այնուհետև ցանկություն հայտնեց ծանոթանալ դպրոցներին:

Պայծառ օրերից մեկն էր: Գայանյան դպրոցի 3-րդ պատրաստական դասարանում են: Ինձ համար անսպասելիորեն բացվում է դասարանի դուռը, և ներս են մտնում դպրոցի տեսուչ Սարգիս Աբովյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը, Ալեքսանդր Աֆանասևիչը, նրա եղբայրը՝ Սիմեոն Սպենդիարյանը (հասարակական գործիչ), Նովի. Թումանյանը և ուրիշներ: Նրանք լսում են իմ երգեցողության դասը. երեխաները երգում են նոտաներով սովորած նյութը՝ «Երաժշտական այլբենարանից» և մի քանի երգեր «Փնջիկ» մանկական

երգերի ժողովածուից, սրանց մեջ և «Արի Մանան» ժողովրդական երգը: Մանուկների երգը մեծ տպավորություն է թողնում Ալեքսանդր Աֆանասևիչի վրա:

Նայոց երաժշտական ընկերությունը և Գրողների ընկերությունը օգնում էին Սպենդիարյանին՝ ծանոթանալու հայ ժողովրդական և աշուղական երգերին:

Սպենդիարյանի գլխավոր առաջնորդները և ուղեցույցները Նովի. Թումանյանը և Ռոմանոս Մելիքյանն էին: Նրանց օգնությամբ Նավլաբարի սրճարաններից մեկում մի գիշեր Սպենդիարյանը հնարավորություն ունեցավ լսելու շուլավերցի աշուղ Գոբորին: Ժողովրդական ստեղծագործության համերգ էր դա, որին ներկա էին նաև քաղմաթիվ գրականագետներ և երաժիշտներ:

«ԱԼՄԱՍՏ» ՕՊԵՐԱՅԻ ԾՆՈՆՆԸ

Թիֆլիսի ժողովարանում ի պատիվ Սպենդիարյանի կազմակերպվեց բանկետ. հրավիրված էին Թիֆլիսի երաժշտության բնագավառի ներկայացուցիչներ, գրողներ և ուրիշներ: Նատուկ հրավիրված էին սազանդարներ, դուդուկչիների խումբ և աշուղներ՝ անվանի կոմպոզիտորի կովկասյան ժողովուրդների երաժշտությանը ծանոթացնելու համար:

Միաձայն սեղանի թամադա ընտրվեց բոլորից սիրված Նովի. Թումանյանը: Մեկը մյուսին հաջորդում էին նրա կատակներով ու սրամըտություններով հագեցված բաժակահառերը: Ներքո հասավ օրվա հերոս Սպենդիարյանին:

– Խմում ենք Ալեքսանդր Աֆանասևիչ Սպենդիարյանի կենացը, ողջունում ենք նրա Կովկաս գալը և այսօր նրան պարտավորեցնում ենք գրել հայերեն մի օպերա:

Տնչեց բուռն ծափահարություն, բոլորը հոտնկայս խմեցին մեծ վարպետի կենացը: Երաժշտախմբերը կատարեցին իրենց ամենահետաքրքրական համարները:

Ձայն առավ Ալեքսանդր Աֆանասևիչը և իր պատասխան խոսքում հուզված ասաց.

– Ես սիրում եմ հայ ժողովրդին. խոստանում եմ ուսումնասիրել հայկական երաժշտությունն ու գրականությունը և գրել մի օպերա: Արդեն ծանոթացել եմ Նովի. Թումանյանի բանաստեղծություններից մի քանիսին, կարդացել եմ «Թմկաքերդի առումը» և շատ հավանել եմ. որոշել եմ գրել օպերա և

այստեղից մեկնելուց հետո անմիջապես կսկսեմ այդ աշխատանքը:

Ննչեց որոտընդոստ ծափերի տարափ և նվագողների անվերջ տուօների դղրդյուն: Նովհաննեսը վեր կացավ թամադայական աթոռից, մոտեցավ Ալեքսանդր Աֆանասիչին և համբուրվեց: Դահլիճը ցնծության մեջ էր. ծիծաղ, քրքիջ:

– Նովհաննեսը և Սպենդիարյանը նշանվեցին, – լավեց սեղանակիցներից մեկի սրախոսությունը:

Տեսնյալ օրը նույն գրողների և երաժիշտների գլխավորությամբ, որոնց տոն տվողը Թումանյանն էր, Սպենդիարյանը ճանապարհ ընկավ դեպի հյուսիս:

ՆԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐՈՒՄ

1917 թվականի ամառն է¹⁰: Պյատիգորսկի «Прован» կոչված առողջարանում ենք, որ հիմնել էր բժ. Բուդուդյանը և նվիրել Նայ ուսուցիչների միության: Այստեղ հանգստանում և բուժվում էին այն ժամանակվա ուսուցիչներից և հասարակական գործիչներից շատերը: Նյուր էին և արտասահմանից եկած գրական գործիչներ Ջապել Եսայանը, Ռուբեն Ջարդարյանի որդի, երիտասարդ բանաստեղծ Ռաֆայել Ջարդարյանը: Այնտեղ էր Նովհ. Թումանյանը իր աղջիկների հետ: Ժամանակն անցնում էր շատ հետաքրքրական և ուրախ: Տետաքրքրություն առաջ բերող կենտրոնական դեմքը դարձյալ Նովհաննեսն էր. անվերջ կատակ, անվերջ սրախոսություն...

– Լսեցե՞ք, – ասաց նա մի օր մեզ իր տանը: – Էսօր հայոց դպրոցում ժողով էր: Առողջարանը 4000 ռուբլի բանկին պարտք ունի:

Որոշվեց մի երեկույթ կազմակերպել և այդ պարտքը ծածկել:

– Ազա՛տ, դարձավ նա ինձ, – քառաձայն խումբը դու պետք է պատրաստես: Դե՛, քեզ տեսնեմ, այսօրվանից անցիր գործի: Եթե կուզես, մենք էլ կերգենք, ես՝ տենոր, տիկին Ջապելը՝ առաջին ձայն:

Բոլորս ծիծաղեցինք Նովհաննեսի տենոր երգելու հայտարարության վրա:

Օգոստոսի 3-ն է¹¹: Հայտարարված է հայկական նոխ երեկույթ Պյատիգորսկի քաղաքային ժողովարանի դահլիճում: Մասնակցում են Ամիրագոյի խմբից օպերային երգիչներ, քառաձայն խումբը իմ ղեկավարությամբ: Մեծ տառերով տպված է բանաստեղծ Բալմոնտի անունը, որը մասնակցելու է երեկույթին իր ելույթով:

Նովհաննեսի առանձին խնդրանքով բանաստեղծը հանձն էր առել մասնակցելու հայկական երեկույթին իր արտասանությամբ:

Երեկոն անցավ փայլուն հաջողությամբ: Բալմոնտի ելույթը հայ պոեզիայի մասին և արտասանությունը Բրյուսովից՝ մեծ օվացիաներ առաջ բերեց¹²: Նովհաննեսը չհամբերեց, բարձրացավ բեմ և իր վառվռուն ճառով և հետո էլ իր համբույրով Բալմոնտի հետ խանդավառություն առաջ բերեց դահլիճում: Այդ գիշերվա եկամուտը ծածկեց առողջարանի պարտքը:

Նամերգային բաժնից հետո կայացավ բանկետ, ուր ներկա էին բոլոր մասնակցողները: Նովհաննեսը նստել էր Բալմոնտի կողքին: Թամադա ընտրվեց Նովհաննեսը: Փոխանակվեցին կենացներ ու ճառեր գրականության և արվեստի շուրջը:

Արտիստների ելույթները, սեղանակիցների խմբական երգերը և, առանձնապես, Նովհաննեսի սրամիտ ու բովանդակալից կենացաճառերը անվերջ ծափեր էին առաջ բերում:

Նույնամալից խոսք ասաց Բալմոնտը, որը Նովհաննեսին համարեց ամենախոշոր բանաստեղծը: Դարձյալ համբույր, դարձյալ խանդավառություն:

Բանկետը վերջացավ լուսաբացին:

1918 թվականի արհավիրքի օրերն են: Գտնվում եմ Ղարաքիլիսայում: Լսեցի, որ գաղթականությունը տեղավորող հանձնաժողով կա, և այդ հանձնաժողովի անդամներից մեկն էլ Նովի. Թումանյանն է: Շտապեցի հանձնաժողովի շենքը: Կարտոֆիլ էին եփում՝ գաղթականներին բաժանելու համար: Բարձրացա վեր և իսկույն նկատեցի Նովհաննեսին: Ուրախությունս անչափ էր:

– Ազատ, դո՞ւ էլ ես կռվի դաշտում, – ասաց ինձ կես-ծիծաղ, կես-գարմացած Նովհաննեսը:

Խնդրեցի, որ ինձ օգնի Թիֆլիս վերադառնալու¹³:

– Հենց դու ինձ հարկավոր ես: Դու մանուկներին շատ ես սիրում. վաղը առավոտյան մեր հավաքած անխնամ որբերին կտանես Թիֆլիս: Այժմ գնա Դպրոցի բարակում գիշերելու:

Այդ օրը Նովհաննեսի դեմքը պատած էր թախիծով, նա հուզմունքի և մտահոգության մեջ էր. անվերջ խորհուրդներ էր տալիս այս կամ այն գաղթականին տեղավորելու: Առանձին հոգատարություն ուներ դեպի մանուկները և երեխաներով ծանրաբեռնված կանայք:

Ես մեկնեցի ինձ համար նշանակված տեղը գիշերելու:

Մի կերպ գիշերը լուսացավ. շտապեցի հանձնաժողովի շենքը: Տոկհանները այստեղ էր՝ զբաղված ու մտահոգ. սպասում էր այն մարդուն, որին հանձնարարված էր որբերին կերակրել և բերել:

Ես նստած մտածում էի այն մասին, թե Տոկհանները ինչպես է փոխվել ...

Եկան որբերը:

– Երեխաներ, էս Ազատ Մանուկյանը ձեզ շատ է սիրում, ձեզ կտանի Թիֆլիս, կտեղավորի դպրոցում, լավ-լավ բաներ կտվորեցնի: Ճանապարհին սրան կլսեք, հասկացա՞ք:

– Տասկացա՛նք,– լսվեց երեխաների հոգնած և ուժասպառ ձայնը:

– Ազա՛տ,– դարձավ նա ինձ,– երեխաների խնամքը հանձնում եմ քեզ, գիտեմ, լավ կպահես սրանց: Ձեզ համար հատկացված է մի ապրանքատար վագոն: Թիֆլիս հասնելիս՝ սրանց սաղ-սալամաթ կտանես-կհանձնես Բարեգործական ընկերության որբախնամ վարչությանը¹⁴:

Շարքով գնացինք կայարան և նույն երեկո մեկնեցինք Թիֆլիս:

Ճանապարհին գնացքը քուրքերից ենթարկվեց գնդակոծության. եղան սպանվածներ. շատերի հետ ես էլ վիրավորվեցի, մի կերպ Թիֆլիս հասնելով տեղավորվեցի հիվանդանոցում: Տիվանդներին այցելելու հերթական օրերից մեկն է. ներս է մտնում Տոկհանները մի կապոց ձեռքին:

– Ազա՛տ, ապաշխարանք լինի: Ա՛յ ախպեր, լսեցի ու ցավեցի: Ուրախ եմ, որ սաղ եմ տեսնում: Դե հիմա հո չե՞ս կարող ասել, որ դու էլ կովի դաշտում չես եղել: Երաժիշտներդ վախկոտ եք, քայց դու համա կովել ես, հա՛,– ասաց Տոկհանները ծիծաղելով:

Իր հաճոյախոսություններով հուսադրումներ անելուց հետո Տոկհանները գնաց, երբ այցելուների հեռանալու զանգը հնչեց¹⁵:

ՎԵՐՁԻՆ ՏԱՆԴԻՊՈՒՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՏԵՏ

Թիֆլիսի 72-րդ աշխատանքային դպրոցի երգ-երաժշտության դասատուն եմ:

Դպրոցի մանկավարժական ժողովը որոշել է Տոկհաններն Թումանյանի պատվին մի երեկո կազմակերպել և հրավիրել բանաստեղծին: Բոլորը եռուզեռի մեջ են. ուսուցչական կազմն առանձին ոգևորությամբ լծված է գործի: Աշակերտությունը սրտատրոփ սպասում է ընդունելու մեծ բանաստեղծին: Կազմված է հատուկ ծրագիր Տոկհաններն Թումանյանի ստեղծագործություններից: Դպրոցական մանկական խումբն առանձին աշխուժով է սովորում Թումանյանի՝ իմ ձայնագրած «Կաքավիկը»¹⁶,

«Արագիլը», «Ծիտն ու սագը», «Ծիտիկի օրորը» և ուրիշ երգեր, մի խոսքով, դպրոցում թնդում է Տովհ. Թումանյանի անունը:

Երեկո է: Դպրոցի փառահեղ դահլիճը զարդարված է: Աշակերտներից մեկը շատ հաջող նկարել է Տովհաննեսի ժպտերես պատկերը, որը ծաղիկներով զարդարված դրված է բեմի վրա: Տոտնկայս, բուռն ծափերով ընդունեցին մեծ բանաստեղծին: Գեղարվեստական բաժնի ընթացքում, ամեն մի համարից հետո, Տովհաննեսը սիրով ծափահարում էր կատարողներին:

Ուսուցչական խումբը համեստ թեյասեղան էր պատրաստել բանաստեղծի պատվին:

Տավաքույթն աշխուժացավ, և սկսեցին սովորական կատակները: Տովհաննեսն ասաց.

– Տիմա լսեցեք, պատմեմ, թե ինչպես մեռավ Ազատը, և թե ինչպես կատարեցինք նրա հոգեհանգիստը:

Ծիծաղ: Լռություն:

– 1921 թվականի ամառվա վերջն է,– սկսեց Տովհաննեսը առանձին շեշտով,– սեպտեմբերի սկիզբը: Գրողների միության նախկին անդամներս Տայարտան շուրջը կենտրոնանալու և նոր աշխատանք սկսելու նպատակով հրավիրել ենք ընդհանուր ժողով: Նախագահում եմ եղ ժողովին ես: Ժողովը բազմամարդ է և նոր է սկսվել: Ներս է մտնում Ռոմանոսը և այլալված մոտենալով ինձ, տալիս է մի հեռագիր, ուր գրված է. «В Караклисе умер Азат Манукян»: Տանկարծակիի եմ գալիս: Ռոմանոսը խոսք է վերցնում և հայտարարում է. «Ընկերներ, Ղարաքիլիսայում մեռել է մեր սիրելի Ազատը, հոտնկայս հարգենք նրա հիշատակը»: Բոլորը կանգնում են հանկարծահար եղած: Ռոմանոսը շարունակում է.

– Տեղը չի այսօր նրա մասին խոսել: Երաժիշտների միությունը Տայարտան մեջ կկազմակերպի առանձին հուշ-երեկո:

Ժողովականները նստեցին:

– Ընկերներ,– ասացի,– ժողովը համարում եմ փակված:

Բոլորս ցրվեցինք շատ տխուր: Տիմա ձեզ եմ հարցնում, թե մեռավ Ազատը ու մենք ոտի կանգնեցինք ու հոգեհանգիստ կատարեցինք, ապա ո՞վ է ես Ազատը, որ եսօր մեզ մոտ է նստած:

Բոլորը ծիծաղեցին:

– Տիմա լսեցեք,– շարունակեց Տովհաննեսը,– ես Ազատը մեկ վիրավորվեց, մեկ էլ մեռավ, ես երկու անգամը սուտ դուրս եկավ: Դե որ ես երկու անգամը սուտ դուրս եկավ, երրորդ անգամը հո սուտ չի լինի: Տամա չէ՛,– վրա

բերավ նա, – էս մեր Ազատը դեռ շատ պիտի ապրի մեր մանուկների համար: Բոլորը ծիծաղեցին: Երեկոն վերջացավ շատ աշխույժ¹⁷:
Այդ իմ վերջին տեսակցությունն էր Նովհաննես Թումանյանի հետ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՆ ԻՄ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ

Մեր ծանոթության հենց առաջին օրերից Թումանյանը մեծ տպավորություն է բողբել վրաս: Այդ տպավորությունը հետագայում անդրադարձավ նաև իմ ստեղծագործական աշխատանքների վրա:

Ժողովրդական ստեղծագործությունների թումանյանական մշակումները՝ «Կաքավիկը», «Արագիլը», «Եկավ գարունը», «Լուսը լուսացավը»¹⁸, «Բարի լուսի»¹⁹, «Աշունը» արժեքավոր նյութ են մատակարարել մեր մանկական երաժշտական գրականությանը և մասնավորապես իմ ստեղծագործություններին:

Ինձ համար պակաս ոգևորության աղբյուր չեն դարձել նաև նրա մի շարք այլ մանկական գործեր՝ ինչպես «Ծիտն ու սագը», «Ծաղիկների երգը», և, վերջապես, «Չարի վերջը» առակը:

«Նասկեր» մանկական ամսագրում նոր էր լույս տեսել «Չարի վերջը» և արդեն մտել էր դասագրքերի մեջ: Իր մատչելի և երաժշտական հանգաբանությամբ իսկույն գրավեց ուշադրությունս. ձեռնարկեցի գրել մանկական օպերա: Պատրաստ էր արդեն օպերայի կորիզը. «Լինում է մի սար» խմբերգը, «Կկուի ողբը», «Ագռավի արիան», և, վերջապես, վերջավորության խմբերգը – «Ինչքան էլ, որ լինես զգույշ»:

1912 թվականն է: Թիֆլիսի Նորաշենի դպրոցի մանուկները առաջին անգամ պիտի ներկայացնեն «Չարի վերջը»: Դպրոցը պատրաստվում է շուքով կազմակերպել այդ երեկոն:

Նովհաննեսը հրավիրվածների թվում առաջին տեղն է գրավում: Այստեղ են նաև երաժշտական լիգայի անդամները՝ Ռոմանոսը և մեր մյուս ընկերները: Օպերան անցավ փայլուն հաջողությամբ:

Նովհաննեսը, որ հիացած դիտել էր մանուկների կատարումը, նրանց բեմական հագուստները և այլն, առանձին ոգևորությամբ ասաց.

– Ազատ, էս օպերան պետք է վերջացնես, իսկ էս խոստանում եմ «Չարի վերջը» էլ ավելի մշակել և ավարտել: Քո ներկայացումը նոր-նոր մտքեր է ծնում: Ռոմանոս, մի օր Ազատի հետ կգաք մեր տուն, քիչ զրից անենք «Չարի վերջի» և առհասարակ մեր մանուկների համար օպերա գրելու մասին:

«Չարի վերջը» օպերան շարունակվեց ու էլի շարունակվում է մշակվել:

ՄՈՎՍԵՍ ԱՐԱՋԻ

ԻՄ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ՏՈՎՏ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՏԵՏ

Տովհաննես Թումանյանի հետ շատ հանդիպումներ են ունեցել, բայց հիշողությանս մեջ մի առանձին հմայքով տպավորվել է իմ առաջին հանդիպումը և ծանոթությունը քանաստեղծի հետ, 1897 թվականին Դսեղում:

Ահա գլխավորապես այդ տեսակցության մասին կուզեի պատմել այժմ, թողնելով մնացածները ապագային:

Այդ ժամանակ ես աշակերտ էի Թիֆլիսի ռեալական դպրոցում և ամառը գնացել էի Ջալալօղլի: Արդեն օգոստոսի կեսն անցել էր, երբ մի խումբ աշակերտների մեջ միտք հղացավ ոտով ճանապարհորդել: Մենք դուրս եկանք Ջալալօղլուց, անցանք Դվալի լեռնանցքով ու իջանք Ղարաքիլիսա: Այստեղ մի օր հանգստանալուց հետո մեր խումբը բաժանվեց: Երկու հոգով շարունակեցինք ճանապարհորդությունը Լոռվա ձորով, այցելելով նշանավոր գյուղերը: Եղանք Շահալի, Դսեղ, Ուզունլար, Սանահին, Նաղպատ, ապա՝ Ալավերդու (Մանեսի) վրայով բարձրացանք Լավարի սարը ու մի շարք գյուղերով իջանք Շուլավեր:

Այդ ժամանակ Լոռվա ձորը մի արտակարգ տեսարան էր ներկայացնում: Թիֆլիս-Ղարա երկաթուղագիծը դեռ նոր էր կառուցվում. ձորը լիքն էր ամեն ազգի ու ամեն արհեստի բանվորներով: Ամբողջ գծի վրա վիստում էին մարդիկ՝ մի տեղ փորում, հարթում էին, մի ուրիշ տեղ պայթեցնում ժայռերը կամ աշխատում կամուրջների վրա:

Առանձնապես հետաքրքրություն էին առաջացնում իտալացի բանվորները: Նրանց հրավիրել էին հեռու Իտալիայից թունելների աշխատանքի համար, որովհետև այն ժամանակ միայն նրանք էին կարողանում այդ մասում աշխատել: Այդ բանվորների մի մասը եկել էր ընտանիքով. նրանց տեղավորել էին ժամանակավոր փայտե տնակներում: Ահա այդ փայտե տնակ-

ներն իրենց օտար բնակիչներով տարօրինակ տեսք էին տալիս անտառոտ նահապետական ձորին, հիշեցնելով Շվեյցարիայի տեսարանները:

Ալավերդու ֆրանսիական ընկերությունը նոր էր ոտ դրել և սկսել էր իր շենքերի կառուցումը: Հիշում եմ նույնպես, որ Սանահինի պատմական կամրջի մոտ մի մեծ այգի կար, մեջը՝ ջրաղաց: Նրա առաջ մի քարի վրա տխուր նստած էր ծեր ջրաղացպանը, կարծես զգալով, որ շուտով երկաթուղին քջելու է իրեն այդ տեղից:

Քոլագերանի մոտից մենք բարձրացանք Դսեղ, նպատակ դնելով այցելել Թումանյանին: Այդ ժամանակ նա հայտնի էր գլխավորապես իր լիրիկական բանաստեղծություններով: Բացի մի ժողովածուից, որը հրապարակվել էր Մոսկվայում, կար և մի ուրիշ՝ ավելի տարածված հրատարակություն՝ «Դաշնակներ»՝ վերնագրով:

Արևն արդեն թեքվել էր դեպի արևմուտք, երբ մենք բարձրացանք գյուղը: Կալերն արդեն թեղ արած քամում էին, լցնելով գյուղը դարմանի մղեղով: Գյուղի տների մեծ մասը կիսագետնափոր էր, իսկ Թումանյանի տունը նոր ձևի էր և աչքի էր ընկնում հեռվից իր կղմինդրե տանիքով:

Բանաստեղծը մեզ ընդունեց շատ սիրալիր, այն բացառիկ քնքշությամբ, որն այնպես տպավորվում է պատանիների սրտում: Նա ապրում էր միահարկ, երկար տան մեջ, որը գետնից հագիվ երկու աստիճան բարձր էր. նրա ամբողջ երկարությամբ ձգված էր պատշգամբը: Թե՛ տան, թե՛ պատշգամբի հատակը աղյուսից էր:

Թումանյանը մեզ ներս հրավիրեց իր առանձնասենյակը, որը գտնվում էր տան ձախ կողմի ծայրին: Սենյակի միակ պատուհանը նայում էր դիմացի անտառին: Կահավորումը շատ համեստ էր. աջ կողմը գյուղական թախտ էր, վրան խալիչա ձգած, մի սեղան՝ վրան լիքը գրքեր ու մի գրադարակ, նույնպես լիքը գրքերով:

Ես տեսել էի Թումանյանին Թիֆլիսում, Ջալալօղլում, բայց դեռ ծանոթ չէի: Այժմ, երբ առիթ ունեցա հետը խոսելու, նա շատ հաճելի տպավորություն արավ: Մենք սկսեցինք գրուցել գլխավորապես գրականության մասին: Նա գանգատվում էր, որ ամիսներ, նույնիսկ տարիներ են անցնում, գրականության մասին խոսք չի լսվում, որ գրողը մնում է միայնակ ու մոռացության մատնվում, որ նրա նյութականը միշտ ողբալի է: Պատմում էր այն թշնամական մթնոլորտի մասին, որը շրջապատում է գրողին, ակնարկելով «Մշակի» վերաբերմունքը:

Նկատելով գրադարակի վրա շարած Գրանատի հանրագիտարանի հա-

տորները (խոսքը վերաբերում է նրա առաջին՝ հանրամատչելի հրատարակության), մենք վերցրինք հատորներն ու սկսեցինք թերթել:

– Էս հանրագիտարանն ինձ բավականին պետք է գալիս,– ասաց Թումանյանը,– երբ գյուղացիք խորհուրդ են հարցնում զանազան օրենքների մասին, ես էլ նրանց օգնության եմ հասնում, նայում հանրագիտարանը, բացատրում, երբեմն էլ հիվանդությունների մասին եմ տեղեկություններ տալիս:

Չնայած որ Թումանյանը միայն ամառներն էր լինում Դսեղում, այստեղ էլ շատ գրքեր կային: Պետք է ասել, որ գրքի սերը նրա մեջ միշտ վառ է եղել:

Իր այդ գրասիրության մասին նա մի անգամ ասում էր.

– Կինս դժգոհում է, որ գրքերի վրա շատ եմ փող ծախսում, բայց ոնց որ տեսնում եմ տարիների հետ նրա բարկանալն էլ պակասում է...

Ապա նա մի համեմատություն բերեց գյուղական կյանքից:

– Գութան վարելու ժամանակ մանկալը հեռվից բղավում է հոտաղների վրա՝ հա՛լ դեսը բշեցեք, հա՛լ դենը բշեցեք, իսկ ջահել հոտաղներն ականջի ետևն են գցում, ուշք չեն դարձնում: Մանկալը, որ շատ բղավում է, ձենը կտրվում է, հետո սկսում է ձեռքի շարժումներով «խոսել», իսկ հոտաղները քնծիծաղ են տալիս ու ասում.

– Աստծով եղ էլ չես անիլ:

– Հիմի իմ կնիկը բեզարել է ասելուց, շատ փափուկ է կշտամբում, դե ես էլ ասում եմ մտքումս՝ աստծով եղ էլ չի լինիլ...

Երբ մենք հարցրինք, թե ինչ նոր բան է գրել, նա վերցրեց սեղանի վրայից նոր վերջացրած մի ձեռագիր՝ իրեն հատուկ խոշոր տառերով գրած: Ջիջելով մեր խնդրին, Թումանյանը սկսեց կարդալ մի փոքրիկ պատմվածք, ավելի ճիշտ՝ արձակ բանաստեղծություն՝ «Եղջերուի մահը» վերնագրով: Այդ գրվածքը ես չեմ հանդիպել նրա ոչ մի ժողովածուի մեջ: Այժմ պարզվում է, որ այն տպագրվել է «Տարագում», 1898 թվականին²:

Մենք լսում էինք հափշտակված, համակվելով բանաստեղծի խոր վշտով: Այնտեղ նկարագրված էր անտառը՝ աշնան տերևաթափի օրերին ու այդ շրջապատի մեջ՝ եղջերուի մահը: Նրա ձագին արդեն սպանել են, իսկ ինքն էլ վիրավոր՝ ապրում է իր վերջին րոպեները...

«Անտառը հառաչանքով լիքն էր:

Աշնան չարագույժ ցրտերն ու անգութ որսկանները մտել էին նրա մեջ: Իր մահաբեր թույնը թափելով՝ սուլում էր դառնաշունչ քամին...

... Կորչում էին նրա պայծառ օրերը, ընկնում էին նրա դալար զարդերը,

հալածվում ու կոտորվում էին նրա սիրուն երեները և... հառաչում էր նա: Չէ՞ որ նա էլ գիտե զգալ, չէ՞ որ այնտեղ էլ կենդանության շունչ կա, ցավ ու կսկիծ կա»:

Այդպիսի լիրիկական տոնով էր ընթանում ամբողջ արձակ բանաստեղծությունը: Թումանյանը կարդում էր խոր զգացումով և երբ վերջացրել էր, մենք կարծես դեռ էլի լսում էինք տխուր պատմությունը:

Տիշում եմ վերջալույս էր. պատուհանից երևում էր անտառը, և թվում էր, թե հենց այնտեղ է մեռնում եղջերուն:

Այն անմիջական, խոր վիշտը, որով նա համակում է ընթերցողին, հատուկ է միայն մեծ վարպետներին: Այդպես է Շեքսպիրի «Ինչպես կուգեքի» մեջ վիրավոր եղջերուի մահվան նկարագրությունը (մեղանխուխիվ ժակի պատմածը), միայն այն տարբերությամբ, որ Շեքսպիրը մտցրել է և սոցիալական երանգ՝ նմանեցնելով եղջերուին մարդկանց:

Լուսնյակ, զով երեկո էր գյուղական խաղաղ շրջապատում: Մենք նստել էինք պատշգամբում, թելի սեղանի շուրջ: Թումանյանը պատմում էր իր անցյալից: Նա շատ դժգոհ էր իր վերջին տարիների կյանքից և ասում էր, որ գրողը պետք է լուրջ աշխատի, որպեսզի կարողանա տիրապետել իր արվեստին:

– Մի ժամանակ ի՞նչ անմիտ կյանք էինք վարում. օր չէր անցնում, որ մի տեղ երեկույթի, ընթրիքի, քեֆի չգնայինք... Գիշերը ցերեկ էինք դարձրել, ցերեկը՝ գիշեր... Օրերն անցնում էին երազի նման, ետևից թողնելով մի կսկիծ՝ թե ժամանակն անցավ, ու տակին էլ բան չմնաց...

Տետաքրքրականն այն է, որ նախատեղով ինքն իրեն, նա կշտամբում էր և «Մուրճի» խմբագիր Արասխանյանին: Այդ ժամանակ նա արդեն պառակտվել – բաժանվել էր նրանից և այլևս չէր աշխատակցում «Մուրճին»³:

– Էդ օրերին մին-մին գրում էի, տանում «Մուրճի» խմբագիր Արասխանյանին: Ջարմանալի մարդ էր. ընդունում էր քաղաքավարի, կարդում էր չոր ու ցամաք ու հետո տպագրում «Մուրճում»: Էլ չէր ասում, մի խրատեմ ես տղային, ասեմ ա՛յ ջահել, ի՞նչ բանի ես, ինչի՞ ես վատնում, ջուր կտրացնում եղ ոսկի ժամերդ, մի նստիր, լուրջ պարապիր, զարգացիր, որ կարգին բանաստեղծ դառնաս...⁴

Ի դեպ՝ «պարապելու» մասին: Մի անգամ 1915 թվականին հարցրեցի Թումանյանին – գրո՞ւմ է արդյոք «Տազարան բլբուլի» շարունակությունը: Առաջներում նա ասում էր, թե պիտի քաշվի գյուղը, նույնիսկ պիտի ապրի գյուղից դուրս գտնվող մի խրճիթի մեջ և մի ամբողջ տարի զբաղվի միայն

այդ պոեմը գրելով:

Իմ հարցի վրա Թումանյանն ասաց ժպտալով.

– Երեսունհինգ տարի է, միշտ ասում եմ մի նստեմ պարապեմ...

Տեսո՞ւ քացատրելով իր ասածը, շարունակեց.

– Այանքս էնպես է դասավորվել, որ հնարավորություն չեմ ունեցել երկար նստելու, գրականությամբ զբաղվելու. միշտ գրել եմ «ոտի վրա», ինչպես պատահել է:

Երեկոյան համեստ ընթրիքից հետո մենք պառկեցինք դուրս՝ պատշգամբում ու երկար շարունակում էինք զրույցը:

Լուսնյակ գիշերն ավելի էր տրամադրում Թումանյանին: Նա պատմում էր իր որսորդական դեպքերից, խոսում էր գյուղացիների մասին: Տիշողությանըս մեջ մնացել է նրա վերաբերմունքը դեպի բնության գեղեցկությունները, նրա հյութեղ նկարագրությունները: Նա ասում էր, որ առանձնապես մի «սրբազան» վերաբերմունք ունի դեպի արևածագը: Նրա ասելով՝ դրանից ավելի վեհ ու սքանչելի տեսարան չկա բնության մեջ, մանավանդ անտառապատ լեռներում: Համեմատություն անելով ծովի հետ, նա ավելի գեղեցիկ էր համարում լեռները, անտառները:

Այս կապակցությամբ միտս է գալիս մի դեպք՝ դրանից չորս տարի հետո: Այդ ժամանակ ես ուսանող էի և արքտրված Պետերբուրգից, ապրում էի Թիֆլիսում:

Մի անբուն գիշերից հետո, առավոտը լուսաբացին, դուրս եկա տնից ու բարձրացա բուսաբանական այգու սարը:

Մայիսյան արևը նոր էր ծագում, երբ ես բարձրանում էի դեպի բերդի պարսպի գլխի ավերակ շենքը, որը հեռվից աշտարակի տալավորություն էր անում:

Հանկարծ տեսա ավերակի մեջ մի մարդ, որը խորասուզված գրում էր ծնկների վրա դրած տետրում:

Թումանյանն էր:

Ես կանգ առա ու զգույշ քայլերով հետ գնացի, չուզենալով խանգարել նրան:

Նա նստած էր՝ երեսը դեպի բուսաբանական այգին: Արևի առաջին շողքերը խաղում էին ավերակի պատի վրա. հովը փչում էր մեղմորեն, իսկ ներքևում փոսի մեջ, քաղաքը զարթնում էր իր խուլ աղմուկով:

Երբ 1914 թվականին լույս տեսավ Թումանյանի «Երգչի վիշտը» («Հազարան բլբուլի» մի հատվածը)⁵, ես հիշեցի այդ դեպքը, հիշեցի

կիսավեր աշտարակը.

...Էնպես ուրախ, ինչպես էսօր, վեր,
մինարեն բարձրացա:
Լե՛ն աշխարհքը ոտիս տակին, խոր
երկինքը իմ վըրեն,
Տոգիս լիքը երազներով – երգը հոսեց
ինքն իրեն...

Տետևյալ առավոտ Թումանյանը մեզ տարավ, ցույց տվեց Դսեղի հը-
նությունները: Մենք գնացինք Ս. Գրիգորի վանքը: Ճանապարհին հավիը-
տակությամբ լսում էինք նրա զրույցը:

Հնությունները դիտելուց հետո հրաժեշտ տվինք Թումանյանին և իջանք
ձորը՝ նորից շարունակելու մեր ճանապարհորդությունը, տանելով մեզ հետ
բանաստեղծից ստացած հմայող տպավորությունը:

Կուզեի մի քանի խոսք ասել նաև մի ուրիշ հանդիպման մասին (1904 թ.,
Շուլավերում), որն արտահայտում է Թումանյանի վերաբերմունքը դեպի
Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումը:

Այդ ժամանակ ես նոր էի ազատվել երկարատև բանտարկությունից և մի
քանի օրով եկել էի հայրենիք: Իսկ Թումանյանն ամբողջ ամառն անցկաց-
րեց Շուլավերում:

Մեր բավականին երկար զրույցը տեղի ունեցավ այգում, որտեղ մենք
հրավիրված էինք ճաշի: Խոսակցությունը սկզբում քաղաքական հարցերի
շուրջն էր, ապա անցավ գրականության:

Թեպետ այդ ժամանակ Թումանյանը դեռ չէր կողմնորոշվել քաղա-
քականպես, բայց նա զարմացրեց ինձ իր վերաբերմունքով դեպի Ռու-
սաստանի հեղափոխական շարժումը: Ես սպասում էի, որ նա էլ, ինչպես և
մեր այն ժամանակվա հայ ինտելիգենցիայի որոշ մասը, կասի նույնը, ինչ ես
լսում էի շարունակ, թե «Մենք ի՞նչ գործ ունենք Ռուսաստանի հեղափոխու-
թյան հետ. մեր գործը Տաճկահայաստանումն է» և այլ այսպիսի դատո-
ղություններ: Բայց պարզվեց, որ Թումանյանն այդպես չէր մտածում:

– Մարդ պետք է ապրի իր ժամանակի գաղափարներով: Թեկուզ նա
տանջվի, զոհվի, բայց պիտի զգա, որ գնում է բարձր ու վեհ գաղափարների
համփով ... Տեշտ չէ եղ համփեն, բայց ո՞ր լավ բանն է հեշտ ես աշխարհում...

Այդպես նա խրախուսում էր, թև տալիս ինձ, մի քան, որ շատ հազվագյուտ էր ինձ համար այն դժվար օրերին:

Խոսակցությունն աննկատելիորեն անցավ գրականության:

– Մենք պետք է զարգացնենք մեր գրական կարողությունները և ոչ թե ընդօրինակենք ռուսական գրականությունը, – ասում էր նա: – Եթե ռուսներն ունեն իրենց Իլյա Մուրոմեցը, մենք պիտի տանք մեր Սասունցի Դավիթը: Մեր համփեն պիտի լինի ինքնուրույն. թող ռուս մեծ հեղինակները լինեն մեր ուսուցիչները, քայց մենք չպետք է լինենք նրանց կույր ընդօրինակողները...

Ռուս բանաստեղծներից նա ամենից շատ կանգ էր առնում Պուշկինի վրա, իսկ նրա բանաստեղծություններից ամենից շատ հավանում էր «Ձմեռվա իրիկունը», որը համարում էր ռուս ժողովրդի ամենահարազատ պատկերը:

ՍԻՄԱԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՏԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա

Թեև 46 տարի է անցել, բայց լավ հիշում եմ: Մի պայծառ ու անուշ օր էր. կիրակի էր, և գյուղացիները դաշտային աշխատանքի չէին գնացել:

Մեծ եղբայրս, որ գրագետ էր և շատ էր սիրում գիր ու գրականություն, հատկապես աշուղական և այլ տեսակի երգարաններ, մի խումբ երիտասարդներ գլխին հավաքած, սրահի առջևի մեծ գերանների վրա նստած՝ մի նոր գիրք էր կարդում, որը մի քանի օր առաջ էր ձեռք բերել Ջալալօղլուց: Այն ժամանակ ես համարյա անգրագետ էի: Դանակը ձեռքիս ծառի կեղևից սայլակ էի շինում ու լսում, թե ինչ են կարդում նրանք: Եղբայրս կարդաց մի քանի բան, չեմ հիշում ինչ, երևի չեմ հասկացել, որ չեմ հիշում, բայց կարդացածներից մեկը լավ հասկացա և շատ դուրս եկավ՝ դա «Շունն ու Կատուն» էր:

Այնքան հարազատ էր ու այնքան լավ գրած, որ հենց մտածում էի խնդրել եղբորս, որ մեկ անգամ էլ կարդա, երբ հորաքրոջս տղա Խեչոն աղաղակեց.

- Ա՛յ տղա, եղ ի՛նչ լավն էր, հլա հե՛նց ապրես, մին էլ կարդա:
- Տա՛, հա՛, մին էլ կարդա, – ճչացին նաև մյուսները:

Եղբայրս սկսեց նորից կարդալ: Սայլակս թողած, բերանս բաց, կլանված լսում էի: Երկրորդ անգամ լսելով՝ ես որոշ կտորներ անգիր սովորեցի:

Կարդալու ընթացքում և կարդալուց հետո երիտասարդները որոշ բառեր կրկնում էին, ծափ տալիս ու հռհռում:

– Ա՛յ տղեք, եղ ի՛նչ եք ծիծաղում, – հարցրեց հորեղբայրս, որ սրահի մեծ սյան տակին նստած՝ տրեխացու էր պատրաստում ու Ստեփան ապնի հետ զրույց անում:

- Էս Տովհաննես Թումանյանի գրածն ա, – ասաց եղբայրս:
- Թումանյան Տովհաննեսն ո՞վ ա, – հարցրեց հորեղբայրս:

– Թումանյանը, հորեղբայր, էն քո ծանոթ Դսեղա տերտերի տղեն ա:

– Է՛, տեր Թադեոսի տղա՞ն, ա՛յ դռչաղ, եդ ի՞նչ ա գրել, որ եղպես ծիծաղում եք:

Եղբայրս, նրա հետ նաև մյուս երիտասարդները, շարժվեցին դեպի սրահը: Ես էլ դանակս խուփ արի ու վազեցի նրանց ետևից: Եղբայրս երրորդ անգամ կարդաց: Բոլորը հիացած էին, իսկ ես կարող էի կրկնել ամբողջը:

– Տմի եդ Թումանյանն ի՞նչ ա որ,– հարցրեց Ստեփան ապին:

– Ա՛յ, բանաստեղծ ա, գրել ա,– բացատրեց եղբայրս:

– Ո՞նց թե,– չհասկացավ նա:

– Ա՛յ, էսպես գրում ա, խաղ ա կապում,– նորից փորձեց բացատրել եղբայրս:

– Ոնց որ աշուղ Զաքարը, էլի՛,– եզրակացրեց Ստեփան ապին:

«Շունն ու Կատուն» այնպես տպավորվեց մտքիս մեջ, որ ես շարունակ կրկնում էի և մեծ զվարճություն պատճառում թե՛ հասակակիցներիս, և՛ թե մեծերին: Նրա գրող «աշուղ» Թումանյանին այնքան էի ուզում տեսնել ու հարցնել, թե եդ ինչպե՞ս է գրել, որ պատմել չի լինի:

Դա 1892¹ թվականին էր, կարծեմ: Անցավ 4 տարի, ես արդեն Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի առաջին դասարանի աշակերտ էի, բավական գրքեր էի կարդացել, կարդացել էի նաև Թումանյանի հրատարակված բանաստեղծությունները, բայց իրեն չէի տեսել: Լոռեցի ընկերներիս հետ շատ էինք խոսում այդ մասին և անգիր ասում նրա ոտանավորները:

Մի անգամ էլ իմ ընկերոջ՝ Շահալի գյուղացի Մելիք Վարդումյանի հետ, անցնում էինք Միջի փողոցով (Թիֆլիսի հին փողոցներից մեկն էր, որ այժմ չկա), մեկ էլ Մելիքը թևիցս քաշեց.

– Ա՛յ, ա՛յ, տե՛ս, Տովհ. Թումանյանը սա է,– ասաց նա:

Նույն մայթով դեպի մեզ էր գալիս զանգուր մազերով, գլխարկը ճակատից ետ դրած, քարձրահասակ ու մի քիչ կռացած մի երիտասարդ:

– Սա՞,– ասացի ես մի քիչ շփոթված, բայց այնպես, որ Թումանյանը, որն այդ րոպեին անցնում էր մեր կողքով, լսեց: Լսեց ու մի զարմանալի քաղցր ժպիտով նայեց մեզ: Մենք շուռ եկանք և երկար նայում էինք նրա ետևից:

Առաջին անգամ այսպես հանդիպեցի մեծ բանաստեղծին:

Բ

1900 թվականի ամառն էր: Ես արդեն Գևորգյան հեմարանի 3-րդ լսարանի ուսանող էի: Թումանյանը անուն հանած բանաստեղծ էր:

Նախապես հեմարանում կապած պայմանի համաձայն՝ ես և ընկերս (այժմ մեր պետհամալսարանի կենդանաբանության պրոֆեսոր Ավ. Տեր-Պողոսյանը) պետք է հեռագիր ստանայինք և Ղարաբիլիսայում կամ Դիլիջանում միանայինք մեր այն ընկերներին, որոնք գնալու էին Ղարաբաղ՝ էքսկուրսիա:

Մեր բախտից հեռագիրը ստորագրել էր մեր ընկերներից մեկը, որի մասին մենք լսել էինք, թե Դսեղում է: Թեև կասկածում էինք, բայց թյուրիմացությունից խուսափելու համար Քոլագերան կայարանից բարձրացանք Դսեղ՝ ստուգելու հեռագրի իսկությունը, մանավանդ, որ գնացքը դեռ բավական ուշ էր գալու:

Ճանապարհին մտածեցինք, թե ուր գնանք, որ հնարավոր լինի ստուգել. որոշեցինք գնալ Թումանյանենց տուն:

Վերջին տարիներս էլ շատ եմ եղել Դսեղ, և եթե հիշողությունս ինձ չի դավաճանում, այն տունը, որ այժմ ունեն Թումանյանները, այն ժամանակ չկար, ուրիշ տուն էր, և տան առաջը մեծ պարտեզ կար, ուր և մի վրան կար զարկած:

Ահա հենց այդ վրանում էլ ես առաջին անգամ ծանոթացա մեր մեծ բանաստեղծի հետ: Նա վերին աստիճանի բացսիրտ ու հյուրասեր մարդ էր: Երբ իմացավ, թե ովքեր ենք և ինչո՞ւ ենք եկել, իրեն միայն հատուկ փառ-փառ ծիծաղով ծիծաղեց, շատ ուրախացավ և ասաց.

– Ա՛յ, թե լավ բան է էլել, հա՛, որ ձեր հեռագիրը սխալ է էլել: Էսօր ես է մթնում է, կմնաք մեզ մոտ, եզուց էլ գնալու ենք Ս. Գրիգոր, դուք էլ կգաք, մի լավ քեֆ կանենք, հետո կերթանք:

Այնքան գրավիչ էր այդ մարդու խոսելն ու ծիծաղը, այնքան տաք ու դուրեկան նրա վերաբերմունքը, որ ես էլ ուրախացա Դսեղ գալու համար, ու մենք լուռ, միայն իրար երեսի նայելով, համաձայնեցինք այդ առաջարկին:

– Դե՛, տղեք, դուս գնանք, հրեն ծառերի տակին են բանաստեղծ Շանթն ու Դեմիրճյանը:

Մենք Շանթի անունն արդեն գիտեինք և նրա գրվածքներից որոշ բաներ կարդացել էինք, ուստի մեծ հետաքրքրությամբ դուրս եկանք վրանից՝ ծանոթանալու և այդ գրողի հետ: Իսկ Դեմիրճյանը այն ժամանակ դեռ հայտնի չէր, և նրա մասին մենք չգիտեինք:

Շատ հետաքրքրական առակով Թումանյանը ծանոթացրեց մեզ բանաստեղծների հետ՝ սխալ հեռագիրը լավ ընկերներ ունենալու պատահմունքի հետ կապելով:

Այնքան առակներ, անեկդոտներ պատմեց այդ երեկոյան թելի ժամանակ, այնքան սուր ու համով խոսքեր ասաց մեր հեմարանական կյանքի ու դաստիարակութեան մասին, որ մենք չորսս էլ անընդհատ ծիծաղում էինք, իսկ ես ու ընկերս ուղղակի հիացած էինք ու երբ առանձնացանք քնելու, ամբողջ երկու ժամ շարունակ խոսում էինք, թե ինչ լավ պատահմունք էր, որ Դսեղ եկանք ու այսքան հաճելի մարդու հյուր եղանք:

Թե՛ ինքը՝ Թումանյանը և թե՛ Շանթը շատ հետաքրքրվեցին հեմարանի կյանքով, մեր կենցաղով, ուսումնական խնդիրներով և այլն:

Բանն այն է, որ մի քանի հարցից հետո, երբ նա մեր պատասխաններից շատ սուր ու ծիծաղելի եզրակացություններ էր հանում, մենք էլ սկսեցինք խոսել նրա նման և արդեն պատասխանում էինք բարբառով (ինքը մեծ մասամբ բարբառով էր խոսում), նույնպես հումորով և նույնալիսի ոճերով, որով ինքն էր խոսում: Կարծես մի կես ժամում նա տիրացավ մեր մտքին, և ուզում էինք նմանվել նրա խոսելու ձևին:

Առավոտը դեռ շատ վաղ էինք վեր կացել: Մեկ մտածեցինք, քանի դեռ բանաստեղծները քնած են՝ գնանք մեր գործին, բայց մեկ էլ որոշեցինք մնալ, քանի որ Թումանյանի հետ թեկուզ կես օր անցկացնելը չափազանց հաճելի էր, բացի դրանից՝ գնալը անքաղաքավարություն կլիներ մեր կողմից: Եվ մինչ մենք պարտեզի հեռու անկյունում, քարերի վրա նստած՝ մտածում էինք այդ մասին, պարտեզի մյուս կողմից մեզ մոտեցավ ինքը՝ բանաստեղծը, որ նույնպես վաղ էր վեր կացել:

– Տը՛, վեր եք կացե՛լ, տղերք, ես մեր քաղաքացիք դեռ քնած են, բայց ուշանում ենք,– ասաց նա և ձայն տվեց.

– Է՛յ, Պառնասի զավակներ, արթնացե՛ք, գնալու ենք:

– Եկա՛նք, եկա՛նք,– լսվեց Շանթի սուր ու կանացի ձայնը:

Թելի ժամանակ և գնալու պատրաստության ընթացքում մեր բոլոր խոսակցություններն ու շարժումները արժանանում էին բանաստեղծի խիստ զվարճալի կատակների, իսկ երբ պաշարի բավական ծանր խորջինը պատրաստվեց, ես ու ընկերս մի ձեռնափայտ անցկացրինք մեջտեղից և բավական հեշտությամբ վերցրեցինք խորջինը, Շանթը ապշած նայեց մեզ:

– Ի՞նչ ես կծոխոր՝ կերած իծի պես աչքերդ ճպճպացնում,– ասաց Տովհաննեսը,– սարի տղերք են, է՛:

Այս խոսքի վրա արդեն փոթկացինք բոլորս:

¹Կծոխորը մի թուփ է, որի տերևները թթու և դուրեկան համ ունեն (սումախ):

Թե՛ ճանապարհին և թե՛ անտառում, վանքի մոտ այդ շրջ քաղմաթիվ ու քաղմապիսի սրամիտ ու խիստ ծիծաղաշարժ բաներ ասաց բանաստեղծը, մենք էլ այնպես էինք տրամադրվել, որ նույնիսկ շատ պարզ ու հասարակ խոսքերի վրա էլ ծիծաղում էինք:

Երբ ճաշն անցավ, ու մենք անհանգստանում էինք, թե պետք է շտապենք, որպեսզի գնացքից չուշանանք, նա շատ ցավեց, որ շտապում ենք:

– Ի՛նչ լավ կլիներ, – ասաց, – որ մի քանի օր միասին էսպես ուրախ ու լավ օր անցկացնեինք:

Թեև ծանր ու դժվար էր մեզ համար՝ թողնել մեր սիրելի բանաստեղծին, բայց արդեն մի օր ուշացել էինք, ու նրանց թողնելով Ս. Գրիգորի վանքի մոտ, աղքյուրի փիին, շտապեցինք կայարան:

Մինչև Դիլիջան, մինչև մեր ընկերներին հասնելը մենք ոչ մի ուրիշ քանի մասին չխոսեցինք, մեր խոսքն ու ծիծաղը միայն բանաստեղծի դարձվածքներն ու նրա սրամտություններն էին: Այդ օրը խորն ու անջնջելի տպավորություն է թողել ինձ վրա. այժմ, 35 տարուց հետո էլ, կենդանանում է Թումանյանն իր երիտասարդ, 31 տարեկան հասակում, բարի ժպիտով ու միշտ նոր սրախոսություններով:

Այսպես եղավ իմ առաջին ծանոթությունը մեծ բանաստեղծի հետ:

Գ

Այնուհետև, երբ ես ուսուցիչ էի Ներսիսյան դպրոցում, շատ էինք պատահում բանաստեղծի հետ, ու նա ամեն անգամ, ինչպես ամենքի, այնպես էլ իմ նկատմամբ շատ սիրալիր էր:

Իսկ երբ այդ ժամանակ հրատարակվող «Աշխատանք» շաբաթաթերթում լույս տեսան իմ մի քանի պատմվածքները գյուղական կյանքից², Նովհաննեսն իմացավ, որ ես էլ գրիչ շարժել գիտեմ, նախ շատ ուրախացավ, ապա մեր բարեկամությունն ավելի ամրացավ:

«Նասկեր» մանկական ամսագրի խմբագրության մեջ մեր հանդիպումներն ավելի հաճախ էին լինում: Շատ հետաքրքրական էին հատկապես այն խմբագրական ժողովները, որոնց մասնակցում էր Նովհաննեսը: Ճիշտ է, նա բոլոր ժողովներին չէր գալիս, բայց երբ գալիս էր, բոլորս ուրախանում էինք ոչ միայն նրա համար, որ անպատճառ ամեն անգամ որևէ սրամիտ առակ էր պատմում այս կամ այն գրվածքի (որ կարդում էինք ժողովում) առնչությամբ, ոչ միայն նրա համար, որ նրա ներկայությամբ շատ կենդանի և զվարթ էր անցնում ժողովը, ոչ միայն նրա համար, որ ամենքս ընդունում էինք նրա

հեղինակութիւնն ու հավատումն անհաշակին, այլև անհամար, որ շատ տեղին նկատողութիւններ էր անում մեր գրածների մասին, խորհուրդներ տալիս և սովորեցնում, քե ինչպէս պետք է մշակել մեր գրած ոտանավորը, պատմվածքը և այլն:

Տետաքրքրական էր, երբ հանգուցյալ Աղաբաբի³ ոտանավորներն էինք կարդում: Նրա տողերն ու բառերն իրար մոտ դնելով կամ նոր ու նման բառեր ավելացնելով, երբեմն Տովհաննեսն այնպիսի բառախաղեր էր սարքում, որ վերին աստիճանի ծիծաղաշարժ բաներ էին ստացվում: Աղաբաբն առհասարակ շատ էր գրում, բայց քչերն էին տպվում. երբ Տովհաննեսը ժողովում չէր լինում, նա ավելի վստահ էր պաշտպանում ու գովում իր ոտանավորները: Այդպիսի դեպքում Խնկոն⁴ միշտ կատակով ասում էր.

– Տաջորդ անգամ այդ ոտանավորդ Թումանյանի ներկայությամբ նորից կկարդանք:

Ու հաջորդ անգամ մեր եռյակը՝ ես, Խնկոն ու Ապրեսյանը, ծիծաղով պահանջում ենք Թումանյանի ներկայությամբ կարդալ:

Թումանյանը ոչ միայն շատ սրամիտ մարդ էր, այլև վերին աստիճանի ճաշակով: Երբ քննում էինք տպված որևէ համար, նա միշտ ասում էր.

– Չեղավ, է՛, ա՛յ, էս չեղավ, էս կտորը խանգարում է, համը փախցնում է:

Կամ

– Ա՛յ, եթէ նկարն ավելի փոքր լիներ ու սիրուն, ճաշակով բան դուրս կգար, քե չէ, էս ի՞նչ է...

Ու անպատճառ որևէ բանի էր նմանեցնում խելացի հումորով:

Մեր խմբագրական ժողովները մի տեսակ դասեր էին մեզ համար, ու ոչ միայն ես, այլև Խնկոն, Աղաբաբը, Մեսյանը և ուրիշներ շատ բան էինք սովորում մեծ բանաստեղծից և Ստ. Լիսիցյանից. նրանք իրենց հմտությամբ ու բազմակողմանի զարգացմամբ շատ էին օգնում մեզ:

Դ

Սա մի դեպք է միայն, որ պարզ միտքս է մնացել: Մի անգամ, կարծեմ էլի «Տասկերի» գործով, գնացի Տովհաննեսի տուն:

Իսկ նա նույնիսկ զբաղված ժամանակ էլ սիրում էր, երբ իր մոտ մարդ էր զննում:

Դուռը բաց արեց երեխաներից չգիտեմ որը, մտա նախասենյակ, տեսնեմ բազմաթիվ կրկնակոշիկներ կան (աշնանն էր): Մտածեցի քե՛ երևի մարդիկ հյուրեր ունեն, և անհարմար է ներս գնալ, մանավանդ, որ գործը կարելի էր մի

երկու օրից հետո էլ անել: Տարցրի թե՛

– Տայրիկը տա՞նն է:

Բայց մի տեսակ կարծես պարզ էր, եթե այսքան հյուրեր կան, պիտի տանը լինի: Ուզում էի ետ դառնալ. դուռը բաց անող երեխան զարմացած կանգնել էր, երբ ներսից լսվեց Տովհաննեսի ձայնը:

– Էդ ո՞վ է, ինչի՞ չի ներս գալիս, – ու ինքը մոտ եկավ, դուռը բաց արեց:

Նայեցի ներս. հյուրեր չերևացին:

– Տա՛, Սիմա՛կ, ա՛յ տղա, բա խի՞ ես կանգնել, տուն արի, էլի՛...

Փակագծի մեջ ասեմ, որ չգիտեմ ինչու մենք՝ ես ու Թումանյանը, իրար հետ խոսում էինք միշտ բարբառով և ուղղակի անխառն բարբառով, որ նա էլ մինչև վերջ հարազատորեն պահպանել էր, ես էլ:

Ներս մտա և հանցավորի պես հայտնեցի մտադրությունս ու մտածածս:

Նա նախ ձեռքը ձեռքին խփելով, փառ-փառ ծիծաղեց և ապա քաշելով իր առանձնասենյակը, ասաց.

– Արի՛, արի՛, էդ մենակ դու չես սխալվում, էդ բոլորը մեր տանեցոց ու երեխանց կալոշներն են:

– Ո՞նց թե, – զարմացա ես:

– Էլ ի՞նչ ոնց թե, դե մեծ օջախ ենք, մեծ տուն ենք, շատվոր ենք:

Մինչդեռ ես զարմացած նայում էի, Տովհաննեսը շարունակեց.

– Դե, ենքան շատ են մեր երեխեքը, որ սեղան ենք նստում, սարի տվարածի նման ականում ենք (ականել, նշանակում է նշաններով կամ անուններով հիշել կովերին), ջուխտ-ջուխտ ենք անում, թե որ կենտ են լինում, ուրեմն, մեկն ու մեկը տանը չի կամ դպրոցից չի եկել:

Էլ չկարողացա ինձ պահել և բարձր ծիծաղեցի այս համեմատության վրա:

Խոսեցինք մի քիչ, խնդրեց, որ «գիժ ու խելոք ախպերտանց» հեքիաթը պատմեմ, ես էլ պատմեցի.

– Գիտե՞ս ինչ, քու պատմածը ուրիշ դայդի ա, մի քանի վարիանտ ունեմ, բայց ես էլ ջոկ վարիանտ ա, գրի, հենց եդպես բարբառով, ոնց որ պատմեցիր ու բեր ինձ:

Երբ ուզում էի գնալ, նա վեր կացավ և ասաց.

– Դե, սրանից եդը էլ կալոշները թող չշշկլացնեն քեզ, դուռը որ բաց անեն, բուշ տուն արի:

Էս դեպքն իսկի չեմ մոռանում:

Ե

1906 թվականի ամառն էր: Ամբողջ Ռուսաստանը փոթորկահույզ ծովի նման ալեկոծվում էր: Այդ ալիքների «լափովը» Լոռի էլ էր հասել, և ահա ամառը, հուլիս ամսին, չգիտեմ ում նախաձեռնությամբ, Ուզունլարում հավաքվել էին բոլոր գրողներից՝ գլխավորապես հողային հարցի մասին խորհրդակցելու:

Դաշնակցական լիդերներից, հիշում եմ, ներկա էր Սիմեոն Ջավարյանը: Դաշնակցականներն ուզում էին մի տեսակ իրենց ժողովը դարձնել, բայց ոչ-դաշնակցական մասսան շատ-շատ էր, և որքան հիշում եմ հարցը պատվեց հողը կալվածատերերից խլելու շուրջ⁵:

Այդ ժողովների ղեկավարն ու տոն տվողը Թումանյանն էր. համարյա միշտ նա էր նախագահում: Նրա վերաբերմունքը, նրա խոսելու ձևը գրավում էր ամենքին: Նրա բոլոր ճառերը հագեցած էին ժողովրդի կյանքից վերցրած օրինակներով ու պատկերներով, ժողովրդական դարձվածներով ու առածներով:

Ջգալի էր, որ նա շատ լավ գիտե աշխատավոր գյուղացիության ոգին ու մտածելակերպը, լավ է ըմբռնում, թե հողի մարդն ինչպես է հասկանում իր իրավունքներն ու պարտականությունները հողի նկատմամբ:

Զ

Լավ չեմ հիշում, 1910 թե՞ 1911 թվականին ինչ-որ մի գրական-երաժշտական գերեկույթ կար Ջուբալովի անվան թատրոնում: Ինձ էլ խնդրել էին բարբառով մի բան արտասանել: Ես էլ ընտրեցի Թումանյանի «Արջաորս» պատմվածքը:

Թատրոնի մուտքի մոտ պատահեցինք միմյանց, ու սովորական բարևից հետո հայտնեցի, որ այդ գերեկույթին պիտի բարբառով կարդամ «Արջաորսը»:

– Տա՛, եղ ինչ լավ բան կըլի, – ասաց նա իր դուրեկան ժպտով:

– Վախըմ եմ, բարբառը լավ չկարենամ պահեմ, հըվանես ոչ, – ասացի ես:

– Դո՞ւ, – զարմացավ նա, – դու առանց էն էլ բարբառով ես խոսում, – եղ բանն էլ հենց իսկական բարբառով գրած ա, շատ լավ դուս կգա, միայն վռագես ոչ ու սրտալի կարդա:

– Դե, տեսնենք, – ասացի ես:

– Գիտես ինչ, – ասաց նա, – մի քիչ լռությունից հետո, – եղ բանը՝

«Արջաորսը», եղ գրքում տալված ա իսկապես բարբառով, կարդալու հրմար լավ ա, համա ուզում եմ մի քիչ փոխեմ, ուրիշը՝ բարբառը չգիտեցողը, դժար կկարդա, ու լավ չի հասկանալ:

– Բա գրվածքի աղը, համը չի կորչի՞լ, – հարց տվի ես:

– Չէ, ընենց կսարքեն, որ համ բարբառի աղը կմնա, համ էլ շատերին կամ բոլորին հասկանալի կդառնա:

Իսկապես, նա հետագայում, կարծես «Լուսաբեր» դասագրքի համար, քավական փոխել էր, և եղ վարիանտն է, որ այժմ տարածված է՝:

Ներս մտանք: Ես անցա բեմի ետևը, նա գնաց իր օթյակը: Ե՛վ ուրախ էի, որ հեղինակն էլ կլսի, թե ինչպես եմ կարդում, և՛ վախենում էի, որ հանկարծ բարբառին հատուկ որոշ ձևեր սխալ արտասանեն, և նա կնկատի:

Երբ ելույթն ունենալու հերթը ինձ հասավ, և ես հայտարարեցի, թե կարդալու եմ կենցաղային մի պատկեր, որ գրել է բանաստեղծ Թումանյանը, բոլորն աչքները հառեցին դեպի Տովհաննեսի օթյակը, և ծափերի փոթորիկ բարձրացավ:

Սկսեցի կարդալ՝ հանգիստ, դանդաղ և ամեն մի փոքր դադարի ժամանակ նայում էի իրեն: Ինձ թվում էր, որ լսողներից շատերն էլ ոչ թե ինձ են նայում, այլ Թումանյանին: Նա նստած էր՝ հենված ձախ թևի վրա, գլուխը մի քիչ թեքած և իր մշտական ժպիտը դեմքին, կարծես ասում էր. «Ապրե՛ս, ըթենց ա, համարձակ շարունակիր»: Նրա այդ կեցվածքը, քիչ կիսաբաց շրթունքներով, այժմ էլ կարծես առջևս է, և աչքերս որ փակում եմ, այժմ էլ տեսնում եմ նրան նույն դիրքում:

Ավելորդ համեստություն արած չլինելու համար պետք է ասեմ, որ լավ կարդացի, ուժգին շեշտով և բարբառի հարազատությամբ:

Որ վերջացրի՝ դահլիճը դղրդաց ծափահարությունից: Մի լուպե ես շփոթվեցի և չէի իմանում, թե ո՛ւմ են ծափահարում, ի՞նձ՝ որ լավ կարդացի, թե՞ հեղինակին: Բանից դուրս եկավ, որ երկուսիս էլ:

Ու երբ նորից բեմ դուրս եկա և գլուխ տվի, ծափահարությունն ավելի շատացավ, ու այս անգամ բոլորի հայացքն ուղղված էր դեպի բանաստեղծի օթյակը:

Նա կանգնեց, մի քիչ էլ դեպի առաջ թեքվեց ու ծիծաղելով ինչ-որ բան ասաց, որ չլսվեց ամենևին:

Ցերեկույթը շարունակվում էր, ու ես բեմի ետևն անհամբեր սպասում էի (հարմարություն չկար բանաստեղծի օթյակն անցնելու), թե երբ պիտի վերջանա, մի հետը խոսեմ, մի տեսնեմ, թե ի՛նչ տպավորություն է թողել կար-

դալս հեղինակի վրա:

Տենց որ վերջացավ, իսկույն դուրս թռա ու դեռ իր օթյակի դռան մոտ հանդիպեցի նրան:

Ես դեռ բան չէի ասել, երբ ինքը նախ ժպտաց ու ապա բարձրաձայն ասաց.

– Այ տղա, էն զատ..., – ասաց ու նորից ծիծաղեց, ապա հենց ծիծաղելով շարունակեց.

– Տա, կասենաս թե եղ «Արջաորսը» ես հենց նրա համար եմ գրել, որ դու կարդաս... Շատ լավ ասիր:

Դրանից բարձր գնահատություն չէր լինի, և ես շատ գոհ մնացի ինքս ինձանից:

Այնուհետև մինչև «ճամփաբաժանը» (ինչպես ինքն էր ասում) միասին գնացինք՝ այդ գրվածքի մասին խոսելով:

Ասաց, որ գրում է անտառի կենդանիների կյանքից շատ հետաքրքրական «բաներ»: Ես էլ գայլերի կյանքից մի բան պատմեցի, որ լսել էի մանուկ օրերիս, մեր սարերում: Նա ուշադիր լսեց և ասաց.

– Էդ էլ շատ հետաքրքրական դեպք ա, դա էլ ինձ պետք կգա:

– Առհասարակ նա սարը, անտառը, վայրենի կենդանիների մասին զանազան և՛ իրական դեպքեր, և՛ պատմություններ շատ էր սիրում և միշտ ուշադրությամբ լսում էր:

«Ճամփաբաժանին» որ հասանք, ես ուզում էի բաժանվել.

– Այ տղա, – ասաց նա, – խի՞ չես մի-մին գալիս ինձ մոտ, նստենք մի բոլ խոսենք եղ մեր սարերից ու չուրից:

– Ես արդարացա, որ դասերս ու տեսրերս թույլ չեն տալիս ու հեռացա:

Է

1906 թվականի⁷ սեպտեմբերն էր: Ներսիսյան դպրոցում ես միաժամանակ և գրադարանապետ էի բավական տարիներ: Չեմ հիշում ե՞ս էի ուզում թողնել այդ աշխատանքը, թե՞ դպրոցի հոգաբարձությունն էր որոշել ինձ ազատել, բայց հարց էր դրված նոր գրադարանապետ ունենալու:

Մի օր էլ լսեցի, որ բանաստեղծ Թումանյանին ուզում են նշանակել գրադարանապետ:

Ճիշտն ասած՝ ես չհավատացի ու զարմացա. ինչպե՞ս կարող էր պատահել, որ նա այդպիսի աշխատանքով զբաղվեր. դա ահագին ժամանակ և եռանդ էր պահանջում: Բայց բանից դուրս եկավ, որ լուրերն անհիմն չեն: Նոգաբարձությունն առաջարկել է նրան, նա էլ ասել է՝ «Թողեք մի տեսնեն,

ծանոթանամ աշխատանքին, հետո կասեմ իմ համաձայնության մասին»:

Մի օր դասամիջոցին պատշգամբում կանգնած էի, ծիծաղելով մոտեցավ ու բարևելուց հետո ասաց, որ հոգաբարձությունն իրեն այդպիսի բան է առաջարկել, բայց ինքը նախապես ուզում է ծանոթանալ աշխատանքին:

Զգիտեմ ինչ էր արտահայտում իմ դեմքը, որ նա ասաց.

– Էդ խի՞ թհե պելացար:

– Տենց էնպես, ախար գիտեմ, որ դժվար ա: Բայց խնդրեմ, դասից հետո գնանք-ծանոթացնեմ բոլոր աշխատանքներին:

Դասից հետո գնացինք գրադարան: Սկսեցի մանրամասն բացատրել, թե ինչ աշխատանքներ կան և ինչպես են կատարվում: Նա լսում էր ու գլուխը կախ մտածում. շատ քիչ հարցեր էր տալիս: Մեկ էլ, որ նորից մի բանի մասին ուզեցի խոսել, ձեռքս բռնեց.

– Բոլ ա, ինչ որ ասիր, էդ էլ հերիք ա: Դրուստ ես ասում, սա իմ գործը չի: Կգնամ ու կասեմ, որ ինձ ձեռ են առել, իրենք էլ չգիտեն, թե ինչ աշխատանք ունեն:

Ասաց նա ու վեր կացավ:

Ես դադարեցրի խոսելս ու նայեցի նրա դեմքին: Մտահոգ էր ու անժպիտ, մի բան, որ քիչ էր պատահում նրան:

– Մի բան էլ,– ասաց նա,– ինչքա՞ն են վճարում քեզ էդ աշխատանքի համար:

Ես ասացի ու ավելացրի.

– Բայց երևի քեզ ավելի կվճարեն:

Նա չպատասխանեց, ձեռքը թափ տվեց և լուռ հեռացավ:

Անցավ մի երկու-երեք օր: Դասամիջոցին միջանցքում պատահեց հոգաբարձության քարտուղարը:

– Գիտե՞ս ինչ,– ասաց նա,– հոգաբարձությունը որոշեց էլի քեզ թողնել գրադարանապետ ու ռոնիկդ էլ ավելացրեց: Տոգաբարձուներից մեկին Թումանյանը խիստ կշտամբել էր:

Ը

1920 թվականի ամառնամուտն էր:

Եղանակը դուրեկան էր ու մեղմ, մանավանդ գիշերները:

Ահա մի այդպիսի գիշեր մի խումբ լոռեցիներ հավաքված էինք մեր, կարելի է ասել, ավագ հայրենակցի՝ Անուշավան Աբովյանի տանը:

Այդտեղ էր և մեր ամենքի սիրելի բանաստեղծը: Նա, որ միշտ ծիծաղկոտ

էր ու զվարթ, այժմ տխուր էր և գունատ: Կյանքը ծանրացել էր, մի քիչ էլ հիվանդ էր, և կարծես դառն սպասումներ կային. նա մտազբաղ էր և քիչ էր խոսում: Բոլորս սովոր էինք, որ սեղան նստած ժամանակը նա պետք է դեկավարի ու իր անսպառ, համով առակներով ու առածներով (որ երբեք չէր կրկնում, այլ միշտ նոր ձևով էր ասում) աշխուժություն, խինդ ու ծիծաղ սփռի չորս կողմը:

Բայց այս անգամ նրա «տրամադրությունը քեֆի չէր»: Սեղանը դեկավարում էր Անուշավանը: Սակայն բանաստեղծի ներկայությունը, նրա ասած ամեն մի խոսքը մեծ հրճվանք էր պատճառում բոլորիս:

Դրանից հետո էլ շատ եմ պատահել իմ մեծ հայրենակցին, բայց նրա այս վերջին պատկերն է, որ տպավորվել է մտքիս մեջ, և միշտ էլ այդպես եմ հիշում նրան:

ՄՈՒԾԵՂ ԱՂԱՅԱՆ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆՆ ՈՒ ՏՈՎՏԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ

ԱՍԼԱՆ ԱՊԵՐՆ ՈՒ ԱՍԼԱՆ ԲԱԼԱՆ

Այսպես էին անվանում իրար Ղազարոս Աղայանն ու Տովհաննես Թումանյանը իրենց նամակներում:

Դրանք ճիշտ որ երկու հսկաններ էին՝ մեր ժողովրդի էպոսի էջերից հանված, իրենց ժողովրդից դուրս եկած, իրարով էին ապրում, իրարով շնչում, ցավում ու ցնծում:

Շատերը չգիտեն, թե ինչու էին նրանք իրար այդպես անվանում:

Ահա՛ դրա ծագման պատմությունը:

Մի օր Ղազարոսն ու Տովհաննեսը կարիքի մեջ են լինում և խելք-խելքի են տալիս մի ճար գտնելու: Մեկը՝ երիտասարդ, նոր սկսող բանաստեղծ, իսկ մյուսը՝ տարիքն առած, իրենց գոյության ելքն են փնտրում:

Եվ պատեհ առիթը գալիս է, բախտը նրանց ժպտում է, և երկուսն էլ նույն օրը «հարստացած», ուրախ-ուրախ նստում են, ուտում, խմում, և ահա, այդ միջոցին Ղազարոս Աղայանը հետևյալ զրույցն է անում Տովհաննես Թումանյանին.

– Գլուղումն ապրում էր ծերացած պապն իր փոքրիկ թոռնիկի հետ: Տարին անբերրի է լինում. դրանք էլ ուտելու ոչինչ չեն ունենում:

Թոռնիկը հարցնում է պապին թե՛

– Պապի ջան, բա էսօր մենք ի՞նչ ենք ուտելու:

Պապը պատասխանում է.

– Դե ի՞նչ ուտենք, բալա ջան: Ես՝ էս ա հալից ընկած, դու էլ մի փոքրիկ երեխա ես...

Մի օր էլ բախտը նրանց ժպտում է, և երկուսն էլ էդ օրը լավ ու կուշտ ուտում են:

Թոռնիկը շատ գոհ և ուրախ կանչում է.

– Ա՛ պապ, հա՛մմա կերանք, հա՛ա՛ ...

– Պա խե՞ չընք օտիլ, ես մի ասլան, դու մի ասլան բալասի...

Այդ պատմությունը շատ դուր է գալիս Նովհաննես Թումանյանին, և այդ օրվանից նրանք իրար որոշում են անվանել՝ Նովհաննեսը Ղազարոսին՝ «Ասլան ապեր», իսկ Ղազարոսը Նովհաննեսին՝ «Ասլան բալա»:

Նատկապես այդպես իրար դիմում են այն նամակներում, որոնց բովանդակությունը ուրախացնող, ոգևորիչ է և հուսադրող, մնացյալ նամակներում, եթե այդ վերնագիրը չկա, ուրեմն դրանք ավելի լուրջ կամ տխուր բնույթ են կրում:

Այսպես օրինակ՝ Նովհաննես Թումանյանը մի բաց նամակով դիմում է Ղազարոս Աղայանին հետևյալ ոտանավորով.

Իմ սիրելի Ասլան-Ապեր,
Մինչև այսօր բախտդ կապ էր,
Փողդ շուտով պիտի ստանաս,
Տանկարծակի հարստանաս:
Երեք օր էլ կացիր հալա...
Քո կարոտյալ Ասլան-Բալա:
Մինչև գրեն հրամանը,
Ինչպես ասաց Խրիմյանը¹:

ԶՈՒԳԱՏԵՌՆԵՐ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԸ ԵՎ ՆՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ

Ղազարոս Աղայանի և Նովհաննես Թումանյանի մեջ ընդհանուր շատ բան կար: Դրանք երկուսն էլ գյուղից են դուրս եկել, մեկը՝ Բորչալուի պատմական Բողնովորից (Բոլնիս Խաչեն-Լյուքսեմբուրգի), մյուսը՝ Գուգարաց աշխարհից, Դսեղ գյուղից:

Այդ երկու վայրերի բնակիչները շատ սերտ շփում են ունեցել իրար հետ ամենահին ժամանակներից: Երկու վայրերն էլ լի են պատմական հուշարձաններով, ժողովրդական հեքիաթներով, զրույցներով, և ծիսական-կենցաղային բազմազան տրադիցիաներով, խաղերով և երգերով:

Ղազարոս Աղայանն ու Նովհաննես Թումանյանը գյուղից փոխադրվում են քաղաք, սակայն մեկը փախչում է հոր տանից, իսկ մյուսը՝ ընդհակառակը, հոր միջոցով փոխադրվում է Զալալօղլի (Ստեփանավան) և ապա Թիֆլիս՝ ուսման ծարավը հագեցնելու համար: Երկուսն էլ մտնում են Ներսիսյան

դպրոցը, երկուսն էլ սկսում են գրել դպրոցական մատարանից, երկուսն էլ նախապես գյուղում են սովորել, մեկը՝ Շամշուղայի քահանայի մոտ, իսկ մյուսը՝ Դսեղ՝ իր հոր մոտ, որ քահանա էր իրենց գյուղում:

Ապա Ղ. Աղայանն անցնում է գրաշարական արհեստին, իսկ Նովհ. Թումանյանը տանում է գրագրության պաշտոն. մեկը տպարանից, մյուսը կոնսիստորիայից շարունակում են իրենց սիրելի գրական գործը:

Երկուսն էլ քաղաքից են կլին առնում, ամուսնանում, երկուսն էլ ծանրաբեռնված են ընտանիքով: Աղայանը, բացի այդ, ասպնջական կյանքով է ապրում, անցնելով Էջմիածնից Ալսալցխա, այնտեղից Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս, Երևան, Շուշի, նորից Էջմիածին ու Թիֆլիս, և ուր որ գնում էր, ընտանիքն էլ հետն էր տանում: Նովհաննես Թումանյանն իր մշտական բնակավայրը հաստատում է Թիֆլիսում:

Ղազարոս Աղայանն իր կապը գյուղից չի կտրում մինչև իր կյանքի վերջը, գյուղի հոգսերն է քաշում, եղբայրներին է օգնում. գյուղում եղած տարիներին նրա տունը դառնում է մի կուլտուրական վայր, որտեղ գյուղացիք լսում են նրա խոսքն ու զրույցը: Աղայանը նրանց հետ պարապում է, սովորեցնում է կարդալ, գրել, թվաբանություն, պատմություն, հանրամատչելի դասախոսություններ է կարդում ֆիզիկայից, քիմիայից, աշխարհի ստեղծագործությունից, փորձերով ցույց է տալիս երկրագնդի պտտվելն արևի շուրջը և այլն:

Միաժամանակ կանչում է ծեր գյուղացիներից լավ հեքիաթ պատմողներին ու գրում է նրանց պատմած հեքիաթները և վերամշակելուց հետո նորից կարդում է նրանց առաջ ու զարմանք առաջացնում, թե «իրենց պատմած հեքիաթը ինչպես է սիրունացել»:

Նովհաննեսն էլ միշտ կապված էր գյուղին, գնում էր հաճախ գյուղ, օգնում էր գյուղացիներին, առաջ էր քաշում նրանց: Գյուղի ամենածանր օրերին, երբ ցարական ռեակցիայի մղձավանջը, ջարդն ու պրովոկացիան, եղբայրասպան կռիվները, հոշոտում էին ամբողջ Անդրկովկասը, Նովհ. Թումանյանը իր պայծառ, իր համարձակ խոսքով ու գործով, խաղաղության դրոշակը պարզած՝ հաշտություն է քարոզում հայ, թուրք, վրացի ազգերի միջև: Երկուսն էլ, սիրելով իրենց հարազատ ազգը, անկեղծ սիրում էին հարևան թուրք և վրացի ժողովուրդներին:

Ղ. Աղայանը խոսում էր ինչպես ռուսերեն, այնպես էլ վրացերեն և թուրքերեն. վրացերեն կարդում էր և լավ գիտեր վրաց հին գրականությունը, հաճախ առաջ էր բերում և արտասանում Շոթայի «Վագրենավորից» կտորներ: Ղ. Աղայանն ասում էր. «Եթե դու քո ազգը չես սիրում, ուրեմն

դու մարդատյաց ես, դու չես կարող սիրել մարդկությունը: Ով որ իրեն կոսմոպոլիտ է ձևացնում չխոսելով հայերեն, ապա այդպիսի հայը կեղծ է, անհոգի... Չի կարելի մարդկությունն անկեղծորեն սիրել, չսիրելով իր հարազատ ժողովրդին: Ով որ հակառակն է ապացուցում, «նա գլուխը քարն է տալիս», այդ տեսակ մարդկանց մի՛ հավատաք, նրանք խաբեբաներ են և ավանտյուրիստներ»:

Ղ. Աղայանը, ինչպես ասացինք, ամուր թելերով կապված էր գյուղի հետ. նրա հարազատները գյուղացիներն էին: Ղ. Աղայանի կինը, լինելով քաղաքացի, կապված էր քաղաքի հետ և չէր սիրում Աղայանի՝ գյուղի բարեկամներին, սակայն որոշ հանգամանքի բերումով Նատալյան՝ Աղայանի կինը, գյուղում ևս ուներ իր բարեկամները: Բանն այն է, որ Աղայանը և իր կինը ազգակցական կապ ունեին, այսինքն՝ Ղազարոս Աղայանի կինը իր (Աղայանի) մորեղբոր կնոջ քրոջ աղջիկն էր, այսպիսով՝ Նատալյա Բահադրյանի մորաքույրը գյուղի հարս էր դարձել՝ տեր Բարսեղի կինը: Այդ պատճառով էլ Նատալյայի համակրանքը դեպի գյուղացիները միակողմանի էր, նա գյուղը չէր սիրում, այլ միայն իր հարազատներին, որոնք ապրում էին գյուղում: Ղ. Աղայանի կինը չէր սիրում Աղայանի եղբայրներին, քացի մեկից՝ Սարգիս Աղայանից, որ հանդիսանում էր մեր տան «պահապան հրեշտակը» և Ղազարոսի սիրելի եղբայրն էր, առաջադեմ, եռանդոտ, հասարակական գործիչ, գյուղի հատակագծման նախաձեռնողն ու իրագործողը: Ղազարոս Աղայանի կինը մնացյալներին չսիրելով, միշտ հանդիմանում էր Ղազարոսին, որ նա զոհաբերություններ էր անում գյուղացուց, ի հաշիվ իր ընտանիքի նյութականի:

Տ. Թումանյանի կինը՝ հակառակն էր: Նա սիրում էր գյուղը և գյուղացիներին մի առանձնահատուկ սիրով և նվիրված էր իր ամուսնուն: Երկուսի դուռն էլ միշտ բաց էր գյուղացիների առաջ:

Տովհաննես Թումանյանն իր ամբողջ գրական գործունեության շրջանում կապված էր գյուղի հետ, նրա հեքիաթները, առասպելները, զրույցները գյուղից են գալիս: Նա մի առանձին հոգատարությամբ հավաքում, գրի էր առնում ժողովրդական զրույցները, հեքիաթները:

Ղազարոս Աղայանն ու Տովհաննես Թումանյանն իրար հետ խոսում էին ժողովրդական քարքառով, Ղազարոսը՝ արարատյան, իսկ Տովհաննեսը՝ արարատյանի հետ միասին՝ նաև Լոռվա: Ղազարոս Աղայանը ևս մեջ էր բերում Ղարաբաղի քարքառից նախադասություններ, դարձվածքներ: Երբ նա առաջ էր բերում իր հակառակորդներից մեկի պատասխանից մի ցի-

տատ, նախօրոք հայտարարում էր՝

– Տլա մի ըռխին եշի...

Եվ ցիտատը կարդալուց հետո եզրափակում էր՝

– Է՛շ, ավանակ...

Միևնույն ժամանակ Ղ. Աղայանը խոսելիս՝ գործ էր ածում գրաբար դարձվածքներ:

Խոսելով այն մասին, որ աշխարհի բարիքը ուժեղներն են վայելում, նա ասում էր՝

«Արքայութիւն երկնից բռնադատի, և բռունք հալիշտակէն գնա»²:

Տոլհաննես Թումանյանը, երբ սկսում էր պատմել նախընթաց օրվա երեկոյին տեղի ունեցած հանդիպումների կամ խոսակցությունների մասին, միշտ այսպես էր սկսում.

– Ըրիգունը (այսինքն՝ երեկոյան) ես ու Ավոն խոսում էինք...

Մի զարմանալի կենդանի նկարագրական լեզվով տալիս էր իր հանդիպումները, խոսակցությունները, դիմացինի հարցն ու պատասխանը:

Երկու բանաստեղծների կանայք՝ Օլյան և Նատալյան, իրար մոտ էին, մտերիմ, անչափ իրար սիրում էին, իրար մոտ գնալ-գալ ունեին, վշտերն ու ուրախությունները բաժանում էին իրար մեջ:

Նույն մտերմությունը և սերը կար երկու բանաստեղծների ընտանիքների և զավակների միջև: Ամառանոցում եղած ժամանակ այդ երկու տան երեխաները, երբ հանդիպում էին իրար և միասին գնում էին անտառ զբոսանքի, մի կատարյալ հարսանիք էր ու քեֆ, որով ուրախացնում էին իրենց ծնողներին և փարատում նրանց տխրությունը: Աղայանի և Թումանյանի տունը մեկ էր, նրանք մի ընտանիք էին:

Ղազարոս Աղայանը, լինելով մեծ մանկավարժ, դեպի երեխաներն այլ կերպ էր վերաբերվում, քան Տոլհ. Թումանյանը:

Ղազարոս Աղայանն իր ընտանիքի մեջ նահապետական էր, պահպանողական, նույնիսկ բռնակալ: Նա իր երեխաներին կրթության չտվեց (Տայկանուշին, Տռիփսիմեին և Անահիտին), ասելով՝ «Ինքնակրթությամբ առաջ գնացեք, իմ հայրն ինձ կրթության չի տվել, ես ինքս եմ առաջ գնացել և մարդ դարձել: Ազգը պարտավոր է ձեզ կրթություն տալ (այսինքն՝ ձրի ուսում): Իմ մահից հետո իմ ժառանգներին ազգը պետք է ապահովի և կապահովի»³:

²Ղ. Աղայանի՝ իր դուստր Անահիտին գրած նամակներից:³

Իսկ Նովհաննես Թումանյանը, ընդհակառակը, իր բոլոր զավակներին կրթության տվեց՝ ուղարկելով մինչև բարձրագույն դպրոցներ, մեծ ուշադրություն դարձնելով մասնագիտականի վրա:

Նովհ. Թումանյանը խրախուսում էր իր երեխաներին, երբ տեսնում էր նրանց մեջ տաղանդի նշաններ (նկարչական, երաժշտական, գրական և այլն): Նա իրեն գրկելով մեծ զոհաբերություններով մի լավ դաշնամուր գնեց իր Անուշի համար, երբ նկատեց նրա երաժշտական ընդունակությունը: Իսկ Ղազարոս Աղայանը նման դեպքերում անուշադիր էր իր զավակների նկատմամբ. միայն Դերենիկ Դեմիրճյանի համառ ջանքերով ու խորհրդով նա մի ջութակ գնեց իր որդու համար: Ղ. Աղայանը խրախուսել չէր սիրում, նա ասում էր՝ «տաղանդը ջրի նման իր ճամփան ինքը բաց կանի»: Նա իր որդուն աշխատում էր տալ էլեկտրատեխնիկական ինստիտուտ, ասելով՝

– Գնա, ինժեներ-էլեկտրիկ դառ, ապագան պատկանում է էլեկտրականությանը:

Նովհաննես Թումանյանը չափազանց հյուրասեր էր, ինչպես և Ղ. Աղայանը: Տյուր եկած ժամանակ Ղազարոսը նշանով կհեռացներ զավակներին. եթե տղամարդ էր գալիս, աղջիկներին չէր թողնի ներս մտնել և կկանչեր այն ժամանակ, երբ հարկավոր էր սպասարկել նրանց, մատուցել սուրճ, թեյ և այլն:

Իսկ Նովհաննես Թումանյանը, ընդհակառակը, հյուր եղած ժամանակ ստիպում էր իր երեխաներին զբաղեցնել հյուրերին, հավաքում էր բոլորին և պատվիրում ներկա լինել, լսել նրանց ասքն ու զրույցը, հյուրերի հետ միասին նստել, երգել, պարել, հանելուկներ ասել, զանազան խաղեր խաղալ, նվագել և այլն:

Ղազարոս Աղայանը և Նովհաննես Թումանյանը մի շարք հատկանշական կողմերով և հիմնական գծերով իրար նման էին:

Երկուսն էլ, ունենալով տեսական, գրական, գիտական, պատմական, լեզվագիտական պաշար, իրար օգնում էին, իրար լրացնում նկատողություններով, խորհուրդներով: Նրանք կիսուսէին անվերջ բնության, հասարակական երևույթների մասին, իսկ կենտրոնական նյութը՝ գրականությունն էր: Խոսում էին տարբեր հոսանքների, ուղղությունների մասին, ծաղրում էին դեկադանսը և երկուսն էլ կանգնած էին ժողովրդական արվեստի, ռեալիստական գրականության առողջ տեսակետների վրա:

Նրանց երկուսի համար էլ օտար էր ֆորմալիստական շինծու գրականությունը, նիցշեականությունը: Երկուսն էլ ռուսական և եվրոպական

խոշոր կլասիկներից սիրում էին Շեքսպիրին, Գյոթեին, Պուշկինին, իսկ Ղազարոս Աղայանը դրա հետ միասին Նեկրոստովին, Կոլցովին, Զերնիշևսկուն, Տուրգենևին, Տոլստոյին: Երկուսն էլ սիրում էին միշտ հետևել լուսնի ճանապարհին՝ զարգացմանը, նրանք սիրում էին ստանձնապես Մաքսիմ Գորկուն...

Երբ պայթեց ռուս-հուսարական պատերազմը (1904թ.) երկուսն էլ ստանձնապես տարվեցին քաղաքականությանը, ընկան քաղաքական հոսանքների ալիքների գիրկը և նրանց միջից դուրս եկան լուսնի մկրտված, պայքարի դրոշմ ձեռքերին:

Մի օր Նովիանեն Թումանյանը ներս մտավ հուզված՝ Ղազարոս Աղայանի մոտ՝ արտակարգ հեռագրերի կանաչ քերթիկը ձեռքին և կարդաց պատերազմի հայտարարման և «Կորեյեց» ու «Վայրագ» ռազմականների խորոսական լուրը: Երկուսն էլ իրար գրկեցին, լաց եղան, այնքան հուզմունք էր տիրել նրանց: Իհարկե, լաց էին լինում ուրախությունից:

– Վերջապես հրեշից կազատվեք, – սասց Աղայանը:

Երկուսն էլ ցարական ուժերի պարտության մեջ էին տեսնում ցարական Ռուսաստանի փրկությունը, որ պետք է քերել մեծ հեղափոխությունը և իր հերթին փրկություն քերել դժբախտացած հայ ժողովրդին: Ահա թե ինչու էին նրանք լաց լինում և ուրախանում – այդ երկու մեծ հայրենասերները:

Երկուսն էլ ֆոլկլորիստներ էին, հեքիաթագիրներ, ժողովրդական լեզվի, բարբառների սիրահարներ, ասող-լսողներ:

Երկուսն էլ սիրում էին մեր պատմագիրներին, աշուղներին, ժողովրդական բանաստեղծներին: Սայաթ-Նովան երկուսի ամենասիրելի երգիչ-բանաստեղծն էր:

Ղ. Աղայանը երգում էր և փոքրուց լավ, ուժեղ ձայն ուներ: Նա երգում էր Սայաթ-Նովայից, Պաղտասար Դայրից, Ջիվանուց, մեր տաղերը, մեղեդիները, Զյոթոլլու երգերը և այլն:

Նովհ. Թումանյանի ձայնն ու լսողությունը համեմատաբար թույլ էին, բայց, չնայած դրան, նա էլ էր երգում: Նա երգում էր Սայաթ-Նովայից և մյուս աշուղներից: Երկուսն էլ սիրում էին արևելյան և մեր բայաթները, ժողովրդական երգն ու պարը:

Երկուսն էլ լավ գիտեին մեր շարականները, տաղերն ու մեղեդիները:

Երկուսն էլ լավ գիտեին մեր ժողովրդական հին, լավագույն ծեսերը, որոնք նրանք համարում էին ժողովրդական տոնախմբություններ և ո՛չ եկեղեցական, ինչպես՝ Վարդավառը, Նամբարձման տոնի «Ձանգյուլումները»,

Ջատկի տունը, Ջրօրհները: Սակայն երկուսն էլ անհավատ էին. ոչ մեկը եկեղեցի չէր գնում, մի անգամ գոնե ես չեմ տեսել, որ նրանցից մեկն ու մեկը խաչ հաներ երեսին:

Այսպիսով լինելով սթեխտոներ, միևնույն ժամանակ նրանք սիրում էին այն քոլոր ծեսերն ու տոկոսությունները, որոնք ժողովրդի պատին ու հոգուն մոտ էին, մոտ էին նրանց նիստ ու կացի մեջ:

Երկուսի մեջ էլ նկատվում էր էպիկուրյան հիմունքը, երկուսն էլ հեթանոսական շրջանի պաշտամունքի սիրահարներ էին: Երկուսն էլ սիրում էին Արևի կուրտը: Անսպաստ հղացման լեզենդը (նրանք այդ համարում էին լեզենդ) նրանք վերագրում էին արևին, արևն է կրակի սկիզբ տալով, արևը ջերմացրել է հողը և բեղմնավորել է սցւ- երկիրը , և հողը տալիս է իր բերքը երկրին ու մարդկությանը:

Ղ. Աղայանի և Տովհ. Թումանյանի աշխարհայացքների կազմակերպման պրոցեսում մեծ դեր է խաղում էնցիկլոպեդիստների և մատերիալիստական փիլիսոփաների շնորհիվ: Երկուսն էլ սիրում էին փիլիսոփաներին՝ Արիստոտելին, Պլատոնին, Դիոգենեսին: Տրասպորտում էին դիցաբանական աշխարհով:

Տունական պոեզիան և էպոսը սիրելի էին երկուսին ևս: Ողիսևի արկածները, և ընդհանրապես Տոմերուքը, խոշոր չափով ազդել են երկուսի վրա: Իտալական մեծ բանաստեղծ Դանթեն երկուսի սիրելին էր:

Ղազարոս Աղայանը և Տովհաննես Թումանյանը դեմ էին ազգայնական քաղաքականությանը, առավել ևս այն գլխավորող դաշնակցությանը, դեռ ավելին՝ պայքար էին մղում ջանֆիլաների, խմբապետների, հայրուկների և թալանչիների դեմ:

Երբ ստացվեց դպրոցական կալվածները վերադարձնելու լուրը, մենք 1904թ. ամառը, օգոստոսին գտնվում էինք Ծղեթ ամառանոցում: Ղազարոս Աղայանը հուզվեց և ուրախությունից երգեց.

Իզուր են, իզուր, բռնավոր-
Սպառնալիք քո հավիտյան:
Ո՛չ, քո շղթայք չեն գորսալոր
Ընկնել զոգիս մեր հայկազանց...

Երկուսի մեջ էլ վառ էր հայ ժողովրդի ազատագրության ձգտումը և հավատը, որ այդ ժողովուրդն իր եղբայրների՝ վրացիների, ադրբեջանական ժողովրդի հետ ձեռք-ձեռքի տված կհասնի իր նպատակին:

Երկուսի համար էլ պարզ էր, որ այդ ազատագրության գործը չի կարող

իրականանալ առանց ռուս մեծ ժողովրդի եղբայրական օգնության, և Ղազարոս Աղայանը հաճախ կրկնում էր նշանակալից խոսքը.

– Արտաքո Ռուսաստանի մեզ չիք փրկություն... (այսինքն՝ Ռուսաստանից դուրս մեզ փրկություն չկա):

Իսկ Նովհաննես Թումանյանն իր նամակներից մեկում գրում է. «... Մեր ապագան, ինչպես միշտ ասել եմ ու դուք էլ գիտեք, կապված է Ռուսաստանի հետ, իսկ Ռուսաստանն ինչքան ազատ – էնքան լավ, թե՛ մեզ համար, թե՛ աշխարհքի» (1920 թ. դեկտեմբերի 18)⁴:

Երկուսն էլ խոր կերպով զգում էին ռուս ժողովրդի կրած տանջանքները բանտերում, աքսորում, Սիբիրում: Ղազարոս Աղայանը ինքն ականատես է եղել այդ չարքաշ կյանքին, շրջելով Ռուսաստանը և աշխատելով ռուս բանվորների հետ տպարաններում (Մոսկվա) և ձուլարանում (Պետերբուրգ, Լենանի մոտ)⁵: Երկուսն էլ սիրում էին նույն ռուսական ժողովրդական երգերն ու ոտանավորները:

Նրանց վրա խոր տպավորություն է թողնում Նեկլյասովի նշանավոր քանաստեղծություններից վերցված հայտնի երգը, երբ երգում էինք՝

*Волга! Волга! весной многоводной
Ты не так заливаешь поля
Как великою скорбью народной
Переполнилась наша земля...*

Երկուսն էլ հուզմունքից արտասվում էին, այնքան խորն էին ապրում նրանք այդ երգը:

Երկուսի մեջ էլ գոյություն ուներ հեռավորությունից իրար զգալու երևույթը՝ հեռագգայությունը կամ տելեպատիան: Այդ մասին Ղ. Աղայանը գրել է 1910 թ. «Տոգեկան աշխարհից» վերնագրով հոդվածում⁶:

Այդ համառոտ ակնարկում նա շոշափում է այն միտքը, թե մարդկային ներքին հոգեկան աշխարհը դեռ ամբողջապես բացահայտված և ուսումնասիրված չէ: Եվ սկսում է Տոլստոյից: Նա ասում է. «Լև Տոլստոյը վերացավ աշխարհիցս առանց թողնելու իր հետնորդներին իր հոգեկան աշխարհի նկարագիրը: Մենք այսօր չգիտենք, թե նա, իբրև բնության հյուլեններից մեկը, ինչ չափով էր գտնվում տիեզերական մեզ անհայտ ուժերի ազդեցության տակ: Ի՞նչ բնագոյի, ի՞նչ զգայնության, ի՞նչ նախազգացումների տեր էր: Արդյոք ի՞նչ կ'արժիքի էր նա հանճարի, մարգարեության, իմաստության և այլ այսպիսի հոգեկան ուժերի մասին» և ապա ավելացնում

է. «Գուցե նա այս բոլորը համարում էր մարդկային ցնորքների արդյունք և մտածում էր սոսկ մարդ արարածի քարոյական կատարելության մասին»: Եվ ապա մի շարք ինքնակենսագրական փաստեր հիշատակելուց հետո առաջ է քերում, թե ինչպես ինքը Բաքվում նախագագեղ է իր գավակի ծանր վիճակը թիֆլիսում: Եվ միայն իր կանխագագումով Բաքվից հասնելով թիֆլիս, նա իրոք գտնում է որդուն ծանր հիվանդ, անզգա վիճակի մեջ: Մի այլ անգամ էլ նա գգում է, որ Տովհաննես Թումանյանը հիվանդ է, և ուշ գիշերին գալիս է նրա բնակարանի առաջ կանգնում և կանչում է: Թումանյանի կինը՝ տիկին Օլգան, դուրս է գալիս և հայտնում նրան, որ դրությունը լավացել է: Իսկ ամենանշանակալից դեպքը՝ դա Տովհաննես Թումանյանի հեռագգացության դեպքն է, երբ նա իր առանձնասենյակում պարապելիս, գրիչը վայր է ձգում և քացականչում է.

– Ղազարն ընկավ...

Տիկին Օլգան ներս է գալիս, և Տովհաննեսը կրկնում է նույնը: Տիկին Օլգան կանչում է իր գավակներից մեկին՝ Արտավազդին, և պատվիրում է գնալ Ղ. Աղայանի տուն՝ իմանալու նրա վիճակը:

Արտավազդը գալիս է և հայտնում թե.

– Պապեն վախճանվել է...⁷

ՆՈՎՏԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՆՈՇԵՐՈՒՄ

Ավելի քան մեկ դար է, ինչ հայ ժողովրդի հոգևոր կեցությունը լուսավորում է մշտավառ մի փարոս, որի անունն է Նովհաննես Թումանյան. մարդ, ում մասին հյուսվել են լեգենդներ, ստեղծվել է հսկայական գրականություն՝ գրական-պատմական, տեսական-վերլուծական, հուշագրական: Բոլոր այդ փորձերը ըստ էության միտված են մի գլխավոր նպատակի՝ ամբողջացնել ամենայն հայոց բանաստեղծի անհատականությունը, որը ձևավորվել է տասնամյակների հեռապատկերում:

Դեռևս Թումանյանի կենդանության օրոք ժողովրդի հավաքական գիտակցությունն արդեն լիովին հասու էր նրա՝ ի վերուստ սահմանված առաքելության խորհրդին: Դա հատկապես տեսանելի է ժամանակակիցների հուշապատումներում: Այսօր՝ անցյալի արժեքների վերագնահատման մեր ժամանակներում, մասնավորապես բանաստեղծի ծննդյան 150-ամյակի օրերին, ավելորդ չէ մեկ անգամ ևս հաղորդակցվել մարդու և բանաստեղծի, հասարակական գործչի այն բացառիկ կերպարին, որ իր համար կենդանագրել էր ժամանակի ազգային գիտակցությունը:

Հուշագրություններում ներկայացվող բանաստեղծը բուն իմաստով գեղարվեստական կերպար չէ: Բայց իբրև իրական հիմքի վրա կենդանագրված դիմանկար՝ ավելին է, քանի որ կրում է պատմականորեն ստույգ, միաժամանակ խիստ անձնականացված արժեքներ՝ պայմանավորված հուշագրության ժանրային առանձնահատկությամբ:

Թումանյանի մասին հուշերի այս մետաքնագիրը աչքի է ընկնում տեսակային բազմազանությամբ՝ ժամանակակիցների հուշ-դիմանկարներ, բանաստեղծի զավակների հիշողություններ, գրողի կյանքի գլխավոր դեպքերի խաչաձևում ժամանակի գրական-մշակութային, հասարակական իրադարձությունների հետ. կարևոր է նաև, թե ով է հուշագիրը, ինչ բնույթի են եղել նրա հարաբերությունները բանաստեղծի հետ, ինչ մասնագիտություն ունի և այլն:

Առանձին ուշադրության են արժանի հատկապես Թումանյանի զավակների հուշերը, որովհետև եթե սովորական հուշապատումներում բնորդի դիմանկարը կամա թե ակամա գունավորվում է հուշագրողի

սուրբեկտիվ հայացքով, ապա զավակների դեպքում այս պահը բացառվում է, բնորոշը ներկայանում է իր մտերմիկ անխառն նկարագրով:

Մի այլ կողմից են արժեքավորվում այն հուշապատումները, որոնք վերաբերում են բանաստեղծի մանկության ու պատանության տարիներին: Դա հանճարի տարերային արժնագման և կրողի կողմից դեռևս չգիտակցված շրջանն է, երբ նրա անօրինակ վարքագծի դրսևորումները վկաների հիշողություններում մնացել է որպես սովորականից շեղվող պատանեկան տարօրինակություն: Այս առումով առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Վ. Գևորգյանի հուշերը՝ «Իմ մանկության ընկերը» խորագրով:

Հուշապատումներում բանաստեղծի դիմանկարն ամբողջանում է մի քանի եղանակներով. ցուցադրվում են նրա գործողությունների և վարքագծի բնորոշ դրվագներ, որոնք ուղեկցվում են հուշագրողի նկարագրական միջամտություններով, ուղղակի և անուղղակի խոսքով, այլ անձանց հետ շփումներով և այլն: Բոլոր դեպքերում, սակայն, էական դեր է կատարում հուշագրի առաջին տպավորությունը:

Համատեքստային այս ընդհանուր դրվածքում նկատելի են ժանրին բնորոշ ուշագրավ մանրամասներ: Հուշագիրների մեծ մասը իբրև սկիզբ արձանագրում է բանաստեղծի հետ իր առաջին հանդիպումը, որ գրեթե միշտ «անմոռանալի» տպավորություն է թողնում: Տեղինակի հիշողության հոսքերում բնորոշ նախևառաջ ուրվագծվում է իր արտաքին նկարագրով: «Թումանյանին ես առաջին անգամ տեսա հեռվից, Սուրբաբի Սերգեևսկայա փողոցում,– հիշում է Դ. Դեմիրճյանը, ապա անմիջապես անցնում բանաստեղծի արտաքինի նկարագրությանը:– Արագ, մեծ քայլերով գնում էր նա... Մուգ դեղնագույն վերարկու ուներ հագին, նույն կտորի հաստ հետնագոտիով, ահագին մի ձեռնափայտ՝ առանց գլխի: Սև շլյապան հովանի էր անում կիսաժպտուն, երազալից դեմքին»¹:

Կառուցվածքային նույն սկզբունքն առկա է նաև Վ. Թոթովենցի հուշերում: «Առաջին անգամ ես պոետին տեսա Էջմիածնի վանքի բակում,– այսպես է սկսում իր հուշապատումը նա, որին անմիջապես հաջորդում է բնորոշի արտաքինի նկարագրությունը,– երկարահասակ էր, նիհար, սպիտակ մորթով և սպիտակ մագերով. ուներ լայն ճակատ, ժպտուն, ոչ խորը, բայց իմաստուն աչքեր: Հագել էր ռուսական ներմակ բլուզ՝ ծոպավոր գոտկով: Խոսելիս թե-

¹Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1969, էջ 22: Մյուս մեջբերումների էջերը կտրվեն փակագծերում:

վերը լա՛յն-լա՛յն տարածում էր՝ մեծ շրջանակներ կազմելով օդում, մերթ ընդ մերթ ձեռքը դնելով դիմացինի ուսին» (էջ 136):

Ուշագրավ է, որ հուշագիրները, նույնիսկ այն դեպքում, երբ շատ առիթներ են ունեցել շփվելու և հաղորդակցվելու բանաստեղծի հետ, որոշակի օրինաչափությամբ գրեթե բոլորն էլ իրենց հուշերը շարադրելիս ընդգծում են առաջին հանդիպումը: Մ. Արագին գրում է. «Տ. Թումանյանի հետ շատ հանդիպումներ եմ ունեցել, բայց հիշողությանս մեջ մի առանձին հմայքով տպավորվել է իմ առաջին հանդիպումը և ծանոթությունը բանաստեղծի հետ 1897 թվականին Դսեղում» (էջ 521):

Բնագրի սկզբնամասում հուշագիրները ուրվագծում են բանաստեղծի դիմանկարը՝ արտաքին բարեմասնությունների ընդգծումով՝ առանձնացնելով նրա աչքերը, դեմքը, ժպիտը, հայացքը, կազմվածքը, ձայնը, քայլը, մատները, մորուքը և այլն: Ահա, օրինակ, առաջին անգամ ինչպիսին է տեսել նրան Ավ. Իսահակյանը. «Առաջին հանդիպումով շատ հաճելի տպավորություն ստացա Թումանյանից... Նրա դեմքը ողողված էր, կարծես, մի ներքին լույսով: Փարթամ մազերով, աչքերը խոր ու խոհուն: Ժպիտը միշտ ներկա էր դեմքի վրա» (էջ 7): Ս. Ջորյանը գրում է. «Թումանյանի այդ ժպիտը... Դա մի հմայիչ գեղեցկություն էր, որ նա իր մեծ տաղանդի և զրուցելու կախարդական հանճարի հետ պարզ և առեղ վերուստ» (էջ 10):

Նետաքրքրական է նաև հուշ-դիմանկարների ավարտը, որ հաճախ ամփոփվում է «վերջին անգամ» կաղապարային միավորով. «Վերջին անգամ մենք գրկեցինք իրար. երկուսս էլ լուռ էինք... ոչ մի խոսք: Այս եղավ մեր վերջին տեսակցությունը» (Ավ. Իսահակյան, էջ 20): «Վերջին անգամ, չգիտեմ 1919 թե 1920 թվականին, սիրելի բանաստեղծին պատահեցի Թիֆլիսում...» (Վ. Շահպարտյան, էջ 422): «Վերջին անգամ Թումանյանին ես հրաժեշտ տվի հենց իրենց տանը՝ Թիֆլիսում» (Ա. Նազազործյան, էջ 585):

Նուշերում Տ. Թումանյանին տեսնում ենք Թիֆլիսում, Էջմիածնում, Դսեղում, Վանում և այլուր: Գործողությունները հաջորդում են միմյանց, որոնց կենտրոնում միշտ նա է, և որոնք դառնում են բանաստեղծի դիմանկարի ձևավորման մյուս կարևոր տարրերը: Կարևոր է նաև, թե հուշագիրը երբ և որտեղ է հանդիպում բնորդին: Այս դեպքում տարածաժամանակային ընդգծումը նորովի է քացահայտում մարդ, բանաստեղծ, ազգային-հասարակական գործիչ Տ. Թումանյանին: Օրինակ՝ բանաստեղծին ներկայացնելով Թիֆլիսյան միջավայրում հուշագիրը անդրադառնում է նրան՝ ոչ միայն իբրև Նայ գրողների ընկերության, Նայկազյան ընկերության

նախագահի, այլև ժողովուրդների բարեկամության ջատագովի, ազնիվ մարդու, սիրառատ հոր, նվիրված ընկերոջ, սկզբունքային հայի: «Թումանյանը կենտրոնական դեմք էր Թիֆլիսի մտավորական շրջաններում, – գրում է Գ. Լևոնյանը. – նրա մոտ լինում էին զանազան ուղղությունների և քաղաքական համոզմունքների տեր մարդիկ. նա հեղինակություն էր վայելում ոչ միայն հայ, այլև վրաց գրական շրջաններում...» (էջ 445):

Տիրավի, ամենայն հայոց բանաստեղծն իր հանճարի ուժով, մարդկային լուսավոր ու պայծառ նկարագրով դեռևս կենդանության օրոք հատել էր ժողովրդայնության բուն սահմանները և, դարձել սիրելի նաև օտարներին: Այդ են վկայում ժամանակի տարբեր ազգության քաղաքական, հասարակական, մշակութային գործիչների հետ ունեցած նրա սերտ առնչությունները: Իմեդաշվիլին, Տ. Տաքիձեն, Ս. Գորոդեցկին, Վ. Բրյուսովը և ուրիշներ բարձր են գնահատում Թումանյանին. «Բանաստեղծությունն ու արվեստը միացնում էին ռուս կուլտուրային մոտիկ կանգնած մարդկանց: Նովհաննես Թումանյանը այդ միավորման հոգին էր» (Ս. Գորոդեցկի, էջ 889): «Մի անգամ Տիցիան Տաքիձեի հետ գնում եմ Ռուսավելի պողոտայով, – հիշում է Տաքիձեի կինը՝ Նինոն: – Տանկարծ տեսնեմ հեռվից գալիս է մի բարձրահասակ ծերունի, ասես արև հառազայթելով իր շուրջը, թվում էր, նա կյանք ու բերկրանք է տալիս ողջ շրջապատին... Ծերունին մոտեցավ մեզ և պայծառ ու զվարթ ժպիտով իր երկու ձեռքը մեկնեց Տիցիանին: Նովհաննես Թումանյանն էր, հայ հայտնի բանաստեղծը, հայ ժողովրդի ազնվության և դարավոր տառապանքների լավագույն արտահայտիչը: Այդ օրվանից ես գտա հայր, որ չունեի» (էջ 731):

Առանձին ուշադրության են արժանի ազգային մեծ ողբերգության ականատեսների հուշերը: Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հայ ժողովրդին պատուհասած աննախադեպ աղետը փորձաքար պիտի դառնային ազգային մեծ բանաստեղծի՝ ի վերուստ սահմանված առաքելության համար: Մղձավանջային այդ տարիներին Թումանյանի տեսածը, ապրածն ու վերապրածը պիտի ապացուցեին, որ նա բոլոր փորձությունների մեջ իր իսկ անձնական թանկ կորուստների գնով² մինչև վերջ հավատարիմ պիտի մնար իր առաքելական կոչումին: Բազմաթիվ վկա-

²Ռազմահակատում զոհվել էր նրա Արտաշես եղբայրը, որդին՝ Արտավազը, սպանվել էր Վանի մեծ գաղթի ժամանակ, ինքը դատեր հետ, մահաբեր համահարակների պայմաններում էջմիածնում զբաղված էր հազարավոր հայ որբերի խնամատարությամբ՝ դառնալով նրանց հոգևոր հայրը:

յություններ փաստում են, որ բանաստեղծը մշտապես եղել է իր ժողովրդի կողքին: Երկու անգամ 1914-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին և 1915-ի հունիսին, Թումանյանը եղել է Արևմտյան Նալաստանում, սեփական աչքերով տեսել ժողովրդի թե՛ գոյատևումի հերոսական մաքառումները, թե՛ նրան բաժին ընկած ողբերգությունը³ և դրանք գրառել օրագրերում ու ծոցատետրում: Ն. Թումանյանը հիշում է, որ հայրը մտադրություն է ունեցել «այդ օրագրի հիման վրա գրել ու հրատարակել իր ուղեգրությունը»⁴, սակայն չի արել, քանի որ համոզված է եղել՝ ճշմարտությունը և իրական տպավորությունները չեն տպագրվի, իսկ կեղծել ինքը չի կարող:

Եթե Թիֆլիսում, Լոռիում բանաստեղծի դիմանկարը կերտվում է առավելաբար արտաքինի նկարագրություններով, ապա Վանում և Էջմիածնում հուշագրի համար առաջնային են դառնում բանաստեղծի ներաշխարհի հուզականային դրսևորումները: Օրինակ՝ արտաքին աշխարհի հոգեկան արձագանքների արտահայտության ենք հանդիպում Ս. Ջրբաշյանի հուշերում: Վանում մոտիկից ծանոթանալով տեղի բնակչությանը՝ Թումանյանը «հիանում էր այդ հերոսաբար մարտնչող ու լույսի ձգտող մի բուռ ժողովրդով, հուզվում էր, քաջալերում, գովում, զարմանում...» (էջ 679):

Բանաստեղծի ինքնանվիրումը հատուկ ընտրանքով առանձնացված բայերի համակուտակման միջոցով է բնութագրում նաև Վ. Թոթովենցը. «Թումանյանը վազում էր կետից կետ, վրանից վրան, խմբից խումբ... Կարգադրում էր, հրամայում, հայհոյում, կշտամբում, ժպտում, շոյում, զայրանում» (էջ 136): Մեկ այլ հուշագիր՝ Վ. Եգիբյան-Բաղդասարյանը, նույնաոճ բնութագրությամբ է ներկայացնում բանաստեղծին. «Թումանյանը, քուն ու հանգիստ մոռացած, անվերջ շրջում էր, ամենուրեք կարգադրում, խորհուրդներ տալիս, հուսադրում, խրախուսում հիվանդներին, անօգնական լքվածներին...» (էջ 684):

Մահվան սարսափը սեփական աչքերով տեսած բանաստեղծը մեկնում է Էջմիածին, որտեղ, մոռացած ամեն ինչ, անում է հնարավորն ու անհնարը՝ ցավի ծանրությունը ինչ-որ կերպ թեթևացնելու համար: Էջմիածնում նրա ծավալած անօրինակ գործունեության մասին բազմաթիվ են հուշերն ու վկայությունները, որոնց տողերում բարձրանում է Թումանյան մարդու, հա-

³Ճանապարհորդության մասին կա երկու աղբյուր. մեկը Թումանյանի ծոցատետրերն են, մյուսը Ա. Շիրվանզադեի «Պատերազմի վայրերում» ակնարկն է:

⁴Ն. Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 2009, էջ 121:

սարակական գործչի, որբերի «հայրիկի» անգուգական կերպարը: Ինքնաբուխ ու անմիջական են հատկապես Անդրանիկի հուշերը. «1915-ին, երբ Վասպուրականը գրավվեցավ ռուսներեն, Թումանյան Վան եկավ տեսնելու իր ժողովուրդն ու հայրենիքը ավելի մոտեն: Ի՞նչ տպավորություններով վերադարձավ՝ չեմ գիտեր, բայց երբ 1915-ին Մեծ գաղթը եղավ ռուսներու կեղծ նահանջով, բանաստեղծը իր տունը, իր ընտանիքի վայելքները թողուցած, եկավ իր երկու չափահաս աղջիկներուն հետ Էջմիածինի, Իգդիրի և Երևանի փողոցներուն և վանքի պատերուն տակ խոնված գաղթականներուն օգնելու... Իր ցեղին բեկորներու համար ու տքնեցավ անոնց հետ, անոնց ցավն ու վիշտը բաժանելով: Իր արյունակիցներուն դառն վիճակը և չարչարանքները խլեցին իր խնդուն ճակատեն ու աչքերեն ժպիտն ու ծիծաղը, անթելելով իր սրտի մեջ իր ցեղին ցավը» (էջ 551-552):

Այդ օրերին է «որ, ինչպես գրում է Անդրանիկ Ծառուկյանը, Էջմիածնում «հավատքի ու արյան այն շտեմարանում», Թումանյանը «ստացավ անմահության իր մկրտությունը»⁵ ամենայն հայոց բանաստեղծ պատվանունի տեսքով:

Նուշերում զգալի տեղ են գրավում երկխոսությունները, որոնք ոչ պակաս կարևոր են բանաստեղծի դիմապատկերն ամբողջացնելու տեսակետից: Երբեմն երկխոսության մեջ ուղղակի ձևով ներկայացվում է միայն բանաստեղծի խոսքը, որտեղ երևում է խոսողի վերաբերմունքն իրականության նկատմամբ, ստեղծագործ հոգու նվիրական երազանքի և իրական մղձավանջի հակադրության ցավը. «-Ա՛խ, ես շատ եմ փափագում ազատվել հոգսերից, այսպիսի մի անկյուն քաշվել և ամբողջ կյանքս գրքին ու գրչին նվիրել» (Լեո, էջ 89):

Երկխոսությունների ընթացքում բանաստեղծի արտահայտած մտքերը երբեմն թևավոր խոսքի ուժ են ստանում: Օրինակ՝ դրանցից մեկը գրականության մասին, որ հիշում է Ա. Իսահակյանը.

«- Գրականությունը հայրենիք չունի, բայց յուրաքանչյուր հայրենիք իր գրականությունն ունի» (էջ 12):

Բանաստեղծի դիմանկարն ամբողջանում է նաև ընդհանրապես կյանքի, մարդկային փոխհարաբերությունների ամենատարբեր բնագավառների վերաբերող խորիմաստ փիլիսոփայական ասույթներով.

«Ճշմարտությունն առաջ է գալիս մտքերի բախումից» (էջ 109), «Կրակը

⁵Ա. Ծառուկյան, Տին երագներ, նոր համբաներ, Պէյրուք, 1960, էջ 77-78:

ձմեռվա ծաղիկն է» (էջ 562) և այլն:

Նուշագիրները հաճախ են անդրադարձել Թումանյանի մտքի սրությանը «Թումանյանը նուրբ հոգեբան էր ու հարտար մտքի տեր»⁶, «Բանավոր Թումանյանը մի քանի հասակով ավելի բարձր էր, քան գրավոր Թումանյանը» (Վ. Թոթովենց, էջ 138):

Նուշագրական պատումը կառուցվում է նաև հատուկ ընտրված համեմատությունների, փոխաբերությունների, մակդիրների միջոցով, որոնք խոսքին հաղորդում են որոշակի արտահայտչական երանգավորում: Այդպիսի խոսքային կառույցներում հաճախ որպես համեմատության եզր հանդես են գալիս կենդանիներ կամ բնության երևույթներ: Օրինակ՝ «Նովհաննեսն այծյամի պես էր քայլում, ես՝ ծանր կերպով» (էջ 94), «... Լճից պակաս չէր հուզված և Նովհաննեսը: Իր երկար բազուկները մեկնած դեպի լիճը, մերթ գոռում էր լճից ավելի բարձր, արտասանում քառյակներ, մոնոլոգներ, մերթ բողոքում, մերթ աղերսում, սիրաբանում իր զազազած «սիրուհու» հետ... Նովհաննեսը գրում էր «Փարվանան»... Վերջապես դուրս եկավ: Աչքերը ծիծաղկոտ ու վառվռում մութ գիշերվա աստղերի նման, դեմքը պայծառ ու լուսավոր նոր ծագող արևի պես, յուրահատուկ ժպիտը շրթունքներին՝ կանգնեց սեղանի գլխին ու աջ բազուկը արծվի թևի պես մեկնելով, կանչեց...» (էջ 433-434):

Նուշագիրները հաճախ հարազատորեն պահպանում են թե՛ բանաստեղծի, թե՛ նրա հետ հաղորդակցվողների լեզվամտածողության անհատականացված տիպը: Դրանով բանաստեղծի անձնական ու ստեղծագործական նկարագիրը համալրվում է նոր էական գծերով: Այդ նպատակով Թումանյանին նվիրված հուշերը երբեմն կառուցվում են բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառամիավորներով:

Նայտնի է, որ Թումանյանը գրական աշխարհաբարի զարգացման առաջնային գործոն է համարել ժողովրդական բարբառները, որովհետև, ինչպես

⁶Ս. Ջորյան, Նուշերի գիրք, Երևան, 1991, էջ 39:

⁷Գեղարվեստական վավերագրության խոսքաշարում գրողի հուզական վերաբերմունքի արտահայտություններից նաև պատկերավորության ռեալական-արտահայտչական միջոցներից հեզնանքն է, որը դիմանկարի կերտման կարևոր տարրերից կարելի է համարել. «... Բանախոսը հանդես է գալիս Թումանյանի բանաստեղծության խստագույն քննադատությամբ: ... Երբ դասախոսությունը վերջանում է, Թումանյանն ասում է մի կարճ խոսք՝ խորագույն հեզնական ժպիտով:

– Ես կարծում էի, որ Պոլիսը չեմ հանաչում, բայց բանից դուրս է գալիս, որ Պոլիսն էլ ինձ չի հանաչում» (էջ 149):

գրում է նա, «Տայ ժողովրդական քարքառները մի լեզու են և հայտաբերում են մի ամբողջական հայություն»⁸: Տատկանշական է, որ Ն. Թումանյանը, հատկապես «Տուշեր և գրույցներ» գրքում⁹, շատ է գործածում իրենց ընտանեկան միջավայրում առօրեական խոսակցական-քարքառային լեզվամիավորներ՝ հեր, նան, հոքիր, գրից, դամբիլ, կակալ, շվաք, են, եդ, ենքան և այլն, որոնք հարազատների մտապատկերներում մշտապես ներկա են պահում իրենց հոր կենդանի կերպարը:

Առհասարակ, զավակների հուշերը¹⁰ հասուն և հյութեղ լեզվով գրված պատմություններ են՝ կարոտախառն սիրո թախծալի վերապրումներով:

Ն. Թումանյանի հուշերում բանաստեղծ հայրը ապրում ու ուղեկցում է իրեն պատանության օրերից. «Տայրիկը պատանի ժամանակ լավ որսորդ է եղել, լավ հրացանաձիգ, նշան խփող, քար գցող, լող տվող և արագ վագող»¹¹:

Թումանյանին բնութագրող հուշերում առատորեն գործածված են ռուսերեն բառաձևեր, որ նույնպես ծառայում է միջավայրի բներանգի վերարտադրությանը՝ ընդգծելով ժամանակաշրջանի լեզվատիրույթի ազդեցությունը հուշագրի լեզվամտածողության վրա. «Ինչ–որ միսիայով էր շրջում նա» (էջ 8), «Թումանյանը ներդաշնակվում էր Լոռվա պեյզաժին՝ բնանկարին» (էջ 18), «Թումանյանը կյանքով բռնկված մարդ էր: Մեծ տեմպերամենտի տեր» (էջ 20) և այլն:

Տուշապատումներում ներկայացված իրադարձությունները, հուշագիրներն իրենք վաղուց արդեն պատմություն են դարձել: Բայց այն, ինչ նրանք փրկել են ամենակուլ ժամանակի մոռացումից, սրբազան ավանդ պիտի մնան ներկա և ապագա սերունդներին:

Եվա Մնացականյան

⁸Ն. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1969, էջ 419:

⁹Ն. Թումանյանի «Տուշեր և գրույցներ» ժողովրդական կենդանի լեզվով հյուսված գրառումների հուշամատյան է, որ Թումանյանի բնորոշմամբ «ժողովուրդը կարդա, բան հասկանա»: «Գրում էի գրույցի անմիջական տպավորության տակ, հյուրերի ցրվելուց հետո»,– պատմում է Ն. Թումանյանը:

¹⁰Ջարգացնելով հուշագրության ավանդները՝ Թումանյանի զավակները ըստ էության թափանցում են ծնողի հոգեկան աշխարհի մեջ, գեղարվեստական թարմ շնչով պատկերում հոր մարդկային հատկանիշները: Տուշագրական այսպիսի էջերը, հարուստ նյութ և ինքնատիպ փաստեր կարող են տալ գրականության և լեզվի պատմական զարգացման ընդհանուր շղթային:

¹¹ Ն. Թումանյան, Տուշեր և գրույցներ, Ե., 2009, էջ 36:

ՆԱՄԱԹՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Տեքստը պատրաստողի հավելումները տրվում են սուր փակագծերով (<>), հեղինակային տողատակի ծանոթությունները՝ աստղանիշով (*), ծանոթագրությունների հերթական նշանները՝ արաբական թվանշաններով (1, 2, 3 և այլն):

ԳԱԹ – Գրականության և արվեստի թանգարան:

ԵԼԺ – Երկերի լիակատար ժողովածու, 10 հատորով, ակադեմիական հրատարակություն, Երևան 1988-1999:

ՈՆՏ – Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ:

ԹՏ – Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործությունների տարեգրություն

«Ադ» – «Աղբյուր» ամսագիր, Թիֆլիս:

«Աշխ» – «Աշխատավոր» օրաթերթ, Թիֆլիս:

«Ավ» – «Ավանգարդ» օրաթերթ, Երևան:

«Ար» – «Արեգ» ամսագիր, Բեռլին-Վիեննա:

«Արձ» – «Արձագանք» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս:

«Բձ» – «Բաքվի ձայն» օրաթերթ, Բաքու:

«Բր» – «Բանվոր» օրաթերթ, Լենինական:

«Գթ» – «Գրական թերթ», Երևան:

«Գծ» – «Գործ» ամսագիր, Բաքու:

«Գս» – «Գրական սերունդ» ամսագիր, Երևան:

«Գտ» – «Գեղարվեստ» հանդես, Թիֆլիս:

«Зс» – «Закавказское слово» օրաթերթ, Թիֆլիս:

«Зр» – «Закавказская речь» օրաթերթ, Թիֆլիս:

«ԺձԹ» – «Ժողովրդի ձայն» օրաթերթ, Թիֆլիս:

«Ժձ» – «Ժողովրդի ձայն» օրաթերթ, Պոլիս:

«ԼԱ» – «Литературная Армения» ամսագիր, Երևան:

«Լմ» – «Լուսն» ամսագիր, Թիֆլիս:

«ԽԳ» – Խորհրդային գրող» ամսագիր, Բաքու:

«Խգր» – «Խորհրդային գրականություն» ամսագիր, Երևան:

«ԽՏ» – «Խորհրդային Տյաստան» օրաթերթ, Երևան:

«К» – «Коммунист» օրաթերթ, Երևան:

- «Կա» – «Կարմիր աստղ» օրաթերթ, Թիֆլիս:
- «ԿԾ» – «Կարմիր ծիլեր» ամսագիր, Թիֆլիս:
- «Кк» – «Кавказский край» օրաթերթ, Պյատիգորսկ:
- «Кс» – «Кавказское слово» օրաթերթ, Թիֆլիս:
- «Տգ» – «Տայ գրականություն», Զմյուռնիա:
- «Տջ» – «Տառաջ» օրաթերթ, Թիֆլիս:
- «Տտ» – «Տոփիտ» ամսագիր, Թիֆլիս:
- «Տր» – «Տորիգոն» օրաթերթ, Թիֆլիս:
- «Ճտ» – «Ճակատամարտ» օրաթերթ, Թիֆլիս:
- «Մկչ» – «Մարտակոչ» օրաթերթ, Թիֆլիս:
- «Մն» – «Մուրն» ամսագիր, Թիֆլիս:
- «Մշ» – «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս:
- «Նհ» – «Նոր հոսանք» ամսագիր, Թիֆլիս:
- «ՊԲ» – «Պայքար» օրաթերթ, Բոստոն:
- «ՊԵ» – «Պայքար» շաբաթաթերթ, Երևան:
- «Պր» – «Պրոլետար» օրաթերթ, Թիֆլիս:
- «Սա» – «Սովետական արվեստ» ամսագիր, Երևան:
- «Սգ» - «Սովետական գրականություն» ամսագիր, Երևան:
- «Սգա» – «Սովետական գրականություն և արվեստ» ամսագիր, Երևան:
- «ՍՏ» – «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, Երևան:
- «Տգ» – «Տարագ» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

(էջ 11-24)

Առաջին հուշ-բնութագրականը Թումանյանի մասին Իսահակյանը գրել է 1923 թ. ապրիլի 5-ին, Վենետիկում, բանաստեղծի մահվան առթիվ՝ «Նովհաննես Թումանյան (համբույրով ու կարոտով նրա անմահ հիշատակին)» խորագրով, որ տպագրվել է «Ար», 1923, №5:

Նույնի մի այլ հատված տպագրվել է «ԽՆ», 1938, №70, ապա վերահրատարակվել «Իմ հուշերից» գրքովյալում (1946): 1948 թ. լույս է տեսել ավելի ընդարձակ տարբերակը («Սգա», №1), որ հետագայում վերահրատարակվել է երկերի ժողովածուի քառահատորյակի երկու հրատարակություններում (1951, հ. IV և 1959, հ. IV):

Արտատպվում է ԹԺՆ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նովհ. Թումանյանի հետ Լոռում», 5 էջ, պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4088):

1. Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերությունում Թումանյանը աշխատել է որպես գրասենյակապետ (գրապահ), 1892 թ. մարտից – 1893 թ. հոկտեմբեր:

2, 3. Ախալքալաքում Թումանյանը եղել է 1895 թ. նոյեմբերի սկզբներին, որից հետո մեկնել է Ալեքսանդրապոլ. Իսահակյանը նկատի ունի հենց այդ այցելությունը, որ տեղի է ունեցել նոյեմբերի կեսերին: Այստեղից Թումանյանը մեկնել է նախ՝ Կարս, ապա՝ Ղարաբիլիսա և Էջմիածին, իսկ մի քանի ամիս անց՝ 1896 թ. մարտին, Բաքու (տե՛ս սույն ժողովածուի Զ. Տեր-Գրիգորյանի և Ս. Նովվյանի հուշերը, ՈւՏ I, 359, ԵԼԺ IX, 162-163, ԹՏ (1869-1915), 252:

4. Խոսքը վերաբերում է «Մուրն» ամսագրում տպագրված՝ Դեմիրճյանի հետևյալ բանաստեղծություններին. «Երգ» (1894, №11-12), «Մանկան» (1894, №7-8), «Սունետ», «Մ. Ա-ին», «Ահա կաթիլը», «Թող համառ վիշտը» (1895, №2), «Բարի գիշեր» (1895, №3-4), «Լացող ուռենի», «Փոթորիկներ», (1895, №5), «Նրաժեշտ» (1895, №6), «Մ-ին» (1895, №7), «Ռոմանս» (1895, №9-10), «Խորհրդածություն» (1895, №11):

5. Աղայանը բանտարկվել է 1895 թ. սեպտ. 7-ին, Շիրվանզադեն՝ դեկտ. 1-ին՝ հայ ազատագրական շարժումներին մասնակցելու մեղադրանքով: Բանտից ազատվել են 1896 թ. հունվարին, այնուհետև՝ 1898 թ. մայիսին Աղայանը երկու տարով արքայություն է Նոր Նախիջևան, Շիրվանզադեն՝ Օդեսա:

6. «Ես հասկանում եմ բուրբերին» նախադասությունից մինչև «մեր

դժբախտությունը դրա մեջ է...» խոսքերը ներառյալ 1951 և 1959 թվականների հրատարակությունների IV հատորից դուրս են մնացել. վերականգնում ենք ըստ «Ազա», 1948, №1-ում տպագրված տեքստի (տե՛ս էջ 90):

7. 1896 թվականի մայիսի 1-ին Դիլիջանում բանտարկվում է նաև Իսահակյանը, նույն մեղադրանքով, ինչ որ Շիրվանզադեն և Աղայանը (տե՛ս ԱԳԱՕՐ ՍՍՀՄ, ՓԱՄ ՕՕ, №179, 1896): Դիլիջանից նրան տեղափոխում են Երևանի բերդը և ապա արքայապետ Օդեսա:

8. Տեղիական այստեղ շփոթում է Թումանյանի հետ ունեցած իր երկու հանդիպումները 1898 և 1899 թթ.՝ արքայապետի գնալիս և վերադառնալիս. Թումանյանի հայրը վախճանվել է 1898թ. հունվարի 5-ին, ուստի «նոր էր դարձել Դսեղ գյուղից, ուր գնացել էր հոր հուղարկավորությանը» խոսքերը պետք է վերագրել նրանց 1898-ի հանդիպմանը:

9, 10. Արաքսումանում Թումանյանը բուժվում էր հաջորդ՝ 1902 թ.: 1901 թ. հունիսի 21-ից մինչև օգոստոսի 7-ը նույն նպատակով նա եղել է Ուրալելում (տե՛ս Ուրալելից կնոջը, Մարիամ Թումանյանին և Փիլ. Վարդապարյանին գրած նամակները, ԵԼԺ IX, 149-270), որից հետո Արաքսումանում մնացել է ընդամենը 5-6 օր (տե՛ս Մարիամ Թումանյանին գրած օգոստոսի 10-ի նամակը, ԵԼԺ IX, 271), ապա՝ մեկնել Ախալքալաք (տե՛ս օգոստոսի 22-ին կնոջը գրած նամակը, ԵԼԺ IX, 271): Այստեղից նա դուրս է եկել օգոստոսի 27-ին (տե՛ս օգոստոսի 21-ին կնոջը ուղղած նամակը, ԵԼԺ IX, 272), հասել է Ալեքսանդրապոլ օգոստոսի 28-ին (և ոչ սեպտեմբերին), որից երկու օր հետո՝ օգոստոսի 30-ին, Իսահակյանի հետ մեկնել են Անի:

11. Պահպանվել է «Հովհաննես թագավոր» դրամայից մի հատված միայն և մի ձեռագիր տետր՝ «Տեղեկություններ (1021-1047) Բագրատունյաց թագավորության անկման» վերնագրով, նաև զանազան նյութեր ու քաղվածքներ (ԵԼԺ V, 552, 812, ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, №225 (127)):

Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունին (թագավորել է 1020-1041 թվականներին) «թանձրամիտ և թանձրամարմին» էր կոչվում չափազանց գեղ և դանդաղաշարժ լինելու պատճառով, շատ գրասեր էր, ուներ իմաստունի համբավ: Նրա անվան հետ էր կապվում Հռոմոսի վանքի վերաշինությունը 1038 թ. (վանքը կառուցվել է X դարի կեսերին. մանրամասնությունները տե՛ս **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, 1947, էջ 667-686 և **Լեո**, Անի, Երևան, 1963, 115-116):

12. Մեհրաբյան-Թումանյան Հովակիմը կամ Օվակիմ Յուզբաշին բանաստեղծի հոր պապն էր, ապրել է մինչև անցյալ դարի 40-ական թվականները. նրա մասին տե՛ս **Խ. Աբովյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, էջ 91, «Մենակ դսեղեցի Մեհրաբյան-Թումանյան Հովակիմի անունը՝ քաբերը սասանացնում էին...» պարբերությունից սկսած: Տե՛ս նաև Թումանյանի «Քաջերի կյանքից» պատմվածքը (ԵԼԺ V, 16, 743):

13. Թումանյանի բանտարկության հետ կապված մանրամասնությունները տե՛ս Լեոյի և Աշխեն Թումանյանի հուշերում:

14. Աղայանը վախճանվել է հունիսի 20-ին, թաղումը եղել է հունիսի 26-ին, որ թումանյանի և Իսահակյանի վերջին տեսակցության օրն էր:

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

(եջ 25-50)

Պահվում է հուշերի մեքենագիրը, պակասավոր, առանց հեղինակային ուղղումների (մի օրինակը հայտնաբերվել է Նվ. Թումանյանի արխիվում, մյուսը՝ ԳԱԹ Դեմիրճյանի ֆոնդում, № 784):

Նավանաբար, գրի է առնված 1930-ական թթ. (երբ նոր էր ձեռնարկվում հուշերի հավաքումը):

Մի հատվածը՝ «Վերնատուն» վերնագրով, տպագրվել է «Բր», 1939, №87:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Ավ. Իսահակյանը ավելի որոշակի է նշում Թումանյանի և Դեմիրճյանի առաջին հանդիպման ժամանակը՝ 1896 թ. գարնանը, թերևս, մարտ-ապրիլ ամիսներին, քանի որ մայիսի 1-ից Իսահակյանը բանտարկված էր:

2. Տե՛ս Ավ. Իսահակյանի հուշերի №4 ծանոթագրությունը:

3. Նկատի ունի Ղ. Աղայանի «Տովհ. Թումանյանի «Անուշից» մի հաշակ» վերնագրով հոդվածը. տե՛ս «Մե», 1893, №3 (ԹՏ (1869-1908), 184-185):

4. Խոսքը վերաբերում է «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...» բանաստեղծության (տպագրվել էր՝ «Մե», 1891, №6) մասին Գր. Արծրունու (Ասիացի) հրապարակած ֆելիետոնին (տե՛ս «Մշ», 1891, №90):

5. Տեղինակը սխալ տպավորություն է ստացել Թումանյան-Արասխանյան փոխհարաբերությունից: Նիշյալ դեպքերը պատահել են 1893 թվականին: Փիլ. Վարդազարյանը «Մուրնի» հրատարակչի իր պարտականությունից հրաժարվել էր նույն թվի հոկտեմբերի 14-ին, այն ժամանակ, երբ Դեմիրճյանը դեռևս մոտ չէր կանգնած «Մուրնին». ուրեմն՝ նրա տպավորությունը գալիս է ամսագրում տպագրված Արասխանյանի հոդվածներից և հատկապես «Վեցամսյա գրական ժողովածուների առիթով» հոդվածից, որտեղ «Տորիզոն» հանդեսի տպագրության կապակցությամբ հեղինակը անդրադառնում է նաև Տովհ. Թումանյանին և նրա հեռանալը «Մուրնից» բացատրում վերջինիս փողասիրությամբ (տե՛ս «Մե», 1895, №2): Ի դեպ՝ Արասխանյանը գրում է նաև, որ Թումանյանը «Մուրնի» աշխատակից մնացել է մինչև 1893 թ. սեպտեմբեր ամիսը, այսինքն՝ երբ դեռ նույնիսկ Վարդազարյանի պաշտոնական հրաժարականը չկար:

Ինչպես պարզվում է Թումանյանի նամակներից, նրա հեռանալը «Մուրնից» կապ չունի նրա և Փիլ. Վարդազարյանի բարեկամության հետ: Արասխանյանին ուղղած իր 1895 թ. մարտի 21-ի նամակում Թումանյանը հիշեցնում է, անկախ Վար-

Նվ. Թումանյանի արխիվում բացակայում է վերոհիշյալ օրինակը (Ս. Ա.):

դազարյանից, նրանց մեջ տեղի ունեցած բոլոր վեճերը, կրկնելով այն խոսքերը, որ ասել է Արասխանյանին մինչև «Մուրճից» հեռանալը. «... Վարդազարյանին արդեն ասել եմ մարդոց ներկայությամբ, իրենց ընտանիքի շրջանում, որ **ինքը հեռանալով, զգույշ լինի, ինձ չասի, թե դու էլ հեռացիր, որովհետև դրանով վիրավորած կլինի ինձ, և կխզվի մեր բարեկամությունը...**» (ԵԼԺ IX, 150): Այդ չի բավարարել խմբագրին, նա շարունակել է վատ վարվել Թումանյանի հետ, հրաժարվել է տպագրել «Բորչալվում» ակնարկը, պահանջելով նրանից խզել կապերը Վարդազարյանից և այլն:

Թումանյանին խիստ անախորժ էր «Մուրճի» խմբագրի և հրատարակչի գժտությունը, որի հետևանքը՝ լարված, ջղային մթնոլորտն էր: Միջամտելով նրանց տարաձայնություններին, նա համոզված էր, որ մեղավոր են երկուսն էլ, և աշխատել է խաղաղությամբ վերջացնել ընդհարումը. «Բաժանման ժամանակ միջի մարդն էլ ես էի, - գրում է Թումանյանը Աղայանին. - կազմեցինք և մի ընկերական ատյան և, մեր տանը երկու ժողով անելով, բաժանեցինք» (ԵԼԺ IX, 121), «Ֆիլիպի ու Արասխանյանի վեճի մասին ի՞նչ կարծիք ունես. - գրում է Աղայանին Թումանյանը մեկ այլ նամակում. - արդեն երկուսն էլ գրում են մեկը մյուսի պատմությունը. իսկ ես՝ գուցե երկուսինը» (ԵԼԺ IX, 130):

Այսպիսով՝ «Մուրճից» հեռանալիս Թումանյանն ունեցել է իր դժգոհության զուտ անձնական պատճառները:

Ո՞րն էր Արասխանյան-Վարդազարյան վեճի բուն պատճառը:

Ինչպես որոշակի երևում է Արասխանյանի «Մի ընկերության սկիզբն ու վախճանը» հոդվածից («Մճ», 1894, №2) և Փ. Վարդազարյանի «Եսեմյան» ստորագրությամբ առաջին ֆելիետոնից («Մճ», 1891, №10), նա ցանկացել է լինել «Մուրճի» ոչ միայն հրատարակիչը, այլև խմբագիրը, ուստի Արասխանյանին առաջարկել է վաճառել իրեն «Մուրճի» հրատարակության իրավունքն ամբողջովին: Արասխանյանը մերժել է այդ, համաձայնելով նրան տալ միայն հրատարակչի իրավունքը (նյութական հնարավորություն չունենալու պատճառով). այդպես էլ կնքվել է պայմանագիրը երեք տարով (1892 թվից): Սակայն կարճ ժամանակից հետո Վարդազարյանը չի բավարարվում միայն հրատարակչի դերով, միջամրտում է նաև խմբագրի իրավունքներին, մի բան, որ չէր կարող հանդուրժել Արասխանյանը, որ արտասահմանում ստացած իր կրթությամբ և գիտելիքներով անհամեմատ քարձր էր Վարդազարյանից: 1893 թ. հոկտեմբերի 18-ին երեք տարով կնքված պայմանագիրը չեղյալ է համարվում մեկ տարի շուտ: Վարդազարյանը շարունակում է ստորագրել «Մուրճը» մինչև տարվա վերջը, իսկ 1894-ից հրատարակիչը դարձյալ Արասխանյանն էր (մանրամասնությունները տես «Մճ», 1894, №2, էջ 291, 1895, №2, էջ 316, **Փիլ. Վարդազարյան**, Իմ պատասխանը «Մուրճի» խմբագրին, Թիֆլիս, 1894, Դարձյալ «Մուրճի» խմբագրին, Թիֆլիս, 1894):

6. Նախքան «Մուրճին» աշխատակցելը Շանթը «Տարագում» տպագրել էր իր

«Լեռան աղջիկը» պոեմը («Տգ», 1893, №№4-6) և ապա՝ «Ես պատրանքը սիրեցի», «Մակույկը», «Երգ», «Տենչանք», «Չէ, կը հիշեմ քեզ» բանաստեղծությունները, «Երագ օրերը» («Մն», 1894, №№4, 6-12), «Դուրսեցիները» («Մն», 1895, №11-12, 1896, №1, 2), «Վերժին» («Մն», 1897, №№9, 10, 11-12, 1898, №1), «Դարձ» («Մն», 1898, №№10-12), «Դերասանուհին» («Մն», 1899, №№10, 11-12) արձակ երկերը:

7. Տէս Աստվածաշունչ, Գործք առաքելոց, գլուխ 1, 2004, 5:

8. Հիմնադրման թվականը ավելի ճիշտ է «Վերնատուն» հոդվածում «900-ական թվականների սկզբին» (տե՛ս Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. VIII, Երևան, 1963, էջ 180): Մոտավորապես նույն է հաստատում նաև Իսահակյանը՝ «1899-1900 թվականներին» (տե՛ս Թումանյանի թանգարանում պահվող Իսահակյանի խոսքը «Վերնատան» մասին, ԹԹԳԳ 286):

9. Ճշտված է ըստ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 191-192:

10. Թումանյանը փորձել է դրամա գրել Անիի Հովհաննես-Սմբատ թագավորի մասին (տե՛ս Իսահակյանի հուշերի №11 ծանոթագրությունը):

11. Տեղինակը տարեթիվը շփոթում է. նամփոթությունը դեպի Լոռի տեղի է ունեցել 1900 թ. օգոստոսին՝ (տե՛ս Մարիամ Թումանյանին և Փիլ. Վարդազարյանին գրած նամակները, ԵԼԺ IX, 224-226):

12. Այստեղ ևս ակնարկվում է նույն՝ «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...» բանաստեղծության մասին Արծրունու ֆելիետոնը: Խնդիրն այն է, որ թեպետ այդ բանաստեղծությունը իսկապես թույլ է, անմշակ, այնուամենայնիվ Ասիացու (Արծրունու) ծաղրը վերաբերում էր ոչ այնքան նոր գրական ասպարեզ մտնող երիտասարդ բանաստեղծին, որքան «Մուրնի» խմբագրին՝ Ավ. Արասխանյանին, ու նրա ամսագրում տպագրվող Լևոն Մանվելյանի, Ալ. Շատուրյանի բանաստեղծություններին և ընդհանրապես «Արասխանյանցի բանաստեղծական նոր դպրոցի արտադրություններին...» («Մշ», 1891, №90): Արծրունու այդ քննադատությունը պատասխան էր «Մշակի» մասին հայտնած Արասխանյանի աննպաստ կարծիքի («Մն», 1889, №1, էջ 11-13):

13. Խ. Մալումյանի (Խ. Ազ-Լեր) հոդվածը ավելի շուտ է տպագրվել («Մշ», 1890, №138), քան Արծրունու ֆելիետոնը («Մշ», 1891, №90): Այստեղ էլ քննադատությունը ուղղված չէ հատկապես Թումանյանին: Խստորեն քննադատելով Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Թիֆլիսում լույս տեսած բանաստեղծությունների ժողովածուները, Մալումյանը հիշատակում է նաև Թումանյանի՝ Մոսկվայի ժողովածուն (1890): Հոդվածագրի միտումը ոչ միայն «Մուրնին» (մասամբ նաև «Աղբյուրին») քննադատելն է, հատկապես Արասխանյանի այն հայտարարության համար, թե «Մուրնը» ծնել է շատ բանաստեղծներ» (այդ չի վերաբերում Թումանյանին, որովհետև նա տակավին չէր տպագրվել «Մուրնում»), այլև բանաստեղծի նոր սերնդի նսեմացումը և վերջինիս՝ հին սերնդին (օրինակ Պատկանյանին) հակադրելը:

Ի պատասխան Խ. Մալումյանի, հանդես եկավ գրականագետ-բանաստեղծ

Լեոն Մանվելյանը: Խոսելով Թումանյանի որոշ թերությունների մասին, գրականագետը միաժամանակ քննադատությունից պահանջում էր. «Թվի՛ր, որքան կամենում ես, նորա (Թումանյանի – Լ. Կ.) պակասությունները, պետք է խոսես և նորա արժանավորությունների մասին»: Այնուհետև Մանվելյանը գրում է. «Տ. Նովիանինիսյանի «Բանաստեղծությունների» լույս տեսնելուց մինչև Տ. Թումանյանի «Բանաստեղծությունների» երևան գալը, այսինքն 1887 թ. մինչև 1890 թ. նշանավոր ժամանակամիջոց է մեր բանաստեղծության պատմության համար. այս խոսքերի հշտությունը, ես կրկնում եմ, ամենալավը կորոշե ապագան, 10-15 տարին» («Մճ», 1891, №1, էջ 94):

«Մուրնի» միևնույն համարում լույս է տեսնում նաև Լ. Մանվելյանի բանաստեղծությունը «Մեր նոր բանաստեղծին» վերնագրով, գրված 1890 թ. դեկտ. 26-ին, այն ժամանակ, երբ նոր էր հրատարակվել Խ. Ազ-Լերի վերոհիշյալ հոդվածը: Ինչպես վկայում է «Մուրնի» աշխատակից Արշակ Բարխուդարյանը, Մանվելյանը այդ բանաստեղծությունը գրել է, «նկատի ունենալով գլխավորապես Թումանյանին» (տե՛ս այս ժողովածուն, Ա. Բարխուդարյանի հուշերը): Երիտասարդ գրականագետ-բանաստեղծը սկսնակ պոետի համար գուշակել է մեծ, փայլուն ապագա:

14. Ակնարկվում է Լեոյի գրախոսականը «Լոռեցի Սաքուն» պոեմի 1896 թ. հրատարակության մասին («Մշ», 1896, №57): Դժվար է համաձայնել Դեմիրճյանի այն մտքի հետ, թե Լեոն այդ խնդրում բռնում էր «Մշակի» դիրքը: Գրախոսականում, անտարակույս, հեղինակի վերաբերմունքը Թումանյանի նկատմամբ քննադատական է, թեպետ նախ նշված էր բնության ու միջավայրի հաջող նկարագրությունը (Լեոյի հուշերից պարզվում է, որ այդ առավելությունների գնահատության պատճառով ընդհարում է եղել գրախոսի և «Մշակի» գլխավոր աշխատակիցների միջև) և ապա՝ թերությունը հոգեբանություն պատկերելու մեջ: Լեոն անհավանական է համարում Սաքոյի նման **ածդահա** մարդու արտակարգ վախկոտությունը և դրա հետևանքով խելագարությունը:

Նույն դիտողությունն արել էր Աղայանը դեռ 1890 թ., պոեմի առաջին տարբերակին ծանոթանալիս (ԵԼԺ IX, 23), իսկ տպագրությունից հետո ուրիշներն էլ բաժանել են Աղայանի կարծիքը (ԵԼԺ IX, 38), նաև՝ **Էդ. Ջրբաշյան**, Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1964, էջ 61, 119-132): Թումանյանը սկզբում չի ընդունել այդ քննադատությունը, սակայն հետագայում, պոեմը վերամշակելուց հետո, գրել է.

«... այդ սխալը ես այժմ եմ գլխի ընկել և ուղղել. այդ պոեման կլավանա» (ԵԼԺ IX, 123): 1896 թ. հրատարակության մեջ պոեմի նոր տարբերակը գեղարվեստական պատ-հառաբանվածության իմաստով դարձյալ թերի էր մնացել: Տեսագայում, 1903 թ. ժողովածուն տպագրության պատրաստելիս, վերանայելով պոեմը, Թումանյանը հատկապես խորացել է Սաքոյի հոգեբանության, նրա խելագարության ճիմնավորման մեջ:

Ուրեմն՝ 1896 թ. գրախոսականում Լեոն՝ Թումանյանի նկատմամբ դրսևորած յր վերաբերմունքով ավելի սկզբունքային է: Սակայն «մշակական դիրքի» ակն-

հայտ ազդեցությունը առկա է Լեոյի «Ռուսահայոց գրականությունը» (1903) ուսումնասիրության մեջ, որտեղ սխալ է գնահատված ինչպես Թումանյանը, այնպես էլ դարավերջի ողջ արևելահայ պոեզիան:

15. Թումանյանը բարձր է գնահատել Ռաֆայել Պատկանյանի դերը հայ գրականության մեջ և ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման գործում: Այդ որոշակի երևում է զանազան առիթներով պոետի մասին արված նրա արտահայտություններից, ինչպես և 1901 թ. Նոր-Նախիջևանում Պատկանյանի արձանի բացման կապակցությամբ գրած հետևյալ քառատողից:

Կըզան, կանցնեն շատ, շատ ամիս ու տարի,
Զի մամոռտիլ գերեզմանը այդ քարի,
Եվ տանջալի նորա խաչը սրբազան,
Նորա անուն միշտ կմնան անասան:

(Թումանյանը շրջաբանել է Պատկանյանի «Իմ երգը» բանաստեղծության հետևյալ տողերը.

Բայց, ա՛յս, երբ որ կանցնի ամիս ու տարի,
Կըմամոռտի գերեզմանը իմ քարի,
Նետքը անգամ չի մընալու իմ խաչին,
Իմ անունը, իմ հիշատակ կըկորչին):

Արժեքավորելով Պատկանյանի հատկապես ռազմի երգերը («Ազատ երգեր») և այդ բնագավառում նրան համարելով «վիթխարի հսկա», Թումանյանը քննադատում էր նրա (և ընդհանրապես հայ, այսպես կոչված, տարաշխարհիկ գրականության) կտրվածությունը Տայաստանի բնաշխարհից և ժողովրդից (տե՛ս ԵԼԺ VI, 113-116, 532-533, ԵԼԺ VII, 300, 531-533, ԵԼԺ IX, 283, 284, 380, 381, 389, ԵԼԺ X, 249-251):

16. Տե՛ս В. Потто, Кавказская война в отдельных эпизодах, очерках, легендах и биографиях, т. III, Персидская война 1826-1828, Петербург, 1887.

17. Տե՛ս №20 Ծանոթագրությունը:

18. Նկատի ունի Թումանյանի բանաստեղծությունների 1903 թ. Թիֆլիսի հրատարակությունը:

19. Խոսքը վերաբերում է Իսահակյանի «Մասսա Մանուկ» անավարտ վիպասքին (եպոս), որի մեջ բանաստեղծը փորձել է պատկերել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը (այդ մասին մանրամասնությունները տե՛ս Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. VIII, Երևան, 1963, էջ 201, «Մասսա Մանուկը» վիպերգի ավարտուն տարբերակը հրատարակել է Ավիկ Իսահակյանը 2007 թ.):

20. Դեմիրճյանը Թիֆլիսից և «Վերնատնից» հեռանում է ավելի վաղ, քան Շվեյցարիա մեկնելը. 1903 թ. ջութակի դասեր վերցնելու նպատակով նա մեկնում է Մոսկվա, սակայն վատառողջության պատճառով շուտով ընդհատում է պարապմունքները: Այնուհետև 1903 թ. վերջերին մեկնում է Բաքու, որտեղ միջոցներ է հայթայթում ուսանելու նպատակով Շվեյցարիա մեկնելու համար (տե՛ս Տր. Սուրադյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Երևան, 1961, էջ 25):

21, 22. Լեոյի հուշերը առաջին անգամ տպագրվել են «Նորք», 1923, գիրք III:

Դեմիրճյանը չափազանցնում է: Խոսելով «Մշակից» 1906 թ. հեռանալու մասին, Լեոն գրում է. «Իմ այս ազատագրման առաջին հետևանքն այն եղավ, որ ես մտա Նովի. Թումանյանի շրջանը» (տե՛ս այս ժողովածուն). այդ չի նշանակում, թե Լեոն «Վերնատան անդամ էր». «Վերնատունը», բացի իսկական անդամներից ունեցել է նաև այցելուներ, հյուրեր, որոնցից մեկն էլ եղել է Լեոն: Թումանյանը միանգամայն այլ վերաբերմունք ուներ Լեոյի «Վերնատուն» հաճախելու նկատմամբ. «Մեր «Վերնատունը» բանում է մեղվի փեթակի նման, – գրում է նա 1908 թ.: – Նոր մոտիկ ընկեր-քարեկամներից ուզում եմ հիշել Ահարոնյանին և... Լեոյին: Այո՛, միշտ իրար հետ ու իրար մոտ: Արի ու աշխարհքի բաները հասկացի: Եվ շատերը չեն կարողանում հասկանալ, բայց ես – շատ հեշտ: Երևակայիր, Լեոն մի շատ միամիտ ու բնավորությամբ էլ խեղճ մարդ է: Շատ-շատերից ավելի լավ ընկեր, իսկ ինչ վերաբերում է զանազան հայացքների – եղ առանձին: Շատ բաների մասին էլ, և մանավանդ մեր «Վերնատան» մասին, նա ուրիշ կարծիք ունի այժմ»: (ԵԼԺ X, 41):

23. Նկատի ունի Մեհրաբյան-Թումանյան Նովակիմին. տե՛ս Իսահակյանի հուշերի №12 ծանոթագրությունը:

24. Այդ մասին տե՛ս Թումանյանի «Ալլահից ղրկված» պատմվածքը (ԵԼԺ V, 101):

25. Խոսքը վերաբերում է Բարանա գյուղի բանակցություններին:

26. Տե՛ս А. Т. Кулебякин, «Дверь Мехера». «Отзвуки Вана», изд. Армянского комитета «Верашиנותюн», Ван, 1916:

27. Նկատի ունի գրականագետ, քաղաքական-հասարակական գործիչ, 1918-1920 թթ. Նայաստանի առաջին հանրապետության լուսավորության նախարար Նիկոլ Աղբալյանին (1875-1947): 1913 թ. մարտի 14-ին Նայ գրողների ընկերության՝ Սայաթ-Նովային նվիրված երեկույթին զեկուցել է Աղբալյանը, ապա մասնակցել հետագա երեկույթներին՝ Սայաթ-Նովայի երգերի կատարմամբ («Տր», 1913, №№59, 233):

28. Սայաթ-Նովայի մահարձանը ժողովրդի միջոցներով կառուցելու մտահղացումը պատկանում է Գ. Բաշինջաղյանին: 1912 թ. նոյեմբերի 11-ին տպագրվում է նրա «Սայաթ-Նովա – Կոչ հայ ժողովրդին» հոդվածը («Մշ», 1912, №252), որին շուտով արձագանքում է Թումանյանը իր «Սայաթ-Նովայի շիրիմը» հոդվածով (ԵԼԺ VI, 385):

Մահարձանի գումարի հաթաթումը և ամբողջ կազմակերպչական աշխատանքը իր վրա է վերցնում Նայ գրողների ընկերությունը: Բաշինջաղյանի կոչից մեկ տարի հետո՝ նոյեմբերի 14-ին, Գրողների ընկերությունն իր արտակարգ ընդհանուր ժողովում որոշում է ընդունում Սայաթ-Նովայի արձանի բացման և երկերի ժողովածուի հրատարակության մասին («Տր», 1913, №252): 1914 թ. մայիսի 13-ին տպագրվում է Թումանյանի «Մի պայծառ շիրիմ» հոդվածը (ԵԼԺ VII, 139), ազդարարելով, որ հանճարեղ աշուղ-քանաստեղծի մահարձանի բացումը կայանալու է մայիսի 15-ին, Թիֆլիսի Մեյդան կոչվող հրապարակի Ս. Գևորգ

եկեղեցու բակում:

Մահարձանի բացումը վեր է ածվել ժողովրդական տոնախմբության: Մասնակիցները խմբերով գնացել են նախ Հայ գրողների կովկասյան ընկերության գրասենյակը (գտնվում էր նախկին Աբաս-Աբադյան, այնուհետև՝ Ալավերդովի հրապարակում, Շահումյանի անվան գրադարանի շենքում), որտեղ վաճառվում էին Սայաթ-Նովայի երգերի նոր լույս տեսած ժողովածուն և կարմիր վարդեր: Հանդիսատեսների ստվար բազմությունը դիմում է դեպի Ս. Գևորգ եկեղեցին, մասնակցելու պատարագին և հոգեհանգստին: Այնուհետև, Թումանյանի բացման սրտառու խոսքից հետո մահարձանը բացվում է (տե՛ս «Հր», 1914, №104):

29. Նկատի ունի 1913 թ. ապրիլի 5-ի Սայաթ-Նովային նվիրված երեկույթը՝ Հասարակական ժողովարանի դահլիճում, որի նախաձեռնողը և զեկուցողը եղել է դարձյալ Թումանյանը, կազմակերպիչը՝ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը, իսկ ձևավորողը՝ նկարիչ Գ. Բաշինջադյանը: Երեկույթի հասույթը պետք է հատկացվեր մահարձանի կառուցմանը: Նախօրոք որոշվել է, որ կանաչ երեկոյին ներկա լինեն Թիֆլիսի հին տարագով («Հր», 1913, №77): Նույն երեկույթը տեղի է ունեցել նաև հունիսի 5-ին, Հավլաբարի հասարակական ակումբում («Հր», 1913, №124), փոխված ծրագրով՝ հոկտեմբերի 19-ին, Թիֆլիսի ժողովարանում («Հր», 1913, №233):

30. Մրցությունը տեղի է ունեցել աշուղ Հազիրիի և աշուղ Գիգոյի միջև (ո՛չ դուդուկչի Բագրատի). Հազիրին, տանելով հաղթանակը, ստացել է Գիգոյի չոնգուրը և մի նվեր՝ Թումանյանից («Հր», 1913, №77):

31. Վ. Բրյուսովը Թիֆլիս ժամանել է 1916 թ. հունվարի 12-ին. զեկուցումը «Հայոց բանաստեղծությունը» թեմայով կարդացել է հունվարի 13-ին, Արտիստական ընկերության թատրոնում կազմակերպված երեկույթին: Այդ նույն զեկուցումը նախապես կարդացել էր Բաքվում հունվարի 8-ն: Հունվարի 15-ին Բրյուսովը մեկնել է Երևան, նույն դասախոսությունը կրկնելու համար: Թիֆլիս վերադառնալով, հունվարի 22-ին կարդացել է «Հայաստանի պատմական շրջանները և հայ բանաստեղծության զարգացումը» դասախոսությունը և հունվարի 24-ին վերադարձել Մոսկվա:

32. Խոսքը վերաբերում է «Հորիզոն» ու «Մշակ» օրաթերթերին և Բրյուսովյան օրերից հետո «Поэзия Армении» ժողովածուի ծրագրի կապակցությամբ առաջացած սուր վիճաբանությանը: Քննության առարկա էին, հատկապես, դասական և ժամանակակից գրողներին արժեքավորելու հարցը և ժողովածուի նյութերի ընտրությունը: Վիճաբանությանը մասնակցել են՝ Դեմիրճյանը, Վ. Տերյանը, Լեոն, Ա. Զոպանյանը, Մ. Վարանդյանը, Վ. Փափագյանը, Կ. Միքայելյանը (մանրամասնությունները տե՛ս «Հր», 1916, №№23, 24, 29, 31, 32, 35, 41-45, «Մշ», 1916, №44):

33. Դեմիրճյանի հուշերի՝ մեզ հասած տեքստում այստեղ մի հատված պակասում է:

34. Ռոստոմ Թումանյանը Լոռու Մարց, Շամուտ, Աթան, մասամբ նաև Քարինջ վանքապատկան գյուղերի կառավարիչ նշանակվելուց հետո շուտով

հակասությունների մեջ է մտնում տեղի գյուղացիների հետ՝ հատկապես տարեկան տուրքերը մթերքի փոխարեն դրամով գանձելու պատճառով:

Ինչպես երևում է մամուլում տպագրված նյութերից, տուրքի գանձման այդ ձևը կատարվել է Էջմիածնի հոգևոր իշխանության կարգադրությամբ: Շահագրգռված մարդիկ (հատկապես «Մշակի» աշխատակիցներից Նովհ. Թումանյանի հակառակորդները և Լոռու հարուստ հողատերերը), աշխատելով օգտվել ստեղծված դրությունից, ավելի գրգռել են փոխհարաբերությունները, «Մշակում» կեղծ նյութեր են տպագրել գյուղացիների անունից, բոլորովին անտեղի օգտագործել Թումանյանի անունը: Այդ իրավացիորեն առաջացրել է Մոսկվայի հայ մտավորականության՝ Վ. Տերյանի, Յ. Խանգադյանի, Պ. Մակինցյանի վրդովմունքը («Տր», 1914, №19):

Անշուշտ, մեղքեր ունեցել է նաև Ռոստոմ Թումանյանը, բայց որ նա, այնուամենայնիվ, զոհ դարձավ (սպանվել է 1915 թ. սեպ. 16-ին) քննամական դավերի, այդ որոշակի երևում է մամուլում տպագրված նյութերից («Մշ», 1914, №№11, 28, 46, 52, «Տր», 1914, №№51, 53, 124) Նովհ. Թումանյանի՝ եղբորը՝ Վահանին գրած 1915 թ. հոկտ. 10-ի նամակից (սպանվում է ԳԱԹ ԹՖ №517 (ց3, №14): Տպագրվել է ԵԼԺ հ. 10, 230):

35, 36. Արտավազդի սպանության մանրամասնությունները ստույգ հայտնի չեն: Այդ մասին ժամանակի «Նոր հորիզոն» թերթում կարդում ենք հետևյալը. «Բեջարից դեպի Նամադան տանող ճանապարհի վրա քուրդերից սպանվել են դոկտ. Վարդանյանը, Միքայելը, Թումանյան Արտավազդը և օր. Սահակյանը (Քաղաքների միության ծառայող)» («Նոր հորիզոն», 1918, №12, տե՛ս նաև «Արտավազդ Թումանյան. Նամակների», Գիրք Ա, Առաջաբան, Եր. 2013 թ.):

Վանի դեպքերին ականատես բուժակ Կարո Սարգսյանի բանավոր վկայությամբ՝ Արտավազդը, որ գտնվում էր բժշկա-սանիտարական զորամասերում, սպանվել է 1918 թ. Վանի վերջին նահանջի օրերին, Պարսկաստանի սահմանամերձ Գյոյ-թափա (Կապույտ բլուր) գյուղում:

37. Տե՛ս №16 ծանոթագրությունը:

38. Ինչպես երևում է մամուլի հաղորդումներից, Թումանյանը Լոռի է մեկնել 1918 թ. մարտի 25-ին, մի կողմից Անդրկովկասի կառավարության պաշտոնական հանձնարարությամբ (տե՛ս «ԿԵ», 1918, №67, «Տր», 1918, №63), մյուս կողմից՝ տեղական բնակչության հրավերով (տե՛ս «ԿԵ», 1918, №130), Լոռում նա մնացել է երեք ամիս. հիշտ չէ, թե «զավակների մի մասի հետ փախել է Դսեղ». պարզապես ընկնելով անելանելի կացության մեջ, Թումանյանը միացել է Ղարաբլիխայից նահանջող բնակչությանը (տե՛ս Զ. Բաշինջաղյանի և Տ. Նախումյանի հուշերը, ԹԺՏ 1969, 740-761):

39. Նախնաբար, խոսքը վերաբերում է այն լուրերին, որ տարածված են եղել Թիֆլիսում Թումանյանի՝ իր աղջիկների հետ գերի ընկնելու մասին: Ինչպես երևում է «Նորիզոնի» խմբագրության աշխատակցի հետ Թումանյանի զրույցից, բանաստեղծը հերքել է այդ լուրը (տե՛ս «Տր», 1918, №124), թեպետ Զ. Բաշինջաղ-

յանի հուշերից պարզվում է, որ վտանգը այնքան էլ հեռու չէր:

40. Ակնարկում է հայ-թուրքական կոիվներից հետո, 1918 թ. հունիսի 4-ին, Բաթումում կնքված հայ ժողովրդի համար ստրկացուցիչ պայմանագիրը, ըստ որի Թուրքիային էին անցնում Սուրմալուի գավառն ամբողջապես, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի գավառների մեծ մասը և Երևանի ու Շարուր-Վարալագյազի գավառի մի մասը (Նայ ժողովրդի պատմություն, հ VII, Երևան, 1967, էջ 45):

41. Նկատի ունի 1921 թ. փետրվարի 18-ից ապրիլի 2-ը տևած ժողովրդական ընդվզումները Նայաստանում նորաստեղծ խորհրդային իշխանության դեմ, Թումանյանը Երևան է հասնում մարտի 20-ին և մնում մեկ ամիս՝ նպատակն էր հաշտեցնել հակամարտող կողմերին և կանխել արյունահեղությունը (տե՛ս Ս. Օրջոնիկիձեին (ԵԼԺ X, 375) և Գ. Աթաբեկյանին (ԵԼԺ X, 276) ուղղած նամակները, «Իմ Երևան մեկնելու առիթով» անավարտ գրությունը (ԵԼԺ VII, 509)):

42. Տե՛ս Լեոյի հուշերի №39 ծանոթագրությունը:

ԼԵՈ (ԱՌԱՔԵԼ ԲԱԲԱԽԱՆՅԱՆ)

(էջ 51-105)

Նուշերի մի հատվածը տպագրվել է «Մկչ», 1923, №41, ապա ամբողջությամբ՝ «Նորք» Երևան, 1923, գիրք III, էջ 222-262:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Լեոն «Մշակին» սկսել է աշխատակցել տակավին 1882 թվականից Շուշիից. իսկ 1895 թ. հրավիրվում է մշտական աշխատանքի, նախ՝ պատասխանատու քարտուղարի, ապա՝ նաև գրախոսականի բաժնի վարիչի պաշտոնով:

2. Նկատի ունի Գր. Արծրունու կնոջ՝ «Մշակի» հրատարակչուհի Մարիամ Մելիք-Աղամալյանի կտակը (վախճանվել է 1895 թ. հուլիսին), ըստ որի թերթի հրատարակության իրավունքը անցնում էր Անդրեաս Արծրունուն, իսկ ղեկավարությունը՝ խմբագրական խորհրդին, հետևյալ կազմով. խմբագիրը՝ Ալ. Քալանթար, գլխավոր աշխատակիցները՝ Խաչ. Մալումյան և Նովհ. Տեր-Մարկոսյան:

3. Լեոյի գրախոսականը «Լոռեցի Սաքուն» պոեմի մասին տպագրվել է «Մշ», 1896 №57 (այդ մասին տե՛ս նաև Դեմիրճյանի հուշերի №14 ծանոթագրությունը):

4. Լոռու ձորի հիշյալ նկարագրությունը՝ «Ճանապարհից» վերնագրով, տըպագրվել է «Մշ», 1903, №158:

5. Պետք է լինի՝ 1892-ին: «Անուշի» առաջին տարբերակը տպագրվել է «Բանաստեղծությունների» երկրորդ գրքում, 1892 թ.:

6. «Անուշի» երկրորդ, հիմնովին վերամշակված տարբերակը առաջին անգամ տպագրվել է բանաստեղծությունների 1903 թ. ժողովածուի մեջ: 1916 թվականի III հրատարակության մեջ ավելացվել է ևս երկու հատված: «Անուշի» ստեղծագործական պատմության մանրամասնությունները տե՛ս ԵԼԺ III, 512-523, Էդ. Զրքաշյան, Թումանյանի պոեմները, էջ 163-193:

7. Տե՛ս Լեո, Ռուսահայոց գրականությունը- «Գեղունի», Վենետիկ, 1903, թիվ 1-10, էջ 62, Լեո, Ռուսահայոց վիպագրությունը- «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1903, թիվ Է, էջ 297, թիվ Ը, էջ 354, 1904, թիվ Ա, էջ 5, թիվ Գ, էջ 101, թիվ Է, էջ 315:

8. Առանձին հրատարակության լրիվ վերնագիրն է՝ «Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը», Վենետիկ, 1904:

9. Այստեղ և ստորև բանաստեղծությունների ժողովածուի հրատարակության թիվը 1903-1904-ի փոխարեն պետք է լինի՝ 1903:

10. Եթե նույնիսկ ճիշտ լիներ Լեոյի այն պնդումը, թե իր ուսումնասիրության մեջ նկատի է ունեցել «1892-ի դեռ փոքրիկ Թումանյանին», դարձյալ նրա վերաբերմունքը բանաստեղծի նկատմամբ դարասկզբին եղել է կողմնակալ: Բացի դրանից, նա չի հիշատակում, որ գրախոսական է տպագրել հատկապես Թումանյանի 1903թ. ժողովածուի մասին, որտեղ բացարձակապես ժխտված է Թումանյանի ստեղծագործության արժեքը (տե՛ս «Մշ», 1904, №1. ստորագրված է Լ.):

«Ամբոխային վայնասուն» ասելով Լեոն, հավանաբար, նկատի ունի այն գրախոսականները, որոնք տպագրվեցին ի պաշտպանություն Թումանյանի կամ քննադատում էին Լեոյի «Ռուսահայոց գրականությունը» ուսումնասիրությունը (տե՛ս «Տգ», 1904, №№6,7, «Մհ», 1904, №1):

11. Նեղինակը տարեթիվը շփոթում է. Թումանյանը Մանգլիսում եղել է 1907 թ. ամառը:

12. Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ո՞ր թերթում է Տանը հանդես եկել. բայց այդ մասին կարդում ենք նաև նույն հեղինակի «В армянских горах» ակնարկում (տե՛ս В.Г.Тан, Передвинутые души. Кругом Петербурга, С.Петербург, էջ 198-199):

13. Նկատի ունի «Մերոնք» ընդհանուր վերնագրի տակ տպագրված «Քեռի Խեչանը», «Նեոյի քարաքաղնիսը» պատմվածքները (տե՛ս «Տր», 1910, №№236, 254):

14. Լեոն նկատի ունի «Լուսաբերի» 1917 թ. (Ե տարի) հրատարակությունը, բայց մինչ այդ՝ 1911թ., «Քեֆ անողին քեֆ չի պակսիլ» հեքիաթը տպագրվել էր առանձին գրքով:

15. Նկատի ունի 1903 թվականի հունիսի 12-ի հրովարտակով հայկական դպրոցների փակումը և եկեղեցական հողերի գրավումը, ապա՝ երկու տարի անց, 1905թ. օգոստոսին, հեղափոխության ճնշման տակ, դպրոցների վերաբացումը և հողերի վերադարձումը:

16. Պետերբուրգի սենատում նոր էր սկսվել դատավարությունը, երբ պարզվեց «Դաշնակցության գործի» քննության նյութերի կեղծման և որոշ վավերագրերի անհետացման փաստը (տե՛ս «Յր», 1912, №№ 23, 42, 44, 57, 68, «Մշ», 1912, №№34, 36, 37, «Տր», 1912, №№33-37, 39, 44, 48, 51 և այլն): Մարտի 3-ին դատապաշտպաններ Ջարուդնին, Սոկոլովը, Սկարյատին, Պերևերզևը, Բարտը ի պաշտոնն գանգատ են ներկայացնում և այդ հարցում մեղադրելով քննիչ Լիժնին, պահանջում են նրան պատասխանատվության ենթարկել: Վճռաբեկ դեպարտամենտի միացյալ նիս-

տում քննվում է Լիժինին դատի ենթարկելու խնդիրը և որոշվում է նրան մեղադրել պատժագրքի 362-րդ հոդվածով («Տր», 1912, №№49, 51): Լիժինի գործը, բավական ժամանակ ձգձգվելով, ի վերջո դադարեցվում է («Տր», 1913, №43):

17. Բանտարկության հետ կապված մանրամասնությունները տե՛ս Աշխեն Թումանյանի հուշերում:

18. Պետք է լինի՝ «Մարդ կանգնում ու ակամայից հարց է տալիս իրեն ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է ապրում մեր մեջ այս զգվելի տիպը: Արդյոք մեր կյանքում գոյության իրավունք ունի՞ր սա»: Այս մեջբերումը կատարված է «Դեռ համարձակվում է խոսել և շարունակում է խաբել» անստորագիր հոդվածից («Տր», 1911, №234): 1914 թ. Ն. Առաքելյանի մասին գրած «Դոկումենտները» հոդվածում հիշելով այդ փաստը, Թումանյանը չի ժխտում, որ առաջնորդողի հեղինակը ինքն է («Տր», 1914, №№31, 32):

19. Պատասխան հոդվածում Ն. Առաքելյանը գրում է. «Ահա, ընթերցո՞ղ. ուր են հասցրել հայ մամուլը Ն. Թումանյանները իրանց արբանյակներով, օր ցերեկով մարդկանց աչքի առաջ քարոզում են մարդասպանություն» (տե՛ս «Մշ», 1911, №238):

20. Խոսքը վերաբերում է 1914 թ. հունվարից «Մշակ» և «Նորիզոն» թերթերում սկսված Ն. Թումանյան- Ն. Առաքելյան վիճաբանությանը. առիթը Առաքելյանի առաջնորդող հոդվածն էր՝ «Դուք անբարոյականացնում եք մատաղ սերունդը» վերնագրով, ուր մեղադրվում էր Նայ գրողների ընկերությունը՝ գրական երեկույթներին աշակերտությանը մասնակից դարձնելու համար («Մշ», 1914, №6): Պատասխան հոդվածում («Ն. Առաքելյանը հսկում է մատաղ սերնդի բարոյականության վրա») Թումանյանը այն կարծիքին էր, որ «ավելի լայն պետք է քանալ մեր (Գրողների ընկերության -Լ.Կ.) դռները մեր մատաղ սերնդի առաջ, որ նրանք գան, լսեն մեր մատաղ ինտելիգենցիայի խոսքը անհամեմատ ավելի անկաշառ, անկեղծ, մաքուր, լուրջ ու լուսավոր» («Տր», 1914, №№ 8, 11, ԵԼԺ VII, 116-124):

Թումանյանի պատասխանին հաջորդում է Առաքելյանի վարկաբեկիչ հոդվածը և բանաստեղծի եղբոր՝ Ռոստոմ Թումանյանի մասին Վ. Տեր-Գրիգորյանի «Անիրավություններից խեղդվում ենք» թղթակցությունը՝ տպագրված հատուկ միտումով (տե՛ս այս ժողովածուի Դ. Դեմիրեյանի հուշերի 34 ծանոթագրությունը): Պատասխանը Թումանյանի «Դոկումենտները» հոդվածն էր, որտեղ վաշխառության մեջ էին մեղադրվում և՛ Ն. Առաքելյանը, և՛ նրա հայրը («Տր», 1914, №№31, 32):

Ն. Առաքելյանը դիմում է դատարան, բողոքելով նախ՝ Թումանյանի և ապա՝ նաև «Նորիզոնի» խմբագրության դեմ, բայց մի քանի անգամ գործը ուղղակի կամ անուղղակի ձգձգելուց հետո ի վերջո խուսափում է դատարանից: Քաշքշուկը տե՛վել է 5-6 ամիս և, ըստ երևույթին, դադարեցվել համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո (վիճաբանության և դատի հետ կապված մանրամասնությունները տե՛ս «Մշ», 1914, №№33, 58, 61, 63, 116, «Տր», 1914, №№62, 64, 65, 74, 101, 119, 121, 130):

21. «Տորիզոնի» պաշտոնական խմբագիրը Ս. Սահակյանն էր, բայց սկզբում (1909) փաստական խմբագիրը Լեոն էր. 1910-1911 թվերին, մինչև նոյեմբեր ամիսը (մինչև բանտարկությունը), խմբագրի պարտականությունները կատարում էր Թումանյանը:

22. Շիրվանզադեի գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանի տոնակատարության համար (տեղի ունեցավ 1911թ. մայիսին) Տայոց դրամատիկական ընկերության ընտրած հոբելյանական հանձնաժողովը ուներ հետևյալ կազմը. Ալ. Մանթաշյան՝ պատվավոր նախագահ, Տամբ. Մելիքյան՝ նախագահ, Տ. Տովհաննիսյան՝ փոխ. նախագահ, Մ. Ավետիսյան՝ քարտուղար, անդամներ՝ Տովհ. Թումանյան, Ղ. Աղայան, Տովհ. Աբելյան և ուրիշներ («Տր», 1911, №48):

«Մոսկվայի հայ գրողներ» ասելով, Լեոն նկատի ունի Յ. Խանզադյանին, Ալ. Ծատուրյանին, Կ. Կուսիկյանին, Կ. Միքայելյանին, Վ. Տերյանին. նրանց բողոքը ուղղված էր գրականության հետ առնչություն չունեցող երկու մեծահարուստների՝ Ալ. Մանթաշյանի (որ վախճանվեց նույն թվականի ապրիլին և չմասնակցեց հոբելյանին) և Տամբ. Մելիքյանի դեմ (տե՛ս «Մշ», 1911, №106)

23. Լեոն շփոթում է. բանակոծվել տեղի է ունեցել Աղայանի և «Տովիտ» շաբաթաթերթի միջև. պատճառը 1911թ. կաթողիկոսական ընտրություններն էին («Տտ», 1911, №2, էջ 17-18, 22-23, №6, էջ 89-90, №15, էջ 336, №21, էջ 325-326, №22, էջ 344-345, №23, էջ 364-365, №24, էջ 375-376, «Տր», 1910, №№278, 293, 1911, №№115, 121, 133):

24. Նախորդ հրատարակության ծանոթագրությունում նշված է. «տե՛ս Աշխեն Թումանյանի հուշերը»: Սակայն ո՛չ Աշխենի, ո՛չ Նվարդի հուշերում Ահարոնյանի, Իսահակյանի, Խաժակի փախուստի մասին ակնարկ չկա (Վ. Կիրակոսյան):

25. Միլովը Թիֆլիսի մեծահարուստ, վաճառականների ավագ և Բորսայի կոմիտեի նախագահ Արշակ Միլյանն է. նրա «Նամակ խմբագրությանը» տպագրվել է «Մշ», 1911, №257):

Լեոյի հիշատակած «ոուսերեն լրագրերից մեկը» «Тифлисский листок»-ն է, որի 1911թ. №262-ում այդ նամակը հեղինակի խնդրանքով արտատպվել էր «Մշակից»: Նամակի գրության առիթը դարձյալ կաթողիկոսական ընտրություններն էին (Թիֆլիսի վաճառականությունը «Մշակի» հետ էր): Միլովի նամակում «Տորիզոնը» որակվել էր դրամաշորթների, «մութ հերոսների» օրգան: Լսելով, որ «Տորիզոնի» խմբագրությունը վիրավորանքների համար իրեն դատի է տալու, Միլովը շտապում է հրապարակել ինքնահերքում, պատճառաբանելով, որ խմբագրության մասին գրած վիրավորական տողերը հետևանք են «... անհիշտ տեղեկությունների «Տորիզոն» լրագրի խմբագրական կազմի մասին» («Մշ», 1911, №262, «Տր», 1911, №264):

26. Տառերի գլուտի և հայկական տպագրության հոբելյանի հանդիսավոր տոնակատարությունը տեղի է ունեցել 1913թ. հոկտեմբերի 12-14-ը: Մինչ այդ, երբ նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում հոբելյանի կատարման համար, երկու հարց առիթ տվեց սուր վիճաբանությունների. մեկը՝ տոնա-

կատարության ժամանակն էր (հոկտեմբերի 13-ին տոնել, թե՞ նոյեմբերի 25-26-ին), մյուսը՝ գրակա՞ն, թե՞ դպրոցական ֆոնդ ստեղծելու հարցը, որոնք պառակտում առաջացրին Էջմիածնի և Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովների միջև, և մտավորականությանը, մանավանդ, մամուլը բաժանեցին երկու մասի. «Մշակը» պաշտպանում էր Էջմիածնի սկզբունքը, «Նորիզոնը»՝ Թիֆլիսի: Էջմիածինը պահանջում էր հոբելյանը կատարել հոկտեմբերին, կապելով այն թարգմանչաց տոնին, իսկ Թիֆլիսը՝ նոյեմբերին: Այնուհետև Էջմիածինը «Մշակի» հետ պահանջում էր՝ օգտվելով հոբելյանի առիթից, ստեղծել դպրոցական ֆոնդ. Թիֆլիսը՝ հայ գրողների ընկերությունը և, հատկապես, Թումանյանը ամեն ջանք գործ դրին գրական ֆոնդ ստեղծելու համար, բայց հաջողության չհասան: Պատճառը, ըստ երևույթին, հենց այդ պառակտումն էր. միաժամանակ փող էր կուտակվում տարբեր նպատակների համար, և բնականաբար, մեկը մյուսին խանգարում էր: Նանգանկությունը շարունակվում է մինչև համաշխարհային պատերազմի սկիզբը (մանրամասնությունները՝ տես Լեո, Երկու խոսք Էջմիածնի հոբելյանական հանձնաժողովին, «Տր», 1911, №149, Նովհ. Թումանյան, Նամագգային տոնը և «Մշակի» «Շ»-երը, ԵԼԺ VII, 78, «Մշ» 1913, №146):

27. Գրողների ընկերության հիմնադրման նախապատրաստական աշխատանքների մասին խոսելիս Լեոն երկրորդական տեղ է տվել Թումանյանի գործունեությանը: Թեպետ Լեոն, Գյուտ Աղանյանը, Երվանդ Լալայանը, Ռոստոմ Զարգարյանը, Աշոտ Աթանասյանը և ուրիշներ նույնպես գործուն մասնակցություն են ունեցել, այնուամենայնիվ, ընկերության ստեղծման ինչպես մտահղացումը, այնպես էլ կազմակերպումը կապվում է նախ և առաջ Թումանյանի անվան հետ: Բանտարկության և դատի պատճառով Թումանյանը այդ գործից դուրս մնաց միայն հինգ ամիս, և եթե նրա անունը չկար Նայ գրողների ընկերության կանոնադրության տակ, այդ միայն զգուշության համար էր (Թումանյանի դատված լինելը կարող էր վտանգի ենթարկել կանոնադրության հաստատումը):

28. Ճիշտ չէ ասել, թե 1912 թվականից հետո Թումանյանը «այլևս երբեք չմոտեցավ հրապարակախոսության»։ Նա շարունակել է աշխատակցել պարբերական մամուլին գրական-հրապարակախոսական բնույթի հոդվածներով (կյանքի վերջին տարիներին ավելի պակաս չափով)։

29. Մեջբերումը կատարված է «Լոռեցի Սաքուն» պոեմից. ճշտված է ըստ ԵԼԺ III, 18:

30. Խոսքը վերաբերում է Թումանյանի «Քաջերի կյանքից» պատմվածքին (ԵԼԺ V, 16):

31. Նավանաբար նկատի ունի «Գետակը» մանկական բանաստեղծությունը (ԵԼԺ I, 244):

32. Նայ գրողների ընկերությունը 1921թ. մարտից վերանվանվում է Նայ գրչի մշակների միության: Խոսքն այստեղ Մարցի մոտ գտնվող Իգատակի անտառում գրողների ստեղծագործական տուն հիմնելու՝ Թումանյանի վաղուցվա երազանքի մասին է, որ այնպես էլ չի իրականացել: Մի վերջին փորձ նա արել է 1922 թ. դիմելով

Խորհրդային Նախատանի Տողժողկոմ. «Արամայիս ջան, չմոռանաս Իգատակի և առհասարակ եղ շրջանի ազատ հողերի գործը: Մի գործ էլ մենք ձեռնարկենք մեր հողի վրա: Կարող ենք մի կուլտուրական օջախ ստեղծել եղ ավազականցում իհարկե, կոռպերատիվ հիմունքների վրա և կառավարության օգնությամբ: Եվ մեր մտավորականների ու մասնագետների համար շատ լավ կլինի և չորս կողմի ժողովրդի համար: (ԵԼԺ X, 417-418)»:

33. Ակնարկում է «Մեկիքի աղջիկը» վեպի բեմականացման կապակցությամբ առաջացած անախորժությունը իր և դերասան Արմեն Արմենյանի միջև (մանրամասնությունները տես «Տր», 1915, №68 և Ա. Արմենյան, 60 տարի հայ բեմի վրա (հուշեր), 1954, Երևան, էջ 191-192, ԹՏ 23-25, 27-28, 30-31, 35, 37, 47:

34. Տես Դ. Դեմիրճյանի հուշերի №35 ծանոթագրությունը:

35. Նկատի ունի 1918 թ. դեկտեմբերի 9-ից 31-ը տևած հայ-վրացական պատերազմը. պատճառը սահմանային վեճերն էին դաշնակցական և մենշևիկյան կառավարությունների միջև, որ առավել ևս սրվում էին Անտանտի պետությունների հրահրմամբ: 1919թ. հունվարին Թիֆլիսում կայացած կոնֆերանսը, անգլիական օկուպացիոն զորքերի հրամանատար գեներալ Ստյուարտի նախագահությամբ, Նախատանի ու Վրաստանի սահմանամերձ վիճելի հողերը (Բորչալուի նախկին գավառի մի մասը, Լոռին իր գյուղերով և Ալավերդին) հայտարարեցին չեզոք գոտի:

36. Նախորդ հրատարակության ծանոթագրությունում նշված է. «այդ մասին տես Արշակ Թադևոսյանի հուշերը ԳԱԹ Թումանյանի ֆոնդում»: Տիշյակ նյութը ԳԱԹ-ում չի հայտնաբերվել: Արշակ Թադևոսյանի հուշը (2 էջ) պահվում է Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտում Թումանյանագիտության բաժնում, որը վերաբերում է Տովի. Թումանյանի կյանքի վերջին օրերին նրանց հանդիպմանը:

37. Կոչվում էր՝ «Քննիչ հանձնաժողով համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների». կազմակերպել է 1918 թ. դեկտեմբերին:

38. Տես Դեմիրճյանի հուշերի №41 ծանոթագրությունը:

39. Թումանյանը, Լեոն և մյուսները Երևան մեկնել են 1921 թ. սեպտեմբերի 5-ին, նույն ամսի 13-ի ՏՕԿ-ի հիմնադիր ժողովին մասնակցելու համար և մնացել են մինչև հոկտեմբերի սկիզբը:

40, 41. Թումանյանը Պոլիս մեկնեց 1921թ. հոկտեմբերի 25-ին կամ 26-ին. ուղևորության նպատակն էր արտասահմանյան հայությանը կապել Սովետական Նախատանի հետ, նպաստել քայքայված տնտեսության վերականգնման և կուլտուրական վերածննդի գործին (մանրամասնությունները տես Աս. Ասատրյան, Թումանյանի արտասահմանյան ուղևորությունը, ՈւՏ I, 255): Բանաստեղծը վերադարձավ Թիֆլիս նույն թվականի դեկտեմբերի 22-ին:

42. Վիրահատությունը տեղի է ունեցել 1922 թ. մարտի 9-ին. մանրամասնությունները տես բժիշկ Մ. Մեկիքյանի հուշերում (սույն հրատարակության երկրորդ հատոր):

ՄՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆ

(Էջ 106-132)

Առաջին անգամ մի հատված տպագրվել է «Գբ», 1938, №14, ապա ամբողջությամբ՝ «ԽԳ», 1939, №1, Ս. Զորյան, Նուշերի գիրք, 1958 և, մասնակի փոփոխություններով՝ Երկերի ժողովածու, հ. X, 1964: Արտատպվում է վերջին հրատարակությունից:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նովհաննես Թումանյան. Նուշեր», 31 էջ, պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4080):

1. Տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №28 ծանոթագրությունը:

2. Ս. Ծուլուկիձեի դասախոսությունը XIX-XX դարերի վրաց գրականության մասին տեղի է ունեցել 1914 թ. մարտի 6-ին Թիֆլիսում, Բարեգործական ընկերության դահլիճում, Գրողների ընկերության հերթական 32-րդ երեկույթին, որը առաջինն էր իր տեսակի մեջ՝ նվիրված հարևան ազգերի գրականության: Բացման խոսք է ասել Թումանյանը: Երեկոն անցել է ջերմ մթնոլորտում, հրավիրված է եղել նաև Թիֆլիսի ժողովրդական համալսարանի վրացական բաժնի կանանց 50 հոգուց բաղկացած երգեցիկ խումբը, Ն. Գոձիաշվիլու ղեկավարությամբ («Նր», 1914, №52, ԹՏ (1900-1914, 732)):

3. Թիֆլիսի Վոզնեսենսկայա փողոցի №18 տան՝ Թումանյանի բնակարանի նըմանությամբ է կառուցվել Նովհ. Թումանյանի Երևանի թանգարանը, որտեղ բանաստեղծի աշխատասենյակը պահպանվում է նույն կահավորությամբ, ինչպես որ էր նրա կենդանության օրոք, իսկ Դանթե Ալիգիերիի կիսանդրին՝ հյուրասենյակում է (ԹԹԳԳ 180):

4. «Ցեցերը» տպագրվել է «Մն», 1889, №1-6: Նույն թվականին լույս է տեսել նաև առանձին գրքով:

5. Նայ-գերմանական կուլտուրական ընկերության այդ երեկոն (որը, սակայն, առաջինը չէր, ինչպես գրում է Զորյանը) տեղի է ունեցել 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին. խոսել է գերմանացի հնագետ դոկտոր Դյուրը, ապա՝ Թումանյանը, որի խոսքը գերմաներեն է թարգմանել Կոստանդին Աբովյանը (Խ. Աբովյանի թողը): Արտասանվել են Սայաթ-Նովայի երգերը հայերեն, գերմաներեն, վրացերեն, ռուսերեն («Ժձ», 1918, №№73, 78):

6. Նկատի ունի Թումանյանի Արտավազդ որդուն. տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №35 ծանոթագրությունը:

7. Թուրքիայի հարձակումը Անդրկովկասի վրա սկսվեց 1918 թ. հունվարին, որի հետևանքով թուրքերը գրավեցին Մամախաթունը, Երզնկան, Էրզրումը (մարտին), Կարսը (ապրիլին), Ալեքսանդրապոլը (մայիսին): Կռիվները տևեցին մինչև մայիսի վերջը՝ Սարդարապատի և Ղարաբիլիսայի հերոսամարտերը և ավարտվեցին հունիսի 4-ին, Բաթումում կնքված պայմանագրով, ըստ որի Թուրքիային էր անցնում Նայաստանի տերիտորիայի մեծ մասը (մանրամասնությունները տե՛ս

Նալ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, էջ 33-48): Այդ նույն օրերին՝ մայիսի վերջերին է գրվում Անդրկովկասի սեյմը: Դրան անմիջապես հաջորդում է Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից և Վրաստանի, Ադրբեջանի և Նայաստանի հանրապետությունների ստեղծումը:

8. Տե՛ս Լեոյի հուշերի №35 ծանոթագրությունը:

9. Բանաստեղծի հորեղանի տոնակատարությունը սկսվել է 1919 թ. փետրվարի 20-ից և շարունակվել մինչև մարտ-ապրիլ ամիսները: Ջորյանը նույնպես հոդված է տպագրել «Մշակի» փետրվարի 20-ի հորեղանական համարում (№40) «Ռ՞վ է Նովի. Թումանյանը» վերնագրով:

10. Թումանյանի 50-ամյա հորեղանի կատարման մանրամասնությունները տե՛ս Ջալալ Տեր-Գրիգորյանի հուշերում:

11. Խոսքը վերաբերում է 1919 թ. փետրվարի 24-ին Թիֆլիսի կոնսերվատորիայի դահլիճում կազմակերպված «Գրական-գեղարվեստական ակմանախի» խմբագրության երեկույթին, որ նվիրված էր Դ. Վարուժանին: Օգտվելով Նովի. Թումանյանի ներկայությունից, զեկուցումից հետո երիտասարդ գրողները երեկոն դարձրել են բանաստեղծի «պատվո հանդես»: Երիտասարդ գրողների անունից ողջունել է Ստ. Ջորյանը (տե՛ս «Տջ», 1919, №39, «Մշ», 1919, №46, «3c», 1919, №31): Այդ մասին իրենց հուշերում վկայություն ունեն նաև Վ. Թոթովենցը և Ս. Գորոդեցկին:

Բերում ենք Թումանյանի պատասխան խոսքը ըստ ժամանակի օրաթերթի հաղորդման. «Ամեն անգամ երբ ետ եմ նայում, տեսնում եմ, որ մեր ազգին բաժին ընկած անվերջ տանջանքներն ու դժվարություններն ինձ և իմ ընկերներին թույլ չտվին գրելու են, ինչ որ իրապես մենք անպայման ծրագրել էինք: Մեծ հարված հասցրեց գրականությանը, մանավանդ պատերազմը: Ղ. Աղայանը մեռնելիս* ինձ մի կտակ արավ՝ թե «Օհանես, իմ կտակն են է, որ վերցնես իմ ես չգրած նյութերի ցուցակը ու դու գրես»:

Էնպիսի մի-մի ցանկ ալեգարդ գրողներից ո՞վ չունի, հենց ահա ձեր առաջ նստած մեր Շիրվանզադեն (բուռն ծափահարություններ) և ուրիշ գրողներ, ով գիտե, ինչքան ցանկեր պիտի կտակեն նրանք սկսնակներին:

Սակայն այդ կոշմարը վերջիններիս համար կամաց-կամաց վերանում է, գալիս են լավ օրեր ձեզ համար, հուսով ենք, որ դուք չգրված նյութերի ցանկեր չեք թողնի» («Տջ», 1919, №39): Այդ մասին Թումանյանը գրել է նաև «Ազգային պաշտպանության խնդիրը և Ղ. Աղայանը» հոդվածում (ԵԼԺ VII, 262):

12. Նեղինակը նկատի ունի պատմվածքի առաջին տպագրությունը «Փոքրիկ Տանեսը» վերնագրով («Գծ», 1917, №4):

13. Մեջբերումը «Նախերգանքից» է (ԵԼԺ I, 23):

14. Պետք է լինի՝ «Անհաս բանից, ըսկըզբանից...»։ «Բարձր է հընոց աշխարհքն հայոց...» քառյակից է (ԵԼԺ II, 54):

*Պետք է լինի «մի օր»:

15. Տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №41 ծանոթագրությունը:

16. 1920 թվականի նոյեմբերի 5-ից մինչև 1921 թ. ապրիլի 22-ը Ալեքսանդրապոլը գտնվում էր Թուրքիայի տիրապետության տակ:

17. «Պատրանքի» III տան առաջին տողը (Զո՛ւր... վաղո՛ւց են, ա՛յս, նըրանք...) Ջորյանը բերել է հիշողությամբ, այսպես՝ «Բայց, ա՛յս, վաղո՛ւց են նըրանք...» (տե՛ս Ստ. Ջորյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, հ. X, էջ 46: «Պատրանքի» մասին գրած հոդվածում հեղինակը հիշատակված քառյակը օգտագործել է հշտությամբ. տե՛ս նույն տեղում, էջ 316):

ՎԱՏԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ

(էջ 133-146)

Նուշերը գրի են առնված 1931 թ.: Պահվում են ինքնագիրը և երկու մեքենագիր պատճեն հեղինակային ուղղումներով (ԳԱԹ, Վ. Թոթովենցի ֆոնդ, №7): Տեքստը տրվում է ըստ հեղինակի վերջնական ուղղումների:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Տովհաննես Թումանյան. Նուշեր», 21 էջ, պահվում է Տովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4110):

1. Մեջբերումը «Անուշի» հինգերորդ երգից է: Ուղղվում է ըստ բնագրի. «Ու մարդասպանը դուրս եկավ ձորից...»: (ԵԼԺ III, 102):

2. Տե՛ս Դ. Դեմիրճյանի հուշերի №35 ծանոթագրությունը:

3. Ըստ երևույթին, այդ տեղի է ունեցել 1917 թ. հունիսին, երբ Թումանյանը պատրաստվում էր մեկնել Պյատիգորսկ:

4. «Մոծակն ու մրջյունը» առակը առաջին անգամ տպագրվել է Թումանյանի հետևյալ ծանոթությամբ. «Էս հանրածանոթ առակը, որ Եզոպոսն ունի՝ «Ճպտուն ու մրջյունը» անունով, Փեդրոսը՝ «Ճանճն ու մրջյունը», Կոիլովը՝ «Стрекоза и муравей» («Ջրաթիթեռն ու մրջյունը»), իսկ մեր Վարդանը (միջնադարյան առակների մեջ)՝ «Ժիժիք և մեղուք և մրջիմն» և կամ «Ժիժին ու մեղուն», ահա էս առակի նոր վարիանտը – «Մոծակն ու մրջյունը» ինձ պատմեց մեր Անդրանիկը, որ լսել է Տանկահայաստան» (տե՛ս «Գծ», 1917, №1):

5. Ո՛չ թե սասունցիներ, այլ Մամիկոնյաններ, այդ մասին տե՛ս Թումանյանի «Քաջերի կյանքից» պատմվածքը (ԵԼԺ V, 16):

6. Ըստ երևույթին, Թոթովենցը նկատի ունի 1929 թ. հունիսի 10-ին Երևանում տեղի ունեցած անդրկովկասյան գրողների խորհրդակցությանը մասնակցելու համար վրաց գրողների (Տ. Տաբիձեի, Միծիշվիլու, Ա. Աբաշելու, Ի. Գրիշաշվիլու և ուրիշների) այցելությունը Տայաստան:

7. Թումանյանի 50-ամյա հոբելյանի կատարման մանրամասնությունները տե՛ս Ջալալ Տեր-Գրիգորյանի հուշերում:

8. Տե՛ս Ստ. Ջորյանի հուշերի №11 ծանոթագրությունը:

9. Նեղինակը նկատի ունի 1919 թ. մարտի 4-ին Ոսանողական կուլտուրական միության կազմակերպած երեկոն. զեկուցել է Նովն. Պոդոսյանը. համերգային բաժնին մասնակցել են Գրիշաշվիլին, Գուդիաշվիլին, Գորոդեցկին և ուրիշներ: Երեկոյին ներկա են եղել նաև պարսից հյուպատոսը և անգլիացի հյուրեր: Թումանյանի շնորհակալական խոսքը, որ համակված էր բարեկամության և եղբայրության ջերմ ցանկություններով, ուղղված էր հատկապես օտարերկրացի հյուրերին («Մշ», 1919, №50, «3с», 1919, №36):

10. Շեքսպիրի և Սերվանտեսի մահվան 300-ամյակին նվիրված հոբելյանական այդ երեկույթը տեղի է ունեցել 1916 թ. ապրիլի 28-ին, Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում: Ուջույնի խոսքով հանդես են եկել՝ Թումանյանը, Ա. Ահարոնյանը, Շիրվանզադեն: Դասախոսել են՝ Ն. Աղբալյանը, Գ. Իսիեկյանը, Վ. Թոթովենցը (տե՛ս «Տր», 1916, №91):

11. Այդ մասին տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №31 ծանոթագրությունը:

12. Վ. Բրյուսովին ուղղված Թումանյանի խոսքը (ԵԼԺ VII, 218):

13. Մ. Մատենյանը վախճանվել է 1920 թ. մարտի 24-ին, թաղումը եղել է մարտի 27-ին, հոգեհանգստին խոսք է ասել Թումանյանը (տե՛ս «Աշխ», 1920, №71):

14. Արտավազդը ավելի վաղ է սպանվել (1918), քան վախճանվել է Մատենյանը:

15. Տե՛ս Լեոյի հուշերի №№40, 41 ծանոթագրությունները:

16. Թոթովենցը շփոթում է Օշականի դասախոսությունը կազմակերպել էր ոչ թե «Ատրուշան» ընկերությունը, այլ «Նավասարդ» միությունը (տե՛ս «Ժձ», 1921, №952, «Ճտ», 1921, №923): Ցերեկույթը տեղի է ունեցել 1921 թ. նոյեմբերի 27-ին, Պոլսի Բերա թաղամասի «Միլլոդոսի» սրահում: Ինչպես պարզվում է մամուլի հաղորդումից, այդ օրը Օշականի հոգվածը Թումանյանի մասին կարդացել է ոչ թե հեղինակը, այլ Գ. Կառավարենցը (տե՛ս «Ճտ», 1921, №923): Ցերեկույթին մասնակցել են նաև երգչուհի Մ. Սուրաբյանը, դերասան Ա. Շահխաթունին և ուրիշներ (դասախոսության մասին իրենց հուշերում գրում են նաև Մ. Ջանանը և Անայիսը):

17. Օշականի հոգվածը Թումանյանի մասին տպագրված է՝ «Ճտ», 1921, №№923, 925, 926, 927, Իսահակյանի մասին՝ «Տգ», 1912, №11, 1913, №2:

18. Ակնարկում է Խաչ. Մալումյանի և Գր. Արծրունու քննադատությունը (տե՛ս Դ. Դեմիրճյանի հուշերի №№12, 13 ծանոթագրությունները):

ԶԱՊԵԼ ԵՍԱՅԱՆ

(Էջ 147-165)

Նուշերը գրի են առնված 1930-ական թվականներին:

Զ. Եսայանի՝ 1923 թ. հունիսի 9-ին Փարիզում տեղի ունեցած Նովն. Թումանյանի հիշատակին նվիրված երեկույթի ելույթը տե՛ս «Ապագա», №31, 1923, Փարիզ:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Խոսքը վերաբերում է Տոնապետ Լյուլենյանի՝ 1915 թ. եղեռնի օրերին բանտում կրած խոշտանգումներին և հետագա 2 տարվա հերոսական գործունեությանը: Բանտից նրան մահամերձ վիճակում տեղափոխում են հիվանդանոց, որտեղից նա դժվարությամբ ապաքինվելուց հետո գաղտնի անցնում է Տերսիմ, մասնակցում հայերի ապստամբության կազմակերպմանը: 1916 թ. գարնանը տեղափոխվելով Երզնկա, նվիրվում է հայ գաղթականներին սովից ու հիվանդություններից փրկելու գործին և, որ ամենակարևորն է, ոչ մի դժվարության առաջ կանգ չառնելով, ազատագրում է թուրքերի տներում բռնի պահված հայ որբ երեխաներին, կազմակերպում որբանոցներ:

Ռուսական բանակում ծառայող մահմեդական զինվորների մատնությամբ Լյուլենյանը կանգնում է դատարանի առաջ՝ թուրք երեխաներին բռնությամբ հայացնելու կեղծ մեղադրանքով. թեպետ արդարանում է, բայց նրան ստիպում են թողնել Երզնկան: Լյուլենյանը անմիջապես տեղափոխվում է Էրզրում և շարունակում որբերին ազատելու, գաղթականներին օգնելու գործը:

1917 թվականի ձմեռը, Պետերբուրգի ամերիկյան դեսպանի և Թիֆլիսի ամերիկյան հյուպատոսի հրավերով նա գալիս է Թիֆլիս, որտեղ և իր հայրենակից Վ. Թոթովենցի միջոցով ծանոթանում է Թումանյանին և զորավար Անդրանիկին: Լսելով Լյուլենյանի կյանքի հերոսական պատմությունը, Թումանյանը և Անդրանիկը բարձր են գնահատում իսկական հայրենասերին, նրան շրջապատում են սիրով ու գուրգուրանքով: Ամերիկյան դիվանագիտական պաշտոնյաները Լյուլենյանին առաջարկում են պետական ծախսերով տեղափոխվել Ամերիկա, սակայն մերժելով, նա մեկնում է դարձյալ Էրզրում, շարունակելու սկսած գործը: Շուտով հիվանդանում է բժավոր տիֆով և վախճանվում 1917 թվականի մարտին (տե՛ս «Տասկաքաղ պրոֆեսոր Տ. Կ. Լյուլենյանի գրական վաստակը և 1915-ի բանտի հուշերը», Ֆրեզնո, 1955, էջ 17-23):

2. Խոսքը վերաբերում է Թումանյանի՝ դեպի Արևմտյան Հայաստան կատարած առաջին ուղևորությանը, որ տեղի ունեցավ 1914 թ. նոյեմբերի-դեկտեմբեր ամիսներին: Ուղևորության նպատակն էր՝ փաստերով հերքել ցարական բանակի բարձրաստիճան զինվորականների մեջ տարածված աննպաստ կարծիքը հայ կամավորների մասին:

Ուղևորությանը մասնակցում էին նաև Շիրվանզադեն, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Սովակիսյանը, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հովսեփ Խոնունցը, Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը, Երևանի ապագա քաղաքագլուխ Սմբատ Խաչատրյանը (մանրամասնությունները տե՛ս Շիրվանզադե, Պատերազմի վայրերում – ՇԵԺ, հ IX, 1961, էջ 98):

Արևմտյան Հայաստանում (Վանում) Թումանյանը եղել է նաև 1915 հունիսին: Ռազմաճակատ Թումանյանի առաջին և երկրորդ այցելությունների օրագրերը (ԵԼԺ VIII, 349-414):

3. Թումանյանի՝ Պոլիս կատարած այցելության մասին տե՛ս Լեոյի հուշերի

№№40, 41 ծանոթագրություններ:

4. Թումանյանի այդ նամակը մեզ անհայտ է:

5. Եսայանը շփոթում է ժամանակը. դասախոսությունը տեղի է ունեցել 1916 թ. մարտի 16-ին Բաքվի հասարակական ժողովարանում, Ղովհ. Ղովհաննիսյանի նախագահությամբ («Տր», 1916, №72):

6. Այդ դասախոսությունը («Տայկական վերջին հալածանքները Կ. Պոլսի մեջ» թեմայով) տեղի է ունեցել 1916 թ. փետրվարի 6-ին, Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում («Տր», 1916, №30, «Մշ», 1916, №29):

7. Նամակը գրված է 1916 թ. օգոստոսի 1-ին, Բորժոմից. տպագրվել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, №2: Պատասխան նամակը մեզ անհայտ է:

8. «Վերջին բաժակը» վիպակը տպագրվել է «Գծ», 1917, №1:

9. Տեղիմակը, հավանաբար, նկատի ունի իր «Եվփիմե» վիպակը (1909), որ հայտնի է նաև «Երբ այլևս չեն սիրեր» և «Պատվանդանը» խորագրերով:

10. Ջ. Եսայանը նկատի ունի 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում տեղի ունեցած «Տայոց ազգային համախորհուրդը», որին մասնակցել էին նաև արևմտահայ պատվիրակներ (տե՛ս «Տր», 1917, №№194, 207, Ջ. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, էջ 443):

ՄԱՐԳԱՐ ԱՎԵՏԻՄՅԱՆ

(էջ 166-198)

Տուշերը գրի են առնված 1935 թ.: Մասամբ տպագրվել են՝ «Պր», 1935, №249, ապա ամբողջությամբ՝ Մ. Ավետիսյան, Տրեղեն ալիքներ, Երևան, 1964:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Ղովհաննես Թումանյան. Տիշողություններ», 34 էջ, պահվում է Ղովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4066):

1. Նկատի ունի՝ Տայկունի, Բաֆֆիի «Կայծերը», մատենախոսություն, Բաքու, 1884:

2. Տայ գրականության մեջ եղել են կարծիքներ, թե Բաֆֆին «Սամվել» վեպում հոգեբանորեն չի պատճառաբանում և չի համոզում գլխավոր հերոսի ծնողասպանությունը: Մինչդեռ Սամվելի արարքը վեպում պատճառաբանվում և արդարացվում է մի կողմից՝ հայրենի երկրի օրհասական վիճակի, նրա ողբերգության նկարագրությամբ, մյուս կողմից՝ հայրենիքի այդ ողբերգության Սամվելի խորը ընկալմամբ, նրա անձնուրաց հայրենասիրությամբ:

Տարբեր աղիթներով Բաֆֆու ստեղծագործությանը անդրադառնալիս, Թումանյանը բարձր է գնահատել մեծանուն գրողի դերը և՛ հայ վիպագրության մեջ, և՛ ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացման գործում (տե՛ս ԵԼԺ VI, 391, ԵԼԺ VII, 527-529, 531, 535):

3. Տեղինակը սխալվում է. Շիրվանզադեի գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանը տոնվել է 1911 թ. մայիսի 22-ին, Թիֆլիսի Արտիստական թատրոնի շենքում, հոբելյանական հաշվերույթը տեղի է ունեցել հաջորդ օրը՝ Վերայի «Ֆանտազիա» այգում (մանրամասնությունները տե՛ս Լեոյի հուշերի №22 ծանոթագրությունը, «Մշ», 1911, №№107, 108, «Տր», №108):

4. Խոսքը վերաբերում է «Երեկվան պատմությունը և այսօրվան իրականությունը» հոդվածում (1912) դեկաբրիստ Ե. Ե. Լաչինովի «Խոստովանություններից» արված մեջբերումներին. Լաչինովը «պատմում է, թե ինչպես էին նրանք (Պարսկաստանից, Թուրքիայից տեղահանված հայերը- Լ.Կ.) վազում դեպի ռուսական գորքերը՝ ծեր ու մանուկ, մարդ ու կին, աղաղակելով, рус! рус! застави! застави-...» (տե՛ս ԵԼԺ VII, 437, 438):

5. 1918 թվականի հայ-վրացական ընդհարումների նախօրյակին, կոիվները կանխելու նպատակով, Թումանյանի՝ իր բնակարանում կազմակերպած ժողովը չի կայացել վրաց ներկայացուցիչների բացակայության պատճառով (տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 98, ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, Արշակ Թադևոսյանի հուշերը): Ավետիսյանը հավանաբար շփոթում է մի այլ ժողովի հետ:

6. Խոսքը վերաբերում է Տայկազյան ընկերությանը:

7. Նկատի ունի «Լեզուն կտրած ծիտիկը» և «Փոքրիկ ձկնորսը» հեքիաթները, որոնք լույս տեսան 1910 և 1911 թվականներին: Մ. Ավետիսյանի գրախոսականը «Լեզուն կտրած ծիտիկը» հեքիաթի մասին տե՛ս «Տր», 1911, №163:

8. Թումանյանի այդ նամակը մեզ անհայտ է:

9. Տայրենակցական միությունների միության հոբելյանական երեկույթը տեղի է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 27-ին, Մ. Ավետիսյանից և Պ. Արելյանից բացի հոբելյարին ողջունել են նաև Տամազասպ Տամբարձումյանը, Ստեփան Մալխասյանը և ուրիշներ (տե՛ս «Մշ», 1919, №46):

10. Տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №№28, 29 ծանոթագրությունները:

11. Տերյանի բանաստեղծությունների մասին Թումանյանը իր դրական կարծիքը հայտնել էր տակավին «Մթնշաղի անուրջները» չտպագրված, այդ վկայում են և՛ ինքը՝ Տերյանը (տե՛ս Երկերի ժողովածու, հ. III, Երևան, 1963, էջ 195, էջ 206-208), և՛ Ավ. Իսահակյանը (տե՛ս «Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1964, էջ 35):

Ստորև բերում ենք հատվածներ Տերյանի՝ Յ. Խանզադյանին գրած 1908 թ. մայիսի 16-ի նամակից:

«Այսօր գնացել էի Տովհ. Թումանյանի մոտ «Իլյա Մուրոմեցի» թարգմանությունը վերցնելու և մի բան հարցնելու: Որովհետև պատահմամբ ընկա նրա մոտ, ուստի ոտանավորներս էլ հետս էին: Նա հետաքրքրվեց և կարծում եմ նրա կարծիքները քեզ համար անհետաքրքիր չեն լինի, ուստի ուզում եմ համառոտ կերպով քեզ հայտնել մեր խոսակցության բովանդակությունը:

...Ապա տեսնելով ոտանավորներին տետրն՝ ասաց, որ իրան ավելի է հետաքրքրում այդ «նոր բանաստեղծի տետրը»:

Պետք է նկատեն, որ ես քաշվում էի, մանավանդ որ, չնայած իր պարզության, նա իմ վրա տպավորություն գործեց: Ինչ-որ գյոթեական բան կա նրա մեջ: Գուցե հասակը կամ հենց այն հանդարտ պարզությունը – չգիտեմ: Նա սկսեց թերթել տետրս: Սաթենիկը շուտով գնաց... Մնացինք ես ու Թումանյանը:

– Մի բան, որ իմ առաջին պահանջն է ամեն մի սկսնակ գրողից, – ասաց նա, – այդ այն է, թե արդյոք մի ինքնուրույն – նոր բան բերո՞ւմ է այդ մարդը կամ ցույց տալի՞ս է նշաններ այդ ունենալու: Ձեր վերաբերմամբ պետք է պատասխանել դրականապես: Դուք բանաստեղծ եք: Դա ամենագլխավորն է: Դուք խոսքերի հետ չեք խաղում (օրինակ է բերում Ահարոնյանին, որը խոսքի հետ խաղում է և դրանով կորցնում է երեք քառորդը իր ունեցածի): Տեսո՞ւ խոսում է արվեստի վրա ունեցած իր կարծիքների մասին և վերջացնում է նրանով, որ ասում է. «Ես ուրախությամբ ողջունում եմ Ձեր մուտքը գրական ասպարեզ – բարո՛վ եկաք»:

Ապա խորհուրդ է տալիս նշանակություն չտալ զանազան թերթերի խոսքերին՝ գովասանական, թե վատաբանական լինեն նոքա – միևնույնն է:

– Դուք, – ասում է նա, – ավելի լավ եք սկսում, քան մենք: Ես նկատում եմ, որ այստեղ մեղավորը ժամանակն ու պայմաններն են: Ընթերցողի համար դա նշանակություն չունի, – նկատում է նա, – երբ ես իբր ընթերցող վերցնում եմ մի գիրք, ուզում եմ, որ նա բավարարություն տա իմ պահանջներին, ես պարտավոր չեմ հաշվի առնել նրա ստեղծագործության պայմանները: Տեսո՞ւ խոսեցինք այլ խնդիրների մասին, որ կհաղորդեմ բերանացի: Մի բանի տեղին և նուրբ նկատողություններ արեց, որ ես աչքի առաջ կունենամ: Իհարկե:

Համենայն դեպս երևում է, որ խելացի և տաղանդավոր մարդ է»: (Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. III, 1963, էջ 206-208):

12. Նկատի ունի «Նորերի համար» հոդվածը (ԵԼԺ VI, 256-258), որի առիթը «Նորիզունի» 1910 թ. №242-ում տպագրված Տ. Մազմանյանի և Ար. Տեր-Խաչատրյանի ոտանավորներն էին:

13. Խոսքը վերաբերում է Գևորգյան հեմարանի վարչությանը:

14. Հիշատակված դեպքը տեղի է ունեցել 1911 թ. հունվարի 19-ին, երբ ոստիկանությունը անակնկալ խուզարկում է «Նորիզունի» խմբագրատունը և ձերբակալում ոչ միայն պաշտոնական խմբագիր Ս. Սահակյանին, այլև խմբագրության աշխատակիցներին և պատահական այցելուների, ապա և խուզարկում ձերբակալվածների բնակարանները: Ոստիկանատանը նրանք մնացել են երեք օր, որի պատճառով «Նորիզունի» հունվարի 20-ի համարը լույս չի տեսել («Տր», 1911, №3, «Մշ», 1911, №12):

Ինչպես երևում է Թիֆլիսի գաղտնի գործակալության գրադրություններից, երաշխավորությամբ բանտից ազատվելուց (1909, հունիսի 13) հետո Թումանյանի յուրաքանչյուր քայլը ենթարկվել է հետապնդումների (տե՛ս ԱԳԱՐՈՐ ՄԱՐԿՈՎ, ՓԱՊ ՕՕ, 1911 թ.):

Այդ հետապնդումներից մեկի հետևանքը վերոհիշյալ խուզարկությունն էր, որի պատճառով, ինչպես երևում է Ստ. Լիսիցյանին գրած Թումանյանի նամակից,

«Տորիզոնի» բաժանորդների թիվը նախորդ տարվա հետ համեմատած պակասել է (տե՛ս ԹՇ I, 380-381):

15. Մեզ չհաջողվեց գտնել այդպիսի բովանդակությամբ որևէ նամակ. Ներսիսյան դպրոցի այդ տարիների շրջանավարտների (Ե. Բոչար, Գ. Փերիխանյան, Խ. Եղիզարյան, Պ. Բեզիրգյան) վկայությամբ, Մատենյանի գրականության դասավանդման ծրագրում Շիրվանզադեն միշտ ունեցել է իր տեղը, անկախ այն բանից, թե ինչպես էր արժեքավորվում գրողը: Ըստ երևույթին, Մ. Ավետիսյանը շփոթում է Շիրվանզադեի «Ահա ուլքեր են հայքնադատները» հոդվածի հետ (տե՛ս «Մշ», 1914, №79), որի տպագրության առիթը հայ գրողների ընկերության 1914 թ. ապրիլի 10-ի հերթական երեկույթին Մատենյանի դասավորությունն էր «Պատվի համար» պիեսի մասին (մանրամասները տե՛ս «Մշ», 1914, №№76, 82, «Տր», 1914, №№78, 79, 80):

16. Խոսքը վերաբերում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Իզմիրլյանի մահից (1910) հետո նոր կաթողիկոսի ընտրության համար մղվող պայքարին և Աղայանի «Օրմանյանի պաշտպաններին» վերնագրով հոդվածին (տե՛ս «Տր», 1911, №115): Աղայանի խոսքերը՝ «Ամբողջ հայությունը՝ սկսած հնդկաստանից մինչև Եվրոպա ու Ամերիկա ոտի կկանգնի ու թույլ չի տա, որ Օրմանյանը մտնի Տրդատա դռներով»,— Ավետիսյանը մեջ է բերել հիշողությամբ՝ «Օրմանյանի պաշտպաններին» և «Տովիտի» խմբագիրներին՝ հոդվածներից: Այստեղ Աղայանը գրել է. «Եվ դուք կարծում եք, թե հայոց ազգը՝ հնդկաստանից սկսած մինչև Ամերիկա, Արդարի արյունը չի՞ պահանջելու ձեզանից, ձեր տերերից և նրանց վարձկան արքանյակներից» («Տր», 1910, №278): Այնուհետև, 1911 թ. հոդվածում հանդիպում ենք այսպիսի տողերի, «Ավելի դյուրին է ուղտին ասելի ծակով անցնել, քան թե Օրմանյանին Տրդատի դռնով մտնել և բազմել Լուսավորչի գահի վրա»: («Տր», 1911, №115):

17. Նկատի ունի Օ. Վարդանյանի «Վիպասանի անլուր պարծանքը» հոդվածը (տե՛ս «Տո», 1911, №22):

18. Աղայանը վախճանվել է 1911 թ. հունիսի 20-ին, փողոցում, «Տորիզոնի» խմբագրատուն գնալիս: Գրայնում հայտնաբերել են «Մի անհրաժեշտ ծանոթություն Մ. Եպիսկոպոս Օրմանյանի նոր գրքի առիթով» հոդվածը* («Տր», 1911, №133):

19. «Մահուր հինդին» մուղամ է, արևելյան վոկալ-գործիքային ժանր:

20. Տե՛ս «Տգ», 1892, №50:

21. Այդ մասին տե՛ս նաև ԵԼԺ VI, 92:

22. Մենք չկարողացանք պարզել, թե խոսքը ո՞ր հրապարակախոսին է վերաբերում:

*Աղայանը նկատի է ունեցել «Հայոց եկեղեցին և իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը ու ներքին կացությունը» գիրքը, Կոստանդնուպոլիս, 1911:

23. Պ. Դուրյանի «Իմ մահը» բանաստեղծության հետևյալ երկտողի՝

Մոմ մը վտիտ ու մահադեմ,
Ո՛հ, նշույե ցուրտ հառազայք ...

բառերից կազմված նախադասություն է:

ՎԱՐՍԵՆԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

(եջ 199-206)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Նեղինակը շփոթում է. կառավարության հրամանով հայ եկեղեցական-ծխական դպրոցները փակվել են 1885 թ. փետրվարի 23-ի հրովարտակով, մինչդեռ Ջալալօղլու դպրոցը փակվել է 1883թ., նյութական միջոցների բացակայության պատճառով: Նիշատակված ուսուցչական ժողովը բացվել է 1882 թվականի օգոստոսի 19-ին (տե՛ս «Արձ», 1882, №27):

2. Բնագրում 1905 թ. սխալ է. ուղղում ենք ըստ Թումանյանի 1904 թ. մայիսի 2-ի նամակի (ԵԼԺ IX, 425):

3. Տե՛ս Դեմիրեյանի հուշերի №38 ծանոթագրությունը:

4. 1921 թ. Թումանյանը երկու անգամ է եղել Երևանում. առաջինը՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին, երկրորդը՝ սեպտեմբերին (մանրամասնությունները տե՛ս Լեոյի հուշերի №39 ծանոթագրությունը): Բանաստեղծը Վ. Գևորգյանին հանդիպել է, հավանաբար, իր երկրորդ այցելության ժամանակ:

ՍԱՐԳԻՍ ԱՔՈՎՅԱՆ

(եջ 207-210)

Նուշերը գրի են առնված, հավանաբար, 1930-ական թվականներին:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Հավանաբար, նկատի ունի «Նայ վաճառական» ոտանավորը՝ գրված 1883 թ. (ԵԼԺ I, 315):

2. Ըստ երևույթին, հեղինակը լավ չի հիշում բանաստեղծի տարիքը. խոսքը նույն «Նայ վաճառական» ոտանավորին է վերաբերում, որ գրված է 14 տարեկան հասակում. այստեղ հանդիպում ենք այսպիսի տողերի.

Էհ, очень нужно, խավար մնա Նայաստան,
Տրիցատկի համար պինդ պահիր լուման:

3-6. Այդ ոտանավորները չեն պահպանվել:

7. Նկատի ունի «Տոգուս հատոր» ուտանավորը, որ քանաստեղծի առաջին ստեղծագործությունն է գրված 11 տարեկան հասակում (ԵԼԺ I, 24):

8. Հեղինակը շփոթում է Թումանյանը Ներսիսյան դպրոց տեղափոխվել է 1883-84 ուսումնական տարում և սովորել մինչև 1885-86 ուս. տարին, մինչև IV դասարան:

9. Պետք է լինի՝ չորրորդ դասարանից: Թումանյանը Թիֆլիսի հոգևոր կոնսիստորիայում աշխատանքի անցավ 1887 թ. օգոստոսին, մնալով այնտեղ մինչև 1892 թ. մարտը:

ԵԳՈՐ ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ

(էջ 211-212)

Հուշերը անթվակիր են:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՎ 1969 թ. հրատարակությունից:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱԲՈՎՅԱՆ

(էջ 213-233)

Հուշերը գրի են առնված ըստ հեղինակի ինքնակենսագրության, որի առաջին մասը տպագրված է (Ան. Աբովյան, Լևոնի հեքիաթը, Թիֆլիս, 1916), երկրորդը՝ «Իմ հուշատետրը» վերնագրով, գրված 1920 թ. անտիպ է (պահվում է ԳԱԹ, «Նայ հեղինակներին վերաբերող հուշեր» ֆոնդում): Մի հատված՝ «Դեպքեր Նովհ. Թումանյանի կյանքից» վերնագրով տպագրվել է «Պատկոյն», 1923, №2:

Ամբողջությամբ տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՎ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Հուշեր», 45 էջ, պահվում է Նովհ. Թումանյանի քանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4636):

1, 2. Ջալալօղլու դպրոցի, Թումանյանի հետ ծանոթանալու այս հատվածը գրեթե ամբողջությամբ արտագրված է հեղինակի «Լևոնի հեքիաթը» գրքից, որտեղ պատկերված Սուրենը Նովհ. Թումանյանն է: Սակայն այստեղ և հուշերում պատանի քանաստեղծի օրիորդ Հեղինենին սիրելու ողջ պատմությունը և վերջինիս՝ Ջալալօղլու դպրոցի ուսուցչուհի լինելը մտացածին է (տե՛ս Ան. Աբովյան, Լևոնի հեքիաթը, էջ 212-220):

3. Նկատի ունի ուզունլարցի Շեկ-Վարդանյանց Ավագին, որի տանը Թումանյանը ապրել է Ներսիսյան դպրոցում սովորելիս՝ 1883 թ. դեկտեմբերից մինչև 1886-ի հունիսը (տե՛ս Ն. Թումանյան, Նովհ. Թումանյան, 1955, էջ 110-111):

4. Մեջբերումը «Սամվելից» է (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. VII, Երևան, 1956, էջ 112):

5. Տե՛ս Ս. Աբովյանի հուշերի №8 ծանոթագրությունը:

6. Նկատի ունի «Մի ավանդություն» վերնագրով անստորագիր հոդվածը, որ

տպագրվել է («Նդ», 1887, 121, 132, 133, 134, 136, 137, 140). այդ նյութերի մասին տե՛ս Էդ. Զրբաշյանի հաղորդումը՝ Նայկական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1963, №12:

7. Բնագրում 17 տարեկան. սխալ է. Թումանյանը նշանվել է 1888 թ. 19 տարեկան հասակում:

8. Ան. Աբովյանը շփոթում է. դեռ նախքան ամուսնանալը, 1887 թ. օգոստոսից Թումանյանն արդեն աշխատում էր Թիֆլիսի հոգևոր կոնսիստորիայում գրագրի պաշտոնով:

9. Օլգա Թումանյանի հուշերից պարզվում է, որ բանաստեղծը նշանված ժամանակ կապված էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման առաջին գործիչներից մեկի՝ Ալեքսանդր Գոլոշյանի (1867-1889) և նրա գաղափարակիցների հետ: Ննարավոր է, որ Ան. Աբովյանը նկատի ունի հենց այդ խմբի գաղտնի ժողովները, որոնց Թումանյանը կարող էր հաճախել 1887-88 թվականներին, երբ Գոլոշյանը Թիֆլիսում էր և «... շարունակ ժողովների ու խորհրդակցությունների մեջ էր, զիշերն ուշ էր տուն գնում» (Լեո, Նայ հերոսներ, 1920, Երևան, էջ 57): Գոլոշյանի գործունեությամբ ոգևորված լինելու որոշակի փաստ է Թումանյանի 1885թ. գրած «Թող փչե բամին» երգի եղանակավ՝ ոտանավորը (ԵԼԺ I, 320):

10. Տրատարակչական ընկերության (սկզբում կոչվել է Թիֆլիսի ընկերություն հայերեն գրքերի հրատարակության) ընտրությունները տեղի էին ունենում ամեն տարի. պետք է ենթադրել, որ Ան. Աբովյանը նկատի ունի 1889 թ. ընտրությունները, որովհետև, նախ՝ այդ ժամանակ է սրվում և առաջնահերթ խնդիր դառնում ընկերության գործունեության բարվոքումը (10 տարվա ընթացքում հրատարակվել է ընդամենը 22 գիրք) և այդ տարին է, որ ընտրություններին մասնակցում են մեծ թվով մտավորականներ, որոնք 6 ռուբլի վճարելով, դառնում էին անդամ հատկապես ընտրություններին մասնակցելու, վարչության կազմը թարմացնելու, ավելի գործունյա ու ձեռներեց աշխատողներ ընտրելու համար:

1889 թ. ապրիլի 2-ի ընդհանուր ժողովի ընտրությունների ժամանակ, ընկերության վարչության ատենապետ է ընտրվում Փիլիպոս Վարդազարյանը, որը վերընտրվում է նաև հաջորդ՝ 1890 թ. ժողովին («Մհ», 1889, №4, էջ 676, №5, էջ 799, 1890, №3, էջ 440):

11. Ըստ երևույթին, հեղինակը շփոթում է. նրանք չէին կարող ձայն տալ Աբ. Նովհաննիսյանին, որովհետև, նախ՝ հենց նա էր ընկերության ատենապետը, որից դժգոհ էին, երկրորդ՝ Նովհաննիսյանը՝ ինքը, արդեն տվել էր իր հրաժարականը. 1889 թվականի ընտրությունների նախօրյակին (տե՛ս «Արձ», 1889, №13, էջ 199):

12. Բնագրում 1889. սխալ է:

13. Բնագրում մի հատված պակաս է:

14. Խոսքը վերաբերում է Ղազարոս Աղայանին և Դերենիկ Դեմիրճյանին:

15. Նայ գրողների ընկերության առաջին ընդհանուր ժողովը գումարվեց 1912թ. հոկտեմբերի 10-ին. այստեղ քաց քվեարկությամբ, միաձայն ընկերության նախագահ է ընտրվում Ն. Թումանյանը և ապա գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվում է վարչություն՝ քաղկացած ութ անդամներից (Թումանյան, Լեո, քժ. Զարգարյան, Տ.

Տովհաննիսյան, Ա. Աթանասյան, Գյուտ քահ. Աղանյան, Արշ. Տարությունյան, Երվ. Լալայան (տե՛ս «Տր», 1912, № 224):

Ընկերության առաջին հանդիսավոր երեկույթը տեղի է ունեցել 1912 թ. դեկտեմբերի 16-ին, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության դահլիճում, Վարչության նախագահ Թումանյանի բացման խոսքը տպագրվել է «Տր», 1912, №279, «Կլ», 1912, №43, ԵԼԺ VI, 540:

16. «Գրական դատը» այսօրվա իմաստով գրական բանավեճ է, ասուլիս: Շանթի «Տին աստվածները» 1913 թ. հունվարի 14-ին Թիֆլիսի հայոց դրամատիկական ընկերության առաջին բեմադրությունից հետո արժանացավ մրցանակի և մեծ աշխուժություն առաջացրեց Թիֆլիսում, Բաքվում, Պոլսում. տեղի էին ունենում հրապարակային զրույցներ, դասախոսություններ, հայ, ռուս, վրաց մամուլում տպվեցին գրախոսություններ (տե՛ս «Մշ», 1913, №№11, 12, 13, 15, 16):

Դատին մասնակցում են ժամանակի հայ նշանավոր մտավորականներից շատերը, այդ թվում և Թումանյանը (դատի մանրամասնությունները տե՛ս «Մշ», 1913, №№27, 28): «Տին աստվածների» գրական դատը սկսվում է 1913 թ. փետրվարի 3-ին և տևում է մի քանի օր: Փետրվարի 6-ին «9 ստորագրություն» ստորագրությամբ տպագրվում է «Բողոք Լ. Շանթի «Տին աստվածներ» պիեսի գրական դատի առթիվ» վերնագրով մի հոդված («Տր», 1913, №28), որտեղ դատը «անպատվաբեր» է համարվում գրողների ընկերության և «վիրավորական»՝ պիեսի հեղինակի համար: Սպառնում են նույնիսկ դատի տալ ընկերությանը: Մի օր հետո «Անտեղի և անպետք միջոց» պատասխան հոդվածով հանդես է գալիս Թումանյանը (ԵԼԺ VII, 24): Նույն օրը Թումանյանի նախաձեռնությամբ տեղի է ունենում գրողների ընկերության երկրորդ երեկույթը, որտեղ ամփոփվում են «դատի» արդյունքները (ԹՏ (1909-1914, 504-505)): Նույնպիսի դատեր տեղի են ունեցել նաև Բաքվում («Տր», 1913, №49) և Պոլսում («Տր», 1913, №№56, 60, 61):

17. Սայաթ-Նովային նվիրված երեկույթի մասին տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №№27, 29 ծանոթագրությունները: Նայ գրողների ընկերության՝ Գր. Արծրունու մահվան 25-ամյակին նվիրված երեկույթը տեղի է ունեցել 1913 թ. դեկտ. 26-ին, զեկուցել է Լեոն («Տր», 1913, №293, ԹՏ (1909-1914, 680-691)):

Գամառ-Զաթիպային նվիրված երեկույթը եղել է նույն թվականի մայիսի 9-ին և 16-ին (ԹՏ (1909-1914, 567)), զեկուցել է Մ. Մատենճյանը: Մի ուրիշ երեկո նվիրել են Միք. Նալբանդյանին (ԹՏ (1915-1919, 197)) և Դաֆֆուն (ԹՏ (1909-1914, 558)), զեկուցել է Սինաս Բերբերյանը («Տր», 1913, №281):

Այդ երեկոներին բացման խոսք է ասել Թումանյանը (ԵԼԺ VII, 531, 532, 535, 536):

18. Ըստ Նայ գրողների կովկասյան ընկերության կանոնադրության III պարագրաֆի Բ կետի, «Ընկերությունը իր անդամների մտավոր, բարոյական և գեղարվեստական զարգացմանը նպաստելու համար... հրատարակում է իր թերթը...» («Տր», 1912, №252):

Նախքան ընկերության հիմնադրումը, տակավին 1910 թ. գրած «Ամսագրի

կարիքը» հոդվածում (ԵԼԺ VI, 245) Թումանյանը ընդգծում էր ամսագիր ունենալու անհրաժեշտությունը: Այդ մասին ակնարկ կա նաև Թումանյանի՝ Յոլակ Խանգադյանին ուղղած 1916 թ. օգոստոսի 12-ի նամակում, որտեղ, ողջունելով, «Գործ» ամսագրի հրատարակության նախապատրաստումը, գրում է. «Շատ ուրախացա. եղ ոչինչ, որ մերը խանգարվեց: Ավելի լավ, մենք առանց էն էլ շատ ենք զբաղված» (ԵԼԺ X, 248): Ի դեպ՝ այստեղ տողատակ ծանոթագրված է, որ Գրողների ընկերության կանոնադրությամբ նախատեսված ամսագրի հրատարակությունը «անհայտ պատճառով» չիրագործվեց: Որոշակի է, այդպես էլ վկայում է Ան. Աբովյանը, որ հրատարակությունը խափանվել է պատերազմի պատճառով:

19, 20. Նայ գրողների ընկերությունը պատերազմի սկսվելուց հետո դադարեցրեց իր գործունեությունը մինչև 1916 թ. մարտ ամիսը. առաջին երեկույթը տեղի ունեցավ մարտի 31-ին՝ նվիրված Միք. Նալբանդյանի մահվան 50-ամյակին (տե՛ս «Տր», 1916, №59):

Ջ. Եսայանի դասախոսությունը տեղի է ունեցել նույն թվականի փետրվարի 6-ին («Տր», 1916, №30): Ուրեմն՝ ոչ Գրողների ընկերության վարչության նախաձեռնությամբ, թեպետ Ջ. Եսայանն էլ գրում է, որ երեկոյին նախագահել է Թումանյանը:

21. Տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №34 ծանոթագրությունը:

ՎԱՏԱՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

(եջ 234-243)

Նուշերը գրի են անված 1936 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Ձեռագիր տարբերակը՝ «Նուշեր իմ եղբայր Նովհաննես Թումանյանի մասին», 50 էջ, պահվում է ԹԺ ԳԳ 864/1:

1. Ջիվանու «Այծյամ» երգի առաջին տողն է:

2. Դոբրոլյուբովի «Милый друг, я умираю» բանաստեղծության ներշնչմամբ գրված Ս. Շահագիզի բանաստեղծությունն է, որ ժամանակին տարածված երգ էր:

3. Այդ թոռիկների մասին տե՛ս «Պրոլետարիատի կոիվը», 1903, №2-3, էջ 6-7, նաև՝ Խ. Գյուլնազարյան, Գրական հարցերը նախառնուկյուցիոն շրջանի հայ բուլշևիկյան մամուլում, Երևան, 1954, էջ 13: Նույնը պատմվում է նաև Ա. Երզնկյանի հուշերում:

4. Տե՛ս Աշխեն Թումանյանի հուշերը:

5. Թումանյանի՝ Աղայանին գրած այդ նամակը մեզ անհայտ է:

6. Աղայանի՝ Թումանյանին գրած այդ նամակը մեզ անհայտ է:

7. Թումանյանի՝ Իսահակյանին գրած այդ նամակը մեզ անհայտ է:

8. Ֆրանսիացի գրողներ Է. Էրկմանի (1822-1899) և Ա. Շատրիանի (1826-1890) վեպն է, գրված 1868-1870 թթ.:

ՍԻՄԵՈՆ ՆՈՎՎՅԱՆ

(էջ 244-264)

Նուշերը գրի են առնված 1935-1936 թվականներին (ժամանակը որոշվում է ըստ Նովվյանի՝ Նվ. Թումանյանին և Ն. Գյուլիքիսյանին գրած նամակների. տե՛ս ԳԱԹ, ԹՖ.): Նատվածաբար տպագրվել են՝ «Սկզ», 1923, №43, «Ավ», 1939, №87:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Մեր Ուհանեզը», 26 էջ և թերթիկներ 7 էջ պահվում է Նովհ. Թումանյանի քանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4075, 4075ա):

1. 1885-1886 ուս. տարին փակվելուց հետո, մի առարկայից պարտք ունենալով, Թումանյանը 1886-ի աշնանը նորից վերադարձել է Թիֆլիս վերաքննություն հանձնելու նպատակով, բայց ինչպես երևում է Ա. Առաքելյանի հուշերից, անհաջողության մատնվելով, վշտացած, վերջնականապես թողել է դպրոցը:

2. Չոփուտի տղաների պատմությունը բանաստեղծը օգտագործել է իր «Նառչանք» պոեմում (մանրամասնությունները տե՛ս ԵԼԺ III, 65, 510-512):

3. Այդ բանաստեղծությունը մեզ անհայտ է:

4. Թումանյանը նշանվել է 1888թ. մարտին, ապրիլից մինչև հունիս ապրել է Նովհ. Մարտիրոսյանի տանը (տե՛ս Օլգա Թումանյանի հուշերը):

5. «Սկզբնական բնագիր» ասելով հեղինակը նկատի ունի պոեմի 1890 թ. հրատարակությունը:

6. Նկատի ունի Թումանյանի «Ալեք» պոեմը (1889): Մեջբերումը ճշտված է ըստ 1890 թ. հրատարակած ժողովածուի (էջ 44):

7. Տե՛ս Ան. Աբովյանի հուշերի №6 ծանոթագրությունը:

8. Թումանյանը Բաքու մեկնել է 1896 թ. մարտի 1-ին (ԵԼԺ IX, 172):

9, 10. «Օջախին» նվիրված այդ կատակ-ոտանավորը, ինչպես և ընկերների մասին գրած քառատողերը մեզ անհայտ են: Բաքու կատարած մեկ ուրիշ այցելության ժամանակ, 1900 թ. մայիսի 30-ին (երբ Նովվյանը սովորում էր Լայպցիգի համալսարանում), Թումանյանը գրել է «Օջախի երգը» ոտանավորը (ԵԼԺ I, 187): Ըստ երևույթին, Նովվյանին այդ ոտանավորը անհայտ է մնացել, քանի որ այն, երկար ժամանակ անտիպ մնալով, առաջին անգամ լույս է տեսել մամուլում («Խզր», 1934 №4):

11. Տե՛ս ԵԼԺ IX, 168:

12. Տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №5 ծանոթագրությունը:

1893 թ. «Մուրեհից» հեռանալուց հետո Թումանյանը կրկին սկսեց աշխատակցել այդ ամսագրին 1901 թվականից, երբ Արասխանյանը այլևս խմբագիր չէր:

13. Նկատի ունի հիշյալ ոտանավորի՝ Թումանյանի կատարած փոխադրությունը «Իդձ» վերնագրով (1889), որ տպագրվել է նրա բանաստեղծությունների ոչ թե երկրորդ, այլ առաջին հատորում (1890):

14. Տե՛ս Մ. Ավետիսյանի հուշերի №9 ծանոթագրությունը:

ԱՐՄԵՆ ՂՆՏՃՅԱՆ

(Էջ 265-280)

Նուշերը գրի են առնված 1936 թ.: Տեքստը պատրաստված է ըստ հեղինակի բավական ընդարձակ ինքնագրի (133 էջ) առաջին չորս մասերի (էջ 1-49): Նաջորդ՝ V մասը (էջ 49-115), «Թե ի՞նչ են ասում Թումանյանի ինձ գրած նամակները 1890-1902 թվականներին» վերնագրով, հիշատակված նամակների վերլուծությունն է կամ արծարծված որոշ հարցերի ծանոթագրությունները, որոնք թերևս կարելի է օգտագործել նամակների հրատարակության համար: Այնուհետև 116-133 էջերում ծանոթագրված և վերլուծված են՝ «Դեպի Անհունը», «Նառաչանքը», «Շունն ու Կատուն» և մասամբ՝ «Պոետն ու Մուսան»:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նովհաննես Թումանյան. Տիշողություններ», 30 էջ պահվում է Նովն. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4067):

1, 2. Նավանաբար, ակնարկվում են Գևորգյան հեմարանի 1883 թ. նոյեմբերի 12-ի հուզումները, որոնց պատճառը որդեգրած աշակերտներից ուսման վարձ պահանջելն էր և հեմարանի ներքին կարգապահական խստությունները:

Այդ պատճառով 1884թ. հեռացվել են աշակերտներ և ուսուցիչներ՝ Արշակ (Նահապետ) Նահապետյանը (տեսուչ), Կարապետ Կոստանյանը, Մեդրակ Մանդինյանը, Փիլիպոս Վարդանյանը (ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, №447): Այլ հավաստի տեղեկություններ իմանալ դժվար է, քանի որ ժամանակի մամուլը խուսափել է խսկությունը հրապարակել՝ հեմարանի հեղինակությունը վտանգի տակ չդնելու միտումով: Ուշագրավ է Բաֆֆու 1884 թ. հունվարի 14-ի նամակը Ն. Արեւյանին. «Այստեղ շատ վատ տպավորություն գործեց հեմարանից այնքան աշակերտների հեռացնելը: Մի՞թե չկարողացանք այդ խայտառակության առաջն առնել: Վաղարշապատից շատ հեռագրեր և նամակներ ստացանք, բայց ոչ մեկը չտպեցինք, պահպանելով հեմարանի վարկը (Բաֆֆի, Գրականության մասին, Երևան, 1958, էջ 295):

Ղլտեյանի հուշերում դեպքը չափազանցված է. աշակերտները չեն հեռացվել որպես հեղափոխականներ, և ոչ էլ հեռացվողները 60 հոգի են եղել. 13 հոգի հեռացվել են, 22-ը հեռացել են կամովին (տես ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, №447: Այդ մասին հատուկենտ տեղեկություններ կան նաև՝ «Մեղու Նայաստանի», 1884, №48, 55, 60, 71):

3. Ղլտեյանը որպես Թիֆլիսի թեմի եկեղեցական հաշիվների քննիչ Ախալ-ցըխայում իր պարտականությունները կատարելիս, ամբաստանվում է մի ժամկոչի սպանելու մեղադրանքով: Թեպետ դատարանի առաջ նա արդարանում է, այնուամենայնիվ, կաթողիկոսի հրամանով նրան փոխադրում են Տին-Նախիջևանի Երնջակի Ս. Կարապետ վանքը: Այնուհետև, Ղլտեյանի և Էջմիածնի միաբանության ու հատկապես Խրիմյան Նալբիկի փոխհարաբերությունները վատթարանում են,

որի հետևանքով Ղլտեյանը հեռանում է վանքից: (Տե՛ս «Նդ», 1893, №226, «Մն», 1893 №12, նաև՝ ԳԱԹ Թումանյանի ֆոնդ, այս հուշերի քնագիրը, էջ 87):

4. Մեջքերումը կատարված է՝ Նովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, ժողովրդական հրատարակություն, Երևան, 1926, Առաջաբան, էջ IV:

5. Տե՛ս ԵԼԺ IX, 110-111:

6. Նկատի ունի Մանուկ Աբեղյանի (Վարսամ) հոդվածը. տե՛ս «Նդ», 1890, №№196, 197:

7. Թումանյանը կոնսիստորիայից հեռացել է 1892 թ. մարտին. նույն ամսի 22-ից նա արդեն աշխատում էր Նալոց հրատարակչական ընկերության գրասենյակում: Թումանյանի և հոգևոր գործիչների փոխհարաբերության մասին հստակ պատկերացում է տալիս նրա՝ Ան. Աբովյանին ուղղած 1892թ. մարտի 24-ի նամակը (ԵԼԺ IX, 101):

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

(էջ 281-286)

Տպագրվում է մի հատված «Նովհ. Թումանյանց (հուշեր ու գծեր)» զեկուցումից, որ գրված է 1923 թ. մայիսին, Բաքվի լուսավորության տան կից հայկական ուսուցչական բյուրոյի պատվերով:

Հուշերի մի այլ տարբերակ տպագրվել է՝ « Կոմունիստ», Բաքու, 1923, №39:

Արտատպվում է ԹԺՀ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Նեղինակը նկատի ունի «Պոետն ու Մուսան» պոեմի հետևյալ տողերը.

Էնքան արիւր, սատանի պես,
Որ գըրեցի մեծիս պարսավ.
Նա էլ – կո՛րի, կո՛րի, ասավ,
Մենք ենք տալի քեզ փող ու վարձ,
Դու, Մուսայի խելքով ընկած,
Վեր ես կենում մեր դէմ խոսում.
Էդպես պիսեր մենք չենք ուզում:

Առաքելյանի հիշատակած՝ «մերկացումները ոտանավորով» և պոեմի «որ գըրեցի մեծիս պարսավ» խոսքերը վերաբերում են «Չարամիտներին» բանաստեղծությանը (ԵԼԺ I, 57):

2. Առաքելյանը շփոթում է. ինչպես պարզվում է Թումանյանի՝ 1890 թ. հուլիսի 29-ին Ան. Աբովյանին գրած նամակից՝ «Արև և Լուսինը» տպագրվել է առանց որևէ միջնորդության. պարզապես Աղայանը Թումանյանի տանը կարդացել է (ԵԼԺ X, 248-249) և հավանելով տպագրել «Աղբյուրի» 1890 թ. №8-9-ում (և ոչ թե՛ «Տարագում»), առանց որևէ խրախուսականի:

Երկու պարբերականները իրար հետ շփոթված են նաև Առաքելյանի «Կոմունիստում» տպագրված հուշերում. այստեղ սխալ է նաև թվականը՝ 1889 թ.

(«Տարազը» սկսել է հրատարակվել 1890-ից):

3. Թումանյանին գրած Ա. Առաքելյանի 1890 թ. նոյեմբերի 16-ի նամակը տե՛ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, № 911 (516):

4. Ակնարկում է Խաչ. Մալումյանին և Արծրունուն (տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №№ 12, 13 ծանոթագրությունները): «Անգամ հեզնեցին» «Շունն ու Կատուն» ռոտանավորը» խոսքերը վերաբերում են Արաախանյանին, որը 1889 թ. կարդալով տակավին անտիպ «Շունն ու Կատուն», ասել է. «...ասացեք, խնդրեմ շունն ու կատո՛ւ և բանաստեղծությո՛ւն, սրանք ի՞նչ կապ ունեն իրար հետ, էն էլ էս տեսակ վայրենի լեզվով...» (ԵԼԺ X, 247): «Շունն ու Կատուն» քալլադի մասին հեզնանքով է գրում Մխիթարյան հայրերից Մ. Պոտուրյանը «Բանաստեղծություններ» երրորդ գրքի (1903) իր գրախոսականում (տե՛ս Նովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ, Ե., 2019, 132):

ՆԱԿՈՒՑ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

(Էջ 287-291)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նիշողություններ բանաստեղծ Նովհ. Թումանյանի մասին», 9 էջ պահվում է Նովհ. Թումանյանի քանդաքանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4098):

1. «Վանքի շկովը» Ներսիսյան հոգևոր դպրոցն է:

2, 3. 1892թ. մարտի 22-ից տեղափոխվելով Տրատարակչական ընկերություն՝ գրասենյակապետի պաշտոնով, Թումանյանը ստանում էր 20 ռ. աշխատավարձ (ԵԼԺ IX, 149-152): Այստեղ նա աշխատում է մինչև 1893թ. հոկտեմբեր ամիսը և ապա ազատվում իր խնդրանքով: Ժամանակը ճշգրիտ որոշվում է Տրատարակչական ընկերության նախագահ Ալ. Քալանթարյանին ուղղած գրությամբ (ԵԼԺ IX, 120):

4. Տե՛ս Ս. Ջորյանի հուշերի №3 ծանոթագրությունը:

5. Տեղիմակը նկատի ունի 1905 թ. ապրիլի 3-15-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցած համագումարը, որին մասնակցում էին 22 հայկական կենտրոններից եկած պատգամավորներ, մամուլի, գրականության, դպրոցի, բարեգործական հիմնարկությունների ներկայացուցիչներ: Համագումարի նպատակն էր կազմել ընդհանուր խնդրագիր հայ ժողովրդի կարիքների մասին և ներկայացնել Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին և Մինիստրների խորհրդին (համագումարի մասին հաղորդումը տե՛ս «Մշ», 1905, №72, խնդրագրի բովանդակությունը՝ «Մշ», 1905, №73):

Ն. Ստեփանյանը համագումարին մասնակցել է որպես պատգամավոր Խարկովի հայկական գաղութից (տե՛ս ԳԱԹ, Ն. Ստեփանյանի հուշերի բնագիրը, 24):

6. Ճշտված է ըստ ԵԼԺ I, 399:

7. Նիշատակված նամակները մեզ անհայտ են:

8. Նկատի ունի՝ Ռուլան Գաղղիացի, Պատմութիւն Ղոզմնական, ի հիմնարկութենէ Ղոզմայ մինչև ի պատերազմն Ակրեոնի, այսինքն՝ մինչև ի վախճան հասարակապետութեան. հ.Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ. Վենետիկ, 1816-1817:

ՎՐԵՆ ՏԱՃՐԱՅԻ (ՎԵՐԱՆՅԱՆ ՀՈՎՏԱՆՆԵՍ)

(Էջ 292-306)

Հուշերը անթվակիր են:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Դպրոցական ընկերներ», 27 էջ և «Հայ-թուրքական կոտորածներ» 5 էջ պահվում է Հովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4116, 4116ա):

1. Տե՛ս Ան. Աբովյանի հուշերի №6 ծանոթագրությունը:

2, 3. Ոչ թե Գագիկ Երրորդի, այլ Ղովհաննես-Սմբատ Բագրատունու. տե՛ս Իսահակյանի հուշերի №11 ծանոթագրությունը:

4. Այդ մասին Թումանյանը գրել է 1895 թ. հունվարի 17-ի՝ Ա. Ղլտեյանին ուղղած նամակում (ԵԼԺ IX, 146-147):

5. Բարանայի բանակցությունների մասին պահպանվում է Թումանյանի մի գրությունը (1906 թ. 2-ը հունվարի), ուղղված Ղազախի թուրք քոչվոր գյուղացիների ներկայացուցիչներին (տե՛ս ԵԼԺ X, 12):

6. 1905-1906 թվականների Թումանյանի հասարակական գործունեության մասին պահպանվում է նաև Տաշրացու հուշերի մի այլ տարբերակ-հատված, որտեղ Ռեզանովի մասին կարդում ենք.

«Մեր բանաստեղծի բախտից Բորչալուի գավառապետ Ռեզանովը, որ անկեղծ հարգանք էր տածում դեպի նա որպես բարի ու ժողովրդասեր անձնավորության, այն ժամանակվա համար մի բացառիկ պետական պաշտոնյա էր, անհատապես համամիտ էր բանաստեղծին և անգամ գաղտնի ասել էր՝ նրան, թե ինքն ամեն կերպ չեզոք կմնա և չի հրահրի ընդհարումները (տե՛ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, Տաշրացու հուշերի ինքնագիրը, էջ 10):

Ռեզանովին գավառապետի պաշտոնից հեռացրել են 1906 թ., ազգամիջյան ընդհարումներից հետո. թերևս հեռացման պատճառներից մեկը, կամ բուն պատճառը, եղել է խաղաղասիրությունը, որը հակասել էր ցարական կառավարության քաղաքականությանը:

Նույն թվականի նամակներից մեկում, հիշատակելով Բորչալուի կալվածատեր Եդիգարով եղբայրների դրդմամբ Ռեզանովին հեռացնելու փաստը, Թումանյանը ցավով նշում է, որ «Այդ հանգամանքը սաստիկ ազդել է թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի վրա» (ԵԼԺ X, 19):

7. Հիշատակված «թղթակիցները» պաշտոնական հանձնարարությամբ չեն աշխատել: 1909թ., երբ բանաստեղծը պատրաստվում էր հրատարակելու «Ման-

կական գրադարան» մատենաշարը, պատկերազարդ ազդի երկրորդ էջում տը-
պագրում է հետևյալ հայտարարությունը.

«Տեղինակը խնդրում է, ով մեր ժողովրդական հեքիաթներից գիտի, բարեհա-
նի գրի առնի էնպես, ինչպես որ կա, առանց փոխելու լեզուն ու բովանդակությունը,
թեկուզ շատ անգամ բամբասակ, նշանակի իր հասցեն և թե որտեղից է լսել, ուղարկի
Тифлис, Вознесенская ул. 18, Об Туманяну»:

Ըստ երևույթին, այդ ազդից հետո է, որ Տաշրազին և ուրիշներ հավաքելով
ստեղծագործության նմուշներ, հանձնել են Թումանյանին:

8. Նկատի ունի պրոֆեսոր Նովհաննես Տակոբյանին (1876-1938). Մերձավոր
Արևելքի պատմության մասնագետ, հասարակական գործիչ, հետազայում Երևա-
նի պետական համալսարանի դասախոս, Մելքոնյան ֆոնդի պատասխանա-
տու քարտուղար, լրագրող (Վարդ-Շահեն ստորագրությամբ) և հրատարակիչ
(«Արաքս», Նյու- Յորք, 1907, «Արև», Կահիրե, 1921-1927): Նա է կազմել և թարգ-
մանել «Ուղեգրությունների» երկու հատորը (1932, 1934) և այլ աշխատություններ:

1915 թ. Պոլսից Կովկաս գալով, զբաղվել է հասարակական գործունեությամբ,
անդամ է եղել Թիֆլիսի «Արևմտահայ խորհրդի», շփվել է ինչպես մտավոր
կենտրոնների և մտավորականության, այնպես էլ ժողովրդի հետ:

ՎԱՏԱՆ ՄԻՐԱՔՅԱՆ

(էջ 307-319)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.: Առաջին անգամ տպագրվել են՝ «Խզր», 1939,
№3-4, որտեղից և արտատպվում է որոշ խմբագրությամբ և կրճատումով:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Տիշողություններ Նովհաննես Թումանյանի մա-
սին», 13 էջ և «Հայ-թուրքական կոտորածներ» 5 էջ պահվում է Նովհ. Թումանյանի
թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4054):

1, 2. Այստեղ ժամանակը շփոթված է: Եթե նրանց երկրորդ հանդիպումը կապ-
վում է «Աղբյուրում» և «Տարագում» տպագրվելու հետ, այդ չի կարող լինել 1889-
90 թվականներին. Միրաքյանի մի բանաստեղծությունը «Երեք վարդ» վերնագրով
տպագրվել է՝ «Աղ», 1887, №8-9, այնուհետև նրա բանաստեղծություններին հան-
դիպում ենք 1896 թվականից («Տգ», 1896, №№27, 28, 32, 1897, №23) և այն էլ ոչ թե
հիշատակված «Գեղջուկի հրաժեշտը», «Երգիչն ու ամբոխը» (որոնք տպագրվել
են 1897թ. «Առանց լարերի» ժողովածուի մեջ, ըստ որում վերջին ոտանավորը
տպագրվել է անվերնագիր), այլ «Երկու մահ», «Եփրատի կույսը» և այլն:

Թերևս նրանց հանդիպումը եղել է 1892 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին կամ
1894-ի հուլիսին, երբ Թումանյանն իսկապես եղել է Ջալալօղլում. միայն թե այդ
ժամանակ բանաստեղծը չէր կարող կարծիք հայտնել Միրաքյանի տակավին
անտիպ բանաստեղծությունների մասին: Եթե իսկապես խոսակցության ժամանակ
տրվել է Իսահակյանի անունը (էջ 311), այդ էլ պետք է լիներ 1892-ից հետո, երբ

վերջինս սկսեց տպագրվել «Տարագում», «Աղբյուրում», «Արաքսում»:

3. «Լավարի որսի» ինքնագիրը Թումանյանի մակագրությամբ պահվում է ԳԱԹ, Վ. Միրաքյանի ֆոնդ, №7:

4. Տե՛ս «Մճ», 1901, №№10, 11:

ՕԼԳԱ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

(էջ 320-336)

Այս հուշերի սկզբի հատվածը գրել է հեղինակը. մնացածը գրի է առել դուստրը՝ Նվարդ Թումանյանը, տարիների ընթացքում զանազան աղիթներով մոր հետ ունեցած զրույցներից:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹՀՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Նավանաբար, նկատի ունի Սրինգի «Մշակի քրտինքը» ոտանավորը. տպագրվել է «Աղ», 1887, №2:

2, 3. Ծերենցը վախճանվել է 1888 թվականի մարտի 17-ին, Թիֆլիսում: Թաղման հանդեսը տեղի է ունեցել մարտի 21-ին կիրակի օրը, Մողոմ Ս. Կևորգ եկեղեցում:

Հիշատակված տետրի 75-րդ էջում Թումանյանի ձեռքով արտագրված են Սայաթ-Նովայի «Ուստի՛ գու քաս» երգը (ոչ լրիվ) և էջ 78-79-ում Ռ. Պատկանյանի «Անվերջ գանգատներ» բանաստեղծության IV-IX քառատողերը. ապա դարձյալ Թումանյանի ձեռքով գրված է՝ «1888 հոկ. 30 Տփլիս, ժամը 12-ին»: Ըստ երևույթին, Ծերենցի թաղման օրը արտագրել է միայն առաջին երգը (տետրը պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում, ԹԹԳԳ 1167):

4. Այստեղ ներկայացման օրը և տեղը շփոթված են. Ն. Կարենյանի «Վարդան Մամիկոնյան» պիեսի մի բեմադրությունը տեղի է ունեցել 1888 թ. մարտի 3-ին, Թիֆլիսի կավածական բանկի (կամ Վրաց ազնվականների) թատրոնում, Նավանաբար տիկին Թումանյանը նկատի ունի այդ ներկայացումը (տե՛ս «Մշ», 1888, №31, «Նդ», 1888, №30):

5, 6. Տեղինակը սխալվում է. Թումանյանը ժամկոչ Ավագի մոտ ապրել է 1883 թվականի դեկտեմբերին մինչև 1886-ի հունիսը (Նվ. Թումանյան, Նովհ. Թումանյան, 1955, էջ 110-111): Ըստ հիշատակված մուրհակի, նա պարտք է եղել 1884 թ. սեպտեմբերից 1886-ի հունիսի վարձը:

Ստորև արտատպում ենք մուրհակը. բնագիրը պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹԳԳ 1079/47-4):

«Ի՛ 1886 ամիս 1 օրն յունիսի, ի՛ քաղաքն Տփլիսի.

Մուրհակ պարտուց հարիւր քսան և մեկ ռուբլոյ

Ես ի ներքոյ տորին ստորագրեալ Տփլիսիսո նահանգի Լոռոյ գաւառի Դսեղ գեղջ բնակիչ Յովհաննէս Տեր-Թադևոսեան Թումանեանս տամ զայս մուրհակս հարիւր քսան և մեկ (121) ռուբլոյ քեզ, Աւաք Վարդանեանիդ նոյն նահանգի նոյն գաւառի և Օձուն գիղի բնակիչ և այժմ ժամանակաբնակ Տփլիսի քաղաքի որ պարտեմք

իբրև վարձ ինձ վերայ ունեցած խնամատարութեան սկսեալ ի հազար ութ հարիւր ութսուն և չորս թուականի սեպտեմբեր ամսէն մինչև հազար ութ հարիւր ութսուն և վեց թուականի յունիս ամիսը, ի բաց առեալ արձակուրդի յունիս, յուլիս և օգոստոս ամիսները և պարտ եմ վերոյ յիշեալ դրամը պահանջման ժամանակ վճարել, որ և ստորագրեմ իսկական ձեռամբ իմով:

Յովհաննէս Թումանեանց»:

7. Ալ. Գոլոշյանը Թիֆլիսից մեկնել է երկու այլ հայրենասերների հետ 1888 թվականի հուլիսին, երբ Թումանյանը հիվանդ էր (էջ 324-325): Ուրեմն՝ նրա Արևմտյան Տայաստան գնալուն խանգարել է ոչ միայն նշանված լինելը, այլև հիվանդությունը:

Գոլոշյանը Պարսկաստանի վրայով անցնում է Արևմտյան Տայաստան, համփորդում Վանի, Բաղեշի կողմերում և վերադառնում Սալմաստ: Ամիսներ անց՝ 1889-ի գարնանը, նա սպանվում է Վան մեկնելու համապարհին, մեկ ուրիշ հայրենասեր գործչի՝ Նովհաննէս Ագրիպայանի հետ (տե՛ս Լեո, Տայ հերոսներ, էջ 41-70): Ինչպես երևում է բերված փաստից, Թումանյանի և իր կնոջ այդ խոսակցությունը (Գոլոշյանի սպանության մասին) կարող էր լինել արդեն նրանց ամուսնանալուց (1888, դեկտեմբեր) հետո՝ 1889 թ. գարնանը:

8. ԵԼԺ IX, 9:

9. Նկատի ունի «Չարամիտներին» ոտանավորը: Թումանյանը կոնսիստորիայից հեռացել է 1892 թ., իսկ այդ ժամանակ թեմի առաջնորդը ոչ թե Սեդրակյանն էր, այլ Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանը, որի բռնությունների դեմ Թումանյանը խիստ բողոքել է (ԵԼԺ IX, 102):

10. Իբրև պահվում է ԹԹԳԳ 9/ՏԲ 5

11. Այստեղ թվականը շփոթված է. քանաստեղծը Նորաշենի փողոցի բնակարանում ապրել է մինչև 1895 թվականը. Թումանյանի՝ 1895-ի մարտի 21-ի նամակում տակավին հիշատակված է այդ հասցեն (տե՛ս ԵԼԺ IX, 152), իսկ մայիսի 5-ի նամակում նորը՝ Хлебная площадь (ԵԼԺ IX, 156):

12. Բնագրում 1892. ուղղում ենք ըստ Թումանյանի՝ 1891 թ. նոյեմբերի 7-ին Դսեղից գրած նամակի (ԵԼԺ IX, 93). այդ տարին նրանք իսկապես երկու երեխա ունեին, 1892-ին արդեն ծնվել էր երրորդը:

13. Տրատարակչական ընկերությունում Թումանյանը անցել է աշխատանքի Ալեքսանդր Քալանթարի՝ ընկերության նախագահի հրավերով:

14. Բնագրում 1894. ուղղում ենք, հենվելով Թումանյանի 1895 թ. դեկ. 12-ին գրած նամակի վրա. այստեղ քանաստեղծը գրում է և՛ իր նոր հասցեն, և՛ առանձնասենյակ ունենալու մասին (Садовая ул. Шадинова, №38, ԵԼԺ IX, 167): Այդ տարիներին փողոցը վերանվանվել է Բեհրության, այժմ Ասաթիանի:

15. Բնագրում 1896. տե՛ս №10 ծանոթագրությունը: Ուրեմն՝ Նորաշենի փողոցից նախ տեղափոխվել են Хлебная площадь, ապա՝ Բեհրության:

16, 17. Նկատի ունի մեղվարույծ Անդրեաս Բարխուդարյանի և Թումանյանի պապի՝ Օհանես աղայի քրոջ ամուսնու՝ Սարգիս Տակոբյանի ընտանիքները:

Այդ համփոփությունն է, որի մասին բանաստեղծը գրում է 1894 թ. հուլիսի 20-ին Ալավերդուց ուղարկած նամակում (ԵԼԺ IX, 136): Այդ մասին տեղեկություն է տալիս նաև Տովհ. Խիզանյանը (տե՛ս այս ժողովածուն, էջ 364-365):

18. Աղայանը աքսորվել է 1898 թ. մայիսին, այնինչ Թումանյանի՝ 1899 թ. մայիսի 6-ի նամակում դեռևս հիշատակված է Ելիզավետինսկայա փողոցի հասցեն (ԵԼԺ IX, 210): Բեհրության փողոցը առաջին անգամ հիշատակվում է 1900 թ. փետրվարի 19-ի նամակում (ԵԼԺ IX, 218): Беытовская 150 հասցեն Թումանյանը նշում է նաև ավելի վաղ՝ 1899 թ. մարտի 20-ի նամակում (ԵԼԺ IX, 210):

19. Տեղի՛նակը, ըստ երևույթին, նկատի ունի «Պեպոյի» բեմադրության 30-ամյակին նվիրված՝ 1901 թ. ապրիլի 30-ի հոբելյանական ներկայացումը Արտիստական ընկերության բատրոնում, որին ներկա է եղել նաև 75-ամյա դրամատուրգը («Մճ», 1901, №5, էջ 280-283, «Մշ», 1901, №93):

20. Իրերը պահվում է ԹԹԳԳ 170/ՏԲ 104-108

ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ

(էջ 337-340)

Տուշերը գրի են առնված 1933 թ.: Մի այլ տարբերակ պահվում է՝ ԳԱԹ, Տ. Փիւրումյանի ֆոնդ, №21 ա:

Տպագրվել է «Արշավ», Թիֆլիս, 1934, №3 (23-24):

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Տովհաննես Թումանյանը՝ իր գրական աշխարհում երևալու բույսին», 6 էջ պահվում է Տովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4079):

1. Ա. Ղլտնյանի և Ա. Առաքելյանի հուշերում որոշակի գրված է, որ Թումանյանի ստեղծագործությունների առաջին ժողովածուն հրատարակվել է բանաստեղծի մտերիմ ընկերների՝ Ա. Առաքելյանի, Ա. Ղլտնյանի, Գր. Վանցյանի և Դ. Շահլամյանի նախաձեռնությամբ: Ա. Ղլտնյանը հատկապես առանձնացնում է Ա. Առաքելյանի դերը բաժանորդագրություն կազմակերպելու գործում (տե՛ս Ա. Ղլտնյանի հուշերը):

«Մի ուրիշ անձի հորդորով ու ներշնչումով» խոսքերը վերաբերում են Լևոն Մելիք-Աղամյանին, որը, ըստ երևույթին, խորհուրդ է տվել նրան հրատարակելու բանաստեղծությունների ժողովածու, բայց ինքն անձամբ որևէ մասնակցություն չի ունեցել:

2. Պետք է լինի՝ հինգ տարի. Թումանյանը Ներսիսյան դպրոցը թողել է 1886 թ. այդ մասին տե՛ս Ս. Տովվյանի հուշերի №1 ծանոթագրությունը:

3. Պետք է լինի՝ 16 ռ. 66 կ.:

4. «Ի՞նչ ես կատաղել» ոտանավորը տպագրվել է միայն 1890 թ. ժողովածուի մեջ:

ԳԵՈՐԳ ԱՍԱՏՈՒՐ

(եջ 341-345)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նուշեր», 7 էջ պահվում է Նովի. Թումանյանի քանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4635):

1. Օ-ն Օլգա Տեր-Աստվածատրյանն է:

2. Նկատի ունի «Ես սիրել եմ վարդը տոգույն...» քանաստեղծությունը (ԵԼԺ I, 113), որ տպագրվել է նաև «Իմ սերը» վերնագրով:

3. Բանտարկությունը տեղի է ունեցել 1902 թ. փետրվարի 17-ին. Նակոբյանը քանտարկվել է 3 օրով (տե՛ս Խ. Գյուլնազարյան և Ս. Մանուկյան, Նակոբ Նակոբյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը, Երևան, 1965. էջ 59): Այդ մասին Թումանյանին վերաբերող որևէ գրավոր փաստ մեզ հայտնի չէ:

4, 5. Նկատի ունի կոմպոզիտոր Անտոն Մայիլյանի «Ձոներ»՝ նվիրված Թումանյանին («Բերեք ծաղիկներ պսակներ հյուսենք»):

Թիֆլիսի IV գիմնազիայի հորեկանական երեկոն տեղի է ունեցել 1919 թ. ապրիլի 6-ին (տե՛ս «Ժձ», 1919, №74. այստեղ Թումանյանի ելույթի մասին նշված չէ):

ԱՐՇԱԿ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

(եջ 346-361)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Տե՛ս Դ. Դեմիրճյանի հուշերի №№4, 12 ծանոթագրությունները: Բարխուդարյանը շփոթում է եթե իսկապես նրանց ծանոթությունը տեղի է ունեցել 1890 թվականի աշնանը, այդ ժամանակ նա չէր կարող իմացած լինել Արծրունու ֆելիետոնի մասին, քանի որ այն տպագրվել է 1891-ի օգոստոսին:

2. Տե՛ս «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края». т. VI, Тифлис, 1887, цтр. 1-133, «Экономический быт государственных крестьян Нухинского уезда Елисаветопольской губернии», исследование А. И. Арасхянца, шаха՝ т. VII, стр. 141-216, «Экономический быт государственных крестьян Арешского уезда, Елисаветопольской губернии».

3. «Մուրհր» սկսել է հրատարակվել 1889 թ. հունվարից, «Ազգագրական հանդեսը»՝ 1896-ից, ուրեմն՝ վերջինը չէր կարող նախորդել «Մուրհի» հրատարակությանը: Բարխուդարյանը թերևս հիշատակել «Արաքս» հանդեսը, որ 1887 թվականից լույս էր տեսնում Պետերբուրգում:

4. Թումանյանը «Մուրհին» աշխատակցել է խմբագրի՝ Արասխանյանի հրա-

վերով (ԵԼԺ IX, 65): Այդ նույն ժամանակ, բացի «Աղբյուրից», որտեղ 1890 թ. №8-9-ում տպագրվել է «Արև և Լուսին» ավանդությունը, Թումանյանը որևէ այլ պարբերականի չի աշխատակցել, եթե հաշվի չառնենք «Նոր դարի» անստորագիր անեկդոտները (տե՛ս Ան. Աբովյանի հուշերի №6 ծանոթագրությունը), որոնց Թումանյանի գրչին պատկանելը քչերին էր հայտնի:

5. Տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №13 ծանոթագրությունը:

6. Այդ տարիներին Փիլ. Վարդազարյանի հրատարակությամբ լույս են տեսել «Դաշնակներ» վերնագրով երկու ժողովածուները 1893 և 1896 թվականներին: Բանաստեղծությունների II հատորը (1892) հրատարակվել է Փ. Վարդազարյանի և Ա. Զարգարյանի աջակցությամբ:

7. Բարխուդարյանը շփոթում է Տրատարակչական ընկերության՝ 1891 թ. ապրիլի 13-ի ընդհանուր ժողովում խմբագրական մասնաժողովի կազմում ընտրվում են Լևոն Սարգսյան, Ն. Սաղաթելյան, Արշակ Բարխուդարյան, Խաչատուր Մալումյան. նախորդ ընտրություններից մնում են՝ Մանուկ Աբեղյան և Տարությունյան (տե՛ս «Մճ», 1891, №5, և «Մշ», 1891, №43):

Բարխուդարյանը խմբագրական մասնաժողովի մեջ մնում է նաև հաջորդ՝ 1892 թվականի ընտրությունների ժամանակ. վարչության նախագահ ընտրվում է Ալ. Բալանթարը, փոխնախագահ՝ Նակոբ Տիգրանյանը, անդամ-գրապահ՝ Ն. Քոչարյանը (տե՛ս «Մճ», 1891, №5):

8. Թումանյանը Տրատարակչական ընկերության գրասենյակում աշխատանքի է անցնում ոչ այն ժամանակ, երբ Ալ. Բալանթարը «նորընտիր նախագահ էր» (1891-ի ապրիլին). 1892 թ. վարչության ընդհանուր ժողովի տարեկան նիստը տեղի է ունեցել մարտի 20-ին, երբ Բալանթարը ընտրվում է երկրորդ անգամ («Մճ», 1892, №3), որից հետո, ըստ երևույթին, ստանալով Բալանթարի հրավերը, Թումանյանը մարտի 22-ից աշխատանքի է անցնում Տրատարակչական ընկերության մեջ:

Բարխուդարյանը սխալվում է ասելով, թե Թումանյանը այնտեղ մնում է «մի քանի ամիս» (տե՛ս Ն. Ստեփանյանի հուշերի №2 ծանոթագրությունը). թյուրիմացությունը, ըստ երևույթին, գալիս է «Պոետն ու Մուսան» պոեմի (որտեղ հիշատակված «հայտնի կանտորը» Տրատարակչական ընկերության գրասենյակն է) հետևյալ տողերից:

Քու երեսից հենց նույն տարին

Իմ պաշտոնից ինձ դուրս արին:

(ԵԼԺ III, 133)

9. «Քյոթողլին» ժողովրդական հերոսական վիպերգություն է, որ գրի է առել և մշակել Ղ. Աղայանը առանձին դրվագներով: Տիշյալ երգը «Քյոթողլին ջաղացպան» դրվագի Քյոթողլու երգն է. տե՛ս Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, II հ. Երևան, 1962, էջ 108 և 565:

10. Տե՛ս Աստվածաշունչ, Նոր կտակարան, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ 25, Էջմիածին, 2004, 38:

11. «Վեչերինկաներից» մեկի հավաքված գումարով օգնել են Սախալին արքայական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Սարգիս Կուկունյանցին (տե՛ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, Բարխուդարյանի հուշերի քնագիրը, IV տետր, 61):

12. Այդ համվորդության մասին տե՛ս ԵԼԺ IX, 136-137, Օլգա Թումանյանի և Նովհաննես Խիզանյանի հուշերը:

13. Բնագրում 1895-96 թվականներից. սխալ է. տարաձայնությունները Ավ. Արասխանյանի և Ֆ. Վարդագարյանի միջև սուր բնույթ են ստանում 1893 թ., և նույն տարվա «Մուրնի» №10-ում տպվում է հետևյալ լուրը. «Մուրնի» հրատարակության իրավունքը 1894 թ. պարոն Վարդագարյանից անցնում է ամսագրիս խմբագիր պ. Ա. Արասխանյանցին, ինչպես այդ կար 1889-1891 թվականներին»:

14. Խոսքը վերաբերում է բժիշկ Արիստակես Զարգարյանին և նրա հորը, որ Ֆ. Վարդագարյանի մորաքրոջ ամուսինն էր:

15. Վարդագարյանի ֆեխտոնները «Եսեմյան» ստորագրությամբ տպագրվում էին «Մուրնի» 1891 թ. 10-րդ համարից «Օրեցօր (Եսեմյանի հիշատակարանից)» վերտառությամբ:

16. Այլ մանրամասնություններ տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №5 ծանոթագրության մեջ:

17. Բարխուդարյանի մեկնաբանությունները ունեն որոշ միտումնավորություն ի վնաս Արասխանյանի. ինչպես հուշերից էլ երևում է, Բարխուդարյանը նույնպես դժգոհ է հեռացել «Մուրնից»:

18. Բնագրում Արսեն Կրասիլնիկյան. սխալ է:

19. Արասխանյանը «Մուրնի» հրատարակությունը դադարեցրեց 1900 թ. 5-6 միացյալ համարից հետո. 1901 թվականի հունվարից «Մուրնի» համար սկսվում է «Նոր շրջան», երբ սկզբում ժամանակավոր, ապա մշտական խմբագիր հրատարակիչ է դառնում Կ. Կրասիլնիկյանը: 1903 թ. առաջին ինը համարները, որպես ժամանակավոր խմբագիր, ստորագրում է Ն. Սպենդիարյանը, իսկ Կ. Կրասիլնիկյանը մնում է միայն հրատարակիչ: 1903 թ. №10-ից հրատարակիչը տիկին Վ. Քանանյանն է, իսկ ժամանակավոր խմբագիրը՝ դարձյալ Ն. Սպենդիարյանը: Այդ տարիների ընթացքում գլխավոր աշխատակիցը եղել է Լևոն Սարգսյանը, որը և 1905 թ. №8-ից դառնում է նախ ժամանակավոր, ապա մշտական խմբագիր, իսկ 1906 թ. №8-ից՝ նաև հրատարակիչ: «Մուրնը» վերջնականապես դադարում է 1907 թ.:

ՏՈՎՏԱՆՆԵՍ ԽԻՉԱՆՅԱՆ

(Էջ 362-366)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Յոմ-ցոմ պյուրեքս նու իղիղի – վրաց. Լսմոր-խմոր հացեր մի՛ գնիր:

2. Տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №№4, 12 ծանոթագրությունները:

3. Նույն ճանապարհորդության մասին տե՛ս Օլգա Թումանյանի և Արշակ Բաթխուդարյանի հուշերը և ԵԼԺ IX, 136-137:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ

(Էջ 367-372)

Հուշերը գրի են առնված 1936 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՎ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Բնագրում 1892-1893 թվականներին. ուղղում ենք ըստ Թումանյանի՝ 1891 թ. հուլիսի 29-ին կնոջը գրած նամակի, ուր նա գրում է. «Երեքշաբթի օրը Ներսիսյան դպրոցի որդեգիրները իրանց ուսուցիչներով 20-25 հոգի մեր գյուղն ինձ հյուր են գալու, մեր գյուղի հնությունները ու ավերակները տեսնելու» (ԵԼԺ IX, 80): Մեր ճշման օգտին են վկայում հիշյալ ճանապարհորդությունները նախաձեռնողի և ղեկավարի՝ Իսահակ Տարությունյանի հրատարակած գրքերի փաստերը. տե՛ս «Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդությունը», Տփլիս, 1894, էջ 14, «Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների երկրորդ դպրոցական ճանապարհորդությունը», Մոսկվա, 1895, էջ 6:

Ուշագրավ է հետևյալը. Գր. Աղաջանյանը ճամփորդությունը նկարագրում է իբրև մասնակից, այնինչ նրա անունը դեպի Լոռի, Սանահին – Տաղպատ (տե՛ս առաջին ճանապարհորդության նկարագրությունը, էջ 22-23): Գր. Աղաջանյանի անունը կա երկրորդ ճանապարհորդության նկարագրության մեջ՝ «Աղաջանյան Գրիգոր, VI դաս. աշակերտ, շամախեցի»:

Պետք է ենթադրել, որ կամ Գր. Աղաջանյանը մասնակցել է երկու ճամփորդությանն էլ, բայց թյուրիմացաբար առաջին էքսկուրսանտների ցուցակում նրա անունը չի մտել, կամ փոխանակ առաջին էքսկուրսանտների ցուցակում գրելու, գրել են երկրորդ ցուցակում:

2. Աբուլյանը Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչներից է. Իս. Տարությունյանի գրքում նրա անունը ղեկավարների հետ չի հիշատակված (տե՛ս Իս. Տարությունյան, Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին ճանապարհորդությունը, էջ 23):

3. Հիշատակված Ա. Երզնկյանը, ըստ երևույթին, Արամայիս Երզնկյանը չէ. 1891 թ., երբ Թումանյանը արդեն 22 տարեկան էր, դժվար թե որևէ ընդհանուր բան ունենար 12-ամյա Ա. Երզնկյանի հետ. վերջինս գրում է, որ Թումանյանի հետ ծանոթացել է, երբ 14-15 տարեկան պատանի էր (տե՛ս Ա. Երզնկյանի հուշերը): Թերևս Աղաջանյանը պետք է գրեր Ե. (Եղիշե) Երզնկյան, որ Թումանյանի մտերիմներից էր, հաղպատցի, Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ էր, գավառական ուսուցիչ և բանահավաք (նրա մասին տե՛ս ԵԼԺ IX, 14, 15, 51, 87, 90):

4. Բարձրաքաջ Ս. Գրիգորի վանքը կառուցել է Մամիկոնյան Մարծպանը (1221):

5. Խոսքը վերաբերում է ուսուցիչ Աղասի Տովվյանին, որ Թումանյանի հայրենակիցն էր, Լոռու Արդվի գյուղից:

6. Մեջքերումը կատարված է Սարգիս Կուկունյանցին նվիրված՝ Բ. Թադևոսյանի «Երբ ալեկոծ ծովի վրա» («Տառաչանք արքորականի») երգից: Ճշտված է ըստ «Աղ», 1890, №12, էջ 447:

7. Նանան Կյուրիկյան Աբաս Բ թագավորի կինն է, Ջաքարե և Իվանե իշխանների քույրը:

8. 1891 թ. Թումանյանի անունը, որպես բանաստեղծի, տարածված չէր, ուստի հիշյալ գրքի՝ Դսեղին վերաբերող հատվածում Թումանյանը հիշատակվում է որպես Ներսիսյան դպրոցի նախկին սան, որ սեղանակից էր ճամփորդներին՝ Ս. Գրիգորի վանքի ճաշի ժամանակ (տե՛ս Իս. Տարությունյան, Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդությունը, էջ 66: Այստեղ հիշատակություն կա նաև Թումանյանի հոր՝ տեր Թադևոսի մասին. տե՛ս էջ 54):

9. Բնագրում «մոտավորապես 1893, 1894 թթ.»:

10. Թումանյանը որդու սպանության լուրը կարդացել է «Նոր հորիզոն» օրաթերքում (տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №35 ծանոթագրությունը): Իսկ թե որտե՞ղ է տպագրվել Աղաջանյանի հոդվածը, մենք չկարողացանք պարզել:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ (ՌՌԻՍՏԵՄ) ԶԱՐԳԱՐՅԱՆ

(էջ 373-375)

Տուշերը անթվակիր են:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Տովհ. Թումանյանի հետ», 6 էջ պահվում է Տովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4081):

1. Ակնարկում է Գր. Արծրունուն և Խաչ. Մալումյանին (տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №№4, 12, 13 ծանոթագրությունները):

2. Այդ նամակը մեզ անհայտ է:

ՍԱՐԳԻՍ ԽԱՆՈՅԱՆ

(էջ 376-381)

Տուշերը գրի են առնված 1933-1935 թվականներին:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նամարյա 40 տարի», 36 էջ պահվում է Տովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4086):

1. Նկատի ունի «Նայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան» (որի հիմնադիրներից էին Ս. Խանոյանը և Աշոտ Խումարյանը) և նրա թերթը՝ «Ազատ Նալաստան», որ հրատարակվում էր Թիֆլիսում, 1893-1894 թվականներին:

2. Խոսքը վերաբերում է Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպության միության կոմիտեն:

3, 4. Խանոյանը շփոթում է. «Ինտերնացիոնալի» այդ քառատողը լույս է տեսել ոչ թե 1905 թ. հունվարի 9-ի դեպքերի առիթով, որպես բողոցիկ, այլ «Պրոլետարիատի կոիվ» թերթիկի 1904 թ. 10-11 միացյալ համարում տպագրված «Լսվում է ժամը» անստորագիր հոդվածում:

Ոչ ոք չի կարող – ոչ ցար, ոչ աստված,
Նույնիսկ հերոսը տալ մեզ փրկություն.
Միայն սեփական ձեռքով կոշտացած
Մենք կնվաճենք սուրբ ազատություն:

Առաջին անգամ այս քառատողի վրա բանասերների ուշադրությունը հրավիրել է գրող-գրականագետ Խ. Գյուլնազարյանն իր «Գրական հարցերը նախառնելուցիոն հայ բոլշևիկյան մամուլում» աշխատության մեջ (1954): Ծանոթ չլինելով Ս. Խանոյանի այս հուշերին, աշխատության հեղինակը, բնականաբար, հնարավորություն չի ունեցել նշելու հիշյալ քառատողի թարգմանչի անունը, սակայն 1967 թ. «Գարուն» ամսագրի №11-ի խմբագրությանն ուղղած նամակում Գյուլնազարյանը ճիշտ է կոահել հեղինակը. «Ինտերնացիոնալի» այդ քառատողի թարգմանությունը իրոք պատկանում էր Թումանյանի գրչին: Ինչպես վկայում է Խանոյանը, թարգմանությունը կատարված է ոչ թե Ս. Շահումյանի, այլ իր՝ Խանոյանի հանձնարարությամբ:

5. Նկատի ունի «Բողոքի դեմ» հոդվածը. տպագրվել է «Տր», 1910, № 75:

6. «Նեսոյի քարաքաղնիսը» ավելի ուշ է տպագրվել, քան «Բողոքի դեմ» հոդվածը. տե՛ս «Տր», 1910, №254:

7. Ս. Խանոյանը այդ ժամանակ եղել է Թիֆլիսի «Մարտակոչ» օրաթերթի խմբագրական կոլեգիայի անդամ:

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՇԻՐՎԱՆՁԱՂԵ

(Էջ 382-386)

Շիրվանզադեն Թումանյանի մասին հատուկ հուշեր չի թողել: Տպագրում ենք տարբեր առիթներով գրված այս հատվածները, որոնք ինչ-որ չափով լրացնում են պակասը:

Ա. <Հատվածներ «Կյանքի բովից» հուշագրությունից> գրված է 1924-1925 թթ., ապա վերանայված՝ 1927-1932 թթ.:

Առաջին անգամ առանձին գրքով տպագրվել է 1932 թ. և ապա՝ Երկերի ժողովածու, հ VI, 1961, էջ 234-239, որտեղից և արտատպվում է:

Բ. <«Գիքորը»-հատված «Իմ երիտասարդ և պատանի արվեստակիցներին» վերնագրով «Գրական սերունդ» ամսագրի խմբագրությանն ուղղած պատասխանից:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Գս», 1934, №4-5 և ապա՝ Երկերի ժողովածու, հ. X, 1962, էջ 584:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. «Գիբորը» Թումանյանի «առաջին արձակ գրվածքը չէ»։ մինչ այդ նա արդեն գրել և տպագրել էր «Սուլի ժամանակից» (1893). «Աղքատի պատիվը», «Լեռների հովիվը», «Բաշերի կյանքից» (1894) ստեղծագործությունները:

Գ. «Բանաստեղծն ու հայրը» – հոդված, գրված է Թումանյանի մահվան տասնամյակի առթիվ և տպագրվել է «Գթ», 1933, №6 և ապա՝ Երկերի ժողովածուներում փոքր կրճատումով (1955, հ. IX և 1962, հ. X):

Տպագրվում է ըստ «Գթ»-ի:

2. Շիրվանգաղեի որդին՝ Արմենը, երկար տարիներ տառապել է հոգեկան հիվանդությամբ:

ՋԱԼԱԼ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՍԱԼԼՈՒՄՅԱՆ)

(էջ 387-401)

Նուշերը գրի են առնված 1936 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Իմ հիշողությունները Նովհ. Թումանյանի մասին՝ 1892-1922», 20 էջ պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4119):

1. Տեղիմակը նկատի ունի Գրիգոր Վանցյանին, Սեդրակ Աղաբալյանին և Արամ Առաքելյանին:

2, 3. Բնագրում Բարեգործական ընկերության գրասենյակում. սխալ է. (տե՛ս Լեո, Գր. Արծրունի, 1905, Թիֆլիս, հ. III, էջ 468):

4. Անհնարին է իմանալ, թե բանաստեղծը հետագայում ինչպես է հիշել այդ պատմությունը, բայց հիշտն այն է, որ հիշատակված «գավառական ասեկոսները» ունեցել են իրական հիմք: Պահպանվում է «Ժպտուն աչքեր» բանաստեղծության ինքնագիրը, որի վրա հեղինակի ձեռքով մակագրված է. «Նարգեշի օրիորդ Երանյակ Վարդանյանին, 1895 թ. նոյեմբեր 9, Ախալքալաք»: Երանյակ Վարդանյանը հյուրընկալ տանտիրոջ՝ Ստեփան Վարդանյանի դուստրն էր, հասարակական գործիչ Խաչ. Վարդանյանի քույրը: Ճիշտ է, որ բանաստեղծությունը գրված է 1894 թ., նախքան օրիորդ Երանյակին հանդիպելը. ուրեմն, հավանորեն, Թումանյանը ոտանավորը նախ կարդացել է Ջալալ Տեր-Գրիգորյանի մոտ, ապա խնջույքի ժամանակ տեսնելով 16-ամյա օրիորդին, գրի առել և մակագրությամբ նվիրել նրան:

Ինչպես վկայում է Երանյակ Վարդանյանի դուստրը՝ ուսուցչուհի Նազիկ Գյուլազյանը, ոտանավորի ձեռագիրը մոր թղթերի միջից հայտնաբերել են 30-ական թվականներին և հանձնել Գրական թանգարանին (տե՛ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, №23 (35)):

Երանյակ Վարդանյանը ծնվել է 1879 թ. և միայն երկու տարի սովորել Ախալքալաքի ծխական դպրոցում: Ընդունակ, աշխատասեր ու գեղեցիկ աղջիկ էր. լավ ընտանիքից, բոլոր երիտասարդների ուշադրության առարկան: 1896 թ. նա ամուսնանում է գյուղատնտես Տիգրան Գյուզալյանի հետ և 10 տարի հետո՝ 1906 թ. տեղափոխվում Թիֆլիս: Այստեղ բարեկամական կապեր են սկսվում Թումանյան – Գյուզալյան ընտանիքների միջև:

Տիկին Երանյակը ընթերցասեր էր, անգիր գիտեր Թումանյանի ամբողջ ստեղծագործությունը. սիրում էր նվագել, երգել, լինել մտավորական շրջաններում, եռանդով մասնակցում էր հասարակական գործերի:

Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ արդեն չորս երեխաների մայր էր, նա ամբողջ էությանը նվիրվեց արևմտահայ որբերին խնամելու գործին: 1917 թ. վարակիչ հիվանդությունների համաճարակի օրերին նա խնամում էր «սև ծաղիկ» կոչված հիվանդությամբ տառապողներին, երբ ինքն էլ վարակվելով, ծանր տառապանքներից հետո վախճանվում է: Ինչպես պատմում է դուստրը, տիկին Երանյակը մահվան անկողնում էլ չէր մոռանում Թումանյանին. զառանցելիս նա ասել է.

Թե ինչպես հանկարծ աշխարհը փոխվեց,
Ինչպես դատարկվեց կյանքում ամեն բան
Եվ Երանյակը դարձավ չեչոտ մի տիկին...

5. Տե՛ս Իսահակյանի հուշերի №№2,3 ծանոթագրությունները:

6. Բնագրում ամռան սկզբին. ուղղում ենք՝ հենվելով Թումանյանի 1901թ. օգոստոսի 10-ի նամակի վրա (ԵԼԺ IX, 270):

7. Նկատի ունի «Ազնիվ տիկնայք, ջահել հյուրեր» ոտանավորը, որ առաջին անգամ տպագրել է Ստեփան Կանայանը՝ «Գթ», 1933, №22:

Ինչպես երևում է թերթի ծանոթությունից, ոտանավորը գրված է եղել Ուրավելում, 1901 թ., Սարիամ Տեր-Նովհաննիսյանի (Տեր-Գրիգորյան) ալբոմում:

8. «Քյոթողլի» երգի եղանակը ժողովրդական է: Այլ տեղեկությունները տե՛ս Արշակ Բարխուդարյանի հուշերի №9 ծանոթագրության մեջ:

9, 10. «Շունն ու Կատուն» Արապխանյանը կարդացել է 1889 թ. (մանրամասնությունները տե՛ս Ա. Առաքելյանի հուշերի №4 ծանոթագրության մեջ), երբ Թումանյանը Արապխանյանին ճանաչում էր իբրև իր նախկին ուսուցչի (Ներսիսյան դպրոցից) և որևէ մտերմություն նրա հետ չունե: Մտերմությունը Արապխանյանի հետ Թումանյանը սկսել է 1891 թվականից, երբ սկսել է աշխատակցել «Մուրճին» (մանրամասնությունները ԵԼԺ IX, 65):

Ինչ վերաբերում է Թումանյանի և Արապխանյանի գծադրությանը, այդ մասին տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №5 ծանոթագրությունը:

11. Տե՛ս Արշակ Բարխուդարյանի հուշերի №19 ծանոթագրությունը:

12. Թումանյանի և Տ. Նազարյանի գծադրության պատճառը կարող էր լինել 1913

բ. Սունդուկյանի մահվան տարելիցի կապակցությամբ նրանց միջև առաջացած վեճը (տե՛ս «Մշ», 1913, №№58, 61 և «Մահից հետո» (ԵԼԺ VII, 33), «Ավելի վաա» (ԵԼԺ VII, 34) հոդվածները):

13. Բնագրում փետրվարի 20-ին. սխալ է. այդ օրվանից սկսվել է տոնախմբությունը, իսկ ծննդյան օրը 19-ն է:

14. Բնագրում «Кавказское слово». սխալ է. թերթը 1919 թվականից վերանվանվել է «Закавказское слово» (այնուհետև՝ «Слово»):

15, 16. Ճիշտ չէ, թե «...հայ օրաթերթերը պապանձվել էին ընդհուպ մինչև հոբելյանի օրերը»:

«Закавказское слово» թերթի փետրվարի 15-ի «Хроника» րաժնում տպագրված է հետևյալը «20 февраля исполнится 50 лет со дня рождения армянского поэта Ов. Туманяна. В этот день некоторые армянские газеты выпустят специальные №№, посвященные деятельности маститого поэта» («Зс», 1919, №24):

Ըստ երևույթին, Ջ. Տեր-Գրիգորյանը, այս հաղորդումը շփոթելով խմբագրական հոդվածի հետ, միաժամանակ անտեսել է այն փաստը, որ այդ լուրը հաջորդել է «Մշակի» 1919 թ. փետրվարի 14-ի (№35) հաղորդմանը, որտեղ Թումանյանի հոբելյանը գնահատվել է որպես «Գրական պայծառ տոն»: Վերջինիս հաջորդել են «Հառաջի» փետրվարի 15-ի (№35) հայտարարությունը և փետրվարի 20-ի հոբելյանական համարները, որտեղ հոդվածներ ունեն Դ. Անանունը, Սուրխաթյանը, Գ. Լևոնյանը, Ստ. Ջորյանը և ուրիշներ (տե՛ս «Մշ», 1919, №40, «Տջ», 1919, №32): «Закавказское слово»-ի հոբելյանական համարը լույս է տեսել նույն օրը՝ փետրվարի 20-ին. տպագրվել են Վ. Ահարոնյանի «Певец родных гор». Ս. Գորոդեցկու «О мудром и нежном», Լ. Կիպիանու «Не разрываемые звенья» հոդվածները, Ա. Տիգրանյանի «Ованесу Туманяну» քանաստեղծությունը՝ Ս. Գորոդեցկու թարգմանությամբ («Зс», 1919, №27):

17. Այդ մասին այլ մանրամասնություններ տե՛ս «Մշ», 1919, №41, «Տջ», 1919, №33:

Թումանյանի շնորհակալական խոսքի համառոտ շարադրանքը տե՛ս ԵԼԺ VII, 383-384:

18. Աշակերտական միության ցերեկույթի նախաձեռնողներից մեկը եղել է Դ. Դեմիրճյանը. մանրամասնությունները տե՛ս «Մշ», 1919, №43, «Տջ», 1919, №36:

19. Երիտասարդ գրողների կազմակերպած երեկույթի մասին տե՛ս Ստ. Ջորյանի հուշերի №11 ծանոթագրությունը:

20. Տե՛ս Ս. Ավետիսյանի հուշերի №9 ծանոթագրությունը:

21. Ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի ապրիլի 13-ի Թիֆլիսի «Կրուժոկի» դահլիճում, ուսուցչական պրոֆմիության վարչության նախաձեռնությամբ կազմակերպված գրական-երաժշտական ցերեկույթը, որտեղ «Տովն. Թումանյանը մանկական գրող» թեմայով դասախոսություն է կարդացել Գ. Էդիլյանը: Ցերեկույթին մասնակցել է Թումանյանը (տե՛ս «Աշխ», 1919, №75):

22. Կովկասյան Հայոց խորային ընկերության կազմակերպած «Անուշ» ներ-

կայացումը տեղի է ունեցել 1919 թ. մարտի 7-ին, Արտիստական ընկերության թատրոնում («Տջ», 1919, №39):

23. Նկատի ունի մարտի 4-ի երեկույթը (տե՛ս Վ. Թոթովենցի հուշերի №9 ծանոթագրությունը):

24. Միացյալ հոբելյանական երեկոն տեղի է ունեցել ապրիլի 4-ին. երեկոն կազմակերպվել է Զալալ Տեր-Գրիգորյանի և Բագրատ Նավասարդյանի նախաձեռնությամբ: Թումանյանի շնորհակալական խոսքը և այլ մանրամասնություններ տե՛ս «Տգ», 1919, №12, էջ 84:

Թումանյանի ծննդյան 50-ամյա հոբելյանին նվիրված բազմաթիվ այլ միջոցառումների, երեկույթների, ցերեկույթների մեջ հիշատակության արժանի է նաև Քամոյան օրիորդաց դպրոցի երեկույթը՝ փետրվարի 25-ին, որտեղ ողջույններից հետո ներկայացվել է մի տեսարան «Անուշից» («Մշ», 1919, №60): Շետաքքբալական է եղել հայ գրողների նախաձեռնությամբ կազմակերպված գրական երեկոն, մարտի 15-ին կոնսերվատորիայի դահլիճում, որտեղ զեկուցել են Դ. Դեմիրճյանը – «Թումանյանի արվեստը», Տ. Նովհաննիսյանը – «Թախիծը Թումանյանի բանաստեղծության մեջ», Վ. Խորենին – «Նովհ. Թումանյանի բանաստեղծության հասարակական և փիլիսոփայական տարերքը» թեմաներով («Մշ», 1919, №60):

Մարտի 24-ին վրաց բանաստեղծ Գրիշաշվիլուն նվիրված երեկույթը նույնպես վեր է ածվել Թումանյանի մեծարման երեկոյի (տե՛ս «Աշխ», 1919, №65): Մարտի 27-ին տեղի է ունեցել Մարիամյան-Նովնանյան դպրոցի գրական-երաժշտական ցերեկույթը, որտեղ, ի թիվս այլոց, ողջունել է նաև Դ. Դեմիրճյանը (տե՛ս «Ժձ», 1919, №67):

Ապրիլի 3-ին կայացել է «Զոկ» գաղութի կազմակերպած երեկույթը Արտիստական թատրոնի դահլիճում («Աշխ», 1919, №65) և այնուհետև՝ IV տղայոց գիմնազիայի հոբելյանական նիստը՝ ապրիլի 6-ին («Ժձ», 1919, №74) և այլն:

25. Հիշատակված գումարը (2 1/2 միլիոն բոն) ստացվել է Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1921 թ. մարտին:

26. Զեկուցումը՝ «Հայկական էպոսի բառարանից» վերնագրով, Թումանյանը կարդացել է 1921 թ. հունիսի 25-ին:

Որդուն՝ Արեգին ուղղած 1921 թ. հուլիսի 11-ի նամակում Թումանյանը գրում է, որ դա «Հայարտան» «առաջին ակադեմիական զեկուցումն էր» (ԵԼԺ IX, 387): «Հայկական էպոսի բառարանից» ուսումնասիրությունը տպագրվել է ԵԼԺ VII, 254-322: Զեկուցման մասին հաղորդումը տե՛ս «Կա», 1921, №96:

27. Տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №41 ծանոթագրությունը:

28. Տե՛ս Լեոյի հուշերի №№40, 41 ծանոթագրությունները:

29. Տե՛ս բժ. Մ. Մելիքյանի հուշերը:

ՎԱՐԴԱՆ ՇԱՏՊԱՐՈՆՅԱՆ

(էջ 402-408)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՆ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Նախորդ հրատարակության ծանոթագրությունում նշվում է. «Բնագրում «երկրորդ թե երրորդ»: Բնագիրը չի հայտնաբերվել ո՛չ Նովն. Թումանյանի թանգարանի ֆոնդերում, ո՛չ ԳԱԹ-ում:

2. 1890 թ. «Աղբյուրում» տպագրվել է «Արև և Լուսին» ավանդությունը, ապա նույն թվականին լույս է տեսել բանաստեղծությունների I և 1892-ին II ժողովածուն. Թումանյանի անունը իբրև բանաստեղծի, հայտնի դարձավ այդ ժողովածուներով և «Մուրճում» տպագրված բանաստեղծություններով:

3. Նիշատակված ոտանավորը մեզ անհայտ է:

4. Պետք է լինի՝ Աբասթուման: Այստեղից Թումանյանը գնացել է Ախալքալաք և այնուհետև ոչ թե վերադարձել է Թիֆլիս, այլ մեկնել է Ալեքսանդրապոլ: Թումանյանը Ուրալեյում եղել է 1901 թ. հունիսի վերջերից մինչև օգոստոսի սկիզբը, որտեղից մեկնել է Աբասթուման, այնուհետև օգոստոսի կեսերին՝ Ախալքալաք, ապա՝ Ալեքսանդրապոլ (տե՛ս 1901 թ. հուլիսի 18-ից մինչև օգոստոսի 18-ը գրած նամակները, ԵԼԺ IX, 258-275):

5. Պետք է լինի՝ օգոստոսի կեսերին (ԵԼԺ IX, 272):

6. Ախալքալաքի այդ ճաշկերության և Շահպարտյան ընտանիքի մասին հիշատակություն կա Թումանյանի՝ 1901 թ. օգոստոսի 21-ի նամակում (ԵԼԺ IX, 274):

7. Խոսքը վերաբերում է Ջավախեցուն:

8. Տե՛ս №4 ծանոթագրությունը:

ՋԱՎԱԽԵՑԻ (ՂԱԶԱՐ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ)

(էջ 409-421)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՆ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նուշեր Նովն. Թումանյանի կյանքից», 16 էջ պահվում է Նովն. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4071):

1. Բնագրում «Չարիքի արմատը», սխալ է. տե՛ս «Մշ», 1899, №169:

2. Տե՛ս «Մշ», 1899, №181: Տպագրվել է Ղազարոս Տեր-Գրիգորյան ստորագրությամբ:

3. Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե որ թվին է տեղի ունեցել այդ համագումարը:

4, 5. Խոսքը վերաբերում է Լազարյան հեմարանի ուսուցիչ, երկարամյա մանկավարժ և հասարակական գործիչ Կարապետ Կուսիկյանին (1864-1915) և նույն

ենմարանի տեսուչ և մաթեմատիկայի ու ֆիզիկայի ուսուցիչ Բարսեղ (Վասիլ Վարդանովիչ) Կասպարյանին:

6. «Թմկաբերդի առումը» պոեմը գրելիս Թումանյանը չի բավարարվել միայն բանավոր աղբյուրով. օգտագործել է նաև՝ Երվ. Լալայան, Ջավախքի բուրմունք, Թիֆլիս, 1892, էջ 57:

7. Թումանյանի՝ Ջավախեցուն գրած նամակը մեզ անհայտ է:

8. Ֆրանսիական զինվորական դատարանի կողմից անարդարացի դատապարտված հրամանատար, ազգությամբ հրեա Ալֆրեդ Դրեյֆուսին (1859-1935) պաշտպանելու համար 1898 թ. Ջուլան մեղադրվեց և դատապարտվեց մեկ տարվա ազատազրկման, թեպետ կարողացավ Անգլիա անցնելով, խուսափել բանտարկությունից:

Նայտնի է Ջուլայի նամակը՝ գրված 1898 թ. հունվարի 13-ին «Ես մեղադրում եմ» վերնագրով (տպագրվել է Փարիզի «Aurore» թերթում) ուղղված Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ֆելիքս Ֆորին:

Ջուլայի դեմ դուրս էր եկել ֆրանսիական պահպանողականությունը, այնինչ աշխարհի առաջավոր մարդկության համակրանքը նրա կողմն էր և բոլորովին պատահական չէ, որ 1899 թ. Դրեյֆուսին ազատություն է շնորհվում:

Դրեյֆուսի «գործին» արձագանքում էր նաև հայ մամուլը: «Մշակի», «Տարազի» և հայերեն այլ պարբերականների 1898 թ. հունվարյան համարներում տպագրվել են հետաքրքրական հաղորդումներ Ջուլայի դատի շուրջ: Թղթակիցները Ֆրանսիայի պահպանողականության դատավճիռը Ջուլայի բանտարկության մասին համարում էին վերջինիս հաղթանակը: Ավելի ուշ Գրիգոր Ջոհրապը Ջուլայի այդ նամակը համարել է նրա «գլուխգործոցը»՝ համարելով, որ դրանից առաջ գրված «իր բոլոր հատորներուն մեջ մեծ քաղաքացին կը նշմարվեր միայն. ոչ ոք մտքեն կանցըներ, որ ի հարկին երևան պիտի ելլեր ան՝ այսքան ապշեցուցիչ արիությամբ մը և իր գրական հավատամքը միմիայն ճշմարտության «հավատամք» մը – սոսկ արդարության ու իրավունքի վերաբերող խնդրի մը մեջ ալ միևնույն անվեհերությամբ պիտի պոռար ամենուն երեսին» (Գր. Ջոհրապ, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, Երևան, 2002, էջ 204-205):

Ջավախեցու հայրը՝ Սուքիաս Տեր-Գրիգորյանը (1840-1914), Դրեյֆուսի դատին հետևել է «Մշակի» միջոցով, «որի համարները հրատարակության առաջին օրից հավաքել և կազմած պահում էր» («Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1964, էջ 90):

ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ

(էջ 422-442)

Նուշերի մի հատված «Վերջին ցանկությունը» վերնագրով տպագրվել է «Մկչ», 1923, №41: Նուշերը ամբողջությամբ գրի են առնված 1936 թ.: Փոփոխություններով տպագրվել են՝ «Խզր», 1938, №3-4, մի հատված «Նայրենիքի «Գեղարվեստը»

և Նովհանենա Թումանյանը» վերնագրով՝ «ԽՏ», 1939, №92 և այնուհետև ամբողջությամբ՝ Գաբեգին Լևոնյան, Տուշեր, Երևան, 1959:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նովհանենա Թումանյանը իմ հիշողությունների մեջ», 24 էջ պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4644):

1. Խոսքը վերաբերում է Գ. Լևոնյանի «Տայոց պարբերական մամուլը. պատմական տեսություն սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1894)» աշխատության մասին հրապարակված անստորագիր հոդվածներին՝ «Դա պատմություն չէ, այլ խալտառակություն» և «Իզմիրլյան մրցանակաբաշխության հանձնաժողովը»:

Տոգվածները վարկաբեկում էին աշխատությունը և մեղադրում Իզմիրլյան մրցանակաբաշխության հանձնաժողովին՝ գրքին մրցանակ շնորհելու համար («Մշ», 1895, №№44, 46): Պատեառը, անշուշտ, գրքում «Մշակի» մասին արված դիտողություններն էին (տե՛ս Գ. Լևոնյան, Տայոց պարբերական մամուլը. պատմական տեսություն սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1894), Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 333-334, 340:

2. Ակնարկվում են Խ. Մալումյանի և Գր. Արծրունու հոդվածները (տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №№4, 12, 13 ծանոթագրությունները):

3. Աշուղ Ջիվանին Գ. Լևոնյանի հայրն էր:

4. Խոսքը վերաբերում է Ամենայն Տայոց կաթողիկոս Խրիմյան Տայրիկին:

5. Նկատի ունի Թումանյանի բանաստեղծությունների 1890 թ. ժողովածուի վրա մակագրած «Սիրելի Ջիվան, ընկերդ իմ հոգու...» ոտանավորը (ԵԼԺ I, 118):

6. Խրիմյան Տայրիկը կատարել է իր խոստումը. 1896 թ. Գ. Լևոնյանը մեկնել է Սոսկվա, իսկ 1897 թ. ընդունվել է Պետերբուրգի Արվեստների ակադեմիան, որպես էջմիածնի թոշակառու (տե՛ս ԳԱԹ, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, №1489):

7. «Գեղարվեստի» 1921 թ. №7-ում տպագրվել է «Նվարդիի ալբոմից», «Անուշի ալբոմից», «Արփիկի ալբոմից» բանաստեղծությունները և «Ծով է իմ վիշտն, անափ ու խոր...» քառյակը:

8. Մեջքերումները ճշտված են ըստ «Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1911, №4, էջ 62-63:

9. «Գեղարվեստի» IV գրքի մասին Շիրվանզադեն գրել է երկու հոդված: Առաջինի՝ «Բողոքում եմ զգվանքով» հոդվածի համար առիթ է հանդիսացել հիշյալ IV գրքի մասին լույս տեսած Վ. Մենակի (Վարդգես Ահարոնյան) գրախոսականում Արամ Չարըգի «Աղջիկ մը» ոտանավորին տրված դրական գնահատականը: Զննադատելով Չարըգի ոտանավորը, Շիրվանզադեն այն համարում է մոդեռնիզմի «կապկում» և մեղադրում է Գ. Լևոնյանին՝ ոտանավորը տպագրելու համար:

Երկրորդ հոդվածը՝ «Ահա մի ուրիշը» վերնագրով, Շիրվանզադեն գրել է Վարուժանի «Ո՛վ Լալագեն» բանաստեղծության առթիվ, որտեղ նույն մոտեցմամբ այդ ստեղծագործությունը համարվում է «պոռնոգրաֆիա»: Զննադատությունը թեպետ արվում է ռեալիստական գրականության պաշտպանության դիրքերից, այնուամենայնիվ Շիրվանզադեն ընկել է ծայրահեղության մեջ (տե՛ս Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ. X, 1962, էջ 474): Վ. Մենակի գրախոսականը և պատասխանը

Շիրվանզադեին տե՛ս «Տր», 1912, №№76, 79. վիճաբանությանը մասնակցել են նաև Արսեն Տերտերյանը և Նակոբ Նակոբյանը (Ք. ստորագրությամբ). տե՛ս «Տր», 1912, №№87, 88:

10. Մեջբերումը ճշտված է ըստ Սայեաթ-Նովայ, Լուս գգած աշխատասիրութե-
նով Գեորգեայ Ախվերդեան, Մոսկվա, 1852, էջ 66:

11. Ձեկուցումն ունեցել է «Սայաթ-Նովան Դավիթ Եպիսկոպոս և առաջնորդ
Տաղպատա քեմի» վերնագիրը (տե՛ս ԵԼԺ VIII, 235, «Սայաթ-Նովեն – Դավիթ
Եպիսկոպոս» վերնագրով):

Ձեկուցման թեզը առիթ է տվել մտքերի փոխանակության, որին մասնակցել
են Լեոն, Ճուղուրյանը, Ն. Աղբալյանը, Դեմիրճյանը և ուրիշներ (տե՛ս «Տր», 1913,
№276):

Սայաթ-Նովան ոչ թե արեղա է եղել, ինչպես գրում է Լևոնյանը, այլ նախ՝
քահանա Ստեփաննոս անունով, իսկ կնոջ մահից հետո՝ վարդապետ (տե՛ս Սա-
յաթ-Նովա, Տայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, Երևան,
1963, առաջաքան Մ. Ս. Նասրաթյանի, էջ XXXIII):

12. Լևոնյանը շփոթում է Երվ. Լալայանը վիրավորվելով, գրավոր հայտա-
րարությամբ ինքն է հեռացել Գրողների ընկերությունից («Տր», 1913, №83):

13. Այդ մասին տե՛ս Թումանյանի «Մի զարմանալի վարչության անդամ» (ԵԼԺ
IX, 36) և «Տայոց ազգագրական ընկերության քարտուղարի և նրա վարմունքի
աղիթով» հոդվածը (ԵԼԺ IX, 39) և Երվ. Լալայանի պատասխանը («Տր», 1913,
№83):

14. Աղայանի հոբելյանը տոնվել է 1902 թ. մայիսին:

15. Լեոյի հոբելյանը կատարվել է 1908 թ. մայիսին:

16. Թումանյանի նախագահությամբ հիշատակված նիստը տեղի է ունեցել 1913
թ. հունիսի 1-ին (ոչ թե Գայանյան դպրոցում, այլ Բարեգործական ընկերության
դահլիճում). Սևումյանը զեկուցել է «Տայ քաղաքի ցանկալի բարեփոխությունների
անհրաժեշտագույնների մասին» թեմայով (տե՛ս «Տր», 1913, №№122, 123. զե-
կուցումը նույն թվականին լույս է տեսել նաև առանձին գրքով):

17, 18. Նեղինակը սխալվում է. Տայարտունը հիմնադրվել է 1921 թ. մարտի 29-
ին գրողների, երաժիշտների, նկարիչների և դերասանների ներկայացուցիչների
մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցական ժողովում («Կա», 1921, №26):
Թումանյանը այդ ժողովին չի մասնակցել Թիֆլիսից բացակայելու պատճառով
(դաշնակցության հեղաշրջման կապակցությամբ նա այն օրերին Երևանում էր):
Բանաստեղծը ներկա է եղել մայիսի 7-ի Տայարտան առաջին «ընտանեկան
երեկույթին» և ելույթ ունեցել Տայաստանի արվեստի մասին («Կա», 1921, №58):

19. Նուշագրողը սխալվում է. այդ խնջույքը չէր կարող նվիրված լինել
Նակոբյանին. նրա գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանը տոնվել է 1923 թ.
դեկտ. 2-ին («Մկչ», 1923, №235), երբ Թումանյանը չկար:

20. Խոսքը վերաբերում է 1921 թ. հուլիսի 7-ին Տայարտանը կազմակերպված
Դ. Դեմիրճյանի զեկուցմանը (զեկուցման հայտարարությունը տե՛ս «Կա», 1921,

№101), որի մասին Թումանյանը հիշատակում է որդուն՝ Արեգին, գրած նամակում (ԵԼԺ IX, 387):

21. ՏՕԿ-ի հիմնադրման գործով Երևան մեկնել են 1921 թ. սեպտեմբերի 5-ին:

22. Թումանյանի Պոլիս կատարած այցելության մասին տես Աս. Ասատրյան, Տոլկ. Թումանյանի արտասահմանյան ուղևորությունը, ՈւՏ I, 255-286:

23. Նկատի ունի իր «Տոլկաննես Թումանյանը առողջացած է» վերնագրով հոդվածը. տես «Կա», 1922, №87:

24. Պետք է լինի՝ մարտի 8-ին: Վիրահատությունը կատարվել է մարտի 9-ին. ճշտվում է ըստ Նվարդ Թումանյան, Տուշեր և զրույցներ, Երևան, 1969, էջ 267:

25. Բանաստեղծի հիվանդության մանրամասն նկարագրությունը տես բժիշկ Մ. Մելիքյանի հուշերում:

26. Պետք է լինի՝ ապրիլի 7-ին. ապրիլի 8-ին բանաստեղծի դիակը դրված էր Տայարտան դահլիճում, քաղումը եղել է 15-ին:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ

(էջ 443-449)

Տուշերը գրի են առնված 1936 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Տեղիմակը շփոթում է. «Շունն ու Կատուն» և «Անուշը» տպագրվել են 1892 թ. հրատարակված բանաստեղծությունների երկրորդ հատորում: Լեոյի «Անուշին» վերաբերող քննադատության մասին տես Լեոյի հուշերի №10 ծանոթագրությունը:

2. Բնագրում «1904-1905 թթ. ուշ աշնանն էր». սխալ է. տես Իսահակյանի հուշերի №№9, 10 ծանոթագրությունները:

3. Բնագրում վերագրված է Վարդագարյանին: «Մանկական գրադարան» պատկերազարդ մատենաշարը հրատարակվում էր 1909-1911 թվականներին. լույս է տեսել 15 գրքույկ:

4. Խոսքը վերաբերում է Ռ. Դրամբյանի «Գրական մեծությունները՝ բանագող», «Իմ վերջին խոսքը Տոլկ. Թումանյանին» հոդվածներին՝ գրված Թումանյանի «Ծիտը» հեքիաթի տպագրության առթիվ (տես «Մշ», 1909, №№162, 187, 189, 193): Թումանյանի պատասխանը՝ «Ոչ գրական ոչնչությունները քննադատ» վերնագրով (ԵԼԺ VI, 160):

5. Տեղիմակը շփոթում է Դրամբյանի հոդվածը Մ. Ն.-ի «Տոլկ. Թումանյանի «Գառնիկ ախպերը»» հոդվածի հետ (տես «Տտ», 1913, №16): Թումանյանի պատասխանը՝ «Տայոց դրամբյանիզմն ու ես» վերնագրով (ԵԼԺ VII, 64):

6. Մեջբերումները ճշտված են ըստ Սայեաթ-Նովայ, Լուս գցած աշխատասիրութենով Գեորգեայ Ախվերդեան, Մոսկվա, 1852, էջ 82-136:

7. Սալաթ-Նովային նվիրված երեկույթը Բաքվում տեղի է ունեցել 1913 թ.

նոյեմբերի 16-ին. զեկուցել է Տովհ. Կոստանյանը, մասնակցել են Տովհ. Տովհանիսյանը, աշուղներ Նազիրին, Գիզոն և ուրիշներ (տե՛ս «Բձ», 1913, №143):

8. Կոստանյանը շփոթում է. Գրողների ընկերությունը Սայաթ-Նովայի հայտնի «Դավթարը» 1913 թվականին ձեռք է բերել Բագրատ Սայաթ-Նովայից (Սայաթ-Նովայի ծոռը, «Տր», 1913, №81): Թումանյանը Սայաթ-Նովայի «Դավթարը» 1921 թվականին Նայաստանի Լուսժողկոմի միջոցով հանձնել է Երևանի թանգարանին (այժմ Գրականության և արվեստի թանգարան):

9. Խոսքը վերաբերում է 1913թ. ապրիլի 5-ի երեկույթին (տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №29 ծանոթագրությունը):

10. Նկատի ունի Թումանյանի՝ 1913 թ. նոյեմբերի 12-ի նամակը (ԵԼԺ X, 192):

11. Բնագրում մարտին. սխալ է. Թումանյանի դիակը Բաքվի կայարանում եղել է 1923 թ. ապրիլի 6-ին:

ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

(եջ 450-468)

Նուշերը գրի են առնված 1934 թ.:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Իշխանուհու հուշերը ամբողջությամբ տե՛ս Ա. Բախչինյան «Մարիամ Թումանյան. Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները», Ե. 2003 թ. և Ա. Եղիազարյան «Տովհաննես Թումանյան և Իշխանուհի Մարիամ. Նամակների», Ե. 2010 թ.:

1. Մ. Թումանյանի ամուսինը իշխան Գեորգի Թումանյանն էր (Թումանով), Թիֆլիսում հրատարակվող «Новое обозрение» թերթի խմբագիրը:

2. Մեջբերումը կատարված է Տովհ. Թումանյանի՝ 1902 թ. նոյեմբերի 1-ի նամակից (ԵԼԺ IX, 350):

3. Ակնարկում է Տովհաննես Թումանյանի գործունեությունը 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակաշրջանում:

4. Շանթի՝ 1907 թ. մայիսի 6-ի նամակից (Լ. Շանթ, Երկերի ժողովածու ինը հատորով, հ. IX, 2017, 132): Շանթի մասին այլ մանրամասնությունները տե՛ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, այս հուշերի բնագիրը:

5. Ջավոն (Ջավահիր Ներսիսյան) Շանթի կինն է:

6. Նկատի ունի Դերենիկ Դեմիրճյանին:

7. Խոսքը վերաբերում է Թուրքայի 1908 թ. հուլիսյան սահմանադրությանը: Սուլթան Տամիդի տապալումը և սահմանադրության հռչակումը արևմտահայ ժողովրդին և մտավորականներից շատերին ներշնչել էին նոր հույսեր, որ սակայն, խորտակվեցին 1909 թ. Արևիկայի ջարդով:

8. Ինչպես պարզվում է Իսահակյանին գրած Տովհ. Թումանյանի 1908 թ. հուլիսի 2-ի նամակից (ԵԼԺ IX, 41), քանաստեղծի Եվրոպա չմեկնելու պատճառը նյութականն էր:

9. Շանթը Թիֆլիս վերադառնալ չէր կարողանում դրամ չունենալու պատճառով (տե՛ս ԳԱԹ, Տովհ. Թումանյանի ֆոնդ, այս հուշերի բնագիրը):

10. Լրացումը կատարված է Շանթի՝ 1908 թ. օգոստոսի 14-ի նամակից (Լ. Շանթ, ԵԺ IX, 140):

11. Նավանաբար, խոսքը վերաբերում է Շանթի «Եսին մարդը» դրամային (1901), որի ձեռագիրը պատռելու և երկար ժամանակ «նոր բան» չգրելու մասին հուշագրի վկայությունը ճիշտ չէ: Տիշյալ դրամայից հետո (տպագրվել է «Բանբեր գրականության և արվեստի», գիրք Բ, Պետերբուրգ, 1904) մինչև «Տին աստվածները» (գրված է 1909 թ, հունվարին, Երևանում) Շանթը գրել է «Ճամփուն վրա» (1904 թ., տպագրվել է «Գարուն» ամսանախում, գ. I, 1910) և «Ուրիշի համար» (1905) ստեղծագործությունները:

12. Թումանյանը 1901 թ. սեպտեմբերի 21-ի նամակում Իսահակյանին նույնպես հայտնում է. «Շիրվանզադեն մի դրամ է գրել. այս քանի օրը կարդալու ենք» (ԵԺ IX, 282): Երկու դեպքում էլ խոսքը, հավանաբար, վերաբերում է «Ունե՞ր իրավունք» պիեսին:

13. Այդ մասին տե՛ս Տովհ. Թումանյանի՝ Ա. Ղևոնյանին ուղղած՝ 1902 թ. սեպտեմբերի 1-5-ի նամակում (ԵԺ IX, 303):

14. Բանաստեղծը Աբասուման հասել է 1902 թ. սեպտեմբերի 11-ին (ԵԺ IX, 305) և մնացել է մինչև դեկտեմբերի առաջին տասնօրյակը (Ս. Շահազիզին ուղղած նույն քվի դեկտեմբերի 4-ի նամակում գրում է, որ «Մի քանի օրից վերադառնալու է Թիֆլիս») (ԵԺ IX, 390):

15. Մ. Թումանյանի այդ նամակը, որ գրված է 1902 թ. դեկտեմբերի 5-ին, Պետերբուրգում ստացվել է 10-ին: Նրա խնդիրը մերժվել է նույն ամսի 20-ին:

16. Մեջբերումը կատարված է Ա. Տեր-Գրիգորյանի՝ 1902 թ. դեկտեմբերի 22-ի նամակից, որ պահվում է՝ ԳԱԹ, Մ. Թումանյանի ֆոնդ, №791:

17. Մ. Թումանյանի նամակը մեզ անհայտ է: Կ. Եզյանի նամակը տե՛ս ԳԱԹ, Մ. Թումանյանի ֆոնդ, №202:

18. Նկատի ունի Ն. Թումանյանի՝ Աբասումանից գրած 1902 թ. նոյեմբերի 1-ի նամակը, որը, սակայն, կապ չունի Պետերբուրգից ստացված մերժման հետ: Թումանյանը պարզապես դժգոհել է, որ իր «...ապրելու և ընտանիքը պահելու հոգան ու խնդիրը դուրս է գալիս իր ձեռից ու դրվում հրապարակ» (ԵԺ IX, 350):

19. Տե՛ս ԵԺ IX, 337:

20. Ս. Շահազիզի նամակի ինքնագիրը պահվում է՝ ԳԱԹ, Մ. Թումանյանի ֆոնդ, №633:

21. Տե՛ս Լեոյի հուշերի №6 ծանոթագրությունը:

22. «Թմկաբերդի առումը» առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Մհ», 1905, №№1, 2:

23. Մեջբերումը կատարված է 1899 թ. օգոստոսի 12-ի նամակից (ԵԺ IX, 215)

24. «Տարազի» խմբագիր Տ. Նազարյանի խնդրանքով Կոմիտասը գրել է ինտելյակ հոդվածները. «Վազներ», «Ֆրանց Լիստ», «Տովսեփ Վերդի». տպագրվել են՝ «Տգ», 1904, №№8, 19, 23:

25. Խոսքը վերաբերում է Մ. Աբեղյանի և Կոմիտասի «Տազար ու մի խաղ» ժողովրդական երգարանի առաջին և երկրորդ հիսնյակների վրա կատարված համատեղ աշխատանքին. 1904-ին լույս է տեսել առաջինը (երկու անգամ), 1905-ին՝ երկրորդը:

26. Նամակը պահվում է ԳԱԹ, Մ. Թումանյանի ֆոնդ, №455: Տպագրվել է «Սա», 1962, №9:

27. «Անուշը» օպերա դարձնելու Կոմիտասի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի մասին մանրամասնություններ տե՛ս Ռ. Աթայան, Կոմիտասի ձեռագրերը, «Սա», 1955, №4, Մ. Գասպարյան, Կոմիտաս, Երևան, 1961, էջ 144-150:

28. Մեջբերումը կատարված է Կոմիտասի՝ Մ. Թումանյանին գրած 1909 թ. փետրվարի 14-ի նամակից. պահպանվում է ԳԱԹ, Մ. Թումանյանի ֆոնդ, №458:

29. Խոսքը վերաբերում է բանաստեղծի՝ 1910 թ. հունիսի 26-ի նամակին (ԵԼԺ X, 92):

30. Մեջբերումը կատարված է Նովի. Թումանյանի՝ 1902 թ. սեպտեմբերի 30-ի նամակից (ԵԼԺ IX, 324-325):

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ԵՐԶՆԿՅԱՆ

(էջ 469-483)

Նուշերը անթվակիր են. գրի են առնված, հավանաբար, 1933-1935 թվականներին: Առաջին անգամ տպագրվել է «Սգ», 1963, №3: Տպագրվում է բնագրից, կրճատումներով:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակները՝ «Նովհաննես Թումանյան», 24 էջ և «Նուշեր» 16 էջ պահվում են Նովի. Թումանյանի թանգարանում (ԹԺ ԳՕՖ/ՓԲ 4640, 4641):

1. Տեղիմակը նկատի ունի «Լոռեցի Սաքուն» պոեմը, որը տպագրվել է 1896 թ., ուրեմն՝ պոեմը նա Թումանյանից կարող էր ստանալ ոչ թե իր առաջին հանդիպման ժամանակ (1894-ին), այլ ավելի ուշ՝ 1896-1897 թթ.:

2, 3. Տե՛ս Ա. Երզնկյան, Նուշեր, Առաջին գիրք, Երևան, 1927, էջ 28-29: Այդ մասին տե՛ս նաև Վահան Թումանյանի հուշերը և №3 ծանոթագրությունը:

4. Ա. Երզնկյանը ՆՕԿ-ի փոխնախագահն էր, և Թումանյանի այս նամակը ԹԵԺ V-ում տպագրվել է ոչ թե Երզնկյանի անունով, այլ ՆՕԿ-ի փոխնախագահի: Միայն է թվագրված նամակի օրը՝ հունիսի 7, պետք է լինի՝ 17 (տե՛ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, №323 և ԵԼԺ X, 417-418):

5. Նկատի ունի Նայաստանի հեղկոմին ուղղված Թումանյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 18-ի նամակը, որտեղից և բերված են քաղվածքները (ԵԼԺ X, 308):

ՆԱԿՈՒ ՄԱՌԻԿՅԱՆ

(էջ 484-487)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՆ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Նուշեր Նովհաննես Թումանյանի մասին», 9 էջ պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4089):

1. Թումանյանը Պյատիգորսկում հանգստացել և բուժվել է 1917 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին: Ինչպես երևում է Թումանյանի՝ Սատիկյանին գրած նույն թվականի օգոստոսի 15-ի նամակից, նրանք միասին անց են կացրել ոչ թե մեկ ամիս, այլ մի քանի օր (ԵԼԺ X, 206):

2. Նայկազյան ընկերության ստեղծման համար Կիսլովոդսկում կայացած քանակցությունների մասին մանրամասնությունները (ԵԼԺ X, 264, 271, 273):

3. Այդ մասին տե՛ս Զ. Եսայանի հուշերի №2 ծանոթագրությունը:

ԱԶԱՏ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

(էջ 488-500)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՆ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Դրվագներ Նովհ. Թումանյանի կյանքից», 17 էջ պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4053):

1. Գայանյան դպրոցի վերաբացման հանդեսը կայացել է 1906 թ. հոկտեմբերի 29-ին («Մշ», 1906, №238):

2. Տե՛ս Լեոյի հուշերի №15 ծանոթագրությունը:

3. Խոսքը վերաբերում է «Նոր դպրոց» ամսագրին (1908-1913, Թիֆլիս):

4. «Նասկերը» սկսել է հրատարակվել 1905 թվականից, իսկ «Լուսաբերը»՝ 1907-ից:

5. Կոչվում էր Թիֆլիսի հայոց երաժշտական ընկերություն:

6. «Վարդը» առաջին անգամ տպագրվել է 1909 թ., Ռ. Մելիքյանը ձայնագրել է 1913 թ-ին. Թումանյանի և երաժշտական ընկերության անդամների այդ հանդիպումը կարող էր տեղի ունենալ 1913 թվականին:

7. Բնագրում 1912. սխալ է:

8. Ալ. Սպենդիարյանի առաջին համերգը տեղի է ունեցել Թիֆլիսի Արքունական թատրոնում 1916 թ. մարտի 27-ին (տե՛ս «Նր», 1916, №72):

9. Նեղինակն այստեղ շփոթել է Սպենդիարյանի երկու այցելությունները Կովկաս: Առաջին անգամ նա Թիֆլիս ժամանել է 1916 թ. մարտի 1-ին, երկրորդ անգամ նույն թվականի նոյեմբերի 29-ին: Առաջին այցելության ժամանակ նա հանդես

է եկել սիմֆոնիկ համերգով, երկրորդի նպատակն էր ծանոթանալ հայկական և վրացական երաժշտությանը, նյութեր հավաքել նոր գրվելիք ստեղծագործությունների համար:

Սպենդիարյանին նվիրված պատվի երեկոն կազմակերպել է Հայ գրողների ընկերությունը դեկտեմբերի 9-ին, ողջույնի խոսք է ասել Թումանյանը (ԵԼԺ VII, 298, 299), ապա՝ «Հայ ժողովրդական երգի նշանակությունը մեր կյանքում» բեմայով զեկուցել է Հայ երաժշտական ընկերության նախագահ Նովսեփ Տեր-Դավթյանը:

Հավանաբար, շփոթված է վերջին փաստը. ժողովրդական ստեղծագործության համերգը «Հավաքարի սրճարաններից մեկում»: Ըստ երևույթին, նկատի ունի դեկտեմբերի 6-ին «Աշուղական և հայ ժողովրդական երգի երեկոն», որ կազմակերպել էր Ն. Տեր-Դավթյանը իր քնակարանում: Երեկոյին հյուր էր նաև Նովհ. Թումանյանը («Տր», 1916, №274):

10. Բնագրում 1916. սխալ է. ուղղում ենք Թումանյանի և Ջ. Եսայանի՝ Պյատիգորսկում գտնվելու փաստով: Բանաստեղծը այստեղ հանգստացել և բուժվել է 1917-ի հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին:

11. Բնագրում օգոստոսի 21. ուղղում ենք ըստ «Кк», 1917 թ., №169-ի հաղորդման:

12. Բալնոտը կարդացել է «Ախթամար» լեզենդը և իր «Ованесу Туманяну» բանաստեղծությունը (որը և տպագրվել է տեղական թերթում. տե՛ս «Кк», 1917, №169):

13. Ազ. Մանուկյանը Թիֆլիսից մեկնել էր Ալեքսանդրապոլ երգնկացիների հայրենակցական միության հանձնարարությամբ՝ գաղթականների համար ցորեն հայթայթելու: Հանձնարարությունը կատարելուց հետո, Ալեքսանդրապոլի վրա կատարված թուրքերի անակնկալ հարձակման պատճառով, նա մեծ դժվարությամբ հասել է Ղարաբաղ (տե՛ս «Տր», 1918, №100):

14. Բանաստեղծի և Ազ. Մանուկյանի այս հանդիպումը եղել է 1918 թ. մայիսին, Ալեքսանդրապոլը թուրքերից գրավվելուց հետո՝ մոտ 20-22-ը (ժամանակը որոշվում է մայիսի 25-ին Ազ. Մանուկյանին Թիֆլիսում վիրահատելու փաստով. տե՛ս «Տր», 1918, №100)

15. Բանաստեղծը Թիֆլիս վերադարձել է վերոհիշյալ դեպքերից (տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը) մոտ մեկ ամիս անց. «Кс», 1918, №130 և «Տր», 1918, №124), ուրեմն՝ այդ հանդիպումը կարող էր լինել հունիսի վերջերին:

16. Նկատի ունի «Կաքավի գովերդ»:

17. Զկարողացանք պարզել, թե ե՞րբ է եղել Թումանյանին նվիրված 72-րդ դպրոցի երեկոն: Թումանյանին վերագրվող խոսքերից երևում է, որ այդ պետք է լիներ 1922-ին, այնինչ Պոլսից վերադառնալուց հետո, ամբողջ տարին (1922 թվականին), բանաստեղծը, գամված լինելով անկողնուն, չի կարողացել դուրս գալ այցելությունների (ԵԼԺ X, 415, 416, 427-431):

18. Թումանյանի մոտ՝ «Գութան»

19. Թումանյանի մոտ՝ «Գարնան առավոտ»:

ՄՈՎՍԵՍ ԱՐԱԶԻ

(էջ 501-507)

Նուշերը անթվակիր են, հավանաբար, գրի են առնված 30-ական թվականների կեսերին:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. Եթե այդ հանդիպումը եղել է 1897-ին, ապա Թումանյանն այդ ժամանակ հրատարակել էր բանաստեղծությունների երկու հատոր (1890, 1892) և «Դաշնակներ» վերնագրով երկու գրքույկները (1893, 1896):

2. «Եղջերուի մահը» առաջին անգամ տպագրվել է «Տգ», 1898, №49 և ապա՝ ԵԼԺ V, 58:

3. Արապսանյան-Թումանյան փոխհարաբերության մասին տե՛ս Դեմիրճյանի հուշերի №5 ծանոթագրությունը:

4. Արշակ Բաթխոդարյանը հակառակն է գրում (տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 348-349):

5. «Երգչի վիշտը» առաջին անգամ տպագրվել է «ՆՏ», 1914, №4:

ՄԻՄԱԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

(էջ 508-519)

Նուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

Տպագրվում է երկրորդ անգամ:

Արտատպվում է ԹԺՏ 1969 թ. հրատարակությունից:

Մեքենագիր տարբերակը՝ «Տիշողություններ Նովհ. Թումանյանի մասին», 18 էջ պահվում է Նովհ. Թումանյանի թանգարանում (ԹԹ ԳՕՖ/ՓԲ 4092 ա, բ, գ):

1. Բնագրում 1889. սխալ է. ինչպես այստեղ, այնպես էլ առաջին պարբերության մեջ («թեև 46 տարի է անցել») հեղինակը շփոթում է թվականը. «Շունն ու Կատուն» հրատարակվել է 1892-ին. ուրեմն՝ և՛ ընթերցանությունը, և՛ ծանոթությունը Թումանյանի հետ եղել է 1892-ին կամ հետո:

2. «Աշխատանք» շաբաթաթերթում տպագրվել են՝ «Տնձվորին» (1906, №22), «Մեր Բուրչուկը» (1906, №43), «Սովորական բան», («Նոր աշխատանք» 1907, №№7, 8) պատմվածքները:

3. Խոսքը վերաբերում է մանկական գրող Նակոբ Աղաբաբին (1875-1926):

4. Խոսքը վերաբերում է մանկական գրող Խնկո-Ապոլը (Աթաբեկ Խնկոյան, 1870-1935):

5. Լոռու գյուղացիության այդ խորհրդակցության մասին պատմում է նաև Վրեն Տաշրացին (նա և Սիմակ Սահակյանը ժողովին մասնակցել են որպես Ագարակ գյուղի պատգամավորներ), ըստ որի, այդ ժողովին մասնակցել է նաև Իսահակյանը: Ժողովը ունեցել է օրակարգի երկու կետ. առաջինը՝ ինքնապաշտպանության

հարցն էր, որի քննարկումը կատարվում էր Թումանյանի նախագահությամբ, երկրորդը՝ հողային հարցն էր, քննարկվում էր Ս. Ջավադյանի նախագահությամբ (տես ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, Վ. Տաշրացու հուշերի բնագիրը):

6. «Արջադուր» «Լուսաբերի» համար երկու անգամ է վերամշակվել՝ 1909 թ. և ապա՝ 1913 թ.: Տարածվածը վերջինն է:

7. Բնագրում 1908. սխալ է ուղղում ենք ըստ «Մշակի» հաղորդած հետևյալ լուրի. «Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը իր անդամներից մեկին՝ Նովհան-նես Թումանյանին, նշանակել է վերակացու ու գրադարանապետ» («Մշ», 1906, №209):

ՄՈՒՇԵՂ ԱՂԱՅԱՆ

(էջ 520-529)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Խզր», 1938, №3-4 և այնուհետև, 1963 թ. հեղինակի վերանայելուց հետո՝ «Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1967, էջ 376:

Արտատպվում է ԹԺՇ 1969 թ. հրատարակությունից:

1. 1894 թ. Գևորգյան ճեմարանից հեռանալու հետևանքով Ղ. Աղայանի նյութական վիճակը ծանրանում է: Երկար բանակցություններից հետո Թումանյանը 1898 թ. կարողանում է թոշակ հաջողեցնել Աղայանի համար (ԵԼԺ IX, 135, 153, 154, 183-185): «Ինչպես ասաց Խրիմյանը» խոսքերը վերաբերում են կաթողիկոսի խոստացած թոշակին (տես՝ «Ղ. Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 332):

2. Ճշտված է ըստ Մատթ. ԺԱ, 12:

3. Այս մեջբերումը կատարված է հիշողությամբ՝ Անահիտ Աղայանին գրած 1901 թ. մարտի 9-ի նամակից. բերում ենք այդ հատվածը. «Իմ ժամանակակիցներս ինձ վարձահատույց չեղան, բայց նրանց թոռները կբավեն իրանց պապերի հանցանքը, վարձատրելով իմ թոռներին: Այսպես է աշխարհիս օրենքը, ճշմարիտ վաստակավորի դափնյա պսակը նրա գերեզմանի վրա է բսնում – շատ վաղուց ասված է այս: Սակայն այն բարիքը, որ ինձանից ուղղակի ձեզ չի հասել, հասնելու է անշուշտ ձեր զավակներին» (Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, Երևան, 1963, էջ 572):

4. Մեջբերումը կատարված է Թումանյանի դստերը՝ Աշխենին գրած նամակից, (ԵԼԺ IX, 373):

5. Մոսկվայում 1862 թ. Ղ. Աղայանը որպես գրաշար աշխատել է հայր և որդի Ստերյանների խմբագրությամբ հրատարակվող «Տամբավաբեր Ռուսիո» կիսամյա լրագրի (1861-1864) տպարանում, ապա տեղափոխվել է Պետերբուրգ և ընդունվել Գիտությանց ճեմարանի տպարանը որպես արևելյան լեզուների գրաշար (տես Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, էջ 366-368):

6. Առաջին անգամ տպագրվել է «Տր», 1910, №268: Մեջբերումը ճշտված է ըստ Ղազարոս Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. III, էջ 227:

Այդ մասին տես Թումանյանի «Տխուր հիշողություն» հոդվածը (ԵԼԺ VI, 358):

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ-ԱՌԱՐԿԱՅԱՑԱՆԿ

Ա

- Աբաշիձե – զինվորական – 242
- Աբդուլ Տամիդ (1842-1917) – 13, 35, 48
- Աբելյան Տովհաննես (1865-1936)
դերասան, ՏԽՍՀ ժողովրդական արտիստ
– 143, 399
- Աբելյան Ներսես (1855-1933) – ուսուցիչ,
լրագրող – 461
- Աբելյան Մանուկ (1865-1944) – հայագետ,
գրականագետ, բառարանագիր – 299, 353,
462
- Աբելյան Պողոս (1877-1944) – 180
- Աբովյան Ա. – 224
- Աբովյան Անուշավան (1862-1938) – Թու-
մանյանի մտերիմ ընկերներից – 322, 326,
518, 519
- Աբովյան Արիստակես – ուսուցիչ – 199, 211
- Աբովյան Ներսես – հոգևորական – 322
- Աբովյան Խաչատուր (1809-1848) – գրող,
մանկավարժ, լուսավորական, արևելահայ
աշխարհաբար գրականության հիմնադիր
– 21, 32-34, 36, 39, 87, 109, 112, 168, 170, 180,
217, 218, 239, 283, 304, 326
- Աբովյան Սարգիս (1869-1942) – Թուման-
յանի դասընկերներից, մանկավարժ,
գյուղատնտես, հետագայում Երևանի
գյուղատնտեսական ինստիտուտի
պրոֆեսոր – 494
- Աբովյան Կարապետ – Ներսիսյան դպրոցի
երգեցողության ուսուցիչ և վերակացու –
367
- Ադամյան Պետրոս (1849-1891) – դերա-
սան, բանաստեղծ, նկարիչ – 28, 203, 292
- «Ազատ Տայաստան» (Թիֆլիս, 1893-
1894) – 377
- «Ազգագրական հանդես» (Թիֆլիս, 1896-
1916) – 342, 348, 462
- Աթաբեկյան Գևորգ (1891-1925) – 437
- Ալամդարյան Տարուքյուն (1796-
1834) – բանաստեղծ, մանկավարժ,
հասարակական-քաղաքական-
եկեղեցական գործիչ – 172
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի (356-323 մ. թ.
ա.) – հին աշխարհի հռչակավոր զորավար,
աշխարհակալ արքա՝ հունամակեդոնական
հարստությունից – 203
- Ալեքսանդր II կայսր – 221
- Ալիխանյան (Ալիխանով) Կոստանդին –
բանկային գործիչ, մեծահարուստ – 117,
229, 361
- Ալիշան Ղևոնդ (1820-1901) – բանասեր,
պատմաբան, Վենետիկի Մխիթարյան
մխաբանության անդամ – 390, 445
- Ալավերդյան Գևորգ (1818-1861) –
բանասեր, տնտեսագետ, Սայաթ-Նովայի
երգերի հայտնաբերողը, հրատարակիչն ու
առաջին մեկնաբանողը – 107, 448
- Ահարոնյան Ավետիս (1866-1948) –
հասարակական-քաղաքական գործիչ,
գրող – 33, 64, 66, 73, 135, 232, 453
- Ահարոնյան Վարդգես (1888-1965) – Ա.
Ահարոնյանի որդին, հասարակական
գործիչ, իրավաբան, մանկավարժ, գրող –
135
- Աղաբաբ Տակոբ (1875-1926) – մանկագիր,
ուսուցիչ – 490, 491, 513
- Աղաբալյան Սեդրակ (1869-1919) – քահա-
նա, մանկավարժ – 365, 387

Աղայան Անահիտ – Ղ. Աղայանի դուստրը – 524

Աղայան Հայկանուշ – Ղ. Աղայանի դուստրը – 524

Աղայան Հովսիսիմեն – Ղ. Աղայանի դուստրը – 524

Աղայան Ղազարոս (1840-1911) – գրող, մանկավարժ, հրապարակախոս – 12-15, 23, 26, 27, 30, 31, 34, 35, 56, 58-61, 64, 66, 67, 69, 71-73, 109, 141, 182, 187-193, 202, 227, 239, 240, 258, 262, 284, 285, 294, 295, 311, 315, 323, 328, 330, 331, 333-335, 352, 366, 377, 382-385, 391-393, 408, 411, 412, 423, 430, 431, 443, 454, 455, 492, 490, 491, 520-529

Աղայան Մուշեղ (1888-1966) – Ղ. Աղայանի որդին, երաժշտագետ – 229

Աղայան Նատալյա (Բահաբրյան, 1866-1918) – Ղ. Աղայանի կինը – 523, 524

Աղայան Սարգիս – Ղ. Աղայանի եղբայրը – 523

Աղանյան Գյուտ (1854-1919) – խմբագիր-հրատարակիչ, պատմաբան, հրատարակել է «Լումա» հանդեսը (1896-1911) – 230

Աղաջանյան Գրիգոր (1876-1944) – մանկավարժ, զբաղվել է թարգմանությամբ – 372

Աղբալան Նիկոլ (1875-1947) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրականագետ, ՏՅԴ անդամ – 27, 61, 229, 231

«Աղբյուր» (Թիֆլիս, 1883-1918) – 310, 323, 328, 337, 397, 451

Ամիրազո (Ամիրադյան) – երգիչ – 496

Ամիրջանյան Բեգլար (1865-1937) – երգիչ, Մոսկվայի արքունական օպերայի դերասան, մանկավարժ – 363

Այվազովսկի Հովհաննես (1817-1900) – հայագի հռչակավոր ծովանկարիչ – 195

Անդրանիկ (Օզանյան 1865-1927) – զորահրամանատար, հայ ազատագրական շարժման ղեկավար, ֆիդայապետ, պետական գործիչ – 138-140

Անդրեասյան Եգոր (1868-1960) – Թումանյանի դասընկերը Ջալալօղլու դպրոցում, ծառայող – 212

Անդրոնիկով – վրացի բժիշկ – 436

«Աշխատանք» (Թիֆլիս, 1906. 1907 թ. վերանվանվել է «Նոր աշխատանք») – 512

Աշոտ Գ Ողորմած (953-977) – հայոց քազավոր (ծննդ. թ. անհայտ մոտ՝ 905-977) 953 թ.-ից – 17

Ապրեսյան Աբել – մանկավարժ, լրագրող – 491, 513

Ապրեսյան Ավ. – 368

Առաքելյան Արամ (1870-1933) – Ներսիսյան դպրոցի դասընկերներից, ուսուցիչ, լրագրող, «Արև» օրաթերթի (Բաքու, 1914-1919) և նրա համանուն գրական-պատմական հավելվածի (1915) խմբագիրը – 101, 26-272, 280, 281, 327

Առաքելյան Համբարձում (Շահրիար, 1855-1918) – հրապարակախոս, «Մշակի» խմբագիր (1913-1918) – 69, 70, 350

Ասատուր Գեորգ (Աստվածատրյան, 1868-1937) – թարգմանիչ, բանասեր – 341

Ասատրյան – 444

Ասիլյան Միսակ (1860-1936) – Թումանյանի՝ Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչներից – 190

Ասլիբեկյան Մելքոն (1866-1940) – Թումանյանի՝ Ներսիսյան դպրոցի դասընկերներից – 327

- Ավդալբեգյան Թադևոս (1885-1937) –
ակնանվոր հայագետ, տնտեսագետ – 125,
126
- Ավետիսյան Մարգար (Մարգար, 1880-
1937) – գրող, մանկավարժ – 182, 189
- Արաբաջյան Նովհաննես (1873-1918) –
մանկավարժ, թարգմանիչ – 491
- Արագի Մ. (Նարոթյունյան Մովսես, 1878-
1964) – գրող, թարգմանիչ – 504
- Արամյան Միսաք (ծննդ. ք. անհայտ-1909)
– մեծահարուստ, բժիշկ – 94, 102
- Արասխանյան Ավետիք (1857-1912) –
հրապարակախոս, տնտեսագետ – 26, 67,
260, 261, 282, 285, 347-350, 357-360, 393,
429, 444, 489, 490, 504
- «Արարատ» (Էջմիածին, 1868-1918) – 348
- «Արձագանք» (Թիֆլիս, 1882-1898) – 223,
285, 351
- Արդուբյան Մովսես Երկայնաբազուկ
(1798-1855) – ռուսական բանակի հայ
գորավար – 93
- Արծրունի Գրիգոր (Ասիացի, 1845-
1892) – հրապարակախոս, գրական-
հասարակական գործիչ – 26, 32, 52, 196,
223, 229, 277, 279, 339, 346, 348, 350, 364,
387, 410
- Արծրունի Վահան (1860-1947) – բժիշկ –
350
- Արտաշես Բ (ծննդ. ք.՝ անհայտ մ.թ.ա. 60-
ական.– մ.թ.ա. 20) – Նայոց թագավոր մ.թ.ա.
30-ից – 29, 293
- Արտավազդ Բ, Արտավազդ Աստվածային
(ծննդյան թիվը՝ անհայտ-մ.թ.ա. 31 թ.),
Մեծ Նայքի թագավորության արքայից
արքա Արտաշեսյանների հարստությունից,
որը կառավարել է մ.թ.ա. 55-ից մինչև մ.թ.
ա. 34 թվականը – 29, 293
- Բ
- Բաբաջանյան Միքայել (1872-1926) – 154
- Բագրատունի Արսեն (1860-1911) –
Թիֆլիսի Կոստանաց վանքի վանահայր,
երկարամյա ուսուցիչ – 236, 321, 327
- «Բազմավեպ» – Վենետիկ, 1843թ.-ից առ
այսօր – 55
- Բալայան Սեդրակ (1866-1918) – ուսուցիչ
– 258
- Բալմոնտ Կոնստանտին (1867-1942) – ռուս
սիմվոլիստ բանաստեղծ, թարգմանիչ –
496, 497
- Բալյան – 148
- Բայրոն Ջորջ (1788-1824) – անգլիացի
գրող – 28, 292, 312, 356, 357
- «Բանվոր» (Թիֆլիս, 1918) – 372
- Բաշինջաղյան Գևորգ (1875-1925) –
նկարիչ – 16, 107, 428
- Բարխուդարյան Անդրեաս (1867-1932) –
գյուղատնտես-մեղվաբույծ – 310, 355, 364,
365, 366
- Բարխուդարյան Արշակ – մշակութային
գործիչ, թարգմանիչ – 346
- Բարխուդարյան Գևորգ – (1835-1913) – 282
- Բարխուդարյան Մկրտիչ (1862-1927) –
«Նանդես գրականական և պատմականի»
(Մոսկվա, 1888-1896) լամբագիր-
հրատարակիչը, տպարանատեր – 285, 348,
373, 443
- Բարխուդարյան Ստեփան – երգիչ – 353
- Բեգզադյան Նեդինե – հասարակական
գործիչ, Թումանյանի բարեկամներից – 288
- Բեզլարյան Մկրտիչ – 258
- Բեկնազարյան Սարգիս (1839-1894) –
մանկավարժ – 277

Բեհրուքով Բարսեղ (1791-1858) –
ռուսական բանակի հայազգի զորավար
– 304

Բերնարդեն դը Սեն-Պիեր (1737-1814) –
ֆրանսիացի գրող – 202

Բիչեր – Ստոու Նարիետ (1811-1896) –
ամերիկացի գրող – 202

Բրիան Արիստիդ (1862-1932) –
իրավաբան, ֆրանսիական պետական
գործիչ և քաղաքագետ – 99

Բրյուսով Վալերի (1873-1924) – ռուս
գրաքննադատ – 40-42, 117, 142, 231, 396,
448, 497

Բրոքի Էնրիկո – երգիչ, Թիֆլիսի
կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր – 399

Բուդուլյան Արտաշես (1864-1915) –
հասարակական գործիչ, բժիշկ – 444, 496

Բուդղանյան – 216

Գ

Գագիկ Գ Բագրատունի (1042/3-1045) –
հայոց արքա – 293

Գալֆայան Կարապետ (1877-1920) –
նշանավոր դերասան – 330, 334

Գալիբով Աբդուրախման – 312, 313

Գալոն Գեորգի (1870-1906) – ռուս
ուղղափառ եկեղեցու հոգևորական,
քաղաքական գործիչ – 378

Գասպարյան Բարսեղ (Կասպարով
Վասիլի) – Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի
տեսուչ – 413

Գեղամյան Եղիշե (Նայկունի, 1840-1920)
– քահանա, երկարամյա մանկավարժ,
հրապարակախոս, պատմաբան – 169

«Գեղարվեստ» (Թիֆլիս, 1908-1921) –
«Գեղունի» (Վենետիկ, 1901-1906, 1909-
1910) – 425, 427

Գենջյան Նակոբ (Կարա Դարվիշ, 1872-
1930) – գրող, թարգմանիչ, ֆուտուրիստ
– 432

Գիքոր – Չոփոտի տղաներից – 248

Գյոթե Յոհան Վոլֆգանգ (1749-1832) –
գերմանացի գրող – 20, 28, 30, 47, 195, 251,
262, 292, 492, 526

Գոգոլ Նիկոլայ (1809-1852) – ռուս գրող –
67, 283

Գոլիցին Գրիգորի (1838-1907), 1897-1904
թթ. Կովկասի փոխարքա – 18, 237

Գոլշյան Ալեքսանդր (1867-1889) – հայ
ազգային-ազատագրական շարժման
գործիչ – 324

Գոնկուր եղբայրներ – Էդմոն (1822-1896) և
ժյուլ (1830-1870) – գրողներ – 15

Գոնչարով- զինվորական – 241, 242

«Գործ» (Բաքու, 1917-1918) – 121, 140, 164

Գորոդեցկի Սերգեյ (1884-1966) – ռուս
բանաստեղծ – 395, 396

Գրիգոր Ջոհրապ (1861-1915) – գրող,
փաստաբան, քաղաքագետ, Մեծ Եղեռնի
զոհ – 144

Գրիգորիս Աղթամարցի – XVI դարի
բանաստեղծ – 42

Գրիգորյան Խուրշուդ – 200

Գրիգորյան Ն. – 365

Գրիգոր Նարեկացի (951-1003) –
միջնադարյան հռչակավոր բանաստեղծ,
աստվածաբան, փիլիսոփա – 122, 180

Գրիշաշվիլի Իոսեթ (1889-1966) – վրաց
բանաստեղծ – 442

Գևորգ Դ կաթողիկոս (Քերեսենյան, 1812-1882) – 430

Գևորգ Ե Սուրենյանց (1847-1930) –
Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1911-1930 թթ.
– 134, 204

Գևորգյան Մամիկոն (1877-1962) –
բառարանագետ, թարգմանիչ – 101

Գևորգյան Վահան (ծննդ. ք.անհայտ-1916)
– բժիշկ, հասարակական գործիչ – 361

Գևորգյան Վարսենիկ (1870-1944) – հովհ.
Թումանյանի դասընկերուհին Ջալալօղլու
դպրոցում – 199

Դ

Դադևանյան Արամ – 293

Դանթե Ալիգիերի (1265-1321) – իտալացի
նշանավոր բանաստեղծ – 108, 527

Դ' Անունցիո Գաբրիել (1863-1938) –
իտալացի դեկադենտ գրող – 138

Դաշտոյան Ռուբեն (1879-1937) –
հեղափոխական, կուսակցական գործիչ
– 473

Դավիթ Եպիսկոպոս (1784-1796) –
հաղպատի թեմի առաջնորդ – 428

Դեմիրխանյան Ջաքարիա – 302

Դեմիրճյան Դերենիկ (1877-1956) –
նշանավոր գրող – 13, 14, 61, 101, 142, 227,
229-231, 334, 391, 400, 425, 453, 454, 481,
510, 525

Դեմուրյան Արշակ (1880-1888) –
Ներսիսյան դպրոցի վերակացու – 249

Դեմուրյան Ստեփան (1872-1934) –
երգահան – 368

Դեֆո Դանիել (1660/61-1731) – անգլիացի
գրող – 202

Դիմաքսյան Եսայի – 201

Դյումա Ալեքսանդր (1802-1870) –
ֆրանսիացի գրող – 202

Դյուուա – ֆրանսիացի պետական
պաշտոնյա – 99

Դշխոյան Ներսես – 138

Դոբրոլյուբով Նիկոլայ (1836-1861) – ռուս
գրաբնադատ, հրապարակախոս – 283

Դոդե Ալֆոնս (1840-1897) – ֆրանսիացի
գրող – 15, 202

Դոնդուկով-Կորասկով Ալեքսանդր (1820-
1893) – Կովկասի կառավարչապետ (1882
1890) – 221

Դոստոևսկի Ֆյոդոր (1821-1881) – ռուս
գրող – 283

Դրամբյան Ռուբեն (1878-1952) – լրագրող,
մանկավարժ, հոգևորական – 448

Դրեյֆուս Ալֆրեդ (1859-1935) –
ֆրանսիացի զինվորական, որը հանիրավի
մեղադրվել է լրտեսության մեջ («Դրեյֆուսի
դատը») – 420

Ե

Եզյան Կարապետ (1835-1905) – հայագետ,
հասարակական գործիչ – 457

Եզնիկ Կողբացի (մոտ՝ 380-450) –
փիլիսոփա, թարգմանիչ, հասարակական-
քաղաքական գործիչ – 168

Եկմալան Մակար (1857-1905) – կոմ-
պոզիտոր, լսմալար, մանկավարժ – 492

Եղիշե (400-480) – հայ գրականության
Ոսկեդարի պատմագիր – 168

Եսայան Ջապել (1878-1937) –
արևմտահայ գրող – 144, 29, 396, 496

Եվրիպիդես (485/4-407/6) մ.թ.ա. – 28

Երզնկյան Ա. – 367, 372

Երզնկյան Արամայիս (1879-1937) –
հեղափոխական, բոլշևիկյան պետական
գործիչ – 100-102, 233, 238, 368, 475-478, 483

Ջ

«Заквказское слово» (Թիֆլիս, 1919) – 398

Ջաղափյան Պավլե – 229, 233

Ջավարյան Սիմոն (1867-1913) – հայ
հասարակական- քաղաքական գործիչ,
ՆՅԴ հիմնադիր-անդամ – 228, 515

Ջարգարյան Արիստակես (Ռուստեն, 1864-
1936) – Թումանյանի մտերիմներից, բժիշկ,
հասարակական գործիչ – 328, 358, 361,
391, 452

Ջարդարյան Ռաֆայել – բանաստեղծ
Ռուբեն Ջարդարյանի որդին – 469

Ջարդարյան Ռուբեն (1874-1915) –
արևմտահայ նշանավոր գրող, Մեծ Եղեռնի
գոհ – 469

Ջաքարե Սպասալար Երկայնաբազուկ
(ծննդ. ք. անհայտ, 1212) – պետական,
ռազմական, դիվանագիտական գործիչ –
93, 370

Ջուլա Էմիլ (1840-1902) – ֆրանսիացի
գրող – 15, 420

Ջուլտարե Վասիլի – զինվորական,
հայ-թուրքական ընդհարումների
շրջանում ժամանակավոր զինվորական
նահանգապետ – 238

Ջոհրաբյան Արշակ (1876-1920) –
քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս
– 473

Ջոհրաբյան Եղիա – 224

Ջորյան Ստեփան (1890-1967) – գրող –
224, 225

Ջուրաբյան Ս. – 224

Է

Էժեն Սյու (1823-1829) – ֆրանսիացի գրող
– 202, 205

Էսքիլես (ՏՏՏ/4-456 մ.թ .ա.) – հին հույն
ողբերգակ – 28

Ը

«Ընկեր» (Թիֆլիս, 1906- 1914) – 168

Թ

Թադևոսյան Նակոր – 346

Թադևոսյան Գևորգ – բժիշկ – 455

Թադևոսյան Երվանդ (1864-1940) –
իրավաբան, «Գործ» ամսագրի խմբագիր
– հրատարակիչ – 157

Թամամշյան Ալեքսանդր (1877-1967)–
գյուղատնտեսական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր, ակադեմիկոս – 361

Թամամշև – 59

Թայիրյան – 464

Թեքեյան Վահան (1878-1945) –
արևմտահայ գրող – 135, 396

Թերլեմեզյան Փանոս (1865-1941) –
նկարիչ, հասարակական գործիչ – 16, 396

Թոթովենց Վահան (1894-1937) – գրող,
դրամատուրգ – 133

Թոմսոն – անգլիական բանակի գեներալ –
99

Թովչյան Եղիշե – 238

Թումանյան Ալեքսի (1862-1942) –
Թումանյանի հեռավոր բարեկամներից
– 325

Թումանյան Անուշ (1898-1927) –
Թումանյանի դուստրը – 484, 486, 487, 493,
525

- Թումանյան Աշխեն (1891-1968) –
Թումանյանի դուստրը – 127, 212, 264, 291,
329, 331, 332
- Թումանյան Արեգ (1901-1938) –
Թումանյանի որդին – 8, 290
- Թումանյան Արփիկ (1899-1968) –
Թումանյանի դուստրը – 484
- Թումանյան Բագրատ – Թումանյանի
ազգականներից և դասընկերներից մեկը
Ներսիսյան դպրոցում – 321, 324
- Թումանյան (Թումանով) Գևորգ (1854-
1920) – իրավաբան, հրապարակախոս,
«Новое обозрение» թերթի խմբագիր –
Թումանյան Արտավազդ (Արտիկ, 1894-
1918) – Թումանյանի որդին. զբաղվել է
նկարչությամբ, գրականությամբ. սպանվել
է Վանի երկրորդ նահանջի ժամանակ – 374
- Թումանյան Թադևոս (Ասլան, Տեր-Թադևոս
1839-1898) – Թումանյանի հայրը – 12, 199,
200, 204, 207, 212, 247, 248, 250, 252, 304,
305, 323, 331, 332
- Թումանյան Թամար (1907-1989) –
Թումանյանի դուստրը – 484
- Թումանյան Լևոն – 125
- Թումանյան Հովակիմ (Հովակիմ, Օվակիմ
Յուզբաշի) – Թումանյանի հոր պապը – 21,
36, 87, 239, 304, 305
- Թումանյան Հովհաննես աղա (1795-1868)
– Թումանյանի պապը – 304, 305
- Թումանյան Մարիամ (Մարկովնա,
1870-1946) – իշխանուհի, հասարակական
գործիչ, Թումանյանի տաղանդի ջերմ
երկրպագու, նրա «Բանաստեղծությունների
(1903) և մանկական երկերի
հրատարակիչը» – 126, 288, 328, 373, 447
- Թումանյան Մուշեղ (1889-1938) –
Թումանյանի որդին – 135, 237, 238, 329,
331, 332
- Թումանյան Նվարդ (1892-1957) –
Թումանյանի դուստրը. գրականագետ – 88,
94, 101, 159, 162, 212, 278, 290, 329, 466, 484
- Թումանյան Ռոստոմ (1872-1916) –
Թումանյանի եղբայրը – 43, 83, 211, 232,
328, 329, 331
- Թումանյան Սեդա (1905-1988) –
Թումանյանի դուստրը – 58, 484, 493
- Թումանյան Վահան (1882-1937) –
Թումանյանի եղբայրը – 237, 330
- Թումանյան Օլգա (Օլյա, 1871-1971) –
Թումանյանի կինը – 57, 58, 61, 243, 262, 524,
529
- Ժ
- Ժորես Ժան (1859-1914) – ֆրանսիացի
հասարակական- քաղաքական գործիչ,
«Յումանիտե» թերթի հիմնադիրը – 99
- Ի
- Իզմիրլյան Մատթեոս կաթողիկոս (1845-
1910) – 321
- Իսահակյան Ավետիք (1875-1957) – գրող
Իվանե Աթաբեկ (ծննդ. ք. անհայտ, 1227) –
Զաքարյան տոհմի ներկայացուցիչ – 25-27,
34, 35, 41, 61, 73, 75, 145, 181, 182, 189, 192,
193, 240, 311, 334, 370, 425, 427, 431, 444,
445, 448, 454, 532, 535
- Իփեկյան Գասպար (1881-1952) –
քատերական գործիչ, դերասան – 142
- Լ
- Լազարյան եղբայրներ – մեծահարուստ
առևտրականներ, Մոսկվայում հիմնել
են Լազարյան ճեմարանը (1915), նրան
առընթեր տպարան, հայկական և ռուսական
դպրոցներ – 456
- Լազարյան Մինաս – Մոսկվայի
վաճառականներից – 458

Լալայան Երվանդ (1864-1931) –
ազգագրագետ, բանահավաք, հնագետ –
184, 342, 343, 348, 429

Լեման – 528

Լենկթեմուր (1336-1405) – մոնղոլ
նվաճող, Թեմուրյանների դինաստիայի
հիմնադիրը – 119

Լեո (Բաբախանյան Առաքել, 1860-
1932) – պատմաբան, գրաքննադատ,
օրապարակախոս – 32, 35, 56, 72, 179, 182,
229, 257, 379, 400, 431, 444, 453, 481, 535

Լեոնարդո Դա Վինչի (1452-1519) –
իտալական Վերածննդի հանճարեղ
նկարիչ – 294

Լերմոնտով Միխայիլ (1814-1841) – ռուս
գրող – 28, 79, 260, 261, 282, 283, 292, 339,
356, 444, 485, 486

Լիժին – քննիչ, հայտնի հայատյաց – 66-68

Լիսիցյան Ստեփան (1865-1947) –
«Հասկեր» մանկական ամսագրի խմբագիր,
մշակավոր ազգագրագետ – 231, 315, 391,
392, 401, 408, 444, 465, 490, 513

Լյուդ Ջորջ (1863-1945) – անգլիացի քա-
ղաքական գործիչ և դիվանագետ – 99, 115

Լյուլենյան Տոնապետ (1875-1917) –
հանկավարժ, հրապարակախոս – 153

Լոբանով – Ռոստովսկի Ալեքսեյ (1824-
1896) – Ռուսաստանի դեսպանը Պոլսում
– 13

«Լուսաբեր» – մայրենի լեզվի դասագիրք
(Թիֆլիս, Կ. Պոլիս) – 64, 392, 465, 491, 516

ԼՍ

Լաժակ (Լաժակյան Գարեգին) – 73

Լանադյան Ասատուր – 200

Լանադյան Սալոմե – 200

Լանադյան Սերգի – 238

Լանգադյան Միհրդատ – 115

Լանոյան Սարգիս (1877-1937) –
Խորհրդային Հայաստանի պետական
գործիչ – 101, 102, 377

Լայամ Օմար (մոտ՝ 1048-1131) – պարսիկ
բանաստեղծ, փիլիսոփա, բժիշկ – 195, 396

Լատիսյան Ալեքսանդր (1874-1945)
– քաղաքական և պետական գործիչ,
Հայաստանի առաջին հանրապետության
արտաքին գործերի առաջին նախարար –
231

Լատիսյան Գևորգ (Գիգա, 1876-1932) –
իրավաբան, փաստաբան, քաղաքական և
պետական գործիչ, Աշխեն Թումանյանի
ամուսինը – 231

Լարազյան Եգոր – 217, 218, 220, 226, 287

Լարազյան Ղևոնդ – 287

Լիզանյան Հովհաննես (1873-1952) –
Բաբլի Հայոց կուլտուրական միության
գեղարվեստական սեկցիայի նախագահ
(1906-1912) – նարտարապետ – 353-355

Լսնկոյան Աթաբեկ (Լսնկո Ապեր, 1870-
1935) – մանկագիր – 137, 432, 433, 490

Լսրեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյան (1873-
1938) – հետագայում կաթողիկոս (1932-
1937) – 485

Լսրիմյան Հայրիկ (Մկրտիչ, 1820-1907)
– հայ եկեղեցու 125-րդ կաթողիկոսը,
հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-
մշակութային գործիչ, մտավորական ու
գրող – 139, 172-174, 241, 260, 274, 464

Լսումարյան Աշոտ (1875-1938) –
բոլշևիկյան կուսակցության գործիչ – 376,
377, 473

Լսունունց Հովսեփ – Ներսիսյան դպրոցի
վերատեսուչ – 485

Ծ

Ծատուրյան Ալեքսանդր (1856-1917) –
գրող – 27, 40, 311

Ծերենց (Շիշմանյան Նովսեփ, 1822-1888)
– գրող, պատմաբան – 202, 282, 323

«Ծիածան» (Թիֆլիս) – 362

Ծուլուկիձե Ակակի (1876-1905) – վրաց
գրականագետ, քննադատ – 107

Կ

Կաբալ – 238

Կամսարական Կարապետ (Գերասիմ,
1919) – Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ,
հետագայում Երևանի արքունական
պալատի նախագահ, ֆինանսիստ – 241

Կանոս Էմմանուել (1724-1804) –
գերմանացի փիլիսոփա – 421

Կարապետյան Նովհաննես – 402

Կարինյան Նակոբ (1813-1872) –
մանկավարժ, դրամատուրգ – 290

Կարինյան Արտաշես (1886-1982) –
գրականագետ, հրապարակախոս,
ակադեմիկոս – 103, 400

Կարնիկյան Խաչատուր (1882-1919) –
իրավաբան, հասարակական- պետական
գործիչ – 344

«Կարմիր աստղ» (Թիֆլիս, 1923-1939) –
439

Կերենսկի Ալեքսանդր (1881-1970) – ռուս
քաղաքական-պետական գործիչ – 476

Կոմիտաս (Սողոմոն Սողոմոնյան, 1869-
1935) – հանճարեղ երգահան, վարդապետ,
հայկական ազգային կոմպոզիտորական
դպրոցի հիմնադիր – 425, 461-463, 490-493

Կոստանյան Կարապետ (1849-1920) –
հայագետ, մանկավարժ – 282, 447

Կոստանյան Նովհաննես (1861-1943) –
բանաստեղծ – 17, 444

«Կոունկ Նայոց Աշխարհին» (Թիֆլիս,
1860-1863) – 283

Կրասիլնիկյան Կոստանդին (1865-1942)
– բանաստեղծ, թարգմանիչ. 1901-1902թթ
հրատարակել է «Սուրեն» ամսագիրը – 360

Կուլերթյակին Ալեքսանդր – զինվորական,
գրող – 39, 395, 396

Կուսիկյան Կարապետ (1864-1915) –
գրականագետ, մանկավարժ – 413

Ն

Նազիրի (1845-1922) – աշուղ – 40, 95, 321,
326, 448, 449

Նախումյան Սիմեոն (1859-1905) –
հասարակական գործիչ, լրագրող – 52

Նակոբյան Նակոբ (1866-1937) – գրող –
27, 343, 425, 437

Նակոբյան Նմայակ – 321

Նակոբյան Նովհաննես – 302

Նակոբյան Սիմոն (1888-1937) – գրա-
կանագետ, մանկավարժ, լրագրող – 164

«Նայկական Աշխարհ» (Թիֆլիս, 1864-
1871) – 283

Նայրապետյան Նայրապետ (1874-1962) –
բանաստեղծ, մանկագիր – 490

«Նանդես գրականական և պատմական»
(Մոսկվա, 1888-1896) – 348

«Նասկեր» (Թիֆլիս, 1905-1917, 1922) –
176, 183, 465, 490-492, 500, 512, 513

Նարոթյունյան Իսահակ (1863-1928)
– գրականագետ, մանկավարժ, լրագրող –
367, 368, 370, 372

- Մալումյան Նսաչատուր (Խ. Ազ- Լեր, 1860-1915) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, Մեծ Եղեռնի զոհ – 32, 53
- Մակար կաթողիկոս (1813-1891) – 277, 321
- Մակինջյան Պողոս (1844-1937) – գրականագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ – 40, 105
- Մանկալան Բադալ – Օ. Թումանյանի հայրը – 311, 320
- Մամաջանյան (Մամաջան) Ալեքսանդր (ծննդ. ք. անհայտ, 1912) – երգիչ – 353, 361
- Մամիկոնյան Երվանդ – 201, 326
- Մամիկոնյան Միլասկ – Թումանյանի ազգականը – 326
- Մամիկոնյան Նիկողայոս – Թումանյանի ազգականը – 326
- Մամիկոնյան Ստեփան – 247, 248, 250
- Մամոյան Ստեփան – 236
- Մայիլյան Անտոն (1880-1942) – երգահան – 345, 490, 491
- Մայսուրյան Օլգա (1875-1930) – դերասանուհի – 437
- Մանդինյան Սեդրակ (1844-1915) – մանկավարժ – 491
- Մանկունի Վահրամ (1844-1920) – հոգևոր գործիչ, Պոլսի պատրիարքական տեղապահ – 462
- Մանվելյան Լևոն (1864-1919) – գրող, գրականագետ – 27, 347-349
- Մանուկյան Ազատ (1864-1958) – երգահան – 488, 489, 491, 493, 497-500
- Մառ Նիկողայոս (1878-1934) – շոտլանդացի արևելագետ, հայագետ, հնագետ – 204
- Մատենյան Մամբրե (1882-1920) – գրականագետ, մանկավարժ – 142, 143, 185, 186
- Մատինյան Սահակ – 258
- Մարկելիչ – Թումանյանին բուժող բժիշկներից – 440, 441
- Մարտիրոսյան Տովհաննես քահանա (1850-1921) – Թիֆլիսի կոնսիստորիայի անդամ և կրոնի երկարամյա ուսուցիչ, Թումանյան Օլգայի խորթ հայրը – 75, 253, 254, 261, 271, 277, 321, 322, 338
- Մարտիրոսյան Մնացական – 459
- Մարութանց Եփրեմ – 315
- Մելիք-Ադամյան Լևոն – 340
- Մելիք-Ազարյան Ալեքսանդր – հայ մեծահարուստ, Ծերենցի դստեր ամուսինը – 343
- Մելիք-Թանգյան Ներսես եպիսկոպոս (1866-1948) – 372
- Մելիք-Տայկազյան Ալեքսանդր – զինվորական, բարեգործ, Բաֆթու «Կաթերի» և Ավ. Արասխանյանի մի քանի գրքերի հրատարակիչ – 69, 288, 393
- Մելիքյան Տամբարձում (1860-1932) – նավթարդյունաբերող և բարերար, «Տորիզոն» թերթի հրատարակիչ – 70-73, 95
- Մելիքյան Ռոմանոս (1883-1935) – երգահան – 491-495, 499, 500
- Մելոյան Գարեգին (1884-1939) – գրականագետ, թարգմանիչ – 435
- Մելքումյան Պետրոս (Շիրվանցի) – մանկավարժ, լրագրող – 256
- Մեհրաբ – Չովուռի տղաներից – 248
- Մեհրաբյան Արշակ (Սրինգ, 1865-1921) – բանաստեղծ, լրագրող – 184, 323

Մեսյան Գևորգ (1883-1937) – մանկական գրող, ուսուցիչ – 490, 513

Մեսրոպ եպիսկոպոս (Տեր-Մովսիսյան, 1864-1939) – ականավոր բանասեր, վիրահայոց թեմի առաջնորդ – 485

Միլով (Միլյան) Արշակ – Թիֆլիսի մեծահարուստ, բորսայի կոմիտեի նախագահ – 73

Միստրալ Ֆրեդերի (1830-1914) – ֆրանսիացի բանաստեղծ – 27

Միրաքյան Ալեքսանդր – 312-314

Միրաքյան Վահան (Կոնո, 1866-1942) – բանաստեղծ – 307-317

Միքայելյան Կարեն (1885-1941) – գրող, բարգմանիչ, ՏՕԿ-ի՝ Մոսկվայի կոմիտեի նախագահ – 40

Միքելանջելո Բուոնարոտի (1475-1564) – իտալական Վերածննդի հանճարեղ նկարիչ – 294

Մլխիթարյան Արշալույս – լրագրող – 347, 348

Մկրտչյան – 325

Մյաննիկյան Ալեքսանդր (Ալ. Մարտունի, 1886-1925) – քաղաքական -հասարակական գործիչ, կոմկուսի անդամ – 102, 103, 321, 437, 439, 442, 476

«Մշակ» (Թիֆլիս, 1872-1921) – 32, 52, 53, 56, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 121, 257, 285, 339, 346-348, 350, 364, 373, 380, 387, 409, 410, 422, 443, 448, 451, 502

Մովսես-Նասրեդդին (Նասր Էդ-Դին Սոջա) – 82, 83, 482, 483

Մոմզեն Թեոդոր (1817-1903) – գերմանացի պատմաբան, հնագետ – 300
Մոնաստիրցկիչ – 218

Մովսես Խորենացի (մոտ՝ 410-490) – հայ գրականության Ոսկեդարի գրող-պատմիչ, մեկնիչ, բանաստեղծ, բարգմանիչ, իմաստասեր, աստվածաբան, պատմահայր – 168, 180

Մուշյան Միքայել (ծննդ. ք. անհայտ, 1933) – բնագետ, մանկավարժ – 176

Մուրադյան Կատարինե – 353

Մուրացան (1837-1910) – գրող – 16, 33, 257, 283, 323, 332, 425

«Մուրն» (Թիֆլիս, 1889-1907) – 13, 25, 26, 110, 125, 256, 260, 261, 285, 288, 314, 328, 346-350, 354, 357-360, 364, 389, 393, 428, 444, 504

Մուրտազ – Թիֆլիսի անգլիական փոխխյուլատոս – 342

Յ

Յոսիպովա Բրոնիսլավա – ուսուցչուհի – 199

Ն

Նազարեթյան Արամ – ուսուցիչ – 258

Նազարյան Տիգրան (1858-1926) – խմբագիր-հրատարակիչ Թիֆլիսի «Աղբյուր» ամսագրի և «Տարազ» շաբաթաթերթի – 311, 389, 397, 398, 462

Նալբանդյան Միքայել (1829-1866) – բանաստեղծ – 163, 212, 229

Նահապետյան Արշակ (Նահապետ) – Գևորգյանի ճեմարանի ուսուցիչ և տեսուչ, 1889-ին ձեռնադրվել է վարդապետ, ապա՝ եպիսկոպոս – 249, 250, 282

Նահապետ Բուշակ (15-րդ դարի վերջ, 16-րդ դարի սկիզբ-1592) – բանաստեղծ – 42, 122, 180

Նասիբյան Արտեմ – 236

Նաղաշ Նովնաբան (1661-1722) – նկարիչ,
բանաստեղծ – 41, 42, 180

Նար-Դոս (Նովհաննիսյան Միքայել, 1867-
1933) – գրող – 283, 292, 293, 332

Նելիտով Ալեքսանդր (1837-1910) –
դիվանագետ, Ռուսաստանի դեսպանը
Պոլսում (1883-1897), Նոռմում (1897-1903)
և Փարիզում (1903-1910) – 13

Ներսես – 418

Ներսիսյան Դավիթ – 256

Նիկոլայ II (Ռոմանով, 1868-1918) –
Ռուսաստանի կայսր – 66

Նիցշե Ֆրիդրիխ (1844-1900) – գերմանացի
փիլիսոփա – 420, 421

«Նոր-Դար» (Թիֆլիս, 1884-1908) – 219,
226, 227, 256, 257, 278, 285, 292, 293, 380

«Новое обозрение» (Թիֆլիս, 1884-1905) –
374

«Նորք» (Երևան, 1922-1928) – 35, 98

Շ

Շադինով (Շադինյան) Նովհաննես –
մեծահարուստ, Թիֆլիսի առևտրական
դպրոցի հոգաբարձու – 330, 334, 422

Շահազիզ Սմբատ (1841-1907) – գրող –
202, 311, 313, 458

Շահազիզյան Սմբատ – ուսուցիչ – 220, 224

Շահինյան (Քրդոյան) Տեր-Նակոբ – 248

Շահինյանց Բագրատ – 232

Շահինյան Մարիետա (1888-1982) –
անվանի գրող, հրապարակախոս – 163

Շահլամյան Դավիթ (Դաթիկո) –
Թումանյանի դասընկերը Ներսիսյան
դպրոցում – 267, 270, 271, 283, 284, 327

Շահնաբաբյան Մկրտիչ – 361

Շահպարտյան Միքայել – Թիֆլիսի
մեծահարուստներից, բժիշկ – 401

Շահպարտյան Վարդան (1872-1941) –
գրական-հասարակական գործիչ, լրագրող
– 390

Շահվերդյան Դանուշ (Դանիել, 1882-
1938) – պրոֆեսիոնալ հեղափոխական,
պետական-հասարակական գործիչ – 473

Շահվերդյան Շահբազ – 238, 241

Շահվերդյան Սիմեոն – 232

Շահումյան Ստեփան (1878-1918) –
կոմունիստական կուսակցության գործիչ,
հրապարակախոս – 180, 236, 238, 473

Շանթ Լևոն (Սեդրոսյան, 1869-1951)
– դրամատուրգ, հասարակական-
քաղաքական գործիչ – 23, 27, 28, 30, 31, 34,
35, 61, 121, 229, 231, 334, 392, 452-455, 461,
465, 510, 511

Շավրի Կարապետ – 330

Շեկ-Վարդանյանց Ավագ – 245, 246

Շեքսպիր Ուիլյամ (1564-1616) – անգլիացի
նշանավոր գրող – 28, 30, 47, 142, 169, 195,
203, 262, 292-294, 349, 504, 526

Շիլլեր Յոհան Ֆրիդրիխ (1759-1805) –
գերմանացի դրամատուրգ, փիլիսոփա –
202, 203, 292

Շիրվանզադե (Մովսիսյան Ալեքսանդր,
1858-1935) – գրող, դրամատուրգ – 13, 71,
141, 168, 175, 182, 184-187, 205, 283, 333,
353, 360, 379, 392, 427, 454, 485, 534

Շմոլլեր Գուստավ (1838-1917) –
գերմանացի տնտեսագետ – 347

Շչեգլովիտով Իվան (1861-1918) –
Ռուսաստանի արդարադատության
նախարար (1906-1915) – 66

Շուշանիկ – Օ. Թումանյանի մայրը – 332

Չ

Չալո – Չովուոտի տղաներից – 248
 Չամչյան Միքայել (1738-1823) –
 պատմաբան, աստվածաբան, մանկավարժ
 – 290
 Չանթուրաշվիլի – 238
 Չերնիշևսկի Նիկոլայ (1828-1889) – ռուս
 գրաբնաստ, փիլիսոփա – 283
 Չիլինգարյան – 321
 Չմշկյան Գևորգ (1837-1915) – դերասան,
 բատերական գործիչ – 323
 Չոբանանց Արշակ – 312, 313
 Չոպանյան Արշակ (1872-1954) – գրող,
 բննադատ, լրագրող, հասարակական
 գործիչ – 386
 Չովուոտի տղաներ – 20, 235, 247, 248,
 250-253, 339, 486

Պ

Պալիաշվիլի Զախարի (1871-1933) – վրաց
 դասական երաժշտության հիմնադիր – 399
 Պալյան Մկրտիչ (1834-1907) – 282
 Պաղտասար Դպիր Կոստանդնուպոլսեցի
 (1683-1768) – բանաստեղծ, երաժիշտ,
 գիտնական – 172, 526
 «Պալքար» (Շուշի, 1914-1917) – 372
 Պասկալ Բլեզ (1623-1662) – ֆրանսիացի
 ֆիզիկոս, մաթեմատիկոս – 299
 Պասկևիչ Իվան (1782-1856) – ռուս
 ռազմական գործիչ, ֆելդմարշալ – 466
 Պապովյան Ալեքսանդր – ՎՕԿ-ի
 անդամներից – 231
 Պատկանյան Ռաֆայել (Գամառ
 Քարիպա, 1830-1892) – գրող – 202, 217,
 229, 283, 311, 313

Պետրոս (Մեծ) I (1672-1725) –
 Ռուսաստանի կայսր – 427, 434
 Պետրոսյան Գրիգոր – 199
 Պետրոսյան Մադաթ (1867-1944) – գրող –
 230
 Պիսարն Դմիտրի (1840-1868) – ռուս
 քննադատ, հրապարակախոս – 283
 Պշիբշևսկի Ստանիսլավ (1868-1927) – լեհ
 գրող, դրամատուրգ – 111
 Պոտտո Վասիլի (1835-1911) – ռուս
 ռազմական պատմաբան – 33, 34, 48
 Պոռոյան Պերն (1837-1907) – գրող – 16, 58,
 59, 109, 110, 112, 169, 195, 283, 329, 335, 343,
 353, 412, 430, 431
 «Պրոլետարիատի կոնվը» (Թիֆլիս, 1904)
 – 377, 472
 «Պրոլետարիատ» (Ժնև, 1902) – 472
 Պրանկարե Ռայմոն (1860-1934) – ֆրան-
 սիական հանրապետության նախագահ
 – 99
 Պուշկին Ալեքսանդր (1799-1837) – ռուս
 հանճարեղ գրող – 22, 28, 30, 47, 195, 236,
 262, 282, 283, 292, 357, 363, 395, 396, 414,
 417, 450, 473, 486, 507, 526

Ջ

Ջահանգիր – աշուղ – 301
 Ջադինյան Խանում – ուսուցչուհի – 199,
 201, 203
 Ջանբաբյան – 353, 363
 Ջավախեցի (Տեր-Գրիգորյան Ղազար
 1874-1937) – Վ. Տերյանի ավագ եղբայրը,
 գյուղագիր – 402, 406, 407, 410, 411, 412-414
 Ջավո (Ջավահիր Ներսիսյան) – Շանթի
 կինը – 453

Ջիվանի (1846-1909) – նշանավոր աշուղ – 384, 422, 427, 526

Ռ.

Ռաբինդրանատ Թագոր (1861-1941) – հնդիկ գրող – 111

Ռամազ – Չոփուռի տղաներից – 251, 252

Ռաշմանյան Տիգրան (1862-1947) – հասարակական գործիչ, մանկավարժ – 491

Ռաֆայել Սանտի (1483-1520) – իտալական Վերածննդի հանճարեղ նկարիչ – 294

Ռեզանով Նիկոլայ – Բորչալուի գավառապետ – 298, 299

Ռեմբրանդտ վան Ռեյն (1606-1669) – հոլանդացի նկարիչ – 195

Ռեոսկին Ջոն (1819-1900) – անգլիացի քննադատ և հրապարակախոս – 22

Ռիլ Տայնրիխ Վիլհելմ (1823-1897) – գերմանացի փիլիսոփա, գեղագետ – 202

Ռոբեսպիեռ Մաքսիմիլիեն (1758-1794) – ֆրանսիացի հեղափոխական գործիչ – 99

Ռոլան Գաղղիացի – 290

Ռոսս – ամերիկացի սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր – 141

Ռու Ցեզար (1857-1934) – շվեյցարացի հայտնի վիրաբույժ – 65

Ռուսթավելի Շոթա (մոտ՝ 17-րդ դ.) – վրացական «Ընձենավորը» եպոսի հեղինակը – 533

Ռուսինյան Նահապետ (1819-1876) – արևմտահայ հասարակական գործիչ և քանաստեղծ – 212

Ս

Սաադի (1184-1291) – պարսիկ քանաստեղծ – 195

Սադաթյան Մանուկ (1840-1866) – բարգմանիչ – 444

Սաթենիկ – 293

Սալամբեգյան – 338

Սահակյան Սահակ – 277

Սահակյան Սարգիս (1869-1945) – հասարակական գործիչ, լրագրող, գյուղատնտես – 365

Սադաթեյան Ալեքսանդր – 200

Սադյան Գրիգոր (1880-1937) – Թումանյանին բուժող բժիշկներից և մտերիմներից – 264, 291, 361

Սամվելյան Մինաս – 366

Սայաթ-Նովա (1712-1795) – միջնադարի հանճարեղ քանաստեղծ-աշուղ, սիրերգակ – 15, 40-42, 95, 96, 107, 115, 122, 180, 181, 202, 229, 394, 428, 448, 449, 526

Սանասարյան Մամբրե եպիսկոպոս (1844-1892) – 275-277

Սառիկյան Տակոբ (1872-1945) – երկարամյա մանկավարժ, թարգմանիչ – 484

Սառիկյան Սասունիկ – Տ. Սառիկյանի դուստրը, աշխատակցել է «Տասկերին» – 484

Սարգսյան Լևոն (1864-1927) – հրապարակախոս, լրագրող – 125, 347, 348, 350, 352, 359

Սարգսյան Սարգիս (1856-1892) – լեզվաբան – 347

Սաքո – Չոփուռի տղաներից – 248

Սեդրակյան Արիստակես եպիսկոպոս (1844-1907) – 267, 275, 277, 327, 443

Սերվանտես (1547-1616) – իսպանացի
գրող – 137, 142

Սիամանթո (Ատոմ Յարճանյան 1875-
1915) – արևմտահայ բանաստեղծ, Մեծ
Եղեռնի զոհ – 135

Սիմակ (Մենեքերիմ Տեր-Սահակյան, 1879-
1961) – վաստակավոր մանկավարժ, գրող,
հասարակական գործիչ – 212, 302

Սիմոնյան Գրիգոր – 211

Սիմեոնյան Պետրոս (1830-1911) – «Մեղու
Հայաստանի» թերթի խմբագիր(1863-1886),
հրապարակախոս, մանկավարժ – 282

Սկոտ Վալտեր (771-1832) – անգլիացի
գրող – 292

Սյու Էժեն (1804-1857) – ֆրանսիացի գրող
– 202

Սոլոման (Սողոմոն) – Չոփոուի տղաներից
– 247, 248, 250-252

Սոֆոկլես (մոտ 497, 406 մ.թ .ա.) – հին
հույն ողբերգակ – 28

Սպանդարյան Սպանդար (1849-1921)
– հրապարակախոս, «Նոր-Դար» թերթի
խմբագիր-հրատարակիչ – 223

Սպարապետյան Արշակ (ծննդ. թ.
անհայտ-1911) – ուսուցիչ – 321, 367, 368

Սպենդիարյան Ալեքսանդր (1871-1928)
– կոմպոզիտոր, «Ալմաստ» օպերայի
հեղինակը – 396, 494-496

Սպենդիարյան Սիմեոն – 494

Սվեշնիկով – 332

Ստեփանյան Հակոբ – ինժեներ-տեխնոլոգ,
հասարակական գործիչ – 327, 336, 364

Ստեփանյան Հովհաննես (1862-1898)
–վաճառական, հասարակական գործիչ –
288, 290

Ստոլիպին Պյոտր (1862-1911) – ռուս
պետական գործիչ – 65

Սուլխանյան Ստեփան – 361

Սումբատով (Յուդին Ալեքսանդր, 1857-
1927) – հայազգի դերասան, դրամատուրգ,
թատերական գործիչ – 394

Սունդուկյան Գաբրիել (1825-1912) – գրող,
դրամատուրգ – 283, 334, 353

Սուրենյանց եպիսկոպոս (Սուրենյանց
Գևորգ Ե, 1847-1930) – Ամենայն հայոց
կաթողիկոս – 204, 205

Սուրբասյան Եփրեմ – 329

Սևումյան Հովհաննես (Օվի, 1878-1920) –
դերասան, թատերական գործիչ – 432

Սև Սանդրո (Ալեքսանդր Ստեփանյան)
– Ղ. Աղայանի և Պ. Աղամյանի մտերիմ
բարեկամը, մասնագիտությամբ՝
դրամավիժ – 61

Վ

Վանցյան Գրիգոր (1870-1908) –
գրաքննադատ, մանկավարժ – 266, 267,
271-273, 280, 284, 365

Վարդապարյան Փիլիպոս (Ֆիլիպ,
Եսենյան, 1858-1935) – Թումանյանի
մտերիմներից – 26, 87, 288, 328, 347, 350,
357-361, 373, 452, 455, 461, 467

Վարդանյան Գրիգոր – 490

Վարդանյան Ստեփան – 388

Վարդանյան Փիլիպոս (1842-1916) –
մանկավարժ, թարգմանիչ – 282

Վարդումյան Մելիք – 509

Վարձեկյան Գրիգոր – 287

Վարշամյան – 470-472

Վարուժան Դանիել (1884-1915) –
արևմտահայ գրող, Մեծ Եղեռնի զոհ – 135,
425, 426

Վորոնցովա Դաշկովա Ելիզավետա (1845-
1924) – կոմսուհի – 71

Վրացյան Սիմոն (1882-1969) –
քաղաքական գործիչ, դաշնակցական
ղեկավար, Հայաստանի I
հանրապետության չորրորդ վարչապետը –
125, 477

S

Տան (Բոգորազ Վլադիմիր, 1865-1936) –
ռուս ազգագրագետ, լեզվաբան, գրող – 58

Տաշրացի Վրեն (Վերանյան Տիգրան, 1865-
1937) – Թումանյանի դասընկերներից,
նախկին քահանա, մանկավարժ,
թարգմանիչ – 294

Տետմայեր Կազիմեծ (1865-1940) – լեհ
բանաստեղծ և վիպասան – 111

Տեր-Անդրեսայան – Մխիթար-Թումանյանի
դասընկերներից, ինժեներ-տեխնոլոգ – 347,
357

Տեր-Գաբրիելյան Սահակ (1886-1937)
– Խորհրդային Հայաստանի պետական
գործիչ – 101, 400

Տեր-Գրիգորյան Արամ (1877-1925) –
Վ. Տերյանի եղբայրը, իրավաբան, թարգ-
մանիչ – 167, 393, 456, 457

Տեր-Գրիգորյան Ներսես (1882-1949)
– Վ. Տերյանի եղբայրը, տնտեսագետ,
մանկավարժ – 419

Տեր-Գրիգորյան Զալալ (1866-1939) –
մանկավարժ, հասարակական գործիչ,
թարգմանիչ – 365, 387

Տեր-Գևորգյան Հակոբ – թարգմանիչ – 260

Տեր-Դավթյան Վերգինե (1868-1964)
– Թումանյանի դասընկերներից,
Տ. Տեր-Դավթյանի դուստրը – 200

Տեր-Դավթյան Տելեմակ (1871-1901) –
Տ. Տեր-Դավթյանի որդին – 200, 203

Տեր-Դավթյան Տիգրան (ծննդ. ք. անհայտ,
1906) – Զալալօղլու երկսեռ դպրոցի
հիմնադիրը (1879) – 199, 203, 211

Տեր-Հարությունյան Գրիգոր –
գրաբարագետ – 287

Տեր-Հովսեփյան (Ճշմարիտյան) Սաթենիկ
– 331, 332

Տեր-Ղևոնդյան Նիկողայոս (1846-1920)
– մանկավարժ, Թիֆլիսի կենտրոնական
գրավաճառանոցի հիմնադիրներից – 491

Տեր-Մարգարյան – 69

Տեր-Մարկոսյան Հովհաննես (1858-1913)–
«Մշակի» երկարամյա աշխատակից և
հրատարակիչ – 53

Տերյան Վահան (1885-1920) – բանաստեղծ
– 40, 41, 110, 111, 134, 167, 181, 182, 390, 396,
400, 406, 409, 413, 414, 425, 456

Տեր-Ներսիսյան – Թումանյանի
բժիշկներից, հայտնի վիրաբույժ – 440

Տերսանց Օսման – Թումանյանների
տոհմից – 250

Տեր-Պողոսյան Ավետիք (1880-1954) –
բնագետ, մանկավարժ – 510

Տեր-Սիմոնյան Միսակ – հասարակական-
քաղաքական գործիչ – 377

Տեր-Ստեփանյան Սոֆիա – 388

Տեր-Ստեփանյան Ստեփան – 377

Տիգրանյան Ա. – 425

Տոլստոյ Լև (1828-1910) – ռուս գրող – 30,
47, 138, 420, 421, 526, 528

Տուրգենև Իվան (1818-1883) – ռուս գրող –
15, 169, 228, 283, 355, 356, 526

Ը

Բաֆֆի (Նակոբ Մելիք-Նակոբյան, 1835-1888) – գրող, վիպասան – 32, 33, 109, 169, 202, 217, 219, 229, 283, 288, 323, 324, 328, 353, 424

Բաֆֆի Աննա – Բաֆֆու կինը – 328, 424, 425

Բաֆֆի Արամ – Բաֆֆու որդին, Լոնդոնի «Ararat» բերքի հիմնադիրը – 424

Բաֆֆի Արշակ – Բաֆֆու որդին, մանկավարժ – 424

Ու

Ուայլդ Օսկար (1856-1900) – իռլանդացի գրող, դրամատուրգ – 24

Փ

Փափազյան Վրթանես (1866-1920) – գրող – 16, 26, 182, 192, 376, 425

Փիրումյան Տիգրան (1866-1939) – մանկավարժ, թարգմանիչ, լրագրող – 337
«Փորձ» (Թիֆլիս, 1876-1881) – 202, 283

Ք

Քալանթար Ալեքսանդր (1855-1913) – «Մշակի» խմբագիր-հրատարակիչ, (1893-1913), գյուղատնտես – 347, 348, 350, 351, 410, 411, 413

Քալանթարյան – զրաքննիչ – 69

Քալանթարյան – բժիշկ – 184

Քալանթարյան Պապա (1887-1942) – ագրոքիմիկոս, մանրէաբան, գյուղատնտեսության դոկտոր, պրոֆեսոր – 232

Քաջազնունի Նովհաննես (1867-1938) – քաղաքական գործիչ, Նախաստանի առաջին հանրապետության առաջին վարչապետը – 231

Քերզոն (Քըրզոն, 1859-1925) – անգլիական պետական գործիչ –

Քիշմիշյան Ալեքսանդր (1843-1914) – մանկավարժ, հասարակական- գործիչ, լրագրող – 282

Քոչարյան – բժիշկ – 57, 89

Օ

Օ (Օլգա Տեր- Աստվածատրյան) – 341, 342

Օլդենբուրգսկի – ռուս իշխան – 347, 348

Օհանյան Սիսակ – 258

Օմար Խայամ (1040-1123) – պարսիկ քանաստեղծ –

Օշական (Քյուֆեջյան) Նակոբ (1883-1948) – արևմտահայ գրող – 145

Օսան – Օ. Թումանյանի ընկերուհին – 321

Օվսաննա – ռուսուջուհի – 488

Օտյան Երվանդ (1869-1926) – արևմտահայ գրող – 156

Օրմանյան Մաղաքիա – (1841-1918) – ականավոր հոգևոր գործիչ և պատմաբան – 187

Օրջոնիկիձե Գրիգորի (Սերգո 1887-1937) – խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ – 127, 442, 478

Ֆ

Ֆերյալ – 202

Ֆիրդուսի (934-1020) – պարսիկ քանաստեղծ – 24, 195, 396

Ֆոշ Ֆերդինանդ (1851-1929) – ֆրանսիացի զինվորական գործիչ, մարշալ – 99

Ֆրիկ (1234-1310) – միջնադարյան հայ քանաստեղծ – 42

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վերահրատարակության խմբագրության կողմից	7
Ավետիք Իսահակյան – Նովհաննես Թումանյան	11
Դերենիկ Դեմիրճյան – Նովհաննես Թումանյանի մասին	25
Լեո – Նիշողություններ Նովհաննես Թումանյանի մասին	51
Ստեփան Զորյան – Թումանյան	106
Վահան Թոթովենց – Նովհաննես Թումանյան	133
Զապել Եսայան – Անձնական հուշեր Նովհաննես Թումանյանի մասին	147
Մարգար Ավետիսյան – Նովհաննես Թումանյան	166
Վարսենիկ Գեվորգյան – Իմ մանկության ընկերը	199
Մարգիս Աբովյան – Աշակերտական հուշեր	207
Եգոր Անդրեասյան – Ջալալօղլու դպրոցում	211
Անուշավան Աբովյան – Երիտասարդական տարիներին ուղեկիցը	213
Վահան Թումանյան – Եղբորս մասին	234
Միմենոն Նովվյան – Մեր Ուհանեզը	244
Արսեն Ղլտնյան – Մտերիմ հանդիպումներ	265
Արամ Առաքելյան – Ընկերոջս հիշատակին	281
Նակոբ Ստեփանյան – Անցած օրերից	287
Վրեն Տաշրացի – Խաղաղության դրոշով	292
Վահան Միրաքյան – Նիշողություններ Նովհաննես Թումանյանի մասին	307
Օլգա Թումանյան – Իմ հուշերը	320
Տիգրան Փիրումյան – Առաջին գիրքը	337
Գեորգ Ասատուր – Երեկույթներում	341
Արշակ Բարխուդարյան – Երիտասարդական հուշեր	346
Նովհաննես Խիզանյան – Բանաստեղծի հետ	362
Գրիգոր Աղաջանյան – Նանդիպում Գուգարաց լեռներում	367
Արիստակես (Ռուստեմ) Զարգարյան – Իմ մտերիմ բարեկամը	373
Մարգիս Խանոյան – Թումանյանը «Ինտերնացիոնալի» թարգմանիչ	376
Ալեքսանդր Շիրվանզադե – <Նաուվանդեր «Կյանքի բովից» հուշագրությունից>	382
Ալեքսանդր Շիրվանզադե – <Գիքորը>	385
Ալեքսանդր Շիրվանզադե – Բանաստեղծն ու հայրը	386

Ջալալ Տեր-Գրիգորյան (Սալլումյան) – Ախալքալաքյան հանդիպումներ 387

Վարդան Շահապարտյան – Անմոռանալի օրեր 402

Ջավախեցի – Փարվանայի ափին 409

Գարեգին Լևոնյան – Նովհաննես Թումանյան 422

Նովհաննես Կոստանյան – Անիում 443

Մարիամ Թումանյան – Իմ հիշողությունները Նովհաննես Թումանյանի մասին 450

Արամայիս Երզնկյան – Նուշեր Թումանյանի մասին 469

Նակոբ Սադիկյան – Նուշեր Նովհ. Թումանյանի մասին 484

Ազատ Մանուկյան – ‘Իրվագներ Նովհ. Թումանյանի կյանքից 488

Մովսես Արազի – Իմ առաջին հանդիպումները Նովհ. Թումանյանի հետ 501

Սիմակ Սահակյան – Հիշողություններ 508

Մուշեղ Աղայան – ‘Հազարուս Աղայանն ու Նովհաննես Թումանյանը 520

Նովհաննես Թումանյանի դիմանկարը ժամանակակիցների հուշերում 530

Նամատոտագրությունների ցանկ 538

Ծանոթագրություններ 541

Անվանացանկ-առարկայացանկ 603

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՇԵՐՈՒՄ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Վերահրատարակության բնագրերը պատրաստեց՝

Սուսաննա Ադամյանը

Ծանոթագրությունները լրամշակեց՝

Վլ. Կիրակոսյանը

Հատորի խմբագիր՝ Վլ. Կիրակոսյան

Նյութերը մուտքագրեցին՝

Մարիա Ադամյանը, Լեյլա Ներսիսյանը, Մարիամ Խաչատրյանը

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Մ. Խաչատրյանի

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0630671

A $\frac{\pi}{106214}$

ISBN 978-9939-858-26-5

9 789939 858265